เนตติอรรถกถา

พระธรรมบาลเถระ รจนา

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ

พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๘๘ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๘ มกราคม ๒๕๕๑

เนตติอรรถกถา

คัมภีร์อธิบายเนตติปกรณ์

แปลและอธิบาย **พระคันธสาราภิวงศ์**
วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 978-974-13-5682-9

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๘๘ ปีของพระธัมมานันทมหาเถระ
อัครมหาบัณฑิต วันที่ ๘ มกราคม ๒๕๕๑

จำนวนพิมพ์ ๒,๕๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม
อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์

พิมพ์ที่ **ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอเซ็นเตอร์**
๒๗ หมู่ ๑ ต.ไทยาวาส อ.นครชัยศรี จ.นครปฐม
โทรศัพท์ ๐๘-๑๙๔๓-๒๖๖๕

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวงศ์ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น ใน**โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์** ก็อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญ อันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตร ที่ช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา เป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขั้นพื้นฐานซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่พูดอย่างนี้ เพราะว่า งานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกา ของพระคันธ-สาราภิวงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น

เวลานั้น เรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่ง คือ ฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (หลังจาก ร.๕ โปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์เพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้กันมา จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทย ที่จะให้ครบชุดครั้งแรก คือ ฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ กว่าจะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมา แทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริง ก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ.๓-๙ อรรถกถานอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเปราะใช้ลำบาก ต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวังนอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าโค้งงอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้น แม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวก็ยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมภิทามัคคัฏฐกถาเพียงตอนที่หนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-เปตวัตถุ-อปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปล ซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์นานวันแล้วและจำนวนพิมพ์ก็ไม่มาก เวลาล่วงมาถึงครึ่งค่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อยคือ มีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมก็พิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนา จึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรงและเวลามากมาย และต้องแสวงหาพึ่งพาคัมภีร์จากต่างประเทศ โดยใช่เหตุ ทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งใฝ่ธรรมใฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี่บ้าง รวมตัวกันหรือตั้งกันขึ้นเอง ดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชน ที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบล้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นนิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เข้ามาจับงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสัททศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักแห่งการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่าได้ชูประทีปแห่งการศึกษา

ค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครูอาจารย์ผู้รู้บาลี เชี่ยวชาญพระคัมภีร์ ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสาราภิวงศ์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่ เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อพระคันธสาราภิวงศ์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตร ในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกา ที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหูชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

เตโชพเลน มหตา รตนตฺตยสฺส

โลกตฺตยํ สมธิคจฺฉติ เยน โมกฺขํ

รกฺขา น จตฺถิ จ สมา รตนตฺตยสฺส

ตสฺมา สทา ภชถ ตํ รตนตฺตยํ โภ.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๓

"ความคุ้มครองเช่นกับพระรัตนตรัย ซึ่งทำให้โลกสามบรรลุแดนเกษมด้วยเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่แห่งพระรัตนตรัยนั้น หามีไม่ ด้วยเหตุนั้น เชิญท่านทั้งหลายซ่องเสพพระรัตนตรัยนั้นเป็นนิตย์"

คำอนุโมทนา

ศาสนาต่างๆ ในโลกนี้ล้วนจารึกคำสอนของศาสดาด้วยภาษาที่ใช้ประจำศาสนานั้น ศาสนาพุทธใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการจารึกพระพุทธพจน์ เมื่อใดที่ภาษาบาลีสาบสูญ เมื่อนั้นคงเป็นเวลาที่ศาสนาพุทธดับสูญไปเช่นกัน ในประเพณีการสืบทอดศาสนาด้วยการบวชทั้งที่เป็นสามเณรและพระภิกษุเพื่อเป็นศาสนทายาทนั้น ต้องผ่านขั้นตอนการเปล่งเสียงอย่างถูกต้องตามภาษาบาลี แม้ผู้ที่จะปฏิญาณตนเป็นชาวพุทธก็ต้องกล่าวประโยคว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง) เป็นต้น จึงจะนับว่าเข้าถึงพระไตรรัตน์เป็นที่พึ่ง

ภาษาบาลีมีข้อความที่สุขุมลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ ยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้เพียงอ่านจากคำแปล เช่นเดียวกับที่คนทั่วไปไม่อาจเข้าใจความในข้อกฎหมายได้ลึกซึ้งเท่านักกฎหมาย ดังนั้น ตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้ข้าพเจ้าจึงอุทิศเวลาให้กับการสอนภาษาบาลีเป็นหลัก เมื่อข้าพเจ้าชราภาพลง พระคันธสาราภิวงศ์ศิษย์ของข้าพเจ้าได้ช่วยสืบทอดการศึกษาบาลีใหญ่จนถึงปัจจุบัน ท่านรูปนี้ได้เดินทางไปสืบพระศาสนาที่ประเทศเมียนม่าร์เป็นเวลา ๑๐ ปีโดยสำเร็จการศึกษาชั้นธรรมาจริยะ (เทียบเปรียญธรรม ๙ ประโยคของไทย) จากสถาบันของรัฐบาลพม่าและสมาคมเอกชนเจติยังคณะ อีกทั้งได้รับพระราชทานเสาเสมา-ธรรมจักร สาขาการแต่งหนังสือพระพุทธศาสนา และปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิตกิตติม-ศักดิ์ สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ใน พ.ศ.๒๕๕๐

อนึ่ง พระคันธสาราภิวงศ์ได้ร่วมกับคณะศิษย์วัดท่ามะโอริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ เพื่อแปลและอธิบายคัมภีร์ที่สำคัญทางศาสนาซึ่งส่วนใหญ่ไม่เคยได้รับการแปลมาก่อน ๙ คัมภีร์ มีมูลฎีกาและอนุฎีกา เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อเป็นพุทธบูชาและสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา เป็นการบูชาคุณอาจารย์ในโอกาสวันฉลองอายุครบ ๙๐ ปีของข้าพเจ้าในพุทธศักราช ๒๕๕๓ ในต้นปีนี้ทางวัดได้จัดพิมพ์คัมภีร์แปลและอธิบายเนตติปกรณ์ไว้ บัดนี้ได้จัดพิมพ์คัมภีร์แปลและอธิบายของเนตติอรรถกถาเป็นลำดับต่อไป

ข้าพเจ้าขอชื่นชมอนุโมทนาผลงานและความอุตสาหะของคณะแปลคัมภีร์เป็นอย่างยิ่ง เพราะงานแปลคัมภีร์ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญในบาลีใหญ่ ภาษาสันสกฤต และพระอภิธรรม อีกทั้งยังต้องมีความประณีตในการแปลและอธิบายให้สอดคล้องเป็นแนวเดียวกันทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ความยากลำบากในการแปลคัมภีร์ทั้งหลายนี้เป็นที่เข้าใจกันเพียงในกลุ่มนักวิชาการ ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

วิทฺวา เอว วิชานาติ วิทฺวชฺชนปริสฺสมํ
น หิ วญฺฌา วิชานาติ ครุํ ปสวเวทนํ.

"บัณฑิตย่อมรู้เห็นความเหนื่อยยากของบัณฑิต โดยแท้จริงแล้วหญิงหมันย่อมไม่อาจรู้ถึงความทุกข์ทรมานอย่างใหญ่หลวงในการคลอดบุตรได้เลย"

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทมหาเถระ

พระธัมมานันทมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

ธันวาคม ๒๕๕๐

คำนำ

พระพุทธพจน์เป็นคำสอนอันเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ มีความลึกซึ้งโดยศัพท์และความหมาย อีกทั้งมีนัยวิจิตรพิสดารกล่าวไว้โดยตรงและโดยอ้อม จึงอาจทำให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความได้ไม่ถูกต้องครบถ้วน และยังผลให้มีการตีความตามความเห็นที่ต่างกันมากมายจนถึงขั้นขัดแย้ง ดังนั้น โบราณาจารย์จึงประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาเพื่ออธิบายศัพท์และความหมายในพระพุทธพจน์ และประพันธ์คัมภีร์ฎีกาเพื่ออธิบายคัมภีร์อรรถกถาอีกทอดหนึ่ง เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจพุทธาธิบายได้อย่างถูกต้อง

พระพุทธพจน์หรือคำสอนของพระพุทธเจ้านี้ต่อมาได้รับสังคายนาเป็นพระไตรปิฎก ซึ่งได้รวมบางคัมภีร์ที่เป็นคำสอนของพระสาวก ดังเช่นคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค จูฬนิเทศ และมหานิเทศอันเป็นภาษิตของพระสารีบุตรเถระ พร้อมทั้งคัมภีร์กถาวัตถุอันเป็นภาษิตของพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ รวมถึงเนตติปกรณ์ที่เป็นภาษิตของพระมหากัจจายนะผู้เลิศในการอธิบายความย่อให้พิสดาร เนตติปกรณ์นี้ได้นำมารวมไว้เป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎกฉบับฉัฏฐสังคีติ จึงมีคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายไว้เช่นคัมภีร์อื่นในพระไตรปิฎก

พระธรรมบาลเถระผู้แต่งคัมภีร์เนตติอรรถกถาได้แสดงความเห็นว่าเนตติปกรณ์สมควรนับเข้าในพระไตรปิฎกที่เรียกว่า พระบาลี ดังข้อความในคัมภีร์นี้ ๑๐ แห่งว่า

ตานิ ปทานิ ปรโต ปาฬิยญฺเญว อาวิภวิสฺสนฺตีติ ตตฺเถว วณฺณยิสฺสาม.[๑]

"กลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถเหล่านั้นจักปรากฏในพระบาลีข้างหน้า ดังนั้น ข้าพเจ้าจักอธิบายไว้ในที่นั้นนั่นแหละ"

---

[๑] เนตฺติ. อ. หน้า ๑๑

ปาฬิยํ ปน วิจินตีติ วิจโยติ อยมตฺโถ ทสฺสิโต.[๑]

“ในพระบาลีแสดงเนื้อความ[ที่เป็นกัตตุสาธนะ]นี้ว่า วิจยะ คือ หาระจำแนกบทและคำถามเป็นต้น”

เอตฺถ จ ปุจฺฉาวิสฺสชฺชนปุพฺพาปรานุคีติวิจยา ปาฬิยํ สรูเปเนว ทสฺสิตา.[๒]

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ การจำแนกคำถาม คำตอบ ข้อความก่อนและหลัง และการจำแนกโดยอ้างพระพุทธพจน์ แสดงไว้โดยตรงในพระบาลีนั่นแหละ”

“ธมฺมตายํ อุปนิกฺขิปิตพฺพานีติ อิทํ ปาฬิยํ นตฺถิ, อตฺถทสฺสนวเสน ปน อิธ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.[๓]

“คำว่า ธมฺมตายํ อุปนิกฺขิปิตพฺพานิ (พึงตั้งไว้ในสภาวะทั่วไป) ไม่ปรากฏในพระบาลี แต่ท่านกล่าวไว้ในเรื่องนี้ด้วยการแสดงคำอธิบาย”

ปปญฺจาทิอตฺถา ปน ปาฬิยํ วิภตฺตา เอวาติ.[๔]

“ข้อความของธรรมให้เนิ่นช้าเป็นต้น จำแนกไว้ในพระบาลี[เนตติปกรณ์]นั่นแหละ”

อยญฺจ อตฺโถ ปาฬิยํเยว อาคมิสฺสติ.[๕]

“อนึ่ง ข้อความนี้จักกล่าวไว้ในพระบาลีนั่นแหละ”

อิมินา นเยน เตปิ คเหตุํ สกฺกาติ ปาฬิยํ สํขิตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํ.[๖]

“ในพระบาลีย่อความไว้เพราะบุคคลสามารถถือเอาสูตรเหล่านั้นได้ตามนัยที่กล่าวมานี้”

---

[๑] เนตฺติ. อ. หน้า ๑๗

[๒] เนตฺติ. อ. หน้า ๘๗

[๓] เนตฺติ. อ. หน้า ๘๙

[๔] เนตฺติ. อ. หน้า ๑๑๐

[๕] เนตฺติ. อ. หน้า ๑๒๐

[๖] เนตฺติ. อ. หน้า ๒๓๘

ตตฺถาปิ เทฺว ทุกา, เทฺว ติกา, เทฺว จตุกฺกา จ ปาฬิยํ อนาคตาติ เวทิตพฺพา.[๑]

"พึงทราบว่า ทุกะ ๒ ติกะ ๒ และจตุกกะ ๒ มิได้พบในพระบาลี"

ปาฬิยํ ปน อุภยตฺถาปิ เอกเทสทสฺสนวเสน อาคตตฺตา นยทสฺสนนฺติ เวทิตพฺพํ.[๒]

"แต่ในพระบาลี[คือเนตติปกรณ์] พึงทราบว่าเป็นการแสดงนัย[ที่เป็นตัวอย่าง] เพราะกล่าวไว้โดยแสดงบางส่วนในสาสนปัฏฐานทั้งสองฝ่าย [สาสนปัฏฐาน ๑๖ และสาสนปัฏฐาน ๒๘]"

เตเนว หิ ปาฬิยํ อญฺญมญฺญสํสคฺควเสน ปฏฺฐานวิภาโค เอกเทเสเนว ทสฺสิโต, น นิปฺปเทสโตติ.[๓]

"ดังนั้น ในพระบาลีจึงแจกแจงสาสนปัฏฐานไว้บางส่วนด้วยการระคนซึ่งกันและกัน มิได้แสดงไว้โดยสิ้นเชิง ดังนี้แล"

คัมภีร์เนตติอรรถกถานี้แต่งโดยพระธรรมบาลเถระที่วัดพทรติตถะ (วัดท่าพุทรา) ซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราชโปรดให้สร้างขึ้นที่เมืองนาคปัฏฏัน (Negapattam) ทางตอนใต้ของเมือง มัทราส ห่างจากเมืองตัญโช (Tanjore) ไปทางทิศตะวันออกราว ๓๕ ไมล์ คัมภีร์นี้แต่งในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ตรงกับรัชสมัยพระเจ้ามหินทะที่ ๔ (พ.ศ.๑๔๙๙-๑๕๑๙) ของประเทศลังกา ประวัติของพระธรรมบาลเถระนี้ปรากฏอยู่ในคำนำของเนตติปกรณ์แล้ว จึงไม่ขอกล่าวอีกในที่นี้

ในระหว่างการแปลและอธิบายเนตติปกรณ์ ผู้แปลได้เทียบเคียงคำอธิบายในคัมภีร์เนตติอรรถกถาและเนตติฎีกาแล้วพบว่าคัมภีร์ทั้งสองนี้ได้อธิบายเนตติปกรณ์ไว้อย่างละเอียด ควรที่จะเป็นคู่มือศึกษาเนตติปกรณ์สำหรับผู้สนใจใฝ่รู้ แต่เนื่องจากยังไม่มีฉบับแปลภาษาไทย จึงได้ดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์เนตติอรรถกถาต่อจากเนตติปกรณ์

---

[๑] เนตฺติ. อ. หน้า ๒๓๙

[๒] เนตฺติ. อ. หน้า ๒๙๖

[๓] เนตฺติ. อ. หน้า ๒๙๖

ตั้งแต่เริ่มดำเนินการแปลคัมภีร์อรรถกถาฉบับนี้ ผู้แปลได้พยายามสืบหาคัมภีร์นิสสัยฉบับแปลภาษาพม่า จนเมื่อแปลไปได้เกือบจบคัมภีร์ จึงทราบว่ามีการจัดพิมพ์คัมภีร์เนตติอรรถกถานิสสัยแจกเป็นธรรมทานโดยมูลนิธิธรรมพิมาน จังหวัดย่างกุ้ง จึงได้หามาอ่านเพิ่มเติม คัมภีร์นิสสัยเป็นฉบับแปลโดยพระสัทธรรมนันที แต่งจบในวันเพ็ญ เดือน ๖ พุทธศักราช ๒๓๑๖ (จุลศักราช ๑๑๓๕) จัดเป็นฉบับแปลและอธิบายเนตติอรรถกถาที่มีคำอธิบายศัพท์และความหมายโดยละเอียด การได้อ่านเทียบเคียงกับคัมภีร์นิสสัยทำให้ฉบับแปลไทยนี้สมบูรณ์มากขึ้น

ในครั้งนี้ผู้แปลได้เพิ่มคำอธิบายตามหลักภาษาและหลักธรรมไว้โดยอาศัยคำอธิบายของคัมภีร์เนตติอรรถกถานิสสัยและคัมภีร์สัททาวิเสสฝ่ายบาลีและสันสกฤต เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจหลักภาษาและหลักธรรมควบคู่กันไปอันเป็นจุดมุ่งหมายของการแปลคัมภีร์ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์นี้ควรอ่านไปพร้อมกับเนตติปกรณ์ เพื่อให้เข้าใจความได้ชัดเจน เช่น เมื่ออ่านเนตติปกรณ์ ข้อ ๑ แล้วก็ควรอ่านเนตติอรรถกถา ข้อ ๑ ตาม จะช่วยให้เข้าใจเนื้อความของเรื่องที่อธิบายไว้ในเนตติอรรถกถาได้ดี

ในโอกาสงานทำบุญอายุหลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ที่เวียนมาถึงในเดือนมกราคมของทุกปี คณะศิษยานุศิษย์มักร่วมกันจัดพิมพ์หนังสือธรรมะเผยแพร่ เพื่อสืบสานเจตนารมณ์ของท่านในการธำรงรักษาพระพุทธศาสนา โดยในปี ๒๕๕๑ นี้ ทางวัดได้เสนอจัดพิมพ์คัมภีร์แปลของเนตติอรรถกถาในวาระสำคัญที่ท่านจะมีอายุครบ ๘๘ ปี

การจัดพิมพ์คัมภีร์แปลนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งดำเนินการโดยคณะศิษย์วัดท่ามะโอที่มีผู้แปลเป็นประธาน เพื่อแสดงมุทิตาจิตต่อหลวงพ่อเนื่องในโอกาสที่ท่านจะมีอายุครบ ๙๐ ปีใน พ.ศ.๒๕๕๓ คัมภีร์เนตติปกรณ์ได้จัดพิมพ์ขึ้นแล้วเป็นลำดับแรก ตามมาด้วยคัมภีร์เนตติอรรถกถาซึ่งจัดพิมพ์เป็นลำดับต่อมา และจะดำเนินการจัดพิมพ์เนตติฎีกาเป็นต้นต่อไปอย่างต่อเนื่องภายใต้โครงการเดียวกันนี้

ขอขอบคุณอาจารย์เทพพนม สุทฺธิมโน ผู้ช่วยตรวจสภาวธรรม ผศ.นงค์นุช ศรีธนาอนันต์ ผู้ช่วยขัดเกลาคำแปลบางส่วนให้สละสลวย คุณอุดมพร สิรสุทธิ และคุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ ในฐานะผู้อ่านที่ให้ความเห็นที่มีประโยชน์ยิ่งและช่วยตรวจทานความเรียบร้อยให้หนังสือมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

อนึ่ง ผู้แปลขอขอบคุณมูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา ที่มีอาจารย์สุจินต์ บริหารวนเขตต์ เป็นประธานมูลนิธิ ซึ่งช่วยตรวจแก้สภาวธรรมและให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ต่อผู้แปล เพื่อให้หนังสือเล่มนี้มีความสมบูรณ์มากขึ้น

การได้ร่วมสร้างหนังสือธรรมะมีอานิสงส์มาก เพราะหนังสือธรรมะเป็นสื่อแทนองค์พระพุทธเจ้าผู้สามารถเทศนาและสั่งสอนเวไนยชนได้ จึงเป็นการธำรงรักษาพระศาสนาและจุดประกายแห่งปัญญาแก่ปวงชน เหมือนการจุดประทีปในที่มืด และบอกทางแก่คนหลงทางเพื่อประโยชน์แก่มวลชนชั่วกาลนาน หนังสือที่ได้ช่วยกันจัดสร้างและเผยแพร่นี้จะมอบให้สำนักเรียน ห้องสมุด และประชาชนทั่วไปที่สนใจใฝ่รู้ธรรมะ โดยไม่มีการจำหน่าย

ขออนุโมทนากุศลจิต **คุณพัทธียา ทินมณี** และ **คุณกฤชรัตน์ - อัปสร หิรัณยศิริ** ผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างต้นฉบับคัมภีร์นี้ พร้อมด้วยท่านผู้บริจาคทรัพย์เพื่อจัดพิมพ์ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้ จงมีความสุขสวัสดี และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัยและบุญกุศลอันเกิดจากการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์นี้ ขอจงเป็นพลวปัจจัยเกื้อหนุนให้หลวงพ่อมีสุขภาพแข็งแรง มีอายุยืนยาว เป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของศิษย์ตราบนานเท่านาน

พระคันธสาราภิวงศ์

พระคันธสาราภิวงศ์
วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

www.wattamaoh.com
tamaoh24@gmail.com

ธมฺโม ติโลกสรโณ ปรโม รสานํ

ธมฺโม มหคฺฆรตโน รตเนสุ โลเก

ธมฺโม หเว ติภเว ทุกฺขวินาสเหตุ

ธมฺมํ สมาจรถ ชาคริกานุยุตฺตา.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๘

“พระธรรมเป็นสรณะในโลกสาม ยอดเยี่ยมกว่ารสทั้งหลาย พระธรรมเป็นรัตนะทรงค่ากว่ารัตนะอื่นในโลก พระธรรมแลเป็นเหตุแห่งการกำจัดทุกข์ในภพสาม ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีสติขวนขวาย ประพฤติธรรมอยู่เสมอเถิด”

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังคงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎกซึ่งบุรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้อง ก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา จารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ด้วยเหตุนี้ ถ้าคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาได้รับการแปลด้วยภาษาที่ไพเราะสละสลวย มีคำอธิบายตามหลักภาษาและหลักธรรมอย่างละเอียด โดยอาศัยคำอธิบายจากอรรถกถาและฎีกา ก็จะเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา
- เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- เพื่อแสดงมุทิตาจิตต่อหลวงพ่อเนื่องในโอกาสที่ท่านจะมีอายุครบ ๙๐ ปีใน พ.ศ. ๒๕๕๓

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรม จะร่วมกันดำเนินงานให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีพระธัมมานันทมหาเถระเป็นประธานที่ปรึกษามีคณะกรรมการแปลและกรรมการอุปถัมภ์ ดังต่อไปนี้

- พระคันธสาราภิวงศ์ (ธรรมาจริยะ, อภิวังสะ)
- พระมหาประวัติ ถาวรจิตฺโต (ป.ธ.๗)
- พระเทพพนม สุทฺธิมโน (มหาอาภิธรรมิกะเอก)
- อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ.๙)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ.๙)
- อาจารย์บุญ นพโสภณ (ป.ธ.๗)
- อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ธรรมาจริยะ, ป.ธ.๕)
- คุณดรุณี โตสมภาค (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสมชาย เจริญสินค้า (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณปรางค์มาศ นิติธรรม (ฝ่ายอุปถัมภ์)

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลา ๕ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘-๒๕๕๒

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ช่วยให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง

- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ช่วยไขข้อข้องใจเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมในคัมภีร์
- สร้างศาสนทายาทที่มีคุณภาพไว้ในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญและแปลยากในโครงการ ๙ คัมภีร์ คือ

๑. เนตติปกรณ์ คัมภีร์อธิบายแนวทางในการศึกษาพระไตรปิฎก มี ๑๕๐ หน้า

๒. เนตติอรรถกถา คัมภีร์อธิบายของเนตติปกรณ์ มี ๒๙๗ หน้า

๓. เนตติฎีกา คัมภีร์อธิบายของเนตติอรรถกถา มี ๑๘๑ หน้า

๔. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐี คัมภีร์อธิบายอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค มี ๔๐๒ หน้า

๕. กังขาวิตรณี อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของพระภิกษุ มี ๔๑๔ หน้า

๖. กังขาวิตรณีฎีกา ฎีกาของคัมภีร์กังขาวิตรณี มี ๕๑๖ หน้า

๗-๙. มูลฎีกาและอนุฎีกา ตำราอธิบายอรรถกถาพระอภิธรรม มี ๓ เล่มจบ เล่ม ๑ มี ๒๖๐ หน้า เล่ม ๒ มี ๒๔๔ หน้า เล่ม ๓ มี ๓๘๑ หน้า

อนึ่ง เนตติปกรณ์เป็นตำราที่มีผู้รู้แปลไว้หลายสำนวนแล้ว แต่ยังไม่บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ทางโครงการจึงดำเนินการแปลอีกฉบับหนึ่งซึ่งมีผู้แปลเนตติปกรณ์ เนตติอรรถกถา และเนตติฎีกาเป็นบุคคลคนเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อให้คำอธิบายเนตติปกรณ์เป็นแนวเดียวกันตลอดสายอย่างแท้จริง ส่วนคัมภีร์อีก ๖ เล่มไม่เคยได้รับการแปลมาก่อน โดยเฉพาะคัมภีร์มูลฎีกาและอนุฎีกาเป็นวรรณกรรมบาลีที่แปลยากที่สุดของนิกายเถรวาท คัมภีร์เนตติปกรณ์เป็นต้นกำลังอยู่ในระหว่างการแปลและอธิบาย คาดว่าจะดำเนินการจัดพิมพ์ได้ตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. ๒๕๔๙-๒๕๕๒ ตามลำดับ

โอหาย โส’ธิคตโมกฺขสุขํ ปเรสํ

อตฺถาย สญฺจริ ภเวสุ มหพฺภเยสุ

เอวํ สทา ปรหิตํ ปุรโต กริตฺวา

ธมฺโม มยานุจริโต ชคตตฺถเมว.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๙๗

“พระโพธิสัตว์นั้นได้ทรงสละนิพพานสุขที่มาถึง ท่องเที่ยวไปในภพทั้งหลายอันน่ากลัวยิ่งเพื่อประโยชน์แก่ชนเหล่าอื่น โดยทำนองเดียวกัน เราก็พึงมุ่งบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นเสมอ ประพฤติธรรมเพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกอย่างแท้จริง”

วจนารมฺโภ

๑. คุณากโรว โย ธมฺโม สตฺถุทีปายิโต ปิโย
ปชาเจโต ปภาเสนฺโต ปริโยทเปติ สพฺพถา.

๒. อฏฺฐธา โหติ โย ธมฺโม มคฺคผเลหิ สงฺคโห
นวธา จ วิโมกฺเขน ขฺยาโต โลกุตฺตโร อิติ.

๓. ปริยตฺติสทฺธมฺโมปิ ธมฺโมว สุทฺธิกามินํ
อุชุมคฺโค วิตาเรติ โลกโต ปฏิปตฺติปิ.

๔. อุตฺตมํ อุตฺตมงฺเคน ตํ ธมฺมํ ทุทฺทสํ อณุํ
กายวาจาหิ จิตฺเตน ตีหิ วนฺทามิ สาทรํ.

๕. วนฺทนฺเตน มยา เอวํ ยา ลทฺธา ปุญฺญสมฺปทา
พเลนสฺสา วิโสเสมิ อนฺตราเย อเสสโต.

๖. ฉฬภิญฺโญ วสิปฺปตฺโต ปภินฺนปฏิสมฺภิโท
มหากจฺจายโน เถโร สมฺพุทฺเธน ปสํสิโต.

๗. เตน ยา ภาสิตา เนตฺติ สตฺถารา อนุโมทิตา
สาสนสฺส สทายตฺตา นวงฺคสฺสตฺถวณฺณนา.

๘. ธมฺมปาเลน เถเรน ตาย สํวณฺณนา กตา
เกนาปิ สฺยามภาสาย น ตาย นิสฺสโย กโต.

๙. เตนารภิสฺสํ เอตาย สคณฺฐิ'มตฺถนิสฺสยํ
ปาโมชฺชชนนตฺถาย เตสํ เย สทฺธมฺมมามกา.

คนฺธสาราภิวํโส

พจนารมภ์

๑. ธรรมะคือคุณากร ส่วนชอบสาทร
ดุจดวงประทีปชัชวาล
แห่งองค์พระศาสดาจารย์ ส่องสัตว์สันดาน
สว่างกระจ่างใจมล

๒. ธรรมใดนับโดยมรรคผล เป็นแปดพึงยล
และเก้ากับทั้งนฤพาน
สมญาโลกอุดรพิสดาร อันลึกโอฬาร
พิสุทธิ์พิเศษสุกใส

๓. อีกธรรมต้นทางครรไล นามขนานขานไข
ปฏิบัติปริยัติเป็นสอง
คือทางดำเนินดุจคลอง ให้ล่วงลุปอง
ยังโลกอุดรโดยตรง

๔. ข้าฯขอโอนอ่อนอุตมงค์ นบธรรมจำนง
ด้วยจิตและกายวาจาฯ

๕. ข้าพเจ้านมัสการอยู่อย่างนี้ได้รับผลบุญใด ขออำนาจแห่งผลบุญนั้นจงกำจัดอุปสรรคโดยสิ้นเชิง

๖. พระมหากัจจายนเถระผู้เป็นพระมหาสาวกอันประเสริฐ ผู้ทรงอภิญญา ๖ ถึงความช่ำชอง แตกฉานปฏิสัมภิทาญาณ อันพระสัมพุทธเจ้าทรงสรรเสริญแล้ว

๗. ท่านภาษิตเนตติปกรณ์ที่เป็นตำราอธิบายความแห่งนวังคสัตถุศาสน์อันพระ-ศาสดาทรงอนุโมทนา และมีประโยชน์เกื้อกูลแก่พระศาสนาในกาลทุกเมื่อ

๘. พระธรรมบาลเถระประพันธ์คัมภีร์อธิบายของเนตติปกรณ์นั้น แต่ยังไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งแปลไว้เป็นภาษาไทย

๙. ดังนั้น ข้าพเจ้าจักแต่งคัมภีร์แปลที่เพียบพร้อมด้วยคำอธิบายเนื้อหาที่เข้าใจยากของเนตติอรรถกถานั้น เพื่อยังความปราโมทย์ให้เกิดแก่สัตบุรุษผู้เคารพพระสัทธรรม

พระคันธสาราภิวงศ์

คำชี้แจง

ข้อชี้แจงการใช้คัมภีร์แปลของเนตติอรรถกถาฉบับนี้ มีดังต่อไปนี้

๑. ข้อความภายในวงเล็บเหลี่ยม [ ] ของคำแปลที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง เป็นคำอธิบายเพิ่มเติมนอกเหนือไปจากคำบาลีต้นฉบับ ส่วนใหญ่แสดงถึงองค์ธรรมและเหตุในการกล่าวเช่นนั้นตามคำอธิบายในเนตติฎีกา

๒. ข้อความภายในวงเล็บกลม ( ) เป็นคำแปลของศัพท์บาลีข้างหน้าวงเล็บ หรือเป็นคำอธิบายที่ไม่สำคัญ เช่น คำแสดงชื่ออีกชื่อหนึ่ง เป็นต้น

๓. การนำเสนอข้อความที่อธิบายหลักภาษาและหลักธรรมของผู้แปลเอง จะใช้รูปแบบตัวอักษรที่ต่างกันเพื่อให้สามารถสังเกตเห็นได้ และอยู่ภายในวงเล็บเหลี่ยม คำอธิบายเหล่านี้นำมาจากเนตติอรรถกถาและเนตติฎีกาเป็นหลัก

๔. ต้นฉบับบาลีที่อ้างอิงในคัมภีร์เล่มนี้ ใช้ตามฉบับมหาจุฬาฯ ซึ่งปริวรรตจากฉบับฉัฏฐสังคีติ และได้เทียบเคียงกับฉบับสังคีติ เนตติอรรถกถา และเนตติฎีกาโดยละเอียด

๕. ในตำราอ้างอิงของหนังสือเล่มนี้ เลขเกี่ยวกับพระไตรปิฎก เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวกลางเป็นเลขข้อ ส่วนตัวสุดท้ายเป็นเลขหน้า เช่น ขุ. สุ. ๒๕.๘๕๖.๕๐๒ หมายถึง ขุททกนิกาย สุตตนิบาต เล่ม ๒๕ ข้อ ๘๕๖ หน้า ๕๐๒ ส่วนเลขเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวหลังเป็นเลขหน้า เช่น องฺ. อ. ๒.๒๙๑ หมายถึงอรรถกถาอังคุตตรนิกาย เล่ม ๒ หน้า ๒๙๑ การอ้างอิงได้ใช้พระไตรปิฎกบาลี และอรรถกถาฎีกาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นหลัก บางคัมภีร์ที่ยังไม่มีฉบับมหาจุฬาฯ เช่น อรรถกถาธรรมบท ก็อ้างอิงจากฉบับมหามงกุฏฯ บางแห่งที่ค้นหาข้อมูลไม่พบ จะใช้คำว่า คเวสิตพฺพํ (พึงค้นหา)

“กามนฺธา ชาลสญฺฉนฺนา ตณฺหาฉทนฉาทิตา
ปมตฺตา พนฺธนาพทฺธา มจฺฉาว กุมินามุเข
ชรามรณมเนฺวนฺติ วจฺโฉ ขีรปโกว มาตรํ.

ขุ. อุ. ๒๕.๖๔.๒๐๖

“เหล่าสัตว์ผู้มืดมนเพราะกาม ถูกตาข่ายตัณหาปกคลุมไว้ ถูกเครื่องมุงคือตัณหาปกปิดไว้ เป็นผู้ประมาทแล้ว ถูกเครื่องผูก[คือกามคุณ]ผูกไว้แล้ว ย่อมไปสู่ชราและมรณะเหมือนปลาที่ปากไซ เหมือนลูกโคที่ยังกินนมเดินไปตามแม่โค ฉะนั้น”

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ. มหาวิ.	วินยปิฎก มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฎก ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฎก มหาวคฺค
วิ. จูฬ.	วินยปิฎก จูฬวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฎก ปริวารวคฺค

พระสุตตันตปิฎก

ที. สี.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค
สํ. ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาต
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ
ขุ. เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทส
ขุ. ปฏิ.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส
ขุ. จริยา	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฎก
เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺห

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ. ธ.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฎก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฎก ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺจาน

คัมภีร์อรรถกถา

วิ. อ.	วินยปิฎก อฏฺจกถา
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฏฺจกถา
ม. อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺจกถา
สํ. อ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺจกถา
องฺ. อ.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺจกถา
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย อฏฺจกถา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฏฺจกถา
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺจกถา
อิติวุตฺ.อ.	อิติวุตฺตก อฏฺจกถา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺจกถา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺจกถา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฏฺจกถา
เถร. อ.	เถรคาถา อฏฺจกถา
เถรี. อ.	เถรีคาถา อฏฺจกถา
ชา. อ.	ชาตก อฏฺจกถา
มหานิ. อ.	มหานิทฺเทส อฏฺจกถา
จูฬนิ. อ.	จูฬนิทฺเทส อฏฺจกถา
ปฏิสํ. อ.	ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺจกถา
อป. อ.	อปทาน อฏฺจกถา
พุทฺธวํ. อ.	พุทฺธวํส อฏฺจกถา
จริยา. อ.	จริยาปิฎก อฏฺจกถา
เนตฺติ. อ.	เนตฺติ อฏฺจกถา
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
อภิ. อ.	อภิธมฺมปิฎก อฏฺจกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห

คัมภีร์ฎีกา

วชิร.	วชิรพุทฺธิ
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนี
วิมติ.	วิมติวิโนทนี
กงฺขา. ฎี.	กงฺขาวิตรณีฎีกา
กงฺขา. นวฎี.	กงฺขาวิตรณีอภินวฎีกา
ที. ฎี.	ทีฆนิกาย ฎีกา
สี. ฎี.	สีลกฺขนฺธวคฺค อภินวฎีกา
ม. ฎี.	มชฺฌิมนิกาย ฎีกา
สํ. ฎี.	สํยุตฺตนิกาย ฎีกา
องฺ. ฎี.	องฺคุตฺตรนิกาย ฎีกา
วิสุทฺธิ. ฎี	วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา
มณิมญฺชู.	มณิสารมญฺชูสา
ขุทฺท. ฎี.	ขุทฺทสิกฺขาฎีกา

สารบัญ

๑. สังคหวารวรรณนา

๒. อุทเทสวารวรรณนา

๓. นิทเทสวารวรรณนา

๔. ปฏินิทเทสวารวรรณนา

สัมปาตวารวรรณนา

นยสมุฏฐานวารวรรณนา

สาสนปัฏฐานวารวรรณนา

เนตติอรรถกถา

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

คันถารัมภกถา

(คำเริ่มคัมภีร์)

มหาการุณิกํ นาถํ เญยฺยสาครปารคุํ
วนฺเท นิปุณคมฺภีร- วิจิตฺรนยเทสนํ.

"ข้าพเจ้า (พระธรรมบาลเถระ) ขอนมัสการพระนาถะผู้มีพระกรุณาอันใหญ่หลวง ทรงถึงฝั่งแห่งสาครคือเญยยธรรม ทรงแสดงพระธรรมเทศนาอันมีนัยวิจิตรละเอียดลุ่มลึก"

วิชฺชาจรณสมฺปนฺนา เยน นิยฺยนฺติ โลกโต
วนฺเท ตมุตฺตมํ ธมฺมํ สมฺมาสมฺพุทฺธปูชิตํ.

"บุคคลเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ ย่อมหลุดพ้นจากโลกด้วยพระธรรมใด ข้าพเจ้าขอนมัสการพระธรรมอันสูงสุดที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบูชานั้น

สีลาทิคุณสมฺปนฺโน ฐิโต มคฺคผเลสุ โย
วนฺเท อริยสงฺฆํ ตํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ อนุตฺตรํ.

"พระอริยสงฆ์ใดผู้ถึงพร้อมด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้น ดำรงอยู่ในมรรคผลแล้ว ข้าพเจ้าขอนมัสการพระอริยสงฆ์ผู้เป็นนาบุญอันประเสริฐนั้น"

วนฺทนาชนิตํ ปุญฺญํ อิติ ยํ รตนตฺตเย
หตนฺตราโย สพฺพตฺถ หุตฺวาหํ ตสฺส เตชสา.
จิรํ อากงฺขมาเนน จิรํ สทฺธมฺมเนตฺติยา
ธมฺมรกฺขิตนาเมน เถเรน อภิยาจิโต.

“ข้าพเจ้าได้กำจัดอุปสรรคในที่ทั้งปวง ด้วยเดชานุภาพแห่งบุญอันเกิดจากการนบไหว้พระรัตนตรัยอย่างนี้ได้รับการวิงวอนโดยเคารพจากพระเถระนามว่า ธรรมรักขิตะ ผู้ปรารถนาความตั้งมั่นตลอดกาลนานแห่งแบบแผนพระสัทธรรมแล้ว”

ปทุมุตฺตรนาถสฺส ปาทมูเล ปวตฺติตํ
ปสฺสตา อภินีหารํ สมฺปตฺตํ ยสฺส มตฺถกํ.
สํขิตฺตํ วิภชนฺตานํ เอโส อคฺโคติ ตาทินา
จปิโต เอตทคฺคสฺมึ โย มหาสาวกุตฺตโม.
ฉฬภิญฺโญ วสิปฺปตฺโต ปภินฺนปฏิสมฺภิโท
มหากจฺจายโน เถโร สมฺพุทฺเธน ปสํสิโต.
เตน ยา ภาสิตา เนตฺติ สตฺถารา อนุโมทิตา
สาสนสฺส สทายตฺตา นวงฺคสฺสตฺถวณฺณนา.
ตสฺสา คมฺภีรญาเณหิ โอคาเหตพฺพภาวโต
กิญฺจาปิ ทุกฺกรา กาตุํ อตฺถสํวณฺณนา มยา.
สหสํวณฺณนํ ยสฺมา ธรเต สตฺถุสาสนํ
ปุพฺพาจริยสีหานํ ติฏฺฐเตว วินิจฺฉโย.
ตสฺมา ตมุปนิสฺสาย โอคาเหตฺวาน ปญฺจปิ
นิกาเย เปฏฺฐเกนาปิ สํสนฺทิตฺวา ยถาพลํ.
สุวิสุทฺธมสํกิณฺณํ นิปุณตฺถวินิจฺฉยํ
มหาวิหารวาสีนํ สมยํ อวิโลมยํ.

ปมาทเลขํ วชฺเชตฺวา ปาฬึ สมฺมา นิโยชยํ
อุปเทสํ วิภาเวนฺโต กริสฺสามตฺถวณฺณนํ.

"เนตติปกรณ์เป็นตำราอธิบายความแห่งนวังคสัตถุศาสน์อันพระ-ศาสดาทรงอนุโมทนาแล้ว และมีประโยชน์เกื้อกูลแก่พระศาสนาในกาลทุกเมื่อ ซึ่งภาษิตโดยพระมหากัจจายนเถระผู้คงที่ซึ่งเป็นพระมหาสาวกอันประเสริฐ ผู้ทรงอภิญญา ๖ ถึงความเชี่ยวชาญ แตกฉานปฏิสัมภิทา-ญาณ อันพระสัมพุทธเจ้าทรงสรรเสริญแล้ว ผู้ได้รับการแต่งตั้งจากพระศาสดาไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะด้วยพระดำรัสว่า "ภิกษุนี้เลิศกว่าภิกษุผู้จำแนกความย่อให้พิสดาร" ผู้ทรงเล็งเห็นความปรารถนาที่สัมฤทธิ์ผลอันท่านตั้งไว้แทบพระยุคลบาทของพระพุทธเจ้าปทุมุตตระ

แม้ข้าพเจ้าจะประพันธ์คัมภีร์อธิบายเนื้อความเนตติปกรณ์ได้โดยยาก เพราะเป็นคัมภีร์ที่พึงหยั่งลงด้วยปัญญาอันลุ่มลึก แต่เพราะคำสอนของพระศาสดาพร้อมด้วยคำอธิบายย่อมดำรงอยู่ ข้อวินิจฉัยของโบราณาจารย์ผู้ประเสริฐก็ยังคงอยู่ ดังนั้น ข้าพเจ้าอาศัยคำสอนของพระศาสดาและข้อวินิจฉัยของโบราณาจารย์ผู้ประเสริฐนั้น หยั่งลงสู่นิกายทั้ง ๕ เทียบเคียงกับคัมภีร์เปฏโกปเทศตามกำลัง[สติปัญญา] จักประพันธ์คัมภีร์อธิบายความของเนตติปกรณ์นั้น อันหมดจดดีไม่สับสน มีข้อวินิจฉัยความอันละเอียด โดยไม่ขัดแย้งกับความเห็นของอาจารย์ผู้อยู่ในวัดมหาวิหาร หลีกเลี่ยงอักษรที่จารึกด้วยความพลั้งเผลอ ประกอบคำบาลีไว้เป็นอย่างดี และแสดงคำชี้แนะ"

[วัดมหาวิหารเป็นวัดเก่าแก่ที่สืบทอดคำสอนมาตั้งแต่สมัยของพระมหินทเถระ เป็นสำนักเรียนที่มีชื่อเสียงในสมัยก่อนที่ได้รับการยอมรับว่ามีมาตรฐานการศึกษาสูง และเป็นเหมือนเสาหลักของศาสนาพุทธนิกายเถรวาท พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ทุกท่านต้องเคยพำนักอยู่ในวัดนี้แล้วศึกษาคำสอนในศาสนาที่หมดจดไม่เจือปนด้วยคำสอนในนิกายมหายาน]

อิติ อตฺถํ อสงฺกิณฺณํ เนตฺติปฺปกรณสฺส เม
วิภชนฺตสฺส สกฺกจฺจํ นิสามยถ สาธโวติ.

“ขอสัตบุรุษทั้งหลายจงสดับข้อความอันไม่สับสนแห่งเนตติปกรณ์ของข้าพเจ้าผู้แจกแจงอยู่โดยเคารพเถิด”

ความหมายของคำว่า เนตติ

ถามว่า : ในคำว่า เนตติปกรณ์ นั้น ชื่อว่า เนตติ เพราะเป็นคัมภีร์อะไร

ตอบว่า : ชื่อว่า เนตติ เพราะเป็นคัมภีร์นำไปสู่พระสัทธรรม

[ข้อความนี้แสดงว่า เนตฺติ สำเร็จรูปมาจาก นี ธาตุในความหมายว่า นย (นำไป) และกรรมของ นี ธาตุก็คือพระสัทธรรม ส่วนความหมายของ ติ ปัจจัย ใช้ในกัตตุสาธนะ กรณสาธนะ และอธิกรณสาธนะ ดังคำอธิบายที่จะกล่าวต่อไป

ในคำว่า เกนฏฺเฐน เนตฺติ (ชื่อว่า เนตติ เพราะเป็นคัมภีร์อะไร) คำว่า เกนฏฺเฐน ประกอบรูปศัพท์มาจาก เกน + อตฺเถน เมื่อเชื่อมคำเป็นรูปว่า เกนตฺเถน แล้ว ให้แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๐๗) ว่า ตถานํ ฏฐยุคํ (แปลง ตถ เป็น ฏฐ คู่หนึ่ง) ดังคำว่า อฏฺฐกถา = อตฺถกถา, ปีฬนฏฺโฐ = ปีฬนตฺโถ, สงฺขตฏฺโฐ = สงฺขตตฺโถ

นอกจากนั้น อตฺถ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า สภาว (สภาพ, ความเป็น) ดังคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกายกล่าวว่า

เกนฏฺเฐนาติ เกน สภาเวน. สภาโว หิ ญาเณน ยาถาวโต อรณียโต ญาตพฺพโต อตฺโถติ วุจฺจติ. โส เอว ตฺถ-การสฺส ฏฺฐ-การํ กตฺวา “อฏฺโฐ”ติ วุตฺโต.[๑]

คำว่า เกนฏฺเฐน แปลว่า เพราะเป็นคัมภีร์อะไร โดยแท้จริงแล้ว สภาพเรียกว่า อตฺถ เพราะเป็นสิ่งที่ควรรู้ด้วยปัญญาตามความเป็นจริง อตฺโถ ศัพท์นั้นนั่นแหละกล่าวว่า อฏฺโฐ โดยแปลง ตฺถ อักษรเป็น ฏฺฐ อักษร]

อุปมาว่า ตัณหาย่อมนำเหล่าสัตว์ไปสู่กามภูมิเป็นต้น ย่อมเรียกว่า ภวเนตฺติ (สภาวะนำไปสู่ภพ) ฉันใด แม้เนตติปกรณ์นี้ก็นำเวไนยชนไปสู่อริยธรรม ฉันนั้น ดังนั้นจึงเรียกว่า เนตฺติ เพราะความหมายว่า นำไปสู่พระสัทธรรม

อีกนัยหนึ่ง ผู้แสดงธรรมทั้งหลายย่อมนำเวไนยชนไปสู่ทางแห่งโสดาปัตติมรรคด้วยเนตติปกรณ์นั้น เหตุนั้นเนตติปกรณ์นั้นชื่อว่า เนตติ ความจริงแล้วผู้แสดงธรรมย่อมนำเวไนยชนไป คือ ให้บรรลุถึงทางแห่งโสดาปัตติมรรคด้วยเนตติปกรณ์ที่เป็นเครื่องมือ[ในการชี้แนะ] เหตุนั้นเนตติปกรณ์นั้นชื่อว่า เนตติ

อีกนัยหนึ่ง เวไนยชนทั้งหลายย่อมถูกนำไป คือ ให้ดำรงอยู่ในเนตติปกรณ์นี้ที่เป็นฐานะ[แห่งการชี้แนะ] แล้วให้บรรลุพระนิพพาน เหตุนั้นเนตติปกรณ์นั้นชื่อว่า เนตติ เพราะความเข้าใจข้อความแห่งพระพุทธพจน์อย่างถูกต้องย่อมมีไม่ได้โดยปราศจากที่อาศัยคือคำชี้แนะของเนตติปกรณ์ สมจริงดังคำกล่าว[ในคัมภีร์เปฏโกปเทศ]ว่า

"บุคคลผู้ปรารถนาจะดับกิเลสมีปัญญาจากการสดับ พึงแสวงหาเนื้อความ การแสวงหาเนื้อความในเรื่องนั้นมีลำดับอย่างนี้ คือ หาระ ๑๖ นัย ๕ มูลบท ๑๘"[๒]

ความจริงแล้วการอธิบายความพระพุทธพจน์ทั้งหมดเนื่องด้วยคำชี้แนะของเนตติ-ปกรณ์ และเนตติปกรณ์ก็มีพระพุทธพจน์เป็นแดนเกิด พระพุทธพจน์มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นแดนเกิด ดังนี้แล

[คำว่า เนตฺติ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- คัมภีร์นำเวไนยชนไปสู่อริยธรรม = เวเนยฺยสตฺเต อริยธมฺมํ นยตีติ เนตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- คัมภีร์ที่ใช้นำเวไนยชนไปสู่ทางแห่งโสดาปัตติมรรค = ทสฺสนมคฺคํ นยนฺติ ตายาติ เนตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- คัมภีร์ที่เป็นฐานะนำเวไนยชนไปสู่พระนิพพาน = นียนฺติ เอตฺถ เวเนยฺยา นิพฺพานํ สมฺปาปิยนฺตีติ เนตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

ประโยคว่า ตถา หิ วุตฺตํ (สมจริงดังคำกล่าว) เป็นประโยคย้ำความโดยอ้างสาธก ชื่อว่า อาคมทัฬหีกรณะ ส่วนประโยคต่อมาว่า สพฺพาปิ หิ สุตฺตสฺส อตฺถสํวณฺณนา เนตฺติอุปเทสายตฺตา (ความจริงแล้วการอธิบายความพระพุทธพจน์ทั้งหมดเนื่องด้วยคำชี้แนะของเนตติปกรณ์) เป็นประโยคย้ำความตามความเหมาะสม ชื่อว่า ยุตติทัฬหีกรณะ หิ ศัพท์ในประโยคเหล่านี้ ชื่อว่า ทัฬหีกรณโชตกะ (แสดงการย้ำความ)

ตามหลักการเขียนประโยคบาลีในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาโดยทั่วไป ท่านมักประกอบประโยคยุตติทัพพีกรณะไว้หน้าประโยคอาคมทัพพีกรณะ แต่ลีลาแต่งอรรถกถาและฎีกาของพระธรรมบาลเถระมักต่างจากคัมภีร์อื่น โดยท่านผู้แต่งมักเขียนประโยคอาคมทัพพีกรณะไว้หน้าประโยคยุตติทัพพีกรณะ]

ประเภทของเนตติปกรณ์

อนึ่ง เนตติปกรณ์นั้นมี ๓ ประเภทโดยปริจเฉทของคัมภีร์ คือ หาระ นัย และ [สาสน]ปัฏฐาน (สูตรแสดงคำสอน) ความโดยพิสดารว่า การพิจารณ์หาระย่อมมีก่อน ต่อมาจึงพิจารณ์นัย แล้วพิจารณ์สาสนปัฏฐานในที่สุด

มี ๒ ประเภทโดยการกำหนด[เนื้อหา]บาลี คือ สังคหวาระ (ปริจเฉทย่อความ) และวิภาควาระ (ปริจเฉทอธิบายความ) ที่จริงแล้วเนตติปกรณ์ทั้งหมดมีวาระ ๒ อย่าง คือ สังคหวาระ (ปริจเฉทย่อความ) และวิภาควาระ (ปริจเฉทอธิบายความ)

[คำว่า ปน ในประโยคว่า สา ปนายํ เนตฺติ (อนึ่ง เนตติปกรณ์นั้น) เป็นวากยารัมภโชตกะ คือ แสดงการเริ่มประโยค ในที่นี้แปลว่า “อนึ่ง” สนามหลวงบัญญัติให้แปลว่า “ก็” ประโยคนี้ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ ประโยคสืบเนื่องจากประโยคหน้า) ประโยคหน้าซึ่งอยู่ก่อนประโยคนี้เรียกว่า ประโยคอารัทธะ (ประโยคที่ปรารภขึ้นก่อน)]

สังคหวาระ

ในเรื่องนั้น สังคหวาระกำหนดด้วยคาถา ๕ บทแรก เพราะเนื้อความของคัมภีร์ทั้งหมดย่อมถูกประมวลไว้ด้วยคาถา ๕ บทว่า ยํ โลโก ปูชยเต (บัณฑิตพึงเข้าใจคำสอนอันดีงามนี้ของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้อันชาวโลกพร้อมทั้งท้าวโลกบาลนอบน้อมบูชาเป็นนิตย์) เป็นต้น โดยแท้

ถามว่า : สาสนปัฏฐานมิได้รวบรวมไว้ในคาถา ๕ บทเหล่านี้ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงทราบอย่างนี้ เพราะรวมเอาสาสนปัฏฐานด้วยมูลบทแล้ว สมจริงดังคำที่จะกล่าวต่อไปว่า

“ถามว่า : ในเรื่องนั้น มูลบท ๑๘ พึงทราบในที่ไหน

ตอบว่า : พึงทราบในสาสนปัฏฐาน”[๓]

อนึ่ง มูลบทและสาสนปัฏฐานมีความเกี่ยวเนื่องกัน เหมือนนัยแสดงเนื้อความ[มีนันทิยาวัฏฏนัยเป็นต้น]และสังขาร ๓ [มีปุญญาภิสังขารและกายสังขารเป็นต้น]

[คำว่า “เหมือนนัยแสดงเนื้อความมีนันทิยาวัฏฏนัยเป็นต้น” หมายความว่า นัย ๓ คือ นันทิยาวัฏฏนัย ติปุกขลนัย และสีหวิกกีฬิตนัย มีความเกี่ยวเนื่องกัน สามารถเชื่อมโยงกันและกันได้ กล่าวคือ

ติปุกขลนัย และสีหวิกกีฬิตนัย นับเข้าในนันทิยาวัฏฏนัย

- มูลบท ๔ อันได้แก่ ตัณหา อวิชชา สมถะ และวิปัสสนา นับเข้าในนันทิยาวัฏฏนัย และมูลบท ๑๘ ก็นับเข้าในมูลบท ๔ จำแนกเป็น

- มูลบทที่เป็นกุศล ๙ นับเข้าในสมถะและวิปัสสนา ดังนี้
  - มูลบท ๕ คือ สมถะ อโลภะ อโทสะ อสุภสัญญา และทุกขสัญญา นับเข้าในสมถะ
  - มูลบท ๔ คือ วิปัสสนา อโมหะ อนิจจสัญญา และอนัตตสัญญา นับเข้าในวิปัสสนา
- มูลบทที่เป็นอกุศล ๙ นับเข้าในตัณหาและอวิชชา ดังนี้
  - มูลบท ๕ คือ ตัณหา โลภะ โทสะ สุภสัญญา และสุขสัญญา นับเข้าในตัณหา
  - มูลบท ๔ คือ อวิชชา โมหะ นิจจสัญญา และอัตตสัญญา นับเข้าในอวิชชา

ทิสาโลจนนัย และอังกุสนัย นับเข้าในติปุกขลวัฏฏนัย

- มูลบทที่เป็นกุศล ๙ นับเข้าในมูลบท ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ดังนี้
  - มูลบท ๔ คือ วิปัสสนา อโมหะ อนิจจสัญญา และอนัตตสัญญา ชื่อว่า อโมหะ
  - มูลบท ๔ คือ สมถะ อโลภะ อสุภสัญญา และทุกขสัญญา ชื่อว่า อโลภะ
  - มูลบท คือ อโทสะ จัดเป็นอโทสะนั่นเอง
- มูลบทที่เป็นอกุศล ๙ นับเข้าในมูลบท ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะ ดังนี้
  - มูลบท ๔ คือ ตัณหา โลภะ สุภสัญญา และสุขสัญญา ชื่อว่า โลภะ
  - มูลบท ๔ คือ อวิชชา โมหะ นิจจสัญญา และอัตตสัญญา ชื่อว่า โมหะ
  - มูลบท คือ โทสะ จัดเป็นโทสะนั่นเอง

ทิสาโลจนนัย และอังกุสนัย นับเข้าในสีหวิกกีฬิตนัย

- มูลบทที่เป็นอกุศล (เว้นโทสะ) นับเข้าในมูลบท ๔ มีสุภสัญญาเป็นต้น ดังนี้
    - มูลบท ๒ คือ ตัณหา และสุภสัญญา ชื่อว่า วิปัลลาสที่ ๑
    - มูลบท ๒ คือ โลภะ และสุขสัญญา ชื่อว่า วิปัลลาสที่ ๒
    - มูลบท ๒ คือ อวิชชา และนิจจสัญญา ชื่อว่า วิปัลลาสที่ ๓
    - มูลบท ๒ คือ โมหะ และอัตตสัญญา ชื่อว่า วิปัลลาสที่ ๔
- มูลบทที่เป็นกุศล (เว้นอโทสะ) นับเข้าในมูลบท ๔ มีอสุภสัญญาเป็นต้นที่เรียกว่า สติปัฏฐาน ดังนี้
    - มูลบท ๒ คือ สมถะ และอสุภสัญญา ชื่อว่า สติปัฏฐานที่ ๑
    - มูลบท ๒ คือ อโลภะ และทุกขสัญญา ชื่อว่า สติปัฏฐานที่ ๒
    - มูลบท ๒ คือ วิปัสสนา และอนิจจสัญญา ชื่อว่า สติปัฏฐานที่ ๓
    - มูลบท ๒ คือ อโมหะ และอนัตตสัญญา ชื่อว่า สติปัฏฐานที่ ๔

คำว่า "และสังขาร ๓ มีปุญญาภิสังขารและกายสังขารเป็นต้น" หมายความว่า สังขาร ๓ มีความเกี่ยวเนื่องกัน กล่าวคือ ปุญญาภิสังขาร (เจตนาที่ในกามาวจรกุศลจิตและรูปาวจรกุศลจิต) อปุญญาภิสังขาร (เจตนาที่ในอกุศลจิต) และอาเนญชาภิสังขาร (เจตนาที่ในอรูปาวจรกุศลจิต) ย่อมได้ชื่อว่า กายสังขาร เป็นต้น ตามสมควร จำแนกเป็น

- ปุญญาภิสังขารและอปุญญาภิสังขารที่เป็นไปทางกาย ชื่อว่า กายสังขาร (สภาวะที่ถูกร่างกายกระทำให้เกิดขึ้น)

- ปุญญาภิสังขารและอปุญญาภิสังขารที่เป็นไปทางวาจา ชื่อว่า วจีสังขาร (สภาวะที่ถูกวาจากระทำให้เกิดขึ้น)

- ทั้งสามอย่างที่เป็นไปในมโนทวาร ชื่อว่า จิตตสังขาร (สภาวะที่ถูกจิตกระทำให้เกิดขึ้น)

ข้อนี้หมายความว่า เจตนาที่เป็นปุญญาภิสังขารเป็นต้นนั้นแยกเป็น ๓ อย่างโดยประเภทที่ต่างกัน แต่จำแนกเป็น ๓ โดยทวารได้อีกด้วย]

วิภาควาระ

วิภาควาระมี ๓ คือ อุทเทสวาระ (ปริจเฉทแสดงอุเทศ) นิทเทสวาระ (ปริจเฉทแสดงนิเทศ) และปฏินิทเทสวาระ (ปริจเฉทแสดงปฏินิเทศ)

อุทเทสวาระ คือ ปริจเฉทที่เริ่มตั้งแต่คำว่า ตตฺถ กตเม โสฬส หารา (ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น เทสนาหาระคืออะไร) จนถึงคำว่า ภวนฺติ อฏฺฐารส ปทานิ (นี้แลชื่อว่า มูลบท ๑๘)

นิทเทสวาระ คือ ปริจเฉทที่เริ่มตั้งแต่คำว่า อสฺสาทาทีนวตา (อัสสาทะ โทษ) จนถึงคำว่า เตตฺตึสา เอตฺติกา เนตฺตี (แบบแผนมี ๓๓ ดังนี้)

ปฏินิทเทสวาระมี ๔ คือ หารวิภังควาระ (ปริจเฉทอธิบายความของหาระ) หารสัมปาตวาระ (ปริจเฉทประมวลความของหาระ) นยสมุฏฐานวาระ (ปริจเฉทแสดงเหตุเกิดของนัย) และสาสนปัฏฐานวาระ (ปริจเฉทว่าด้วยสูตรแสดงคำสอน)

หารวิภังควาระ คือ ปริจเฉทที่เริ่มตั้งแต่คำว่า ตตฺถ กตโม เทสนาหาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้น เทสนาหาระคืออะไร) จนถึงคำว่า อยํ ปหาเนน สมาโรปนา (ข้อความข้างต้นนี้เป็นการยกขึ้นแสดงด้วยปหานะ)

หารสัมปาตวาระ คือ ปริจเฉทที่เริ่มตั้งแต่คำว่า กตโม เทสนาหารสมฺปาโต (การประมวลเทสนาหาระ คืออะไร) จนถึงคำว่า อนุปาทิเสสา จ นิพฺพานธาตุ (และเป็นนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่)

ถามว่า : อะไรเป็นความต่างกันระหว่างหารวิภังควาระและหารสัมปาตวาระ

ตอบว่า : หารวิภังควาระเป็นการแสดงหาระหนึ่งด้วยสูตรและอุทาหรณ์จำนวนมาก ส่วนหารสัมปาตวาระเป็นการประมวลหาระจำนวนมากในสูตรหนึ่ง สมจริงดังคำกล่าวในคัมภีร์เปฏโกปเทศว่า

ยตฺถ จ สพฺเพ หารา　　สมฺปตมานา นยนฺติ สุตฺตตฺถํ
พฺยญฺชนวิธิปุถุตฺตา　　สา ภูมี หารสมฺปาโต.

“หาระทั้งหมดประชุมกันอยู่ ย่อมอธิบายความหมายของพระพุทธพจน์ในวาระใด วาระนั้นชื่อว่า หารสัมปาตะ เพราะแสดงวิธีแห่งศัพท์ [พระพุทธพจน์] จำนวนมาก”

[ข้อความนี้นำมาจากคัมภีร์เปฏโกปเทศ แต่ไม่พบในคัมภีร์เปฏโกปเทศที่ได้รับการจัดพิมพ์ในปัจจุบัน คาดว่าคงจะตกหล่นไปในเวลาจารใบลาน ยังมีอีกแห่งหนึ่งที่อรรถกถาพระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกากล่าวว่าพบในคัมภีร์เปฏโกปเทศ แต่ข้อความดังกล่าวไม่มีในฉบับปัจจุบัน คือ

ตถา หิ "สมาธิ กามจฺฉนฺทสฺส ปฏิปกฺโข, ปีติ พฺยาปาทสฺส, วิตกฺโก ถินมิทฺธสฺส, สุขํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจสฺส, วิจาโร วิจิกิจฺฉายา"ติ เปฏเก วุตฺตํ.[๕]

"สมจริงดังคำกล่าวในคัมภีร์เปฏโกปเทศว่า สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ ปีติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท วิตกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกุจจะ และวิจารเป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา"]

การจำแนกนยสมุฏฐานวาระและสาสนปัฏฐานวาระ ปรากฏชัดเจนแล้วนั่นเทียว

ส่วนสาสนปัฏฐานวาระไม่ได้ยกแสดงไว้โดยตรงแม้ในอุทเทสวาระและนิทเทสวาระเหมือนสังคหวาระ

เนตติปกรณ์จัดเป็นพระพุทธพจน์

ถามว่า : บุคคลทราบข้อความนี้ได้อย่างไรว่า เนตติปกรณ์นี้เป็นคำภาษิตของพระมหาสาวก และพระผู้มีพระภาคทรงอนุโมทนา

ตอบว่า : ทราบได้โดยพระบาลีนั่นแหละ เพราะไม่มีข้อความอื่นหนักแน่นกว่าพระบาลี ความจริงพระบาลีที่ไม่ขัดแย้งกับมหาปเทส ๔ เป็นสิ่งหนักแน่น ดังจะเห็นได้ว่าเนตติปกรณ์นี้ได้รับการสืบทอดกันมาโดยอาจารย์ต่อๆ มาผู้ไม่ถูกตำหนิ เหมือนคัมภีร์เปฏโกปเทศ

[คำว่า บาลี เป็นชื่อของภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ มาจากคำว่า ปาลิ หรือ ปาฬิ (ปา ธาตุ + ฬิ ปัจจัย) มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๒๒๘) ว่า อตฺถํ ปาติ รกฺขตีติ ปาฬิ (ปาฬิ คือ ภาษารักษาเนื้อความของพระพุทธพจน์) ส่วนคำว่า พระบาลี คือพระพุทธพจน์ที่เป็นพระไตรปิฎก

คำว่า ปาลิ หรือ ปาฬิ มีใช้ทั้งสองรูป คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๒๖๒) กล่าวว่า โดยทั่วไปคำบาลีมักใช้เป็นมุทธชอักษรมากกว่าทันตชอักษรที่นิยมใช้ในสันสกฤต เช่น ปฏิปตฺติ, ปฐม, อฏฺฐกถา, สงฺขตฏฺฐ, อุฏฺฐาน, วุฏฺฐาน, โวฏฺฐปน, คณฺฐ, คณฺฐิ, นิคณฺฐ, ปฏฺฐนา เป็นต้น ดังนั้นปัจจุบันจึงนิยมใช้คำว่า ปาลิ มากกว่า ปาฬิ ความจริงแล้ว ฬ และ ล อักษรออกเสียงคล้ายคลึงกันมาก โดย ฬ ออกเสียงโดยใช้ปุ่มเหงือกเป็นฐาน ส่วน ล ออกเสียงโดยใช้ฟันเป็นฐาน ในภาษาบาลีมีคำบางคำที่ใช้อักษรทั้งสองแทนกันได้ เช่น กาลปกฺข = กาฬปกฺข ยกเว้นบทบางบทซึ่งใช้ต่างกันโดยเฉพาะ เช่น กาล (เวลา) กาฬ (ดำ) เมื่อเทียบกับสันสกฤตแล้วพบว่าในสันสกฤตอาจใช้ ฑ และ ล แทนกันได้ เช่น จูฑา = จูลา, ชฑํ = ชลํ, ชฑธิ = ชลธิ ส่วนบาลีใช้ ฬ และ ล แทนกันได้เช่นกัน ดังข้อความในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๓๖๓) ว่า ฑลานเมกตฺตํ (ความเหมือนกันของ ฑ และ ล ย่อมมี)]

ถามว่า : ถ้าเป็นอย่างนั้นเหตุใดจึงไม่กล่าวคำนำ[ของคัมภีร์]ไว้ เพราะแม้สุภสูตร อนังคณสูตร และกัจจายนสังยุตต์ เป็นต้น ที่เป็นสาวกภาษิต ก็กล่าวคำนำไว้

ตอบว่า : คำนำ[ของคัมภีร์]นี้ไม่มีแน่นอน เพราะบางคัมภีร์ที่เป็นสาวกภาษิต เช่น ปฏิสัมภิทามรรค นิเทศ [จูฬนิเทศ มหานิเทศ] และที่เป็นพุทธภาษิต เช่น ธรรมบท และพุทธวงศ์ เป็นต้น ก็มิได้กล่าวคำนำไว้ คัมภีร์เหล่านั้นมิใช่ไม่หนักแน่นด้วยการไม่มีคำนำเพียงเท่านั้น แม้ในเนตติปกรณ์นี้ก็พึงทราบเหมือนอย่างนั้น

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า คำนำของพระสูตรและวินัย กล่าวไว้โดยพระมหาสาวกมีพระธรรมภัณฑาคาริก [พระอานนท์] และพระอุบาลีเถระ เป็นต้น แต่คัมภีร์นี้เป็นภาษิตของพระมหาสาวก การแสวงหาคำนำจึงไม่มีประโยชน์ เพราะการพิจารณ์คำนำไม่ใช่วิสัยของบุคคลอื่นนอกจากพระเถระ บุคคลพึงแสวงหาประโยชน์ซึ่งไม่ขัดแย้งกับพระบาลีในเรื่องนี้

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่าหน้าที่ในการกล่าวคำนำของคัมภีร์นี้ไม่มีโดยเฉพาะ เพราะเป็นคัมภีร์อธิบายเนื้อความของพระบาลีเหมือนคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคและนิเทศ เป็นต้น

จำแนกประเภทที่กล่าวไว้ในเนตติปกรณ์

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบการจำแนกที่จะกล่าวต่อไปนี้ เพื่อความเข้าใจประการต่างๆ ในปกรณ์นี้ว่า:-

ปกรณ์ทั้งหมดนี้จำแนกเป็น

- ๑ อย่าง โดยการอธิบายคำสอน การให้บรรลุอริยมรรค และวิมุตติรส

- ๒ อย่าง โดยการพิจารณ์ศัพท์และเนื้อความ โดยการแสดงโดยย่อและพิสดาร โดยการอธิบายเนื้อหาของธรรมและวินัย โดยการประมวลเนื้อหาที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ โดยการกำหนดรูปธรรมและนามธรรม โดยความเป็นสูตรและอุทาหรณ์ โดยการกล่าวถึงความดำเนินไปและการหยุดยั้ง โดยการแสดงธรรมที่เสมอกันและไม่เสมอกัน และโดยการจำแนกธรรมทั่วไปและไม่ทั่วไป

- ๓ อย่าง โดยแสดงบุคคล ๓ [อุคฆฏิตัญญู วิปจิตัญญู และเนยยะ] โดยจำแนกความงาม ๓ [ความงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด] โดยกล่าวถึงการกำหนดรู้ ๓ [ญาตปริญญา ตีรณปริญญา และปหานปริญญา] โดยชี้แนะการละ ๓ [ตทังคปหาน วิกขัมภนปหาน และสมุจเฉทปหาน] โดยรวมเอาสิกขา ๓ [ศีลสิกขา สมาธิสิกขา และปัญญาสิกขา] โดยชำระสังกิเลส ๓ [โลภะ โทสะ และโมหะ] โดยจำแนกเป็นคำที่กล่าวก่อน คาถาสรุป และการประมวล โดยอธิบายเนื้อความของพระไตรปิฎก และโดยจำแนกเป็นหาระ นัย และสาสนปัฏฐาน

- ๔ อย่าง โดยวิสัยแห่งปฏิสัมภิทาญาณ ๔ โดยแสดงนัย ๔ และโดยความลุ่มลึกแห่งศัพท์ เนื้อความ การแสดง และการแทงตลอด

- ๕ อย่าง โดยจำแนกตามธรรมมีอภิญเญยยธรรม เป็นต้น [อภิญเญยยธรรม ธรรมที่พึงรู้ยิ่ง หมายถึง สัจจะ ๔ ปริญเญยยธรรม ธรรมที่พึงกำหนดรู้ หมายถึง ทุกข์ ปหาตัพพธรรม ธรรมที่พึงละ หมายถึง สมุทัย สัจฉิกาตัพพธรรม ธรรมที่พึงกระทำให้แจ้ง หมายถึง นิโรธ และภาเวตัพพธรรม ธรรมที่พึงอบรม หมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘] โดยการแสดงขันธ์ ๕ โดยการกำหนดคติ ๕ [เทวดา ๑ มนุษย์ ๑ อบายภูมิ ๓ คือ นรก กำเนิดของดิรัจฉาน และที่อยู่ของเปรต โดยรวมเอาอสุรกายเข้าในเปรต และรวมพรหมไว้ในเทวดา] และโดยการอธิบายเนื้อความของนิกาย ๕

- ๖ อย่าง โดยจำแนกตามอารมณ์ ๖ และโดยจำแนกเป็นอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖

- ๗ อย่าง โดยกำหนดวิญญาณฐิติ ๗ (ภูมิเป็นที่ตั้งของปฏิสนธิวิญญาณ)
- ๙ อย่าง โดยแสดงนวังคสัตถุศาสน์ คือ สุตตะ เป็นต้น
- ๑๔ อย่าง โดยจำแนกที่ตั้งของสูตร
- ๑๖ อย่างและ ๒๘ อย่าง โดยจำแนกตามสาสนปัฏฐาน
- ๘๔,๐๐๐ อย่าง โดยการพิจารณ์ขันธ์ ๘๔,๐๐๐

โดยประการดังนี้ บัณฑิตพึงทราบการจำแนกปกรณ์โดยนัยมีอย่างนี้เป็นต้น

ในเรื่องนั้น คำว่า สาสนปริเยฏฺฐิภาวโต (โดยการอธิบายคำสอน) หมายความว่า เนตติปกรณ์ทั้งหมดมี ๑ อย่าง โดยการอธิบายเนื้อความของนวังคสัตถุศาสน์ที่รวมเข้าในสิกขา ๓

คำว่า อริยมคฺคสมฺปาทนโต (โดยการให้บรรลุอริยมรรค) หมายความว่า โดยให้บรรลุทัสสนภูมิ [โสดาปัตติมรรค] และภาวนาภูมิ [มรรคขั้นสูง ๓]

คำว่า วิมุตฺติรสโต (โดยวิมุตติรส) กล่าวไว้เพราะคำสอนมีอมตธรรมเป็นที่สุด

คำว่า พฺยญฺชนตฺถวิจารภาวโต (โดยการพิจารณ์ศัพท์และเนื้อความ) กล่าวไว้เพราะหาระ ๑๖ กลุ่มศัพท์ ๖ และกรรมนัย (นัยกระทำการสอดส่องหรือนำมาเชื่อมกัน) ๒ เป็นการพิจารณ์ศัพท์ ส่วนกลุ่มอรรถ ๖ และอรรถนัย ๓ เป็นการพิจารณ์อรรถ

ความเป็นคัมภีร์แสดงโดยสังเขปและจำแนก จักปรากฏต่อไป

คำว่า ธมฺมวินยตฺถสํวณฺณนโต (โดยการอธิบายเนื้อหาของธรรมและวินัย) กล่าวไว้เพราะปริยัตติศาสนาทั้งสิ้นเป็นธรรมวินัย

คำว่า ลกฺขณลกฺขิยภาวโต (โดยความเป็นสูตรและอุทาหรณ์) กล่าวไว้เพราะถ้อยคำของเนตติปกรณ์เป็นสูตร และเป็นตัวอย่างของสูตรที่แสดงอุทาหรณ์

คำว่า สภาควิสภาคนิทฺเทสโต (โดยการแสดงธรรมที่เสมอกันและไม่เสมอกัน) หมายความว่า ธรรมที่มีประเภทเสมอกัน เป็นธรรมเสมอกัน ส่วนธรรมที่ตรงกันข้าม เป็นธรรมไม่เสมอกัน [มี ๒ อย่าง]โดยการพิจารณ์ธรรมที่เสมอกันและไม่เสมอกันนั้น

คำว่า สาธารณาสาธารณธมฺมวิภาคโต (โดยการจำแนกธรรมทั่วไปและไม่ทั่วไป) หมายความว่า ธรรมเหล่าใดทั่วไปแก่ธรรมเหล่าใดโดยชื่อและที่ตั้ง เป็นต้น โดยความเสมอกันคือความมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกันโดยการละ (ปหาเนกฏฺฐตา) และโดยความมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน (สหเชกฏฺฐตา) เป็นต้น และธรรมเหล่าใดไม่ทั่วไปแก่ธรรมเหล่าใด เพราะเป็นสภาวะไกลจากธรรมนั้น [มี ๒ อย่าง]โดยการจำแนกธรรมทั่วไปและไม่ทั่วไปนั้น

[คำว่า "ความมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกันโดยการละ" (ปหาเนกฏฺฐตา) หมายความว่า เมื่อกิเลสอย่างหนึ่งดับไปด้วยมรรคานุภาพในกระแสจิตของบุคคลหนึ่ง กิเลสอื่นที่อยู่ในระดับเดียวกันกับกิเลสนั้นก็ดับไปด้วย ความหมายก็คือ กิเลสที่ดับไปพร้อมกันในกระแสจิตของบุคคลหนึ่ง เช่น โสดาปัตติ-มรรคละทิฏฐิและวิจิกิจฉาโดยเด็ดขาดแล้ว โทสะ อิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะที่นำไปสู่อบายก็ดับไปด้วย

คำว่า "ความมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน" (สหเชกฏฺฐตา) หมายความว่า เมื่อกิเลสอย่างหนึ่งดับไปด้วยมรรคานุภาพในกระแสจิตของบุคคลหนึ่ง กิเลสระดับเดียวกันที่เกิดขึ้นร่วมกันก็ดับไปด้วย เช่น โสดาปัตติมรรคละทิฏฐิได้แล้ว โลภะที่เกิดพร้อมกับทิฏฐิซึ่งนำไปสู่อบายก็ดับไปด้วย]

คำว่า ปุคฺคลตฺตยนิทฺเทสโต (โดยแสดงบุคคล ๓) หมายความว่า โดยแสดงบุคคล ๓ มีอุคฆฏิตัญญู เป็นต้น

คำว่า ติวิธกลฺยาณวิภาคโต (โดยจำแนกความงาม ๓) หมายความว่า โดยจำแนกธรรมที่งามในเบื้องต้น เป็นต้น

ในคำว่า มูลคีติอนุคีติสงฺคีติเภทโต (โดยจำแนกเป็นคำที่กล่าวก่อน คาถาสรุป และการประมวล) คำที่กล่าวก่อน ชื่อว่า มูลคีติ คาถาสรุปข้อความที่กล่าวไว้ ชื่อว่า อนุคีติ การประมวลคัมภีร์ที่เกลื่อนกล่นด้วยการประกอบข้อความจากพระสูตรนั้นๆ ชื่อว่า สังคีติ การประมวลนั้นพึงทราบว่าพระเถระกล่าวไว้ในภายหลัง

[พึงทราบ]ข้อความว่า เนตติปกรณ์มี ๓ อย่าง โดยจำแนกประเภททั้งสามนั้น

คำว่า ปญฺจกฺขนฺธนิทฺเทสโต (โดยการแสดงขันธ์ ๕) หมายความว่า มี ๕ อย่าง โดยการแสดงขันธ์ ๕ มีรูปขันธ์ เป็นต้น และธรรมขันธ์ ๕ มีศีลขันธ์ เป็นต้น

คำว่า สุตฺตาธิฏฺฐานวิภาคโต (โดยจำแนกที่ตั้งของสูตร) หมายความว่า มี ๑๔ อย่าง โดยกล่าวจำแนกที่ตั้งของสูตร ๑๔ อย่าง คือ โลภะ โทสะ และโมหะ, อโลภะ อโทสะ และอโมหะ, กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม พร้อมด้วยอินทรีย์ ๕ มีศรัทธินทรีย์ เป็นต้น

ข้อความที่เหลือเข้าใจได้ง่าย จึงไม่กล่าวโดยพิสดาร

อปฺปํ สุขํ ชลลวํ วิย โภ ติณคฺเค
ทุกฺขํ ตุ สาครชลํ วิย สพฺพโลเก
สํกปฺปนา ตทปิ โหติ สภาวโต หิ
สพฺพํ ติโลก'มปิ เกวลทุกฺข'เมว.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๕๒

"ท่านผู้เจริญ ความสุขมีเพียงเล็กน้อยดั่งหยาดน้ำค้างบนยอดหญ้า แต่ความทุกข์ในโลกทั้งมวลเหมือนน้ำในสาคร ความจริงความสุขนั้นเกิดจากจินตนาการ โลกสามทั้งหมดล้วนเป็นทุกข์โดยแท้"

๑

สังคหวารวรรณนา

ลทฺธาน พุทฺธสมยํ อติทุลฺลภํ จ
สทฺธมฺม'มคฺค'มสมํ สิวทํ ตเถว
กลฺยาณมิตฺตปวเร มติสมฺปทญฺจ
โก พุทฺธิมา อวิรตํ น ภเชยฺย ธมฺมํ.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๙๙

"ธีรชนคนใดเล่า เมื่อได้พบพระพุทธศาสนาที่หาได้ยากยิ่ง พระสัทธรรมอันประเสริฐให้ความเกษมไม่มีสิ่งใดเปรียบ กัลยาณมิตรที่ดีงาม และความไพบูลย์แห่งปัญญา จะไม่พึงซ่องเสพพระธรรมเป็นนิตย์หรือ"

๑. สังคหวารวรรณนา

(คำอธิบายสังคหวาระ)

สังคหวาระเป็นวาระแรกในคำที่กล่าวว่า “มี ๒ อย่าง คือ สังคหวาระ และวิภาควาระ” ในเนตติปกรณ์ที่จำแนกประเภทไว้มากเป็นอเนกอย่างนี้ แม้สังคหวาระนั้นก็มีเบื้องต้นเป็นคาถานี้ว่า ยํ โลโก ปูชยเต เป็นต้น

ในคาถานั้น คำว่า ยํ เป็นศัพท์แสดงด้วยทุติยาวิภัตติโดยมิได้กำหนดแน่นอน พึงทราบความแน่นอนของ ย ศัพท์นั้นด้วยคำว่า ตสฺส (พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น) นี้

คำว่า โลโก เป็นศัพท์แสดงกัตตา

คำว่า ปูชยเต เป็นศัพท์แสดงกิริยา

คำว่า สโลกปาโล เป็นบทขยายกัตตา

คำว่า สทา เป็นศัพท์แสดงกาลเวลา

คำว่า นมสฺสติ จ เป็นศัพท์แสดงกิริยาพร้อมด้วยการรวบรวม

คำว่า ตสฺส เป็นศัพท์แสดงด้วยฉัฏฐีวิภัตติ

คำว่า เอตํ เป็นศัพท์แสดงด้วยปฐมาวิภัตติ

คำว่า สาสนวรํ ระบุถึงธรรมที่กล่าวถึงด้วยการแสดงปฐมาวิภัตติ

คำว่า วิทูหิ เป็นศัพท์แสดงกัตตาด้วยตติยาวิภัตติ

คำว่า เญยฺยํ เป็นศัพท์แสดงกิริยากรรมวาจก

คำว่า นรวรสฺส แสดงถึงพระพุทธเจ้าที่พระมหากัจจายนะกล่าวระบุว่า ตสฺส (พระองค์นั้น) โดยตรง

ในข้อนั้น คำว่า โลกิยํ นี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า บุญ บาป และวิบากของบุญบาปนั้นมีอยู่ในบุคคลนี้ เหตุนั้นบุคคลนั้นชื่อว่า โลก คือ เหล่าสัตว์ หมายถึง หมู่สัตว์ ความจริงแล้ว คำว่า โลก ย่อมรวมเอาเหล่าสัตว์ทั้งสิ้นไว้โดยสามัญทั่วไป เพราะเป็นศัพท์แสดงประเภท

[คำว่า โลก (สัตว์โลก) เป็นชาติศัพท์ คือ ศัพท์แสดงประเภท เหมือนคำว่า รุกฺข (ต้นไม้) ที่หมายถึงต้นไม้ทุกชนิด ไม่ใช่นามศัพท์ คือ ศัพท์แสดงชื่อ เหมือนคำว่า อมฺพ (ต้นมะม่วง) ที่หมายถึงต้นมะม่วงเท่านั้น]

แม้[ในบางแห่ง]คำว่า โลก พบการประกอบใช้ในสังขารโลก (โลกคือสังขาร) และโอกาสโลก (โลกคือที่ตั้ง) แต่ในที่นี้พึงทราบว่าหมายเอาสัตว์โลก เพราะเป็นผู้ควรแก่กิริยาบูชา [ในฉบับแปลนี้จึงแปล โลก ศัพท์ว่า ชาวโลก]

คำว่า ปูชยเต แปลว่า ย่อมบูชา หมายความว่า ย่อมนับถือ

โลกบาล คือ ผู้คุ้มครองโลก หมายถึง ท้าวมหาราชทั้ง ๔ [ท้าวธตรฐ จอมภูต ท้าววิรุฬหก จอมกุมภัณฑ์ ท้าววิรูปักษ์ จอมนาค และท้าวกุเวร จอมยักษ์] ส่วนชาวโลกทั้งหลาย[คือศาสนาพราหมณ์]กล่าวว่า ท้าวโลกบาล คือ พระอินทร์ พระยม พระวรุณ และท้าวกุเวร

[คัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงท้าวโลกบาลผู้รักษาทิศ ๔ ตามคัมภีร์พราหมณ์ที่พบในสมัยนั้น ไม่ทราบว่าท่านอ้างอิงฉบับใด อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์พจนานุกรมสันสกฤตชื่อศัพทกัลปทรุมะ (เล่ม ๔ หน้า ๒๓๑-๓๒) กล่าวถึงท้าวโลกบาลผู้รักษาทิศ ๘ โดยแยกเป็นสองมติ คือ

มติของคัมภีร์วหนิปุราณ	มติของคัมภีร์มนุธรรมศาสตร์
๑. พระอินทร์	๑. ท้าวกุเวร
๒. พระอัคนิ	๒. พระอัคนิ
๓. พระยม	๓. พระอาทิตย์
๔. พระผู้ปกครองทิศเฉียง	๔. พระวายุ
๕. พระวรุณ	๕. พระอินทร์
๖. พระวายุ	๖. พระวิตตะ
๗. ท้าวกุเวร	๗. พระอปัตยะ
๘. พระศิวะ	๘. พระยม]

คำว่า สโลกปาละ คือ ผู้เป็นไปพร้อมด้วยท้าวโลกบาล คำนี้มีวิภัตติเสมอกับคำว่า โลโก นี้

อีกนัยหนึ่ง กษัตริย์ ท้าวจตุมหาราช ท้าวสักกะ ท้าวสุยามะ ท้าวสันตุสิตะ ท้าวสุนิมมิตะ ท้าวปรนิมมิตวสวดี และท้าวมหาพรหม เป็นต้น ชื่อว่า โลกบาล เพราะรักษาสัตว์โลกนั้นๆ โดยความเป็นใหญ่และเป็นผู้ปกครอง หมู่สัตว์นั้นๆ กับด้วยผู้คุ้มครองโลกเหล่านั้นจึงเรียกว่า ชาวโลกพร้อมทั้งผู้คุ้มครองโลก

[คำว่า โลกปาล ตามนัยนี้แปลว่า “ผู้คุ้มครองโลก” หมายถึง กษัตริย์เป็นต้น แม้พจนานุกรมสันสกฤตชื่อศัพทัสโตมมหานิธิก็กล่าวถึงความหมายว่า “กษัตริย์” ของคำนี้ ดังข้อความกล่าวว่า

โลกปาล ปุ. โลกานฺ ปาลยติ ปา - ณิจฺ อณฺ. โลกปาลเก นฤเป, อินฺทฺราทิทิกฺปาเล, วินายกาทิษุ ปญฺจสุ, โลกรกฺษกมาตฺเร ตฺริ. โลกนาถาทโยปฺยตฺร.[๕]

“โลกปาล ปุงลิงค์ [มีรูปวิเคราะห์ว่า] โลกานฺ ปาลยติ (ย่อมรักษาโลก) [แยกรากศัพท์ว่า] ปา ธาตุ - ณิจฺ ปัจจัย ลง อณฺ ปัจจัย ย่อมเป็นไปในกษัตริย์ผู้คุ้มครองโลก, เทพผู้รักษาทิศมีพระอินทร์เป็นต้น, เทพ ๕ ตนมีพระคเณศเป็นต้น เป็นไตรลิงค์ในบุคคลทั่วไปผู้คุ้มครองโลก แม้คำว่า โลกนาถ เป็นต้นก็มีได้ในความหมายนี้”]

อีกนัยหนึ่ง ธรรมคือหิริและโอตตัปปะ ชื่อว่า ธรรมคุ้มครองโลก ตามพระพุทธดำรัสว่า

เทฺวเม ภิกฺขเว สุกฺกา ธมฺมา โลกํ ปาเลนฺติ.[๖]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมขาวสองอย่างนี้ย่อมคุ้มครองโลก”

ชาวโลกผู้ถึงพร้อมด้วยหิริและโอตตัปปะที่คุ้มครองโลกนั้น ชื่อว่า สโลกปาละ (ชาวโลกผู้เพียบพร้อมด้วยธรรมคุ้มครองโลก) เพราะสัตบุรุษผู้ถึงพร้อมด้วยหิริและโอตตัปปะผู้ตำหนิบาป เป็นผู้มักบูชานอบน้อมพระผู้มีพระภาคเสมอ เพราะเป็นผู้มีฉันทะในธรรม

[คำว่า สโลกปาโล โลโก มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ชาวโลกพร้อมทั้งท้าวโลกบาล (ท้าวมหาราชทั้ง ๔ หรือพระอินทร์ พระยม พระวรุณ และท้าวกุเวร)

- ชาวโลกพร้อมทั้งผู้คุ้มครองโลก (กษัตริย์เป็นต้นผู้เป็นใหญ่ปกครองมนุษยโลก เทวโลก และพรหมโลก)

- ชาวโลกผู้เพียบพร้อมด้วยธรรมคุ้มครองโลก (หิริและโอตตัปปะ)

ตามคำอธิบายข้างต้น คาถาแรกนี้มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. บัณฑิตพึงเข้าใจคำสอนอันดีงามนี้ของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้อันชาวโลกพร้อมทั้งท้าวโลกบาลบูชานอบน้อมเป็นนิตย์

๒. บัณฑิตพึงเข้าใจคำสอนอันดีงามนี้ของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้อันชาวโลกพร้อมทั้งผู้คุ้มครองโลกบูชานอบน้อมเป็นนิตย์

๓. บัณฑิตพึงเข้าใจคำสอนอันดีงามนี้ของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้อันชาวโลกผู้เพียบพร้อมด้วยธรรมคุ้มครองโลกบูชานอบน้อมเป็นนิตย์]

คำว่า สทา (เป็นนิตย์) หมายความว่า ตลอดกาลทั้งปวง คือ ตลอดทิวาราตรี

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สทา หมายความว่า ในกาลที่พระผู้มีพระภาคดำรงพระชนม์อยู่และในภายหลังจากนั้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สทา หมายความว่า ตั้งแต่การตั้งความปรารถนาพุทธภูมิจนถึงการอันตรธานแห่งพระศาสนา หรือถัดจากนั้นไปอีก ความจริงแล้วพระโพธิสัตว์ผู้ประเสริฐทั้งหลายเป็นหน่อเนื้อพุทธางกูร เพราะเที่ยงต่อสัมโพธิญาณ จึงควรเป็นที่บูชากราบไหว้ของชาวโลกพร้อมด้วยเทวดา ตั้งแต่เวลาตั้งความปรารถนาพุทธภูมิเป็นต้นไป สมจริงดังพระผู้มีพระภาคผู้เสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบสได้กล่าวว่า

ทีปงฺกโร โลกวิทู อาหุตีนํ ปฏิคฺคโห
มม กมฺมํ ปกิตฺเตตฺวา ทกฺขิณํ ปาทมุทฺธริ.
เย ตตฺถาสุํ ชินปุตฺตา ปทกฺขิณมกํสุ มํ
เทวา มนุสฺสา อสุรา จ อภิวาเทตฺวาน ปกฺกมุํ.[๗]

“พระพุทธเจ้าทีปังกรผู้ทรงรู้แจ้งโลก ควรรับทักษิณา ทรงชมเชยการกระทำของเราแล้วยกพระบาทขวาขึ้น

พระชินบุตรในที่นั้นได้กระทำประทักษิณเรา ทวยเทพ มนุษย์และอสูรทั้งหลายอภิวาทแล้วหลีกไป”

[ในคัมภีร์อรรถกถาของอปทาน[๙] กล่าวว่าพระพุทธเจ้าทีปังกรทรงบูชาพระโพธิสัตว์ด้วยดอกไม้ ๘ กำมือ กระทำประทักษิณแล้วเสด็จไป พระอรหันต์ ๔ แสนรูปก็บูชาด้วยของหอมและดอกไม้กระทำประทักษิณแล้วหลีกไป ส่วนเทวดาและมนุษย์ได้กราบไหว้บูชาพระโพธิสัตว์อีกด้วย]

คำว่า นมสฺสติ จ (และนอบน้อม) หมายความว่า บางคนแม้กระทำการบูชาสักการะเป็นต้นแก่บางคน ก็ไม่กระทำการนอบน้อมบุคคลเหล่านั้น เพราะไม่มีคุณธรรมประจักษ์ แต่พวกเขามิได้กระทำอย่างนั้นแด่พระผู้มีพระภาค ชาวโลกพร้อมด้วยเทวดาย่อมบูชาและนอบน้อมพระผู้มีพระภาค เพราะทรงมีกิตติศัพท์ฟุ้งขจรตามความเป็นจริง

บางคนสาธยายว่า สทา นรมนุสฺโส คำนี้ไม่งาม [เพราะ นร และ มนุสฺส เป็นคำไวพจน์กัน]

คำว่า ตสฺส (พระองค์นั้น) คือ พระพุทธเจ้าผู้อันชาวโลกพร้อมทั้งเทวดาบูชานอบน้อมพระองค์นั้น

คำว่า เอตํ แสดงสิ่งที่ควรกล่าวถึงในกาลนี้โดยสามัญทั่วไป ซึ่งดำเนินไปในความรู้

คำว่า สาสนวรํ แสดง เอตํ นั้นโดยระบุไว้[ว่า เอตํ (นี้) คือ คำสอนอันดีงามนี้]

ในเรื่องนั้น คำว่า สาสนะ (คำสอน) คือ เครื่องสั่งสอน กล่าวคือ ชี้แนะเหล่าสัตว์ตามสมควร ด้วยประโยชน์ในภพนี้ ประโยชน์ในภพหน้า และประโยชน์อันสูงสุด[คือพระนิพพาน]

คำสอนนั้นเป็นสิ่งดีงาม เพราะเป็นสภาพประเสริฐ เนื่องจากเป็นเครื่องนำออก[จากวัฏฏะ]โดยแท้ และมีคุณพิเศษที่ไม่ทั่วไปแก่คำสอนอื่น หรือเป็นสิ่งที่บัณฑิตควรปรารถนาเพราะเป็นเหตุให้สำเร็จสิ่งที่บุคคลปรารถนานั้นๆ

คำว่า สาสนวระ คือ คำสอนที่ดีงาม

[คำว่า วร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- อันดีงาม ตามนัยนี้เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะที่แยกรากศัพท์ไม่ได้
- อันน่าปรารถนา = วรียเตติ วรํ (วร ธาตุ = ปรารถนา + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ]

คำว่า วิทูหิ (บัณฑิต) มีรูปวิเคราะห์ว่า วิทู คือ ผู้รู้กรรม ผลกรรม และธรรมที่จำแนกเป็นกุศลเป็นต้นตามความเป็นจริง หมายถึง บุคคลผู้มีปัญญา

คำว่า เญยยะ คือ คำสอนที่บัณฑิตเหล่านั้นพึงเข้าใจ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า เญยยะ คือ คำสอนที่ควรแก่ความเข้าใจ[ของบัณฑิตเหล่านั้น]

คำว่า นรวรสฺส แปลว่า บุรุษผู้ประเสริฐ อธิบายว่า พระพุทธเจ้าผู้เป็นบุคคลที่เลิศ[ในโลก ๓]

[คำว่า เญยฺย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- พึงเข้าใจ = ญาตพฺพนฺติ เญยฺยํ (ญา ธาตุ + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะและอรรถอรหะ)
- ควรแก่ความเข้าใจ = ญาณํ อรหตีติ เญยฺยํ (ญาณ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในอรรถอรหติ)]

ความหมายก็คือ พระผู้มีพระภาคผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองพระองค์ใด อันชาวโลกพร้อมด้วยเทวดาควรบูชาและนอบน้อม เพราะทรงเพียบพร้อมด้วยคุณธรรมมีพระมหากรุณาและพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้นอันไม่เสมอเหมือนบุคคลอื่น คำสอนนี้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นผู้เป็นอัครบุรุษในโลก ซึ่งเป็นวิสัยแห่งการพิจารณ์หาระนัย และสาสนปัฏฐานที่เรา (พระมหากัจจายนะ) พึงจำแนกไว้ในบัดนี้ เป็นของดีงามคือประเสริฐ เพราะถึงพร้อมด้วยคุณลักษณะมีความงามในเบื้องต้น เป็นต้น เป็นสิ่งที่บัณฑิตพึงเข้าใจ เพราะเป็นอารมณ์ของญาณอันลุ่มลึก

โดยแท้จริงแล้ว พระดำรัสแม้เพียงคาถาหนึ่งของพระผู้มีพระภาค ก็มีสภาพลึกซึ้งยิ่งนัก เพราะควรยกขึ้นแสดงสภาวธรรม คือ สัจจะ ปฏิจจสมุปบาท ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และสติปัฏฐาน เป็นต้น และควรแก่การพิจารณ์หาระ ๑๖ นัย ๕ สาสน-ปัฏฐาน ๑๖ หรือ ๒๘ โดยสภาวะเป็นเหมือนฝั่งน้ำที่หยั่งลงไม่ได้ เป็นวิสัยแห่งญาณอัน

ประณีตสุขุมโดยแท้ ดังพระพุทธดำรัสว่า

ปญฺญวนฺตสฺสายํ ธมฺโม, นายํ ธมฺโม ทุปฺปญฺญสฺส.[๙]

"ธรรมนี้เป็นของผู้มีปัญญา มิใช่ของผู้มีปัญญาทราม"

อีกนัยหนึ่ง คำสอนของพระผู้มีพระภาคมิใช่วิสัยแม้โดยความฝันของคนไร้ปัญญา เพราะเป็นสิ่งที่พึงหยั่งลงด้วยแนวทางมีสุญญตวิโมกข์ เป็นต้น โดยการปฏิบัติที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์ตามลำดับการรู้ชัด ฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า วิทูหิ เญยฺยํ (บัณฑิตพึงทราบ) และสมจริงดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

เอตุ วิญฺญู ปุริโส อสโจ อมายาวี อุชุชาติโก. อหมนุสาสามิ. อหํ ธมฺมํ เทเสมิ. ยถานุสิฏฺฐํ ตถา ปฏิปชฺชมาโน น จิรสฺเสว สามญฺเญว ญสฺสติ, สามํ ทกฺขิติ.[๑๐]

"บุรุษผู้เป็นวิญญูชนปราศจากมายาสาไถย เป็นคนเที่ยงตรง จงมาเถิด เราจะสอน จะแสดงธรรม ผู้ที่ปฏิบัติตามที่เราสั่งสอนจักรู้เห็นเองโดยกาลไม่นาน"

[ประโยคว่า อิทํ วุตฺตํ โหติ ใช้เพื่อแสดงปิณฑัตถะ คือ ใจความของประโยคที่กล่าวมาแล้ว ส่วนคำว่า อิติ วุตฺตํ โหติ ที่ต่อท้ายถ้อยคำอื่น ใช้เพื่อแสดงปิณฑัตถะของถ้อยคำที่กล่าวมาแล้ว]

ส่วนบางท่านสาธยายว่า ตํ ตสฺส สาสนวรํ (คำสอนอันดีงามนั้นของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น) ตามความเห็นของท่านเหล่านั้น พึงทราบว่า ยํ ศัพท์มีวิภัตติเสมอกับ สาสน ศัพท์ [คือ เป็นบทวิเสสนะที่ใช้ขยาย สาสน ศัพท์] ความหมายคือ "ชาวโลกพร้อมทั้งผู้คุ้มครองโลกย่อมบูชานอบน้อมคำสอนอันดีงามใด บัณฑิตพึงเข้าใจคำสอนอันดีงามนั้น" ตามนัยนี้ โลกปาล ศัพท์หมายถึงพระผู้มีพระภาค เพราะพระองค์เป็นผู้คุ้มครองโลกโดยตรง เนื่องจากทรงเป็นผู้รักษาชาวโลกอย่างยอดเยี่ยม ดังนั้นจึงมีความหมายว่า คำสอนอันดีงามของพระศาสดาผู้คุ้มครองโลกพระองค์นั้น

อนึ่ง โลกปาล ศัพท์ในคำว่า สโลกปาโล นี้ แม้เป็นบทขยาย ก็ควรที่จะแสดงซ้ำได้อีก เหมือนเป็นคำที่ถูกขยายที่เป็นหลักสำคัญอันเกี่ยวเนื่องกับบทวิเสสนะ โดยความเป็นเจ้าของ[แห่งคำสอน] เพราะมองหา สาสน ศัพท์

[ในสมัยของท่านผู้แต่งฎีกาของเนตติปกรณ์ มีปาฐะว่า ตํ ตสฺส สาสนวรํ บ้าง ตามนัยนี้ คำว่า ยํ เป็นบทวิเสสนะของ สาสนวรํ ไม่ใช่วิเสสนะของ นรวรํ เหมือนนัยแรก และคำว่า โลกปาล ก็ไม่ใช่ท้าวโลกบาล แต่เป็นผู้คุ้มครองโลกคือพระพุทธเจ้า นอกจากนั้น คำว่า โลกปาล ยังตามไปเป็นวิเสสยะของ ตสฺส ในประโยคหน้าด้วยอธิการนัย คือ นัยที่ติดตามไปข้างหน้า เพราะพระองค์ทรงเป็นเจ้าของแห่งธรรมที่ทรงประกาศแก่ชาวโลก ตามนัยนี้คำว่า นรวรสฺส เป็นวิเสสนะของ โลกปาลสฺส (โดยปกติศัพท์ที่ติดตามจากประโยคหน้าไปสู่ประโยคหลัง มักติดตามไปทั้งศัพท์ แต่ในบางแห่งอาจติดตามเฉพาะบางศัพท์ในสมาสเท่านั้น เหมือนในกรณีเช่นนี้ แม้สรรพนามที่เพิ่มศัพท์หน้าเข้ามาแปล ก็มักเพิ่มศัพท์หน้าทั้งศัพท์ แต่ในบางแห่งอาจเพิ่มคำบางคำอันเป็นส่วนหนึ่งของศัพท์หน้าที่เป็นสมาส)]

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคผู้เป็นใหญ่โดยธรรมย่อมทรงบูชาธรรมด้วยพระองค์เองอย่างไร

ตอบว่า : ข้อนี้ถูกต้องแล้ว เพราะพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ทรงเป็นผู้หนักแน่นในธรรม พระองค์บูชาธรรมเป็นนิตย์อยู่เสมอ ดังพระพุทธดำรัสว่า

ยํนูนาหํ ยฺวายํ ธมฺโม มยา อภิสมฺพุทฺโธ, ตเมว ธมฺมํ สกฺกตฺวา ครุํ กตฺวา อุปนิสฺสาย วิหเรยฺยํ.[๑๑]

“ไฉนหนอ เราพึงเคารพสักการะธรรมที่เราตรัสรู้ยิ่งด้วยตนเองนั้นแล้วอาศัยอยู่”

อีกนัยหนึ่ง การบูชาธรรมของพระผู้มีพระภาค พึงแสดงด้วยการปฏิบัติตลอด ๗ สัตตาหะ เป็นต้น

อนึ่ง คำว่า ธมฺมสฺสามี (ผู้เป็นใหญ่โดยธรรม) หมายความว่า ผู้เป็นใหญ่ในโลกพร้อมทั้งเทวดาโดยธรรม มิใช่หมายความว่า ผู้เป็นเจ้าของแห่งธรรม

[คำว่า ธมฺมสฺสามี มีรูปวิเคราะห์เป็นตติยาตัปปุริสสมาสว่า ธมฺเมน สามี ธมฺมสฺสามี ไม่ใช่เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสที่มีรูปวิเคราะห์ว่า ธมฺมสฺส สามี ธมฺมสฺสามี (เจ้าของแห่งธรรม)]

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น คำว่า นมสฺสติ (ย่อมนอบน้อม) ย่อมไม่สมควร เพราะพระผู้มีพระภาคย่อมไม่นอบน้อมใครๆ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ข้อนั้นไม่มีโทษ เพราะคำว่า นมสฺสติ มิใช่มีความหมายว่า ย่อมกระทำการกราบไหว้ แต่ยังมีข้อความนี้ว่า ผู้ลุ่มลาดโน้มน้อมไป[ในธรรม]ด้วยการกระทำความเคารพ อนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่โดยความเป็นผู้ลุ่มลาดโน้มน้อมไปในธรรมตลอดกาลทั้งปวง เพราะทรงเป็นผู้หนักแน่นในธรรม ข้อความนี้พึงแสดงด้วยพระสูตรมีอาทิว่า

โส โข อหํ อคฺคิเวสฺสน ตสฺสาเยว กถาย ปริโยสาเน ตสฺมึเยว ปุริมสฺมึ สมาธินิมิตฺเต อชฺฌตฺตเมว จิตฺตํ สณฺฐเปมิ สนฺนิสาเทมิ เอโกทึ กโรมิ สมาทหามิ, เยน สุทํ สฺวาหํ นิจฺจกปฺปํ วิหรามิ.[๑๒]

“ดูกรอัคคิเวสสนะ เราประคองจิตสงบตั้งมั่น ทำให้เป็นสมาธิ ณ ภายใน ในสมาธินิมิตเบื้องต้น จนจบคาถานั้นทีเดียว เราอยู่ด้วยผลสมาธิตลอดนิตยกาล”

มีปาฐะว่า วิทูหิ เนยฺยํ [ในบางแห่ง] หมายความว่า บัณฑิตพึงนำคำสอนอันดีงามของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นไป คือ ให้ถึงกระแสจิตของตนและผู้อื่น การให้ถึงกระแสจิตของตน เป็นความเข้าใจเอง ส่วนการให้ถึงกระแสจิตของคนอื่น เป็นการสอนให้เข้าใจ

เมื่อพระมหากัจจายนะกล่าวถึงความเป็นผู้ที่ชาวโลกพร้อมด้วยเทวดาพึงบูชานอบน้อม และความเป็นบุคคลผู้เลิศของพระผู้มีพระภาคอย่างนี้ ย่อมแสดงว่าพระองค์ทรงเป็นผู้ยอดเยี่ยมด้วยคุณธรรมที่พึงทราบด้วยโพธิญาณอันประเสริฐ อธิบายโดยพิสดารว่า พระสัพพัญญุตญาณที่มีอาสวักขยญาณเป็นปทัฏฐาน และอาสวักขยญาณที่เป็นปทัฏฐานแก่พระสัพพัญญุตญาณ ได้ชื่อว่า โพธิญาณอันประเสริฐ โพธิญาณนั้นดำรงมั่นในพระตถาคต เพราะทรงแสดงธรรมโดยไม่ผิดพลาด การแสดงธรรมเช่นนั้นย่อมมีไม่ได้โดยปราศจากการละกิเลสโดยสิ้นเชิงและความเคยชินพร้อมด้วยอนาวรณญาณ (ญาณที่ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้) ดังนั้น พระองค์จึงทรงเพียบพร้อมด้วยเวสารัชชญาณ ๔ (ญาณอันแกล้วกล้าในอันตรายธรรมที่นำออกจากวัฏฏะ ความเป็นพระพุทธเจ้า และความสิ้นไปแห่งอาสวะ) พระองค์ทรงประกาศความเพียบพร้อมด้วยคุณธรรมของพระสัพพัญญูทั้งปวงมีทสพลญาณ อสาธารณญาณ ๖ และอาเวณิกพุทธธรรม ๑๘ เป็นต้น

อนึ่ง ความยิ่งใหญ่แห่งคุณธรรมเช่นนั้นย่อมไม่ปรากฏโดยปราศจากการสั่งสมบุญและปัญญาที่เรียกว่าบารมี ๓๐ ทัศถ้วน ซึ่งพระองค์สั่งสมไว้เริ่มตั้งแต่ความถึงพร้อมแห่งการตั้งความปรารถนา[พระโพธิญาณ]ที่มีความกรุณาอันใหญ่หลวงเป็นประธาน ดังนั้นพระมหากัจจายนะจึงแสดงเหตุสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยเหตุ) ไว้โดยอ้อม

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าพระมหากัจจายนะได้แสดงพระพุทธคุณทั้งสิ้นที่งามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด อันเป็นเหตุให้ได้รับประโยชน์เกื้อกูลอย่างยิ่งแก่สรรพสัตว์ทั้งหลายในระยะกาลทั้ง ๓ ด้วยคาถานี้

[ความถึงพร้อมของพระบรมศาสดามี ๓ ประการ คือ

๑. เหตุสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยเหตุ คือ ความเพียบพร้อมด้วยพระมหากรุณาคุณและการได้บำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศ

๒. ผลสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยผล คือ พระพุทธคุณต่างๆ มีพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น

๓. สัตตุปการสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยการอนุเคราะห์เหล่าสัตว์ คือ การแสดงธรรมด้วยการไม่เพ่งลาภสักการะเป็นต้น]

ตามนัยที่ ๒ ชาวโลกพร้อมด้วยเทวดาผู้หยั่งเห็น[ปฏิเวธ]ศาสนาคือมรรคและผลอันประเสริฐที่นับเข้าในไตรสิกขาพร้อมด้วยอมตธาตุอันเป็นอารมณ์ของมรรคและผล, ปฏิบัตติศาสนาอันเป็นส่วนเบื้องต้นซึ่งทำให้บรรลุพระนิพพาน และปริยัตติศาสนาที่แสดงเนื้อความของปฏิบัตติศาสนา โดยเนื่องด้วยการหยั่งเห็นสัจธรรม ใส่ใจการประกอบด้วยคุณพิเศษมีความเป็นธรรมที่ตรัสไว้ดีเป็นต้น และกระทำการสั่งสมด้วยการสดับ ทรงจำ และไต่ถามโดยเคารพเป็นต้นตามสมควร ชื่อว่าย่อมบูชา[คำสอนอันดีงาม]

อนึ่ง พระโลกนาถชื่อว่าทรงบูชาด้วยการบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ การแสดงธรรมโดยเคารพแก่เวไนยชน และการตรัสชมเชยด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

อริยํ โว ภิกฺขเว สมฺมาสมาธึ เทเสสฺสามิ.[๑๓]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสัมมาสมาธิอันประเสริฐแก่เธอทั้งหลาย”

มคฺคานฏฺฐงฺคิโก เสฏฺโฐ สจฺจานํ จตุโร ปทา
วิราโค เสฏฺโฐ ธมฺมานํ ทิปทานญฺจ จกฺขุมา.[๑๔]

"ยอดแห่งมรรคา คืออัษฎางคิกมรรค ยอดแห่งสัจจะ คืออริยสัจสี่ ยอดแห่งธรรม คือความปราศจากราคะ ยอดแห่งมนุษย์ คือ พระผู้เห็นแจ้ง"

"ยาวตา ภิกฺขเว ธมฺมา สงฺขตา วา อสงฺขตา วา, วิราโค เตสํ อคฺคมกฺขายติ.[๑๕]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรมมีเพียงใด วิราคธรรม ย่อมปรากฏว่าเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น"

ขยํ วิราคํ อมตํ ปณีตํ
ยทชฺฌคา สกฺยมุนี สมาหิโต
น เตน ธมฺเมน สมตฺถิ กิญฺจิ
อิทมฺปิ ธมฺเม รตนํ ปณีตํ
เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.[๑๖]

"พระศากยมุนีผู้มีพระทัยตั้งมั่น ทรงบรรลุธรรมอันสิ้นกิเลส ปราศจากราคะ ไม่ตาย และประณีต มีสิ่งใดที่จะเสมอด้วยพระธรรมนั้น ไม่มีเลย ข้อนี้เป็นพระรัตนคุณอันประเสริฐของพระธรรม ด้วยสัจจวาจานี้ ขอจงมีความสวัสดี"

เอกายโน อยํ ภิกฺขเว มคฺโค สตฺตานํ วิสุทฺธิยา โสกปริเทวานํ สมติกฺกมาย ทุกฺขโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมาย ญายสฺส อธิคมาย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย, ยทิทํ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา.[๑๗]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียวที่จะทำให้เหล่าสัตว์บริสุทธิ์ ล่วงพ้นความโศกและความรำพันคร่ำครวญได้ ดับความทุกข์และโทมนัสได้ บรรลุอริยมรรค และเห็นแจ้งพระนิพพานได้ หนทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ"

“ธมฺมํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อาทิกลฺยาณํ มชฺเฌกลฺยาณํ ปริโยสานกลฺยาณํ สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสสฺสามิ.[๑๘]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถและศัพท์ จักประกาศพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์บริบูรณ์โดยสิ้นเชิงแก่เธอทั้งหลาย”

ดังนั้น เมื่อพระมหากัจจายนะกล่าวว่าบัณฑิตพึงบูชาคำสอนอันดีงาม ก็ชื่อว่าแสดงคุณของพระธรรมโดยสิ้นเชิงด้วยคาถานี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงคุณของพระธรรมเป็นอันมากที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ด้วยพระสูตรหลายสูตร เช่น ความเป็นธรรมอันประเสริฐ เป็นต้น การนำออกจากวัฏฏะ เป็นต้น การสิ้นราคะและสำรอกราคะ เป็นต้น การข่มความมัวเมา เป็นต้น การไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นต้น ความเป็นธรรมที่ตรัสไว้ดี เป็นต้น และความงามในเบื้องต้น เป็นต้น

อนึ่ง บุคคลผู้เพิกถอนอวิชชาแล้วด้วยการแทงตลอดอริยสัจ ย่อมได้ชื่อว่าบัณฑิตด้วยการหยั่งเห็นสภาวธรรม เพราะล่วงพ้นความเป็นคนเขลา เป็นต้น ดังนั้น พระอริยบุคคลผู้เจริญโลกุตตรมรรคและรู้แจ้งสามัญญผลแล้ว จึงชื่อว่าบัณฑิตโดยพิเศษ ความจริงแล้วท่านเหล่านั้นสามารถจะเข้าใจและสอนผู้อื่นให้เข้าใจคำสอนอันดีงามดังกล่าวโดยไม่ผิดพลาด เพราะเหตุนั้นพระมหากัจจายนะจึงแสดงคุณของพระอริยสงฆ์มีความเป็นผู้ปฏิบัติชอบเป็นต้นไว้ในที่นี้โดยสิ้นเชิง ซึ่งเป็นคุณที่พระพุทธองค์ทรงอธิบายไว้ด้วยพระสูตรเป็นอันมากเพราะในที่นี้หมายถึงสงฆ์โดยปรมัตถ์ที่เป็นหมู่พระอริยบุคคล ๘ [บรรพชิตและคฤหัสถ์]

พระมหากัจจายนะกระทำการแสดงคุณของพระไตรรัตน์อย่างยิ่งด้วยคาถาแรกอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ได้กล่าวคาถาว่า ทฺวาทส ปทานิ (บท ๑๒) เพื่อแสดงว่า คำสอนเป็นที่ประมวลแห่งไตรสิกขาโดยย่อ ดังพระพุทธดำรัสว่า

สพฺพปาปสฺส อกรณํ กุสลสฺส อุปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ.[๑๙]

"ไม่ควรทำชั่ว ทำความดี และทำจิตของตนให้หมดจด นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย"

อนึ่ง ไตรสิกขานั้นมี ๓ อย่าง โดยจำแนกตามความเป็นวิสัยแห่งญาณพิเศษ และโดยจำแนกตามระยะกาล

ถามว่า : ไตรสิกขานั้นมี ๓ อย่างได้อย่างไร

ตอบว่า : พระสัทธรรมที่เป็นอารมณ์ของสุตมยปัญญา (ปัญญาเกิดจากการสดับ) ชื่อว่า **ปริยัตติสัทธรรม** พระสัทธรรมที่เป็นอารมณ์ของจินตามยปัญญา (ปัญญาเกิดจากการดำริ) มีลักษณะที่พึงถือเอาด้วยอาการ ความดำริ ความเห็น ความเพ่งพินิจ และความพอใจเห็นตามอันเป็นเหตุพิเศษแห่งความหลุดพ้น ชื่อว่า **ปฏิปัตติสัทธรรม** ส่วนพระสัทธรรมที่เกิดร่วมกับวิปัสสนาญาณเป็นต้น อันเป็นอารมณ์แห่งญาณที่เกิดจากการอบรมจิต ชื่อว่า **ปฏิเวธ-สัทธรรม**

โดยประการดังนี้ พระมหากัจจายนะได้ประมวลคำสอนทั้งสามอย่างด้วยคำว่า สาสนวรํ (คำสอนอันดีงาม) แล้วจำแนกปริยัตติศาสนาอันเป็นรากเหง้าของศาสนาทั้งหมดก่อนโดยสังเขป เพราะปริยัตติศาสนาเป็นเหตุให้บรรลุศาสนาทั้งสองนอกจากนี้ และเป็นวิสัยแห่งปกรณ์ของตน

ในคาถานั้น คำว่า ทฺวาทส (๑๒ ประการ) เป็นเครื่องกำหนดจำนวน

คำว่า ปทานิ (กลุ่ม) เป็นเครื่องแสดงธรรมที่ถูกกำหนดไว้

ในบรรดาบทเหล่านั้น กลุ่มศัพท์ชื่อว่า ปท (กลุ่ม) เพราะทำให้รู้เนื้อความ ส่วนกลุ่มอรรถชื่อว่า ปท เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลรับรู้ หรือกลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถทั้งสองพึงประกอบไว้ทั้งสองประการ[โดยความเป็นกรณสาธนะและกรรมสาธนะ] เพราะกลุ่มศัพท์เป็นสิ่งที่บุคคลพึงรู้โดยไม่แปรผัน และกลุ่มอรรถก็ทำให้เข้าถึงความเข้าใจพิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป กลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถเหล่านั้นจักปรากฏในพระบาลีข้างหน้า ดังนั้น ข้าพเจ้าจักอธิบายไว้ในที่นั้นนั่นแหละ

[คำว่า ปท แปลว่า "กลุ่ม" หมายถึง กลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถ สำเร็จรูปมาจาก ปท ธาตุ + อ ปัจจัย ท่านแสดงความหมายไว้ ๒ นัย คือ

๑. นัยแรก = กลุ่มศัพท์ เป็นกรณสาธนะ = ปชฺชติ อตฺโถ เอเตหีติ ปทานิ (บท คือ เครื่องทำให้รู้เนื้อความ)

= กลุ่มอรรถ เป็นกรรมสาธนะ = ปชฺชนฺติ ญายนฺตีติ ปทานิ (บท คือ สิ่งที่บุคคลรับรู้)

๒. นัยที่ ๒ = กลุ่มศัพท์ เป็นกรรมสาธนะ = ปฏิปชฺชิตพฺพานีติ ปทานิ (บท คือ สิ่งที่บุคคลพึงรู้[โดยไม่แปรผัน])

= กลุ่มอรรถ เป็นกรณสาธนะ = ปชฺชติ อตฺโถ เอเตหีติ ปทานิ (บท คือ เครื่องทำให้ถึงความเข้าใจพิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป)]

ชื่อว่า สูตร เพราะความหมายว่า แสดงเนื้อความ เป็นต้น สมจริงดังคำกล่าวในอรรถกถาประมวลความว่า

อตฺถานํ สูจนโต สุวุตฺตโต สวนโตถ สูทนโต
สุตฺตาณา สุตฺตสภา- คโต จ สุตฺตนฺติ อกฺขาตํ.[๒๐]

"พระพุทธเจ้าตรัสว่า สูตร เพราะแสดงเนื้อความ มีเนื้อความที่กล่าวไว้ดี ให้เนื้อความ หลั่งเนื้อความ รักษาเนื้อความด้วยดี และเสมอกับเส้นด้าย"

[คำว่า สุตฺต มีความหมาย ๖ ประการ คือ

- คัมภีร์แสดงเนื้อความ = สูจ ธาตุ (แสดง) + ต ปัจจัย
- คัมภีร์มีเนื้อความที่กล่าวไว้ดี = สุ บทหน้า + วจ ธาตุ (กล่าวอย่างชัดเจน) + ต ปัจจัย
- คัมภีร์ให้เนื้อความ[เหมือนต้นไม้ผลิผล] = สุ ธาตุ (ให้, เผล็ดผล) + ต ปัจจัย
- คัมภีร์หลั่งเนื้อความ[เหมือนแม่โคหลั่งน้ำนม] = สูท ธาตุ (หลั่ง) + ต ปัจจัย

- คัมภีร์รักษาเนื้อความด้วยดี = สุ บทหน้า + ตา ธาตุ (รักษา) + อ ปัจจัย
- คัมภีร์เสมอกับเส้นด้าย = สุตฺต ศัพท์ (เส้นด้าย) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต]

คำว่า สุตฺต นั้นปรากฏแล้วในเรื่องนั้นโดยความเป็นพระสุตตันตปิฎก แต่ในที่นี้พึงประกอบโดยความเป็นปิฎก ๓ [ในฉบับแปลนี้จึงแปล สุตฺต ว่า พระพุทธพจน์ ไม่แปลว่า พระสูตร เหมือนในอรรถกถาพระวินัย]

พึงทราบความหมายว่า พระพุทธพจน์เป็นกลุ่ม[ศัพท์และอรรถ] ๑๒ ประการ ซึ่งจัดเป็นปริยัตติศาสนา

คำว่า ตํ สพฺพํ (พระพุทธพจน์นั้น) คือ พระพุทธพจน์ทั้งสิ้นที่กล่าวว่า สุตฺต นั้น

คำว่า พฺยญฺชนญฺจ อตฺโถ จ แปลว่า ศัพท์และอรรถของศัพท์นั้น ซึ่งเป็นเหตุให้กล่าวว่า พระพุทธพจน์เป็นกลุ่ม[ศัพท์และอรรถ] ๑๒ ประการ

ความหมายก็คือ พระปริยัติธรรมชื่อว่า พระพุทธพจน์ เพราะแสดงเนื้อความ เป็นต้น อนึ่ง พระพุทธพจน์ทั้งสิ้นนั้นเป็นกลุ่ม ๑๒ โดยจำนวน คือ กลุ่มศัพท์ ๖ ประการ และกลุ่มอรรถ ๖ ประการ

อีกนัยหนึ่ง คำสอนที่เรียกว่า คำสอนอันดีงามทั้งสิ้นนั้นชื่อว่า พระพุทธพจน์ เพราะหมายเอาปริยัตติศาสนา จัดเป็นกลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถ ๑๒ ประการโดยจำนวน เพราะเป็นที่ประชุมแห่งศัพท์และอรรถ สมจริงดังคำกล่าว[ในเนตติปกรณ์]ว่า ตํ สพฺพํ พฺยญฺชนญฺจ อตฺโถ จ. (ทั้งหมดนั้นเป็นศัพท์และอรรถ)

ปาฐะว่า ตํ วิญฺเญยฺยํ อุภยํ (บัณฑิตพึงเข้าใจทั้งสองประการนั้น) หมายความว่า ศัพท์และอรรถทั้งสองซึ่งเรียกว่า พระพุทธพจน์ ในเมื่อมีความเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นคำสื่อความหมายและความหมายที่ถูกสื่อให้รู้ บัณฑิตพึงเข้าใจว่า ในศัพท์และอรรถเหล่านั้น ศัพท์เป็นอย่างไร อรรถเป็นอย่างไร ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า โก อตฺโถ พฺยญฺชนํ กตมํ (อรรถเป็นอย่างไร ศัพท์เป็นอย่างไร)

พระมหากัจจายนะแสดงว่าพระพุทธพจน์ที่เรียกว่า คำสอนอันดีงาม เป็นสิ่งที่ควรเรียนรู้ และควรเข้าใจโดยความเป็นกลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถอย่างนี้ บัดนี้ กล่าวคาถา

ว่า โสฬส หารา เป็นต้น เพื่อแสดงเนตติปกรณ์อันเป็นแนววิจัยพระพุทธพจน์นั้นโดยการจำแนกศัพท์และความหมาย

ในคาถานั้น คำว่า โสฬสหาระ คือ แบบแผนที่มีหาระ ๑๖

แม้คำว่า ปญฺจนยา อฏฺฐารสมูลปทา (มีนัย ๕ มีมูลบท ๑๘) ก็มีนัยเดียวกันนี้

อีกนัยหนึ่ง หาระ ๑๖ ชื่อว่า โสฬสหาระ แม้บทอื่นก็เช่นเดียวกัน โดยแท้จริงแล้ว หาระ นัย และมูลบทที่กล่าวไว้โดยสังเขปและพิสดารนั่นแหละ เป็นแบบแผน

[คำว่า โสฬสหารา ปญฺจนยา อฏฺฐารสมูลปทา อาจเขียนติดกันหรือแยกกันก็ได้ ตามนัยแรกเป็นสมาสที่ใช้ติดกัน นัยหลังเป็นคนละบทกัน เหตุที่พระฎีกาจารย์กล่าวไว้ดังนี้ ก็เพราะว่าฉบับใบลานในสมัยก่อนมักคัดลอกบทติดกันไปทั้งหมดเหมือนภาษาไทย ทำให้ผู้อ่านไม่รู้ว่าบทไหนเป็นสมาส บทไหนไม่ใช่สมาส]

ปาฐะว่า สาสนสฺส ปริเยฏฺฐิ แปลว่า ใช้อธิบายความหมายของพระพุทธพจน์ หมายความว่า อธิบายความหมายของปริยัตติศาสนา หรือเป็นการพิจารณ์ความหมายของคำสอนทั้งปวงเพราะบุคคลย่อมบรรลุปฏิบัติและปฏิเวธโดยคล้อยตามนัยของเนตติปกรณ์

ปาฐะว่า มหกจฺจาเนน (พระมหากัจจายนะ) หมายความว่า ฤษีตนหนึ่งในสมัยก่อนชื่อว่า กัจจะ พระมหาเถระนี้เป็นเครื่องประดับวงศ์แห่งฤษีกัจจะนั้น จึงชื่อว่า กัจจานะ ส่วนคำว่า พระมหากัจจายนะ เป็นคำแสดงการบูชา ดังคำว่า พระมหาโมคคัลลานะ

[คำว่า กจฺจาน เป็นคำไวพจน์ของ กจฺจายน มาจาก กจฺจ ศัพท์ + ณาน ปัจจัย ลง ณาน ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๔๕) ว่า ณายนณาน วจฺฉาทิโต (ลง ณายน และ ณาน ปัจจัยท้าย วจฺฉ ศัพท์เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า กจฺจสฺส อปจฺจํ กจฺจาโน (กัจจานะ คือ บุตรของกัจจะ) ส่วนคำว่า มหากจฺจาน มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺโต จ โส กจฺจาโน จาติ มหากจฺจาโน (มหากัจจานะ คือ พระกัจจายนะผู้ประเสริฐ) รัสสะ อา ใน หา เป็น อ เพื่อรักษาคณะฉันท์ จึงมีรูปว่า มหกจฺจาน ในคาถานี้]

มีปาฐะว่า กจฺจายนโคตฺตนิทฺทิฏฺฐา (อันพระกัจจายนะโคตร) บ้าง[ในบางแห่ง]

อนึ่ง พึงทราบว่าคาถานี้ประพันธ์ไว้โดยอาจารย์ผู้สังคายนาเนตติปกรณ์ โดยเนื่องด้วยการประมวลเนื้อหาของคัมภีร์ เหมือนคำว่า เตนาห อายสฺมา (เพราะเหตุนั้น พระมหา-กัจจายนะ) เป็นต้นในคำลงท้ายนิเทศของหาระนั้นๆ ในวิภังควาระของหาระ

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า หารา พฺยญฺชนวิจโย (หาระเป็นคำอธิบายรูปศัพท์ของพระพุทธพจน์) เป็นต้น เพื่อแก้ความสงสัยว่า หาระหรือนัยอะไรพิจารณ์ศัพท์หรืออรรถอะไรในเนตติปกรณ์ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งหาระเป็นต้น และในพระพุทธพจน์ซึ่งเป็นที่ประชุมแห่งศัพท์และความหมาย

ในเรื่องนั้น หาระทั้ง ๑๖ เป็นคำอธิบายพระพุทธพจน์โดยเน้นศัพท์เป็นหลัก โดยมิได้นำมูลบทออกแสดง มิใช่เหมือนนัยที่อธิบายพระพุทธพจน์โดยนำสภาวธรรมคือมูลบทออกแสดง ฉะนั้นจึงกล่าวหาระเหล่านั้นว่า พฺยญฺชนวิจโย สุตฺตสฺส (เป็นคำอธิบายรูปศัพท์ของพระพุทธพจน์)

ส่วนอรรถนัย (นัยแสดงความหมาย) ย่อมดำเนินไปเพื่อให้เข้าใจความหมายของพระพุทธพจน์โดยเน้นความหมายเป็นหลักตามที่กล่าวไว้แล้ว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นยา ตโย จ สุตฺตตฺโถ (ส่วนนัย ๓ ประการเป็นความหมายของพระพุทธพจน์) อนึ่ง การพิจารณ์เรื่องนี้จักปรากฏต่อไปข้างหน้า

บางคนสาธยายว่า นโย จ คำนั้นไม่งาม

คำว่า อุภยํ ปริคฺคหีตํ (ทั้งสองอย่างนั้นเมื่อประกอบไว้) หมายความว่า ทั้งสองอย่างนั้น คือ หาระ และนัย เมื่อถือเอารอบด้านโดยแสดงความหมายของพระพุทธพจน์ คือ ประกอบไว้ในพระพุทธพจน์โดยสิ้นเชิง

คำว่า วุจฺจติ สุตฺตํ แปลว่า ย่อมแสดง คือ อธิบายพระพุทธพจน์

ถามว่า : ย่อมแสดงพระพุทธพจน์อย่างไร

ตอบว่า : ย่อมแสดงพระพุทธพจน์ตามสมควรแก่พระพุทธพจน์ หมายความว่า ย่อมอธิบายพระพุทธพจน์นั้นๆ ตามที่ควรอธิบาย

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ยถาสุตฺตํ แปลว่า พระพุทธพจน์ใดๆ หมายความว่า พระพุทธพจน์ทั้งสิ้น โดยแท้จริงแล้ว ขึ้นชื่อว่า พระพุทธพจน์ที่อธิบายด้วยเนตตินัยไม่ได้ ย่อมไม่มี

[คำว่า ยถาสุตฺตํ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ตามสมควรแก่พระพุทธพจน์ = สุตฺตสฺส อนุรูปํ ยถาสุตฺตํ (ยถา ศัพท์มีความหมายว่า ปทัตถานติวัตตะ คือ ไม่ล่วงเนื้อความของบท) ดังคำว่า วุฑฺฒสฺส อนุรูปํ ยถาวุฑฺฒํ (ตามสมควรแก่ผู้สูงอายุ)

- พระพุทธพจน์ทั้งสิ้น = ยํ ยํ สุตฺตํ ยถาสุตฺตํ (ยถา ศัพท์มีความหมายว่า วิจฉา คือ คำซ้ำที่หมายถึงสิ่งหลายสิ่ง) ดังคำว่า เย เย วุฑฺฒา ยถาวุฑฺฒํ (ผู้สูงอายุทุกคน)]

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ยา เจว (ศัพท์และความหมายทั้งสองประการ) เป็นต้น เพื่อแสดงระบุปริยัติธรรมอันเป็นวิสัยแห่งการอธิบายของเนตติปกรณ์ในคำว่า สาสนวรํ วิทูหิ เญยฺยํ (บัณฑิตพึงเข้าใจคำสอนอันดีงาม) โดยประการอื่น

ในคาถานั้น กลุ่มศัพท์ที่กระทำการกำหนดความหมายไว้แล้ว ชื่อว่า เทสนา ซึ่งเรียกว่า ปาฐะ [ในบางแห่ง]

ความหมายของศัพท์นั้นชื่อว่า เทสิตะ เพราะเป็นสิ่งที่ศัพท์นั้นสื่อให้เข้าใจ

อนึ่ง ทั้งสองอย่างนั้นเป็นสิ่งที่บัณฑิตพึงเรียนรู้โดยแท้ เพราะเป็นเหตุให้บุคคลผู้สั่งสมไว้โดยมุ่งความหลุดพ้นได้รับสมบัติอันมีการปรินิพพานโดยไม่ยึดมั่นเป็นที่สุด

อีกนัยหนึ่ง พระมหากัจจายนะดำริว่า ทั้งสองอย่างนั้นเป็นสิ่งที่บัณฑิตพึงเรียนรู้ เพราะไม่มีสิ่งที่พึงเรียนรู้อื่นที่พ้นไปจากจากศัพท์และความหมายทั้งสองอย่างนั้น จึงกล่าวว่า ยา เจว...วิญฺเญยฺยํ (ศัพท์และความหมายทั้งสองประการ บัณฑิตพึงเรียนรู้โดยแท้)

คำว่า ตตฺร (ในเรื่องนั้น) คือ เมื่อการเรียนรู้นั้นพึงให้สำเร็จ

อนึ่ง คำนี้ลงสัตตมีวิภัตติในการทำให้สำเร็จ

คำว่า อยมานุปุพฺพี (ต่อไปนี้เป็นลำดับ) คือ ต่อไปนี้เป็นลำดับที่จักกล่าว กล่าวคือ ลำดับของหาระและนัยทั้งหลาย หมายความว่า เป็นหาระและนัยที่จักกล่าวไว้ตามลำดับ

คำว่า นววิธสุตฺตนฺตปริเยฏฺฐิ (การอธิบายนวังคสัตถุศาสน์) หมายความว่า การอธิบายคำสอนที่มีองค์ ๙ โดยความเป็นสุตตะ เป็นต้น ความหมายคือ การพิจารณ์เนื้อความ

อีกนัยหนึ่ง คำนี้ลงปฐมาวิภัตติในอรรถของฉัฏฐีวิภัตติ จึงมีความหมายว่า ลำดับแห่งการอธิบายนวังคสัตถุศาสน์

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อนุปุพฺพี ลงปฐมาวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติ ความหมายก็คือ เมื่อการเรียนรู้ดังที่กล่าวไว้ควรให้สำเร็จ ต่อไปนี้เป็นการอธิบายเนื้อความของนวังคสัตถุศาสน์ตามลำดับหาระและนัยที่จะกล่าว

ถามว่า : ในนวังคสัตถุศาสน์นี้ องค์คือเคยยะเป็นต้นพึงจัดเป็นสุตตะได้อย่างไร และเมื่อองค์คือเคยยะเป็นต้นเป็นสุตตะ คำสอนจะมีองค์ ๙ ได้อย่างไร [บุคคลผู้ท้วงติงดำริว่า นวังคสัตถุศาสน์ ๙ มีสุตตะ เคยยะ เป็นต้น ไม่สมควรปะปนกัน ถ้าสุตตะคือพระพุทธพจน์ก็ไม่ควรกล่าวถึงเคยยะเป็นต้นที่เป็นพระพุทธพจน์เช่นเดียวกัน]

อนึ่ง คำที่กล่าวไว้ในอรรถกถาประมวลความว่า “พระพุทธพจน์ที่มีคาถา ชื่อว่า เคยยะ พระพุทธพจน์ที่ไม่มีคาถา ชื่อว่า เวยยากรณะ” หากเป็นตามนี้ องค์คือสุตตะก็ไม่พึงมี[โดยเฉพาะ] ถ้าองค์คือสุตตะมีโดยเฉพาะได้ การนับมงคลสูตรเป็นต้น[ที่มีคาถาและร้อยแก้วผสมกัน]ว่าเป็นองค์คือสุตตะ ก็ไม่พึงมี เพราะไม่ใช่คาถาล้วนเหมือนธรรมบทเป็นต้น หรือว่าพึงนับมงคลสูตรเป็นต้นเข้าในองค์คือเคยยะ เหมือนสคาถวรรคที่มีคาถา[ผสมกับร้อยแก้ว] นอกจากนั้นพึงนับพระพุทธพจน์บางส่วนที่ประกอบด้วยคาถาในอุภโตวิภังค์เป็นต้น[ว่าเป็นเคยยะ]หรือ

[ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย เอตฺถาห คัมภีร์ฎีกาอธิบายว่า เอตฺถ โจทโก อาห (บุคคลผู้ท้วงติงกล่าวไว้ในที่นี้) เป็นประโยคแสดงคำถามที่ท่านผู้แต่งดำริขึ้นมาเอง ส่วนประโยคว่า เอตฺถ สิยา (บางคนพึงมีความดำริ), นนุ จ (มิใช่หรือ) เป็นประโยคคำถามที่มีบุคคลอื่นสงสัยมาก่อนแล้ว ท่านผู้แต่งจึงนำคำถามของบุคคลนั้นมาเฉลยไว้ในคัมภีร์อรรถกถา]

ตอบว่า : พึงทราบดังต่อไปนี้ คือ

สุตฺตนฺติ สามญฺญวิธิ วิเสสวิธโย ปเร
สนิมิตฺตา นิรูฬฺหตฺตา สหตาญฺเญน นาญฺญโต.

“วิธีสามัญทั่วไป ชื่อว่า สุตตะ เคยยะเป็นต้นอื่น[แต่ละอย่าง]เป็นวิธีเฉพาะ เพราะมีเหตุเฉพาะ[ในการตั้งชื่อ] ความปรากฏชัด ความเป็นไปพร้อมด้วยร้อยแก้วอื่นจากคาถา และเป็นคาถาอื่น[ที่นำมาจากคัมภีร์ชาดกเป็นต้น]

[ข้อความว่า “วิธีสามัญทั่วไป ชื่อว่า สุตตะ” หมายความว่า พระพุทธพจน์อื่นๆ นอกจากเคยยะเป็นต้น ที่ปรากฏในอุภโตวิภังค์ ขันธกะ บริวาร มงคลสูตรเป็นต้นในคัมภีร์สุตตนิบาต และพระพุทธพจน์อื่นที่ไม่นับเข้าในองค์ ๘ อื่น ชื่อว่า สุตตะ โดยเป็นชื่อทั่วไปไม่เจาะจง

ข้อความว่า “เคยยะเป็นต้นอื่นเป็นวิธีเฉพาะ” หมายความว่า พระพุทธพจน์ที่มีลักษณะพิเศษคือความเป็นคาถาเป็นต้น ได้ชื่อว่า เคยยะ เป็นต้นตามสมควร

ข้อความว่า “เพราะมีเหตุเฉพาะ[ในการตั้งชื่อ]” หมายความว่า ชื่อเคยยะและเวยยากรณะเป็นต้นจัดเป็นอันวัตถนาม คือ ชื่อที่คล้อยตามความหมาย เพราะมีเหตุในการได้รับชื่อนั้นๆ กล่าวคือ

- เคยยะ (ผสมร้อยแก้วและร้อยกรอง) เป็นพระพุทธพจน์ที่มีร้อยกรองผสมอยู่ในร้อยแก้ว
- เวยยากรณะ (ตอบปัญหา) เป็นพระพุทธพจน์ที่แสดงการถามและการตอบ
- คาถา (ร้อยกรอง) เป็นพระพุทธพจน์ที่มีร้อยกรองล้วนๆ
- อุทาน (เปล่งออกจากใจ) เป็นพระพุทธพจน์ที่เปล่งออกจากใจด้วยโสมนัสและญาณเหมือนสายน้ำท่วมทำนบเต็มล้นออก
- อิติวุตตกะ (มีคำว่า สมจริงดังพระพุทธดำรัส) เป็นพระพุทธพจน์ที่มีคำว่า วุตฺตญฺเหตํ (สมจริงดังพระพุทธดำรัส)
- ชาดก (เรื่องที่เคยเกิดขึ้นแล้ว) เป็นพระพุทธพจน์ที่แสดงความประพฤติและอานุภาพของพระผู้มีพระภาคในอดีตชาติ
- อัพภุตธรรม (ธรรมน่าอัศจรรย์) เป็นพระพุทธพจน์ที่ประกอบด้วยธรรมน่าอัศจรรย์
- เวทัลละ (ทำให้ผู้ฟังได้รับความปลาบปลื้ม) เป็นพระพุทธพจน์ที่มีการถามตอบปัญหาและมีคาถา ทำให้ผู้ฟังได้รับความปลาบปลื้ม

ข้อความว่า “เพราะความปรากฏชัด” หมายความว่า มงคลสูตรเป็นต้นนับเข้าในสุตตะ เพราะปรากฏชัดเจนว่าเป็นสุตตะ คือ ไม่ปรากฏว่าเป็นคาถาเหมือนธรรมบทและพุทธวงศ์เป็นต้น

ข้อความว่า “เพราะเป็นไปพร้อมด้วยร้อยแก้วอื่นจากคาถา” หมายความว่า มงคลสูตรเป็นต้นนั้นไม่นับเข้าในเคยยะ เพราะประกอบด้วยร้อยแก้วอื่นจากคาถา

ข้อความว่า “เพราะเป็นคาถาอื่น[ที่นำมาจากคัมภีร์ชาดกเป็นต้น]” หมายความว่า พระพุทธ-พจน์บางส่วนที่ประกอบด้วยคาถาในอุภโตวิภังค์เป็นต้น ไม่นับเข้าในเคยยะ เพราะเป็นส่วนอื่นที่นำมาจากคัมภีร์ชาดกเป็นต้น]

กล่าวโดยพิสดารว่า คำว่า สุตตะ เป็นวิธีสามัญทั่วไปแก่พระพุทธพจน์ทั้งสิ้น จะเห็นได้ว่า แม้ปริยัติธรรมที่ไม่ใช่พระสูตร คือ วินัยและพระอภิธรรม ก็เรียกว่า สุตตะ ดังพระพุทธดำรัสว่า

เอตฺตกํ ตสฺส ภควโต สุตฺตาคตํ สุตฺตปริยาปนฺนํ อนฺวทฺธมาสํ อุทฺเทสํ อาคจฺฉติ.[๒๑]

“ถ้อยคำเพียงนี้ที่มาแล้วนับเข้าในพระพุทธพจน์ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ย่อมมาสู่อุเทศทุกกึ่งเดือน”

สาวตฺถิยา สุตฺตวิภงฺเค[๒๒](คเวสิตพฺพํ)

“ในการจำแนกพระพุทธพจน์ ณ เมืองสาวัตถี”

สกวาเท ปญฺจสุตฺตสตานิ.[๒๓]

“พระพุทธพจน์ ๕๐๐ ในสกวาทะ (ความเห็นของตน)”

เคยยะเป็นต้นที่มีในพระพุทธพจน์บางส่วน เป็นวิธีเฉพาะที่ดำรงอยู่ด้วยเหตุนั้นๆ เช่น

- การที่เคยยะเป็นคาถาล้วน เป็นเหตุแห่งความเป็นเคยยะนั้น ความจริงแล้วในโลกก็เรียกบทประพันธ์ร้อยแก้วผสมคาถาว่า เคยยะ

- เมื่อไม่มีคาถา การถามปัญหาแล้วตอบ เป็นเหตุแห่งความเป็นเวยยากรณะนั้น เพราะการถามตอบเรียกว่า พยากรณะ และพยากรณะก็คือเวยยากรณะนั่นแหละ

ถามว่า : หากเป็นดังนี้ พระพุทธพจน์ที่มีคาถาเป็นต้นซึ่งดำเนินไปด้วยการถามตอบก็ชื่อว่าเวยยากรณะหรือ

ตอบว่า : ไม่ใช่อย่างนั้น เพราะไม่ใช่ฐานะแห่งชื่อว่า เคยยะ เป็นต้น และกล่าวระบุคำว่าเมื่อไม่มีคาถา ด้วยเหตุนั้น:-

- ชื่อว่า คาถา จึงดำรงอยู่ในบทประพันธ์ที่เป็นคาถาล้วนๆ มีธรรมบทเป็นต้น

- ชื่อว่า อุทาน ดำรงอยู่ในพระพุทธพจน์ที่ประกอบด้วยคาถาอันเกิดจากโสมนัสและญาณซึ่งแม้จะมีคาถาก็ตาม

- ชื่อว่า อิติวุตตกะ ดำรงอยู่ในพระพุทธพจน์ที่เนื่องด้วยคำว่า วุตฺตญฺเหตํ (สมจริงดังพระพุทธดำรัส)

- พระพุทธพจน์ที่แสดงความประพฤติและอานุภาพของพระผู้มีพระภาคในอดีตชาติ ได้ชื่อว่า ชาดก แม้จะมีบทประพันธ์ที่เป็นคาถาก็ตาม
- ชื่อว่า อัพภุตธรรม ดำรงอยู่ในพระพุทธพจน์ที่ประกอบด้วยธรรมน่าอัศจรรย์
- เมื่อมีการถามตอบปัญหาและมีคาถา พระพุทธพจน์บางแห่งได้ชื่อว่า เวทัลละ เพราะทำให้ผู้ฟังได้รับความปลาบปลื้ม

โดยประการดังนี้ พระพุทธพจน์นั้นๆ ได้ชื่อว่า เคยยะ เป็นต้น เพราะความมีคาถาเป็นต้นนั้นๆ ด้วยเหตุนี้ เคยยะเป็นต้นอื่นจากองค์คือสุตตะจึงเป็นวิธีเฉพาะ

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พระพุทธพจน์ที่ปราศจากเหตุมีองค์คือเคยยะเป็นต้น ชื่อว่าสุตตะ เพราะดำเนินไปด้วยชื่อสามัญทั่วไปโดยไม่ใช้ชื่อเฉพาะ [เหมือนคนที่ได้รับชื่อเฉพาะว่า นายดำ นายขำ ก็ไม่เรียกด้วยชื่อสามัญทั่วไปว่า คน]

ถามว่า : พระพุทธพจน์ที่มีคาถา ชื่อว่า เคยยะ ส่วนพระพุทธพจน์ที่ไม่มีคาถา ชื่อว่า เวยยากรณะ ดังนั้น องค์ของพระพุทธพจน์จึงไม่ปะปนกัน การท้วงติงดังนี้สมควรหรือ

ตอบว่า : ไม่สมควร เพราะข้าพเจ้าได้กล่าวเฉลยไว้แล้ว เมื่อปราศจากคาถา ความเป็นคำถามและคำตอบเป็นเหตุให้เวยยากรณะได้ชื่อว่าเวยยากรณะ ซึ่งข้าพเจ้าได้เฉลยไว้ก่อนแล้ว

อนึ่ง คำถามที่กล่าวว่า "การนับมงคลสูตรเป็นต้นว่าเป็นองค์คือสุตตะไม่พึงมี เพราะเป็นคาถา" ก็ไม่สมควร เพราะเป็นสภาพปรากฏ โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นสุตตะปรากฏแล้วในมงคลสูตรเป็นต้น มงคลสูตรเป็นต้นนั้นมิได้ปรากฏโดยความเป็นคาถาเหมือนธรรมบทและพุทธวงศ์ เป็นต้น แต่ปรากฏโดยความเป็นสุตตะ ดังพระอรรถกถาจารย์ได้ตั้งชื่อไว้ว่า สุตตะ ในคัมภีร์อรรถกถา

อนึ่ง คำถามที่กล่าวว่า "หรือควรนับว่าเป็นองค์คือเคยยะ เพราะมีคาถา" ก็ไม่สมควร เพราะมีความเป็นไปร่วมกันโดยประการอื่น อธิบายความว่า พระพุทธพจน์ที่มีคาถา ชื่อว่า สคาถกะ อนึ่ง ความเป็นไปร่วมกันย่อมมีโดยประการอื่นโดยอ้อม และไม่มีพระพุทธพจน์ใดๆ ที่พึงกล่าวว่าประกอบด้วยคาถา ซึ่งพ้นไปจากคาถาในมงคลสูตรเป็นต้น และไม่มีพระพุทธ-พจน์ใดๆ ที่เป็นกลุ่ม

ถามว่า : พึงนับพระพุทธพจน์บางส่วนที่ประกอบด้วยคาถาในอุภโตวิภังค์เป็นต้น [ว่าเป็นเคยยะ]ได้ไหม

ตอบว่า : ไม่พึงนับเข้า เพราะคาถาเหล่านั้นเป็นอย่างอื่น เนื่องจากนับเข้าในชาดกเป็นต้น ด้วยเหตุดังกล่าว อุภโตวิภังค์เป็นต้นจึงไม่มีความเป็นองค์คือเคยยะด้วยพระพุทธพจน์บางส่วนที่เป็นคาถาเหล่านั้น

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าองค์มีสุตตะเป็นต้นไม่ระคนกันและกัน

อนึ่ง พระพุทธพจน์ทั้งสิ้นได้ชื่อว่า สุตตะ โดยความหมายว่า แสดงเนื้อความ เป็นต้น ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นววิธสุตฺตนฺตปริยฏฺจิ (การอธิบายนวังคสัตถุศาสน์)

[สรุปความว่า ในองค์ประกอบของพระพุทธพจน์ ๙ สุตตะ คือ พระพุทธพจน์ในอุภโตวิภังค์ ขันธกะ บริวาร มงคลสูตรเป็นต้นในคัมภีร์สุตตนิบาต และพระพุทธพจน์อื่นๆ ที่ไม่นับเข้าในองค์ ๘ อื่น ส่วนเคยยะเป็นต้นได้ชื่อเฉพาะไม่เรียกว่า สุตตะ เพราะมีเหตุอื่นในการตั้งชื่อแล้ว (สุตฺตนฺติ สามญฺญวิธิ วิเสสวิธโย ปเร สนิมิตฺตา)

มงคลสูตรเป็นต้นที่ประกอบด้วยคาถาและคำเริ่มต้นที่เป็นร้อยแก้ว แม้จะมีคาถาประกอบร่วม ก็ไม่ชื่อว่า เคยยะ เพราะปรากฏชัดเจนว่าเป็นสุตตะ ไม่ปรากฏว่าเป็นคาถาเหมือนธรรมบท

และพุทธวงศ์เป็นต้น (นิรูฬฺหตฺตา) และไม่นับเข้าในเคยยะ เพราะประกอบด้วยร้อยแก้วอื่นจากคาถา (สหตาญฺเณน)

พระพุทธพจน์บางส่วนที่ประกอบด้วยคาถาในอุภโตวิภังค์เป็นต้น ไม่นับเข้าในเคยยะ เพราะคาถาเหล่านั้นเป็นส่วนอื่นที่นำมาจากคัมภีร์ชาดกเป็นต้น ไม่ใช่เนื้อหาหลักในที่นั้นๆ (นาญฺญโต)

ตามหลักภาษาโดยทั่วไป การใช้ชื่อเฉพาะเป็นการปฏิเสธชื่อทั่วไป เหมือนเด็กชายที่บวชเป็นสามเณรแล้วย่อมได้ชื่อว่าสามเณร ไม่ใช่เด็กชาย เมื่อบวชพระก็ได้ชื่อว่าพระภิกษุ ไม่ใช่สามเณร ในกรณีเดียวกัน เคยยะเป็นต้นได้ชื่อเฉพาะของตนแล้วด้วยเหตุนั้นๆ ตามสมควร จึงไม่เรียกว่าสุตตะ คัมภีร์สัททัตถเภทจินตากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ลทฺธนามวิเสสตฺตา เนสํ โน'กาสตา สิยา
สามญฺญสฺส วิเสโสว พาธโกติ หิ วุจฺจเต.[๒๔]

"กัตตาและกรรมไม่ชื่อว่า โอกาสการก เพราะได้รับชื่อเฉพาะแล้ว
ความจริงชื่อเฉพาะย่อมกล่าวได้ว่าเป็นชื่อที่ปฏิเสธชื่อทั่วไป"

คำอธิบายข้างต้นสอดคล้องกับไวยากรณ์สันสกฤตที่กล่าวว่า "วิธีเจาะจงมีกำลังกว่าวิธีทั่วไป" ดังข้อความในคัมภีร์มุคธโพธฎีกาว่า

สามญฺญสฺส วิเสสสฺส สิยา วิเสสวิธิพฺพลี
พหโว วิสยา ยสฺส ส สามญฺญวิธิพฺพลี
อปฺปกา วิสยา ยสฺส ส วิเสสวิธี มโต.[๒๕]

"บรรดาวิธีทั่วไปและวิธีเจาะจง วิธีเจาะจงมีกำลังกว่า วิธีใดมีวิสัยกว้าง
วิธีนั้นชื่อว่า วิธีทั่วไป วิธีใดมีวิสัยแคบ วิธีนั้นพึงทราบว่าเป็นวิธีเจาะจง"

นอกจากนั้น การที่มงคลสูตรเป็นต้นปรากฏว่าเป็นสุตตะก็จัดเป็นรูฬหินัย คือ นัยที่ยกขึ้นกล่าวตามสภาพที่ปรากฏในโลก (ปสิทฺธรูฬฺหิ) ดังคำว่า โค (วัว) คำนี้มีความหมายว่า "สัตว์ผู้ไป" (คจฺฉตีติ โค) แต่ชาวโลกหมายรู้กันว่าเป็นวัว หรือคำว่า มหึโส (ควาย) คำนี้มีความหมายว่า "สัตว์ผู้นอนบนแผ่นดิน" (มหิยํ เสตีติ มหึโส) แต่ชาวโลกหมายรู้กันว่าเป็นควาย หรือคำว่า ปงฺกช (ดอกบัว) มีความหมายตามศัพท์ว่า "ดอกไม้ที่เกิดในตม" (ปงฺเก ชายตีติ ปงฺกชํ) แต่ชาวโลกหมายรู้กันว่าเป็นดอกบัว คัมภีร์สัททสารัตถชาลินีกล่าวว่า

อนฺวตฺถํว สมานมฺปิ รูฬฺหิ โคมหิสาทิกํ
คติภูสยนาทีนํ อญฺเญสุปิ ปวตฺติโต.[๒๖]

“ชื่อว่า โค และ มหึส เป็นต้น แม้เป็นชื่อตามความหมาย (อันวัตถนาม) ก็จัดเป็นรูฬหินาม (ชื่อที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง) เพราะมีได้ในสัตว์อื่นและสัตว์ที่นอนบนแผ่นเดิน เป็นต้น”]

จบ คำอธิบายสังคหวาระ

ปโยธรา ปริตาปํ หรนฺเตฺยว สรีรินํ
นนฺวตฺตลาโภ มหตํ ปรทุกฺโขปสนฺตเย.

กาวยาทรรศะ. ๒.๑๗๓

“เมฆฝนย่อมกำจัดความร้อนแก่ชนทั้งหลาย การได้รับอัตภาพของท่านผู้ประเสริฐย่อมมีเพื่อดับทุกข์แก่ผู้อื่นโดยแท้”

๒

อุทเทสวารวรรณนา

ทุกฺขํ อนิจฺจมสุภํ วต อตฺตภาวํ

มา สํกิเลสย น วิชฺชติ ชาตุ นิจฺโจ

อมฺโภ น วิชฺชติ หิ อปฺปมปีห สารํ

สารํ สมาจรถ ธมฺมมลํ ปมาทํ.

เตลกฏาหคาถา. ข้อ ๕๕

"ท่านผู้เจริญ ท่านอย่าทำสรีระที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่งาม ให้เศร้าหมองด้วยกามวิตกเป็นต้นเลย สิ่งคงที่ถาวรย่อมไม่มี แก่นสารแม้เล็กน้อยในสรีระนี้หามีไม่ เชิญท่านทั้งหลายประพฤติธรรมอันมีแก่นสาร ความประมาทย่อมไม่เหมาะสมเลย"

๒. อุทเทสวารวรรณนา

(คำอธิบายอุทเทสวาระ)

[๑] บัดนี้ พระมหากัจจายนะเริ่มแสดงคำว่า ตตฺถ กตเม โสฬส หารา (หาระ ๑๖ ประการในเรื่องนั้น คืออะไร) เป็นต้น เพื่อแสดงขยายความหาระเป็นต้นที่กล่าวไว้โดยสังเขปด้วยสังคหวาระ

ในพากย์นั้น คำว่า ตตฺถ คือ ในคำนั้นว่า โสฬสหารา เนตฺติ (แบบแผนมีหาระ ๑๖) หรือในคาถานั้น หรือในบรรดาหาระ นัย และมูลบทที่ยกขึ้นแสดงไว้เหล่านั้น

คำว่า กตเม (คืออะไร) เป็นคำถาม

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า คำถามมี ๕ ประเภท คือ

๑. อทิฏฐโชตนาปุจฉา (คำถามแสดงการไม่รู้เห็น)

๒. ทิฏฐสังสันทนาปุจฉา (คำถามเทียบเคียงสิ่งที่รู้เห็นแล้ว)

๓. วิมติจเฉทนาปุจฉา (คำถามเปลื้องความสงสัย)

๔. อนุมติปุจฉา (คำถามเพื่ออนุญาตให้ผู้ฟังตอบ)

๕. กเถตุกัมยตาปุจฉา (คำถามโดยปรารถนาเพื่อกล่าวตอบเอง)

ในคำถามทั้ง ๕ เหล่านั้น คำถามนี้กล่าวไว้โดยปรารถนาเพื่อกล่าวตอบเอง

คำว่า โสฬส (๑๖) เป็นเครื่องกำหนดจำนวน คำนั้นแสดงว่า หาระเหล่านั้นมี ๑๖ ประการเป็นอย่างมาก ไม่มีน้อยหรือมากกว่านั้น อนึ่ง ความมี ๑๖ ประการเป็นอย่างมากนั้นจักปรากฏต่อไปข้างหน้า

คำว่า หารา (หาระทั้งหลาย) เป็นเครื่องแสดงสิ่งที่ถูกกำหนดจำนวนไว้โดยสามัญทั่วไป

คำว่า เทสนา วิจโย เป็นต้น แสดงจำนวน

ถามว่า : ในเรื่องนั้น ชื่อว่า หาระ (แนวทาง) เพราะความหมายอะไร

ตอบว่า : ความไม่รู้ ความสงสัย และวิปัลลาสอันมีสุตตะและเคยยะเป็นต้นเป็นวิสัย ย่อมถูกขจัดไปด้วยแนวทางเหล่านี้ หรือในแนวทางเหล่านี้ เหตุนั้นแนวทางเหล่านั้นชื่อว่า **หาระ**

[ข้อความข้างต้นแสดงความหมายของ หาร ศัพท์ ๓ ประการว่า

- แนวทางที่ใช้ขจัดความไม่รู้ ความสงสัย และวิปัลลาส = หรียนฺติ เอเตหิ สุตฺต-เคยฺยาทิวิสยา อญฺญาณสํสยวิปลฺลาสาติ หารา (หร ธาตุ = ขจัด + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- แนวทางที่เป็นฐานะขจัดความไม่รู้ ความสงสัย และวิปัลลาส = หรียนฺติ เอตฺถ สุตฺต-เคยฺยาทิวิสยา อญฺญาณสํสยวิปลฺลาสาติ หารา (หร ธาตุ = ขจัด + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)
- แนวทางที่ขจัดความไม่รู้ ความสงสัย และวิปัลลาส = หรนฺติ สุตฺตเคยฺยาทิวิสเย อญฺญาณสํสยวิปลฺลาเสติ หารา (หร ธาตุ = ขจัด + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

อีกนัยหนึ่ง แนวทางเหล่านั้นย่อมขจัดเอง หรือเป็นเพียงการขจัด เหตุนั้นจึงชื่อว่า **หาระ** โดยผลูปจาระ [สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงผลคือการขจัดความไม่รู้เป็นต้น แต่เจตนาหมายถึงเหตุคือแนวทาง]

[คำว่า หาร แปลว่า การขจัดความไม่รู้ ความสงสัย และวิปัลลาส = หรณํ สุตฺตเคยฺยา-ทิวิสยานํ อญฺญาณสํสยวิปลฺลาสานนฺติ หารา (หร ธาตุ = ขจัด + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

อีกนัยหนึ่ง แนวทางใดอันผู้สอนธรรมและผู้ฟังธรรมย่อมกล่าวโดยการให้และรับธรรม เหตุนั้นแนวทางนั้นชื่อว่า **หาระ**

[คำว่า หาร แปลว่า แนวทางที่ผู้แสดงธรรมและผู้ฟังธรรมพึงกล่าว = หรียนฺติ โวหรียนฺติ ธมฺมสํวณฺณกธมฺมปฏิคฺคาหเกหีติ หารา (หร ธาตุ = กล่าว + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

อีกนัยหนึ่ง แนวทางที่เหมือนสร้อยมุก ชื่อว่า **หาระ** อุปมาว่าสร้อยมุกที่มีรัตนะเรียงรายเป็นอันมาก พึงก่อให้เกิดความปลาบปลื้มสุขใจด้วยการสัมผัสรัตนะอันเป็นส่วนประกอบของตน ย่อมระงับความเร่าร้อนแห่งสรีระอันเกิดจากความร้อนอบอ้าวของชนผู้ใช้สอย แม้คำอธิบายพิเศษเหล่านั้นซึ่งมีรัตนะเรียงรายคือข้อความอันดีงามนานาประการก่อให้เกิดสุขในการดับกิเลสด้วยการได้รับรัตนะคือข้อความอันดีงามซึ่งเป็นส่วนประกอบของตน ย่อมระงับความเร่าร้อนอันมีกิเลสคือกามราคะเป็นต้นเป็นเหตุในหทัยของปวงชนผู้รับเอาพระธรรมไว้

[คำว่า หาร แปลว่า แนวทางที่เหมือนสร้อยมุก [โดยดับกิเลสอันเร่าร้อนเหมือนสร้อยมุกที่ดับความเร่าร้อน ทางสรีระและทำให้เกิดความเย็นสบาย] = หารา วิยาติ หารา (หาร ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)]

อีกนัยหนึ่ง แนวทางใดย่อมกระทำหรือแสดงความไม่รู้เป็นต้นให้อันตรธานไป เหตุนั้นแนวทางนั้นชื่อว่า **หาระ**

[คำว่า หาร แปลว่า แนวทางที่กระทำความอันตรธานไปแห่งความไม่รู้เป็นต้น = หารยนฺติ อญฺญาณาทีนํ หารํ อปคมํ กโรนฺตีติ หารา (หาร ศัพท์ + อิ ปัจจัย = กระทำ + ณ ปัจจัยในกัตตุ-สาธนะ) หรือแปลว่า แนวทางที่แสดงถึงความอันตรธานไปแห่งความไม่รู้เป็นต้น = หารยนฺติ อญฺญาณา-ทีนํ หารํ อปคมํ อาจิกฺขนฺตีติ หารา (หาร ศัพท์ + อิ ปัจจัย = บอก, แสดง + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **หาระ** โดยนิรุตตินัย เพราะจูงใจผู้ฟังและทำให้เพลิดเพลิน ดังคำว่า ภเวสุ วนฺตคมโน ภควา[๒๗] (ผู้คลายการไปในภพทั้งหลาย ได้ชื่อว่า ภควา)

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นเนื้อความโดยทั่วไปของหาระทั้งหลายก่อน

[คำว่า หาร แปลว่า แนวทางที่จูงใจผู้ฟังและทำให้เพลิดเพลิน สำเร็จรูปมาจาก มโนหร ศัพท์ + มโนรม ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า มนํ หรนฺตีติ มโนหรา, มนํ รเมนฺตีติ มโนรมา, มโนหรา จ เต มโนรมา จาติ หารา เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า มโนหรมโนรมา ให้เอาเฉพาะ ห อักษรจาก มโนหร, ร อักษรจาก มโนรม และทีฆะ อ ใน ห เป็น อา จึงมีรูปว่า หารา ดังคำว่า ภควา (ผู้คลายการไปใน

ภพ, ผู้ไม่ไปเกิดอีกในภพใหม่) มาจาก ภววนฺตคมน ให้ถือเอา ภ อักษรจาก ภค ศัพท์, ว อักษรจาก วนฺต ศัพท์, ค อักษรจาก คมน ศัพท์ แล้วสลับเสียง ว และ ค เป็น ค และ ว ด้วยนิรุตตินัย คือ นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรบังคับทางไวยากรณ์]

เทสนา หมายถึง เครื่องแสดงเนื้อความของพระพุทธพจน์ คือ อธิบายความโดยเฉพาะ

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **เทสนา** เพราะเป็นไปพร้อมด้วยพระเทศนา

[คำว่า เทสนา ใน เทสนาหาร ตามนัยแรกเป็นบทกรณสาธนะ สำเร็จรูปมาจาก ทิสี ธาตุ (อุจฺจารเณ = กล่าว) + ยุ ปัจจัย ตามนัยหลังเป็นสหจรณนัย คือ นัยที่เป็นไปร่วมกัน หมายความว่า คำว่า เทสนา เป็นภาวสาธนะ แปลว่า “การแสดง” แต่ในที่นี้หมายถึงคำอธิบายที่แสดงเนื้อความ เพราะเป็นไปพร้อมด้วยพระเทศนา ตามหลักอุปจาระเรียกว่า ฐานยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงฐานี คือสิ่งที่อาศัย แต่มุ่งหมายถึงที่อาศัย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงการแสดงอันเป็นสิ่งที่อาศัย แต่เจตนาหมายถึงคำอธิบายที่แสดงเนื้อความอันเป็นที่อาศัย]

ถามว่า : แม้หาระอื่นก็เป็นไปพร้อมด้วยพระเทศนา เพราะอธิบายความของพระพุทธพจน์คือเทสนามิใช่หรือ

ตอบว่า : คำนั้นถูกต้องแล้ว แต่หาระนี้ปรากฏอยู่ตามที่บุคคลกล่าวไว้โดยมาก ย่อมควรกล่าวว่าเป็นไปพร้อมด้วยพระเทศนา ส่วนหาระอื่นมิใช่อย่างนั้น เพราะไม่มีการอธิบายพระพุทธพจน์ที่ปราศจากการแสดงอัสสาทะ โทษ และนิสสรณะเป็นต้น และหาระนี้ก็มีลักษณะแสดงประกาศอัสสาทะเป็นต้น

วิจยะ คือ หาระที่ใช้จำแนกบทและคำถามเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง **วิจยะ** คือ หาระซึ่งเป็นที่จำแนกบทและคำถามเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง **วิจยะ** คือ การจำแนกบทและคำถามเป็นต้น

ในพระบาลีแสดงเนื้อความ[ที่เป็นกัตตุสาธนะ]นี้ว่า **วิจยะ** คือ หาระจำแนกบทและคำถามเป็นต้น

[คำว่า วิจย มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- หาระที่ใช้จำแนกบทและคำถามเป็นต้น = วิจิยนฺติ เอเตนาติ วิจโย (ลง อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- หาระซึ่งเป็นที่จำแนกบทและคำถามเป็นต้น = วิจิยนฺติ เอตฺถาติ วิจโย (ลง อ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- การจำแนกบทและคำถามเป็นต้น = วิจิติ วิจโย (ลง อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- หาระจำแนกบทและคำถามเป็นต้น = วิจินาตีติ วิจโย (ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ยุตติ แปลว่า ความเหมาะสม คือ ความสมควรตามเหตุผล แต่ในที่นี้หาระที่แสดงความเหมาะสมชื่อว่า ยุตติ โดยลบบทหลัง[คือ วิจารณา] ดังคำว่า รูปภโว รูปํ (รูปภพชื่อว่า รูป)

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ยุตติ** เพราะเป็นไปกับด้วยความเหมาะสม

[คำว่า ยุตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- หาระที่แสดงความเหมาะสม = ยุตฺติยา วิจารณา ยุตฺติ (อุตตรโลปสมาส ลบวิจารณา)

- ความเหมาะสม = เป็นการณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงความเหมาะสมอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงหาระที่แสดงความเหมาะสมอันเป็นผล

คัมภีร์เนตติอรรถกถาทุกฉบับมีรูปว่า ยุตฺตีติ อุปปตฺติสาธนยุตฺติ แต่ควรมีรูปว่า ยุตฺตีติ อุปปตฺติ สาธนยุตฺติ (ยุตติ แปลว่า ความเหมาะสม คือ ความสมควรตามเหตุผล) ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

บัณฑิตพึงอธิบายความในที่นี้ตามนัยที่กล่าวแล้วในเทสนาหาระ

ปทัฏฐาน แปลว่า เหตุใกล้ ข้อความว่า หาระที่แสดงปทัฏฐาน เป็นต้นในที่นี้ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

ธรรมทั้งหลายที่มีลักษณะเสมอกัน แม้มิได้กล่าวไว้[โดยตรง] ก็ถูกสังเกตได้ด้วยการกล่าวถึงสิ่งเดียวกัน ด้วยหาระนี้ หรือในหาระนี้ เหตุนั้นหาระนั้นชื่อว่า **ลักขณะ**

[คำว่า ลกฺขณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- หาระที่ใช้หมายรู้ธรรมที่มีลักษณะเสมอกัน = ลกฺขียนฺติ เอเตนาติ ลกฺขณํ (ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- หาระซึ่งเป็นที่หมายรู้ธรรมที่มีลักษณะเสมอกัน = ลกฺขียนฺติ เอตฺถาติ ลกฺขณํ (ลง ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)]

วิธีทั้งหลายย่อมถูกประมวลไว้ คือ รวมไว้เป็นกลุ่มด้วยหาระนี้ หรือในหาระนี้เหตุนั้น หาระนั้นชื่อว่า พยูหะ

จตุพยูหะ คือ กลุ่มแห่งวิธี ๔ อย่างมีรูปวิเคราะห์เป็นต้นที่แสดงไว้ในพระพุทธพจน์

อีกนัยหนึ่ง **จตุพยูหะ** คือ หาระที่มีกลุ่มแห่งวิธี ๔ อย่าง

[คำว่า จตุพฺยูห มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- หาระอันเป็นกลุ่มแห่งวิธี ๔ อย่าง = จตุนฺนํ พฺยูโหติ จตุพฺยูโห (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- หาระที่มีกลุ่มแห่งวิธี ๔ อย่าง = จตุนฺนํ พฺยูโห เอตฺถาติ จตุพฺยูโห (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)]

อาวัฏฏะ คือ หาระที่ใช้เวียนไปหาธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน

อีกนัยหนึ่ง **อาวัฏฏะ** คือ หาระซึ่งเป็นที่เวียนไปหาธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน

อีกนัยหนึ่ง **อาวัฏฏะ** คือ การเวียนไปหาธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน

[คำว่า อาวฏฺฏ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- หาระที่ใช้เวียนไปหาธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน = อาวฏฺฏียนฺติ เอเตน สภาคา วิสภาคา จ ธมฺมาติ อาวฏฺโฏ (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- หาระซึ่งเป็นที่เวียนไปหาธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน = อาวฏฺฏียนฺติ เอตฺถ สภาคา วิสภาคา จ ธมฺมาติ อาวฏฺโฏ (ลง ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- การเวียนไปหาธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน = อาวฏฺฏนํ อาวฏฺโฏ (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

วิภัตติ คือ หาระที่ใช้จำแนกภูมิของสภาวธรรมที่เป็นสังกิเลสและโวทาน ซึ่งทั่วไปและไม่ทั่วไป

อีกนัยหนึ่ง **วิภัตติ** คือ หาระซึ่งเป็นที่จำแนกภูมิของสภาวธรรมที่เป็นสังกิเลสและโวทาน ซึ่งทั่วไปและไม่ทั่วไป

อีกนัยหนึ่ง **วิภัตติ** คือ การจำแนกภูมิของสภาวธรรมที่เป็นสังกิเลสและโวทาน ซึ่งทั่วไปและไม่ทั่วไป

[คำว่า วิภตฺติ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- หาระที่ใช้จำแนกภูมิของสภาวธรรมที่เป็นสังกิเลสและโวทาน ซึ่งทั่วไปและไม่ทั่วไป = วิภชียนฺติ เอเตน สาธารณาสาธารณานิ สํกิเลสโวทานธมฺมานิ ภูมิโยติ วิภตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- หาระซึ่งเป็นที่จำแนกภูมิของสภาวธรรมที่เป็นสังกิเลสและโวทาน ซึ่งทั่วไปและไม่ทั่วไป = วิภชียนฺติ เอตฺถ สาธารณาสาธารณานํ สํกิเลสโวทานธมฺมานํ ภูมิโยติ วิภตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- การจำแนกภูมิของสภาวธรรมที่เป็นสังกิเลสและโวทาน ซึ่งทั่วไปและไม่ทั่วไปนั้น = วิภชนํ เอเตสํ ภูมิยาติ วิภตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

ปริวัตตนะ คือ หาระที่ใช้เปลี่ยนธรรมที่กล่าวไว้ในพระพุทธพจน์โดยความตรงกันข้าม

อีกนัยหนึ่ง **ปริวัตตนะ** คือ หาระซึ่งเป็นที่เปลี่ยนธรรมที่กล่าวไว้ในพระพุทธพจน์โดยความตรงกันข้าม

อีกนัยหนึ่ง **ปริวัตตนะ** คือ การเปลี่ยนธรรมที่กล่าวไว้ในพระพุทธพจน์โดยความตรงกันข้าม

[คำว่า ปริวตฺตน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- หาระที่ใช้เปลี่ยนธรรมที่กล่าวไว้ในพระพุทธพจน์โดยความตรงกันข้าม = ปฏิปกฺขวเสน ปริวตฺตียนฺติ อิมินา สุตฺเต วุตฺตธมฺมาติ ปริวตฺตโน (ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- หาระซึ่งเป็นที่เปลี่ยนธรรมที่กล่าวไว้ในพระพุทธพจน์โดยความตรงกันข้าม = ปฏิปกฺขวเสน ปริวตฺตียนฺติ เอตฺถ สุตฺเต วุตฺตธมฺมาติ ปริวตฺตโน (ลง ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- การเปลี่ยนธรรมที่กล่าวไว้ในพระพุทธพจน์โดยความตรงกันข้าม = ปฏิปกฺขวเสน ปริวตฺตนํ สุตฺเต วุตฺตธมฺมานนฺติ ปริวตฺตโน (ลง ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

วิวจนะ คือ หาระที่มีคำพ้องหลายศัพท์ในเนื้อความหนึ่ง

เววจนะ คือ หาระที่มีคำพ้องหลายศัพท์ในเนื้อความหนึ่งนั่นแหละ

อีกนัยหนึ่ง **วิวจนะ** คือ หาระที่ใช้กล่าวเนื้อความโดยประการต่างๆ

ข้อความที่เหลือ มีนัยตามที่กล่าวไว้แล้ว

[คำว่า เววจน มาจาก วิวจน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- หาระที่มีคำพ้องหลายศัพท์ในเนื้อความหนึ่ง = วิวิธํ วจนํ เอกสฺเสวตฺถสฺส วาจกเมตฺถาติ วิวจนํ (ลง ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- หาระที่ใช้กล่าวเนื้อความโดยประการต่างๆ = วิวิธํ วุจฺจติ เอเตน อตฺโถติ วิวจนํ (ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

ส่วนคำว่า เววจน มาจาก วิวจน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า วิวจนเมว เววจนํ (หาระที่มีคำพ้องหลายศัพท์ในเนื้อความหนึ่งนั่นแหละ หรือ วิวจนะ คือ หาระที่ใช้กล่าวเนื้อความโดยประการต่างๆ)]

ปัญญัตติ คือ หาระที่ทำให้รู้เนื้อความโดยประการต่างๆ หรือโดยการจำแนก

อีกนัยหนึ่ง **ปัญญัตติ** คือ หาระซึ่งเป็นที่รู้เนื้อความโดยประการต่างๆ หรือโดยการจำแนก

[คำว่า ปญฺญตฺติ มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- หาระที่ทำให้รู้เนื้อความโดยประการต่างๆ = ปกาเรหิ ญาปียนฺติ อิมินา อตฺถาติ ปญฺญตฺติ (ป อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ปการ, ลง ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- หาระที่ทำให้รู้เนื้อความโดยการจำแนก = ปเภทโต ญาปียนฺติ อิมินา อตฺถาติ ปญฺญตฺติ (ป อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ปเภท, ลง ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- หาระซึ่งเป็นที่รู้เนื้อความโดยประการต่างๆ = ปกาเรหิ ญาปียนฺติ เอตฺถ อตฺถาติ ปญฺญตฺติ (ป อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ปการ, ลง ติ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- หาระซึ่งเป็นที่รู้เนื้อความโดยการจำแนก = ปเภทโต ญาปียนฺติ เอตฺถ อตฺถาติ ปญฺญตฺติ (ป อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ปเภท, ลง ติ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)]

โอตรณะ คือ หาระที่ทำให้หยั่งลง คือ เข้าใจหลักธรรมแห่งพระพุทธพจน์ในปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง **โอตรณะ** คือ หาระซึ่งเป็นที่ทำให้หยั่งลง คือ เข้าใจหลักธรรมแห่งพระพุทธพจน์ในปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น

[คำว่า โอตรณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- หาระที่ทำให้หยั่งลงสู่หลักธรรมแห่งพระพุทธพจน์ในปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น = โอตารียนฺติ เอเตน สุตฺตาคตา ธมฺมา ปฏิจฺจสมุปฺปาทาทีสูติ โอตรโณ (ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- หาระซึ่งเป็นที่ทำให้หยั่งลงสู่หลักธรรมแห่งพระพุทธพจน์ในปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น = โอตารียนฺติ เอตฺถ สุตฺตาคตา ธมฺมา ปฏิจฺจสมุปฺปาทาทีสูติ โอตรโณ (ลง ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)]

โสธนะ คือ หาระที่ใช้ตรวจสอบ คือ ชำระบท อรรถของบท คำถาม และคำตอบในพระพุทธพจน์

อีกนัยหนึ่ง **โสธนะ** คือ หาระซึ่งเป็นที่ตรวจสอบ คือ ชำระบท อรรถของบท คำถาม และคำตอบ ในพระพุทธพจน์

[คำว่า โสธน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- หาระที่ใช้ตรวจสอบบท อรรถของบท คำถาม และคำตอบ = โสธียนฺติ เอเตน สุตฺเต ปทปทตฺถปญฺหารมฺภาติ โสธโน (ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- หาระซึ่งเป็นที่ตรวจสอบบท อรรถของบท คำถาม และคำตอบ = โสธียนฺติ เอตฺถ สุตฺเต ปทปทตฺถปญฺหารมฺภาติ โสธโน (ลง ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)]

อธิฏฐานะ คือ หาระที่ใช้ตั้งไว้ คือ ยังธรรมที่สามัญทั่วไปหรือพิเศษให้ดำเนินไปโดยปราศจากความดำริ[ความต่างกันแห่งบทและอรรถของบท]

อีกนัยหนึ่ง **อธิฏฐานะ** คือ หาระซึ่งเป็นที่ตั้งไว้ คือ ยังธรรมที่สามัญทั่วไปหรือพิเศษให้ดำเนินไปโดยปราศจากความดำริ[ของแต่ละบุคคล]

[คำว่า อธิฏฺฐาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- หาระที่ใช้ตั้งธรรมที่สามัญทั่วไปหรือพิเศษไว้ = อธิฏฺฐียนฺติ เอเตน สามญฺญวิเสสภูตา ธมฺมาติ อธิฏฺฐาโน (ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- หาระซึ่งเป็นที่ตั้งของธรรมที่สามัญทั่วไปหรือพิเศษไว้ = อธิฏฺฐียนฺติ เอตฺถ สามญฺญวิเสสภูตา ธมฺมาติ อธิฏฺฐาโน (ลง ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)]

ปริกขาระ คือ สภาพปรุงแต่งผล หมายถึง เหตุ และปัจจัย

ปริกขาระ คือ หาระที่แสดงเหตุปัจจัย

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ปริกขาระ** เพราะเป็นไปกับด้วยเหตุปัจจัย เนื่องจากมีเหตุปัจจัยเป็นวิสัย

[คำว่า ปริกฺขาร ตามนัยแรกมาจาก ปริกฺขาร ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อาจิกฺขติ ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริกฺขารํ อาจิกฺขตีติ ปริกฺขาโร (ปริกขาระ คือ หาระที่แสดงเหตุปัจจัย) การลงตัทธิตปัจจัยในความหมายอื่นจากกฎที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ เป็นความหมายพิเศษของตัทธิตปัจจัยที่ใช้ได้ตามฐานะ ดังคำว่า เวนยิโก (ผู้แสดงธรรมเพื่อข่มกิเลส) ซึ่งปรากฏรูปวิเคราะห์ในอรรถกถาพระวินัยว่า วินยาย ธมฺมํ เทเสตีติ เวนยิโก (เวนยิกะ คือ ผู้แสดงธรรมเพื่อข่มกิเลส) ตามนัยหลังเป็นสหจรณนัย คือ นัยที่เป็นไปร่วมกัน เพราะเป็นหาระที่แสดงเหตุปัจจัยที่ชื่อว่า ปริกขาระ จึงได้ชื่อว่า ปริกขาระ เช่นเดียวกัน]

สมาโรปนะ คือ หาระที่ใช้ยกขึ้นแสดงธรรมโดยมุ่งแสดงเหตุใกล้ เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง **สมาโรปนะ** คือ หาระซึ่งเป็นที่ยกขึ้นแสดงธรรมโดยมุ่งแสดงเหตุใกล้เป็นต้น

[คำว่า สมาโรปน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สมาโรปนะ คือ หาระที่ใช้ยกขึ้นแสดงธรรมโดยมุ่งแสดงเหตุใกล้ เป็นต้น = สมาโรปียนฺติ เอเตน ปทฏฺฐานาทิมุเขน ธมฺมาติ สมาโรปโน (ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สมาโรปนะ คือ หาระซึ่งเป็นที่ยกขึ้นแสดงธรรมโดยมุ่งแสดงเหตุใกล้ เป็นต้น = สมาโรปียนฺติ เอตฺถ ปทฏฺฐานาทิมุเขน ธมฺมาติ สมาโรปโน (ลง ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)]

อนึ่ง เนื้อความย่อมมีแม้โดยเนื่องด้วยภาวสาธนะในรูปทั้งปวง ดังนั้น พึงประกอบรูปศัพท์โดยความเป็นภาวสาธนะอีกด้วย

[ชื่อของหาระ ๑๖ มี เทสนา และ วิจย เป็นต้น ท่านแสดงไว้ก่อนว่าเป็นกรณสาธนะ ซึ่งเป็นเครื่องมือของกัตตาในการประกอบกิริยา หรือเป็นอธิกรณสาธนะซึ่งเป็นที่ตั้งของกิริยา อย่างไรก็ตาม ศัพท์เหล่านี้อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะได้อีกด้วย ดังนั้น คำว่า เทสนา จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า เทสียเต เทสนา (เทสนา คือ การแสดง) ดังนี้เป็นต้น]

คำว่า ตสฺส คือ อุเทศแห่งหาระตามที่กล่าวไว้นั้น

คำว่า อนุคีติ (คาถาสรุป) คือ คาถาที่กล่าวไว้ในภายหลัง เพื่อให้จำเนื้อความที่กล่าวไว้โดยง่าย

ในบรรดาคาถาสรุปเหล่านั้น ในคาถาสุดท้าย คำว่า อตฺถโต อสํกิณฺณา (โดยมีเนื้อความไม่ปะปนกัน) หมายความว่า ปราศจากการปะปนกันโดยเนื้อความของบท คำนั้นแสดงว่า แม้หาระบางอย่างอาจปรากฏโดยไม่ต่างกัน แต่หาระเหล่านั้นไม่มีเนื้อความปะปนกัน อนึ่ง ความไม่ปะปนกันของหาระทั้งหลายย่อมปรากฏชัดเจนในนิเทศที่แสดงลักษณะของหาระ

คำว่า เอเตสญฺเจว คือ หาระทั้ง ๑๖ เหล่านั้น

การจำแนกหาระเหล่านั้นจะปรากฏต่อไปโดยความไม่ปะปนกัน

ถามว่า : จะปรากฏอย่างไร

ตอบว่า : จะปรากฏโดยพิสดาร

คำว่า นยวิภตฺติ แปลว่า การจำแนกโดยนัย คือ โดยวิธี กล่าวคือ อย่างเหมาะสม คำนี้แสดงถึงความไม่ปะปนกันนั้นนั่นเอง

บางคนสาธยายว่า วิตฺถารนยา คำนั้นไม่งาม

อนึ่ง คาถานี้ไม่พบในใบลานบางฉบับ

[๒] พระมหากัจจายนะแสดงหาระโดยย่ออย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวคำว่า ตตฺถ กตเม (นัย ๕ ประการในเรื่องนั้น คืออะไร) เป็นต้น เพื่อแสดงนัยโดยย่อ

ในพากย์นั้น **นัย** คือ วิธีนำความเศร้าหมองและความหมดจดไป กล่าวคือ แสดงความเศร้าหมองและความหมดจดโดยพิสดาร

อีกนัยหนึ่ง **นัย** คือ วิธีที่ใช้นำความเศร้าหมองและความหมดจดไป

อีกนัยหนึ่ง **นัย** คือ วิธีที่เป็นฐานะนำความเศร้าหมองและความหมดจดไป

อีกนัยหนึ่ง **นัย** คือ การนำความเศร้าหมองและความหมดจดไป

อีกนัยหนึ่ง **นัย** คือ วิธีที่ผู้แสดงธรรมนำไปเองเพื่อวิจัยข้อความแห่งพระพุทธพจน์

อีกนัยหนึ่ง **นัย** คือ วิธีที่เหมือนเอกัตตนัยเป็นต้น อุปมาว่าเอกัตตนัยเป็นต้นที่บุคคลเข้าใจอย่างถ่องแท้ ย่อมแสดงสภาวะของสมมุติสัจจะและปรมัตถสัจจะโดยไม่ระคนกัน ด้วยการเห็นความเกี่ยวเนื่องกัน[โดยความเป็นเหตุและผล] การจำแนก[เหตุและผลว่าต่างกัน] การปราศจากความขวนขวาย[ของเหตุและผลว่า เหตุยังผลให้เกิดขึ้น หรือผลเกิดจากเหตุ] และความมีผลที่เหมาะสม [คือ ความเกื้อกูลแก่เหตุของผล] ตามลำดับของธรรมที่เป็นเหตุและผล ย่อมดำเนินไปเพื่อการหยั่งเห็นปรมัตถสัจจะ ฉันใด เอกัตตนัยเป็นต้นเหล่านี้ก็อำนวยประโยชน์ให้เข้าใจเนื้อความของพระพุทธพจน์อย่างถูกต้อง ด้วยการเห็นประเภทของธรรมดำ ธรรมขาว และธรรมที่เสมอกัน[กับธรรมดำและธรรมขาว] ย่อมดำเนินไปเพื่อการหยั่งเห็นอริยสัจ ๔ แก่เวไนยชนทั้งหลาย ฉันนั้น

[เอกัตตนัยเป็นต้นมีความหมายดังนี้ คือ

๑. เอกัตตนัย การแสดงความเหมือนกันโดยสภาพ เช่น การกล่าวว่า ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติจิต เป็นจิตดวงเดียวกัน (ดู อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๕ ข้อ ๔๙)

๒. นานัตตนัย การแสดงความต่างกันโดยสภาพ เช่น การกล่าวถึงความต่างกันของอวิชชาที่เป็นเหตุและสังขารที่เป็นผล เมื่อบุคคลใคร่ครวญถึงเหตุและผลที่เกิดขึ้นต่อๆ กันมาตามนานัตตนัยว่า อวิชชาไม่เหมือนกับสังขาร สังขารไม่เหมือนกับวิญญาณ เป็นต้น สัสสตทิฏฐิที่เห็นผิดว่าเที่ยงย่อมอันตรธานไป

๓. พยาปารนัย การแสดงความไม่ขวนขวายของเหตุและผลว่า เหตุยังผลให้เกิดขึ้นหรือผลเกิดจากเหตุ

๔. อนุรูปผลนัย การแสดงการเกิดขึ้นของผลตามสมควรแก่เหตุ มีชื่อเรียกอีกว่า เอวังธัมมตานัย คือ นัยที่เป็นธรรมชาติอย่างนั้น]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **นัย** โดยนิรุตตินัย เพราะนำเนื้อความของพระปริยัติธรรมไปและเว้นจากความเศร้าหมอง

[คำว่า นย แปลว่า วิธีที่เว้นจากความเศร้าหมองอันแสดงเนื้อความของปริยัติธรรม สำเร็จรูปมาจาก นย ศัพท์ + ยม ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริยตฺติอตฺถํ เนนฺตีติ นยา, สํกิเลสโต ยมนฺตีติ นยา, นยา จ เต ยมา จาติ นยา เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า นยยมา ให้เอาเฉพาะ น อักษรจาก นย และ ย อักษรจาก ยม ด้วยนิรุตตินัย]

คำว่า นนฺทิยาวฏฺโฏ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

นันทิยาวัฏฏะ คือ นัยที่มีการเวียนเหมือนการเวียนของดอกพุดซ้อน อุปมาว่า ดอกพุดซ้อนย่อมเวียนออกไปด้านนอกด้วยส่วนหลักที่อยู่ภายใน ฉันใด แม้นันทิยาวัฏฏนัยนี้ก็ฉันนั้น

อีกนัยหนึ่ง **นันทิยาวัฏฏะ** คือ นัยที่มีการเวียนไปของตัณหาหรือความปราโมทย์ที่ชื่อว่า นันที

[คำว่า นนฺทิยาวฏฺฏ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- นัยที่มีการเวียนเหมือนการเวียนของดอกพุดซ้อน = นนฺทิยาวฏฺฏสฺส วิย อาวฏฺโฏ เอตสฺสาติ นนฺทิยาวฏฺโฏ (อุปมาบุรพบท พหุพพีหิสมาส)

- นัยที่มีการเวียนไปของตัณหา = นนฺทิยา อาวฏฺโฏ เอตฺถาติ นนฺทิยาวฏฺโฏ (สัตตมี-พหุพพีหิสมาส)

- นัยที่มีการเวียนไปของความปราโมทย์ = นนฺทิยา อาวฏฺโฏ เอตฺถาติ นนฺทิยาวฏฺโฏ (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

ในเนตติปกรณ์ฉบับแปลและอธิบาย คำว่า นนฺทิยาวฏฺฏ แปลว่า “ดอกกฤษณา” ตามสันสกฤต แต่คำนี้ควรแปลว่า “ดอกพุดซ้อน” เพราะดอกกฤษณามีลักษณะเป็นช่อ มิได้เวียนจากด้านในออกไปด้านนอกเหมือนดอกพุดซ้อนตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา

อนึ่ง พจนานุกรมสันสกฤตแปลคำนี้ว่า กฤษณา และมีความหมายอื่นอันได้แก่ คฤหาสถ์พิเศษของกษัตริย์หรือเรือนพิเศษของพระอิศวร และปลาชนิดหนึ่งที่มีคุณลักษณะประสานธาตุและขจัดเสมหะและดี ดังปรากฏข้อความว่า

นนฺทฺยาวรฺตฺต ปุ.

ทกฺษิณานุคตาลินฺทตฺ- ตฺรยํ ยตฺ ปศฺจิมามุขมฺ
ปูชนีโยตฺตรจฺฉายํ นนฺทฺยาวรฺตฺตํ วทนฺติ ตทิตฺยุกฺเต

นฤปคฤหเภเท, ตครวฤกฺเษ, มตฺสฺยเภเท จ.[๒๘]

“นนฺทฺยาวรฺตฺต ปุงลิงค์. ย่อมเป็นไปในคฤหาสถ์พิเศษของกษัตริย์ซึ่งกล่าวไว้ว่า

‘คฤหาสถ์ใดมีระเบียงสามทางไปตามทิศใต้ และมีหน้ามุขในทิศตะวันตก มีร่มเงาที่ร่มรื่นควรยกย่อง คฤหาสถ์นั้นชื่อว่านันทยาวรรต’

และย่อมเป็นไปในต้นกฤษณา และปลาชนิดหนึ่ง”

นนฺทฺยาวรฺตฺตะ, ปุํ, (นนฺทิชนก อาวรฺตฺโต ยตฺร.) อีศฺวรสทฺยวิเศษะ อิตฺยมระ ๒.๒.๑๐ ตสฺย ลกฺษณํ ยถา,-

ทกฺษิณานุคตาลินฺทตฺ- ตฺรยํ ยตฺ ปศฺจิมามุขมฺ
ปูชนีโยตฺตรจฺฉายํ นนฺทฺยาวรฺตฺตํ วทนฺติ ตตฺ. อิติ

ภรตธฤตสาณฺชะ.

ตครทฺรุมะ อิติ วิศฺวะ. มตฺสฺยเภทะ. ตสฺย คุณะ. สํคฺราหิตฺวมฺ กผปิตฺตวินาศิตฺวญฺจ อิติ ราชวลฺลภะ.[๒๙]

"นนฺทฺยาวรฺตฺตะ ปุงลิงค์. [มีรูปวิเคราะห์ว่า] นนฺทิชนก อาวรฺตฺโต ยตฺร (นันทยาวรรต คือ มีการเวียนที่ยังความยินดีให้เกิดขึ้น) คัมภีร์อมรโกษ ๒.๒.๑๐ กล่าวว่าเป็นเรือนพิเศษของพระอิศวร ลักษณะของเรือนพิเศษนั้น พึงทราบดังคัมภีร์ภรตธฤตสาญชะกล่าวว่า

'คฤหาสถ์ใดมีระเบียงสามทางไปตามทิศใต้ และมีหน้ามุขในทิศตะวันตก มีร่มเงาที่ร่มรื่น ควรยกย่อง คฤหาสถ์นั้นชื่อว่านันทยาวรรต'

คัมภีร์วิศวะกล่าวว่าเป็นต้นกฤษณา คัมภีร์ราชวัลลภะกล่าวว่าเป็นปลาชนิดหนึ่งที่มีคุณลักษณะประสานธาตุและขจัดเสมหะและดี"]

ติปุกขลนัย คือ นัยที่งามด้วยส่วนทั้ง ๓ มีโลภะเป็นต้นในฝ่ายสังกิเลส และงามด้วยอโลภะเป็นต้นในฝ่ายโวทาน

พระผู้มีพระภาคทรงเปรียบดั่งราชสีห์ เพราะประกอบด้วยคุณสมบัติพิเศษ คือ ความอาจหาญ ความเร็ว และความบากบั่น เป็นต้น การย่างกรายของพระผู้มีพระภาคผู้เปรียบดั่งราชสีห์พระองค์นั้น คือ การเปล่งเสียงเทศนา ดังนั้น จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า **สีหวิกกีฬิตนัย** คือ นัยที่เหมือนการย่างกรายของราชสีห์คือพระผู้มีพระภาค เพราะแสดงวิปัลลาสและอินทรีย์ ๕ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อวิปัลลาสเหล่านั้น

อีกนัยหนึ่ง **สีหวิกกีฬิตนัย** คือ นัยที่เหมือนการย่างกรายของราชสีห์คือพระผู้มีพระภาค เพราะแสดงการประกอบด้วยคุณธรรมพิเศษที่มีกำลัง อนึ่ง คุณธรรมพิเศษที่มีกำลังในที่นี้ คือ กำลังมีศรัทธาเป็นต้น หรือพระทสพลญาณ

ทิสาโลจนนัย คือ นัยที่สอดส่องกุศลธรรมเป็นต้นโดยความเป็นแนวทางแห่งนัย ๓ อย่างแรก

อังกุสนัย คือ นัยที่เหมือนตาขอ เพราะเกี่ยวธรรมที่สอดส่องแล้วอย่างนั้นมารวมกันไว้ในการประกอบนัยที่แสดงข้อความ ๓ อย่าง[แรก]

ในคาถา คำว่า ลัญชกะ คือ แสดงข้อความของพระพุทธพจน์

คำว่า นยลัญชกะ คือ นัยแสดงข้อความ

คำว่า คตา แปลว่า ทราบแล้ว หมายความว่า รู้แล้ว

อีกนัยหนึ่ง มีปาฐะนั้นว่า มตา

คำที่เหลือ พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

[๓] พระมหากัจจายนะแสดงนัยโดยย่ออย่างนี้แล้ว บัดนี้ ปรารภคำว่า ตตฺถ กตมานิ (มูลบท ๑๘ บท ในเรื่องนั้น คืออะไร) เป็นต้น เพื่อแสดงมูลบทโดยย่อ

ในพากย์นั้น มูลบท คือ บทตั้ง เพราะเป็นที่ตั้งของนัยและการจำแนกสาสนปัฏฐาน และเป็นเหตุให้เข้าใจ[นัยและการจำแนกสาสนปัฏฐาน] หรือเป็นส่วนหนึ่ง[ของนัยและการจำแนกสาสนปัฏฐาน]

ชื่อว่า **กุศล** เพราะเป็นสภาวะเกิดจากปัญญา

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **กุศล** เพราะเป็นสภาวะกำจัดบาปธรรมอันน่าตำหนิหรือเพราะตัดราคะเป็นต้นที่เหมือนหญ้าคา หรือเพราะตัดราคะเป็นต้นได้เหมือนหญ้าคา หรือเพราะพึงถือเอา คือ ให้ดำเนินไปด้วยปัญญาที่เหมือนหญ้าคา

พึงทราบเนื้อความของคำว่า อกุสลานิ โดยตรงกันข้ามกับที่กล่าวมาแล้ว [คือ อ ศัพท์ที่แปลงมาจาก น ศัพท์ใน อกุสล ใช้ในความหมายว่า ปฏิปักษ์ ดังคำว่า อมิตฺต (ผู้ไม่ใช่มิตร, ศัตรู)]

[คำว่า กุสล มีความหมาย ๖ ประการ คือ

- สภาวะเกิดจากปัญญา ตามนัยนี้เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยการจำแนกธาตุปัจจัย และไม่มีรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษา

- สภาวะกำจัดบาปธรรมอันน่าตำหนิ = กุจฺฉิเต ปาปธมฺเม สลยนฺตีติ กุสลานิ (กุ = บาปธรรมอันน่าตำหนิ + สล ธาตุ = กำจัด + อ ปัจจัย)

- สภาวะตัดราคะเป็นต้นที่เหมือนหญ้าคา = กุเส ราคาทโย ลุนนฺตีติ กุสลานิ (กุส บทหน้า + ลู ธาตุ = ตัด + อ ปัจจัย)

- สภาวะตัดราคะเป็นต้นได้เหมือนหญ้าคา = กุสา วิย ลุนนฺตีติ กุสลานิ (กุส บทหน้า + ลู ธาตุ = ตัด + อ ปัจจัย)

- สภาวะที่พึงถือเอาด้วยปัญญาที่เหมือนหญ้าคา = กุเสน ญาเณน ลาตพฺพานีติ กุสลานิ (กุส บทหน้า + ลา ธาตุ = ถือเอา + อ ปัจจัย)]

พระมหากัจจายนะได้แสดงมูลบทโดยกำหนดจำนวนและจำแนกประเภทอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงมูลบทโดยตรง จึงกล่าวถึงฝ่ายสังกิเลสก่อนว่า ตณฺหา เป็นต้น

[ในเนตติปกรณ์กล่าวถึงมูลบทฝ่ายกุศลก่อนฝ่ายอกุศลด้วยคำว่า นว ปทานิ กุสลานิ นว ปทานิ อกุสลานิ (มูลบท ๙ ฝ่ายกุศล และมูลบท ๙ ฝ่ายอกุศล) แต่คัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงมูลบทฝ่ายอกุศลก่อน ตามหลักภาษาเรียกการใช้คำในลักษณะนี้ว่า ปัจจาสัตตินัย คือ สำนวนที่กล่าวถึงข้อความที่อยู่ใกล้ที่สุดก่อนโดยไม่กล่าวตามลำดับ]

ตัณหา คือ สภาวะทะยานอยาก

อวิชชา คือ สภาวะได้รับกายทุจริตเป็นต้นที่ไม่ควรได้

อีกนัยหนึ่ง **อวิชชา** คือ สภาวะไม่ได้รับกายสุจริตเป็นต้นที่ควรได้

อีกนัยหนึ่ง **อวิชชา** คือ สภาวะตรงกันข้ามกับวิชชา

[คำว่า อวิชฺชา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะได้รับกายทุจริตเป็นต้นที่ไม่ควรได้ = อวินฺทิยํ วินฺทตีติ อวิชฺชา (อวินฺทิย บทหน้า + วิท ธาตุ = ได้รับ + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะไม่ได้รับกายสุจริตเป็นต้นที่ควรได้ = วินฺทิยํ น วินฺทตีติ อวิชฺชา (วินฺทิย บทหน้า + น บทหน้า + วิท ธาตุ = ได้รับ + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาวะตรงกันข้ามกับวิชชา = น วิชฺชา อวิชฺชา (นนิบาตบุรพบท กรรมธารยสมาส)]

โลภะ (ความโลภ) คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมอยากได้

อีกนัยหนึ่ง **โลภะ** คือ สภาวะอยากได้

อีกนัยหนึ่ง **โลภะ** คือ ความอยากได้

พึงทราบนัยนี้แม้ในโทสะและโมหะ

[คำว่า **โลภ** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะอยากได้ = ลุพฺภตีติ โลโภ (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมอยากได้ = ลุพฺภนฺติ สมฺปยุตฺตา ธมฺมา เอเตนาติ โลโภ (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- ความอยากได้ = ลุพฺภนํ โลโภ (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

สุภสัญญา คือ สัญญาที่เป็นไปในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

พึงทราบข้อความนี้ตามนัยที่กล่าวมานี้ใน**สุขสัญญา** เป็นต้น

คำว่า สงฺคหํ แปลว่า การประมวล

คำว่า สโมสรณํ แปลว่า การรวมไว้

สมถะ คือ สภาวะยังธรรมที่ตรงกันข้ามให้สงบ

วิปัสสนา คือ สภาวะหยั่งเห็นโดยอาการต่างๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น

อโลภะเป็นต้น พึงทราบโดยตรงกันข้ามกับโลภะเป็นต้น

อสุภสัญญา คือ สัญญาที่เป็นไปในสิ่งที่ไม่งามว่าไม่งาม หมายถึง สติปัฏฐานที่ตามรู้กองรูป โดยแท้จริงแล้ว การแสดง[อย่างนี้]ย่อมมีโดยมุ่งสัญญาเป็นหลัก [แต่ยังหมายถึงสภาวธรรมอื่น เช่น สติ อีกด้วย]

พึงทราบนัยนี้แม้ในทุกขสัญญา เป็นต้น

ในคำว่า อิทํ อุทฺทานํ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุททานะ (อุเทศ) คือ การรักษาไว้ต่อไปไม่ให้เนื้อความที่กล่าวไว้วิบัติไปโดยการมิได้ประมวลไว้ ความหมายคือ คาถาแสดงหัวข้อ

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า จตฺตาโร วิปลฺลาสา

คำว่า กิเลสภูมิ แปลว่า อารมณ์ของกิเลส เพราะเป็นที่ประชุมแห่งอกุศลธรรมทั้งปวง

มีปาฐะว่า กุสลานํ ยานิ ตีณิ มูลานิ แต่บางท่านสาธยายว่า กุสลาน [คัมภีร์เนตติปกรณ์ฉบับปัจจุบันมีรูปว่า กุสลานิ]

คำว่า สติปฏฺฐานา หมายถึง อสุภสัญญา เป็นต้น

คำว่า อินฺทฺริยภูมิ (อารมณ์ของอินทรีย์]) เพราะเป็นที่ประชุมแห่งอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้นอันบ่มให้ความหลุดพ้นสุกงอม

คำว่า ยุชฺชนฺติ แปลว่า ย่อมให้ประกอบ [คือ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยุช ธาตุ + ย ปัจจัย + เณ การิตปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ ลบ เณ การิตปัจจัย บทเช่นนี้เรียกว่า การิตันโตคธะ คือ มีการิตปัจจัยอยู่ภายใน]

คำว่า โข เป็นบทนิบาต เป็นไปในการยังบทให้เต็ม (ปทปูรณนิบาต) หรือเป็นไปในความหมายว่า ย้ำความ [นัยแรกเป็นเพียงทำให้ถ้อยคำสละสลวย ไม่มีคำแปล ส่วนนัยหลังแปลว่า แล, เท่านั้น] คำนั้นแสดงว่า นี้แลชื่อว่า มูลบท ๑๘ หรือแสดงว่า มูลบทมี ๑๘ อย่างเท่านั้น

คำว่า มูลปทา คือ มูลบททั้งหลาย หรือเป็นลิงควิปัลลาส [นัยแรกถือว่า ปท เป็นนปุงสกลิงค์ จึงแปลง นิ ใน ปทานิ เป็น อา เหมือน จิตฺตา นัยหลังถือว่า ปท เป็นปุงลิงค์โดยลิงควิปัลลาสนัย คือ นัยเปลี่ยนลิงค์ กล่าวคือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ปทานิ ได้กล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ว่า ปทา]

จบ คำอธิบายอุทเทสวาระ

ชีวํ ปญฺญาย รกฺเขยฺย ธนํ กมฺเมน ปาลเย
เอวํ หฺยโรโค สุขิโต โปราณกวโจ อิทํ.

วิสุทธารามวินิจฉัย หน้า ๓๓๘

"บุคคลพึงพิทักษ์ชีวิตด้วยปัญญา รักษาทรัพย์ด้วยกรรม เมื่อเป็นดังนี้ เขาย่อมจะไม่มีโรค มีความสุข นี้เป็นคำสอนเก่าแก่สืบทอดกันมา"

๓

นิทเทสวารวรรณนา

อตฺตฉินฺนมฺปิ วาเสติ สุคนฺเธนิว จนฺทนํ
สนฺโต เมตฺตาสุคนฺเธน อตฺตหึสมฺปิ วาสเย.

ตปเยกันธรรมเทศนา เล่ม ๑ หน้า ๒๗๙

"ไม้จันทน์ย่อมส่งกลิ่นหอมแก่คนที่เลื่อยตัดตน ฉันใด สัตบุรุษพึงส่งกลิ่นหอมแม้แก่ผู้เบียดเบียนตนด้วยกลิ่นอันหอมหวนคือเมตตา ฉันนั้น"

๓. นิทเทสวารวรรณนา

(คำอธิบายนิทเทสวาระ)

[๔] พระมหากัจจายนะปรารภคำเป็นต้นว่า ตตฺถ สงฺเขปโต (ข้าพเจ้าแสดงเนตติ-ปกรณ์ไว้โดยสังเขปในคำอุเทศนั้นแล้ว) เพื่อแสดงหาระเป็นต้นที่กล่าวไว้โดยย่ออย่างนี้

ในพากย์นั้น คำว่า ตตฺถ คือ คำอุเทศนั้น

คำว่า สงฺเขปโต เนตฺติ กิตฺติตา แปลว่า ข้าพเจ้าแสดงเนตติปกรณ์ไว้โดยสังเขปในคำอุเทศนั้นแล้ว โดยแท้จริงแล้ว การแสดงจำนวนหาระ นัย และมูลบท ได้กระทำไว้โดยคำอุเทศ

สามญฺญโต วิเสเสน ปทตฺโถ ลกฺขณํ กโม
เอตฺตาวตา จ เหตฺวาที เวทิตพฺพา หิ วิญฺญุนา.

"อนึ่ง ด้วยคำเพียงเท่านี้ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความของบทโดยสามัญทั่วไปและโดยพิเศษ ลักษณะ ลำดับ และเหตุเป็นต้นโดยพิเศษของหาระและนัยในเรื่องนี้"

ในเรื่องเหล่านั้น พระมหากัจจายนะได้แสดงเนื้อความของหาระและนัยโดยสามัญทั่วไปและโดยพิเศษ ส่วนในลักษณะเป็นต้น โดยทั่วไปหาระและนัยทั้งหมดมีลักษณะอธิบายเนื้อความของนวังคสัตถุศาสน์โดยมุ่งกล่าวศัพท์หรือความหมายเป็นหลักตามลำดับ ข้าพเจ้าจะกล่าวลักษณะของหาระและนัยนั้นๆ ไว้โดยพิเศษในนิเทศนั่นเทียว และจะแสดงลำดับเป็นต้นต่อไปโดยพิสดาร เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลรู้ได้เมื่อรู้ลักษณะของหาระและนัยแล้ว

หารสังเขป

(หาระโดยย่อ)

[๑] ในนิทเทสคาถาว่า อสฺสาทาทีนวตา เป็นต้นนั้น คำว่า อสฺสาทาทีนวตา ตัดบทเป็น อสฺสาโท + อาทีนวตา

อนึ่ง อาทีนวตา คือ โทษนั่นแหละ [ลง ตา ปัจจัยในสกัตถตัทธิตท้าย อาทีนว ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อาทีนโว เอว อาทีนวตา (อาทีนวตา คือ โทษนั่นแหละ) ดังคำว่า เทโว เอว เทวตา (เทวตา คือ เทพนั่นแหละ)]

บางคนสาธยายว่า อสฺสาทาทีนวโต ปาฐะนั้นไม่งาม

ในพากย์นั้น **อัสสาทะ** คือ สภาวะน่ายินดี หมายถึง สุขและโสมนัส ดังพระพุทธ-ดำรัสว่า

ยํ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺเธ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสํ, อยํ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อสฺสาโท.[๓๐]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สุขและโสมนัสที่เกิดขึ้นอาศัยอุปาทานขันธ์ ๕ นี้ เป็นสภาวะพอใจอุปาทานขันธ์ ๕”

อนึ่ง สุขและโสมนัสนั้นเป็นอัสสาทะ ฉันใด แม้อิฏฐารมณ์ก็เป็นอัสสาทะ ฉันนั้น [เพราะแม้รูปที่น่ารักเป็นต้นก็เป็นสิ่งที่ผู้ไม่ปราศจากราคะพึงยินดีเหมือนสุขเวทนาเป็นต้น] ดังพระพุทธดำรัสว่า

โส ตทสฺสาเทติ ตํ นิกาเมติ.[๓๑]

“บุคคลนั้นย่อมเพลิดเพลินอิฏฐารมณ์นั้น ย่อมรักใคร่อิฏฐารมณ์นั้น”

รูปํ อสฺสาเทติ อภินนฺทติ, ตํ อารพฺภ ราโค อุปฺปชฺชติ.[๓๒]

“บุคคลย่อมเพลิดเพลินพอใจรูป ราคะย่อมเกิดขึ้นปรารภรูปนั้น”

สํโยชนีเยสุ ภิกฺขเว ธมฺเมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน วิหรโต ตณฺหา ปวฑฺฒติ.[๓๓]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลตามเห็นความน่าเพลิดเพลินในธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ตัณหาย่อมเจริญขึ้น”

อีกนัยหนึ่ง **อัสสาทะ** คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยินดี หมายถึง ตัณหา เพราะบุคคลย่อมยินดีสุขและอารมณ์ที่เป็นสุขด้วยตัณหาที่เป็นเหตุยินดี แม้วิปัลลาสทั้งหลาย [สัญญาวิปัลลาส ทิฏฐิวิปัลลาส และจิตตวิปัลลาส] ก็ได้ชื่อว่า อัสสาทะ เหมือนตัณหา เพราะเหล่าสัตว์ย่อมยินดีอารมณ์ที่แม้จะไม่น่ายินดีโดยอาการพอใจด้วยอำนาจวิปัลลาส

โดยประการดังนี้ พึงทราบการพิจารณ์เวทนา [สุข โสมนัส] สังขารที่มีในภูมิ ๓ [อิฏฐารมณ์] ตัณหา และวิปัลลาสว่าเป็นอัสสาทะ[โดยตรง]

[คำว่า อสฺสาท มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะน่ายินดี = อสฺสาทียตีติ อสฺสาโท (ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยินดี = อสฺสาเทติ เอตายาติ อสฺสาโท (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

ถามว่า : ทุกขเวทนาและอุเบกขาเวทนาเป็นสภาวะน่ายินดีอย่างไร

ตอบว่า : ทุกขเวทนาเป็นสภาวะน่ายินดีโดยวิปัลลาส ส่วนอุเบกขาเวทนาเป็นสภาวะ น่ายินดีโดยความเป็นสุขเวทนาโดยอ้อม สมจริงดังคำกล่าวว่า

สุขา โข อาวุโส วิสาข เวทนา ฐิติสุขา วิปริณามทุกฺขา. ทุกฺขา เวทนา ฐิติทุกฺขา วิปริณามสุขา. อทุกฺขมสุขา เวทนา ญาณสุขา อญฺญาณทุกฺขา.[๓๔]

“ท่านวิสาขะ สุขเวทนามีการตั้งอยู่เป็นสุข มีความแปรปรวนเป็นทุกข์ ทุกขเวทนามีการตั้งอยู่เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นสุข อุเบกขาเวทนามีความรู้เท่าทันเป็นสุข มีความไม่รู้เท่าทันเป็นทุกข์”

ในเรื่องนั้น พึงทราบประเภทของเวทนาโดยจำแนกเป็นเวทนา ๑๐๘ สังขารที่มีในภูมิ ๓ จำแนกตามนิกเขปกัณฑ์และรูปกัณฑ์[ในคัมภีร์ธรรมสังคณี] ตัณหาจำแนกตาม

ตัณหานิเทศในสังกิเลสวัตถุวิภังค์และนิกเขปกัณฑ์ ส่วนวิปัลลาสจำแนกตามสุขสัญญา เป็นต้น และมิจฉาทิฏฐิ ๖๒

[เวทนา ๑๐๘ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา เกี่ยวกับอารมณ์ ๖ ที่เป็นปัจจุบันอารมณ์ อดีตอารมณ์ และอนาคตอารมณ์ เกิดขึ้นโดยอาศัยอัชฌัตตารมณ์ และพหิทธารมณ์ รวมเป็นตัณหา ๑๐๘]

อาทีนวะ (โทษ) คือ ทุกข์ โทมนัส หรือทุกข์ ๓ อย่าง [อันได้แก่ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ และสังขารทุกข์] อีกนัยหนึ่ง สังขารที่มีในภูมิ ๓ ทั้งหมดได้ชื่อว่า อาทีนวะ (สภาพเหมือนคนยากไร้)

คนที่เป็นไปยากไร้ยิ่งนัก ชื่อว่า อาทีนวะ คือ คนยากไร้ ธรรมที่มีในภูมิ ๓ ก็มีสภาวะเหมือนคนยากไร้ เพราะประกอบด้วยความไม่เที่ยง เป็นต้น

[คำว่า อาทีนว มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- โทษ หมายถึง ทุกข์ โทมนัส หรือทุกข์ ๓ อย่าง = อาทีนํ ทุกฺขํ วาติ อธิคจฺฉติ เอเตนาติ อาทีนโว (อาทีน บทหน้า + วา ธาตุ = ถึง + อ ปัจจัย)
- สภาวะเหมือนคนยากไร้ หมายถึง สังขารที่มีในภูมิ ๓ ทั้งหมด = อาทีนโว วิย อาทีนวา (ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)]

ด้วยเหตุดังกล่าว วิปัสสนาญาณอันรู้เห็นโทษ ซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้ปรารภวิปัสสนา จึงได้ชื่อว่า ยถาภูตนัย (การหยั่งเห็นตามความเป็นจริง) ดังนั้น จึงควรจำแนกโทษตามอาการมีความไม่เที่ยงเป็นต้นของชาติเป็นต้นที่เป็นคำอธิบายทุกขสัจ และอาการ ๔๒ ดังพระพุทธ-ดำรัสว่า

ยํ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามธมฺมา, อยํ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อาทีนโว. อยํ อุปาทานกฺขนฺธภูโต อาทีนโว.[๓๕]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย การที่อุปาทานขันธ์ ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีสภาวะแปรปรวนนี้ เป็นโทษในอุปาทานขันธ์ ๕ ข้อนี้เป็นโทษคืออุปาทานขันธ์ ๕”

[ธาตุทั้ง ๔ จำแนกเป็นอาการ ๔๒ คือ

๑. ธาตุดิน มีอาการ ๒๐ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม, หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด, ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง

๒. ธาตุน้ำ มีอาการ ๑๒ คือ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น, น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร

๓. ธาตุไฟ มีอาการ ๔ คือ ไออุ่น ไฟทำให้เสื่อมโทรม ไฟแผดเผา และไฟย่อยอาหารที่กิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส

๔. ธาตุลม มีอาการ ๖ คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมพัดไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ และลมหายใจเข้าออก]

นิสสรณะ คือ สภาวะทำให้สลัดออกจากทุกข์ หมายถึง อริยมรรค
อีกนัยหนึ่ง **นิสสรณะ** คือ สภาวะสลัดออกจากทุกข์ หมายถึง พระนิพพาน

[คำว่า นิสฺสรณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะทำให้สลัดออกจากทุกข์ หมายถึง อริยมรรค โพธิปักขิยธรรม และอนุปัสสนา ๔ อันได้แก่ กายานุปัสสนา (การตามรู้กองรูป) เวทนานุปัสสนา (การตามรู้เวทนา) จิตตานุปัสสนา (การตามรู้จิต) และธรรมานุปัสสนา (การตามรู้สภาวธรรม) = นิสฺสรติ เอเตนาติ นิสฺสรณํ (ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะสลัดออกจากทุกข์ หมายถึง พระนิพพาน = นิสฺสรตีติ นิสฺสรณํ (ลง ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ทั้งสองศัพท์เรียกว่า นิสฺสรณ โดยสามัญญนิเทศนัย หรือเอกเสสนัย

[**สามัญญนิเทศนัย** คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า นิสฺสรณ ทั้งสองจะมีความหมายต่างกัน แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว การใช้คำในลักษณะนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ตันตนัย คือ นัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว

เอกเสสนัย คือ นัยที่ลบไปศัพท์หนึ่ง โดยคำว่า นิสฺสรณ มีรูปวิเคราะห์ว่า นิสฺสรณํ จ นิสฺสรณํ จ นิสฺสรณํ (นิสสรณะ คือ สภาวะทำให้สลัดออกจากทุกข์ และสภาวะสลัดออกจากทุกข์) ลบ นิสฺสรณ ศัพท์หน้าเพื่อย่อคำ

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์ฎีกาว่า

ยํ ปทํ สุติสามญฺญํ อเนกอตฺถทีปกํ
ตํ สามญฺญนิทฺเทโสติ เอกเสสนโยติ วา.[๓๖]

"บทใดมีเสียงเหมือนกัน แสดงข้อความหลายอย่าง บทนั้นชื่อว่า
สามัญญนิเทศนัย หรือเอกเสสนัย"]

ปิ ศัพท์มีเนื้อความรวบรวมข้อความก่อน [อัสสาทะและโทษ] และข้อความหลัง [จุดมุ่งหมายเป็นต้น]

พึงจำแนกนิสสรณะในฝ่ายอริยมรรค ด้วยประเภทแห่งโพธิปักขิยธรรม ๓๗ มีสติปัฏฐานเป็นต้นและกายานุปัสสนาเป็นต้นที่เข้าในอริยมรรคนั้น

ในฝ่ายพระนิพพาน แม้การจำแนกอสังขตธาตุย่อมไม่มีโดยตรง แต่มีการจำแนกโดยอ้อมเป็นนิพพานที่มีขันธ์เหลืออยู่ และนิพพานที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่

อีกนัยหนึ่ง พระนิพพานนั้นสลัดออกจากสังขารธรรมเหล่าใด พึงจำแนกโดยความเป็นธรรมสลัดออกจากสังขารธรรมเหล่านั้น อันมีอาทิอย่างนี้ซึ่งปรากฏประเภทในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค[๓๗] ดังนี้

- ทวาร ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น
- อารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์เป็นต้น
- วิญญาณ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา ตัณหา วิตก และวิจาร อย่างละ ๖ ซึ่งเป็นไปทางทวารนั้นๆ
- ธาตุ ๖ มีปฐวีธาตุเป็นต้น
- กสิณายตนะ ๑๐
- อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้นที่ไม่สวยงาม

- ขันธ์ ๕
- อายตนะ ๑๒
- ธาตุ ๑๘
- อินทรีย์ที่เป็นโลกิยะ
- ธาตุ ๓ มีกามภูมิเป็นต้น
- ภพอย่างละ ๓ มีกามภพเป็นต้น [กามภพ รูปภพ และอรูปภพ, ภพที่มีสัญญา (สัญญีภพ) ภพที่ไม่มีสัญญา (อสัญญีภพ) ภพที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่เชิง (เนวสัญญีนาสัญญีภพ) ภพที่มีขันธ์เดียว (เอกโวการภูมิ) ภพที่มีขันธ์ ๔ (จตุโวการภูมิ) และภพที่มีขันธ์ ๕ (ปัญจโวการภูมิ)]
- [รูป]ฌาน ๔
- อัปปมัญญา ๔
- อรูปฌาน ๔
- ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ องค์

ผล คือ จุดมุ่งหมายของการแสดงธรรม

ถามว่า : จุดมุ่งหมายนั้นคืออะไร

ตอบว่า : คือ สิ่งที่บุคคลพึงให้สำเร็จด้วยการแสดงธรรม

ถามว่า : การบรรลุพระนิพพานย่อมถูกให้สำเร็จด้วยการแสดงธรรมของพระผู้มี-พระภาค และพระนิพพานก็กล่าวไว้แล้วนั่นแหละด้วยคำว่า นิสสรณะ นี้ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว ก็พระนิพพานนั้นย่อมถูกให้สำเร็จโดยความเป็นผลสืบเนื่อง แต่ในที่นี้หมายถึงผลของการแสดงธรรมโดยประจักษ์ ผลดังกล่าว คือ สุตมยปัญญา (ปัญญาเกิดจากการสดับ) และวิสุทธิ ๖ ที่เป็นปฏิปทาเบื้องต้นของอริยมรรคที่หยั่งเห็นอรรถและธรรม เป็นต้น และผลที่เป็นเหตุแห่งการบรรลุมรรคนั้น พร้อมด้วยผลที่เป็นเหตุแห่งภพสมบัติ (ความถึงพร้อมแห่งภพ) ที่บังเกิดขึ้นในกาลต่อมาแก่บุคคลผู้ไม่อาจบรรลุมรรคในขณะฟังธรรมได้ สมจริงดังพระมหากัจจายนะจักกล่าวต่อไปว่า

อตฺตานุทิฏฺฐึ อูหจฺจ, เอวํ มจฺจุตฺโร สิยาติ อิทํ ผลํ.

“พระพุทธพจน์นี้ว่า ‘เมื่อถอนอัตตานุทิฏฐิแล้วจะข้ามพ้นความตายได้’ เป็นจุดมุ่งหมาย”

ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารินฺติ อิทํ ผลํ.

“พระพุทธพจน์นี้ว่า ‘ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม’ เป็นจุดมุ่งหมาย”

ตามนัยนี้ สมบัติทั้งหมดที่เกิดจากการสั่งสมบุญบารมี พึงทราบว่าเป็นจุดมุ่งหมายของการแสดงธรรมที่พึงให้สำเร็จของพระผู้มีพระภาค สมบัติดังกล่าว คือ

- สมบัติคืออายุ ผิวพรรณ กำลัง ความสุข เกียรติยศ บริวาร และความเป็นใหญ่
- สมบัติคือร่างกาย [มีรูปร่างงาม]
- สิริแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ
- สิริแห่งทิพยสมบัติของเทวดา
- สัมปัตติจักกะ ๔ [การอยู่ในสถานที่เหมาะสม การบำเพ็ญบุญไว้ในชาติปางก่อน การตั้งตนไว้ชอบ และโยนิโสมนสิการ]
- ความถึงพร้อมด้วยศีล
- ความถึงพร้อมด้วยสมาธิ
- วิชชา ๓
- อภิญญา ๖
- ปฏิสัมภิทา ๔
- สาวกโพธิญาณ
- ปัจเจกโพธิญาณ
- สัมมาสัมโพธิญาณ

อุบาย คือ ปฏิปทาเบื้องต้นอันเป็นปทัฏฐานแก่อริยมรรค เพราะปฏิปทาเบื้องต้นนั้นเป็นเหตุให้บรรลุปฏิปทาขั้นสูง และเป็นเหตุให้บรรลุมรรคและพระนิพพานต่อมา พร้อมทั้งหมายถึงปฏิปทาที่เป็นเหตุให้บรรลุจุดมุ่งหมายตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

บางคนกล่าวว่า “มรรคและวิปัสสนา ชื่อว่า อุบาย” ตามความเห็นของพวกท่าน นิสสรณะพึงหมายถึงพระนิพพานเท่านั้น และควรกล่าวว่า อุบายก็เป็นปฏิปทาเบื้องต้นเหมือนจุดมุ่งหมาย

แม้ในคำที่จักกล่าวต่อไปนี้ว่า สพฺเพ ธมฺมา...วิสุทฺธิยาติ อยํ อุปาโย (อุบาย คือ ข้อความนี้ว่า 'เมื่อใด บุคคลหยั่งเห็นด้วยปัญญา...ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด') ก็อาจทราบได้ว่าพระมหากัจจายนะแสดงถึงปฏิปทาเบื้องต้น

อนึ่ง โดยเหตุที่พระมหากัจจายนะจักกล่าวว่าอริยมรรคเป็นนิสสรณะด้วยคำว่า เต ปหาย ตเร โอฆนฺติ อิทํ นิสฺสรณํ (นิสสรณะ คือ ข้อความนี้ว่า 'เพราะเหตุนั้น บุคคลพึงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ งดเว้นกามทั้งหลายเสีย เขาละกามนั้นได้แล้วพึงข้ามห้วงน้ำได้ เหมือนบุรุษวิด[น้ำจาก]เรือแล้วพึงไปถึงฝั่ง ฉะนั้น) ดังนั้น อริยมรรคจึงเป็นทางข้ามห้วงกิเลส

[ในประโยคสุดท้ายว่า ยสฺมา ปน...วกฺขติ และ อริยมคฺโค หิ โอฆตรณนฺติ นิบาตคือ ปน เป็นเหตุโชตกะ ประโยคแรกว่า ยสฺมา ปน เป็นประโยคการณะ คือ ประโยคแสดงเหตุ ส่วนประโยคต่อมาว่า อริยมคฺโค หิ ชื่อว่าประโยคผละ คือ ประโยคแสดงผล

หลักการแต่งประโยคการณะและผละในภาษาบาลี อาจวางประโยคใดประโยคหนึ่งไว้ข้างหน้าก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสม]

การชักชวน คือ การแนะนำของพระผู้มีพระภาคผู้ให้คำแนะนำว่า เธอจงปฏิบัติอย่างนี้ เพื่อให้เวไนยชนสำเร็จประโยชน์เกื้อกูล สมจริงดังพระมหากัจจายนะจักกล่าวว่า สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ, โมฆราชาติ อาณตฺติ (พระพุทธพจน์ว่า 'ดูกรโมฆราช เธอจงหยั่งเห็นโลกว่าว่างเปล่า' เป็นการชักชวน)

คำว่า โยคีนํ (โยคีบุคคล) คือ เวไนยชนผู้ขวนขวายยิ่งในการเจริญกรรมฐานที่หยั่งเห็นสัจจะ ๔

มีคำที่เพิ่มเข้ามาว่า อตฺถาย (เพื่อประโยชน์)

คำว่า เทสนาหาโร (เทสนาหาระ) หมายความว่า คำอธิบายพิเศษที่มีลักษณะจำแนกอัสสาทะเป็นต้นตามที่กล่าวไว้แล้วนั้น ชื่อว่า เทสนาหาระ

ถามว่า : การกล่าวถึงอัสสาทะเป็นต้นทั้งหมดนั้นเป็นเทสนาหาระ หรือการกล่าวเพียงบางส่วนก็เป็นเทสนาหาระ

ตอบว่า : การกล่าวถึงอัสสาทะเป็นต้นทั้งหมดเป็นเทสนาหาระ ความจริงแล้ว ในพระสูตรใดมีอัสสาทะ โทษ และนิสสรณะปรากฏโดยตรง ในพระสูตรนั้นก็มีข้อความบริบูรณ์ แต่ในพระสูตรใดปรากฏบางส่วน หรือไม่ปรากฏโดยตรง บัณฑิตพึงประกอบหาระโดยนำสิ่งที่มิได้กล่าวไว้มาแสดงโดยเนื่องด้วยเนื้อความ[ที่น่ายินดีเป็นต้น]ในพระสูตรนั้น

[พระสูตรที่กล่าวถึงอัสสาทะเป็นต้นทั้ง ๖ อย่าง ไม่มีโดยตรง แต่มีพระสูตรที่กล่าวถึงข้อความ ๓ อย่าง คือ อัสสาทะ โทษ และนิสสรณะ เมื่อบุคคลทราบข้อความเหล่านี้แล้ว ก็อาจอนุมานรู้จุดมุ่งหมาย อุบาย และการชักชวนได้โดยอ้อม เช่น พระพุทธดำรัสว่า

ยโต โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปญฺจนฺนํ อุปาทานกฺขนฺธานํ สมุทยญฺจ อตฺถงฺคมญฺจ อสฺสาทญฺจ อาทีนวญฺจ นิสฺสรณญฺจ ยถาภูตํ ปชานาติ.[๓๘]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมหยั่งเห็นความเกิดขึ้น ความดับไป ความน่าพอใจ โทษ และการสลัดออกแห่งอุปาทานขันธ์ ๕”

พระสูตรที่กล่าวถึงข้อความบางส่วน เช่น พระพุทธดำรัสว่า

ยํ ภิกฺขเว ปญฺจุปาทานกฺขนฺเธ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสํ, อยํ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อสฺสาโท.[๓๙]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สุขและโสมนัสที่เกิดขึ้นอาศัยอุปาทานขันธ์ ๕ นี้ เป็นความพอใจอุปาทานขันธ์ ๕”

สํโยชนีเยสุ ภิกฺขเว ธมฺเมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน วิหรโต ตณฺหา ปวฑฺฒติ.[๔๐]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลตามเห็นความน่าเพลิดเพลินในธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ตัณหาย่อมเจริญขึ้น”

อปฺปสฺสาทา กามา วุตฺตา ภควตา พหุทุกฺขา พหุปายาสา. อาทีนโว เอตฺถ ภิยฺโย.[๔๑]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กามมีความน่ายินดีน้อย มีทุกข์มาก มีโทษมาก โทษในกามนี้มีมาก”

สงฺขารานเมตํ นิสฺสรณํ, ยทิทํ นิพฺพานํ.[๔๒]

“พระนิพพานนี้เป็นเครื่องสลัดออกจากสังขารทั้งหลาย”

ส่วนพระสูตรที่ไม่ปรากฏข้อความเหล่านี้โดยตรง คือ สามัญญผลสูตร เป็นต้น]

อนึ่ง ข้อความนี้จะปรากฏในเทสนาหารวิภังค์ (คำอธิบายเทสนาหาระ) ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่กล่าวโดยพิสดารในที่นี้

[คำว่า ยุตฺตปฺปยุตฺต เป็นคำไวพจน์กัน แปลว่า “ขวนขวายยิ่ง” ดังคำว่า ราชราช (พระจักรพรรดิราช), ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์ที่ทนได้ยากยิ่ง), รูปรูป (รูปที่แปรปรวนชัดเจน)]

[๒] คำว่า ยํ ปุจฺฉิตํ แปลว่า คำถามใด

มีคำที่เพิ่มเข้ามาว่า วิจิยมานา (อันบุคคลจำแนกอยู่)

พึงทราบนัยนี้แม้ในคำว่า วิสฺสชฺชิตํ อนุคีติ (คำตอบ การอ้างสาธก)

ในพากย์นั้น คำว่า วิสฺสชฺชิตํ แปลว่า คำตอบ

คำตอบนั้นมี ๔ ประการโดยจำแนกเป็นเอกังสพยากรณะ (คำตอบแสดงความแน่นอน)

จ ศัพท์มีเนื้อความรวบรวม ย่อมรวบรวมบทเป็นต้นที่มิได้กล่าวไว้ในคาถา

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า สุตฺตสฺส (ของพระพุทธพจน์) เพื่อเฉลยคำถามว่า คำถามและคำตอบเหล่านั้นเป็นของสิ่งใด [คือ คำถามและคำตอบของพระพุทธพจน์ ไม่ใช่ของสิ่งอื่น] คำนั้นแสดงว่า คำถามและคำตอบที่พบในพระพุทธพจน์เป็นสิ่งที่บุคคลพึงจำแนก

ในคำว่า ยา จ อนุคีติ นี้ คำว่า อนุคีติ คือ คำที่กล่าวถึงข้อความที่กล่าวไว้แล้วอีก หมายถึง คาถาสรุป อีกนัยหนึ่ง คำว่า อนุคีติ คือ คำ[สาธก]ที่กล่าวไว้โดยคล้อยตามคำถาม คำนั้นกล่าวประมวลข้อความหน้าและหลัง โดยแท้จริงแล้ว ความสมควรแก่คำถามของคำตอบจัดเป็นการประมวลข้อความหน้าและหลังในเรื่องนี้ ซึ่งเรียกว่า การเชื่อมโยงคำถาม

คำว่า สุตฺตสฺส บทหน้ามองหาบทก่อน ดังนั้น จึงกล่าวว่า สุตฺตสฺส อีก คำหลังนั้นย่อมรวบรวมอัสสาทะเป็นต้นอันเป็นที่ตั้งของพระพุทธพจน์

ด้วยคำเพียงเท่านั้น พระมหากัจจายนะแสดงวิสัยของวิจยหาระไว้ ดังท่านจักกล่าวต่อไปในวิจยหารวิภังค์ (คำอธิบายวิจยหาระ) ว่า ปทํ วิจินติ...อนุคีตึ วิจินติ (ย่อมจำแนกบท...การอ้างพระพุทธพจน์)

การจำแนกบท คือ การวิจัยบททั้งหมดในพระพุทธพจน์โดยศัพท์และความหมายตามลำดับ

การจำแนกคำถาม พึงทราบด้วยคำถามมีอาทิว่า

- อทิฏฐโชตนา (แสดงสิ่งที่ไม่รู้เห็น)
- ทิฏฐสังสันทนา (เทียบเคียงกับสิ่งที่รู้เห็น)
- วิมติจเฉทนา (ขจัดความสงสัย)
- อนุมติปุจฉา (ถามความเห็น)
- กเถตุกัมยตาปุจฉา (ถามเพื่อจะตอบเอง)
- สัตตาธิฏฐาน (มีบุคคลเป็นที่ตั้ง)
- ธรรมาธิฏฐาน (มีสภาวธรรมเป็นที่ตั้ง)
- เอกาธิฏฐาน (มีที่ตั้งอย่างเดียว)
- อเนกาธิฏฐาน (มีที่ตั้งหลายอย่าง)
- สัมมุติวิสัย (มีบัญญัติเป็นวิสัย)
- ปรมัตถวิสัย (มีปรมัตถ์เป็นวิสัย)
- อตีตวิสัย (มีอดีตกาลเป็นวิสัย)
- อนาคตวิสัย (มีอนาคตกาลเป็นวิสัย)
- ปัจจุปปันนวิสัย (มีปัจจุบันกาลเป็นวิสัย)

การจำแนกคำตอบ พึงทราบด้วยคำตอบมีอาทิว่า

- เอกังสพยากรณ์ (คำตอบที่แสดงความแน่นอน) [เช่น เมื่อมีคำถามว่าจักษุไม่เที่ยงหรือ การตอบโดยระบุว่าจักษุไม่เที่ยง เป็นเอกังสพยากรณ์]

- วิภัชชพยากรณ์ (คำตอบโดยการจำแนก) [เช่น เมื่อมีคำถามว่าอัญญินทรีย์เป็นธรรมที่ควรเจริญหรือควรกระทำให้แจ้ง การตอบโดยจำแนกว่าอัญญินทรีย์ที่นับเข้าใน

มรรคเป็นธรรมที่ควรเจริญ ส่วนอัญญินทรีย์ที่นับเข้าในผลเป็นธรรมที่ควรกระทำให้แจ้งเป็นวิภัชชพยากรณ์]

- ปฏิปุจฉาพยากรณ์ (คำตอบด้วยการย้อนถาม) [เช่น เมื่อมีคำถามว่าอัญญินทรีย์เป็นกุศลหรือ การย้อนถามว่าคำถามนี้หมายถึงกุศลที่มีความหมายว่าไม่มีโทษ หรือหมายถึงกุศลที่มีความหมายว่ามีผลเป็นความสุข เป็นปฏิปุจฉาพยากรณ์]

- ฐปนะ (การหยุดคำถามไว้โดยไม่ตอบ) [เช่น เมื่อมีคำถามว่าอัตตาเที่ยงหรือไม่เที่ยง การนิ่งเฉยโดยกล่าวว่าคำถามนี้ไม่ควรตอบ เป็นฐปนะ]

- สาวเสสพยากรณ์ (คำตอบที่แสดงโดยมีข้อความเหลืออยู่)

- นิรวเสสพยากรณ์ (คำตอบที่แสดงโดยไม่มีข้อความเหลืออยู่)

- สอุตตรพยากรณ์ (คำตอบที่แสดงธรรมมีธรรมอื่นเหนือกว่า)

- อนุตตรพยากรณ์ (คำตอบที่แสดงธรรมไม่มีธรรมอื่นเหนือกว่า)

- โลกิยพยากรณ์ (คำตอบที่แสดงโลกิยธรรม)

- โลกุตตรพยากรณ์ (คำตอบที่แสดงโลกุตตรธรรม)

ปุพพาปรวิจัย คือ การจำแนกโดยนำข้อความที่ถามไว้มาแสดงว่า คำถามนี้เสมอกับคำตอบนี้ หรือไม่เสมอกับคำตอบนั้น หรือเป็นการจำแนกโดยเทียบเคียงข้อความก่อนและหลัง

อนุคีติวิจัย พึงทราบโดยนัยว่า การอ้างพระพุทธพจน์นี้นับเข้าในข้อความที่กล่าวแล้ว, นับเข้าในข้อความที่มิได้กล่าวแล้ว นับเข้าในข้อความทั้งสองอย่าง นับเข้าในข้อความที่เป็นกุศล หรือนับเข้าในข้อความที่เป็นอกุศล เป็นต้น

ในอัสสาทะเป็นต้น พึงทราบคำอธิบายดังต่อไปนี้

อัสสาทวิจัย คือ การแสดงข้อความที่เป็นอัสสาทะนั้นๆ โดยเฉพาะ โดยเนื่องด้วยบทที่ปรากฏในติกะ ๒๒ และทุกะ ๑๔๒ อย่างนี้ว่า

- การจำแนกสุขเวทนา พึงทราบด้วยคำว่า สุขเวทนามีลักษณะเสวยอิฏฐารมณ์เป็นต้น

- การจำแนกตัณหา พึงทราบด้วยคำว่า ตัณหามีลักษณะยึดมั่นอารมณ์ เป็นต้น

- การจำแนกวิปัลลาสทั้งหลาย พึงทราบด้วยคำว่า วิปัลลาสมีลักษณะถือเอาผิด เป็นต้น

- การจำแนกธรรมที่มีในภูมิ ๓ ที่เหลือทั้งหมด พึงทราบด้วยคำว่า มีลักษณะของตนๆ เป็นต้น

พึงทราบ**อาทีนววิจัย**ด้วยการแสดงความเป็นไปของโทษว่าต่ำทรามอย่างนี้ว่า

- การจำแนกทุกขเวทนา พึงทราบด้วยคำว่า ทุกขเวทนามีลักษณะเสวยอนิฏฐารมณ์ เป็นต้น

- การจำแนกทุกขสัจ พึงทราบด้วยคำว่า ทุกขสัจมีลักษณะเชื่อมต่อ เป็นต้น

- การจำแนกความไม่เที่ยงเป็นต้น พึงทราบด้วยคำว่า อนิจฺจา (ไม่เที่ยง) เป็นต้น โดยความมีเบื้องต้น ที่สุด และมีสภาพแปรปรวน

- การจำแนกโลกิยธรรม พึงทราบโดยความเป็นฝ่ายสังกิเลสและฝ่ายเสื่อมแห่งโลกิยธรรมทั้งปวง เป็นต้น

พึงทราบ**นิสสรณวิจัย**ในคำว่า นิสสรณะ อย่างนี้ว่า

- การจำแนกอริยมรรค พึงทราบโดยความเป็นที่มา[ของอริยผล] และโดยการนำออกแสดงการจำแนกปฏิปทาพิเศษเบื้องต้นอันมีกายานุปัสสนา เป็นต้น

- การจำแนกพระนิพพาน พึงทราบโดยการนำออกแสดงการจำแนกประเภทโดยอ้อมตามที่กล่าวไว้แล้ว

พึงทราบการจำแนกผลเป็นต้น [ผลวิจัย เป็นต้น] โดยแจกแจงจุดมุ่งหมายที่พึงให้สำเร็จด้วยสุตตันตเทศนานั้นๆ, อุบายนั้นๆ และคำแนะนำในพระพุทธพจน์นั้นๆ

โดยประการดังนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า วิจยหาระมีลักษณะจำแนกบท คำถาม คำตอบ ข้อความก่อนและหลัง การอ้างพระพุทธพจน์ และอัสสาทะเป็นต้น ด้วยการแจกแจงประเภทเป็นพิเศษโดยแท้

[ประโยคลงท้ายที่เรียกว่า นิคม มักขึ้นต้นด้วยศัพท์ว่า อิติ หรือ เอวํ แปลว่า "โดยประการดังนี้"]

[๓] คำว่า สพฺเพสํ (หาระทั้งปวง) คือ หาระทั้ง ๑๖ ประการ

คำว่า ภูมิ หมายถึง ศัพท์ เพราะศัพท์เป็นที่ตั้งของหาระ เหมือนมูลบทเป็นที่ตั้งของนัย เนื่องจากหาระเป็นการจำแนกศัพท์ สมจริงดังคำกล่าว[ในสังคหวาระ]ว่า "หาระเป็นคำอธิบายรูปศัพท์" แม้ในคัมภีร์เปฏโกปเทศก็กล่าวว่า

ยตฺถ จ สพฺเพ หารา สมฺปตมานา นยนฺติ สุตฺตตฺถํ
พฺยญฺชนวิธิปุถุตฺตา สา ภูมี หารสมฺปาโต.

"อนึ่ง หาระทั้งหมดที่ดำเนินไปอยู่ ย่อมอธิบายความหมายของพระพุทธพจน์ เพราะแสดงวิธีแห่งศัพท์จำนวนมาก"

คำว่า โคจโร (อรรถ) คือ อรรถแห่งพระพุทธพจน์ เพราะการประกอบหาระย่อมมีด้วยการมุ่งแสดงเนื้อความของศัพท์ในพระพุทธพจน์ [การสอบสวนความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสม]ของศัพท์และอรรถเหล่านั้น

คำว่า พฺยญฺชนตฺถานํ ยุตฺตายุตฺตปริกฺขา แปลว่า การสอบสวนความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสมของศัพท์และอรรถ

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า ยุตฺตายุตฺติปริกฺขา ความหมายก็คือ การสอบสวนความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสม [ปาฐะหลังนี้มีความหมายเหมือนปาฐะแรก แต่ตัดบทเป็น ยุตฺติ + อยุตฺติ ไม่ใช่ตัดบทเป็น ยุตฺต + อยุตฺต]

ถามว่า : ความเข้าใจความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสมของศัพท์ และอรรถเหล่านั้นมีได้อย่างไร

ตอบว่า : มีได้โดยไม่ขัดแย้งกับมหาปเทส ๔

ในเรื่องนี้ ลำดับแรก ความเป็นศัพท์ที่แสดงความหมายของตน[ตามรากศัพท์และรูปวิเคราะห์] และการสื่อถึงเนื้อความที่ผู้กล่าวต้องการ เป็นความเหมาะสมโดยศัพท์ ส่วนความไม่ขัดแย้งกับสภาวะของพระสูตรและพระวินัย เป็นความเหมาะสมโดยอรรถ

ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นใจความสังเขปในเรื่องนี้ ส่วนความพิสดารจักปรากฏข้างหน้า

บาทคาถาว่า หาโร ยุตฺตีติ นิทฺทิฏฺโฐ เรียกว่า ยุตติหาระ) หมายความว่า พึงทราบว่าหาระที่มีลักษณะแสดงความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสมของศัพท์และอรรถในพระพุทธพจน์อย่างนี้ ชื่อว่า ยุตติหาระ

[๔] คำว่า ธมฺมํ (ธรรม) หมายถึง กุศลธรรมเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏในพระพุทธพจน์

คำว่า ตสฺส ธมฺมสฺส (ธรรมนั้น) คือ กุศลธรรมเป็นต้นตามที่ตรัสไว้นั้น

คำว่า ยํ ปทฏฺฐานํ แปลว่า ปทัฏฐานใด ความหมายก็คือ เหตุมีโยนิโสมนสิการเป็นต้นที่ตรัสไว้หรือมิได้ตรัสไว้ในพระพุทธพจน์ บัณฑิตพึงนำมากล่าวตามสมควร

คำว่า อิติ แปลว่า อย่างนี้ หมายความว่า ตามนัยที่ได้กล่าวไว้

คำว่า ยาว สพฺพธมฺมา (จนถึงธรรมทั้งปวง) หมายความว่า ธรรมเหล่าใดตรัสไว้ในพระพุทธพจน์ บัณฑิตพึงนำปทัฏฐานของธรรมเหล่านั้นมากล่าวไว้ตามสมควร

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สพฺพธมฺมา หมายความว่า พึงกระทำการสอบสวนปทัฏฐานจนถึงธรรมทั้งปวงตามสมควรว่า สิ่งใดเป็นปทัฏฐานแก่ธรรมที่กล่าวไว้ในพระพุทธพจน์ ธรรมที่เป็นปทัฏฐานแก่สิ่งนั้นย่อมมี ดังนี้เป็นต้น

คำว่า เอโส หาโร ปทฏฺฐาโน (ชื่อว่า ปทัฏฐานหาระ) หมายความว่า หาระที่มีลักษณะแสดงธรรมที่เป็นปทัฏฐาน ชื่อว่า ปทัฏฐานะ เพราะมีข้อความว่า ธรรมที่เป็นปทัฏฐานแก่ธรรมที่ตรัสไว้ในพระพุทธพจน์มีอยู่ และธรรมที่เป็นปทัฏฐานแก่ธรรมเหล่านั้นก็มีอยู่

[๕] คำว่า วุตฺตมฺหิ เอกธมฺเม (เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสธรรมอย่างหนึ่งไว้) หมายความว่า เมื่อตรัสธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งไว้โดยตรงหรือโดยอ้อมที่ควรเพิ่มเข้ามาในพระพุทธพจน์

คำว่า เย ธมฺมา เอกลกฺขณา เกจิ (ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเสมอกัน) หมายความว่า ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเสมอกับธรรมนั้น โดยความเป็นกุศลเป็นต้น หรือโดยความเป็นรูปขันธ์เป็นต้น

คำว่า วุตฺตา ภวนฺติ สพฺเพ (ก็เป็นอันตรัสไว้ทั้งหมด) หมายความว่า ธรรมทั้งหมดที่มีสภาวะเป็นกุศลและขันธ์เป็นต้นนั้น แม้มิได้ตรัสไว้[โดยตรง]ในพระพุทธพจน์ ก็เป็นอันตรัสถึง[โดยอ้อม]ด้วยการนำมาอธิบาย เพราะมีลักษณะเสมอกัน

อนึ่ง ในคาถานี้ คำว่า เอกลกฺขณา (มีลักษณะเสมอกัน) หมายถึง ธรรมที่มีลักษณะเสมอกัน [โดย เอก ศัพท์แปลว่า “เสมอกัน” ไม่ใช่แปลว่า “อย่างเดียวกัน”]

พึงทราบว่าการนำธรรมที่ไม่ได้ตรัสไว้มาแสดงเหมือนธรรมที่ตรัสไว้ ย่อมมีด้วยคำว่า เอกลกฺขณานั้น โดยนัยอย่างนี้ว่า ความเป็นธรรมที่เป็นไปร่วมกัน ความเป็นธรรมที่มีกิจเสมอกัน ความเป็นธรรมที่มีเหตุเสมอกัน ความเป็นธรรมที่มีผลเสมอกัน และความเป็นธรรมที่มีอารมณ์เสมอกัน เป็นต้น

คำว่า โส หาโร ลกฺขโณ นาม (แนวทางนั้นชื่อว่า ลักขณหาระ) หมายความว่า แนวทางที่อธิบายโดยนำธรรมที่มิได้ตรัสไว้ในพระพุทธพจน์มาแสดงเหมือนธรรมที่ตรัสไว้ตามนัยที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า ลักขณหาระ

[๖] คำว่า เนรุตฺตํ แปลว่า รูปวิเคราะห์ หมายความว่า คำแสดงเนื้อความของบท

คำว่า อธิปฺปาโย (ความมุ่งหมาย) คือ ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกผู้แสดงพระสูตรนั้น

คำว่า พฺยญฺชนํ แปลว่า ด้วยศัพท์ แท้จริงแล้วคำนี้ลงปฐมาวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติ

อนึ่ง หาระทุกอย่างเป็นการจำแนกศัพท์ก็จริง แต่จตุพยูหหาระนี้เป็นการแสดงเนื้อความโดยมุ่งศัพท์เป็นหลักโดยพิเศษ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า พฺยญฺชนํ (ด้วยศัพท์) ดังพระมหากัจจายนะจักกล่าวต่อไป[ในจตุพยูหหารวิภังค์]ว่า “บัณฑิตพึงแสวงหารูปวิเคราะห์ ความมุ่งหมาย เหตุของการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงพระสูตรหน้ากับพระสูตรหลัง”

คำว่า อถ เป็นเพียงคำยังบทให้เต็ม [คือ เป็นปทปูรณนิบาต ไม่มีความหมายใดๆ]

คำว่า เทสนานิทานํ (เหตุของการแสดงธรรม) หมายความว่า นิทานะ คือ เหตุที่อำนวยผล กล่าวคือ เทสนาย่อมดำเนินไปด้วยเหตุใด เหตุที่ทำให้เทสนาเป็นไปนั้น [เป็นเหตุในที่นี้]

คำว่า ปุพฺพาปรานุสนฺธิ แปลตามศัพท์ว่า การเชื่อมโยงส่วนหน้าและส่วนหลัง มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า ปุพฺพาปเรน สนฺธิ

ความหมายก็คือ การกล่าวเทียบเคียงข้อความหลังเข้ากับข้อความหน้าของสูตร อีกนัยหนึ่ง มีความหมายว่า การเทียบเคียงสูตรที่อธิบายอยู่กับสูตรอื่นที่อยู่หน้าหรือหลังโดยการสังคายนา อนึ่ง แม้การเชื่อมบทหลังเข้ากับบทหน้า ก็ชื่อว่า ปุพพาปรานุสนธิ

[คำว่า ปุพฺพาปรานุสนฺธิ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- การเชื่อมโยงข้อความหลังเข้ากับข้อความหน้า
- การเชื่อมโยงสูตรหน้ากับสูตรหลัง
- การเชื่อมบทหลังเข้ากับบทหน้า]

คำว่า เอโส หาโร จตุพฺยูโห (แนวทางนั้นชื่อว่า จตุพยูหหาระ) หมายความว่า แนวทางที่มีลักษณะแสดงรูปวิเคราะห์และจุดมุ่งหมายเป็นต้นทั้ง ๔ อย่างนี้ ชื่อว่า จตุพยูห-หาระ

[๗] บาทคาถาว่า เอกมฺหิ ปทฏฺฐาเน (เมื่อธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นเหตุใกล้ถูกยกขึ้นไว้ในเทศนา) หมายความว่า เมื่อธรรมมีอารัมภธาตุเป็นต้นอย่างหนึ่งที่เป็นเหตุใกล้ของปรักกมธาตุเป็นต้น ถูกยกขึ้นไว้ในเทศนา

บาทคาถาว่า ปริเยสติ เสสกํ ปทฏฺฐานํ (บัณฑิตย่อมแสวงหาเหตุใกล้อื่นแล้วเวียนไปหาธรรมที่ตรงกันข้าม) หมายความว่า บัณฑิตย่อมแสวงหา คือใช้ปัญญาค้นหาธรรมอื่นมีความเกียจคร้านเป็นต้นที่เหลือโดยมิได้กล่าวไว้โดยตรงหรือเพราะมีสภาวะขัดแย้งกับอารัมภธาตุเป็นต้น ซึ่งความเกียจคร้านเป็นปทัฏฐาน เพราะเป็นเหตุใกล้แก่ความประมาทเป็นต้น และเมื่อแสวงหาแล้วประกอบการอธิบาย ย่อมเวียนเทศนาไปหาธรรมที่ตรงกันข้าม

ดังนั้น แนวทางที่แสดงสูตรที่กล่าวไว้โดยมุ่งถึงการปรารภความเพียรเป็นต้น จึงชื่อว่าเวียนไปหาเทศนาโดยความตรงกันข้าม

บาทคาถาว่า อาวฏฺโฏ นาม โส หาโร (แนวทางนั้นชื่อว่า อาวัฏฏหาระ) หมายความว่า แนวทางที่มีลักษณะเวียนไปหาธรรมที่ตรัสไว้ในเทศนาโดยความเป็นธรรมที่เสมอกันหรือไม่เสมอกัน ชื่อว่า อาวัฏฏหาระ

[๘] คำว่า ธมฺมํ แปลว่า สภาวธรรม

สภาวธรรมนั้นมีหลายประเภท โดยจำแนกเป็นกุศล เป็นต้น

คำว่า ปทฏฺฐานํ (เหตุใกล้) คือ เหตุแห่งการบรรลุคุณพิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป ซึ่งเป็นที่ตั้ง[ของผล]

คำว่า ภูมึ (ภูมิ) คือ ภูมิมีนัยว่า ปุถุชนภูมิ (ความเป็นปุถุชน) หรือทัสสนภูมิ (ความเป็นพระโสดาบัน) เป็นต้น

คำว่า วิภชฺชเต (ย่อมจำแนก) หมายความว่า ย่อมกล่าวจำแนก

คำว่า สาธารเณ (โดยทั่วไป) หมายความว่า โดยทั่วไป คือ ไม่พิเศษโดยชื่อว่าทัสสนปหาตัพพะ (ธรรมที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค) เป็นต้น หรือไม่พิเศษโดยบุคคลมีปุถุชนและพระโสดาบัน เป็นต้น

[คำว่า ชื่อ หมายถึง ชื่อโดยทั่วไป ส่วนคำว่า วัตถุ คือ บุคคล หมายถึง กระแสจิตของบุคคลนั้นๆ]

พึงทราบความไม่ทั่วไปโดยตรงกันข้ามกับข้อความที่ได้กล่าวมาแล้ว

คำว่า เนยฺโย วิภตฺติ (แนวทางนั้นพึงทราบว่าเป็นวิภัตติหาระ) หมายความว่า แนวทางที่จำแนกธรรมเป็นต้นดังที่กล่าวไว้นี้ พึงทราบว่าเป็นวิภัตติหาระ) ดังนั้น แนวทางที่มีลักษณะจำแนกธรรมฝ่ายสังกิเลสและธรรมฝ่ายโวทาน โดยทั่วไป โดยไม่ทั่วไป โดยปทัฏฐาน และโดยภูมิ จึงชื่อว่า วิภัตติหาระ

[๙] คำว่า นิทฺทิฏฺเจ (ทรงแสดง) คือ ตรัสไว้ กล่าวคือ ปรากฏ หรืออธิบายไว้ในพระพุทธพจน์

คำว่า ภาวิเต (ธรรมที่ควรเจริญ) หมายความว่า ธรรมที่เหมือนกับธรรมที่บุคคลเจริญแล้ว ก็เป็นธรรมที่ควรเจริญ เปรียบได้กับธรรมที่เหมือนกับธรรมที่เกิดขึ้นแล้วได้ชื่อว่า อุปฺปนฺน (ธรรมที่ควรเกิดขึ้น) พึงทราบนัยนี้แม้ในคำว่า ปหีเน (ธรรมที่ควรละ)

[กุศลธรรมอันบุคคลควรเจริญที่เหมือนกับอดีตกุศลอันบุคคลได้เจริญแล้ว ท่านกล่าวว่า ภาวิเต แม้อกุศลธรรมอันบุคคลควรละซึ่งเหมือนกับอดีตอกุศลที่ได้ละแล้ว ก็กล่าวว่า ปหีเน คำทั้งสองนี้มิได้ระบุถึงกุศลหรืออกุศลที่เป็นอดีตจริงๆ ความหมายก็คือ คำว่า ภาวิต และ ปหีต ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้ายบททั้งสองที่ลง ต ปัจจัยในอดีตกาล มีรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาว่า ภาวิโต วิยาติ ภาวิโต (ภาวิตะ คือ ธรรมที่ควรเจริญซึ่งเหมือนกับธรรมที่ได้เจริญแล้ว), ปหีโน วิยาติ ปหีโน (ปหีนะ คือ ธรรมที่ควรละซึ่งเหมือนกับธรรมที่ได้ละแล้ว)]

บาทคาถาว่า ปริวตฺตติ ปฏิปกฺเข (ย่อมเปลี่ยนไปในทางตรงกันข้าม) หมายความว่า ย่อมเปลี่ยนไปโดยความเป็นธรรมที่ตรงกันข้ามกับธรรมที่ตรัสไว้ พึงทราบว่าแนวทางที่มีลักษณะเปลี่ยนธรรมที่แสดงไว้โดยความตรงกันข้ามอย่างนี้ ชื่อว่า ปริวัตตนหาระ

[๑๐] คำว่า วิวจนะ คือ คำหลายศัพท์ที่แสดงเนื้อความเดียว

คำว่า เววจนะ คือ คำหลายศัพท์ที่แสดงเนื้อความเดียวนั่นแหละ หมายความว่า คำไวพจน์ (คำพ้อง) [ผู้รู้พระพุทธพจน์ย่อมประกอบ]คำไวพจน์เหล่านั้น

คำว่า พหูนิ แปลว่า จำนวนมาก

ตุ ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า ห้าม คำนั้นแสดงว่า บุคคลพึงกล่าวคำไวพจน์จำนวนมากนั่นเทียวในการประกอบเววจนหาระ ไม่พึงกล่าวเล็กน้อย

คำว่า สุตฺเต วุตฺตานิ (ที่กล่าวไว้ในพระพุทธพจน์) หมายความว่า ที่กล่าวไว้ในพระพุทธพจน์คือไตรปิฎกอันเรียกว่า นวังคสัตถุศาสน์

เนื้อความของ ตุ ศัพท์พึงนำมาประกอบแม้ในคำว่า สุตฺเต วุตฺตานิ นี้

คำว่า เอกธมฺมสฺส (ธรรมอย่างหนึ่ง) คือ สภาวธรรมอย่างหนึ่งที่บทสื่อถึง

บาทคาถาว่า โย ชานาติ สุตฺตวิทู (ผู้รู้พระพุทธพจน์) หมายความว่า ผู้แสดงธรรมที่แตกฉานพระพุทธพจน์ย่อมจำแนก คือ แสดง กล่าวคือ ประกอบคำไวพจน์จำนวนมากของสภาวธรรมหนึ่ง เหมือนเมื่อบุคคลทั่วไปกล่าวว่า “จงนำเนยใสมา” ผู้ชำนาญคำไวพจน์ย่อมใช้บุคคลอื่นด้วยคำว่า “จงพิจารณาเนยใส” “ท่านจงให้เนยใส” “พวกท่านจงให้เนยใส”

บาทคาถาว่า เววจโน นาม โส หาโร (แนวทางนั้นชื่อว่า เววจนหาระ) หมายความว่า แนวทางที่มีลักษณะประกอบคำไวพจน์ดังกล่าวของสภาวธรรมนั้น ชื่อว่า เววจนหาระ ดังนั้น แนวทางที่มีลักษณะประกอบคำไวพจน์จำนวนมากในสภาวธรรมอย่างหนึ่ง จึงชื่อว่า เววจนหาระ

[๑๑] คำว่า ธมฺมํ (ธรรม) คือ ธรรมมีขันธ์ เป็นต้น

คำว่า ปญฺญตฺตีหิ (ด้วยบัญญัติ) หมายความว่า ด้วยคำบัญญัติ คือ คำแสดงให้รู้โดยประการต่างๆ หรือคำตั้งไว้โดยไม่ปะปนกัน

[คำว่า ปญฺญตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- คำแสดงให้รู้โดยประการต่างๆ = ปกาเรหิ ญาเปตีติ ปญฺญตฺติ (ป บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + ณาเป การิตปัจจัย + ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ

- คำตั้งไว้โดยไม่ปะปนกัน = อสงฺกรโต ฐเปตีติ ปญฺญตฺติ (ป บทหน้า ฐป ธาตุ = ตั้งไว้ + ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ]

คำว่า วิวิธาหิ (นานัปการ) คือ มีประการอันมากเป็นอเนกโดยจำแนกเป็นนิกเขปบัญญัติ (บัญญัติแสดงการตั้งไว้) และปภวบัญญัติ (บัญญัติแสดงเหตุ) เป็นต้น

คำว่า โส อากาโร (อาการที่แสดงเช่นนั้น) หมายความว่า อาการที่แสดงข้อความหนึ่งด้วยบัญญัตินานัปการโดยความเป็นนิกเขปบัญญัติและปภวบัญญัติเป็นต้น

คำว่า เญยฺโย ปญฺญตฺติ นาม หาโร แปลว่า พึงทราบว่าชื่อปัญญัตติหาระ ดังนั้น แนวทางที่มีลักษณะจำแนกอาการที่ควรบัญญัติของสภาวธรรมหนึ่งๆ ด้วยบัญญัติต่างๆ จึงชื่อว่า ปัญญัตติหาระ

[๑๒] คำว่า ปฏิจฺจุปฺปาโท คือ ปฏิจจสมุปบาท [โดยมาจาก ปฏิจฺจ + อุปฺปาโท]

คำว่า อินฺทฺริยขนฺธา แปลว่า อินทรีย์ และขันธ์

คำว่า ธาตุอายตนา แปลว่า ธาตุ และอายตนะ

คำว่า เอเตหิ (เหล่านั้น) คือ ปฏิจจสมุปบาท อินทรีย์ ขันธ์ ธาตุ และอายตนะเหล่านั้น ที่บุคคลนำมากล่าวโดยมุ่งแสดงเนื้อความของบทที่ปรากฏในพระพุทธพจน์

คำว่า โอตรติ โย (แนวทางใดย่อมหยั่งลง) คือ สังวัณณนานัยใดย่อมหยั่งลง หมายความว่า นับเข้าในปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น

บาทคาถาว่า โอตรโณ นาม โส หาโร (แนวทางนั้นชื่อว่า โอตรณหาระ) หมายความว่า คำอธิบายพิเศษตามที่กล่าวแล้วนั้นชื่อว่า โอตรณหาระ

อนึ่ง ด้วย จ ศัพท์ในที่นี้ พึงทราบการประมวลหนทางสู่สุญญตวิโมกข์เป็นต้นที่มิได้กล่าวไว้ในคาถา

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าแนวทางที่มีลักษณะหยั่งลงซึ่งข้อความของพระพุทธพจน์โดยมุ่งแสดงปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น ชื่อว่า โอตรณหาระ

[๑๓] คำว่า วิสฺสชฺชิตมฺหิ แปลว่า อันพระพุทธเจ้าเป็นต้นวิสัชนาไว้

คำว่า ปญฺเห (ปัญหา) คือ เนื้อความที่บุคคลต้องการจะทราบ

คำว่า คาถายํ (ในคาถา) หมายความว่า ในถ้อยคำที่ยกขึ้นสู่คาถา

อนึ่ง พระมหากัจจายนะกล่าวคำนี้ไว้ เพราะผู้ถามมักถามโดยผูกเป็นคาถาโดยมาก

คำว่า ยมารพฺภ (ปรารภถามปัญหา) หมายความว่า เนื้อความที่บุคคลปรารภคืออาศัยถามในคาถานั้น

บาทคาถาว่า สุทฺธาสุทฺธปริกฺขา (การตรวจสอบความถูกต้องหรือความไม่ถูกต้อง) หมายความว่า ท่านชำระบทแล้ว แต่มิได้ชำระใจความ หรือชำระบทและใจความแล้ว

หาระที่จำแนกความถูกต้องหรือความไม่ถูกต้องของบทเป็นต้นอย่างนี้ ชื่อว่า โสธน-หาระ ที่มีการจำแนกตามที่กล่าวไว้ด้วยคำว่า หาโร โส โสธโน นาม (ชื่อว่า โสธนหาระ)

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าแนวทางที่มีลักษณะตรวจสอบบท อรรถของบท คำถาม และคำตอบ ในพระพุทธพจน์อย่างนี้ ชื่อว่า โสธนหาระ

[๑๔] คำว่า เอกตฺตตาย (โดยสามัญทั่วไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า

คำว่า เอกัตตะ คือ ความเสมอกัน

คำว่า เอกัตตตา คือ ความเสมอกันนั่นแหละ [พระศาสดาทรงแสดงธรรมเหล่าใดไว้]โดยสามัญทั่วไป

[คำว่า เอกตฺตตา ลง ตา ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ท้าย เอกตฺต (เอก ศัพท์ + ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต) ตา ปัจจัยนี้ชื่อว่า สกัตถปัจจัย คือ ปัจจัยที่มีความหมายของตนคือบท ไม่มีความหมายของปัจจัยโดยเฉพาะ มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

- ปทสงฺขาตสฺส สกสฺส อตฺโถ ยสฺส ปจฺจยสฺสาติ สกตฺโถ (ภินนาธิกรณฉัฏฐีพหุพพีหิ-สมาส)

- สสฺส อตฺตโน เอโส สโก, สโก อตฺโถ ยสฺส ปจฺจยสฺสาติ สกตฺโถ (ตุลยาธิกรณฉัฏฐี-พหุพพีหิสมาส)

สกัตถปัจจัยนี้มีชื่ออื่นว่า สวัตถปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า โสเยว อตฺโถ ยสฺส ปจฺจยสฺสาติ สฺวตฺโถ (ตุลยาธิกรณฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)]

อนึ่ง เอก ศัพท์ในคาถานี้เป็นคำไวพจน์ของ สมาน ศัพท์ จึงมีความหมายว่า โดยสามัญทั่วไป

[โดยทั่วไป เอก ศัพท์ใช้ในความหมายว่า “หนึ่ง” มีอรรถการนับ (สงฺขยา) ในบางแห่งก็มีความหมายอื่นอีกด้วย ดังปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า

เอกสทฺโท สงฺขฺยาตุลฺยาสหายญฺญวจโน.[๔๓]

“เอก ศัพท์ แสดงอรรถการนับ (สงฺขฺยา) การไม่มีผู้เสมอเหมือน (อตุลฺย) ไม่มีเพื่อน [ตามลำพัง] (อสหาย) และอื่น (อญฺญ)”

ในที่นี้ท่านแสดงอรรถของ เอก ศัพท์ไว้ ๔ อย่าง คือ

๑. สังขยา การนับ แปลว่า “หนึ่ง, อย่างเดียว” เช่น เอโกว โข ภิกฺขเว พฺรหฺมจริยวาสาย (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ขณะเพื่อประพฤติพรหมจรรย์มีขณะเดียวเท่านั้น)

๒. อตุลยะ การไม่มีผู้เสมอ แปลว่า “ผู้เดียว” เช่น เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ (เราเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเพียงผู้เดียว)

๓. อสหายะ การไม่มีเพื่อน แปลว่า “ผู้เดียว” เช่น เอโกว อรญฺญํ ปวิสิตฺวา (เข้าไปสู่ป่าผู้เดียว)

๔. อัญญะ อื่น แปลว่า “อื่น” เช่น เอเก อาจริยา วทนฺติ (อาจารย์ท่านอื่นกล่าวไว้)

นอกจากอรรถเหล่านี้แล้วยังมีอรรถอื่นคือ ตุลยะ (เสมอ) มิสสะ (ผสม) เสฏฐะ (ประเสริฐ) สัจจะ (ความจริง) มุขยะ (โดยตรง) อัปปะ (น้อย) และเกวละ (ล้วนๆ) ดังหลักฐานกล่าวว่า

เสฏฺฐาสหายสงฺขยาญฺญ- ตุลฺเยเสฺวโก ติลิงฺคิโก.[๙๔]

“เอก ศัพท์เป็นไตรลิงค์ ใช้ในความหมายว่า ประเสริฐ การไม่มีเพื่อน การนับ อื่น และเสมอ”

เอโก ตีสุ สงฺขฺยาตุลฺยา- ตุลฺยาสหายมิสฺสเน
เสฏฺฐญฺญสจฺจมุขฺเยสุ อปฺปมฺหิ เกวเลปิ จ.[๙๕]

“เอก ศัพท์ย่อมเป็นไปในไตรลิงค์ ในอรรถว่า การนับ เสมอ ไม่มีผู้เสมอ ไม่มีเพื่อน ผสม ประเสริฐ อื่น ความจริง โดยตรง น้อย และล้วนๆ”]

คำว่า วิมัตตา คือ สิ่งที่พิเศษ

คำว่า เวมัตตะ คือ สิ่งที่พิเศษนั่นแหละ

คำว่า เวมัตตตา คือ ความเป็นสิ่งที่พิเศษ หมายความว่า ความพิเศษ [พระศาสดาทรงแสดงธรรมเหล่าใดไว้]โดยพิเศษ

บาทคาถาว่า เต น วิกปฺปยิตพฺพา (บุคคลไม่พึงคาดคิดธรรมเหล่านั้น) หมายความว่า ธรรมเหล่าใดแสดงไว้ในพระสูตรโดยสามัญทั่วไปว่า ทุกข์ สมุทัย เป็นต้น หรือโดยพิเศษว่า ชาติ ชรา กามตัณหา ภวตัณหา เป็นต้น บุคคลไม่พึงคาดคิดธรรมเหล่านั้นด้วยการดำริความสามัญหรือความพิเศษอย่างนี้ว่า ความเสมอกันหรือความต่างกันในเรื่องนี้คืออะไร

เพราะการดำริความสามัญหรือความพิเศษเป็นสิ่งไม่แน่นอนตามถ้อยคำโวหารและไม่แน่นอนโดยเนื่องด้วยกาลเฉพาะและทิศเฉพาะ เป็นต้น

ความโดยพิสดารว่า กาลเฉพาะที่กล่าวว่า "วันนี้ วันวาน พรุ่งนี้" และทิศเฉพาะที่กล่าวว่า "ทิศด้านหน้า ทิศด้านหลัง" มีสภาพไม่แน่นอน แม้ความสามัญทั่วไปและความพิเศษก็เช่นเดียวกัน แท้จริงแล้วคำที่กล่าวว่า "อุปาทานขันธ์ ๕ นี้เป็นทุกข์" แม้เป็นสิ่งสามัญทั่วไปโดยมองหาชาติเป็นต้น ก็เป็นสิ่งพิเศษด้วยการมองหาสัจจะ [คือ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์พิเศษมีชาติทุกข์เป็นต้น แต่ก็จัดว่าเป็นสภาวะสามัญทั่วไปโดยความเป็นทุกขสัจ]

พึงทราบนัยนี้แม้ในสมุทัยเป็นต้น [คือ ตัณหาเป็นสภาวะสามัญทั่วไปโดยความเป็นกามตัณหาเป็นต้นเหมือนกัน แต่จัดเป็นสภาวะพิเศษโดยนับเข้าในสมุทยสัจ]

[ธรรมที่ถือว่ามีสภาพทั่วไปโดยอ้างถึงธรรมอย่างหนึ่งอาจกลายเป็นธรรมพิเศษด้วยการอ้างถึงธรรมอีกอย่างหนึ่ง แม้ธรรมพิเศษโดยอ้างถึงธรรมอย่างหนึ่งก็อาจมีสภาพทั่วไปด้วยการอ้างถึงธรรมอีกอย่างหนึ่ง เหมือนรูปร่างสั้นยาวที่ไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับสิ่งที่นำมาเปรียบกัน หรือเหมือนกาลเฉพาะและทิศเฉพาะที่ไม่แน่นอน กล่าวคือ เมื่อวันพรุ่งนี้มาถึงก็กลายเป็นวันนี้ เมื่อวันนี้ผ่านพ้นไปก็กลายเป็นวันวาน หรือทิศด้านหน้า ทิศด้านหลัง ก็ขึ้นอยู่กับสิ่งที่นำมาเปรียบกันนั่นเอง]

บาทคาถาว่า เอโส หาโร อธิฏฺจาโน (แนวทางนั้นชื่อว่า อธิฏฐานหาระ) หมายความว่า แนวทางที่มีลักษณะจำแนกความสามัญทั่วไปหรือความพิเศษของธรรมที่พบในพระพุทธพจน์โดยมิได้ดำริ[เอง] ชื่อว่า อธิฏฐานหาระ

[๑๕] คำว่า เย ธมฺมา (ธรรมเหล่าใด) คือ ธรรมที่เป็นเหตุมีอวิชชาเป็นต้นเหล่าใด

คำว่า ยํ ธมฺมํ (ธรรมใด) คือ ธรรมที่เป็นปัจจยุปบัน (ผล) มีสังขารเป็นต้นใด

คำว่า ชนยนฺติ แปลว่า ย่อมก่อให้เกิดขึ้น

คำว่า ปจฺจยา (โดยความเป็นเหตุ) คือ โดยความเป็นเหตุเกิดร่วม

คำว่า ปรมฺปรโต แปลว่า โดยความเป็นเหตุต่อเนื่อง หมายความว่า เป็นปัจจัยด้วยการสืบต่อกระแสรูปนามตามสมควร โดยแท้จริงแล้ว ท่านหมายถึงความเป็นอุปนิสสยปัจจัยไว้ในที่นี้ ในฝ่ายแรกหมายถึงความเป็นปัจจัยที่เหลือ

บาทคาถาว่า เหตุมวกฺฌยิตฺวา (แนวทางที่แสดงเหตุปัจจัยนั้น) หมายความว่า แนวทางที่แสดง คือ นำมาแสดงเหตุที่ต่างกันโดยความเป็นชนกเหตุ (เหตุก่อให้เกิดผล) เป็นต้น ที่เรียกว่าปัจจัยตามที่กล่าวไว้แล้วในพระพุทธพจน์

บาทคาถาว่า เอโส หาโร ปริกฺขาโร (ชื่อว่า ปริกขารหาระ) หมายความว่า แนวทางที่มีลักษณะนำมาแสดงเหตุปัจจัยที่เรียกว่า ปริกขาระ ของธรรมที่พบในพระพุทธพจน์อย่างนี้ ชื่อว่า ปริกขารหาระ

[๑๖] คำว่า เย ธมฺมา (ธรรมเหล่าใด) คือ ธรรมมีศีลเป็นต้นเหล่าใด

คำว่า ยํมูลา แปลว่า เป็นเหตุของสมาธิเป็นต้นเหล่าใด

[คำว่า ยํมูลา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ย ศัพท์ + มูล ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า เยสํ มูลา ยํมูลา (เหตุของสมาธิเป็นต้นเหล่าใด) โดยทั่วไป ย ศัพท์ที่เชื่อมสมาสกับศัพท์หลังต้องลงนิคคหิตเป็นอาคม หรือซ้อนพยัญชนะสังโยคท้าย ย ศัพท์ ดังคำว่า ยํขนฺธาทิ (ธรรมมีขันธ์เป็นต้นใด), ยํคุณา (คุณเหล่าใด), ยคฺคุณา (คุณของบุคคลใด) ดังสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) กล่าวว่า

ยสทฺทสฺส สมาสมฺหิ สทฺธึ ปรปเทหิ เว
นิคฺคหีตาคโม วาถ ทฺวิภาโว วา สิยา ทฺวิธา.[๙๖]

"การลงนิคคหิตเป็นอาคม หรือการซ้อนพยัญชนะ พึงมีได้สองอย่าง
ในการเชื่อม ย ศัพท์กับบทหลังอย่างแน่นอน"]

พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า ธรรมเหล่านั้นอันบัณฑิตพึงยกขึ้นแสดงโดยความเป็นปทัฏฐาน

[การใช้คำว่า สมฺพนฺโธ (พึงสัมพันธ์) ในวรรณกรรมบาลี มีหลักการใช้ ๓ ประการ คือ

๑. แสดงสัมพันธ์ของศัพท์ที่อยู่ห่างกันในประโยค โดยนำมาเรียงลำดับใหม่ให้มีศัพท์ใกล้กัน เพื่อให้ความชัดเจน

๒. แสดงสัมพันธ์ของศัพท์ที่สลับบทกันในประโยค โดยนำมาเรียงลำดับใหม่ให้อยู่หน้าหลังตามหลักภาษาโดยทั่วไป เพื่อให้ความชัดเจน

๓. แสดงศัพท์ที่เพิ่มเข้ามา (ปาฐเสสะ) ซึ่งมิได้กล่าวไว้โดยตรงในประโยค

อนึ่ง พึงโยกคำว่า กาตพฺโพ มาแปลคู่กับ สมฺพนฺโธ เป็นรูปว่า สมฺพนฺโธ กาตพฺโพ (พึงกระทำสัมพันธ์) หรืออาจเขียนเป็นรูปว่า สมฺพนฺธิตพฺพํ (พึงสัมพันธ์) ก็ได้]

บาทคาถาว่า เย เจกตฺถา ปกาสิตา มุนินา (และธรรมอันพระมุนีทรงประกาศแล้วว่ามีอรรถเสมอกัน) หมายความว่า ธรรมเหล่าใดอันพระมุนีผู้รู้แจ้งทรงประกาศไว้ว่ามีอรรถเสมอกัน โดยความมีเนื้อความว่า อนาคามิผล เช่นศัพท์ว่า ราควิราคะ (เครื่องสำรอกราคะ) เจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นทางใจ) เสกขผละ (ผลของพระเสกขะ) และกามธาตุสมติกกมนะ (การล่วงพ้นกามธาตุ) เป็นต้น บัณฑิตพึงยกขึ้นแสดงศัพท์เหล่านั้นโดยความเป็นคำไวพจน์ของกันและกัน

อนึ่ง การยกขึ้นแสดงในพระพุทธพจน์นี้ ยังเป็นการกล่าวถึงความบริบูรณ์แห่งภาวนา โดยมุ่งแสดงเทศนาอื่นของศีลขันธ์เป็นต้นคือไตรสิกขาที่บุคคลถือเอาตามที่กล่าวไว้[โดยตรง]หรือด้วยการเพิ่มเข้ามาในพระพุทธพจน์ และความบริบูรณ์แห่งภาวนาก็มีได้ด้วยการละกิเลสที่ควรละ ดังนั้น แม้การยกขึ้นแสดงการละก็เป็นอันกล่าวไว้โดยอ้อมนั่นแหละ

บาทคาถาว่า เอส สมาโรปโน หาโร (แนวทางนั้นชื่อว่า สมาโรปนหาระ) หมายความว่า แนวทางที่มีลักษณะจำแนกเหตุใกล้ คำไวพจน์ การภาวนา และการละกิเลสของธรรมที่ปรากฏในพระพุทธพจน์ ชื่อว่า สมาโรปนหาระ

นยสังเขป

(นัยโดยย่อ)

นันทิยาวัฏฏนัย

[๑๗] พระมหากัจจายนะแสดงหาระทั้ง ๑๖ เป็นคาถาประพันธ์อย่างนี้แล้ว บัดนี้กล่าวว่า ตณฺหญฺจ เป็นต้น เพื่อแสดงนัย

ในคาถานั้น บาทคาถาว่า ตณฺหญฺจ อวิชฺชมฺปิ จ (ตัณหาและอวิชชา) มีสัมพันธ์ [บทที่ห่างกันว่า] นัยใดย่อมนำตัณหาและอวิชชาที่ปรากฏในพระพุทธพจน์ หรือถือเอาโดยอ้อมด้วยการเพิ่มเข้ามา[ไปสู่ฝ่ายสังกิเลส]

ความหมายก็คือ คำอธิบายใดย่อมนำตัณหาและอวิชชานั้นไปสู่ฝ่ายสังกิเลส คือให้ถึงฝ่ายสังกิเลส กล่าวคือ ประกอบข้อความของพระพุทธพจน์โดยความเป็นสังกิเลส

คำว่า สมเถน (สมถะ) คือ สมาธิ

คำว่า วิปสฺสนาย (วิปัสสนา) คือ ปัญญา

ความหมายก็คือ นัยใดย่อมนำตัณหาและอวิชชาไปสู่ฝ่ายโวทาน คือ ให้ถึงฝ่ายโวทาน กล่าวคือ ประกอบข้อความของพระพุทธพจน์โดยความเป็นฝ่ายโวทานนั้น

คำว่า สจฺเจหิ โยชยิตฺวา (เมื่อประกอบกับสัจจะแล้ว) หมายความว่า เมื่อนำไปประกอบกับสัจจะ ๔ เหล่านั้นอย่างนี้ว่า ตัณหาและอวิชชาเป็นสมุทยสัจ เพราะเป็นรากเหง้าของภพ ธรรมที่มีในภูมิ ๓ ที่เหลือ เป็นทุกขสัจ สมถะและวิปัสสนาเป็นมรรคสัจ อสังขตธาตุที่พึงบรรลุด้วยมรรคสัจนั้นเป็นนิโรธสัจ

คำว่า อยํ นโย นนฺทิยาวฏฺโฏ (นัยนี้ชื่อว่า นันทิยาวัฏฏนัย) หมายความว่า คำอธิบายพิเศษที่มีลักษณะนำเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายเศร้าหมองด้วยตัณหาและอวิชชา และนำเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายหมดจดด้วยสมถะและวิปัสสนา โดยมุ่งประกอบกับสัจจะ ๔ นี้ชื่อว่า นันทิยาวัฏฏนัย

อนึ่ง การอธิบายนัยในพระพุทธพจน์นี้ได้ชื่อว่า นัย ในคาถา ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้[ในพากย์ต้น]ว่า “คำอธิบายพิเศษ” เพราะนัยที่แสดงเนื้อความไม่ใช่คำอธิบาย แต่

เป็นนัยที่เหมาะแก่การแทงตลอดสัจจะ ๔ ซึ่งเป็นการถือเอาคล้อยตามมรรคในเบื้องต้น ส่วนคำอธิบายนัยโดยมุ่งแสดงตัณหาเป็นต้นโดยเนื่องด้วยบุคคลมีอุคฆฏิตัญญู เป็นต้น จึงชื่อว่านัย

[คำว่า นัย เป็นชื่อของวิธีปฏิบัติที่คล้อยตามมรรคเพื่อการแทงตลอดสัจจะ ๔ โดยเข้าใจว่าทุกข์เป็นธรรมที่พึงกำหนดรู้ (ปริญเญยยธรรม) เป็นต้น แต่คำว่า นันทิยาวัฏฏนัย เป็นชื่อของคำอธิบายนัยข้างต้น การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงวิธีปฏิบัติที่เป็นผล แต่เจตนาหมายถึงคำอธิบายวิธีปฏิบัติที่เป็นเหตุ ดังคำว่า โอทนํ ปจติ (ย่อมหุงข้าว) คำว่า โอทนํ (ข้าวสุก) เป็นสำนวนทางภาษาที่เป็นผลแต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ คือ ตณฺฑุลํ (ข้าวสาร)]

[๑๘] คำว่า อกุสเล (อกุศลธรรม) คือ อกุศลธรรมทั้งปวงที่นับเข้าใน[อกุศล]จิตตุปบาท ๑๒

คำว่า สมูเลหิ แปลว่า ด้วยมูลของตน หมายความว่า ด้วยโลภเหตุ โทสเหตุ และโมหเหตุ

คำว่า กุสเล (กุศลธรรม) คือ กุศลธรรมที่มีในภูมิ ๔

คำว่า กุสลมูเลหิ (ด้วยกุศลมูล) หมายความว่า นัยใดย่อมนำไปด้วยกุศลมูลมีอโลภเหตุ เป็นต้น

อนึ่ง เมื่อนำไปอยู่ ย่อมนำไปสู่ความแท้จริง เพราะกุศลธรรมและอกุศลธรรมไม่ใช่สิ่งที่ไม่มีจริงเหมือนมายาและพยับแดด เป็นต้น, นำไปสู่ความมีจริง เพราะไม่ใช่เป็นเพียงสมมุติสัจจะเหมือนผ้าและหม้อ เป็นต้น และนำไปสู่ความไม่แปรผัน เพราะไม่หลอกลวง[บุคคลผู้เชื่อถือ]เนื่องจากมีผลจริง โดยเหตุที่อกุศลให้ผลที่ไม่น่าปรารถนา ส่วนกุศลให้ผลที่น่าปรารถนา

พึงทราบความต่างกันของกุศลธรรมและอกุศลธรรมแห่งบททั้ง ๓ อย่างนี้

อีกนัยหนึ่ง นัยที่นำอกุศลธรรมไปด้วยอกุศลมูล และนำกุศลธรรมไปด้วยกุศลมูลนี้ชื่อว่านำไปสู่ความแท้จริงไม่แปรผัน หมายความว่า ย่อมนำอริยสัจ ๔ มาประกอบ อธิบาย

ว่า ทุกขสัจเป็นต้นเป็นสิ่งแท้จริง เพราะไม่มีความเป็นโดยประการอื่นจากความบีบคั้นเป็นต้น, เป็นสิ่งมีจริง เพราะมีสภาวะที่มีจริง และไม่แปรผัน เพราะไม่หลอกลวง[บุคคลผู้เชื่อถือ] ดังพระพุทธดำรัสว่า

จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว ตถานิ อวิตถานิ อนญฺญถานิ.[๔๗]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สภาพ ๔ อย่างเหล่านี้ มีจริง ไม่แปรผัน ไม่ใช่อย่างอื่น”

บาทคาถาว่า ติปุกฺขลํ ตํ นยํ อาหุ (บัณฑิตทั้งหลายเรียกนัยนั้นว่า ติปุกขลนัย) หมายความว่า บัณฑิตทั้งหลายเรียกคำอธิบายพิเศษที่มีลักษณะนำเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายเศร้าหมองด้วยอกุศลมูล และนำเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายหมดจดด้วยกุศลมูล โดยมุ่งประกอบกับสัจจะ ๔ นั้นว่าเป็นติปุกขลนัย

[๑๙] คำว่า วิปลฺลาเสหิ (ด้วยวิปัลลาส) คือ ด้วยวิปัลลาส ๔ ที่เป็นไปโดยนัยว่าสำคัญสิ่งไม่งามว่างาม เป็นต้น

กิเลส คือ ธรรมที่ถูกบีบคั้น หมายถึง ธรรมที่เศร้าหมอง ความหมายก็คือ ฝ่ายเศร้าหมอง

บางคนสาธยายว่า สํกิเลเส บ้าง แปลว่า อันมีความเศร้าหมอง

คำว่า อินฺทฺริเยหิ (ด้วยอินทรีย์) คือ อินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น

คำว่า สทฺธมฺเม (พระสัทธรรม) คือ พระสัทธรรมที่เป็นการปฏิบัติและปฏิเวธ ความหมายก็คือ ฝ่ายหมดจด

คำว่า เอตํ นยํ เป็นต้น หมายความว่า บัณฑิตผู้รู้นัย คือ ผู้ฉลาดในนัยแห่งพระสัทธรรม หรือผู้ฉลาดในนัยแสดงเนื้อความเท่านั้น ย่อมกล่าวว่า คำอธิบายพิเศษที่มีลักษณะนำเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายเศร้าหมองทั้งหมดด้วยวิปัลลาสมีสุภสัญญาเป็นต้น และนำเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายหมดจดด้วยศรัทธินทรีย์ เป็นต้น โดยประกอบกับสัจจะ ๔ ชื่อว่า สีหวิกกีฬิตนัย

[๒๐] คำว่า เวยฺยากรเณสุ (คำตอบ) หมายความว่า คำตอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ที่กระทำไว้เพื่อประกอบนัยแสดงเนื้อความนั้นๆ สมจริงดังคำกล่าว[ของคาถานี้]

ว่า ตหึ ตหึ (นั้นๆ)

คำว่า กุสลากุสลา คือ ธรรมที่เป็นหัวข้อหลักแห่งนัยนั้นๆ อันเป็นฝ่ายหมดจดหรือฝ่ายเศร้าหมอง

คำว่า วุตฺตา (ตรัสไว้) คือ ตรัสไว้โดยนำมาจากพระพุทธพจน์

บาทคาถาว่า มนสา โวโลกยเต (บุคคลย่อมสอดส่องด้วยใจ) หมายความว่า บุคคลย่อมสอดส่อง คือ ใคร่ครวญธรรมดังกล่าวนั้นด้วยจิต โดยความเป็นหัวข้อหลักของนัยนั้นๆ ว่า นี้เป็นทิศ (หัวข้อ) ที่ ๑ นี้เป็นทิศที่ ๒ เป็นต้น

มีปาฐะว่า โอโลกยเต เต อพฺภิ [ในบางแห่ง] ในปาฐะนั้น คำว่า เต คือ ธรรมดังกล่าวนั้น คำว่า อพฺภิ คือ ภายใน หมายความว่า ในจิตนั่นแหละ

บาทคาถาว่า ตํ ขุ ทิสาโลจนํ อาหุ (บัณฑิตทั้งหลายเรียกนัยนั้นว่า ทิสาโลจนนัย) หมายความว่า บัณฑิตทั้งหลายเรียกนัยที่สอดส่องนั้นว่า ทิสาโลจนนัย

อนึ่ง คำว่า ขุ เป็นนิบาตในการห้าม คำนั้นแสดงว่า นัยนี้เป็นการสอดส่องอย่างเดียว ไม่มีความหมายพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่ง

[๒๑] คำว่า โอโลเกตฺวา (สอดส่องแล้ว) หมายความว่า สอดส่องแล้วโดยความเป็นทิศที่ ๑ เป็นต้น

คำว่า ทิสาโลจเนน แปลว่า ด้วยทิสาโลจนนัย ที่เป็นบทกรณะ (บทที่ลงตติยาวิภัตติ แปลว่า ด้วย) เพราะวิธีที่เป็นเครื่องสอดส่องหัวข้อหลักในการประกอบนัยแสดงเนื้อความนั้นๆ ชื่อว่า ทิสาโลจนนัย ดังนั้น จึงควรทราบเนื้อความในเรื่องนี้อย่างนี้

คำว่า อุกฺขิปิย แปลว่า ยกขึ้น หมายความว่า นำธรรมที่เป็นแนวทางมาจากพระพุทธพจน์

บางคนสาธยายว่า อุกฺขิปิย โย สมาเนติ หมายความว่า นัยใดย่อมกระทำการนำธรรมที่เป็นหัวข้อเหล่านั้นมาเชื่อมกันดี

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ยํ [ในปาฐะว่า อุกฺขิปิย ยํ สมาเนติ] เป็นกิริยาปรามาส (คำระบุกิริยาเป็นหลัก)

คำว่า สมาเนติ (นำมาเชื่อมกันดี) คือ นำมาเชื่อมไว้เสมอกัน หรือนำมาเชื่อมไว้ด้วยดี โดยประกอบนัยนั้นๆ

ถามว่า : ย่อมนำธรรมอะไรมา

ตอบว่า : ย่อมนำกุศลธรรมและอกุศลธรรมทั้งปวง ที่เป็นหัวข้อของนัยนั้นๆ

คำว่า อยํ นโย (นัยนี้) หมายความว่า การนำธรรมที่เป็นหัวข้อหลักของนัยนั้นๆ มาเชื่อมกันดีนี้ เป็นนัยที่ชื่อว่า อังกุสนัย

อนึ่ง นัยทั้งสองนี้ชื่อว่า โวหารนัย (นัยที่เป็นชื่อเรียก) และกรรมนัย (นัยกระทำการสอดส่องหรือนำมาเชื่อมกัน)

[นันทิยาวัฏฏนัยเป็นต้นทั้ง ๓ ประการ ชื่อว่า อรรถนัย คือ นัยแสดงเนื้อความ ส่วนนัย ๒ ประการหลัง ชื่อว่า โวหารนัย คือ นัยที่เป็นเพียงชื่อเรียก มิได้แสดงเนื้อความใดๆ เป็นพิเศษ และชื่อว่า กรรมนัย คือ นัยกระทำการสอดส่องหรือนำมาเชื่อมกัน เพราะเป็นเพียงการสอดส่องและนำมาเชื่อมธรรมที่เป็นหัวข้อหลักเท่านั้น]

[๒๒] พระมหากัจจายนะแสดงหาระและนัยอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงลำดับการประกอบหาระและนัยเหล่านั้น จึงกล่าวว่า โสฬส หารา ปฐมํ (หาระ ๑๖ ประการพึงประกอบไว้ก่อน) เป็นต้น

ในพากย์นั้น มีถ้อยคำที่เพิ่มเข้ามา [คือ โยเชตพฺพา (พึงประกอบ)] โดยมีข้อความว่า หาระ ๑๖ ประการ พึงประกอบไว้ก่อน ความหมายก็คือ พึงกระทำการอธิบายหาระก่อน เพราะเป็นการอธิบายรูปศัพท์

คำว่า ทิสโลจนโต แปลว่า ด้วยทิสาโลจนนัย หรือมีปาฐะนี้นั่นแหละ[ว่า ทิสาโลจเนน]

หิ ศัพท์ในคำว่า องฺกุเสน หิ เป็นเพียงนิบาต [คือ ไม่มีความหมายพิเศษใดๆ มีประโยชน์เพื่อให้ครบพยางค์ในบาทคาถาเท่านั้น]

บทที่เหลือมีเนื้อความปรากฏแล้วนั่นเทียว

กลุ่ม ๑๒

(กลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถ ๑๒)

[๒๓] บัดนี้ พระมหากัจจายนะกล่าวว่า อกฺขรํ ปทํ (พยางค์ บท) เป็นต้น เพื่อแสดงกลุ่มศัพท์และอรรถที่กล่าวไว้แล้วว่า ทฺวาทส ปทานิ สุตฺตํ (พระพุทธพจน์เป็นกลุ่ม [ศัพท์และอรรถ] ๑๒ ประการ)

ในคาถานั้น พยางค์ในบทที่ยังพูดไม่จบ ชื่อว่า อักขระ เพราะไม่เคลื่อนย้ายไปสู่คำไวพจน์ เนื่องจากคำไวพจน์ของพยางค์หามีไม่

[คำว่า อกฺขร (พยางค์) สำเร็จรูปมาจาก น ศัพท์ + ขร ธาตุ (สญฺจรณ = เคลื่อนย้าย) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ขรติ สญฺจรตีติ ขรํ, น ขรํ อกฺขรํ (อักขระ คือ พยางค์ที่ไม่เคลื่อนย้ายไปสู่คำไวพจน์) คำว่า อกฺขร ตามนัยนี้หมายถึง พยางค์ ส่วนคำว่า อกฺขร ที่แปลว่า เสียง, อักษร มีรูปวิเคราะห์ว่า ขรนฺตีติ ขรา, น ขรา อกฺขรา (อักขระ คือ เสียงที่ไม่เสื่อมสิ้นไป) หมายความว่า เสียงเป็นบัญญัติที่ไม่เสื่อมสิ้นไปเหมือนสังขตธรรมคือรูปนามที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งอันได้แก่กรรม จิต อุตุ และอาหาร ซึ่งมีความเกิดดับคือเสื่อมสิ้นไป]

ถามว่า : ในคำว่า วณฺณ (พยางค์) ชื่อว่า วัณณะ เพราะความหมายอะไร

ตอบว่า : ชื่อว่า วัณณะ เพราะแสดงเนื้อความ เนื่องจากพยางค์ดำเนินต่อเนื่องกันไปเพียงชั่วขณะ ซึ่งบุคคลเข้าใจโดยความเป็นบท (คำแสดงความหมาย) เป็นต้น ย่อมแสดงเนื้อความนั้นๆ ตามความหมายรู้กันทางโลก[ว่าศัพท์นั้นๆ สื่อถึงเนื้อความนั้นๆ]

อีกนัยหนึ่ง บทที่มีพยางค์เดียว ชื่อว่า อักขระ [เช่น โค (วัว), มา (อย่า)]

บางคนกล่าวว่า เทศนาทางใจชื่อว่า อักขระ เพราะไม่เคลื่อนย้ายไปสู่ถ้อยคำ

[พระนิกายอภยคิริกล่าวว่า พระอภิธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า เป็นเทศนาทางใจที่มิได้เปล่งเสียงออกทางวาจา จึงชื่อว่า อักขระ เพราะไม่เคลื่อนย้ายไปสู่ถ้อยคำ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวถึงความเห็นข้างต้นด้วยคำว่า เกจิ (บางคน) ซึ่งนิยมใช้เพื่อแสดงความไม่เห็นด้วย]

คำว่า ปทํ มีรูปวิเคราะห์ว่า บท คือ ศัพท์แสดงเนื้อความ มี ๔ ประเภท คือ บทนาม บทอาขยาต บทอุปสรรค และบทนิบาต

บทนาม คือ บทที่ระบุถึงสิ่งที่ปรากฏ[โดยความเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม] เช่น ผสฺโส (การกระทบ) เวทนา (ความรู้สึก) จิตฺตํ (จิต) เป็นต้น

บทอาขยาต คือ บทที่ระบุถึงกิริยาเป็นหลัก เช่น ผุสติ (ย่อมกระทบ) เวทยติ (ย่อมเสวย) วิชานาติ (ย่อมรู้) เป็นต้น

บทอุปสรรค คือ บทมี ป เป็นต้น อันเป็นเหตุให้เข้าใจกิริยาโดยพิเศษ [เช่น จิรปฺปวาสึ (ผู้อยู่แยกกันนาน) ป อุปสรรคใช้ในความหมายว่า แยกกัน (วิโยค)]

บทนิบาต คือ บทว่า เอวํ เป็นต้น ที่ใช้แสดงความต่างกันของกิริยา [เช่น เอวํ มนสิกโรถ (จงใส่ใจอย่างนี้), มา เอวํ มนสากตฺถ (อย่าใส่ใจอย่างนี้)] และแสดงความต่างกันของสิ่งที่ปรากฏ[โดยความเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม [เช่น เอวํสีลา (ผู้มีปกติอย่างนี้), เอวํธมฺมา (ผู้มีสภาพอย่างนี้)]

คำว่า พฺยญฺชนํ มีรูปวิเคราะห์ว่า **พยัญชนะ** คือ คำแสดงเนื้อความที่บทกล่าวไว้โดยสังเขป หมายถึง พากย์

อนึ่ง พึงทราบว่าพากย์นั้นเป็นกลุ่มบทโดยตรง โดยแท้จริงแล้ว การรู้เนื้อความในขณะฟังบทล้วนๆ ย่อมมีได้ด้วยการเชื่อมกับบทอื่นที่ได้รับด้วยการติดตามมา[จากพากย์ก่อน] เป็นต้น ดังนั้น พากย์จึงแสดงเนื้อความโดยแท้

[คัมภีร์เนตติฎีกาอธิบายลักษณะของพากย์ว่า

สาขฺยาตํ สาพฺยยํ สการกํ สวิเสสนํ วากฺยนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.[๙๘]

“พึงทราบว่ากลุ่มบทที่มีอาขยาต อัพยยะ [อุปสรรคและนิบาต] การก และวิเสสนะ ชื่อว่าพากย์”

คำอธิบายของคัมภีร์เนตติฎีกาข้างต้นสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

เอกาขฺยาโต ปทจโย สิยา วากฺยํ สการโก.[๙๙]

“หมู่บทที่มีอาขยาตวาจกหนึ่งบท และประกอบด้วยการก ชื่อว่าประโยค”

ท่านธรรมบาลเถระผู้แต่งเนตติฎีกามีชีวิตอยู่ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ จึงแต่งคัมภีร์นี้ก่อนคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาที่แต่งโดยพระโมคคัลลาน พระเถระชาวสิงหลในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ สันนิษฐานว่าพระธรรมบาลเถระคงจะอธิบายความตามพจนานุกรมสันสกฤตชื่ออมรโกษอันเป็นที่อ้างอิงของคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ติสฺยาทฺยนฺตจโย วากฺย๎ กฺริยา วา การกานฺวิตา.[๕๐]

"กลุ่มบทที่มีวิภัตติอาขยาตมี ติ เป็นต้นและวิภัตตินามมี สิ เป็นต้นอยู่ท้าย ชื่อว่า พากย์ หรือกริยาที่ประกอบด้วยการก ชื่อว่าพากย์"

นอกจากนั้น คัมภีร์ไวยากรณ์มคธก็กล่าวถึงลักษณะของพากย์ไว้หลายมติตามไวยากรณ์สันสกฤตที่อ้างอิง ดังข้อความกล่าวว่า

เภทฺยเภทกภูตตฺถ- ปทาขฺยาตสมาคมา
สมุเทติ สมตฺตตฺถํ วากฺยํ โวหารนิสฺสิตํ.[๕๑]

"พากย์ที่คล้อยตามคำของชาวโลกย่อมสามารถสื่อความหมายที่บริบูรณ์ได้เพราะประกอบด้วยบทนามที่มีเนื้อความเป็นวิเสสนะวิเสสยะกันและบทอาขยาต"

เภทาเภทกภูตตฺถํ ปุณฺณํ โวหารนิสฺสิตํ
นานาปทํ วิภาเวติ ยํ ตํ วากฺยนฺติ วุจฺจติ.[๕๒]

"พากย์มีลักษณะ ๓ ประการ คือ เป็นกลุ่มบทที่กำหนดขึ้นตามถ้อยคำของชาวโลก เป็นวิเสสนะและวิเสสยะกัน และแสดงเนื้อความให้เข้าใจได้"

อนิฏฺฐิเต ปเท วณฺโณ วากฺขรํ นิฏฺฐิเต ปทํ
วากฺยํ ตสฺสมุทาโย ต- มญฺโญญฺญาเปกฺขลกฺขณํ.[๕๓]

"อีกนัยหนึ่ง พยางค์ คือ อักษรตัวหนึ่งๆ ในบทที่ยังพูดไม่จบ บท คือคำที่พูดจบแล้ว ประโยค คือ กลุ่มบทที่มีลักษณะเกี่ยวเนื่องกัน"]

คำว่า **นิรุตติ** คือ รูปวิเคราะห์ กล่าวคือ คำจำกัดความ ซึ่งกล่าวไว้ในการจำแนกพากย์

ในคำว่า นิทฺเทโส **นิเทศ** คือ การแสดงรูปวิเคราะห์โดยพิสดาร เพราะเป็นการแสดงรูปวิเคราะห์โดยประการทั้งหมด

อาการะ คือ การจำแนกพากย์ด้วยบทต่างๆ

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ บทกับการจำแนกพากย์จะต่างกันอย่างไร

ตอบว่า : บทเป็นส่วนหนึ่งของพากย์นั้นในพากย์ที่ยังพูดไม่จบหรือยังมิได้จำแนก ส่วนการจำแนกพากย์เป็นส่วนหนึ่งของพากย์นั้น ในพากย์ที่พูดจบแล้วหรือจำแนกแล้ว

คำว่า ฉัฏฐวจนะ คือ คำเป็นที่ ๖

คำว่า อาการฉัฏฐวจนะ คือ การจำแนกพากย์ อันเป็นคำที่ ๖ หมายถึง กลุ่มศัพท์

อนึ่ง บทว่า อาการะ (การจำแนกพากย์) ที่ควรกล่าวไว้ต่อจากบทว่า พยัญชนะ (พากย์) พระมหากัจจายนะกล่าวว่า อาการฉฏฺฐวจนํ (การจำแนกพากย์ อันเป็นที่ ๖) โดยกล่าวต่อจากบทว่า นิเทศ (การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ) [เพื่อรักษาคณะฉันท์] ส่วนบุคคลผู้ต้องการลำดับบทพึงตั้งบทนั้นไว้ต่อจากบทว่า พยัญชนะ สมจริงดังพระมหากัจจายนะจักกล่าวว่า อปริมาณา พฺยญฺชนา อปริมาณา อาการา (พากย์ไม่มีประมาณ การจำแนกพากย์ไม่มีประมาณ) และว่า พฺยญฺชเนหิ วิวรติ อากาเรหิ วิภชติ (ทรงอธิบายด้วยพากย์)

บางคนสาธยายว่า อาการปทพฺยญฺชนนิรุตฺติโย จ นิทฺเทโส (การจำแนกพากย์ บท พากย์ รูปวิเคราะห์ การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ)

บาทคาถาว่า เอตฺตาวํ พฺยญฺชนํ สพฺพํ (ทั้งหมดนี้ชื่อว่า กลุ่มศัพท์) หมายความว่า พยางค์เป็นต้นที่แสดงไว้ทั้งหมดนี้ ชื่อว่า กลุ่มศัพท์ ไม่มีกลุ่มศัพท์ที่ไม่นับเข้าในกลุ่มศัพท์เหล่านี้

[๒๔] **สังกาสนา** คือ อรรถแสดงโดยสังเขป

ปกาสนา คือ อรรถแสดงไว้ก่อน หมายความว่า อรรถที่ประกาศไว้ก่อน [อรรถที่เป็นหัวข้อ] ความจริงแล้ว พระมหากัจจายนะถือเอาความเข้าใจเนื้อความที่แสดงไว้ด้วยพยางค์และบท ด้วยคำที่แสดงเนื้อความทั้งสองนี้ เพราะความเข้าใจเนื้อความของบทย่อมมีได้เมื่อฟังบทแล้ว เนื่องจากเสียงที่บุคคลได้ยินย่อมกระทำวิธีพิเศษ[คือรวมกันเป็นข้อความ]

แก่ผู้ฟังเสียง สมจริงดังพระมหากัจจายนะจักกล่าวว่า ตตฺถ ภควา อกฺขเรหิ สงฺกาเสติ ปเทหิ ปกาเสติ (ในธรรมจักรนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยสังเขปด้วยพยางค์ ทรงแสดงไว้ก่อนด้วยบท) และว่า อกฺขเรหิ ปเทหิ จิ อุคฺฆาเฏติ (ทรงแสดงโดยย่อด้วยพยางค์และบท)

วิวรณา คือ อรรถอธิบาย

คำว่า วิภชนุตตานีกัมมปัญญัตติ คือ วิภชนา อุตตานีกัมมะ และปัญญัตติ

วิภชนา (อรรถจำแนก) คือ อรรถที่กระทำการแจกแจง

ทั้งสองศัพท์ [คือ วิวรณา และวิภชนา] แสดงการอธิบายโดยนิเทศ

พึงทราบว่าท่านแสดงความเข้าใจเนื้อความที่ประกาศไว้ด้วยพากย์และการจำแนกพากย์

อุตตานีกัมมะ คือ อรรถขยายให้ชัดเจน

ปัญญัตติ คือ อรรถแสดงโดยประการต่างๆ

ทั้งสองศัพท์ [คือ อุตตานีกัมมะ และปัญญัตติ] แสดงการอธิบายโดยปฏินิเทศ

แม้ในที่นี้พึงทราบว่า ท่านแสดงความเข้าใจเนื้อความที่ประกาศไว้ด้วยกลุ่มศัพท์ที่เรียกว่า รูปวิเคราะห์ และการแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ ซึ่งเป็นเนื้อความที่ควรแสดงซ้ำอีก[เพื่อขยายความโดยละเอียด]

คำว่า เอเตหิ (ด้วยกลุ่มอรรถ ๖ ประการเหล่านี้) คือ ด้วยกลุ่มอรรถ ๖ ประการเหล่านี้เท่านั้น เพราะไม่มีเนื้อความของเทศนาที่พ้นไปจากสังกาสนาเป็นต้น

คำว่า อตฺโถ (อรรถ) คือ เนื้อความของพระพุทธพจน์

คำว่า กมฺมํ (กิริยา) คือ กิริยาแสดงโดยย่อ เป็นต้น ที่จริงแล้ว ความเกิดขึ้นแห่งกิริยา “รู้” ย่อมมีในกระแสจิตของเวไนยชนมีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้น ด้วยเนื้อความของพระพุทธพจน์ที่ปรากฏในพระเทศนา อนึ่ง เนื้อความดังกล่าวจำแนกเป็นสังกาสนาเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อตฺโถ กมฺมญฺจ นิทฺทิฏฺฐํ (อรรถ[ของพระพุทธพจน์]และกิริยา[แสดงธรรม]กล่าวไว้)

[๒๕] คำว่า ตีณิ กล่าวไว้โดยลิงควิปัลลาสนัย ความหมายก็คือ ตโย (สาม)

[ลิงควิปัลลาสนัย คือ นัยเปลี่ยนลิงค์ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ว่า ตโย ตามบทปุงลิงค์ว่า นยา ก็ใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ตีณิ เพื่อรักษาคณะฉันท์ กล่าวคือ ถ้ามีรูปว่า ตโย ก็จะทำให้คณะฉันท์ของคาถามาตราพฤติผิดไป เพราะคำว่า ตโย จ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะที่จัดเป็นวิสมคณะ คือ คณะเลขคี่ และวิสมคณะดังกล่าวก็จะเป็น ช คณะไม่ได้ ดังคัมภีร์วุตโตทัย (คาถา ๑๘) กล่าวว่า น โช วิสเม (ช คณะย่อมไม่มีในวิสมคณะ)]

คำว่า นวหิ ปเทหิ คือ ส่วน (อรรถ) ๙ ประการ

คำว่า อตฺโถ สมายุตฺโต (ข้อความประกอบไว้) คือ ข้อความประกอบไว้ดี กล่าวคือ ย่อมไม่ดำเนินไปโดยแยกกับนัย ความจริงแล้วข้อความในพระบาลีนับเข้าในอรรถนัย (นัยแสดงเนื้อความ) ๓ และแสดงลักษณะพิเศษมีการแสดงโดยย่อ เป็นต้น เพราะพระพุทธพจน์ทั้งปวงแสดงสัจจะ ๔ และอรรถนัยก็ดำเนินไปด้วยการประกอบสัจจะ ๔ ดังนี้แล

[๒๖] บัดนี้ พระมหากัจจายนะจะแสดงกำหนดเนื้อความแห่งบทของเนตติปกรณ์มีหาระเป็นต้นตามที่แสดงไว้แล้วโดยนับจำนวนเพื่อให้จำง่าย จึงกล่าวว่า อตฺถสฺส (เมื่อรวมศัพท์และอรรถทั้งสองอย่าง) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า จตุพฺพีส (๒๔ ประการ) คือ กลุ่มศัพท์ ๒๔ ประการอันได้แก่ หาระ ๑๖ กลุ่มศัพท์ ๖ และกรรมนัย (นัยกระทำการสอดส่องหรือนำมาเชื่อมกัน) ๒

คำว่า อุภยํ (ศัพท์และอรรถทั้งสองอย่าง) คือ ศัพท์และอรรถทั้งสองอย่างนี้อันได้แก่ กลุ่มอรรถ ๙ ประการเหล่านี้ คือ กลุ่มอรรถ ๖ และอรรถนัย (นัยแสดงเนื้อความ) ๓ พร้อมทั้งกลุ่มศัพท์ ๒๔ ประการดังกล่าว

คำว่า สงฺกลยิตฺวา แปลว่า เมื่อรวมกัน

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า สงฺเขปยโต (เมื่อรวมเข้ากัน) หมายความว่า เมื่อกระทำให้รวมกัน

คำว่า เอตฺติกา แปลว่า เพียงเท่านี้ หมายความว่า ไม่มีเนื้อความของบทในเนตติปกรณ์ใดๆ ที่พ้นไปจากกลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถเหล่านี้

การลำดับหาระ ๑๖ และนัย ๕

พระมหากัจจายนะแสดงลำดับการอธิบายหาระและนัยว่า บัณฑิตพึงอธิบายหาระไว้ก่อนตามนัย[ในคาถา ๒๒] ว่า โสฬส หารา ปฐมํ (หาระ ๑๖ ประการ พึงประกอบไว้ก่อน) เพื่ออธิบายเนื้อความแห่งพระพุทธพจน์ด้วยเนตตินัยที่มีศัพท์และอรรถ ๓๓ ประการอย่างนี้ ลำดับการอธิบายหาระและนัยนั้นสำเร็จแล้วตามลำดับแห่งการแสดงโดยแท้ เมื่อสำเร็จอย่างนี้ การปรารภหาระไว้ก่อนนั้นย่อมแสดงข้อความนี้ว่า บัณฑิตพึงประกอบหาระและนัยทั้งหมดนี้ โดยเป็นคำอธิบายพระพุทธพจน์ตามลำดับที่กล่าวไว้นี้ ไม่พึงอธิบายโดยข้ามลำดับ [คือให้อธิบายพระพุทธพจน์ด้วยหาระตามลำดับก่อน แล้วจึงอธิบายด้วยนัยต่อมา]

ถามว่า : อะไรเป็นเหตุให้หาระและนัยปรากฏแล้วตามลำดับข้างต้นในเรื่องนี้

ตอบว่า : คำถามนี้ไม่สมควร เพราะไม่อยู่ในลำดับอย่างใดอย่างหนึ่ง

[ลำดับที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ตามฐานะ มี ๕ ประเภท พบในคัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรม[๕๔] ดังนี้

๑. ปหานกมะ ลำดับแห่งการละ เช่น ทสฺสเนน ปหาตพฺพา (ธรรมที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค), ภาวนาย ปหาตพฺพา (ธรรมที่พึงละด้วยมรรคขั้นสูง)

๒. ภูมิกมะ ลำดับภูมิ เช่น กามาวจรํ (กามาวจรภูมิ), รูปาวจรํ (รูปาวจรภูมิ), อรูปาวจรํ (อรูปาวจรภูมิ)

๓. อุปปัตติกมะ ลำดับการเกิดขึ้น เช่น ปฐมํ กลลํ โหติ (น้ำใสเกิดขึ้นก่อน) กลลา โหติ อพฺพุทํ (จากน้ำใสเป็นฟองใส)

๔. ปฏิปัตติกมะ ลำดับการปฏิบัติ เช่น สีลวิสุทฺธิ (ความหมดจดแห่งศีล), จิตฺต-วิสุทฺธิ (ความหมดจดแห่งจิต)

๕. เทสนากมะ ลำดับแห่งการแสดง เช่น จตฺตาโร สติปฏฺฐานา (สติปัฏฐานสี่), จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา (สัมมัปปธานสี่)]

อีกนัยหนึ่ง เหตุแห่งลำดับของหาระทั้งหลาย มีดังนี้ คือ

พระธรรมเทศนามีสภาวะแสดงอัสสาทะเป็นต้นอันเป็นที่อาศัย จุดมุ่งหมาย เหตุของจุดมุ่งหมาย และตัวเทศนา [อัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะ เป็นที่อาศัย ส่วนการชักชวนเป็นตัวเทศนา] อีกทั้งเป็นสิ่งที่คล้อยตามพระพุทธพจน์ทั้งปวงเสมอ ดังนั้น พระมหา-กัจจายนะจึงแสดงเทสนาหาระไว้ก่อน เพราะเป็นสิ่งที่เข้าใจง่าย และเป็นที่ตั้งของคำอธิบายพิเศษอื่นมีวิจยหาระเป็นต้น

วิจยหาระกล่าวไว้ต่อจากเทสนาหาระนั้น เพราะมีสภาพจำแนกเนื้อความของบทที่เป็นเทสนาหาระ พร้อมทั้งบท คำถาม คำตอบ ข้อความก่อนและหลัง และอนุคีติ (การอ้างพระพุทธพจน์) สมจริงดังคำกล่าว[ในวิจยหารวิภังค์]ว่า ปทํ วิจินติ...อาณตฺตึ วิจินติ อนุคีตึ วิจินติ (ย่อมจำแนกบท[โดยอรรถและศัพท์]...การชักชวน และอนุคีติ)

การสอบสวนความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสมของเนื้อความที่จำแนกไว้ตามวิจยหาระ ย่อมสมควร ดังนั้น จึงกล่าวยุตติหาระไว้ต่อจากวิจยหาระ เพราะเป็นการสอบสวนความเหมาะสม สมจริงดังคำกล่าวต่อไปว่า วิจเยน หาเรน วิจินิตฺวา ยุตฺติหาเรน โยเชตพฺพํ (บัณฑิตใคร่ครวญด้วยวิจยหาระทั้งหมดนั้นแล้ว พึงประกอบด้วยยุตติหาระ)

การค้นหาปทัฏฐานที่มีลักษณะแสดงเหตุต่อ ๆ มาตามสมควรแก่การเกิดขึ้นของเนื้อความที่เหมาะสมหรือไม่เหมาะสม บัณฑิตพึงกระทำ ดังนั้น จึงแสดงปทัฏฐานหาระต่อจากยุตติหาระ สมจริงดังคำกล่าว[ในปทัฏฐานหารวิภังค์]ว่า โย โกจิ อุปนิสฺสโย โย โกจิ ปจฺจโย จ, สพฺโพ โส ปทฏฺฐานํ (ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งอันเป็นปัจจัยที่มีกำลังและปัจจัย[ที่ไม่มีกำลัง] ธรรมทั้งปวงนั้นเป็นปทัฏฐาน)

ท่านกล่าวลักขณหาระต่อจากปทัฏฐานหาระเพื่อแสดงว่า บัณฑิตพึงกระทำการถือเอาธรรมที่แม้มิได้กล่าวไว้ ซึ่งเป็นธรรมที่เหมาะสมหรือไม่เหมาะสม และได้กำหนดสภาวะไว้แล้วตามเหตุต่อ ๆ มาโดยความมีลักษณะเสมอกัน สมจริงดังคำแสดงปฏิจจ-สมุปบาทโดยนัยว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา (สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) แล้วกล่าวว่า เอวํ เย ธมฺมา เอกลกฺขณา (โดยประการดังนี้ ธรรมเหล่าใดมีลักษณะอย่างเดียวกัน) เป็นต้นในลักขณหารวิภังค์

ท่านกล่าวจตุพยูหหาระต่อจากลักขณหาระเพื่อแสดงว่าบัณฑิตพึงแสดงรูปวิเคราะห์เป็นต้นของธรรมที่นำมาแสดงไว้โดยอ้อมอีกด้วย มิใช่แสดงรูปวิเคราะห์เป็นต้นของคำที่พบโดยตรงในพระพุทธพจน์ เมื่อเป็นดังนี้ ความเข้าใจเนื้อความจึงมีได้โดยสิ้นเชิง ฉะนั้นจึงกล่าวการประมวลข้อความทั้งสิ้นว่า ยทา หิ ภิกฺขุ อตฺถสฺส จ นามํ ชานาติ ธมฺมสฺส จ นามํ ชานาติ ตถา ตถา นํ อภินิโรเปติ (เมื่อใด ภิกษุย่อมรู้ชื่อของอรรถ ย่อมรู้ชื่อของธรรม ย่อมแสดงชื่อนั้นไว้ตามอรรถและธรรมนั้นๆ)

เช่นเดียวกันนี้ ในพระพุทธดำรัสว่า ปุนปฺปุนํ คพฺภมุเปติ (ย่อมเข้าถึงการเกิดบ่อยๆ) ท่านจักกล่าวอธิบายการปฏิบัติชอบด้วยคำว่า เย ชรามรเณน อฏฺฏิยิตุกามา ภวิสฺสนฺติ เต ภวิสฺสนฺติ โภชเน มตฺตญฺญุโน อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารา (ชนเหล่าใดปรารถนาจะพ้นไปจากชราและมรณะ ชนเหล่านั้นจักเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค สำรวมทวารในอินทรีย์)

[ประโยคว่า เอวญฺหิ นิรวเสสโต อตฺถาวโพโธ โหติ (เมื่อเป็นดังนี้ ความเข้าใจเนื้อความจึงมีได้โดยสิ้นเชิง) เป็นประโยคผล ส่วนประโยคว่า เอวญฺจ กตฺวา ฯลฯ อนวเสสปริยาทานํ วกฺขติ (ฉะนั้นจึงกล่าวการประมวลข้อความทั้งสิ้น) เป็นประโยคอาคมทัพหีกรณะ คือ ประโยคย้ำความด้วยสาธก

อย่างไรก็ตาม ในบางแห่งมีประโยคลัทธคุณะ คือ แสดงผลที่ได้รับอีกทอดหนึ่งต่อจากประโยคผล ส่วนใหญ่ประโยคผลที่มีประโยคลัทธคุณะต่อมา มักมีประโยคเหตุคั่นอยู่ตรงกลาง ดังตัวอย่างในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๑) ดังนี้

๑. โย โกจิ โลกิยโลกุตฺตราทิเภโท วจนตฺโถ, โส สพฺโพ อกฺขเรเหว สญฺญายเต.

๒. สิถิลธนิตาทิอกฺขรวิปตฺติยํ หิ อตฺถสฺส ทุนฺนยตา โหติ.

๓. ตสฺมา อกฺขรโกสลฺลํ พหูปการํ พุทฺธวจเนสุ.

“๑. เนื้อความของศัพท์อันจำแนกเป็นโลกิยะและโลกุตตระเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง มีอยู่ เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น

๒. เพราะเมื่อมีการวิบัติแห่งอักษรมีสิถิลและธนิตเป็นต้น การรู้เนื้อความได้ยากย่อมมี

๓. เพราะเหตุนั้น ความเชี่ยวชาญในอักษรนั้นจึงมีอุปการะมากใน[การทำความเข้าใจ]พระพุทธพจน์”

ประโยคที่ ๑ แสดงผลว่า บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษร

ประโยคที่ ๒ แสดงเหตุว่า เพราะเมื่อมีการวิบัติแห่งอักษรมีสิถิลและธนิตเป็นต้น การรู้เนื้อความได้ยากย่อมมี

ประโยคที่ ๓ แสดงผลที่ได้รับต่อมาจากการหมายรู้ได้ด้วยอักษรว่า ความเชี่ยวชาญในอักษรจึงมีอุปการะมากใน[การทำความเข้าใจ]พระพุทธพจน์]

เมื่อพระมหากัจจายนะแสดงการจำแนกข้อความก่อนและหลังของบทในพระพุทธพจน์ที่เรียกว่า การเทียบเคียงกับพระพุทธพจน์อื่น พร้อมด้วยการแสดงรูปวิเคราะห์ ความมุ่งหมาย และเหตุของการแสดงธรรม ท่านอาจแสดงการเวียนไปหาธรรมอื่นที่เสมอกันหรือไม่เสมอกันกับธรรมเหล่านั้นได้ ดังนั้น จึงกล่าวอาวัฏฏหาระต่อจากจตุพยูหหาระ ดังนั้นในคาถาว่า อารมฺภถ นิกฺกมถ (เธอทั้งหลายจงริเริ่ม จงก้าวหน้า) ท่านแสดงวิริยินทรีย์ สมาธินทรีย์ และปัญญินทรีย์ด้วยการริเริ่ม การก้าวหน้า การประกอบความเพียรในพระพุทธศาสนา และการกำจัดกองทัพแห่งมัจจุ แล้วเวียนไปหาความประมาทที่แสดงไว้ในพระพุทธพจน์อื่นว่าเป็นมูลเหตุแห่งการไม่ประกอบการริเริ่มเป็นต้นนั้น

[ท่านแสดงวิริยินทรีย์เป็นต้นในอาวัฏฏหาระด้วยคำว่า อารมฺภถ นิกฺกมถา”ติ วีริยสฺส ปทฏฺฐานํ (บาทคาถาว่า ‘เธอทั้งหลายจงริเริ่ม จงก้าวหน้า’ เป็นปทัฏฐานแก่วิริยะ) เป็นต้นแล้วได้เวียนไปหาความประมาทด้วยคำว่า อยุญฺชนฺตานํ วา สตฺตานํ โยเค, ยุญฺชนฺตานํ วา อารมฺโภ (การปรารภ[พระธรรมเทศนา]ย่อมมีแก่บุคคลผู้ไม่เพียรเจริญภาวนา หรือแก่ผู้เพียรเจริญภาวนาอยู่)]

เมื่อพระมหากัจจายนะทำการประกอบการเวียนไปหาธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ตรงกันข้ามแล้ว การจำแนกธรรมฝ่ายสังกิเลสและโวทานโดยสภาวธรรมทั่วไปและไม่ทั่วไปและโดยปทัฏฐาน และโดยภูมิ เป็นสิ่งที่บุคคลเข้าใจได้ง่าย ดังนั้น จึงกล่าววิภัตติหาระต่อจากอาวัฏฏหาระ เพราะในวิภัตติหารวิภังค์ได้ปรารภว่า กตเม ธมฺมา สาธารณา. เทฺว ธมฺมา สาธารณา, นามสาธารณา วตฺถุสาธารณา จ (ถามว่า : สภาวธรรมทั่วไปในเรื่องนั้น คืออะไร ตอบว่า : สภาวธรรมทั่วไปมี ๒ ประการ คือ สภาวธรรมทั่วไปโดยชื่อ [เช่น กุศลอกุศล] (นามสาธารณะ) และสภาวธรรมทั่วไปโดยที่อาศัย (วัตถุสาธารณะ) แล้วจำแนกธรรมที่มีส่วนเสมอกันและตรงกันข้ามด้วยคำเป็นต้นว่า มิจฺฉตฺตนิยตานํ สตฺตานํ อนิยตานญฺจ สตฺตานํ

ทสฺสนปฺปหาตพฺพา กิเลสา สาธารณา, ปุถุชฺชนสฺส โสตาปนฺนสฺส จ กามราคพฺยาปาทา สาธารณา (กิเลสอันบุคคลพึงละด้วยโสดาปัตติมรรค ทั่วไปแก่มิจฉัตตนิยตบุคคล [บุคคลผู้ประพฤติชั่วที่ให้ผลแน่นอนต่อจากจุติ ๖ จำพวก] และอนิยตบุคคล [ผู้ไปเกิดในภูมิที่ไม่แน่นอน ๔ จำพวก] กามราคะและพยาบาท ทั่วไปแก่ปุถุชนและพระโสดาบัน)

เมื่อท่านกระทำการจำแนกกุศลธรรมและอกุศลธรรมเหล่านั้นแล้ว เพราะธรรมดังกล่าวมีสภาพต่างกัน การเวียนไปหาธรรมที่ตรัสไว้ในพระพุทธพจน์โดยความตรงกันข้ามย่อมเข้าใจง่าย ดังนั้น จึงกล่าวปริวัตตนหาระต่อจากวิภัตติหาระ ดังท่านจักแสดงธรรมที่จำแนกสภาพไว้โดยความเสมอกันในปริวัตตนหารวิภังค์ว่า สมฺมาทิฏฺฐิสฺส ปุริสปุคฺคลสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิ นิชฺชิณฺณา ภวติ (บุคคลผู้มีสัมมาทิฏฐิย่อมละมิจฉาทิฏฐิได้)

[คำว่า สาวชฺช แปลว่า “ธรรมที่เป็นไปกับโทษ, ธรรมที่มีโทษ” คือ อกุศลธรรม ตัดบทเป็น ส + อวชฺช มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วชฺชเมว อวชฺชํ (อวัชชะ คือ โทษนั่นแหละ) อ ศัพท์เป็นศัพท์ตัพภาวะ คือ มีเนื้อความของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น รูปวิเคราะห์นี้เป็นกรรมธารยสมาสพิเศษ เรียกว่า ตัพภาววุตติ-กรรมธารยสมาส คือ กรรมธารยสมาสที่เป็นไปในเนื้อความของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น (ภาว ศัพท์มีความหมายว่า เนื้อความ)

- สห อวชฺเชน เย วตฺตนฺตีติ สาวชฺชา (สาวัชชะ คือ ธรรมที่เป็นไปกับโทษ)]

ท่านกล่าวเววจนหาระต่อจากปริวัตตนหาระเพื่อแสดงว่า แม้ธรรมทั้งหลายที่เวียนไปโดยความตรงกันข้าม บัณฑิตพึงแสดงด้วยคำไวพจน์ มิใช่ธรรมที่ปรากฏในพระพุทธพจน์อย่างเดียว

ธรรมเหล่านั้น [คือธรรมที่เวียนไปโดยความตรงกันข้าม] ท่านแสดงไว้โดยคำไวพจน์แล้วอย่างนี้ ดังนั้น การจำแนกธรรมที่แสดงไว้โดยคำไวพจน์ด้วยความเป็นบัญญัติต่างๆ จึงเข้าใจง่าย เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวปัญญัตติหาระต่อจากเววจนหาระ ดังจะเห็นได้ว่าท่านจักแสดงการจำแนกบัญญัติของคำไวพจน์แห่งธรรมที่ปรากฏในพระพุทธพจน์ซึ่งรู้ง่ายไว้ในปัญญัตติหารวิภังค์

เมื่อพระมหากัจจายนะกระทำการจำแนกธรรมมีปฏิจจสมุปบาทและสัจจะเป็นต้น โดยมุ่งแสดงบัญญัติต่างๆ มีปภวบัญญัติ (บัญญัติแสดงเหตุเกิด) และปริญญาบัญญัติ (บัญญัติแสดงการกำหนดรู้) เป็นต้นแล้ว บุคคลย่อมอาจจำแนกธรรมที่ปรากฏในพระพุทธพจน์โดยมุ่งแสดงปฏิจจสมุปบาทเป็นต้นได้ ดังนั้น จึงกล่าวโอตรณหาระต่อจากปัญญัตติหาระ ดังจะเห็นได้ว่า ท่านแสดงคาถาว่า อุทฺธํ อโธ (ในธาตุชั้นสูง ธาตุชั้นต่ำ) เป็นต้นแล้ว ได้กล่าวถึงวิชชาที่เป็นของพระอเสกขะด้วยบทว่า วิปฺปมุตฺโต (ผู้หลุดพ้นแล้ว) จักยกขึ้นแสดงปฏิจจ-สมุปบาทด้วยคำว่า วิชฺชุปฺปาทา อวิชฺชานิโรโธ (อวิชชาดับเพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชชา) เป็นต้น

การชำระคำถามและใจความของเนื้อความแห่งบทในพระพุทธพจน์ที่หยั่งลงแล้วในธาตุและอายตนะเป็นต้น บุคคลย่อมเข้าใจได้โดยง่าย ดังนั้น จึงกล่าวโสธนหาระต่อจากโอตรณหาระ ดังคำที่ท่านจักกล่าวต่อไปว่า ยตฺถ เอวํ สุทฺโธ อารมฺโภ, โส ปญฺโห วิสุสชฺชิโต ภวติ (ในปัญหาใด มีการชำระใจความอย่างนี้ ปัญหานั้นเป็นอันวิสัชนาแล้ว)

ท่านแสดงอธิฏฐานหาระต่อจากโสธนหาระเพื่อแสดงว่า เมื่อบทและเนื้อความของบทในพระพุทธพจน์ถูกชำระแล้ว ความเป็นสามัญทั่วไปหรือความพิเศษที่มีอยู่ในบทและเนื้อความของบทเหล่านั้น บุคคลย่อมรู้ได้ง่าย โดยแท้จริงแล้ว โสธนหาระเอื้อประโยชน์แก่อธิฏฐานหาระ ดังท่านจักกล่าวต่อไปว่า ยถา ยถา วา ปน ปุจฺฉิตํ, ตถา ตถา วิสฺสชฺชยิตพฺพํ (พึงตอบตามคำถามของผู้ถามนั้นๆ)

เมื่อท่านแสดงธรรมสามัญที่มีลักษณะทั่วไปและธรรมพิเศษที่มีลักษณะไม่ทั่วไป บุคคลอาจเข้าใจประเภทของกองเหตุปัจจัยที่เรียกว่า ปริกขาระ ซึ่งมีสภาพทั่วไปและไม่ทั่วไปได้ ดังนั้น จึงกล่าวปริกขารหาระต่อจากอธิฏฐานหาระ สมจริงดังคำกล่าว[ในลักขณ-หารวิภังค์]ว่า อสาธารณลกฺขโณ เหตุ, สาธารณลกฺขโณ ปจฺจโย. ยถา กึ ภเว, ยถา องฺกุรสฺส นิพฺพตฺติยา พีชํ อสาธารณํ, ปถวี อาโป จ สาธารณา (เหตุ คือ เหตุที่มีลักษณะเฉพาะ ปัจจัย คือ เหตุที่มีลักษณะทั่วไป อุปมาว่า เมล็ดพืชเป็นเหตุเฉพาะของการเกิดหน่อ ส่วนดินและน้ำเป็นเหตุทั่วไป โดยแท้จริงแล้ว ดินและน้ำเป็นเหตุทั่วไปให้เกิดหน่อ)

เมื่อท่านแสดงเหตุทั่วไปและเหตุไม่ทั่วไปแล้ว ความเป็นเหตุในผลของตน (ปทัฏฐาน), การแสดงจำแนกเหตุและผลเหล่านั้น (คำไวพจน์), การอบรมธรรมที่ควรอบรม

และการละธรรมที่ควรละ ซึ่งนำมาแสดงไว้ ย่อมเป็นไปเพื่อความเข้าใจเนื้อความของพระพุทธพจน์อย่างถูกต้องโดยชอบ ดังนั้น จึงแสดงสมาโรปนหาระต่อจากปริกขารหาระ

[ในประโยคว่า ตสฺส อตฺตโน ผเลสุ การณากาโร เตสํ เหตุผลานํ ปเภทโต เทสนากาโร ภาเวตพฺพปหาตพฺพธมฺมานํ ภาวนาปหานานิ จ นิทฺธาเรตฺวา วุจฺจมานานิ (ความเป็นเหตุในผลของตน, การแสดงจำแนกเหตุและผลเหล่านั้น, การอบรมธรรมที่ควรอบรม และการละธรรมที่ควรละ ซึ่งนำมาแสดงไว้) มีบทกัตตา ๓ ศัพท์ คือ การณากาโร เทสนากาโร และ ภาวนาปหานานิ โดยมี จ ศัพท์ประกอบร่วมเป็นรูปว่า การณากาโร เทสนากาโร ภาวนาปหานานิ จ บทกริยากิตก์ของกัตตาทั้ง ๓ คือ วุจฺจมานานิ ตาม ภาวนาปหานานิ ไม่ใช้เป็นรูปปุงลิงค์ว่า วุจฺจมาโน ตาม การณากาโร และ เทสนากาโร เพราะกริยาในระหว่างหรือกิริยาคุมพากย์ต้องมีลิงค์ตามบทสุดท้ายเท่านั้น]

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นเหตุแห่งการลำดับหาระทั้งหลาย

อนึ่ง ในบรรดานัยทั้งหลาย พึงทราบลำดับแห่งอรรถนัย (นัยแสดงเนื้อความ) ๓ มีนันทิยาวัฏฏนัยเป็นต้นตามลำดับการแสดงแก่เวไนยชนเหล่านั้น เพราะคำอธิบายอรรถนัย ๓ เนื่องด้วยเวไนยชน ๓ [อุคฆฏิตัญญู วิปจิตัญญู และเนยยะ] อธิบายได้ว่า เวไนยชน ๓ มีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้นเนื่องด้วยนันทิยาวัฏฏนัยเป็นต้น นัยเหล่านั้นจึงมีอุปการะมากแก่เวไนยชนตามลำดับ เหมือนอุเทศ นิเทศ และปฏินิเทศ ดังจะเห็นได้ว่า พระมหากัจจายนะแสดงมูลบท ๔ บท, ๖ บท และ ๘ บทของอรรถนัยเหล่านั้น

[การแสดงอุเทศ นิเทศ และปฏินิเทศย่อมอำนวยประโยชน์แก่เวไนยชน ๓ ฉันใด อรรถนัย ๓ ก็อำนวยประโยชน์แก่เวไนยชน ๓ ตามลำดับ ฉันนั้น ดังนั้น เวไนยชน ๓ มีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้นจึงเนื่องด้วยนันทิยาวัฏฏนัยเป็นต้น]

พึงทราบลำดับของนัย[หลัง]ทั้งสองอื่นๆ ด้วยเหตุนี้ว่าเป็นการสอดส่องลักษณะของอรรถนัย ๓ และเป็นการนำข้อความของอรรถนัยมาเชื่อมกันไว้ดีในลักษณะนั้น

อนึ่ง เนื้อความของพระพุทธพจน์ที่พระมหากัจจายนะนำมาแสดงด้วยลักษณะพิเศษของหาระอย่างนี้ ซึ่งประกอบด้วยอรรถนัย ๓ ย่อมสามารถทำให้เวไนยชนบรรลุปฐมภูมิ

ได้ เพราะการแสดงเนตติปกรณ์มีประโยชน์เพื่อการบรรลุทัสสนภูมิ (ชั้นพระโสดาบัน) อันมีประโยชน์อย่างนี้สูงสุด

อีกนัยหนึ่ง การแสดงหาระพึงทราบด้วยคำเพียงเท่านี้ เพราะคำอธิบายพิเศษในพระพุทธพจน์ทั้งหมดนับเข้าในเนตติปกรณ์นี้ เนื่องจากคำอธิบายพระพุทธพจน์โดยพิเศษมีอยู่เพียงใด คำอธิบายทั้งหมดนั้นเนื่องด้วยยกฎของเนตติปกรณ์ ข้าพเจ้าได้กล่าวข้อความนี้ไว้แล้ว

กล่าวโดยพิสดารว่า บุคคลควรแสดงคำอธิบายพระพุทธพจน์โดยพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น

- ควรกล่าวเหตุเกิดของพระพุทธพจน์
- ควรแสดงเจตจำนงค์
- ควรอธิบายเนื้อความของบทโดยประการต่าง ๆ [คือ โดยสัททนัย นัยทางไวยากรณ์ที่มีสูตรกำกับ และนิรุตตินัย นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่ใช้สูตรกำกับ]
- ควรเข้าใจวิธิและอนุวาท [วิธิ คือ คำที่ถูกขยาย อนุวาท คือ คำขยาย เช่น โย กุณฺฑลี, โส เทวทตฺโต (บุคคลใดมีตุ้มหู บุคคลนั้นเป็นเทวทัต) ประโยคแรกเป็นอนุวาท เพราะขยายว่าเทวทัตเป็นคนมีตุ้มหู ส่วนประโยคหลังเป็นวิธิ เพราะถูกขยาย]
- ควรแก้ไขความขัดแย้ง
- ควรสรุปให้เหมาะสมกับอนุสนธิ (คำเชื่อมประโยค)

นอกจากนั้น ผู้อธิบายเนื้อความควรกล่าวถึง

- ประโยชน์ของพระพุทธพจน์
- ใจความ (ปิณฑัตถะ)
- เนื้อความของบท (ปทัตถะ)
- คำเชื่อมประโยค (อนุสนธิ)
- คำถาม (โจทนา)
- คำตอบ (ปริหาระ)
- ตัวอย่าง (อุโปคฆาฏะ)
- รูปวิเคราะห์บท (ปทวิคคหะ)

- คำถามเนื้อความของบท (ปทัตถจาลนา)
- คำตอบเนื้อความของบท (ปัจจุปัฏฐาน)

[คัมภีร์เนตติวิภาวินี (หน้า ๖๑) อธิบาย วิธิ และอนุวาท เป็นคำเดียวกันว่า วิเสสนวจนเมว (การกล่าวโดยพิเศษนั่นเทียว) คำอธิบายข้างต้นไม่คล้อยตามหลักภาษาที่กล่าวว่า วิธิ คือ คำที่ถูกขยาย อนุวาท คือ คำขยาย โดยคำขยายมักอยู่ในประโยคหน้า ส่วนคำที่ถูกขยายมักอยู่ในประโยคหลัง การใช้คำในลักษณะนี้พบมากในวรรณกรรมสันสกฤตและอธิบายไว้ในคัมภีร์สุโพธาลังการฎีกา เช่น โย กุณฺฑลี, โส เทวทตฺโต (ผู้ใดมีตุ้มหู ผู้นั้นเป็นเทวทัต) ประโยคหน้าทำหน้าที่ขยายความว่า เทวทัตเป็นคนมีตุ้มหู จึงเรียกว่า อนุวาทะ คือ คำที่กล่าวตามสมควร ประโยคหลังเรียกว่า วิธิ คือ คำที่ถูกขยายความ (ดู สุโพธาลังการมัญชรี คาถา ๑๗๓) แม้คัมภีร์สัททัตถเภทจินตาก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อตฺถรูปํ ปสิทฺธํ’นุ- วาทรูปนฺติ วุจฺจเต
วิเสสนํว ตํ อปฺป- สิทฺธกํ วิธิรูปกํ.
วิเสสฺยเมว ตํ’ตฺเยว- มตฺถรูปํ ทฺธา มตํ
ยถา นีลุปฺปลํ ราช- ปุริโสติ นิทสฺสนํ.[๕๕]

“อนุวาท คือ ศัพท์ที่มีสภาพปรากฏชัด อนุวาทนั้นเป็นคำขยายนั่นเอง
วิธิ คือ ศัพท์ที่มีสภาพไม่ปรากฏชัด อนุวาทนั้นเป็นคำที่ถูกขยายนั่นเอง
พึงทราบศัพท์ที่มีสภาพ ๒ ประเภทอย่างนี้ เช่น ตัวอย่างว่า นีลุปฺปลํ (บัวเขียว)
ราชปุริโส (ราชบุรุษ)”]

นอกจากนั้น ถ้อยคำมี ๓ ประการ คือ เอกนาฬิกา (มีบทหนึ่งๆ เป็นหลัก) จตุรัสสา (มี ๔ ส่วน) และนิสินนวัตติกา (มีการเวียนไปของข้อความที่ปรารภไว้อย่างแน่นอน)

เอกนาฬิกา คือ คำที่นำพระพุทธพจน์มากล่าวไว้แล้วแสดงข้อความของบทหนึ่งๆ

จตุรัสสา คือ คำที่แสดงฝ่ายตรงกันข้ามแล้วแสดงอุปมาของฝ่ายตรงกันข้าม หลังจากนั้นจึงแสดงฝ่ายของตนแล้วกล่าวแสดงอุปมาในฝ่ายของตน

นิสินนวัตติกา คือ คำที่ตัดสินโดยความเป็นธรรมที่ไม่เสมอกัน แล้วตัดสินอีกโดยความเป็นธรรมที่เสมอกัน

[คัมภีร์ฎีกาของเนตติอรรถกถามิได้อธิบายเรื่องนี้ไว้โดยละเอียด จึงขอนำคำอธิบายจากอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย[๕๖] และอังคุตตรฎีกา[๕๗] มาอธิบายในที่นี้ ดังต่อไปนี้

คำว่า เอกนาฬิกา แปลว่า "มีบทหนึ่งๆ เป็นหลัก" หรือ "มีบทหนึ่งๆ เป็นทางแสดงเนื้อความ" หมายความว่า แสดงข้อความของบททีละบทในพากย์ คำนี้สำเร็จรูปมาจาก เอเกก ศัพท์ + นาฬิ ศัพท์ + ก ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า เอเกกํ ปทํ นาฬิ มูลํ เอติสฺสาติ เอกนาฬิกา (เอกนาฬิกา คือ มีบทหนึ่งๆ เป็นหลัก) หรือ เอเกกํ ปทํ นาฬิ อตฺถนิคฺคมนมคฺโค เอติสฺสาติ เอกนาฬิกา (เอก-นาฬิกา คือ มีบทหนึ่งๆ เป็นทางแสดงเนื้อความ) ตามนัยแรก นาฬิ ศัพท์มีความหมายว่า มูล (หลัก) นัยหลังมีความหมายว่า ทาง คือ ทางแสดงเนื้อความ ลบ เอก ศัพท์หนึ่งด้วยวัณณโลปนัย คือ นัยลบอักษร

คำว่า จตุรสฺสา แปลว่า "มี ๔ ส่วน" หมายความว่า มีวิธีกำหนดเนื้อความ ๔ ส่วน คือ อุปมานะและอุปไมยในฝ่ายดำ (กัณหปักขะ) พร้อมด้วยอุปมานะและอุปไมยในฝ่ายขาว (สุกกปักขะ) เหมือนการกล่าวถึงนายโคบาลผู้ไม่ฉลาดแล้วกล่าวถึงภิกษุผู้ไม่ฉลาด หลังจากนั้นจึงกล่าวถึงนายโคบาลผู้ฉลาดและภิกษุผู้ฉลาดตามลำดับ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า จตฺตาโร อํสา ภาคา อตฺถสลฺลกฺขณูปายา เอติสฺสาติ จตุรสฺสา (จตุรัสสา คือ มี ๔ ส่วน กล่าวคือวิธีกำหนดเนื้อความ)

คำว่า นิสินฺนวติกา แปลว่า "มีการเวียนไปของข้อความที่ปรารภไว้อย่างแน่นอน" หมายความว่า การตัดสินเนื้อความที่ปรารภไว้ทีละอย่าง กล่าวคือ แสดงฝ่ายดำทีละอย่างแล้วตัดสินว่าดีหรือไม่ดี หลังจากนั้นจึงแสดงฝ่ายขาวทีละอย่างแล้วตัดสิน เหมือนการกล่าวถึงนายโคบาลผู้ไม่ฉลาดแล้วตัดสิน แล้วจึงกล่าวถึงภิกษุผู้ไม่ฉลาดแล้วตัดสิน หลังจากนั้นจึงกล่าวถึงนายโคบาลผู้ฉลาดและภิกษุผู้ฉลาดตามลำดับแล้วตัดสิน คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า นิยมโต นิสินฺนสฺส อารทฺธสฺส วตฺโต สํวตฺโต เอติสฺสา อตฺถีติ นิสินฺนวตฺติกา (นิสินนวัตติกา คือ มีการเวียนไปของข้อความที่ปรารภไว้อย่างแน่นอน) ในที่นี้ นิสินฺน ศัพท์แปลว่า "ปรารภ" วตฺต ศัพท์แปลว่า "เวียนไป" คือ การตัดสินเนื้อความทีละอย่างว่าดีหรือไม่]

อนึ่ง บัณฑิตพึงอธิบายพระพุทธพจน์[อื่น]ด้วยนัยเป็นต้นดังนี้ว่า

- เภทกถา (คำกล่าวจำแนกส่วนของบทมีศัพท์เดิมเป็นต้น เช่น ทิพฺพนฺตีติ เทวา (เทพ คือ ผู้รุ่งโรจน์)

- ตัตวกถา (คำแสดงเนื้อความของบทอย่างถ่องแท้ เช่น พุทฺโธติ โย โส ภควา สยมฺภู อนาจริยโก (พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้เองปราศจากครู ชื่อว่า พุทธะ)

- ปริยายวจนะ (คำไวพจน์ เช่น ปญฺญา ปชานนา เป็นต้น)

แม้คำอธิบายดังกล่าวก็นับเข้าในหาระเหล่านี้ เพราะจัดว่าเป็นหาระบางอย่างในเนตติปกรณ์นี้ [โดยเป็นบางส่วนของวิจยหาระ ยุตติหาระ จตุพยูหหาระ ปริวัตตนหาระ และจัดว่าเป็นเววจนหาระ]

อนึ่ง เวไนยชนสามจำพวกมีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้นเป็นผู้มีส่วนแห่งการรู้เห็นสัจธรรม และการแสดงอรรถนัยย่อมมีเพื่อประโยชน์แก่เวไนยชนเหล่านั้น ดังนั้น แม้ธรรมฝ่ายสังกิเลสและโวทานจะควรจำแนกไว้หลายประเภทเพิ่มขึ้นจากมูลบทตามที่กล่าวไว้แล้ว พระมหากัจจายนะกล่าวว่าอรรถนัยมี ๓ ประการเป็นอย่างมาก โดยคล้อยตามเวไนยชน ๓ เพราะนัยเหล่านั้นไม่ควรเพิ่มเนื่องจากธรรมฝ่ายสังกิเลสและโวทานทั้งหมดนับเข้าในมูลบทอย่างละ ๙ และนัยเหล่านั้นก็ไม่ควรลด เพราะมีเวไนยชนสามจำพวกเป็นฐานะ ดังนั้น จึงควรทราบว่าอรรถนัยมี ๓ ประการเป็นอย่างมาก

ส่วนกรรมนัยมี ๒ ประการเป็นอย่างมากเพราะไม่มีวิธีพิเศษอื่นจากการสอดส่องและการนำมาเชื่อมไว้ดี

คำอธิบายเหตุเป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า เหตฺวาทิ นี้ [ในคำอธิบายนิทเทสวาระ ข้อ ๔] รวบรวมเอาผล ภูมิ อุปนิสา (เหตุที่มีกำลัง) ธรรมที่เสมอกัน ธรรมที่ไม่เสมอกัน ลักษณะ (สภาพ) และนัย (การประกอบหาระและนัย)

เหตุ คือ มูลเหตุ ซึ่งเรียกว่า ธรรม บ้าง [เช่น ธรรมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในเหตุ]

มูลเหตุนั้นจำแนกเป็น :-

- ๑ อย่าง โดยความเป็นเหตุปัจจัย
- ๒ อย่าง คือ การกเหตุ (เหตุก่อให้เกิดผล) และสัมปาปกเหตุ (เหตุให้บรรลุถึง)

- ๓ อย่าง คือ การกเหตุ (เหตุก่อให้เกิดผล) ญาปกเหตุ (เหตุให้อนุมานรู้) และสัมปาปกเหตุ (เหตุให้บรรลุถึง)

- ๔ อย่าง คือ เหตุเหตุ (เหตุแท้, มูลเหตุ เช่น อโลภเหตุเป็นต้นในคำว่า ตโย กุสลเหตู = กุศลเหตุ ๓) ปัจจยเหตุ (เหตุอุปถัมภ์ เช่น มหาภูตรูป ๔ ในคำว่า จตฺตาโร โข ภิกฺขเว มหาภูตา เหตุ, จตฺตาโร มหาภูตา ปจฺจโย รูปกฺขนฺธสฺส ปญฺญาปนาย = ดูกรภิกษุทั้งหลาย มหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุเพื่อการบัญญัติรูปขันธ์ มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยเพื่อการบัญญัติรูปขันธ์) อุตตมเหตุ (เหตุสูงสุด ได้แก่ กุศลกรรมและอกุศลกรรมอันเป็นเหตุสูงสุดในวิบากของตน) และอสาธารณเหตุ (เหตุไม่ทั่วไป เช่น จักขุประสาทเป็นเหตุไม่ทั่วไปแก่จักขุวิญญาณ หรือเมล็ดพืชเป็นเหตุไม่ทั่วไปแก่หน่อ)

- ๕ อย่าง คือ ปัจจยธรรมเหตุ (เหตุที่เป็นธรรมอุปถัมภ์ให้เกิดผลดีหรือไม่ดี) กุศลเหตุ (เหตุที่เป็นกุศล) อกุศลเหตุ (เหตุที่เป็นอกุศล) สัททเหตุ (เหตุที่เป็นเสียง โดยเสียงเป็นญาปกเหตุให้รู้ถึงสถานที่เกิดเสียง) และอริยมรรคเหตุ (เหตุที่เป็นอริยมรรค โดยอริยมรรคเป็นสัมปาปกเหตุที่ให้บรรลุมรรคผล)

นอกจากนั้น พึงทราบว่าเหตุมีหลายประเภท เช่น

- สภาคเหตุ (เหตุเสมอกับผล)
- อสภาคเหตุ (เหตุไม่เสมอกับผล)
- อัชฌัตติกเหตุ (เหตุภายใน)
- พาหิรเหตุ (เหตุภายนอก)
- ชนกเหตุ (เหตุก่อให้เกิดผล)
- ปริคคาหกเหตุ (เหตุอุปถัมภ์)
- สาธารณเหตุ (เหตุทั่วไป)
- อสาธารณเหตุ (เหตุไม่ทั่วไป)
- สมนันตรเหตุ (เหตุไม่มีระหว่างคั่น, เหตุต่อเนื่อง)
- ปรัมปรเหตุ (เหตุต่อๆ มา, เหตุที่เป็นอุปนิสสยปัจจัย)
- สหชาตเหตุ (เหตุที่เกิดร่วมกับผล)

- อสหชาตเหตุ (เหตุที่ไม่เกิดร่วมกับผล)
- สาสวเหตุ (เหตุที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ)
- อนาสวเหตุ (เหตุที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ)

แม้ผลก็จำแนกเป็น :-

- ๑ อย่าง โดยความเป็นผลที่เกิดจากเหตุ (ปัจจยุปบัน)
- ๒ อย่าง โดยความเป็นนิพพัตเตตัพพผล (ผลที่ควรให้เกิดขึ้น) และอธิคันตัพพผล (ผลที่ควรบรรลุ) เพราะชื่อว่าผลย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยสัมปาปกเหตุ เนื่องจากเป็นสิ่งที่ควรบรรลุ
- ๓ อย่าง โดยความเป็นญาเปตัพพผล (ผลที่ควรให้รู้) นิพพัตเตตัพพผล (ผลที่ควรให้เกิดขึ้น) และปัตตัพพผล (ผลที่ควรบรรลุถึง)
- ๕ อย่าง โดยเนื่องด้วยปัจจยุปบันผล (ผลที่เกิดจากเหตุ) วิบากผล (ผลที่เป็นวิบาก) กิริยาผล (ผลที่เป็นกิริยา) วจนัตถผล (ผลที่เป็นเนื้อความของศัพท์) และนิพพานผล (ผลที่เป็นพระนิพพาน)

[คัมภีร์เนตติฏีกา (หน้า ๔๗) อธิบายเพิ่มเติมว่า แม้พระนิพพานมิได้เกิดขึ้นจากเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเพราะเป็นอสังขตธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ก็กล่าวโดยอ้อมว่าเป็นผลของมรรค เหมือนการที่มรรคเป็นเหตุของพระนิพพานเพราะบุคคลบรรลุการละสมุทัยและการดับสมุทัยได้ด้วยการบรรลุธรรม]

พึงทราบว่าผลมีหลายประเภท โดยความเป็นผลที่เกิดจากเหตุเสมอกัน และผลที่เกิดจากเหตุไม่เสมอกัน ดังนี้เป็นต้น

นอกจากนั้น ผลมี ๒ ประการ คือ โลกิยผล (ผลฝ่ายโลกิยะ) และโลกุตตรผล (ผลฝ่ายโลกุตตระ)

โลกิยผล มี ๒ ประการ คือ ผลทางกายซึ่งเกิดทางทวาร ๕ และผลทางใจ ซึ่งเกิดทางมโนทวารที่เหลือ

โลกุตตรผล คือ สามัญญผล (ผลแห่งความเป็นสมณะ) ๔

อนึ่ง ผลที่พึงให้สำเร็จด้วยการแสดงพระพุทธพจน์นั้นๆ ก็จัดเป็นผลเช่นเดียวกัน

ภูมิ มีหลายประเภท ดังนี้

- สาสวภูมิ คือ ธรรมที่เป็นกามาวจรและมหัคคตะ [โลกิยะ]

- อนาสวภูมิ คือ ธรรมที่เป็นอัปปมาณะ [โลกุตตระ]

- สังขตภูมิ คือ สภาวธรรมทั้งปวงยกเว้นพระนิพพาน[และบัญญัติ]

- อสังขตภูมิ คือ ธรรมที่ไม่มีเหตุปัจจัย [พระนิพพานและบัญญัติ]

- ทัสสนภูมิ คือ ธรรมที่เป็นมรรคและผลแรก [โสดาปัตติมรรค และโสดาปัตติผล]

- ภาวนาภูมิ คือ ธรรมที่เป็นมรรคและผลที่เหลือ [มรรคและผลขั้นสูง ๓]

- ปุถุชนภูมิ คือ ธรรมที่ทรามและปานกลาง

- เสกขภูมิ คือ ธรรมที่เป็นอริยมรรค ๔ และผลขั้นต่ำ ๓

- อเสกขภูมิ คือ ธรรมที่เป็นอรหัตตผล

- สาวกภูมิ คือ ธรรมของพระสาวก

- ปัจเจกภูมิ คือ ธรรมของพระปัจเจกพุทธเจ้า

- สัมมาสัมพุทธภูมิ คือ ธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

- ฌานภูมิ คือ ธรรมที่เป็นฌาน

- อสมาหิตภูมิ คือ ธรรมที่เว้นฌาน

- ปฏิปัชชมานภูมิ (ภูมิของผู้ปฏิบัติอยู่) คือ ธรรมที่เป็นมรรค

- ปฏิปันนภูมิ (ภูมิของผู้ปฏิบัติแล้ว) คือ ธรรมที่เป็นผล

- ปฐมาภูมิ (ภูมิที่ ๑) จนถึงจตุตถีภูมิ (ภูมิที่ ๔) คือ ธรรมที่เป็นอปริยาปันนะ อันได้แก่ มรรค ๔ พร้อมทั้งผล ดังพระพุทธดำรัส[ในคัมภีร์ธรรมสังคณี]ว่า ปฐมาย ภูมิยา ปตฺติยา[๕๘] (เพื่อบรรลุภูมิที่ ๑)

- กามาวจรภูมิจนถึงโลกุตตรภูมิ คือ ธรรมที่เป็นกามาวจรเป็นต้น

อนึ่ง พึงทราบว่าธรรมเหล่าใดถูกนำมาแสดงไว้ในพระพุทธพจน์ทั้งหลาย โดยความเป็นที่ตั้งของหาระและนัยนั้นๆ ธรรมเหล่านั้นก็ชื่อว่า **ภูมิ**

[ตามปกติบทหน้าที่ลง อนฺต หรือ มาน ปัจจัย มักไม่นิยมเชื่อมสมาสกับบทหลัง เพราะถือว่าปัจจัยดังกล่าวมองหากิริยาคุมพากย์ แต่ในบางศัพท์อาจเชื่อมสมาสกับบทหลังได้ ดังคำว่า ปฏิปชฺชมานภูมิ ที่ท่านกล่าวไว้ในที่นี้]

อุปนิสา (เหตุที่อิงอาศัย) คือ เหตุที่มีกำลัง ซึ่งเรียกว่า อุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง) ซึ่งตรัสไว้ในพระสูตรว่า

ทุกฺขูปนิสา สทฺธา สทฺธูปนิสํ สีลนฺติ ยาว วิมุตฺตูปนิสํ วิมุตฺติญาณทสฺสนํ.[๕๙]

“ศรัทธามีทุกข์เป็นเหตุที่อิงอาศัย ศีลมีศรัทธาเป็นเหตุที่อิงอาศัย จนถึงวิมุตติญาณ-ทัสสนะ (ปัจจเวกขณญาณ) ที่มีวิมุตติเป็นเหตุที่อิงอาศัย”

[ข้อความข้างต้นเป็นคำสรุปความของสังยุตตนิกาย นิทานวรรค มีข้อความเต็มว่า

ทุกฺขูปนิสา สทฺธา, สทฺธูปนิสํ ปาโมชฺชํ, ปาโมชฺชูปนิสา ปีติ, ปีตูปนิสา ปสฺสทฺธิ, ปสฺสทฺธูปนิสํ สุขํ, สุขูปนิโส สมาธิ, สมาธูปนิสํ ยถาภูตญาณทสฺสนํ, ยถาภูตญาณทสฺสนูปนิสา นิพฺพิทา, นิพฺพิทูปนิโส วิราโค, วิราคูปนิสา วิมุตฺติ, วิมุตฺตูปนิสํ ขเยญาณํ.[๖๐]

“ศรัทธามีทุกข์เป็นที่อิงอาศัย ความปราโมทย์มีศรัทธาเป็นที่อิงอาศัย ปีติมีปราโมทย์เป็นที่อิงอาศัย ปัสสัทธิมีปีติเป็นที่อิงอาศัย สุขมีปัสสัทธิเป็นที่อิงอาศัย สมาธิมีสุขเป็นที่อิงอาศัย ยถาภูตญาณ-ทัสสนะมีสมาธิเป็นที่อิงอาศัย นิพพิทามียถาภูตญาณเป็นที่อิงอาศัย วิราคะมีนิพพิทาเป็นที่อิงอาศัย วิมุตติมีราคะเป็นที่อิงอาศัย ญาณในธรรมเป็นที่สิ้นไปมีวิมุตติเป็นที่อิงอาศัย”]

อีกนัยหนึ่ง **อุปนิสา** คือ หลักสำคัญภายในทรรศนะนั้นๆ [สันสกฤตใช้เป็นอุปนิษัท คือ บทประพันธ์ที่ว่าด้วยลัทธิเอกเทวนิยม] แม้ในเรื่องนี้ก็เป็นหัวใจของเนตติปกรณ์ ซึ่งทำให้ผู้แสดงธรรมที่เข้าใจดีสามารถประกอบหาระและนัยทั้งปวงได้ โดยมุ่งแสดงธรรมที่ปรากฏในพระพุทธพจน์นั้นๆ

ถามว่า : อะไรคือหัวใจของเนตติปกรณ์

ตอบว่า : ขอบเขตของหาระและนัย ๓๓, เนื้อความของบทในคัมภีร์ ๑๖ ประการ, คำอธิบายสาสนปัฏฐาน ๒๘ ประการ และการจำแนกเหตุ ซึ่งบุคคลกำหนดไว้โดยไม่สับสน เช่น

อัสสาทะเป็นต้นเป็นขอบเขตของเทสนาหาระ เพราะมีลักษณะแสดงอัสสาทะเป็นต้นของหาระนั้น

อัสสาทะของเทสนาหาระ จำแนกเป็นสุข และโสมนัส เป็นต้น

เหตุของอัสสาทะ คือ อิฏฐารมณ์ เป็นต้น

อนึ่ง ข้อความดังกล่าวปรากฏแล้วโดยพิสดารในคำอธิบายเทสนาหารนิเทศและวิจยหารนิเทศ

อาวัฏฏหาระเป็นขอบเขตของการเวียนไปหาธรรมที่เสมอกันและไม่เสมอกันของธรรมที่ตรัสไว้ในพระพุทธพจน์ เพราะมีลักษณะเวียนไปหาธรรมทั้งสองนั้น

ปริวัตตนหาระเป็นขอบเขตของธรรมที่ตรงกันข้ามต่อธรรมที่ปรากฏในพระพุทธ-พจน์ เพราะมีลักษณะเปลี่ยนไปหาธรรมที่ตรงกันข้าม

เหตุใกล้และเหตุที่มีกำลังเป็นปทัฏฐานในปทัฏฐานหาระ ส่วนเหตุช่วย (เหตุอุดหนุน) ชื่อว่า ปริกขาระ ในปริกขารหาระ ข้อนี้เป็นความต่างกัน

ธรรมที่เสมอกัน คือ ธรรมที่เกื้อกูลแก่ธรรมนั้นๆ

ธรรมที่ไม่เสมอกัน คือ ธรรมที่ไม่เกื้อกูลแก่ธรรมนั้นๆ

ตัวอย่างเช่น สัมมาสังกัปปะเป็นธรรมที่เสมอกันกับสัมมาทิฏฐิ ส่วนมิจฉาสังกัปปะเป็นธรรมที่ไม่เสมอกัน

พึงทราบธรรมทั้งปวงว่าเป็นธรรมที่เสมอกันและไม่เสมอกันตามนัยนี้

ลักษณะ คือ สภาวะ

พระมหากัจจายนะได้แสดงลักษณะของหาระและนัยไว้ในนิทเทสวาระนั่นแหละ

นัย คือ เหตุแห่งการประกอบหาระและนัยที่พ้นไปจากข้อความพิเศษอันมีเหตุเป็นต้น ดังคำกล่าวในหาระเหล่านั้นว่า

ในลักขณหาระกล่าวว่า เอวํ เย ธมฺมา เอกลกฺขณา กิจฺจโต จ ลกฺขณโต จ สามญฺญโต จ (โดยประการดังนี้ ธรรมเหล่าใดมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยหน้าที่ ลักษณะพิเศษ ลักษณะทั่วไป) เป็นต้น

ในวิจยหาระกล่าวว่า วิจเยน หาเรน วิจินิตฺวา ยุตฺติหาเรน โยเชตพฺพา (บัณฑิตพึงใคร่ครวญด้วยวิจยหาระทั้งหมดนั้นแล้ว พึงประกอบด้วยยุตติหาระ ตามกำลังสติปัญญา)

ในโสธนหาระกล่าวว่า สุทฺโธ อารมฺโภ โหติ, โส ปญฺโห วิสฺสชฺชิโต ภวติ (ในปัญหาใด มีการชำระใจความอย่างนี้ ปัญหานั้นเป็นอันวิสัชนาแล้ว) เป็นต้น

แม้เอกัตตนัยเป็นต้นก็จัดเป็นนัยในเรื่องนี้

โดยประการดังนี้ บัณฑิตเข้าใจเหตุและผลเป็นต้นแล้วพึงประกอบโดยเนื่องด้วยเหตุและผลเป็นต้นนั้น

พึงประกอบหาระและนัยเหล่านั้นตามลักษณะ โดยมุ่งแสดงเนื้อความของบทที่ปรากฏในพระพุทธพจน์นั้นๆ กล่าวโดยพิเศษ คือ

พึงประกอบปทัฏฐานหาระและปริกขารหาระ โดยเนื่องด้วยเหตุ

พึงประกอบเทสนาหาระ วิจยหาระ จตุพยูหหาระ และสมาโรปนหาระ โดยเนื่องด้วยเหตุและผล

พึงประกอบเววจนหาระ ปัญญัตติหาระ โอตรณหาระ และโสธนหาระ โดยเนื่องด้วยเหตุและผลเหมือนกัน บางคนกล่าวว่าพึงประกอบหาระข้างต้น โดยเนื่องด้วยผลอย่างเดียว

พึงประกอบวิภัตติหาระ โดยเนื่องด้วยเหตุและภูมิ

พึงประกอบปริวัตตนหาระ โดยเนื่องด้วยธรรมที่ไม่เสมอกัน

พึงประกอบอาวัฏฏหาระ โดยเนื่องด้วยธรรมที่เสมอกันและไม่เสมอกัน

พึงประกอบลักขณหาระ ยุตติหาระ และอธิฏฐานหาระ โดยเนื่องด้วยนัย (เหตุประกอบหาระและนัย)

ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้าได้อธิบายข้อความของคาถานี้ว่า

สามญฺญโต วิเสเสน ปทตฺโถ ลกฺขณํ กโม
เอตฺตาวตา จ เหตุวาที เวทิตพฺพา หิ วิญฺญุนา.

"อนึ่ง ด้วยคำเพียงเท่านี้ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความของบทโดยสามัญทั่วไปและโดยพิเศษ ลักษณะ และเหตุเป็นต้นโดยพิเศษ ของหาระและนัยในเรื่องนี้"

จบ คำอธิบายนิทเทสวาระ

๔

ปฏินิทเทสวารวรรณนา

ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ
ฉตฺตํ มหนฺตํ ยถ วสฺสกาเล
เอสานิสํโส ธมฺเม สุจิณฺเณ
น ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมจารี.

ขุ. ชา. ๒๗.๑๐๒-๓.๒๒๖

"ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ดุจร่มใหญ่ในฤดูฝน ข้อนี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุคติ"

๔. ปฏินิทเทสวารวรรณนา

(คำอธิบายปฏินิทเทสวาระ)

๑. เทสนาหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายเทสนาหารวิภังค์)

[๕] พระมหากัจจายนะได้แสดงหาระเป็นต้นโดยตรงไว้โดยผูกเป็นคาถาเพื่อให้จำง่ายอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ปรารภคำว่า ตตฺถ กตโม เทสนาหาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้นเทสนาหาระคืออะไร) เป็นต้น เพื่อจำแนกหาระโดยความเป็นปฏินิเทศ

[ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ตตฺถ ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ ประโยคขยายความ ส่วนประโยคหน้าของประโยคดังกล่าว ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ คือ ประโยคที่แสดงโดยย่อ ส่วนคำว่า ตตฺถ หมายถึง ตสฺมึ วากฺเย (ในพากย์นั้น) หรือเป็นคำนิทธารณสมุทายะ หมายถึง เตสุ ปเทสุ (ในบรรดาบททั้งหลาย)]

ในพากย์นั้น คำว่า กตโม เป็นคำถามโดยประสงค์จะตอบเอง

คำว่า เทสนาหาโร (เทสนาหาระ) แสดงธรรมที่พึงถาม

แม้เทสนาหาระจะแสดงไว้โดยตรงในนิทเทสวาระ แต่พระมหากัจจายนะประสงค์จะแสดงวิสัยของปฏินิเทศ จึงกล่าวถึงคาถาบางส่วนว่า อสฺสาทาทีนวตา

คำว่า อยํ เทสนาหาโร (เทสนาหาระนี้) เป็นคำมองหาประโยคหน้าและหลัง

เมื่อมองหาประโยคหน้า จัดเป็นคำลงท้ายของคำถามว่า : เทสนาหาระคืออะไร แล้วแสดงไว้โดยตรงว่า อสฺสาทาทีนวตา

แต่เมื่อมองหาประโยคหลัง ก็เป็นศัพท์แสดงกัตตาของกิริยาแสดงว่า เทสนาหาระนี้ย่อมแสดงอะไร ดังนั้น คำว่าเทสนาหาระจึงเป็นอันวัตถนาม [ชื่อที่คล้อยตามความหมาย เช่น คนผิวดำชื่อว่า กาโฬ = นายดำ]

คำว่า เทสยติ (ย่อมแสดง) หมายความว่า ย่อมอธิบาย กล่าวคือ ย่อมขยาย

บัดนี้ พระมหากัจจายนะจะแสดงธรรมที่พึงแสดงด้วยเทสนาหาระนี้ จึงกล่าวว่า อสฺสาทํ เป็นต้น คำนั้นปรากฏชัดนั่นแหละ เพราะมีนัยตามที่กล่าวไว้แล้ว ดังนั้น ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักอธิบายข้อความที่ยังไม่ได้กล่าวไว้

ท่านระลึกถึงคำถามไว้ในใจว่า "หาระนี้ย่อมอธิบายอัสสาทะเป็นต้นที่ปรากฏในที่ไหน"แล้ว จะแสดงธรรมที่พึงอธิบายด้วยเทสนาหาระ จึงแสดงเทศนา ๖ ประการ [มีอัสสาทะเป็นต้น] ที่นับเข้าในปริยัติธรรมทั้งปวงไว้เป็นบางส่วนว่า ธมฺมํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า ธมฺมํ พึงทราบข้อความว่า ธมฺม ศัพท์นี้พบอุทาหรณ์ในความหมายจำนวนมาก คือ ปริยัติ สัจจะ สมาธิ ปัญญา ปกติ บุญ อาบัติ และเญยยธรรม เป็นต้น กล่าวคือ

- ในปริยัติธรรม เช่น อิธ ภิกฺขุ ธมฺมํ ปริยาปุณาติ [๖๑] (ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมเล่าเรียนธรรม)

- ในสัจจะ เช่น ทิฏฺฐธมฺโม ปตฺตธมฺโม[๖๒] (ผู้เห็นสัจธรรมแล้ว ผู้บรรลุสัจธรรมแล้ว)

- ในสมาธิ เช่น เอวํธมฺมา เต ภควนฺโต อเหสุํ [๖๓] (พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นทรงมีสมาธิอย่างนี้)

- ในปัญญา เช่น สจฺจํ ธมฺโม ธิติ จาโค[๖๔] (สัจจะ ปัญญา ความตั้งมั่น และการเสียสละ)

- ในปกติ เช่น ชาติธมฺมานํ ภิกฺขเว สตฺตานํ [๖๕] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่าสัตว์ผู้มีความเกิดเป็นปกติ)

- ในบุญ เช่น ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ [๖๖] (ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม) [ธรรม คือ บุญ]

- ในอาบัติ เช่น จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา[๖๗] (อาบัติปาราชิก ๔ ข้อ)

- ในเญยยธรรม เช่น กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา[๖๘] (ธรรมที่เป็นกุศลมีอยู่ ธรรมที่เป็นอกุศลมีอยู่)

อนึ่ง พึงทราบว่า ธมฺม ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ปริยัติ

ส่วน โว ศัพท์ในคำว่า โว ปรากฏในอรรถเหล่านี้ คือ

- อรรถทุติยาวิภัตติในอุทาหรณ์ว่า หนฺท ทานิ ภิกฺขเว ปวาเรมิ โว[๖๙] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราขอปวารณาพวกเธอ)

- อรรถตติยาวิภัตติในอุทาหรณ์ว่า สนฺนิปติตานํ โว ภิกฺขเว ทฺวยํ กรณียํ [๗๐] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอผู้ประชุมกันแล้วพึงกระทำกิจสองอย่าง [คือ การสนทนาธรรม หรือการนั่งนิ่งไม่สนทนา])

- อรรถปทปูรณะ ในอุทาหรณ์ว่า เย หิ โว อริยา ปริสุทฺธกายกมฺมนฺตา[๗๑] (อริยบุคคลเหล่าใดมีกายกรรมอันบริสุทธิ์)

- ในอรรถจตุตถีวิภัตติ เช่น อาโรจยามิ โว ภิกฺขเว[๗๒] (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตจะกล่าวแก่พวกเธอ)

โว ศัพท์แม้ในที่นี้พึงทราบว่าใช้ในอรรถจตุตถีวิภัตติเท่านั้น

ชื่อว่า **ภิกษุ** เพราะประกอบด้วยคุณธรรมมีความเป็นผู้ขอโดยปกติ เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ภิกษุ** เพราะประกอบด้วยคุณธรรมมีความเป็นผู้ทำลายกิเลสแล้ว เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ภิกษุ** เพราะเป็นผู้เห็นภัยในวัฏฏสงสาร

[คำว่า ภิกฺขุ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ผู้ขอโดยปกติ (คือ ขอโดยอาการยืนนิ่งชั่วขณะ ไม่ร้องขอเหมือนยาจก) = ภิกฺขนฺติสีเลนาติ ภิกฺขู (ภิกฺข ธาตุ = ขอ + รู ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ผู้ทำลายกิเลสได้ = กิเลเส ภินฺทนฺตีติ ภิกฺขู (ภิท ธาตุ = ทำลาย + รู ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ผู้เห็นภัยในวัฏฏสงสาร = สํสาเร ภยํ อิกฺขนฺตีติ ภิกฺขู (ภย บทหน้า อิกฺข ธาตุ = เห็น, กำหนดหมาย + รู ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

คำว่า ภิกฺขเว เป็นคำร้องเรียกภิกษุเหล่านั้น

พระผู้มีพระภาคทรงชักชวนให้ภิกษุเหล่านั้นฟังธรรม ย่อมกระทำให้มุ่งเฉพาะมาทางพระองค์ด้วยคำร้องเรียกนั้น

คำว่า เทเสสฺสามิ (จักแสดง) คือ จักบอก

คำนั้นกล่าวรับรองการแสดงธรรมที่จะดำเนินไปในบัดนี้ว่า เรามิได้ใช้ให้พวกเธอกระทำสิ่งอื่นอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะความเป็นใหญ่ในธรรม แต่จักแสดงธรรม เพราะได้รู้ประจักษ์เญยยธรรมทั้งปวงด้วยอนาวรณญาณ (ญาณที่ไม่มีสิ่งใดขัดขวาง)

ในคำว่า อาทิกลฺยาณํ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า

อาทิกัลยาณะ คือ ธรรมอันงามในเบื้องต้น

อีกนัยหนึ่ง อาทิกัลยาณะ คือ ธรรมอันมีความงามในเบื้องต้น

[คำว่า อาทิกลฺยาณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมอันงามในเบื้องต้น = อาทิมฺหิ กลฺยาณํ อาทิกลฺยาณํ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)
- ธรรมอันมีความงามในเบื้องต้น = อาทิกลฺยาณเมตสฺสาติ อาทิกลฺยาณํ(อัสสัตถิตัทธิต)]

พึงทราบนัยนี้แม้ในบททั้งสองที่เหลือ [คือบทว่า มชฺเฌกลฺยาณํ (อันงามในท่ามกลาง, อันมีความงามในท่ามกลาง) ปริโยสานกลฺยาณํ (อันงามในที่สุด, อันมีความงามในที่สุด)]

ในเรื่องนั้น ธรรมย่อมงามในเบื้องต้นด้วยศีล งามในท่ามกลางด้วยสมาธิ งามในที่สุดด้วยปัญญา

อีกนัยหนึ่ง ธรรมย่อมงามในเบื้องต้นด้วยการตรัสรู้ดีของพระพุทธเจ้า งามในท่ามกลางด้วยความเป็นธรรมดีของพระธรรม งามในที่สุดด้วยการปฏิบัติดีของพระสงฆ์

อีกนัยหนึ่ง ธรรมย่อมงามในเบื้องต้นด้วยการแนะนำอุฆฏิตัญญู งามในท่ามกลางด้วยการแนะนำวิปจิตัญญู งามในที่สุดด้วยการแนะนำเนยยบุคคล เนื้อความสุดท้ายนี้ย่อมปรารถนาในเรื่องนี้

ธรรมชื่อว่า เพียบพร้อมด้วยอรรถ เพราะถึงพร้อมด้วยอรรถ

ธรรมชื่อว่า เพียบพร้อมด้วยศัพท์ เพราะถึงพร้อมด้วยศัพท์

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า เพียบพร้อมด้วยอรรถ เพราะประกอบด้วยกลุ่มอรรถ ๖ มีอรรถแสดงโดยย่อเป็นต้น และชื่อว่า เพียบพร้อมด้วยศัพท์ เพราะประกอบด้วยกลุ่มศัพท์ ๖ มีพยางค์เป็นต้น พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาความหมายหลังนี้เท่านั้น

ธรรมชื่อว่า บริบูรณ์โดยสิ้นเชิง เพราะเป็นสิ่งที่บริบูรณ์โดยแท้ เนื่องจากไม่มีธรรมที่ควรนำมาแสดงเพิ่ม

ธรรมชื่อว่า บริสุทธิ์ เพราะไม่มีธรรมผิดที่ควรนำออกไป

อีกนัยหนึ่ง พรหมจรรย์ชื่อว่า บริบูรณ์ เพราะเพียบพร้อมด้วยหมู่ธรรม ๕ มีศีลเป็นต้น [ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัศนะ] และชื่อว่า บริสุทธิ์ เพราะดำเนินไปเพื่อข้ามห้วงกิเลส ๔ และเพราะไม่เพ่งโลกามิส (กามคุณ ๕ ของชาวโลก)

[ตามนัยแรก คำว่า เกวลปริปุณฺณํ และ ปริสุทฺธํ เป็นวิเสสนะของ ธมฺมํ ตามนัยหลังเป็นวิเสสนะของ พฺรหฺมจริยํ]

ความหมายก็คือ เราจักแสดง คือ ประกาศพรหมจรรย์คือคำสอนที่นับเข้าในไตรสิกขา ซึ่งเป็นข้อประพฤติอันประเสริฐ คือสูงสุด หรือเป็นข้อประพฤติของท่านผู้ประเสริฐคือพระอริยเจ้าทั้งหลาย

[คำว่า พฺรหฺมจริย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ข้อประพฤติอันประเสริฐ = พฺรหฺมํ จริยํ พฺรหฺมจริยํ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- ข้อประพฤติของท่านผู้ประเสริฐ = พฺรหฺมูนํ จริยํ พฺรหฺมจริยํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า พฺรหฺมจริย ในบางแห่งหมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้า บางแห่งหมายถึงมรรคที่ละกิเลสโดยเด็ดขาด ดังคำว่า กตํ พฺรหฺมจริยํ (ได้ประพฤติพรหมจรรย์แล้ว) ในที่นี้หมายถึงคำสอน]

ธรรมคือคำสอนที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงและประกาศไว้อย่างนี้ ดำเนินไปแล้วด้วยการแสดงอัสสาทะเป็นต้นซึ่งเป็นวิสัยของเทสนาหาระ พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้เป็นพิเศษในพระพุทธพจน์ใดๆ พระมหากัจจายนะปรารภคำว่า ตตฺถ กตโม อสฺสาโท (อัสสาทะ

ในอุเทศนั้น คืออะไร) เป็นต้นเพื่อนำออกจากพระพุทธพจน์นั้นๆ แล้วแสดงไว้เป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้

ในพากย์นั้น คำว่า กามํ (กาม) คือ วัตถุกามที่เรียกว่า ธรรมที่มีในภูมิ ๓ อันมีรูปที่น่ายินดี เป็นต้น

คำว่า กามยมานสฺส แปลว่า ผู้ปรารถนาอยู่

บาทคาถาว่า ตสฺส เจตํ สมิชฺฌติ แปลว่า ถ้าวัตถุกามนั้นย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้ปรารถนาอยู่นั้น ความหมายก็คือ ถ้าเขาได้รับวัตถุกามนั้น

บาทคาถาว่า อทฺธา ปีติมโน โหติ แปลว่า ย่อมเป็นผู้มีใจเอิบอิ่มแน่แท้

คำว่า ลทฺธา แปลว่า ได้แล้ว

คำว่า มจฺโจ แปลว่า บุคคล

คำว่า ยทิจฺฉติ ตัดบทเป็น ยํ + อิจฺฉติ (ปรารถนาสิ่งใด)

คำที่กล่าวมานี้เป็นข้อความย่อในเรื่องนี้ พึงทราบข้อความพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นิเทศ[๗๓]

คำว่า อยํ อสฺสาโท (อัสสาทะ คือ ข้อความนี้) หมายความว่า ความสำเร็จสมปรารถนา ความเป็นผู้มีใจเอิบอิ่ม ความโสมนัสยินดีนี้ เป็นอัสสาทะ เพราะเป็นสภาวะน่ายินดี

บาทคาถาว่า ตสฺส เจ กามยานสฺส แปลว่า ถ้าว่าเมื่อบุคคลนั้นปรารถนากามคุณอยู่ อีกนัยหนึ่ง แปลว่า ถ้าว่าเมื่อบุคคลนั้นดำเนินไปอยู่ด้วยกามคุณ

[ตามนัยแรกคำว่า กามยาน สำเร็จรูปมาจาก กมฺ ธาตุ (คติกนฺตีสุ = ไป, รักใคร่) + ณย ปัจจัย + มาน ปัจจัย ลบ ม ใน มาน ตามนัยหลังมาจาก กาม บทหน้า + ยา ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + อ ปัจจัย + มาน ปัจจัย]

คำว่า ฉนฺทชาตสฺส แปลว่า มีความพอใจเกิดขึ้นแล้ว

คำว่า ชนฺตุโน แปลว่า เมื่อบุคคล

บาทคาถาว่า เต กามา ปริหายนฺติ (กามเหล่านั้นย่อมเสื่อมไป) หมายความว่า ถ้าวัตถุกามเหล่านั้นย่อมเสื่อมไปด้วยภัยพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง

บาทคาถาว่า สลฺลวิทฺโธว รุปฺปติ (ย่อมเร่าร้อนเหมือนลูกศรเสียบแทงฉะนั้น) หมายความว่า ในกาลนั้น เขาย่อมถูกบีบคั้นเหมือนถูกลูกศรเหล็กเป็นต้นเสียบแทงแล้ว

คำว่า อยํ อาทีนโว (โทษ คือ ข้อความนี้) หมายความว่า ความแปรปรวนของบุคคลผู้ปรารถนาอยู่ คือ การบังเกิดความโทมนัสเสียใจ เพราะวัตถุกามเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นนี้ เป็นโทษ

บาทคาถาว่า โย กาเม ปริวชฺเชติ (ผู้ใดงดเว้นกาม) หมายความว่า ภิกษุใดละเว้นวัตถุกามดังที่กล่าวแล้วด้วยการข่มหรือตัดขาดฉันทราคะในวัตถุกามนั้น เหมือนบุคคลเดินห่างจากหัวงู ความหมายก็คือ เหมือนบุรุษคนหนึ่งผู้ต้องการมีชีวิตเห็นงูเห่าในทางสวนกันย่อมเดินห่างจากหัวงู ฉะนั้น

บาทคาถาว่า โสมํ...สมติวตฺตติ (เขาเป็นผู้มีสติ ย่อมล่วงพ้นตัณหาในโลกนี้ได้) หมายความว่า ภิกษุนั้นเป็นผู้มีสติ ย่อมล่วงพ้นตัณหาในโลกที่เรียกว่า วิสัตติกา เพราะเป็นสภาพซ่านไปอยู่ตลอดโลกทั้งปวง

[ผู้ที่เกิดในกามภูมิและรูปภูมิมีตัณหาที่เป็นกามราคะ คือ ความพอใจในกามคุณ ผู้ที่เกิดในรูปภูมิมีตัณหาที่เป็นรูปราคะ คือ ความพอใจในรูปฌานและรูปภพ ส่วนผู้ที่เกิดในอรูปภูมิมีตัณหาที่เป็นอรูปราคะ คือ ความพอใจในอรูปฌานและอรูปภพ จะเห็นได้ว่าตัณหาเป็นสภาวะแผ่ไปตลอดโลกทั้งปวง]

คำว่า อิทํ นิสฺสรณํ (นิสสรณะ คือ ข้อความนี้) หมายความว่า การล่วงพ้นไปจากตัณหาที่เรียกว่า วิสัตติกา ด้วยอริยมรรคที่รับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์นี้ เป็นนิสสรณะ

คำว่า เขตฺตํ (ไร่นา) คือ ไร่นามีนาปลูกข้าว เป็นต้น

คำว่า วตฺถุํ (ที่ดิน) คือ ที่ดินปลูกบ้าน เป็นต้น

คำว่า หิรญฺญํ วา (เงิน) คือ เงินและทอง

วา ศัพท์มีความหมายว่า วิกัปปนะ [ตามปกติ วิกัปปนะ คือ การกระทำโดยประการต่างๆ หมายถึง ความไม่แน่นอน แต่ในที่นี้เป็นการรวบรวม] พึงประกอบ วา ศัพท์นั้นไว้ในบททั้งหมด

คำว่า ควาสฺสํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ควาสสะ คือ โคและม้า

คำว่า ทาสโปริสํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทาสโปริสะ คือ ทาสและกรรมกร

คำว่า ถิโย แปลว่า เหล่าสตรี

คำว่า พนฺธู แปลว่า พวกพ้อง

คำว่า ปุถู กาเม (กามคุณเป็นอันมาก) คือ กามคุณจำนวนมากมีรูปที่น่าพอใจเป็นต้นอื่นๆ

บาทคาถาว่า โย นโร อนุคิชฺฌติ (นรชนใดย่อมยินดี) หมายความว่า นรชนใดย่อมยินดีเสมอ คือ ต้องการอยู่เสมอ

คำว่า อยํ อสฺสาโท (อัสสาทะ คือ ข้อความนี้) หมายความว่า ความยินดีไร่นาเป็นต้นนี้ เป็นอัสสาทะ เพราะเป็นสภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยินดี

บาทคาถาว่า อพลา นํ พลียนฺติ (กิเลสอันมีกำลังน้อยย่อมครอบงำนรชนนั้น) หมายความว่า กิเลสที่เรียกว่า ธรรมอันมีกำลังน้อย เพราะถูกละได้ด้วยกุศล ย่อมครอบงำนรชนนั้นผู้ยินดีในกามอยู่ อีกนัยหนึ่ง กิเลสที่มีกำลังน้อยย่อมย่ำยีบุคคลนั้นผู้มีกำลังน้อยเพราะปราศจากศรัทธาพละเป็นต้น ความหมายคือ กิเลสย่อมย่ำยีได้ เพราะเขามีกำลังน้อย

[คำว่า พลียนฺติ ท่านอธิบายไว้ในอรรถกถาของเนตติปกรณ์ว่า อภิภวนฺติ (ย่อมครอบงำ) คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ย่อมกระทำกำลัง” ประกอบรูปศัพท์มาจาก พล ศัพท์ + อีย ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ ลง อีย ปัจจัยในความหมายว่า “กระทำ”]

บาทคาถาว่า มทฺทนฺเตนํ ปริสฺสยา (อันตรายย่อมย่ำยีเขา) หมายความว่า อันตรายที่ปรากฏชัดมีราชสีห์เป็นต้น และอันตรายที่ไม่ปรากฏชัดมีกายทุจริตเป็นต้น ย่อมย่ำยีเขาผู้ลุ่มหลงในกามคุณแล้วแสวงหาและรักษาอยู่

บาทคาถาว่า ตโต นํ...ทกํ (ทุกข์ย่อมติดตามเขาเพราะถูกอันตรายย่ำยี เหมือนน้ำไหลเข้าสู่เรือแตก ฉะนั้น) หมายความว่า ทุกข์มีการเกิดเป็นต้นย่อมติดตามบุคคลนั้นที่ถูกอันตรายอันปรากฏชัดและไม่ปรากฏชัดนั้นย่ำยีแล้ว เหมือนน้ำไหลเข้าสู่เรือแตก ฉะนั้น

คำว่า อยํ อาทีนโว (โทษ คือ ข้อความนี้) หมายความว่า การติดตามของทุกข์มีความเกิดเป็นต้น ซึ่งมีเหตุอันเศร้าหมองคือตัณหาและทุจริตนี้ เป็นโทษ

คำว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น) คือ เพราะเหตุที่ทุกข์ติดตามไปอยู่ตามนัยที่กล่าวไว้แก่ผู้ที่ลุ่มหลงในกามคุณแล้ว

คำว่า ชนฺตุ แปลว่า บุคคล

คำว่า สทา สโต (พึงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ) หมายความว่า พึงเป็นผู้มีสติโดยประกอบด้วยความตื่นตลอดยามต้นและยามปลาย

[พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญการปฏิบัติธรรมในปฐมยามและปัจฉิมยาม ให้พักผ่อนหลับนอนในมัชฌิมยามเท่านั้น ปฐมยามคือเวลาตั้งแต่ ๑๘.๐๐-๒๒.๐๐ น., มัชฌิมยามคือเวลาตั้งแต่ ๒๒.๐๐-๒.๐๐ น., ปัจฉิมยามคือเวลาตั้งแต่ ๒.๐๐-๖.๐๐ น. โดยราตรีหนึ่งจำแนกเป็นสามยาม แต่ละยามมี ๔ ชม.]

บาทคาถาว่า กามานิ ปริวชฺชเย (งดเว้นกามทั้งหลายเสีย) หมายความว่า พึงงดเว้น คือ ละกามทั้งหลาย โดยไม่ก่อให้เกิดกิเลสกามทุกอย่างในวัตถุกามมีรูปเป็นต้นด้วยการข่มไว้และละได้โดยเด็ดขาด

บาทคาถาว่า เต ปหาย ตเร โอฆํ (เขาละกามนั้นได้แล้วพึงข้ามห้วงน้ำได้) หมายความว่า เขาละกามนั้นได้อย่างนี้ พึงข้ามห้วงน้ำทั้ง ๔ ด้วยอริยมรรคที่กระทำการละกามนั้น ความหมายก็คือ เขาสามารถข้ามห้วงน้ำทั้ง ๔ ได้

บาทคาถาว่า นาวํ สิตฺวาว ปารคู (เหมือนบุรุษวิดเรือแล้วพึงไปถึงฝั่ง ฉะนั้น) หมายความว่า บุรุษวิดน้ำออกจากเรือที่มีน้ำหนักมากด้วยการตักน้ำออก แล้วเป็นผู้ไปถึงฝั่ง คือ พึงไปถึงฝั่งโดยสะดวกด้วยเรือเบา ฉันใด ภิกษุก็พึงวิดเรือคืออัตภาพที่หนักไปด้วยน้ำกิเลสแล้ว พึงไปถึงฝั่งคือพระนิพพานด้วยการบรรลุอรหัตตผล โดยดับขันธ์ด้วยนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่ (อนุปาทิเสสนิพพาน)

คำว่า อิทํ นิสฺสรณํ (นิสสรณะ คือ ข้อความนี้) หมายความว่า การข้ามห้วงน้ำ ๔ โดยมีการละกามเป็นหลัก แล้วดับขันธ์ด้วยนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่นี้ เป็นนิสสรณะ เพราะสลัดออกจากสังขตธรรมทั้งปวง

คำว่า ธมฺโม (ธรรม) คือ กุศลธรรมมีทานเป็นต้น

คำว่า หเว เป็นเพียงบทนิบาต [คือ ใช้ในอรรถสกัตถ์ ไม่มีความหมายใดๆ]

คำว่า รกฺขติ ธมฺมจารึ (ย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม) หมายความว่า ย่อมรักษา คือ คุ้มครองผู้ไม่ประมาทประพฤติธรรมอยู่นั้นจากภัยพิบัติทั้ง ๒ คือ ภัยในชาตินี้ และภัยในชาติหน้า

บาทคาถาว่า ฉตฺตํ มหนฺตํ ยถ วสฺสกาเล (ดุจร่มใหญ่ในฤดูฝน) หมายความว่า เหมือนร่มใหญ่ที่บุรุษผู้ฉลาดถือไว้ย่อมรักษาเขาไม่ให้เปียกฝน ความหมายก็คือร่มนั้นย่อมรักษาผู้ที่คุ้มครองปิดกั้นตนโดยไม่ประมาทให้ไม่เปียกฝนเป็นต้น ฉันใด แม้ธรรมก็รักษาผู้ที่ไม่ประมาทด้วยการตั้งตนไว้ชอบ คุ้มครองตนด้วยการประพฤติธรรม ฉันนั้น

กึ่งคาถาว่า เอสา...จารี (ข้อนี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุคติ) นี้ ย่อมกระทำข้อความที่กล่าวแล้วให้ปรากฏชัด คำนั้นเข้าใจได้ง่ายนั่นเทียว

คำว่า อิทํ ผลํ (จุดมุ่งหมาย คือ ข้อความนี้) หมายความว่า การที่ธรรมรักษาจากภัยในอัตภาพนี้และภัยในอัตภาพหน้า และการยังความเจริญรุ่งเรืองอันเป็นที่สุดของการรักษาให้สำเร็จนี้ เป็นจุดมุ่งหมาย เพราะเป็นสิ่งที่ควรให้สำเร็จด้วยเทศนาโดยไม่เนื่องด้วยนิสสรณะ

คำว่า สพฺเพ ธมฺมา (ธรรมทั้งปวง) คือ สังขตธรรมทั้งปวง

คำว่า อนตฺตา มีรูปวิเคราะห์ว่า **อนัตตา** คือ ไม่มีอัตตา กล่าวคือ เป็นเพียงสภาวะของผู้กระทำกรรมและผู้เสวยผลกรรม

อีกนัยหนึ่ง **อนัตตา** คือ ไม่ใช่อัตตา

[คำว่า อนตฺตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ไม่มีอัตตา = นตฺถิ เอเตสํ อตฺตาติ อนตฺตา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- ไม่ใช่อัตตา = น อตฺตา อนตฺตา (นนิปาตบุรพบท กรรมธารยสมาส)]

คำว่า อิติ แปลว่า อย่างนี้

บาทคาถาว่า ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ (เมื่อใด เขาหยั่งเห็นด้วยปัญญา) หมายความว่า เมื่อใด เขาขวนขวายเจริญวิปัสสนา ย่อมหยั่งเห็นด้วยปัญญาที่เรียกว่า อนัตตานุปัสสนา (ปัญญาหยั่งเห็นอนัตตา)

บาทคาถาว่า อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข (เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์) หมายความว่า เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์คือเบญจขันธ์ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาด้วยการหยั่งเห็นความเบื่อหน่าย คือ ย่อมถึงความเบื่อหน่ายด้วยอนัตตานุปัสสนา เพราะรู้เห็นความไม่เที่ยงและความทุกข์อย่างชัดเจนก่อนแล้ว

บาทคาถาว่า เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา (ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด) หมายความว่า การหยั่งเห็นความเบื่อหน่ายที่กล่าวลักษณะไว้แล้ว เป็นทาง คือ เป็นอุบายแห่งมรรคญาณอันประเสริฐที่เรียกว่า วิสุทธิ (ความหมดจด) เพราะหมดจดจากกิเลสทั้งปวง หรือเป็นทางแห่งอมตธาตุที่บริสุทธิ์อย่างยิ่ง

คำว่า อยํ อุปาโย (อุปายะ คือ ข้อความนี้) หมายความว่า ความเบื่อหน่ายในวัฏฏะทั้งปวงที่กล่าวไว้โดยมีอนัตตานุปัสสนาเป็นหลักนั้น เป็นเหตุ เพราะเป็นสาเหตุให้บรรลุความหมดจด)

คาถาว่า จกฺขุมา...ปริวชฺชเย นี้ มีข้อความโดยสังเขปดังนี้ คือ บุรุษผู้มีจักษุหลีกเลี่ยงจากทางลุ่มดอน หรือหลีกเลี่ยงจากช้างดุเป็นต้น เพราะเป็นสัตว์ดุร้าย ในขณะพิทักษ์รักษาสรีระ ฉันใด บุรุษผู้มีปัญญาในโลก ผู้เข้าใจคุณโทษเพราะเป็นผู้มีปัญญา พึงหลีกเลี่ยงจากบาป คือทุจริตที่ต่ำทราม ฉันนั้น

คำว่า อยํ อาณตฺติ (การชักชวน คือ ข้อความนี้) หมายความว่า การชักชวนของพระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นธรรมราชาว่า พึงละเว้นบาป นี้ เป็นการชักชวน

พระมหากัจจายนะแสดงจุดมุ่งหมาย อุบาย และการชักชวนทีละอย่างที่ปรากฏในพระพุทธพจน์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ได้กล่าวคาถาว่า สุญฺญโต (เธอจงหยั่งเห็นโลกว่าว่างเปล่า) เป็นต้น เพื่อแสดงจุดมุ่งหมายเป็นต้นที่ปรากฏร่วมกัน

ในพากย์นั้น คำว่า สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ, โมฆราชาติ อาณตฺติ (พระพุทธพจน์ว่า ‘ดูกรโมฆราช เธอจงหยั่งเห็นโลกว่าว่างเปล่า’ เป็นการชักชวน) หมายความว่า พระดำรัสของพระธรรมราชานี้ว่า ดูกรโมฆราช เธอจงหยั่งเห็นโลกแห่งสังขารทั้งปวงว่าว่างเปล่าด้วยการกำหนดความไม่อยู่ในอำนาจ หรือด้วยการหยั่งเห็นความไร้แก่นสาร เป็นการชักชวนเพราะเป็นการแนะนำ[สิ่งที่ควรกระทำ]

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า สทา สโตติ อุปาโย (พระพุทธพจน์ว่า ‘เธอจงมีสติเสมอ’ เป็นอุบาย) เพราะการหยั่งเห็นความว่างเปล่านั้นสำเร็จได้โดยอาศัยสติเป็นนิตย์

บาทคาถาว่า อตฺตานุทิฏฺฐึ อูหจฺจ (เมื่อถอนอัตตานุทิฏฐิแล้ว) หมายความว่าเมื่อถอน คือ ตัดขาดสักกายทิฏฐิ ๒๐ ประเภทแล้วจะข้ามพ้นความตายได้

คำว่า อิทํ ผลํ (จุดมุ่งหมาย คือ ข้อความนี้) หมายความว่า การข้ามพ้นความตายด้วยวิธีที่กล่าวไว้อย่างนี้ คือ การล่วงพ้นวิสัยของความตาย กล่าวคือ การปฏิบัติปฏิปทาเบื้องแรก[ของการบรรลุมรรค]นี้ เป็นจุดมุ่งหมายของเทศนา

อนึ่ง อัสสาทะเป็นต้นในพระพุทธพจน์แสดงไว้โดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง ทีละอย่างบ้าง พร้อมกันบ้าง แต่จุดมุ่งหมายเป็นต้นพึงแสดงร่วมกันในพระพุทธพจน์ทั้งปวงหรือในคาถาทั้งหลาย ดังนั้น เพื่อแสดงข้อความนี้ พระมหากัจจายนะแม้นำตัวอย่างมาแสดงทีละเรื่องแล้ว ก็กล่าวอุทาหรณ์ร่วมกันด้วยคำว่า สุญฺญโต โลกํ (เธอจงหยั่งเห็นโลกว่าว่างเปล่า) เป็นต้น

[๖] พระมหากัจจายนะแสดงอัสสาทะเป็นต้นโดยตรงด้วยการยกตัวอย่างดังนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า ตตฺถ ภควา (ในเทสนาหาระนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงนิสสรณะแก่อุคฆฏิตัญญูชน) เป็นต้น เพื่อแจกแจงเทศนาโดยจำแนกตามบุคคล

ในพากย์นั้น **อุคฆฏิตัญญู** คือ ผู้รู้ธรรมที่รับเอาไว้[ด้วยมโนทวาริกจิต] คือ รู้ธรรมที่แสดงไว้โดยย่อเท่านั้น โดยผู้แสดงธรรมมิได้กล่าวนิเทศและปฏินิเทศ ความหมายก็คือย่อมแทงตลอดข้อความโดยพิสดารพร้อมด้วยประเภทด้วย[การสดับ]อุเทศเท่านั้น

อีกนัยหนึ่ง **อุคฆฏิตัญญู** คือ ผู้รู้ธรรมที่ตั้งไว้ กล่าวคือ ดำรงไว้ ความจริงแล้วธรรมที่บุคคลแสดงอยู่ ย่อมเป็นเหมือนย้ายจากผู้แสดงมาสู่ภาชนะคือธรรมที่ถูกแสดง บุคคลนั้นย่อมรู้ธรรมที่ผู้แสดงตั้งไว้นั้นโดยแท้

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อุคฆฏิตะ คือ สิ่งที่ถูกข่มไว้ อธิบายได้ว่า พระธรรมเทศนาเฉพาะของพระพุทธเจ้าซึ่งดำเนินไปในขณะนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อข่มอัธยาศัยมีลักษณะที่เป็นสัสสตทิฏฐิเป็นต้นของเวไนยชน หลังจากนั้นจึงเป็นไปเพื่อการตัดขาดโดยสิ้นเชิง

อุคฆฏิตัญญู คือ ผู้รู้ธรรมในเมื่ออัธยาศัยถูกข่มไว้

[อัธยาศัยของเหล่าสัตว์มีสภาวะต่างกันตามการสั่งสมของแต่ละคน จำแนกเป็น ๔ ประเภท ดังคาถาว่า

สสฺสตุจฺเฉททิฏฺฐิ จ ขนฺติ เจวานุโลมิกา
ยถาภูตญฺจ ยํ ญาณํ เอตํ อาสยสญฺญิตํ.[๗๔]

“สัสสตทิฏฐิ อุจเฉททิฏฐิ วิปัสสนาญาณที่คล้อยตามมรรคญาณ และปัญญาหยั่งเห็นตามความเป็นจริง [มรรคญาณ] ทั้งหมดนี้ชื่อว่า อัธยาศัย”

คำว่า อุคฺฆฏิตญฺญู มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ผู้รู้ธรรมที่รับเอาไว้[ด้วยมโนทวาริกจิต] = อุคฺฆฏิตํ ชานาตีติ อุคฺฆฏิตญฺญู (อุคฺฆฏิต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า รับเอา)
- ผู้รู้ธรรมที่ตั้งไว้ = อุคฺฆฏิตํ ชานาตีติ อุคฺฆฏิตญฺญู (อุคฺฆฏิต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ตั้งไว้)
- ผู้รู้ธรรมในเมื่ออัธยาศัยถูกข่มไว้ = อุคฺฆฏิเต ชานาตีติ อุคฺฆฏิตญฺญู (อุคฺฆฏิต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ข่มไว้)]

พระพุทธองค์ทรงแสดงนิสสรณะแก่อุคฆฏิตัญญูนั้น เพราะเขาสำเร็จประโยชน์ได้ด้วยการแสดงเพียงเท่านั้น

วิปัญจิตัญญู คือ ผู้รู้ธรรมที่ผู้แสดงอธิบายไว้ คือ แสดงโดยพิสดาร

อีกนัยหนึ่ง **วิปัญจิตัญญู** คือ ผู้รู้ธรรมช้า

[คำว่า วิปญฺจิตญฺญู มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้รู้ธรรมที่ผู้แสดงอธิบายไว้ = วิปญฺจิตํ ชานาตีติ วิปญฺจิตญฺญู (วิปญฺจิต ศัพท์มีความหมายว่า อธิบาย)

- ผู้รู้ธรรมช้า = วิปญฺจิตํ ชานาตีติ วิปญฺจิตญฺญู (วิปญฺจิต ศัพท์มีความหมายว่า ช้า)

ในภาษาไทยใช้เป็นรูปว่า วิปจิตัญญู แต่บาลีจริงๆ มีรูปว่า วิปญฺจิตญฺญู เพราะ ปจิ ธาตุ (วิตฺถาเร = ขยาย) เป็นธาตุที่มีสระ อิ อยู่ท้าย จึงลงนิคคหิตเป็นอาคมท้ายธาตุเหมือน กปิ ผทิ และ มฑิ เป็นต้น มีรูปสำเร็จในอาขยาตและกิตก์ด้วยการลงนิคคหิตเป็นอาคม เช่น กมฺปติ กมฺปโน, ผนฺทติ ผนฺทโน, มณฺเฑติ มณฺฑโน ดังปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า

อิการานุพนฺธิธาตุสรโต กฺวจิ ธาตูติอาทินา นิคฺคหีตญฺจาติ วา นิคฺคหีตาคโม.[๗๕]

"ลงนิคคหิตเป็นอาคมท้ายสระของธาตุที่มี อิ อักษรอยู่ท้ายด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ (การทีฆะ, การทำวิปริต, การอาเทศ, การลบ และการลงอาคมย่อมมีแก่ธาตุ, วิภัตติ, ปัจจัย และอื่นๆ ในบางแห่ง) หรือด้วยสูตรว่า นิคฺคหีตญฺจ (ลงนิคคหิตเป็นอาคม ในเพราะสระ หรือในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง)"

แม้คัมภีร์ธาตวัตถสังคหะนิสสัยก็ประพันธ์เป็นคาถาครึ่งบทว่า

อิการนฺตมฺหิ ธาตุสฺมึ นิจฺจํ นิคฺคหิตาคโม.[๗๖]

"ลงนิคคหิตเป็นอาคมเสมอในธาตุที่มี อิ อักษรอยู่ท้าย"]

พระพุทธองค์ทรงแสดงโทษและนิสสรณะแก่วิปจิตัญญูนั้น เพราะเขาสำเร็จประโยชน์ได้ด้วยการแสดงไม่สังเขปและไม่พิสดารนัก

เนยยะ คือ ผู้ที่พอจะอบรมได้ คือ ควรให้เข้าใจเนื้อความของหลักธรรมด้วยปฏินิเทศ

อีกนัยหนึ่ง **เนยยะ** คือ ผู้ที่พอจะอบรมได้ ด้วยการแสดงสภาวะตรงกันข้าม เพราะเป็นผู้มีอินทรีย์อ่อน

พระพุทธองค์ทรงแสดงอัสสาทะ โทษ และนิสสรณะแก่เนยยะนั้น เพราะเขาสำเร็จประโยชน์ได้ด้วยการแสดงโดยสิ้นเชิง

ต่อไปนี้เป็นพระพุทธพจน์ในเรื่องนั้นว่า

กตโม จ ปุคฺคโล อุคฺฆฏิตญฺญู. ยสฺส ปุคฺคลสฺส สห อุทาหฏเวลาย ธมฺมาภิสมโย โหติ. อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล อุคฺฆฏิตญฺญู.[๗๗]

"บุคคลผู้เป็นอุคฆฏิตัญญู คืออะไร การบรรลุมรรคผลย่อมมีแก่บุคคลใด พร้อมกับเวลาที่ท่านยกหัวข้อขึ้นแสดง บุคคลนี้เรียกว่า อุคฆฏิตัญญู"

กตโม จ ปุคฺคโล วิปญฺจิตญฺญู. ยสฺส ปุคฺคลสฺส สํขิตฺเตน ภาสิตสฺส วิตฺถาเรน อตฺเถ วิภชิยมาเน ธมฺมาภิสมโย โหติ. อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล วิปญฺจิตญฺญู.[๗๘]

"บุคคลผู้เป็นวิปจิตัญญู คืออะไร การบรรลุมรรคผลย่อมมีแก่บุคคลใด ในเมื่อท่านจำแนกเนื้อความแห่งภาษิตโดยย่อให้พิสดาร บุคคลนี้เรียกว่า วิปจิตัญญู"

กตโม จ ปุคฺคโล เนยฺโย. ยสฺส ปุคฺคลสฺส อุทฺเทสโต ปริปุจฺฉโต โยนิโสมนสิกโรโต กลฺยาณมิตฺเต เสวโต ภชโต ปยิรุปาสโต เอวํ อนุปุพฺเพน ธมฺมาภิสมโย โหติ. อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล เนยฺโย.[๗๙]

"บุคคลผู้เป็นเนยยะ คืออะไร การบรรลุมรรคผลเป็นชั้นๆ ไป ย่อมมีแก่บุคคลใด โดยเหตุอย่างนี้ คือ การแสดงโดยย่อ การไต่ถาม การทำไว้ในใจโดยแยบคาย การสมาคม การคบหา การเข้าใกล้กัลยาณมิตร บุคคลนี้เรียกว่า เนยยะ"

ส่วนบุคคลผู้เป็นปทปรมะมิใช่ที่รองรับการแทงตลอดในเนตติปกรณ์ พระมหา-กัจจายนะจึงไม่ได้กล่าวไว้ในที่นี้

อนึ่ง พึงทราบปัฏฐานนัย ๗ เหล่านี้ในเรื่องนี้ คือ

๑. อัสสาทะ
๒. โทษ
๓. นิสสรณะ
๔. อัสสาทะ และโทษ
๕. อัสสาทะ และนิสสรณะ
๖. โทษ และนิสสรณะ
๗. อัสสาทะ โทษ และนิสสรณะ

นัยที่ ๓ ที่ ๖ และที่ ๗ ท่านถือเอาแล้ว เพราะสามารถอบรมเวไนยชนทั้ง ๓ ได้ มิได้ถือเอานัย ๔ อื่น [คือ อัสสาทะ โทษ อัสสาทะและโทษ อัสสาทะและนิสสรณะ] เพราะการอบรมเวไนยชนมีไม่ได้ด้วยการกล่าวถึงอัสสาทะ โทษ หรือทั้งสองอย่างนั้นล้วนๆ เนื่องจากมิได้กล่าวถึงการละกิเลสไว้ แม้นัยที่ ๕ [อัสสาทะ และนิสสรณะ] ก็ไม่เป็นอุบายให้บรรลุความพ้นทุกข์ เพราะมิได้กล่าวถึงโทษไว้ โดยแท้จริงแล้ว พระธรรมเทศนาที่มีวิมุตติรสของพระผู้มีพระภาคย่อมไม่ดำเนินไปโดยมิได้ระบุความหลุดพ้นและเหตุแห่งความหลุดพ้น เพราะฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงมิได้กล่าวถึงนัยทั้ง ๔ นั้น

ถ้าท่านแสดงเทศนาฝ่ายเศร้าหมอง เทศนาฝ่ายบำเพ็ญบุญ หรือเทศนาที่ดำรงอยู่ในฝ่ายทั้งสอง ซึ่งเป็นพระพุทธพจน์บางส่วนหรือคาถาเช่นนั้น อันดำเนินไปโดยเนื่องด้วยบุคคลผู้เป็นปทปรมะ โดยความเป็นตัวอย่างของนัยเหล่านั้น หากเป็นตามนี้ ท่านก็ควรถือเอานัยทั้ง ๗

อนึ่ง การอบรมเวไนยชนเป็นการยังอริยมรรคให้บังเกิดขึ้นในกระแสจิตของชนเหล่านั้น การยังอริยมรรคให้บังเกิดขึ้นดังกล่าวย่อมมีด้วยนัยตามที่กล่าวไว้เท่านั้น ไม่มีด้วยนัยที่เหลือ ดังนั้น ท่านจึงมิได้กล่าวนัยอื่นไว้ในที่นี้ อย่างไรก็ตาม แม้นัยอื่นนั้นก็ควรนำมากล่าวไว้ในที่นี้ เพราะในคัมภีร์เปฏโกปเทศกล่าวว่า

“ถามว่า : ในอุเทศนั้น อัสสาทะและโทษ คืออะไร

ตอบว่า : อัสสาทะและโทษ คือ ข้อความนี้ว่า

ยานิ กโรติ ปุริโส ตานิ อตฺตนิ ปสฺสติ
กลฺยาณการี กลฺยาณํ ปาปการี จ ปาปกํ.[๙๐]

“บุรุษย่อมกระทำกรรมใดไว้ เขาย่อมเห็นกรรมนั้นในตน ผู้กระทำกรรมดีย่อมได้ผลดี ผู้กระทำกรรมชั่วย่อมได้ผลชั่ว”

ในเรื่องนั้น การที่ผู้กระทำกรรมดีเสวยผลดีนี้ เป็นอัสสาทะ การที่ผู้กระทำกรรมชั่วเสวยผลชั่วนี้ เป็นโทษ”

อฏฺฐิเม ภิกฺขเว โลกธมฺมา โลกํ อนุปริวตฺตนฺติ. โลโก จ อฏฺฐ โลกธมฺเม อนุปริวตฺตติ. กตเม อฏฺฐ. ลาโภ จ อลาโภ จ ยโส จ อยโส จ นินฺทา จ ปสํสา จ สุขญฺจ ทุกฺขญฺจ.[๘๑]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย โลกธรรม ๘ อย่างนี้ย่อมไปตามโลก และโลกย่อมไปตามโลกธรรม ๘ โลกธรรม ๘ คืออะไร คือ ได้ลาภ เสื่อมลาภ ได้ยศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์"

ในเรื่องนั้น ลาภ ยศ สุข และสรรเสริญนี้ เป็นอัสสาทะ ส่วนการเสื่อมลาภ เสื่อมยศ ทุกข์ และนินทานี้ เป็นโทษ

ถามว่า : ในอุเทศนั้น อัสสาทะและนิสสรณะคืออะไร

ตอบว่า : อัสสาทะและนิสสรณะ คือ ข้อความนี้ว่า

สุโข วิปาโก ปุญฺญานํ		อธิปฺปาโย จ อิชฺฌติ
ขิปฺปญฺจ ปรมํ สนฺตึ		นิพฺพานมธิคจฺฉติ.[๘๒]

"ผลบุญนำสุขมาให้ และความประสงค์ย่อมสำเร็จ ผู้มีบุญย่อมบรรลุพระนิพพานอันสงบอย่างยิ่งโดยพลัน"

ลักขณสูตรทั้งหมดนี้เป็นอัสสาทะและนิสสรณะ คือ

ทฺวตฺตึสิมานิ ภิกฺขเว มหาปุริสสฺส มหาปุริสลกฺขณานิ, เยหิ สมนฺนาคตสฺส มหาปุริสสฺส เทฺว คติโย ภวนฺติ อนญฺญา...วิวฏจฺฉโท.[๘๓]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลักษณะของมหาบุรุษ ๓๒ เหล่านี้ ซึ่งเป็นเหตุให้มหาบุรุษมีคติ ๒ เท่านั้น ไม่มีคติอื่น...เป็นผู้เปิดกิเลสมุงบังได้แล้ว"

ถามว่า : ในอุเทศนั้น โทษและนิสสรณะคืออะไร

ตอบว่า : โทษและนิสสรณะ คือ ข้อความนี้ว่า

ภารา หเว ปญฺจกฺขนฺธา		ภารหาโร จ ปุคฺคโล
ภาราทานํ ทุขํ โลเก		ภารนิกฺเขปนํ สุขํ.[๘๔]

“เบญจขันธ์เป็นภาระโดยแท้ และบุคคลก็เป็นผู้นำภาระไป การแบกภาระเป็นทุกข์ในโลก การปล่อยวางภาระได้เป็นสุข”

นิกฺขิปิตฺวา ครุํ ภารํ อญฺญํ ภารํ อนาทิย
สมูลํ ตณฺหมพฺพุยฺห นิจฺฉาโต ปรินิพฺพุโต.[๘๕]

“ภิกษุวางภาระหนัก ไม่รับเอาภาระอื่น เป็นผู้ไม่กระหาย ปรินิพพานแล้ว เพราะถอนตัณหาพร้อมทั้งรากเหง้าได้”

ถามว่า : ในอุเทศนั้น อัสสาทะ โทษ และนิสสรณะ คืออะไร

ตอบว่า : อัสสาทะ โทษ และนิสสรณะ คือ ข้อความนี้ว่า

กามา หิ จิตฺรา มธุรา มโนรมา
วิรูปรูเปน มเถนฺติ จิตฺตํ
ตสฺมา อหํ ปพฺพชิโตมฺหิ ราช
อปณฺณกํ สามญฺญเมว เสยฺโย.[๘๖]

“กามคุณทั้งหลายอันวิจิตรมีรสหวานน่ารื่นรมย์ ย่อมย่ำยีจิตด้วยอาการแปรปรวน ดูกรมหาบพิตร ดังนั้น อาตมาจึงออกบวช ความเป็นสมณะที่ดีงามเป็นของประเสริฐ”

เพราะเหตุนั้น แม้นัยเหล่านั้นก็ทราบโดยนำมาแสดงไว้ในเรื่องนี้

อนึ่ง นัยนี้ย่อมมีได้ในจุดมุ่งหมาย เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์เปฏโกปเทศ (หน้า ๒๒, ๒๒๑) ว่า

ถามว่า : ในอุเทศนั้น จุดมุ่งหมายและอุบาย คืออะไร

ตอบว่า : จุดมุ่งหมายและอุบาย คือ คาถานี้มีอาทิว่า

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ[๘๗]

“นรชนผู้มีปัญญาดำรงอยู่ในศีลแล้ว”

[กึ่งคาถาต้นว่า สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ (ตั้งอยู่ในศีลแล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่) แสดงอุบาย ส่วนกึ่งคาถาหลังว่า อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ (ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญาหยั่งเห็น พึงถางชัฏนี้ได้) แสดงจุดมุ่งหมาย ดังคัมภีร์เปฏโกปเทศกล่าวว่า

ปุริมิกาย อฑฺฒคาถาย อุปาโย, ปจฺฉิมิกาย อฑฺฒคาถาย ผลํ.[๘๘]

"พระพุทธองค์ตรัสอุบายไว้ด้วยกึ่งคาถาต้น ตรัสจุดมุ่งหมายด้วยกึ่งคาถาหลัง"]

ถามว่า : ในอุเทศนั้น จุดมุ่งหมายและการชักชวน คืออะไร

ตอบว่า : จุดมุ่งหมายและการชักชวน คือ ข้อความนี้ว่า

สเจ ภายถ ทุกฺขสฺส สเจ โว ทุกฺขมปฺปิยํ
มากตฺถ ปาปกํ กมฺมํ อาวิ วา ยทิ วา รโห.[๘๙]

"ถ้าพวกเธอกลัวทุกข์ ถ้าทุกข์ไม่เป็นที่ชอบใจของพวกเธอ จงอย่ากระทำกรรมชั่ว ทั้งในที่ลับและที่แจ้ง"

[คาถาข้างต้นแสดงถึงการชักชวนไม่ให้ทำบาป แต่มิได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายไว้ ในคัมภีร์เปฏโกปเทศพบคาถาแสดงตัวอย่างของจุดมุ่งหมายต่อจากคาถาต้นว่า

สเจ จ ปาปกํ กมฺมํ กริสฺสถ กโรถ วา
น โว ทุกฺขา ปมุตฺยตฺถิ อุเปจฺจาปิ ปลายตํ.[๙๐]

"ถ้าพวกเธอทำอยู่หรือจักทำกรรมชั่ว แม้จงใจเหาะหนีไปก็ไม่อาจพ้นจากความทุกข์ได้"

หลังจากนั้นได้กล่าวว่า

ปุริมิกาย คาถาย อาณตฺติ, ปจฺฉิมิกาย ผลํ.[๙๑]

"พระพุทธองค์ตรัสการชักชวนไว้ด้วยคาถาต้น ตรัสจุดมุ่งหมายด้วยคาถาหลัง"

อนึ่ง ในบาทแรก คำว่า ทุกฺขสฺส ตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ ให้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของปัญจมีวิภัตติด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๐๙) ว่า ทุติยาปญฺจมีนญฺจ (ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของทุติยาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติ ในบางแห่ง) สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวว่า ในการประกอบด้วยความกลัว ให้ลงวิภัตติ ๓ หมวด คือ ทุติยาวิภัตติ ตติยาวิภัตติ และฉัฏฐีวิภัตติ ดังข้อความว่า

ฉฏฺฐี จ ภีรุตาโยเค ทุติยา ตติยาปิ จ
ตีเณว ปาฬิยํ โหนฺติ น ตุ สมฺโภติ ปญฺจมี.[๙๒]

"ในการประกอบด้วยความกลัว ลงฉัฏฐีวิภัตติ ทุติยาวิภัตติ และตติยาวิภัตติ ๓ อย่างเท่านั้นในพระบาลี ไม่ลงปัญจมีวิภัตติ"

อุทาหรณ์ในเรื่องนี้ คือ

[ทุติยาวิภัตติ] ภายถ ทุกฺขนฺตํ (ท่านกลัวทุกข์นั้นหรือ), น มํ โกจิ อุตฺตสติ (ไม่มีใครกลัวเรา), มา ภิกฺขเว ปุญฺญํ ภายถ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่ากลัวบุญเลย)

[ตติยาวิภัตติ] โอตฺตปฺปติ โอตฺตปฺปิตพฺเพน (ย่อมสะดุ้งด้วยสิ่งที่น่าสะดุ้ง)

[ฉัฏฐีวิภัตติ] ภีโต จตุนฺนํ อาสีวิสานํ (กลัวงู ๔ จำพวก), สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน (ทุกคนกลัวอาชญา ทุกคนกลัวความตาย)]

ถามว่า : ในอุเทศนั้น อุบายและการชักชวน คืออะไร

ตอบว่า : อุบายและการชักชวน คือ ข้อความนี้ว่า

กุมฺภูปมํ กายมิมํ วิทิตฺวา
นครูปมํ จิตฺตมิทํ ฐเปตฺวา
โยเธถ มารํ ปญฺญาวุเธน
ชิตญฺจ รกฺเข อนิเวสโน สิยา.[๙๓]

"เมื่อรู้ว่าร่างกายนี้แตกดับง่ายเหมือนหม้อน้ำ พึงป้องกันจิตให้มั่นเหมือนป้องกันเมืองหลวง แล้วพึงรบกับพญามารด้วยอาวุธคือปัญญา เมื่อรบชนะแล้วพึงรักษาชัยชนะนั้นไว้ ระวังอย่าตกอยู่ในอำนาจมารอีก"

บัณฑิตพึงทราบอุทาหรณ์ของจุดมุ่งหมายเป็นต้นโดยเนื่องด้วยหมวดสอง (ทุกะ) อีกด้วย [เพราะในพระบาลีได้แสดงอุทาหรณ์ของจุดมุ่งหมายเป็นต้นไว้โดยเนื่องด้วยหมวดหนึ่ง (เอกกะ) และหมวดสาม (ติกะ)]

อนึ่ง ในเรื่องนี้ บุคคลใดพึงอบรมด้วยการแสดงนิสสรณะ บุคคลนั้นพึงแสดงไว้อย่างนั้น เพราะการจำแนกเทศนาย่อมมีโดยจำแนกตามบุคคลว่า พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงนิสสรณะแก่อุคฆฏิตัญญู เหมือนการจำแนกบุคคลสำเร็จได้ด้วยการจำแนกตามเทศนาว่า อุคฆฏิตัญญู เป็นต้น

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า จตสฺโส ปฏิปทา (ปฏิปทา ๔) เป็นต้น เพื่อกล่าวจำแนกบุคคลที่ทำให้มีการจำแนกเทศนาอย่างนี้

ในพากย์นั้น การจำแนกที่กระทำไว้ตามปฏิปทาและความรู้ได้กระทำไว้ตามปฏิปทา [เพราะปฏิปทาแต่ละอย่างในปฏิปทาทั้งสอง คือ ปฏิปทาสะดวก และปฏิปทาลำบากก็แบ่งออกเป็นสองประการโดยการบรรลุช้าและการบรรลุเร็ว] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า จตสฺโส ปฏิปทา (ปฏิปทา ๔)

อนึ่ง ปฏิปทา ๔ เหล่านั้นมี ๒ ประเภท คือ การเจริญสมถะ และการเจริญวิปัสสนา

ลำดับแรกในฝ่ายสมถะ การเจริญสมถะที่ดำเนินไปตั้งแต่การกำหนดรู้เป็นเบื้องแรกจนบรรลุอุปจารสมาธิของฌานนั้นๆ ได้ชื่อว่า ปฏิปทา ส่วนปัญญาที่ดำเนินไปตั้งแต่อุปจารสมาธิจนถึงอัปปนาสมาธิ ได้ชื่อว่า อภิญญา

อนึ่ง ปฏิปทาของบางคนลำบาก หมายความว่า ทำได้ยาก กล่าวคือ เสพไว้ด้วยความไม่สบาย เพราะต้องกำหนดความฟุ้งไปแห่งธรรมตรงกันข้ามมีนิวรณ์ เป็นต้น ปฏิปทาของบางคนทำได้ง่าย เพราะไม่มีสภาพอย่างนั้น

แม้ความรู้ของบางคนก็ช้า คือ เฉื่อยชา ไม่เป็นไปเร็ว ความรู้ของบางคนก็เร็ว ไม่เฉื่อยชา ดำเนินไปไว ดังนั้น บุคคลที่ข่มกิเลสตั้งแต่ต้น ย่อมลำบากข่มกิเลสไว้โดยมีการกระตุ้นเตือน มีความเพียรที่ลำบาก ปฏิปทาของเขามีสภาพลำบาก

ผู้ที่ข่มกิเลสได้แล้วอยู่อบรมบ่มอัปปนา ย่อมบรรลุความปรากฏแห่งองค์ฌานช้า ความรู้ของเขามีสภาพช้า

ผู้ที่บรรลุความปรากฏแห่งองค์ฌานเร็ว ความรู้ของเขามีสภาพเร็ว

ผู้ที่ข่มกิเลสไว้ไม่ลำบากมีความสบายในขณะข่มกิเลส ปฏิปทาของเขามีสภาพสะดวก

ในฝ่ายวิปัสสนา บุคคลใดเจริญวิปัสสนาโดยมีรูปและนามเป็นหลัก ย่อมกำหนดรู้มหาภูตรูป ๔ แล้วกำหนดรู้อุปาทายรูป และนาม เขาย่อมกำหนดรู้รูปและนามได้ด้วยความลำบากไม่ราบรื่น ปฏิปทาของเขามีสภาพลำบาก [ปฏิบัติลำบาก]

ความรู้ของผู้ที่กำหนดรู้รูปและนามแล้ว ชื่อว่า มีสภาพช้า [บรรลุช้า] เพราะมรรคปรากฏช้าในขณะอบรมวิปัสสนาญาณ

แม้ผู้ที่กำหนดรู้รูปและนามแล้วย่อมกำหนดได้ด้วยความลำบากไม่ราบรื่น เมื่ออยู่อบรมบ่มวิปัสสนาญาณในรูปนามที่กำหนดแล้ว ก็ยังมรรคให้ปรากฏได้โดยใช้เวลานาน ปฏิปทาของเขามีสภาพลำบาก [ปฏิบัติลำบาก] ความรู้ก็ช้า [บรรลุช้า]

บุคคลอีกประเภทหนึ่งได้กำหนดรู้รูปและนามแล้ว เมื่อกำหนดปัจจัย[ของรูปนาม] ย่อมกำหนดได้ด้วยความลำบากไม่ราบรื่น และครั้นกำหนดปัจจัยแล้ว ก็อยู่อบรมบ่มวิปัสสนาญาณ ย่อมยังมรรคให้ปรากฏโดยใช้เวลานาน ปฏิปทาของเขามีสภาพลำบาก ความรู้ก็ช้าเหมือนกัน

บุคคลอีกประเภทหนึ่งได้กำหนดปัจจัยแล้ว เมื่อแทงตลอดไตรลักษณ์อยู่ ย่อมแทงตลอดด้วยความลำบากไม่ราบรื่น และครั้นแทงตลอดไตรลักษณ์แล้วอบรมบ่มวิปัสสนาญาณอยู่ ย่อมยังมรรคให้ปรากฏโดยใช้เวลานาน ปฏิปทาของเขามีสภาพลำบาก ความรู้ก็ช้าเหมือนกัน

บุคคลอีกประเภทหนึ่งได้แทงตลอดไตรลักษณ์แล้ว เมื่อยังความพอใจในวิปัสสนาที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไปในขณะที่วิปัสสนาญาณแก่กล้าแจ่มใสปรากฏอยู่ ย่อมให้หมดไปด้วยความลำบากไม่ราบรื่น ปฏิปทาของเขามีสภาพลำบาก ความรู้ก็ช้าเหมือนกัน

พึงทราบปฏิปทา ๓ ที่เหลือ มีนัยตามที่กล่าวไว้แล้วนี้นั่นแหละ

อนึ่ง พึงทราบว่า ปฏิปทา ๔ ในเรื่องนี้เป็นฝ่ายวิปัสสนาอย่างเดียว

คำว่า จตฺตาโร ปุคฺคลา (บุคคล ๔) คือ บุคคลผู้ปฏิบัติธรรมแล้ว ๔ จำพวก โดยจำแนกตามปฏิปทาดังที่กล่าวมาแล้ว

อนึ่ง พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ตณฺหาจริโต (ผู้มีตัณหาจริต) เพื่อแสดงการจำแนกตามปฏิปทานั้นพร้อมทั้งเหตุ อุบาย และจุดมุ่งหมาย

[คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๕๔) อธิบายเรื่องนี้ว่า

ความเป็นผู้มีตัณหาจริต และความมีปัญญาไม่แก่กล้า เป็นเหตุแห่งปฏิปทาที่ ๑ [ปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า]

ความเป็นผู้มีตัณหาจริต และความมีปัญญาแก่กล้า เป็นเหตุแห่งปฏิปทาที่ ๒ [ปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว]

ความเป็นผู้มีทิฏฐิจริต และความมีปัญญาไม่แก่กล้า เป็นเหตุแห่งปฏิปทาที่ ๓ [ปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า]

ความเป็นผู้มีทิฏฐิจริต และความมีปัญญาแก่กล้า เป็นเหตุแห่งปฏิปทาที่ ๔ [ปฏิบัติสะดวก บรรลุเร็ว

อุบาย คือ อินทรีย์ที่เป็นสติ สมาธิ วิริยะ และปัญญาตามลำดับ พร้อมด้วยสติปัฏฐาน ฌาน สัมมัปปธาน และสัจจะอันเป็นอุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยที่มีกำลัง)

จุดมุ่งหมาย คือ การนำออกจากทุกข์ในวัฏฏะ]

ในเรื่องนั้น **จริต** คือ ความดำเนินไป หมายความว่า ความเป็นไป[แห่งจิต]

ตัณหาจริต คือ ผู้มีจริตอันตัณหาทำให้เกิดขึ้น

อีกนัยหนึ่ง **ตัณหาจริต** คือ ผู้อันตัณหาทำให้เป็นไป หมายความว่า ผู้มีอัธยาศัยที่ประกอบด้วยความโลภ

[คำว่า ตณฺหาจริต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้มีจริตอันตัณหาให้เกิดขึ้นแล้ว = ตณฺหาย นิพฺพตฺติตํ จริตํ เอตสฺสาติ ตณฺหาจริโต (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส ลบ นิพฺพตฺติต ศัพท์กลางสมาส)

- ผู้อันตัณหาให้เป็นไปแล้ว = ตณฺหาย จริโต ตณฺหาจริโต (ตติยาตัปปุริสสมาส จริต ศัพท์มาจาก จร ธาตุ = ประพฤติ + เณ ปัจจัย + ต ปัจจัย]

พึงทราบนัยนี้แม้ในคำว่า ทิฏฐิจริต (ผู้มีจริตอันทิฏฐิทำให้เกิดขึ้น, ผู้ถูกทิฏฐิทำให้เป็นไป)

ในคำว่า มนฺโท (ไม่แก่กล้า) อวิชชาได้ชื่อว่า ความไม่แก่กล้า

มันทะ คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยอวิชชา หมายความว่า ผู้มีโมหะมาก

คำว่า สตินฺทฺริเยน (ด้วยสตินทรีย์) คือ ด้วยสติที่กระทำความเป็นใหญ่ ความจริงแล้วสตินทรีย์ของเขาปรากฏชัด

โดยเหตุที่ความเพียรของเขาไม่มีกำลังมาก เพราะถูกความเกียจคร้านครอบงำในเบื้องแรกโดยความเป็นผู้มีตัณหาจริต ปัญญาก็ไม่มีกำลัง เพราะมีโมหะมาก สมาธิก็ไม่มีกำลังเพราะเหตุทั้งสองข้างต้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “ความจริงแล้ว สตินทรีย์ของเขาปรากฏชัด” ฉะนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า สติปฏฺฐาเนหิ นิสฺสเยหิ (ด้วยสตินทรีย์อันอาศัยสติปัฏฐาน)

อนึ่ง การข่มกิเลสของเขาทำได้ยาก เพราะเป็นผู้มีตัณหาจริต ดังนั้น ปฏิปทาจึงลำบาก และความรู้ก็ช้า เพราะมีปัญญาไม่ปรากฏชัด

โดยประการดังนี้ พึงประกอบเนื้อความตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า นิยฺยาติ (ย่อมหลุดพ้น) หมายความว่า ย่อมหลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์ด้วยอริยมรรค

คำว่า อุทตฺโต ตัดบทเป็น อุท + อตฺโต หมายความว่า ผู้มีปัญญาแก่กล้า

อนึ่ง สมาธิของเขามีสภาพแก่กล้า ย่อมยังความเป็นใหญ่ในสัมปยุตตธรรมให้ดำเนินไป เพราะได้รับปัญญาเป็นสหาย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมาธินฺทฺริเยน (ด้วยสมาธินทรีย์)

ท่านกล่าวว่า ขิปฺปาภิญฺญาย (บรรลุเร็ว) เพราะมีปัญญาปรากฏชัด

มีข้อพิเศษนี้ว่า ฌาเนหิ นิสฺสเยหิ (ด้วยสมาธินทรีย์อันอาศัยฌาน) เพราะฌานมีสมาธิเป็นประธาน

ข้อความที่เหลือเหมือนกับข้อความก่อนนั่นแหละ

ผู้ที่มีทิฏฐิจริตสำคัญปฏิปทาที่ไม่ใช่ทางนำออกจากทุกข์ว่าเป็นทางนำออก มีความเพียรมาก เพราะเป็นผู้มีอุตสาหะมากในเรื่องนั้น และการข่มกิเลสของเขาก็ง่าย เพราะมีความเพียรมาก ดังนั้น ปฏิปทาจึงสะดวก แต่ความรู้มีสภาพช้า เพราะมีปัญญาไม่ปรากฏชัด ท่านจึงแสดงข้อความนี้ด้วยคำว่า ทิฏฺฐิจริโต มนฺโท (ผู้มีทิฏฐิจริตมีปัญญาไม่แก่กล้า) เป็นต้น

ข้อความที่เหลือมีนัยตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า สจฺเจหิ (สัจจะ) คือ อริยสัจ โดยแท้จริงแล้ว อริยสัจฝ่ายโลกิยะเป็นที่อาศัยของ[วิปัสสนา]ญาณเบื้องต้น โดยความเป็นที่ตั้งแห่งการหยั่งเห็น และอริยสัจฝ่ายโลกุตตระเป็นที่อาศัยของมรรคญาณ โดยการน้อมใจและเป็นที่ตั้งแห่งการแทงตลอด

ข้อความที่เหลือมีนัยตามที่กล่าวไว้แล้ว

อนึ่ง ในเรื่องนี้ **อุคฆฏิตัญญู** คือ ผู้มีทิฏฐิจริตมีปัญญาแก่กล้า

เนยยะ คือ ผู้มีตัณหาจริตมีปัญญาไม่แก่กล้า

วิปจิตัญญู คือ บุคคลที่เหลือสองจำพวก [ผู้มีทิฏฐิจริตมีปัญญาไม่แก่กล้า และผู้มีตัณหาจริตมีปัญญาแก่กล้า]

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าพระมหากัจจายนะแสดงเวไนยชน ๓ จำพวกที่เป็นเหตุแจกแจงเทศนาไว้ก่อนนั้นด้วยการจำแนกตามปฏิปทานี้

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า อุโภ ตณฺหาจริตา (ผู้มีตัณหาจริตทั้งสองประเภท) เป็นต้น เพื่อแจกแจงเวไนยชนนั้นโดยกระทำให้เป็นฐานะของการประกอบอรรถนัย (นัยแสดงเนื้อความมีนันทิยาวัฏฏนัย เป็นต้น)

ผู้มีตัณหาจริตที่หมดจดอยู่ ย่อมหมดจดโดยการเจริญภาวนาที่มีสมาธิเป็นประธาน เพราะตัณหา (กามฉันทะ) เป็นปฏิปักษ์ต่อสมาธิ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมถปุพฺพงฺคมาย (ที่มีสมถะนำหน้า)

การหลุดพ้นจากวัฏฏะย่อมมีด้วยสัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิเท่านั้น ไม่มีด้วยสัมมาสมาธิอย่างเดียว ดังมีพระพุทธพจน์ว่า สมถวิปสฺสนํ ยุคนทฺธํ ภาเวติ [๙๔] (ย่อมเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กัน) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมถปุพฺพงฺคมาย วิปสฺสนาย (ด้วยวิปัสสนาที่มีสมถะนำหน้า)

ในอรรถกถาประมวลความทั้งหลาย พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

ราควิราคา เจโตวิมุตฺตีติ อรหตฺตผลสมาธิ.[๙๕]

"คำว่า เจโตวิมุตติที่สำรอกราคะ คือ สมาธิในอรหัตตผล"

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์เนตติปกรณ์นี้ พระมหากัจจายนะจักกล่าวว่าเป็นสมาธิในอนาคามิผล เพราะพระอนาคามีนั้นเป็นผู้บำเพ็ญสมาธิอย่างบริบูรณ์

ในพากย์นั้น ชื่อว่า ราคะ เพราะเป็นสภาวะพอใจ

ราควิราคะ คือ เครื่องสำรอกราคะ [ย่อมหลุดพ้นด้วย]มรรคปัญญาที่คลายกำหนัด หมายความว่า เป็นผู้ละราคะเสียได้

คำว่า เจโตวิมุตฺติยา (เพื่อเจโตวิมุตติ) หมายความว่า คำว่า เจโต คือ จิต อนึ่ง ท่านกล่าวถึงสมาธิในเรื่องนี้ด้วยการแสดงจิต ดังคำว่า จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ [๙๖] (อบรมจิตและปัญญาอยู่)

คำว่า **วิมุตติ** คือ สภาวะหลุดพ้นจากปฏิปักขธรรมด้วยการให้สงบอีก

อีกนัยหนึ่ง **วิมุตติ** คือ สภาวะหลุดพ้นแล้วจากปฏิปักขธรรม

อีกนัยหนึ่ง **วิมุตติ** คือ ความหลุดพ้นจากปฏิปักขธรรม หมายถึง สมาธินั่นแหละ

[คำว่า วิมุตฺติ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะหลุดพ้นจากปฏิปักขธรรม = ปฏิปกฺขโต วิมุจฺจตีติ วิมุตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ปัจจุบันกาล)

- สภาวะหลุดพ้นแล้วจากปฏิปักขธรรม = ปฏิปกฺขโต วิมุตฺโตติ วิมุตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อดีตกาล)

- ความหลุดพ้นจากปฏิปักขธรรม = วิมุจฺจนํ วิมุตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

อุปมาว่าในถ้อยคำเกี่ยวกับชาวโลก สัญญาและจิตเป็นหลักของเทศนา ดังคำว่า นานตฺตกายา นานตฺตสญฺญิโน[๙๗] (ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน และมีปฏิสนธิวิญญาณต่างกัน), กึ จิตฺโต ตฺวํ ภิกฺขุ [๙๘] (ดูกรภิกษุ เธอมีจิตอย่างไร) ฉันใด ในถ้อยคำเกี่ยวกับโลกุตตระ ปัญญาและสมาธิก็เป็นหลัก ฉันนั้น ดังคำว่า ปญฺจญาณิโก สมฺมาสมาธิ [๙๙] (สัมมาสมาธิที่ประกอบด้วยญาณ ๕) และ สมถวิปสฺสนํ ยุคนทฺธํ ภาเวติ [๑๐๐] (ย่อมเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กัน)

ในบรรดาปัญญาและสมาธิเหล่านั้น ท่านกล่าวถึงสมาธิด้วย เจโต ศัพท์ไว้ในเรื่องนี้ เพราะเป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อราคะ และเพราะกล่าวความมีสมถะนำหน้า

ท่านกล่าวถึงสมาธิด้วยคำว่า วิมุตติ เช่นเดียวกัน ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า สมาธิเยว (สมาธินั่นแหละ)

เจโตวิมุตติ คือ จิตที่หลุดพ้น[จากปฏิปักขธรรม]

อีกนัยหนึ่ง **เจโตวิมุตติ** คือ ความหลุดพ้นแห่งจิตตามที่กล่าวแล้วจากปฏิปักขธรรม

อีกนัยหนึ่ง **เจโตวิมุตติ** คือ ความหลุดพ้นตามที่กล่าวแล้วในจิต คือ ผลจิต

อีกนัยหนึ่ง **เจโตวิมุตติ** คือ สภาวะที่มีความหลุดพ้นจากปฏิปักขธรรมแห่งจิต คือ ผลจิต หมายถึง สมาธินั่นแหละ

พึงประกอบนัยนี้ตามสมควรแม้ในคำว่า ปญฺญาวิมุตฺติยา (ปัญญาวิมุตติ) นี้

[คำว่า เจโตวิมุตฺติ มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- จิตที่หลุดพ้นจากปฏิปักขธรรม = เจโต จ ตํ วิมุตฺติ จาติ เจโตวิมุตฺติ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ความหลุดพ้นแห่งจิต = เจตโส วิมุตฺติ เจโตวิมุตฺติ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- ความหลุดพ้นใน[ผล]จิต = เจตสิ วิมุตฺติ เจโตวิมุตฺติ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)
- สภาวะที่มีความหลุดพ้นแห่ง[ผล]จิต = เจตโส วิมุตฺติ เอตสฺมินฺติ เจโตวิมุตฺติ (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)]

ความเป็นไปแห่งทิฏฐิคล้ายกับปัญญาในวิสัยของตน ดังนั้น ผู้มีทิฏฐิจริตที่หมดจดอยู่ ย่อมหมดจดโดยมีปัญญาเป็นประธาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุโภ ทิฏฺฐิจริตา วิปสฺสนา (ส่วนผู้มีทิฏฐิจริตทั้งสองประเภท[ได้รับการอุปถัมภ์]ด้วยสมถะที่มีวิปัสสนานำหน้า) เป็นต้น

คำว่า อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ (มรรคปัญญาที่คลายอวิชชา) คือ ปัญญาในอรหัตตผล

ท่านนำตัณหาออกมาแสดงด้วย สมถ ศัพท์ และนำอวิชชาออกมาแสดงด้วยวิปสฺสนา ศัพท์ โดยความเป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหาและอวิชชานั้น แล้วจึงแสดงภูมิของนัยที่ ๑ [นันทิยาวัฏฏนัย] ได้โดยง่าย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เย สมถ...หาตพฺพา (บุคคลเหล่าใดย่อมหลุดพ้นด้วยปฏิปทาที่มีสมถะนำหน้า พวกเขาพึงแนะนำด้วยนันทิยาวัฏฏนัย)

ในพากย์นั้น คำว่า สมถปุพฺพงฺคมา ปฏิปทา (ปฏิปทาที่มีสมถะนำหน้า) คือ ปฏิปทา ๒ ประเภทแรก พึงทราบว่าปฏิปทา[สองประเภท]อื่นจากนี้ เป็นปฏิปทาที่มีวิปัสสนานำหน้า

คำว่า หาตพฺพา แปลว่า พึงให้รู้ หมายความว่า พึงแนะนำ

ท่านแสดงสัญญา ๔ เหล่านี้ เพราะวิปัสสนาเป็นอนิจจสัญญา ทุกขสัญญา และอนัตตสัญญา และอสุภสัญญาเป็นบริวารของทุกขสัญญา และแสดงวิปัลลาส ๔ โดยความเป็นปฏิปักษ์ต่อสัญญาเหล่านั้น ดังนั้น จึงแสดงภูมิของสีหวิกกีฬิตนัยได้ง่าย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เย วิปสฺสนา...หาตพฺพา (บุคคลเหล่าใดย่อมหลุดพ้นด้วยปฏิปทาที่มีวิปัสสนานำหน้า พวกเขาพึงแนะนำด้วยสีหวิกกีฬิตนัย)

[๗] พระมหากัจจายนะแสดงประเภทของเวไนยชนโดยจำแนกตามปฏิปทาอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะแสดงประเภทของเวไนยชนนั้นโดยจำแนกตามญาณ[มีสุตมยญาณเป็นต้น] จึงถามลักษณะแห่งการเกิดขึ้นของหาระนี้ก่อน เพราะเทศนาของพระผู้มีพระภาคมีประโยชน์เพื่ออบรมเวไนยชนเท่านั้น และการอบรมเวไนยชนนั้นก็เป็นการยังปัญญา ๓ มีสุตมยปัญญาเป็นต้นให้เกิดขึ้นตามลำดับ เหมือนการอธิบายความเป็นไปแห่งเทศนาเป็นการแสดงหาระและนัย [ท่าน]ต้องการจะประกอบเทศนาหาระของพระพุทธพจน์ในประเภทของเวไนยชนนั้นโดยจำแนกที่ตั้งของเทศนา [บุคคลหลายประเภทมีอุคฆฏิตัญญู เป็นต้น] จึงกล่าวว่า สฺวายํ หาโร กตฺถ สมฺภวติ (หาระนั้นย่อมเกิดขึ้นในบุคคลไหน) เพื่อแสดงประเภทของบุคคลดังกล่าว

ในพากย์นั้น คำว่า ยสฺส (บุคคลใด) คือ บุคคลใดผู้พ้นไปจากโอกาสที่ไม่เหมาะสม ๘ ประการ ผู้ถึงพร้อมด้วยสมบัติมีการเงี่ยโสตลงสดับเป็นที่สุด

[โอกาสที่ไม่เหมาะสม ชื่อว่า อักขณะ พบในอังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต[๑๐๑] มี ๘ ประการ คือ

๑. การเกิดในนรก

๒. การเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน

๓. การเกิดเป็นเปรต

๔. การเกิดในอสัญญสัตว์ภูมิและอรูปภูมิ

๕. การเกิดในชายแดนที่พระพุทธศาสนาแผ่ไปไม่ถึง

๖. การเป็นคนมีมิจฉาทิฏฐิ

๗. การเป็นคนเขลาไร้ปัญญา

๘. การไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น

คัมภีร์ชินาลังการฎีกาประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

ตโย อปายา อารุปฺปา- สญฺญํ ปจฺจนฺติมมฺปิ จ
ปญฺจินฺทฺริยานํ เวกลฺลํ มิจฺฉาทิฏฺฐิ จ ทารุณา.[๑๐๒]

“อบายภูมิ ๓ อรูปภูมิและอสัญญสัตวภูมิ ชายแดนที่พระพุทธศาสนาแผ่ไปไม่ถึง ความบกพร่องแห่งอินทรีย์ ๕ ความเห็นผิด และการไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น”]

คำว่า สตฺถา (พระศาสดา) หมายความว่า ชื่อว่า พระศาสดา เพราะเป็นผู้สั่งสอนตามสมควรด้วยประโยชน์ในชาตินี้ ประโยชน์ในชาติหน้า และประโยชน์อันสูงสุด [พระนิพพาน]

คำว่า ธมฺมํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ธรรม คือ สภาวะทรงบุคคลผู้ปฏิบัติตามที่สั่งสอนไว้ไม่ให้ตกไปในอบายภูมิ [พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้น่าเคารพรูปใดรูปหนึ่งย่อมแสดง] ธรรมนั้น

คำว่า เทสยติ (ย่อมแสดง) คือ ย่อมพูด กล่าวคือ ย่อมกล่าวด้วยนัยโดยย่อและพิสดาร

คำว่า อญฺญตโร (รูปใดรูปหนึ่ง) คือ สาวกรูปหนึ่งของพระผู้มีพระภาค

คำว่า ครุฏฺฐานีโย (ผู้น่าเคารพ) คือ ผู้ควรเคารพนับถือ เพราะประกอบด้วยคุณธรรมพิเศษมีศีลและการสดับเป็นต้น

คำว่า สพฺรหฺมจารี (เพื่อนพรหมจรรย์) หมายความว่า คำสอนทั้งสิ้นของพระศาสดาเรียกว่า พรหมะ (คำสอนอันดีงาม) เพราะเป็นคำสอนอันประเสริฐ

สพรัหมจารี คือ ผู้ประพฤติคำสอนอันดีงามพร้อมเพรียงกัน

อีกนัยหนึ่ง **สพรัหมจารี** คือ ผู้ประพฤติคำสอนอันดีงามร่วมกัน

[คำว่า สพฺรหฺมจารี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้ประพฤติคำสอนอันดีงามพร้อมเพรียงกัน = สมํ พฺรหฺมํ จรตีติ สพฺรหฺมจารี (ส ศัพท์แปลงมาจาก สมํ ศัพท์)

- ผู้ประพฤติคำสอนอันดีงามร่วมกัน = สห พฺรหฺมํ จรตีติ สพฺรหฺมจารี (ส ศัพท์แปลงมาจาก สห ศัพท์)]

คำว่า สทฺธํ ปฏิลภติ (ย่อมได้ศรัทธา) คือ ได้รับศรัทธา หมายความว่า ยังศรัทธาให้บังเกิดขึ้นในพระตถาคตว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นผู้แสดงธรรมเช่นนี้ทรงเป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง และในพระธรรมว่า พระธรรมที่บริสุทธิ์บริบูรณ์โดยแท้อย่างนี้เป็นธรรมที่ตรัสไว้ดีแล้วหนอ

คำว่า **ตตฺถ** คือ ในธรรมตามที่สดับเล่าเรียนนั้น

คำว่า **วีมํสา** (ปัญญาพิจารณา) คือ ปัญญาพิจารณาพระบาลีและเนื้อความของพระบาลี

คำที่เหลือเป็นคำไวพจน์ของปัญญานั่นแหละ แท้จริงแล้วปัญญานั้นเรียกว่า

- อุสสาหนา (ปัญญาฝึกฝน) เพราะอุตสาหะไม่ย่อท้อในการพิจารณา

- ตุลนา (ปัญญาเทียบเคียง) เพราะมีสภาพเทียบเคียง

- อุปปริกขา (ปัญญาใคร่ครวญ) เพราะมีสภาพใคร่ครวญ

อีกนัยหนึ่ง **วีมังสา** (ปัญญาพิจารณา) คือ สภาวะพิจารณา เป็นปัญญาที่พิจารณาศัพท์และเนื้อความของศัพท์

อุสสาหนา (ปัญญาฝึกฝน) คือ ปัญญาที่วิริยะค้ำจุนไว้ ซึ่งยังการทรงจำและฝึกฝนธรรมให้สำเร็จ

ตุลนา (ปัญญาเทียบเคียง) คือ ปัญญาที่ใช้สอบสวนเทียบเคียงศัพท์อื่นกับบท[ในพากย์นั้น] หรือสอบสวนเทียบเคียงเทศนาอื่นกับเทศนา[ในเรื่องนั้น]แล้วถือเอา

อุปปริกขา (ปัญญาใคร่ครวญ) คือ ปัญญาไตร่ตรองพระบาลีและเนื้อความของพระบาลีโดยหยั่งลงสู่มหาปเทส

[ในคำว่า สุตมยี ปญฺญา (ชื่อว่า สุตมยปัญญา)] **สุตะ** คือ สิ่งที่บุคคลผู้ปรารถนาประโยชน์ตนและผู้อื่นสดับ คำนี้กล่าวไว้โดยไม่ต้องการระบุกาลเวลา ดังคำว่า ทุทฺธํ (น้ำนมที่บุคคลรีดไว้)

[คำว่า สุต มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตหิตํ ปรหิตญฺจ อากงฺขนฺเตหิ สุยฺยตีติ สุตํ (สุตะ คือ สิ่งที่ผู้ปรารถนาประโยชน์ตนและผู้อื่นสดับ) คำนี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก สุ ธาตุ (สวเน = ฟัง) + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ แม้คำว่า สุยฺยติ จะเป็นรูปปัจจุบันกาล แต่ ต ปัจจัยใน สุต ลงในกาลทั้ง ๓ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต โดยไม่ระบุกาลใดไว้อย่างแน่นอน ดังนั้น สิ่งที่บุคคลสดับในอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคตทั้งสิ้น ก็จัดว่าเป็นสุตะ ดังคำว่า ทุทฺธํ (น้ำนมที่บุคคลรีดไว้) มาจาก ทุห ธาตุ (โทหเน = รีด) + ต ปัจจัย ลง ต ปัจจัยในกาลทั้ง ๓ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุยฺหตีติ ทุทฺธํ (ทุทธะ คือ น้ำนมที่บุคคลรีดไว้) มิใช่ลง ต ปัจจัยในอดีตกาลซึ่งนิยมใช้มากโดยวิเคราะห์เป็นรูปว่า ทุยฺหิตฺถาติ ทุทฺธํ (ทุทธะ คือ น้ำนมที่บุคคลรีดแล้ว) เรื่องนี้พบในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีว่า

ยญฺหิ ชาตํ ชายติ ชายิสฺสติ จ, ตํ "กมฺมชนฺ"ติ วุจฺจติ ยถา ทุทฺธนฺติ.[๑๐๓]

"โดยแท้จริงแล้ว รูปใดเกิดแล้ว เกิดอยู่ และจักเกิด รูปนั้นเรียกว่า กรรมชรูป ดังคำว่า ทุทฺธํ (น้ำนมที่บุคคลรีดไว้)"]

ถามว่า : สิ่งที่สดับนั้นคืออะไร

ตอบว่า : ย่อมทราบว่าคือปริยัติธรรม โดยการติดตามมา[จากประโยคหน้าว่า สตฺถา วา ธมฺมํ เทสยติ (พระศาสดาย่อมแสดงธรรม)] หรือโดยความสามารถ[ในการอบรมเวไนยชน]

อีกนัยหนึ่ง **สุตะ** คือ การสดับ หมายความว่า การทรงปริยัติธรรมไว้โดยคล้อยตามโสตทวาร โดยการติดตามมาหรือโดยความสามารถ

สุตมยี คือ ปัญญาที่เกิดจากการสดับ

ปัญญา คือ สภาวะรู้โดยประการต่างๆ

พึงประกอบบททีละบทว่า ปัญญาที่ใช้พิจารณานี้ ชื่อว่า สุตมยปัญญา

คำว่า ตถา (อย่างนั้น) แสดงว่า จินตามยปัญญาเหมือนสุตมยปัญญาที่มีคำไวพจน์คือวีมังสาเป็นต้น และจำแนกเป็นวีมังสาเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง สุตมยปัญญาเป็นปัญญาเล็กน้อยไม่ตั้งมั่น ฉันใด จินตามยปัญญาก็ฉันนั้น

คำว่า สุเตน นิสฺสเยน (โดยอาศัยการฟัง) คือ ด้วยปริยัติธรรมที่ฟังแล้ว หรือโดยการฟังปริยัติธรรมที่เป็นอุปนิสสยปัจจัย ลงตติยาวิภัตติในอิตถัมภูตลักขณะ หมายความว่า อาศัยปริยัติธรรมตามที่กล่าวไว้อันตนฟังแล้ว

ในคำว่า วีมํสา เป็นต้น **วีมังสา** (ปัญญาพิจารณา) คือ ปัญญาพิจารณาสภาวะของธรรมนั้นๆ ว่า ข้อนี้เป็นศีล ข้อนี้เป็นสมาธิ ธรรมเหล่านี้เป็นรูปหรือนาม ธรรมเหล่านี้เป็นขันธ์ ๕

ตุลนา (ปัญญาเทียบเคียง) คือ ปัญญาที่เหมือนการตรวจสอบลักษณะ (สภาวลักษณะ) พร้อมด้วยหน้าที่ (กิจ) ซึ่งเป็นสภาวธรรมเอาไว้โดยสละทิ้งเนื้อความของศัพท์แห่งธรรมเหล่านั้น [คือ หยั่งรู้ลักษณะและหน้าที่ของสภาวธรรมโดยไม่สนใจต่อเนื้อความของศัพท์ที่เป็นสมมุติบัญญัติ เหมือนการรู้รสเค็มของเกลือโดยไม่ใส่ใจบัญญัติว่าเป็นเกลือ]

อุปปริกขา (ปัญญาใคร่ครวญ) คือ ปัญญาไตร่ตรองโดยดำริถึงความแปรปรวนมีความไม่เที่ยงเป็นต้นและอาการมีความเป็นไปตามเหตุปัจจัยเป็นต้น โดยไม่ละทิ้งลักษณะเฉพาะของสภาวธรรมเหล่านั้น

มนสานุเปกขณา (การทบทวนด้วยใจ) คือ การเพ่งดูด้วยใจเป็นนิจ โดยกระทำสภาวธรรมที่ใคร่ครวญอย่างนั้นให้ประจักษ์ควรแก่การเพ่งดูเหมือนเป็นสิ่งที่มีรูปร่างว่าสภาวธรรมเหล่านั้นเป็นอย่างนี้

อนึ่ง ในเรื่องนี้ สุตมยปัญญามีความอุตสาหะพากเพียร เพราะดำเนินไปด้วยการทรงจำทบทวนในธรรมที่ได้ฟังแล้ว จึงควรเรียกว่า อุสสาหนา (ปัญญาฝึกฝน) แต่จินตามยปัญญามิใช่อย่างนั้น ด้วยเหตุนี้ พระมหากัจจายนะจึงไม่กล่าวว่า อุสสาหนา ในที่นี้

จินตา คือ ความดำริ หมายความว่า ความตรึก

ข้อความที่เหลือมีนัยตามที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

คำว่า อิมาหิ ทฺวีหิ ปญฺญาหิ (ด้วยปัญญาทั้งสองอย่างนี้) หมายความว่า ด้วยปัญญาทั้งสองอย่างตามที่กล่าวแล้วซึ่งเป็นเหตุเพราะผู้ดำรงอยู่ในสุตมยปัญญา และจินตามยปัญญาย่อมปรารภวิปัสสนา

[คำว่า การณภูตาหิ (ซึ่งเป็นเหตุ) แสดงว่า ปญฺญาหิ ลง หิ วิภัตติในอรรถเหตุ คำว่า อิมาหิ ทฺวีหิ ปญฺญาหิ ควรแปลว่า “เพราะปัญญาทั้งสองอย่างนี้” แต่การแปลวิภัตตินามเป็นภาษาไทยนั้นเน้นความเข้าใจของคนไทยเป็นหลัก ในที่นี้จึงแปลว่า “ด้วยปัญญาทั้งสองอย่างนี้”]

บางท่านสาธยายว่า อิมาสุ ทฺวีสุ ปญฺญาสุ (เพราะปัญญาทั้งสองอย่างนี้)

อีกนัยหนึ่ง บุคคลผู้สาธยายอย่างนั้นควรเพิ่มเข้ามาว่า ชาตาสุ อุปฺปนฺนาสุ (เมื่อภาวนามยปัญญาเกิดแล้วด้วยปัญญาทั้งสองนี้)

คำว่า มนสิการสมฺปยุตฺตสฺส (ผู้กอปรด้วยมนสิการ) คือ ผู้หมั่นขวนขวายในการมนสิการมีการกำหนดรูปนามเป็นต้น

คำว่า ยํ ญาณํ อุปฺปชฺชติ (ปัญญาใดย่อมเกิด) มีสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่ามรรคญาณอันประเสริฐที่เรียกว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งปัญญาที่รู้เห็น) ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ขวนขวายเจริญวิปัสสนาด้วยการยังทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ และปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิให้สำเร็จ ด้วยการประกอบมนสิการตามนัย

ที่กล่าวแล้ว [คือ อุปาทารูปํ ปริคฺคณฺหาติ (ย่อมกำหนดอุปาทายรูป), อรูปํ ปริคฺคณฺหาติ (ย่อมกำหนดนาม) เป็นต้น] ชื่อว่า ภาวนามยปัญญา

อนึ่ง ปัญญานั้นมี ๒ ประการ คือ ทัสสนะ (โสดาปัตติมรรค) และภาวนา (มรรคขั้นสูง ๓) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทสฺสนภูมิยํ วา ภาวนาภูมิยํ วา (ในทัสสนภูมิหรือในภาวนา-ภูมิ)

ถามว่า : ถ้าเรียกว่า ทัสสนะ (ปัญญารู้เห็น) ปัญญาจะเกิดจากการอบรมจิตในเรื่องนี้ได้อย่างไร

ตอบว่า : ความจริงแล้ว ปัญญานั้นที่เกิดจากการอบรมจิตได้ชื่อว่า ทัสสนะ เพราะเห็นพระนิพพานก่อน

ทัสสนภูมิ คือ มรรคที่ ๑ พร้อมด้วยผล [องค์ธรรมของ ทสฺสน ศัพท์ใน ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ธมฺมา หมายถึง โสดาปัตติมรรคที่ละกิเลสโดยเด็ดขาด แต่ในที่นี้หมายรวมถึงโสดาปัตติผลอีกด้วย]

ภาวนาภูมิ คือ ธรรมของพระเสกขะและพระอเสกขะที่เหลือ

[๘] บัดนี้ พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ปรโตโฆสา (เสียงแนะนำของผู้อื่น) เป็นต้น เพื่อแสดงปัญญา ๓ เหล่านี้โดยประการอื่น

ในพากย์นั้น คำว่า ปรโต (ผู้อื่น) คือ มิใช่ตน หมายความว่า ศาสดาหรือสาวกอื่น [นอกจากตน]

คำว่า โฆสา (เสียงแนะนำ) คือ เสียงแสดงธรรมของบุคคลเหล่านั้น หมายความว่า สุตมยปัญญาเกิดขึ้นเพราะมีการแสดงธรรมของผู้อื่นเป็นปัจจัย

อีกนัยหนึ่ง ปรโตโฆสา คือ ปัญญาที่เกิดจากเสียงแนะนำของผู้อื่น

[คำว่า ปรโตโฆส มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เสียงแนะนำของผู้อื่น = ปรโต โฆโส ปรโตโฆโส (ปัญจมีตัปปุริสสมาส)
- ปัญญาที่เกิดจากเสียงแนะนำของผู้อื่น = ปรโต โฆโส เอติสฺสาติ ปรโตโฆสา (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)]

พึงประกอบ[บทที่ห่างกัน]ว่า ปัญญา[เกิดจากเสียงแนะนำของผู้อื่น] ชื่อว่า สุตมยปัญญา

คำว่า ปจฺจตฺตสมุฏฺฐิตา (ซึ่งเกิดภายในตน) คือ ซึ่งเกิดขึ้นในตนเองของบุคคลนั้นๆ

[คำว่า ปจฺจตฺต มาจาก ปติ + อตฺต อุปสรรคคือ ปติ ในที่นี้ลงในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า อตฺตนิ (ในตน) คำนี้มีรูปวิเคราะห์เป็นอัพยยีภาวสมาสว่า อตฺตนิ ปจฺจตฺตํ (ปัจจัตตะ คือ ในตน) ดังคำว่า อิตฺถีสุ อธิตฺถิ (อธิตถิ คือ ในสตรีทั้งหลาย)]

คำว่า โยนิโส มนสิการา (ด้วยการใส่ใจโดยแยบคาย) คือ ด้วยการใส่ใจที่ดำเนินไปโดยวิธีตามที่กล่าวไว้แล้วอันมีการกำหนดรู้สภาวะเป็นต้นของธรรมนั้นๆ

คำว่า ปรโต จ โฆเสน แปลว่า เสียงแนะนำของผู้อื่น ซึ่งเป็นเหตุ[แห่งการเกิดภาวนามยปัญญา]

คำที่เหลือมีนัยตามที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

บัดนี้ พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ยสฺส (ปัญญาทั้ง ๒ เหล่านี้มีอยู่แก่บุคคลใด) เป็นต้น เพื่อแสดงประกอบประเภทของเวไนยชนที่ท่านยกปัญญาขึ้นแสดงไว้นี้

ในพากย์นั้น ท่านแสดงคำว่า อิมา เทฺว (ปัญญาทั้ง ๒ เหล่านี้) โดยเนื่องด้วยการนับจำนวนแล้วแสดงโดยตรงว่า ปัญญาเหล่านั้นคือ สุตมยปัญญา และจินตามยปัญญา

คำว่า อยํ อุคฺฆฏิตญฺญู (บุคคลนี้ชื่อว่า อุคฆฏิตัญญู) หมายความว่า บุคคลนี้เรียกว่า อุคฆฏิตัญญู เพราะรู้แจ้งด้วยอุเทศเท่านั้น เนื่องจากให้สำเร็จอัธยาศัย ความเพียร และความเข้าใจด้วยปัญญาที่เกิดจากการสดับและการดำริ

คำว่า อยํ วิปญฺจิตญฺญู (บุคคลนี้ชื่อว่า วิปจิตัญญู) หมายความว่า บุคคลนี้เรียกว่า วิปจิตัญญู เพราะรู้แจ้งด้วยอุเทศและนิเทศ เนื่องจากอัธยาศัยมิได้ถูกปรุงแต่งด้วยปัญญาที่เกิดจากการดำริ

คำว่า อยํ เนยฺโย (บุคคลนี้ชื่อว่า เนยยะ) หมายความว่า ชื่อว่า เนยยะ เพราะเป็นผู้ที่อบรมได้ด้วยการแสดงธรรมโดยพิสดารไม่มีส่วนเหลือ เนื่องจากไม่มีทั้งปัญญาที่เกิดจากการสดับ[อันสำเร็จแล้วในภพก่อน] และการดำริ

[๙] พระมหากัจจายนะได้จำแนกเวไนยชน ๓ อันเป็นที่ตั้งของเทศนาด้วยประเภทแห่งเทศนา[มีนิสสรณะเป็นต้น] ปฏิปทา[มีทุกขปฏิปทาเป็นต้น] และปัญญา[มีสุตมยปัญญาเป็นต้น]อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ปรารภคำว่า สายํ ธมฺมเทสนา (พระธรรมเทศนานั้นแสดงอะไร) เพื่อนำเทสนาหาระออกมาแสดงไว้จากพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคที่ดำเนินไปในเรื่องนั้น

ในพากย์นั้น คำว่า สายํ แปลว่า พระธรรมเทศนานั้น

ท่านกล่าวซ้ำคำว่า สายํ ธมฺมเทสนา เพื่อประกอบเทสนาหาระในพระบาลีที่ตั้งไว้[เป็นแม่บท]ตั้งแต่เริ่มปฏินิทเทสวาระ โดยความเป็นวิสัยของเทสนาหาระด้วยคำว่า ธมฺมํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น) เป็นต้นในเรื่องนั้น

ท่านถามใจความของเทศนาโดยความต้องการจะตอบเองด้วยคำว่า กึ เทสยติ (แสดงอะไร) แล้วแสดงโดยสามัญทั่วไปว่า จตฺตาริ สจฺจานิ (อริยสัจ ๔) โดยกำหนดจำนวนของใจความนั้น ที่จริงแล้วพระเทศนาของพระผู้มีพระภาคที่พ้นไปจากอริยสัจหามีไม่ และอริยสัจ ๔ ก็เป็นใจความของพระเทศนานั้น

พึงทราบว่าอริยสัจมี ๔ เพราะเป็นสภาพไม่แปรปรวน เนื่องจากไม่มีสิ่งที่บุคคลควรอบรมซึ่งพ้นไปจากความเป็นไปแห่งขันธ์ (ทุกข์) การยังขันธ์ให้เป็นไป (สมุทัย) การดับขันธ์ (นิโรธ) และเหตุดับขันธ์ (มรรค)

ท่านแสดงอริยสัจเหล่านั้นโดยตรงด้วยคำว่า ทุกฺขํ สมุทยํ นิโรธํ มคฺคํ (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค)

ในพากย์นั้น ชื่อว่า **ทุกข์** เพราะเป็นสภาพน่ารังเกียจ เนื่องจากเป็นที่ตั้งแห่งโรคภัยอันมากมาย และเป็นสภาพว่างเปล่า เนื่องจากปราศจากความเที่ยง ความงาม ความสุข และความเป็นตัวตนที่คนเขลาจินตนาการ

ชื่อว่า **สมุทัย** เพราะเป็นเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้นเมื่อมีปัจจัยที่เหลือมาประชุมกัน

ทุกขนิโรธ คือ ที่ดับความเป็นไปแห่งทุกข์ที่เรียกว่าการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ เพราะว่างเปล่าจากภพทั้งปวง

อีกนัยหนึ่ง **ทุกขนิโรธ** คือ การดับความเป็นไปแห่งทุกข์ที่เรียกว่าการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏในเมื่อบรรลุทุกขนิโรธแล้ว

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ทุกขนิโรธ** เพราะเป็นเหตุดับไม่เกิดอีก

[คำว่า ทุกฺขนิโรธ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ที่ดับความเป็นไปแห่งทุกข์ = นตฺถิ เอตฺถ โรโธติ นิโรโธ, ทุกฺขสฺส นิโรโธ ทุกฺขนิโรโธ (นิโรธ ศัพท์เป็นสัตตมีพหุพพีหิสมาส, นิ = ไม่มี, ดับ โรธ = ความเป็นไป)

- เหตุดับความเป็นไปแห่งทุกข์ = นตฺถิ เอตสฺมา โรโธติ นิโรโธ, ทุกฺขสฺส นิโรโธ ทุกฺขนิโรโธ (นิโรธ ศัพท์เป็นปัญจมีพหุพพีหิสมาส, นิ = ไม่มี, ดับ โรธ = ความเป็นไป)

- เหตุดับทุกข์ = นิรุชฺฌติ เอตสฺมาติ นิโรโธ, ทุกฺขสฺส นิโรโธ ทุกฺขนิโรโธ (นิโรธ ศัพท์เป็นอปาทานสาธนะ, นิโรธ = ความดับ นิ บทหน้า + รุธ ธาตุ + ณ ปัจจัย)]

มรรค คือ สภาวะกำจัดกิเลสไป

อีกนัยหนึ่ง **มรรค** คือ สภาวะที่บุคคลผู้แสวงหาพระนิพพานแสวงหา

[คำว่า มคฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะกำจัดกิเลสไป = กิเลเส มาเรนฺโต คจฺฉตีติ มคฺโค (มร ธาตุ + คมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า มาเรนฺตโค ให้ทำรัสสะสระ อา ใน มา, ลบ เรนฺต และซ้อน ค เป็น คฺค ด้วยนิรุตตินัย)

- สภาวะที่ผู้ปรารถนาพระนิพพานแสวงหา = นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคียตีติ มคฺโค (มคฺค ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

ในเรื่องนั้น อัสสาทะถูกแสดงไว้ด้วยสมุทัย อาทีนวะถูกแสดงไว้ด้วยทุกข์ นิสสรณะถูกแสดงไว้ด้วยมรรคและนิโรธ

อริยสัจทั้ง ๔ ปรากฏโดยตรงในพระสูตรใดอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบตามที่กล่าวไว้โดยตรงในพระสูตรนั้น แต่อริยสัจ ๔ มิได้ปรากฏโดยตรงในพระสูตรใด บัณฑิตพึงยก

อริยสัจ ๔ ขึ้นแสดงโดยอ้อมแล้วนำอัสสาทะเป็นต้นออกมาแสดงไว้โดยเนื่องด้วยอริยสัจเหล่านั้น

[คำว่า อตฺถโต แปลว่า โดยอ้อม คือ โดยสามัตถิยนัย นัยที่สามารถอนุมานรู้ได้โดยอ้อม]

อนึ่ง อัสสาทะเป็นต้นปรากฏโดยตรงในพระสูตรใด ในพระสูตรนั้นไม่พึง[นำมากล่าวโดยอ้อม] แต่ถ้าไม่ปรากฏในพระสูตรใด บัณฑิตพึงยกขึ้นแสดงโดยอ้อมแล้วนำอริยสัจ ๔ ออกมาแสดงโดยเนื่องด้วยอัสสาทะเป็นต้นนั้น

อย่างไรก็ตาม ท่านแสดงอัสสาทะเป็นต้นไว้โดยตรงในที่นี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อาทีนโว จ โทษและจุดมุ่งหมาย เป็นทุกขสัจ) เป็นต้น เพื่อนำอริยสัจนั้นออกมาแสดง

ในข้อนั้น ธรรมที่มีในภูมิ ๓ ยกเว้นตัณหา ชื่อว่า ทุกขสัจ ดังพระพุทธดำรัสว่า

สํขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา.[๑๐๔]

“โดยสังเขป อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์”

อนึ่ง อุปาทานขันธ์นั้นเป็นโทษ เพราะมีสภาพไม่เที่ยง เป็นต้น และเป็นจุดมุ่งหมายที่พึงให้สำเร็จด้วยเทศนา

คำว่า ผลญฺจ ทุกฺขํ (จุดมุ่งหมาย เป็นทุกขสัจ) หมายถึง จุดมุ่งหมายที่เป็นโลกิยะนั้น

ท่านกล่าวว่า อสฺสาโท สมุทโย (อัสสาทะ เป็นสมุทัย) โดยหมายเอาตัณหาวิปัลลาสเหล่านั้น เพราะแม้ตัณหาวิปัลลาสก็จัดเป็นอัสสาทะเช่นเดียวกัน

ท่านกล่าวว่า อุปาโย อาณตฺติ จ มคฺโค (อุบายและการชักชวน เป็นมรรคสัจ) เพราะอริยมรรคกับวิปัสสนาและเทศนาเป็นเหตุให้บรรลุจุดมุ่งหมายของเทศนา

บัณฑิตพึงนำอริยมรรคออกแสดงแม้ในคำว่านิสสรณะอีกด้วย

อนึ่ง พึงทราบว่าการจำแนกอริยสัจที่กล่าวมานี้ไม่สับสน เหมือนในสัจจวิภังค์ พระพุทธเจ้าได้ทรงจำแนกธรรมในภูมิ ๓ ที่เหลือจากธรรมนั้นๆ ไว้ในนัยนั้นๆ โดยความเป็นทุกขสัจว่า

ตณฺหา อวสิฏฺฐา กิเลสา อวสิฏฺฐา อกุสลา ธมฺมา สาสวานิ กุสลมูลานิ สาสวา จ กุสลา ธมฺมา สมุทยสจฺจภาเวน วิภตฺตา.[๑๐๕]

“ตัณหา กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ [โลกิย]กุศลมูลที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ และ[โลกิย]กุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ จำแนกไว้โดยความเป็นสมุทยสัจ”

แม้ในที่นี้ก็พึงทราบเหมือนอย่างนั้น

คำว่า อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ (อริยสัจ ๔ เหล่านี้เป็นธรรมจักร) เป็นคำลงท้าย

คำว่า อิทํ ธมฺมจกฺกํ (เป็นธรรมจักรนี้) คือ เป็นธรรมจักรซึ่งเป็นพระธรรมเทศนาที่พระผู้มีพระภาคยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เองโดยความเป็นอริยสัจ ๔

บัดนี้ พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ยถาห ภควา (สมจริงดังพระพุทธดำรัส) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าพระธรรมเทศนานั้นเป็นธรรมจักร โดยเนื่องด้วยพระพุทธพจน์ในสัจจวิภังค์

[สัจจวิภังค์ในที่นี้ คือ สัจจสังยุตต์ที่จำแนกสัจจะ ไม่ใช่สัจจวิภังค์ที่ตรัสไว้ต่อจากธาตุวิภังค์ในพระอภิธรรมปิฎก]

ในพากย์นั้น คำว่า อิทํ ทุกฺขํ (อุปาทานขันธ์ห้านี้ คืออริยสัจที่เป็นทุกข์) หมายความว่า หมู่ธรรมที่มีในภูมิ ๓ เว้นตัณหา ซึ่งนับเข้าในอุปาทานขันธ์ห้าโดยย่อ อันจำแนกเป็นชาติทุกข์เป็นต้นนี้ คืออริยสัจที่เป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งของทุกข์ และเป็นทุกขทุกข์ (ทุกข์แท้) เป็นต้น

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระองค์เองด้วยคำว่า เม (เรา)

คำว่า พาราณสิยํ (ใกล้เมืองพาราณสี) หมายความว่า ในที่ไม่ไกลจากเมืองที่ชื่อว่าพาราณสี

ชื่อว่า **ป่าอิสิปตนะ** เพราะเป็นที่ลงมาจากอากาศของผู้รู้คือพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย [อิสีนํ ปตนํ อิสิปตนํ (อิสิปตนะ คือ ที่ลงมาของพระปัจเจกพุทธเจ้า)]

ในอาศรมที่ได้รับสมญานามว่า มิคทายะ (ให้อภัยแก่เนื้อ) เพราะได้ให้อภัยแก่เนื้อทั้งหลายในป่านั้น

คำว่า **อุตตระ** คือ สภาวะล่วงไป

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **อุตตระ** คือ สภาวะครอบงำ

[คำว่า อุตฺตร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะล่วงไป = อุตฺตรติ อติกฺกมตีติ อุตฺตรํ (ตร ธาตุที่มี อุ อุปสรรคอยู่หน้า มีความหมายว่า ล่วงไป)

- สภาวะครอบงำ = อุตฺตรติ อภิภวตีติ อุตฺตรํ (ตร ธาตุที่มี อุ อุปสรรคอยู่หน้า มีความหมายว่า ครอบงำ)]

อนุตตระ คือ สภาวะไม่มีสิ่งอื่นล่วงไป หรือ สภาวะไม่มีสิ่งอื่นครอบงำ หมายถึง สภาวะไม่มีสิ่งอื่นยิ่งกว่า หรือสภาวะไม่มีสิ่งอื่นเสมอเหมือน

พระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคแม้ดำเนินไปหลายร้อยครั้งในบริษัทผู้เป็นเทวดาและมนุษย์เป็นอันมาก โดยให้สำเร็จการแทงตลอดอริยสัจแก่บุคคลเหล่านั้น แต่พระธรรมเทศนาที่บุคคลพึงอบรมเพื่อการแทงตลอดอริยสัจ ๔ แก่พรหมจำนวน ๑๘ โกฏิ มีพระอัญญาโกณฑัญญะเป็นประธาน[ซึ่งปรากฏ]เป็นครั้งแรกสุดนั้น เป็นพระธรรมเทศนาอย่างยิ่งยวด มีชื่อว่า ธรรมจักร ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ (เราได้แสดงธรรมจักร)

ในเรื่องนั้น **ธรรมจักร** คือ ธรรมมีสติปัฏฐานเป็นต้นที่เปรียบดั่งกงล้อ เพราะเป็นสิ่งที่หมุนไป

อีกนัยหนึ่ง คำว่า จักร คือ อำนาจ

ธรรมจักร คือ อำนาจที่เป็นธรรม เพราะไม่ปราศจากธรรม

อีกนัยหนึ่ง **ธรรมจักร** คือ อำนาจโดยเหมาะสม

สมจริงดังคำกล่าว[ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค]ว่า

ธมฺมญฺจ ปวตฺเตติ จกฺกญฺจาติ ธมฺมจกฺกํ, จกฺกญฺจ ปวตฺเตติ ธมฺมญฺจาติ ธมฺมจกฺกํ, ธมฺเมน ปวตฺเตตีติ ธมฺมจกฺกํ.[๑๐๖]

“พระผู้มีพระภาคทรงหมุนกงล้อธรรม จึงชื่อว่า ธรรมจักร อีกนัยหนึ่ง ทรงประกาศอำนาจอันเป็นธรรม จึงชื่อว่า ธรรมจักร อีกนัยหนึ่ง ทรงประกาศอำนาจโดยเหมาะสม จึงชื่อว่า ธรรมจักร” เป็นต้น

[คำว่า ธมฺมจกฺก มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- กงล้อคือธรรม = ธมฺโม เอว จกฺกํ ธมฺมจกฺกํ (อวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส)
- อำนาจที่เป็นธรรม = ธมฺมญฺจ ตํ จกฺกญฺจาติ ธมฺมจกฺกํ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)
- อำนาจโดยเหมาะสม = ธมฺเมน จกฺกํ ธมฺมจกฺกํ (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

คำว่า อปฺปฏิวตฺติยํ (จะคัดค้านไม่ได้) หมายความว่า ปฏิเสธไม่ได้ เพราะพระผู้มีพระภาคผู้เป็นใหญ่ในธรรมเป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง และธรรมจักรเป็นคำสอนอันยอดเยี่ยม

พระพุทธเจ้าตรัสว่า สมเณน วา (อันสมณะ) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า เป็นธรรมที่บุคคลไหนจะคัดค้านไม่ได้

ในพากย์นั้น คำว่า สมเณน (สมณะ) คือ ผู้ถึงการออกบวช

คำว่า พฺราหฺมเณน (พราหมณ์) คือ ผู้เป็นพราหมณ์โดยชาติตระกูล เพราะสมณะและพราหมณ์โดยปรมัตถ์ [คือ ผู้ระงับกิเลส และผู้ลอยบาปได้] ย่อมไม่มีจิตขัดแย้งโดยแท้

คำว่า เทเวน (เทวดา) คือ เทวดาชั้นกามาวจร

คำว่า เกนจิ (ใครๆ) คือ บริษัทที่เหลือเหล่าใดเหล่าหนึ่ง [ซึ่งนับเข้าในบริษัทที่เป็นกษัตริย์และคหบดี]

ด้วยถ้อยคำดังนี้ พึงทราบว่ารวมเอาบริษัททั้ง ๘ โดยสิ้นเชิง

[บริษัท ๘ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ คหบดี สมณะ เทวดาชั้นจาตุมหาราช เทวดาชั้นดาวดึงส์ มาร และพรหม ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

ตาวตึสทฺวิชกฺขตฺต-　　มารคหปติสฺส จ
สมณานํ วสา จาตุ-　　มหาราชิกพฺรหฺมุนํ.[๑๐๗]

"บริษัท ๘ ย่อมมีโดยประเภทแห่งเทวดาชั้นดาวดึงส์ พราหมณ์ กษัตริย์ มาร คหบดี สมณะ เทวดาชั้นจาตุมหาราช และพรหม"

ข้อความข้างต้นกล่าวตามพระพุทธดำรัสในอังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาตว่า

อฏฺฐิมา ภิกฺขเว ปริสา. กตมา อฏฺฐ. ขตฺติยปริสา พฺราหฺมณปริสา คหปติปริสา สมณปริสา จาตุมหาราชิกปริสา ตาวตึสปริสา มารปริสา พฺรหฺมปริสา.[๑๐๘]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย บริษัทมี ๘ อย่างเหล่านี้ บริษัท ๘ อย่างคืออะไร คือ บริษัทกษัตริย์ บริษัทพราหมณ์ บริษัทคหบดี บริษัทสมณะ บริษัทเทวดาชั้นจาตุมหาราช บริษัทเทวดาชั้นดาวดึงส์ บริษัทมาร และบริษัทพรหม"

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๔๑๖) กล่าวว่า บริษัท ๗ จำพวกคือเทวดาชั้นดาวดึงส์เป็นต้นตรัสไว้เพราะเป็นผู้ที่คนทั่วไปรู้จักกัน ส่วนสมณะเป็นผู้ที่คนทั่วไปรู้จักกันและเป็นผู้ประเสริฐ ดังนั้น จึงไม่ตรัสถึงเทวดาชั้นดุสิตเป็นต้นในบริษัท ๘ เพราะไม่เป็นที่รู้จักของคนทั่วไป]

คำว่า โลกสฺมึ (ในโลก) คือ ในโลกแห่งเหล่าสัตว์

คำว่า ตตฺถ (ในพระธรรมเทศนานั้น) คือ ในพระธรรมเทศนาที่แสดงอริยสัจ ๔ นั้น

การกล่าวข้ามลำดับว่า อปริมาณา ปทา. อปริมาณา อกฺขรา (บทไม่มีประมาณ พยางค์ไม่มีประมาณ) มีประโยชน์เพื่อแสดงว่าพยางค์นับเข้าในบทเป็นส่วนใหญ่

[ศัพท์ที่มีพยางค์เดียว เช่น โค มีจำนวนน้อย ส่วนศัพท์หลายพยางค์มักนับเข้าในบท ท่านจึงกล่าวถึงบทไว้ก่อนพยางค์เพื่อเน้นความสำคัญของบท]

พึงทราบว่าท่านกระทำการเปลี่ยนลิงค์ในคำว่า ปทา อกฺขรา พฺยญฺชนา (บท พยางค์ พากย์)

[แม้ควรประกอบเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ปทานิ อกฺขรานิ และ พฺยญฺชนานิ ก็กล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ว่า ปทา อกฺขรา และ พฺยญฺชนา ด้วยลิงควิปัลลาสนัย คือ นัยเปลี่ยนลิงค์]

คำว่า อตฺถสฺส (ข้อความ) คือ ข้อความที่เรียกว่า อริยสัจ ๔

คำว่า สงฺกาสนา (การแสดงโดยสังเขป) คือ อาการที่บุคคลพึงแสดงโดยสังเขป

แม้คำอื่นก็มีนัยนี้เช่นเดียวกัน

ฉัฏฐีวิภัตติในคำว่า อตฺถสฺส ลงในอรรถสัมพันธ์

อิติ ศัพท์ในคำว่า อิติปิทํ มีความหมายว่า ปการะ ส่วน ปิ ศัพท์มีความหมายว่า รวบรวม หมายความว่า โดยประการดังนี้ พึงทราบอริยสัจที่เป็นทุกข์อย่างนี้ คำนั้นย่อมเชื่อมความว่าทุกขสัจตามที่กล่าวไว้โดยจำแนกเป็นชาติทุกข์เป็นต้นมีประเภทมากมาย และพยางค์พร้อมกับบทเป็นต้นที่แสดงทุกขสัจนั้นก็มีจำนวนมากนับไม่ถ้วนดังที่กล่าวประเภทไว้แล้ว

คำว่า อยํ ทุกฺขสมุทโย (ตัณหานี้คืออริยสัจที่เป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์) หมายความว่า ตัณหาที่จำแนกเป็นกามตัณหาเป็นต้นนี้ อันเป็นรากเหง้าของวัฏฏะ เป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ เพราะเป็นเหตุให้ทุกข์ดังที่กล่าวไว้เกิดขึ้น

คำว่า อยํ ทุกฺขนิโรโธ (นิพพานนี้คืออริยสัจที่เป็นความดับทุกข์) หมายความว่า อสังขตธาตุที่พ้นไปจากสังขตธรรมทั้งปวงนี้เป็นความดับทุกข์ เพราะเป็นปัจจัยให้ทุกข์ดังที่กล่าวไว้ดับสนิทไม่เกิดอีก

คำว่า อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา (อริยมรรคนี้คืออริยสัจที่เป็นทางแห่งความดับทุกข์) หมายความว่า หมู่อริยมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นนี้ย่อมแล่นไปสู่พระนิพพานกล่าวคือความดับทุกข์ เพราะเป็นเฉพาะหน้าต่อพระนิพพานนั้นโดยการรับเอาเป็นอารมณ์ และเป็นปฏิปทาแห่งการถึงความดับทุกข์ ดังนั้น จึงเป็นทางแห่งความดับทุกข์

เนื้อความของคำว่า อิติปิทํ พึงทราบโดยจำแนกด้วยข่วงตัณหา ๑๐๘ ในสมุทยสัจ, ด้วยคำไวพจน์มีการข่มความมัวเมาเป็นต้นในนิโรธสัจ และด้วยโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ในมรรคสัจ

[ข่ายตัณหา ๑๐๘ คือ กามตัณหามี ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น x ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา = ตัณหาในรูปภายใน ๑๘ + ตัณหาในรูปภายนอก ๑๘ = ข่ายตัณหา ๓๖ x กาล ๓ = ข่ายตัณหา ๑๐๘]

คำที่เหลือมีนัยตามที่ได้กล่าวไว้นั่นแหละ

พระมหากัจจายนะแสดงความมีกลุ่มศัพท์และอรรถ ๑๒ โดยเนื่องด้วยกลุ่มอรรถ ๖ และกลุ่มศัพท์ ๖ ของพระพุทธพจน์ทั้งสิ้นในคาถาว่า ทฺวาทส ปทานิ สุตฺตํ (พระพุทธพจน์เป็นกลุ่ม[ศัพท์และอรรถ] ๑๒ ประการ) แล้วแสดงฉฉักกเทศนา[๑๐๙] (เทศนาว่าด้วยหมวด ๖ หกประการ คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ เวทนา ตัณหา ๖) บางส่วน โดยระบุขอบเขตของเทสนาหาระด้วยคำว่า ธมฺมํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ (เราจักแสดงธรรมแก่เธอทั้งหลาย) อย่างนี้แล้ว เมื่อจะแสดงว่าพระพุทธพจน์ทั้งหมดเป็นการแสดงอริยสัจ ๔ และความหมายของพระพุทธพจน์นั้นก็เป็นอริยสัจ ๔ โดยแสดงว่าเนื้อความของฉฉักกเทศนานั้นนับรวมไว้ด้วยธัมมจักกัปปวัตนสูตร[๑๑๐] ได้แสดงสูตรแสดงสัจจะโดยย่อด้วยคำว่า อิทํ ทุกฺขนฺติ เม ภิกฺขเว พาราณสิยํ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราได้แสดงธรรมจักรอันยอดเยี่ยมว่า อุปาทานขันธ์ห้านี้คืออริยสัจที่เป็นทุกข์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี) เป็นต้น แล้วจำแนกกลุ่มศัพท์และอรรถด้วยคำว่า ตตฺถ อปริมาณา ปทา (ในพระธรรมเทศนานั้น บทไม่มีประมาณ) เป็นต้นแล้ว ได้แสดงความมีกลุ่มศัพท์และอรรถ ๑๒ นั้น บัดนี้กล่าวว่า ตตฺถ ภควา อกฺขเรหิ สงฺกาเสติ (ในธรรมจักรนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยสังเขปด้วยพยางค์) เป็นต้น เพื่อแสดงความเกี่ยวเนื่องกันของกลุ่มศัพท์และอรรถเหล่านั้น โดยความเป็นที่อาศัยและที่ตั้งซึ่งกันและกัน [คือ กลุ่มศัพท์เป็นที่อาศัย กลุ่มอรรถเป็นที่ตั้ง เพราะศัพท์ดำรงอยู่ตามความหมายนั้นๆ]

[ในคัมภีร์อรรถกถาของเนตติปกรณ์ทุกฉบับพบกิริยาคุมพากย์เป็นกรรมวาจกว่า วุตฺตํ แต่บทที่เนื่องด้วยประธานประกอบด้วยปฐมาวิภัตติว่า วิภาเวนฺโต และ วิภชนฺโต ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปกิริยาคุมพากย์เป็นกัตตุวาจกว่า อาห จึงจะถูกตามหลักภาษา ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

ในข้อนั้น ท่านถือเอาคำว่า บท โดยหมายเอาส่วนประกอบของบท (พยางค์) เป็นหลัก และเมื่อถือเอาบท ความเข้าใจเนื้อความของบทย่อมมีแก่ผู้ที่กระทำการหมายรู้มาก่อน อนึ่ง ในเรื่องนั้น การดำเนินไปโดยพิเศษแห่งความเข้าใจเนื้อความของบทย่อมมีแม้ด้วยความเข้าใจส่วนประกอบเนื้อความของบท เหมือนการดำเนินไปโดยพิเศษแห่งความเข้าใจบทที่มีด้วยความเข้าใจส่วนประกอบของบท ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อกฺขเรหิ สงฺกาเสติ (ทรงแสดงโดยสังเขปด้วยพยางค์)

อนึ่ง เนื้อความที่แสดงไว้โดยสังเขปด้วยพยางค์ จัดว่าแสดงไว้ด้วยบท เพราะพากย์ยังไม่สิ้นสุดเมื่อจบบท ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปเทหิ ปกาเสติ (ทรงแสดงไว้ก่อนด้วยบท)

ข้อความนั้นย่อมถูกกระทำให้กระจ่างชัดเจนในที่สุดของพากย์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า พฺยญฺชเนหิ วิวรติ (ทรงอธิบายด้วยพากย์)

เมื่อพระพุทธองค์ทรงกระทำการจำแนกพากย์ไว้โดยประการต่างๆ จึงชื่อว่าจำแนกเนื้อความของพากย์นั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อากาเรหิ วิภชติ (ทรงจำแนกด้วยการจำแนกพากย์)

นอกจากนั้น เมื่อพระองค์ทรงกระทำการจำแนกรูปวิเคราะห์ทีละอย่างแห่งส่วนประกอบของพากย์ เนื้อความนั้นย่อมปรากฏชัด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิรุตฺตีหิ อุตฺตานีกโรติ (ทรงขยายให้ชัดเจนด้วยรูปวิเคราะห์)

พระพุทธองค์ทรงกระทำจิตของเวไนยชนให้ร่าเริงและทำปัญญาให้เฉียบแหลมด้วยส่วนประกอบของพากย์ที่กระทำรูปวิเคราะห์ไว้ ซึ่งแสดงโดยพิสดารไม่มีส่วนเหลือ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิทฺเทเสหิ ปญฺญเปติ (ทรงแสดงโดยประการต่างๆ ด้วยการแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ)

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบการย้ำความอย่างนี้ว่า อกฺขเรหิ สงฺกาเสติเยว (ทรงแสดงโดยสังเขปนั่นแหละด้วยพยางค์) โดยไม่กระทำการห้ามว่า อกฺขเรหิ เอว สงฺกาเสติ (ทรงแสดงโดยสังเขปด้วยพยางค์เท่านั้น) เมื่อเป็นดังนี้ แม้การมีพากย์ต่างๆ เป็นวิสัยของกลุ่มอรรถย่อมสำเร็จได้ [เพราะมีการแสดงโดยสังเขปแม้ด้วยบทเป็นต้น] ด้วยเหตุนั้น พึงยกขึ้นแสดงกลุ่มอรรถ ๖ ในสูตรที่มีอนุสนธิเดียว ส่วนในสูตรที่มีอนุสนธิหลายอย่าง ก็พึงยกขึ้นแสดงกลุ่มอรรถอย่างละ ๖ ในอนุสนธิหนึ่งๆ

[ในประโยคว่า ภควา อกฺขเรหิ สงฺกาเสติ (พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยสังเขปด้วยพยางค์) คัมภีร์อรรถกถาแสดงการเพิ่ม เอว ศัพท์ท้าย สงฺกาเสติ เป็นรูปว่า อกฺขเรหิ สงฺกาเสติเยว (ทรงแสดงโดยสังเขปนั่นแหละด้วยพยางค์) เอว ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า อวธารณะ (ตัดสิน) มีประโยชน์

เพื่อย้ำความ ท่านมิได้เพิ่ม เอว ศัพท์ท้าย อกฺขเรหิ เป็นรูปว่า อกฺขเรหิ เอว สงฺกาเสติ (ทรงแสดงโดยสังเขปด้วยพยางค์เท่านั้น) เพราะไม่ใช่แสดงโดยสังเขปด้วยพยางค์อย่างเดียว แต่ยังแสดงโดยสังเขปได้ด้วยบทและพากย์อีกด้วย

ตามหลักภาษาโดยทั่วไป คำทุกคำอาจเพิ่ม เอว ศัพท์ได้ตามหลักฐานในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

สพฺพวากฺยํ สาวธารณํ.[๑๑๑]

"ถ้อยคำทั้งหมดเป็นไปกับด้วยอวธารณะ"

ในเรื่องนี้ถ้าเพิ่ม เอว ศัพท์ท้าย ภควา เป็น ภควา เอว (พระผู้มีพระภาคเท่านั้น) ก็สื่อความหมายว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์เดียวทรงแสดงโดยสังเขป แต่สาวกแสดงโดยสังเขปไม่ได้ ถ้าเพิ่ม เอว ท้าย อกฺขเรหิ เป็น อกฺขเรหิ เอว (ด้วยพยางค์เท่านั้น) ก็สื่อความหมายว่า แสดงโดยสังเขปด้วยบทเป็นต้นไม่ได้ แต่ความจริงมิใช่เช่นนั้น ท่านจึงกล่าวว่าให้เพิ่ม เอว ศัพท์ท้ายคำกริยาว่า สงฺกาเสติ เป็น สงฺกาเสติ เอว (ทรงแสดงโดยสังเขปนั่นแหละ) เพื่อย้ำข้อความนี้ มิใช่เพื่อห้ามข้อความอื่น ดังนั้น จึงมีข้อความที่สาวกแสดงโดยสังเขป หรือมีข้อความที่แสดงโดยสังเขปด้วยบทและพากย์ได้]

พระมหากัจจายนะแสดงการให้สำเร็จหน้าที่ของกลุ่มศัพท์ด้วยคำว่า อกฺขเรหิ จ ปเทหิ จ อุคฺฆเฏติ (ทรงแสดงโดยย่อด้วยพยางค์และบท) เพราะการอบรมบ่มเวไนยชนทั้งสามเป็นความขวนขวายของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น

อนึ่ง ในที่นี้มิได้กล่าวถึงปทปรมะไว้ เพราะมิใช่ฐานะแห่งการแทงตลอดสัจธรรม

การรวมเอาปทปรมะไว้ในที่นี้ด้วยคำว่า เนยยะ ย่อมมีได้เหมือนการรวมเอากัลยาณปุถุชนด้วยคำว่า เสกขะ

[แม้ในที่นี้จะกล่าวถึงบุคคลสามจำพวกโดยไม่มีปทปรมะ แต่ก็กล่าวถึงปทปรมะไว้โดยอ้อม โดยนับปทปรมะเข้าไว้ในเนยยบุคคล เหมือนการรวมเอากัลยาณปุถุชนเข้าไว้ในพระเสกขะนั่นเอง]

ในคำว่า อกฺขเรหิ เป็นต้น ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ [แปลว่า "ด้วย"] มิใช่ลงในอรรถเหตุ [แปลว่า "เพราะ"] เนื่องจากพยางค์เป็นต้นมีการแสดงโดยย่อเป็นต้นเป็นผล

การแสดงโดยย่อเป็นต้นมิใช่ผลของพยางค์เป็นต้น และกิริยามีประโยชน์แก่สิ่งใด สิ่งนั้นเป็นเหตุ ดังคำว่า อนฺเนน วสติ (อยู่เพราะข้าว)

[บทกริยาว่า วสติ (อยู่) ในประโยคว่า อนฺเนน วสติ (อยู่เพราะข้าว) เป็นผลที่มีข้าวเป็นเหตุ คำว่า อนฺเนน (เพราะข้าว) จึงลงตติยาวิภัตติในอรรถเหตุ แต่คำว่า อกฺขเรหิ จ ปเทหิ จ อุคฺฆาเฏติ (ทรงแสดงโดยย่อด้วยพยางค์และบท) มีลักษณะต่างกัน เพราะกิริยาแสดงโดยย่อไม่ใช่ผลของพยางค์และบท จึงลงตติยาวิภัตติเพื่อแสดงเครื่องมือของกิริยาในอรรถกรณะ]

คำว่า อุคฺฆเฏติ (ทรงแสดงโดยย่อ) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคตรัส คือ กล่าวเนื้อความที่ทรงประสงค์ไว้โดยย่อ เพื่อให้ผู้ฟังธรรมเข้าใจความหมายได้เมื่อจบบทแล้ว ด้วยการแสดงโดยย่อแก่เวไนยชนผู้มีจิตตั้งมั่นกระทำการเงี่ยโสตลงสดับ

คำว่า วิปญฺจยติ (ทรงขยายความ) หมายความว่า ทรงแสดงเนื้อความตามที่แสดงไว้โดยย่อ

คำว่า วิตฺถาเรติ (ทรงอธิบายโดยพิสดาร) หมายความว่า กระทำให้พิสดาร หรือ กล่าวทำให้พิสดาร ความหมายก็คือ แสดงซ้ำอีก

อนึ่ง การแสดงโดยย่อประสงค์เอาว่าเป็นคำว่า อุคฺฆเฏติ (ทรงแสดงโดยย่อ) ในเรื่องนี้ และการแสดงโดยย่อก็เป็นเบื้องต้นของเทศนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุคฺฆฏนา อาทิ (การแสดงโดยย่อเป็นเบื้องต้น)

นอกจากนั้น การแสดงโดยพิสดารเป็นการขยายความ การแสดงซ้ำเป็นการอธิบายโดยพิสดาร และการแสดงโดยพิสดารพร้อมด้วยการแสดงซ้ำเป็นท่ามกลางและที่สุดของเทศนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิปญฺจนา มชฺเฌ, วิตฺถารณา ปริโยสานํ (การขยายความเป็นท่ามกลาง การอธิบายโดยพิสดารเป็นที่สุดของพระธรรมเทศนา)

พระมหากัจจายนะแสดงลักษณะของกลุ่มศัพท์ ๖ ประการด้วยคำว่า อกฺขเรหิ สงฺกาเสติ (ทรงแสดงโดยย่อด้วยพยางค์) อย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวคำว่า โสยํ ธมฺมวินโย (พระธรรมวินัยนั้นอันพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยย่อ ย่อมแนะนำชนผู้บรรลุธรรมเร็ว) เป็นต้น เพื่อแสดงลักษณะของกลุ่มอรรถ

ในพากย์นั้น คุณธรรมมีศีลเป็นต้นที่เป็นเนื้อความของปริยัติธรรม ชื่อว่าพระธรรม-วินัย เพราะอบรมเวไนยชน

คำว่า อุคฺฆฏียนฺโต แปลว่า แสดงไว้โดยย่อ

คำว่า เตน คือ ด้วยการฝึกอุคฆฏิตัญญู

คำว่า วิปญฺจียนฺโต แปลว่า เมื่อขยายความ

คำว่า วิตฺถารียนฺโต แปลว่า เมื่ออธิบายโดยพิสดาร

[๑๐] ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ พระมหากัจจายนะแสดงความงามสามประการของพระบาลีที่แสดงไว้โดยย่อว่า ธมฺมํ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น) เป็นต้น บัดนี้ กล่าวคำว่า ฉ ปทานิ อตฺโถ (กลุ่มอรรถ ๖ ประการ) เป็นต้นเพื่อแสดงความถึงพร้อมแห่งอรรถและศัพท์

ข้อความนี้พึงรู้ได้โดยง่าย

ท่านแสดงคำลงท้ายพระบาลีที่ตรัสไว้โดยความเป็นขอบเขตของเทสนาหาระด้วยคำว่า เตนาห ภควา (สมจริงดังพระพุทธดำรัส) เป็นต้น

คำเป็นต้นว่า โลกุตฺตรํ (เป็นโลกุตรธรรม) เป็นคำอธิบายความหมายของบทว่า เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ (บริสุทธิ์บริบูรณ์โดยสิ้นเชิง)

ในบทเหล่านั้น คำว่า อุปฏฺฐิตํ สพฺพวิเสสานํ (เป็นที่ปรากฏแห่งคุณพิเศษทั้งปวง) หมายความว่า เป็นที่ปรากฏแห่งคุณพิเศษคืออุตริมนุสสธรรมทั้งปวง อีกนัยหนึ่ง เป็นที่ปรากฏแห่งคุณพิเศษมีอธิสีลสิกขาเป็นต้นทั้งปวง

พึงทราบความสำเร็จแห่งศัพท์นี้ดังคำว่า อิทํ เนสํ ปทกฺกนฺตํ (ที่นี้เป็นที่เหยียบเท้าของบุคคลเหล่านั้น)

[คำว่า อุปฏฺฐิต สำเร็จรูปมาจาก อุป บทหน้า + ฐา ธาตุ (คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป, หยุด) + ต ปัจจัย ลง ต ปัจจัยในอธิกรณสาธนะดังเช่น ต ปัจจัยของ กนฺต (ที่เหยียบ) ในคำว่า ปทกฺกนฺตํ (ที่เหยียบเท้า)]

คำว่า อิทํ วุจฺจติ ตถาคตปทํ อิติปิ (พรหมจรรย์[คือคำสอน]นี้เรียกว่า ‘ทางเสด็จไปของพระตถาคต’) เป็นต้น หมายความว่า พรหมจรรย์คือคำสอนที่นับเข้าในสิกขา ๓ นี้ เรียกว่า ทางที่ช้างตระกูลคันธะคือพระตถาคตเหยียบย่ำชัฏกิเลสไปด้วยการไปคือการปฏิบัติและการแนะนำ เรียกว่า สิ่งที่พระตถาคตนั้นทรงซ่องเสพด้วยการเสพโดยความเป็นอารมณ์และการอบรมจิต และเรียกว่า สิ่งที่พระตถาคตทรงบดเคี้ยวธรรมในภูมิ ๓ ด้วยพระทนต์คือมหาวชิรญาณและพระสัพพัญญุตญาณ

[มหาวชิรญาณ คือ ญาณอันยิ่งใหญ่ที่คมกล้าเหมือนเพชร หมายถึง วิปัสสนาญาณและมรรคญาณที่บรรลุความแก่กล้าด้วยการเจริญสมาบัติ ๘ ซึ่งเกิดในกระแสจิตของพระพุทธเจ้า

พระสัพพัญญุตญาณ คือ ญาณที่หยั่งเห็นเญยยธรรมทั้งหมด คือ สังขาร วิการ ลักขณะ นิพพาน และบัญญัติ

ในฎีกาของเนตติปกรณ์ (หน้า ๕๗) กล่าวถึงการบรรลุธรรมของพระพุทธเจ้าทั้งหลายว่า พระองค์ทรงเข้าสมาบัติ ๘ ทีละอย่างแล้วกำหนดรู้องค์ฌานในสมาบัตินั้นๆ จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ (ยกเว้นสมาบัติสุดท้ายมีนามธรรมละเอียดจนไม่อาจยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาเพื่อกำหนดรู้สัญญาเป็นต้นได้) มีพระญาณดำเนินไป ๓๖ แสนโกฏิขณะ ข้อความนี้สอดคล้องกับเรื่องที่อานาปานสติภาวนาเป็นกรรมฐานประจำของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวกทั้งหลาย[๑๑๒] และสอดคล้องกับการที่พระพุทธองค์ตรัสแก่เวรัญชพราหมณ์ว่าทรงเจริญฌานก่อนแล้วจึงบรรลุธรรม[๑๑๓]]

คำว่า อโต เจตํ (ดังนั้นจึงปรากฏชื่อว่า พรหมจรรย์) เป็นต้น หมายความว่า เพราะเหตุนั้น คือ เพราะเหตุที่เรียกว่าทางเสด็จไปของพระตถาคต จึงปรากฏ คือ เป็นที่รู้กันโดยประการที่กล่าวไว้ เพราะเป็นสิ่งที่ประกาศไว้ดีจนถึงมนุษย์ทั้งหลายว่าชื่อพรหมจรรย์ เพราะเป็นข้อประพฤติของผู้ประเสริฐ คือ พระผู้มีพระภาคผู้สูงสุดกว่าสรรพสัตว์ หรือเพราะเป็นข้อประพฤติอันดีเลิศ คือ ประเสริฐกว่าข้อประพฤติทั้งปวง

[คำว่า พฺรหฺมจริย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ข้อประพฤติของผู้ประเสริฐ = พฺรหฺมุโน จริยํ พฺรหฺมจริยํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- ข้อประพฤติอันดีเลิศ = พฺรหฺมํ จริยํ พฺรหฺมจริยํ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)]

พระมหากัจจายนะถามว่า เกสํ อยํ ธมฺมเทสนา (พระธรรมเทศนานี้แสดงไว้แก่ใคร) แล้วเฉลยว่า โยคีนํ (แสดงไว้แก่โยคีบุคคล) เพื่อแสดงว่า เทสนาหาระมีประโยชน์เพื่อให้บรรลุอริยมรรค ด้วยการแสดงธรรมของพระผู้มีพระภาคเพื่อการบรรลุความดับขันธ์โดยไม่ยึดมั่น

โยคี คือ ผู้ขวนขวายในการเจริญกรรมฐานที่เนื่องด้วยอริยสัจ ๔ โดยแท้จริงแล้ว โยคีบุคคลเหล่านั้นย่อมประกอบเทสนาหาระนี้

พึงทราบว่าพระสังคาหกาจารย์ (อาจารย์ผู้ทำสังคายนา) ได้กล่าวคำนี้ไว้ เพื่อตั้งเทสนาหารวิภังค์ไว้ด้วยดีตามอนุสนธิ สมจริงดังคำกล่าวว่า “เพราะเหตุนั้น ท่านพระมหากัจจายนะจึงกล่าวไว้”

คำว่า นิยุตฺโต (จบ) คือ นำเนื้อความของบทมีอัสสาทะเป็นต้นมาจากพระบาลีแล้วให้ประกอบไว้

จบ คำอธิบายเทสนาหารวิภังค์

๒. วิจยหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายวิจยหารวิภังค์)

[๑๑] คำว่า ตตฺถ กตโม วิจโย หาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้น วิจยหาระคืออะไร) เป็นต้น เป็นวิจยหารวิภังค์

ในพากย์นั้นมีคำอธิบายบทที่ยังมิได้กล่าวไว้ ดังต่อไปนี้

ในคำว่า กึ วิจินติ (วิจยหาระย่อมจำแนกอะไร) นั้น คำว่า วิจินติ นี้แสดงว่า วิจยศัพท์แสดงไว้โดยความเป็นกัตตุสาธนะ

ท่านกล่าวคำว่า ปทํ วิจินติ (ย่อมจำแนกบท) เป็นต้น เพื่อแสดงขอบเขตของวิจยหาระนั้นโดยดำริว่าได้ถามถึงขอบเขตของหาระด้วยคำว่า กึ (อะไร)

ในพากย์นั้น ท่านได้จำแนกบททั้งหมดของพระพุทธพจน์ตั้งแต่คำว่า ปทํ วิจินติ (ย่อมจำแนกบท) จนถึงคำลงท้าย

อนึ่ง การจำแนกนี้มี ๒ ประการ คือ การจำแนกโดยศัพท์ และการจำแนกโดยอรรถ

การจำแนกโดยศัพท์ คือ การกล่าวจำแนกอย่างนี้ว่า คำนี้เป็น

- บทนาม
- บทอาขยาต
- บทอุปสรรค
- บทนิบาต
- ศัพท์อิตถีลิงค์
- ศัพท์ปุงลิงค์
- ศัพท์นปุงสกลิงค์
- ศัพท์แสดงอดีตกาล

- ศัพท์แสดงอนาคตกาล
- ศัพท์แสดงปัจจุบันกาล
- ศัพท์แสดงกัตตุสาธนะ
- ศัพท์แสดงกรณสาธนะ
- ศัพท์แสดงกรรมสาธนะ
- ศัพท์แสดงอธิกรณสาธนะ
- ศัพท์ลงปฐมาวิภัตติ
- ศัพท์ลงทุติยาวิภัตติ
- ศัพท์ลงสัตตมีวิภัตติ
- ศัพท์เอกพจน์
- ศัพท์พหูพจน์

[เนตติฎีกา (หน้า ๕๗) อธิบายว่า การจำแนกบทโดยศัพท์ พึงกระทำโดยประเภท ลิงค์ กาล สาธนะ วิภัตติ และจำนวนที่เจาะจง เป็นต้น ที่แตกต่างกันในแต่ละศัพท์]

อนึ่ง พึงทราบว่าการจำแนกบทนั้นย่อมสำเร็จด้วยการกำหนดหลักภาษาที่ไม่เปลี่ยนแปลง

การจำแนกโดยอรรถ คือ การอธิบายความหมายที่พึงกล่าวด้วยบทนั้นๆ

พระมหากัจจายนะจะแสดงข้อความนี้ว่า บุคคลพึงจำแนกความเป็นคำถามเป็นต้นของเนื้อความนั้นๆ ในเมื่อบทดำเนินไปโดยเนื่องด้วยการถามเป็นต้น จึงกล่าวว่า ปญฺหํ วิจินติ (ย่อมจำแนกคำถาม) เป็นต้น

อนึ่ง โดยเหตุที่เทสนาหาระทั้งหมดเป็นการจำแนกพระพุทธพจน์อันเป็นขอบเขตของวิจยหาระ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อสฺสาทํ วิจินติ (ย่อมจำแนกอัสสาทะ)

ในคำว่า อนุคีติ (การอ้างพระพุทธพจน์) นี้ หมายถึงข้อความนี้ว่า อนุรูปา คีติ อนุคีติ (อนุคีติ คือ การกล่าวตามสมควร) ดังนั้น เมื่อท่านจะแสดงว่าควรจำแนกโดยนำบทจากพระพุทธพจน์อื่นตามสมควรแก่พระพุทธพจน์ที่จำแนกอยู่ ด้วยการยกเนื้อความขึ้นแสดง

(อัตถุทธาระ) หรือด้วยการยกบทขึ้นแสดง (ปทุทธาระ) จึงกล่าวว่า สพฺเพ นว สุตฺตนฺเต วิจินติ (กล่าวคือ ย่อมจำแนกนวังคสัตถุศาสน์ทั้งปวง)

[การยกเนื้อความขึ้นแสดง (อัตถุทธาระ) คือ การแสดงเนื้อความหลายอย่างที่มีได้ในบทหนึ่งๆ การยกบทขึ้นแสดง (ปทุทธาระ) คือ การแสดงบทหลายอย่างที่มีได้ในเนื้อความหนึ่งๆ]

คำว่า นว สุตฺตนฺเต (นวังคสัตถุศาสน์) คือ พระพุทธพจน์ ๙ ประเภทมีสุตตะและเคยยะ เป็นต้น

ความหมายก็คือ ย่อมจำแนกนวังคสัตถุศาสน์ทั้งปวงตามสมควร

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นการแสดงเนื้อความของบทในวิจยหาระ

พระมหากัจจายนะแสดงวิจยหาระโดยสังเขปไว้ในนิทเทสวาระอย่างนี้ ต่อจากนั้น เมื่อประสงค์จะแสดงโดยประเภทแล้วจำแนกโดยปฏินิเทศ จึงกล่าวว่า ยถา กึ ภเว เป็นต้น เพื่อแสดงจำแนกคำถามและคำตอบก่อน โดยมิได้กล่าวถึงการจำแนกบท เพราะการจำแนกบทกว้างขวางและเข้าใจยาก เนื่องจากต้องจำแนกบททุกบทของพระพุทธพจน์

ในพากย์นั้น คำว่า ยถา กึ ภเว หมายความว่า วิจยหาระนั้นพึงให้ดำเนินไปโดยประการใด ประการนั้นเป็นไฉน หมายความว่า เป็นเช่นไร

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า ยถา กึ ภเวยฺย

คำว่า ยถา ที่กล่าวซ้ำอีกเป็นเพียงนิบาต [ไม่มีความหมายเฉพาะใดๆ]

คำว่า อายสฺมา (ท่าน) เป็นคำเรียกอย่างสุภาพ

คำว่า อชิโต (อชิตะ) เป็นพราหมณ์คนหนึ่งในพราหมณ์ ๑๖ คนผู้ปรนนิบัติพราหมณ์พาวรี

คำว่า ปารายเน (ในปารายนวรรค) มีความหมายว่า แม้พระพุทธพจน์ทั้งปวงควรเรียกว่า ปารายนะ (ทางบรรลุพระนิพพาน) เพราะแสดงวิธีในการบรรลุพระนิพพานที่เรียกว่า ปาระ แต่พระธรรมสังคาหกาจารย์ตั้งชื่อนี้ไว้ในพระสูตร ๑๖ สูตรมีอชิตสูตร[๑๑๔] เป็นต้น พร้อมด้วยวัตถุคาถา (คาถาแสดงประวัติความเป็นมา ๕๖ บท) และอนุคีติ (คาถา

ที่กล่าวตามมาในภายหลัง ๑๙ บท) ดังนั้น พระสูตร ๑๖ สูตรดังกล่าวจึงมีชื่อว่า ปารายนะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปารายเน (ในปารายนวรรค)

บางท่านสาธยายว่า ปารายนิก บ้าง ได้ยินว่าดาบสเหล่านั้นท่องบ่นทางบรรลุพระนิพพานเที่ยวไปก่อนจะบรรพชาเป็นดาบส ดังนั้น พระธรรมนี้จึงเรียกว่า ปารายนิก เพราะท่องบ่นสาธยายทางบรรลุพระนิพพาน

ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าวว่า ปุจฺฉติ (ถามอยู่) เพราะคำถามเป็นอดีตกาลไปแล้ว เนื่องจากคำถามได้เกิดขึ้นแล้วมิใช่หรือ

ตอบว่า : ข้อนั้นถูกต้องแล้ว แต่พระมหากัจจายนะกล่าวอย่างนี้ โดยกระทำอาการถามให้ดำเนินไปอยู่ในความรู้[ของตน]

[ท่านใช้เป็นปัจจุบันกาลว่า ปุจฺฉติ (ถามอยู่) ไม่ใช้เป็นอดีตกาลว่า ปุจฺฉิ (ถามแล้ว) โดยทำให้เหมือนปรากฏอยู่ในปัจจุบันที่กำลังภาษิตเนตติปกรณ์อยู่ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ตกาลวจนิจฺฉา คือ ความต้องการจะกล่าวถึงกาลที่กำลังเกิดขึ้นอยู่นั้น]

อนึ่ง คำถามนี้มีหลายประเภท คือ

๑.	อทิฏฐโชตนา	คำถามแสดงความไม่รู้เห็น
๒.	ทิฏฐสังสันทนา	คำถามเทียบเคียงกับสิ่งที่ตนรู้เห็นแล้ว
๓.	วิมติจเฉทนา	คำถามขจัดความสงสัย
๔.	อนุมติปุจฉา	คำถามอนุญาตให้ผู้ฟังตอบ
๕.	กเถตุกัมยตาปุจฉา	คำถามที่ผู้ถามต้องการจะตอบเอง
๖.	เอกังสพยากรณียา	คำถามที่ตอบอย่างแน่นอน
๗.	วิภัชชพยากรณียา	คำถามที่ตอบโดยแจกแจงรายละเอียด
๘.	ปฏิปุจฉาพยากรณียา	คำถามที่ตอบด้วยการย้อนถาม
๙.	ฐปนียา	คำถามที่หยุดไว้โดยไม่ตอบ
๑๐.	ธรรมาธิฏฐาน	คำถามที่มีสภาวธรรมเป็นที่ตั้ง
๑๑.	สัตตาธิฏฐาน	คำถามที่มีบุคคลเป็นที่ตั้ง

ดังนั้น จึงควรจำแนกคำถามตามสมควรว่า คำถามนี้เป็นอทิฏฐโชตนาหรือ เป็นต้น

อนึ่ง พึงกล่าวถึงการจำแนกคำตอบไว้ในวิสสัชชนวิจยหาระตามสมควร เหมือนการจำแนกคำถามในเรื่องนี้ เพราะคำตอบย่อมมีโดยเสมอกับคำถาม

ท่านกล่าวว่า เกนสฺสุ นิวุโต โลโก (โลก[คือหมู่สัตว์]ถูกอะไรหุ้มห่อไว้) เป็นต้น เพื่อยกขึ้นแสดงคำถามที่มีบุคคลเป็นที่ตั้งอันขจัดความสงสัยแล้วแสดงลักษณะของการจำแนกในเรื่องนั้น

ในพากย์นั้น คำว่า เกน ลงตติยาวิภัตติในอรรถกัตตา

คำว่า สุ เป็นเพียงนิบาต

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สุ เป็นนิบาตในอรรถสงสัย คำนั้นแสดงว่าคำถามดังกล่าวถามขึ้นเพื่อขจัดความสงสัย

คำว่า นิวุโต แปลว่า หุ้มห่อไว้

คำว่า โลโก (โลก) คือ หมู่สัตว์

คำว่า อิจฺจายสฺมา อชิโต (ท่านอชิตะทูลถามไว้) เป็นคำของท่านผู้กระทำสังคายนา

คำว่า นปฺปกาสติ แปลว่า ไม่แจ่มแจ้ง

บาทคาถาว่า กิสฺสาภิเลปนํ พฺรูสิ แปลว่า พระองค์ตรัสว่าอะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า กึ สฺวาภิเลปนํ คำนั้นตัดบทเป็น กึ สุ อภิเลปนํ

คำว่า ปทานิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปทะ คือ คำทำให้รู้เนื้อความ หมายถึง พากย์

คำว่า ปุจฺฉิตานิ (เป็นคำถาม) หมายความว่า กล่าวไว้โดยความเป็นคำถาม

คำว่า เอโก ปญฺโห (มีปัญหาเดียว) หมายความว่า แม้พากย์ ๔ จะกล่าวไว้โดยความเป็นคำถาม แต่มีใจความที่ผู้ถามต้องการรู้เพียงอย่างเดียว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอโก ปญฺโห (มีปัญหาเดียว)

ท่านกล่าวถึงเหตุในเรื่องนั้นด้วยคำว่า เอกวตฺถุปริคฺคหา (เพราะถามสิ่งเดียว)

ความหมายก็คือ แม้ข้อความที่ได้รับด้วยคำถามจะมี ๔ อย่าง คือ การหุ้มห่อ การไม่แจ่มแจ้ง การฉาบทา และภัยใหญ่ แต่ข้อความเหล่านั้นเนื่องด้วยโลกอย่างเดียว เพราะระบุถึงโลกเป็นหลัก ดังนั้น จึงมีปัญหาเดียวโดยเนื่องด้วยโลก ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โลกาธิฏฺฐานํ (การตั้งอยู่ของโลก)

ท่านกล่าวว่า โลโก ติวิโธ (โลกมี ๓ ประเภท) เพื่อเฉลยคำถามว่า โลกดังกล่าวคืออะไร

ในพากย์นั้น **กิเลสโลก** คือ กามาวจรบุคคล เพราะมีกิเลสมากอันมีราคะเป็นต้น

ภวโลก คือ รูปาวจรพรหม เพราะความรู้ด้วยฌานและอภิญญา

อินทริยโลก คือ อรูปาวจรพรหม เพราะมีอินทรีย์หมดจด เนื่องจากมีสมาธิอันไม่หวั่นไหวมาก

อีกนัยหนึ่ง กิเลส คือ ความเศร้าหมอง หมายความว่า วิบากที่เป็นทุกข์ ดังนั้น **กิเลสโลก** คือ เหล่าสัตว์ในอบายภูมิ เพราะมีทุกข์มาก

ภวโลก คือ เหล่าสัตว์อื่นจากนั้น เพราะมีภพสมบัติ (ความถึงพร้อมแห่งภพ) [เช่น มีอายุยืน มีผิวพรรณดี มีความสุข และมีพละกำลัง เป็นต้น]

อินทริยโลก คือ เหล่าสัตว์ผู้เพียบพร้อมด้วยอินทรีย์ที่บ่มไว้เพื่อความหลุดพ้น

ในเรื่องนี้มิได้นับเอาอริยบุคคล เพราะชื่อว่าโลกมีได้โดยเนื่องด้วยธรรมที่นับเข้าร่วมกัน

บาทคาถาว่า อวิชฺชาย นิวุโต โลโก (โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้) หมายความว่า โลกถูกอวิชชาที่มีลักษณะปิดบังสภาวะที่มีจริงของธรรม เหมือนรถและหม้อเป็นต้นถูกปิดบังไว้ด้วยความมืดที่มีองค์ ๔

[ความมืดที่มีองค์ ๔ เป็นความมืดสนิทที่ไม่พบเห็นวัตถุสิ่งของใดๆ ย่อมปรากฏเมื่ออยู่ในไพรสณฑ์ที่รกชัฏในวันแรม ๑๔ ค่ำ เวลาเที่ยงคืน และมีเมฆทึบ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

จตุรงฺคตมํ เอวํ กาฬปกฺขจตุทฺทสี
วนสณฺโฑ ฆโน เมฆ- ปฏลํ จาฑฺฒรตฺติ จ.[๑๑๕]

"ความมืดมีองค์ ๔ คือ วันแรม ๑๔ ค่ำ ไพรสณฑ์ที่รกชัฏ เมฆทึบ และเวลาเที่ยงคืน"]

คำว่า วิวิจฺฉา (เพราะความสงสัย) หมายความว่า เพราะมีความสงสัยเป็นเหตุ

[เมื่อควรกล่าวว่า วิวิจฺฉาย ให้ลบ ย อักษรเพื่อรักษาคณะฉันท์ ดังคำว่า ปฏิสงฺขา โยนิโส = ปฏิสงฺขาย โยนิโส (พิจารณาแล้วโดยแยบคาย)]

ในอรรถกถาประมวลความกล่าวว่า วิวิจฉา คือ ความตระหนี่

คำว่า ปมาทา (เพราะความประมาท) หมายความว่า เพราะมีความประมาทเป็นเหตุ

คำว่า ชปฺปาภิเลปนํ (ตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้) หมายความว่า ตถาคตกล่าวว่า ตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลกนั้น เหมือนตังจับลิงที่เป็นเครื่องฉาบทาลิงให้ติดแน่น [ตัง คือ ยางไม้ที่ประสมกับสิ่งอื่น แล้วทำให้เหนียวสำหรับดักนกเป็นต้น]

คำว่า ทุกฺขํ (ทุกข์) คือ ทุกข์ในวัฏฏะมีชาติทุกข์เป็นต้น

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นเนื้อความของบท บทที่เหลือย่อมรู้ได้ตามพระบาลีนั่นแหละ

พากย์ทั้ง ๔ นี้กล่าวไว้ในคาถาที่แสดงคำถาม

คำว่า อิเมหิ (ด้วยพากย์วิสัชนา ๔ เหล่านี้) หมายความว่า ตรัสเฉลยด้วยพากย์ ๔ เหล่านี้ที่กล่าวไว้ในคาถาแสดงคำตอบ

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า ปฐมํ (คือ วิสัชนาพากย์ที่ ๑ ด้วยพากย์ที่ ๑ พากย์ที่ ๒ ด้วยพากย์ที่ ๒ พากย์ที่ ๓ ด้วยพากย์ที่ ๓ พากย์ที่ ๔ ด้วยพากย์ที่ ๔) เพื่อแก้คำถามว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเฉลยพากย์ปุจฉา ๔ ด้วยพากย์วิสัชนา ๔ อย่างไร คำนั้นแสดงว่า พึงทราบคำถามและคำตอบตามลำดับ

บัดนี้ พระมหากัจจายนะกล่าวว่า เกนสฺสุ (โลกถูกอะไรหุ้มห่อไว้) เป็นต้น เพื่อแสดงคำถามและคำตอบนั้นตามลำดับ และเพื่ออธิบายเนื้อความของคาถา

ในพากย์นั้น ท่านกล่าวว่า อวิชฺชานีวรณา หิ สพฺเพ สตฺตา (โดยแท้จริงแล้วเหล่าสัตว์ทั้งปวงมีอวิชชาเป็นเครื่องปิดกั้น) เพื่อแสดงข้อความที่กล่าวไว้ด้วยบทว่า นีวรเณหิ (โลกถูกนิวรณ์หุ้มห่อไว้) ให้ชัดเจน

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบว่าท่านแสดงอนุคีติวิจัยในการจำแนกคำถามและคำตอบนี้โดยการอ้างพระพุทธพจน์อื่นด้วยคำว่า ยถาห (สมจริงดังพระพุทธดำรัส) เป็นต้น

ในข้อนั้น คำว่า ปริยายโต แปลว่า เหตุเกิด

ตถาคตกล่าวนิวรณ์อย่างหนึ่ง เพราะกามฉันทะเป็นต้นที่เรียกว่านิวรณ์เป็นเหตุเกิด [ของสัตว์ทั้งปวง] และเป็นเครื่องปิดกั้น หมายความว่า ไม่ใช่กล่าวไว้เพราะไม่มีธรรมอื่นที่มีสภาพปิดกั้น

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า สพฺพโส (ตถาคตกล่าวว่าเครื่องปิดกั้นของเหล่าสัตว์ย่อมไม่มีเพราะการดับ สละ และปล่อยวางอวิชชาโดยสิ้นเชิง) เพื่อแสดงว่าเมื่อไม่มีอวิชชา นิวรณ์ทั้งหลายก็ปรากฏไม่ได้ เหมือนเมื่อมีอวิชชา นิวรณ์ย่อมปรากฏ

คำว่า เตน (ด้วยพากย์ที่ ๑ นั้น) คือ ด้วยพากย์ว่า อวิชฺชาย นิวุโต โลโก (โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้)

คำว่า ปฐมสฺส ปทสฺส (พากย์ที่ ๑) คือ พากย์ว่า เกนสฺสุ นิวุโต โลโก (โลกถูกอะไรหุ้มห่อไว้)

คำว่า ยุตฺตา แปลว่า ประกอบ หรือแปลว่า สมควร

คำนั้นแสดงว่าคำตอบสมควรแก่คำถาม จึงกล่าวถึงปุพพาปรวิจัย (การจำแนกข้อความก่อนและหลัง)

ท่านแสดงว่าความสงสัยและความประมาทเป็นเหตุเกิดของอวิชชาด้วยคำว่า โย ปุคฺคโล นีวรเณหิ นิวุโต (บุคคลใดถูกนิวรณ์หุ้มห่อไว้ บุคคลนั้นย่อมสงสัย) เป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว ผู้ที่ถูกนิวรณ์หุ้มห่อไว้ย่อมไม่แจ่มแจ้ง

คำว่า วิวิจฺฉา แปลว่า ความสงสัย ดังพระมหากัจจายนะกล่าวว่า วิวิจฺฉา นาม วุจฺจติ วิจิกิจฺฉา (คำว่า วิวิจฺฉา คือ ความสงสัย)

ในเรื่องนี้มีคำอธิบายพากย์ว่าคนมีมิจฉาทิฏฐิหรือสัมมาทิฏฐิย่อมดำเนินไปด้วยการเชื่อมั่นอย่างแน่นอนว่าเที่ยงหรือไม่เที่ยง แต่ผู้มีความสงสัยมิใช่เช่นนั้น เขาย่อมปรารถนาหลายอย่าง[โดยไม่แน่นอน] หรือปรารถนาผิดโดยดำริว่าเป็นสิ่งที่เที่ยงหรือเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เพราะไม่เชื่อมั่นอย่างแน่นอน ดังนั้น พระมหากัจจายนะจึงอธิบายความสงสัยและความประมาทว่าเป็นเหตุของความไม่แจ่มแจ้งด้วยคำว่า โส วิจิกิจฺฉนฺโต (บุคคลนั้นสงสัยอยู่ย่อมไม่เชื่อ) เป็นต้น

[คำว่า วิวิจฺฉา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะปรารถนาหลายอย่าง = วิวิธํ อิจฺฉตีติ วิวิจฺฉา (วิ อุปสรรคมีความหมายว่า วิวิธ)
- สภาวะปรารถนาผิด = วิรุทฺธํ อิจฺฉตีติ วิวิจฺฉา (วิ อุปสรรคมีความหมายว่า วิรุทฺธ]

คำว่า สุกฺเก ธมฺเม น อุปฺปาทิยติ (ย่อมไม่สมาทานธรรมฝ่ายดี) หมายความว่าย่อมไม่สมาทานแล้วประพฤติตาม

คำว่า นปฺปกาสนฺติ (ย่อมไม่แจ่มแจ้ง) หมายความว่า ธรรมฝ่ายดีที่เขามิได้สมาทานไว้ในกระแสจิตของตนนั้นย่อมไม่กระทำบุคคลนั้นให้แจ่มแจ้ง คือ ให้ประจักษ์ในโลก

คำว่า อภิลิมฺปติ (ย่อมฉาบทา) คือ ย่อมยังบุรุษให้ผูกพันในรูปารมณ์เป็นต้น เหมือนตังจับลิงฉาบลิงให้ติดไว้ในไม้และหินเป็นต้น

คำว่า อาสตฺติพหุลสฺส แปลว่า บุคคลผู้มากไปด้วยความยึดติดผูกพัน

คำว่า เอวํ อภิชปฺปาติ กริตฺวา (เพราะตัณหากระทำการฉาบทาว่า เจ้าจงยึดติดอย่างนี้) หมายความว่า ด้วยเหตุนั้นว่า ตัณหาดำรงอยู่ในปริยุฏฐานกิเลสอย่างนี้

คำว่า ตตฺถ แปลว่า ในตัณหานั้น

คำว่า โลโก อภิลิตฺโต (โลกย่อมถูกฉาบทาไว้) หมายความว่า เหมือนถูกฉาบทาไว้ด้วยยางเหนียว

คำว่า ภยะ คือ สิ่งที่น่ากลัว คำว่า มหัพภยะ คือ สิ่งที่น่ากลัวอันใหญ่หลวง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทุกฺขมสฺส มหพฺภยํ (ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น)

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ติสฺโส ทุกฺขตา (ทุกข์ ๓ ประเภท) เพื่อแจกแจงทุกข์ทั้งหมด เพราะทุกข์แบ่งออกเป็นทุกข์ และโทมนัส

คำว่า โอธโส (ในที่บางแห่ง) หมายความว่า รูปาวจรพรหมย่อมพ้นจากทุกขทุกข์ (ทุกข์แท้) เป็นพิเศษในที่บางแห่ง คือ ทุกขทุกข์ที่มีความเพียรของตนเป็นเหตุบ้าง ที่มีความเพียรของผู้อื่นเป็นเหตุบ้าง

คำว่า ตถา (เช่นเดียวกันนี้) ย่อมดึงข้อความมาอย่างนี้ว่า โอธโส กทาจิ กรหจิ (ในที่บางแห่ง เฉพาะในกาลบางคราว)

อรูปาวจรพรหมผู้มีอุเบกขาสมาบัติมากย่อมพ้นจากวิปริณามทุกข์ (ทุกข์แปรปรวน) เป็นพิเศษ

บทว่า อปฺปาพาธา (มีอาพาธน้อย) เป็นต้น เป็นคำแสดงเหตุที่พ้นไปจากทุกขทุกข์

คำว่า ทีฆายุกา (มีอายุยืน) เป็นคำแสดงเหตุที่พ้นไปจากวิปริณามทุกข์ โดยแท้จริงแล้ว อรูปพรหมมีอายุยืนเป็นพิเศษในโลก การพ้นไปอย่างนี้เป็นความยิ่งยวด

อนึ่ง แม้ทุกขเวทนาก็มีสภาพของสังขารทุกข์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น เพราะถูกปัจจัยปรุงแต่ง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สงฺขารทุกฺขตาย ปน (เพราะสังขารทุกข์เป็นทุกข์ประจำของชาวโลก) เป็นต้น เพื่อแสดงประมวลวัฏฏทุกข์ที่พระอรหันต์พ้นไปอย่างยิ่งนั้นโดยถือเอาทั้งหมด [คือ โดยความเป็นสังขารทุกข์]

ในพากย์นั้น **อุปาทิ** คือ วิบากนามขันธ์ และกฏัตตารูป (กรรมชรูป)

อุปาทิเสสะ คือ สภาพเหลืออยู่แห่งวิบากนามขันธ์ และกฏัตตารูป

อนุปาทิเสสะ คือ นิพพานธาตุที่ไม่มีสภาพเหลืออยู่แห่งวิบากนามขันธ์ และกฏัตตารูป [สัตว์โลกย่อมพ้นจากความเป็นสังขารทุกข์ได้]ด้วยนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่

อนึ่ง คำนี้เป็นศัพท์แสดงด้วยตติยาวิภัตติในอรรถอิตถัมภูตลักขณะ (เครื่องหมายของสิ่งที่ถึงลักษณะเช่นนั้น)

[โดยทั่วไปบทตติยาวิภัตติที่ลงในอรรถอิตถัมภูตลักขณะ มักแปลว่า “มี, ด้วยทั้ง” แต่ในที่นี้แปลว่า “ด้วย” เพื่อให้เข้าใจง่ายตามภาษาไทย]

คำว่า นิพฺพานธาตุ เป็นความดับเท่านั้น

คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) คือ เพราะสังขารทุกข์แผ่ไปทั่วโลกและประมวลทุกข์ทั้งสิ้น

คำว่า โลกสฺส (ของโลก) ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสัมพันธ์ คำนั้นแสดงความหมายของบทว่า ทุกฺขมสฺส (ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น)

ในข้อนี้ อชิตมาณพผู้ไม่รู้เครื่องหุ้มห่อเป็นต้นของโลก หรือเป็นผู้สั่งสม[ความรู้]ในลัทธิอื่นอย่างนี้ ผู้มีความสงสัยในเรื่องนั้น ได้ทูลถามปัญหาที่มีบุคคลเป็นที่ตั้ง เพราะเป็นสิ่งที่ควรตอบอย่างแน่นอน

อนึ่ง คำถามนั้นมี ๔ ประการ เพราะความไม่รู้หรือความสงสัยมีเครื่องหุ้มห่อเป็นต้นเป็นขอบเขต แต่ในพระบาลี[เนตติปกรณ์]แสดงว่ามีคำถามเดียว เพราะกล่าวถึงโลกไว้ในคาถาโดยความเป็นที่ตั้งของเครื่องหุ้มห่อเป็นต้น

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นการจำแนกคำถามในเรื่องนี้

แม้การจำแนกคำตอบ พึงทราบโดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้ในการจำแนกคำถามว่า คำตอบแสดงความไม่รู้เห็น คำตอบขจัดความสงสัย เป็นต้น

พระมหากัจจายนะได้แสดงคำถามอันมีที่ตั้งอย่างเดียวดังนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า สวนฺติ สพฺพธิ (กระแสย่อมไหลไปในอารมณ์ทั้งปวง) เป็นต้น เพื่อแสดงคำถามอันมีที่ตั้งหลายอย่าง

ในคาถานั้น คำว่า สวนฺติ แปลว่า ย่อมไหลไป

คำว่า สพฺพธิ (ในอารมณ์ทั้งปวง) คือ ในอารมณ์มีรูปเป็นต้นทั้งปวง

คำว่า โสตา (กระแส) คือ กระแสตัณหาเป็นต้น

คำว่า กึ นิวารณํ (อะไรเป็นเครื่องกั้น) หมายความว่า อะไรเป็นเครื่องปิดกั้นกระแสเหล่านั้น

คำว่า สํวรํ พฺรูหิ (พระองค์จงตรัสบอกเครื่องกั้น) หมายความว่า พระองค์จงตรัสบอกเครื่องกั้นที่เรียกว่าเครื่องห้ามกระแสเหล่านั้น

บาทคาถาว่า เกน โสตา ปิธียเร (กระแสย่อมถูกตัดขาดด้วยอะไร) หมายความว่า กระแสตัณหาเป็นต้นย่อมถูกตัดขาดด้วยธรรมอะไร

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นเนื้อความของบทในคาถานี้ คำที่เหลือจักปรากฏชัดตามพระบาลีนั่นแหละ

คำว่า เต เทฺว ปญฺหา (คำถามเหล่านั้นมี ๒ ปัญหา) หมายความว่า แม้ในคาถาที่ดำเนินไปด้วยการถามนี้จะมีพากย์ ๔ แต่คำถามเหล่านั้นมี ๒ ปัญหา เพราะใจความที่ต้องการจะรู้มี ๒ อย่าง

ถามว่า : เหตุใดจึงมี ๒ ปัญหา

ตอบว่า : เพราะพากย์ ๔ เหล่านี้ ท่านอชิตะถามด้วยคำแสดงข้อความเป็นอันมาก

ในข้อนั้นมีเนื้อความโดยสังเขปดังนี้ว่า เนื้อความเหล่านี้ที่ถือเอาด้วยคาถานั้นท่านอชิตมาณพถามไว้ด้วยคำที่เนื่องด้วยข้อความเป็นอันมาก ดังนั้น จึงมี ๒ ปัญหา

ความจริงแล้วคำว่า พหุ (มาก) ที่แสดงจำนวนมากกว่าหนึ่ง เป็นคำเรียกในพระศาสนา

พระมหากัจจายนะกล่าวคำเป็นต้นว่า เอวํ (อะไรเป็นความหมดจดและความหลุดพ้นของชาวโลกผู้ถูกครอบงำโดยสิ้นเชิงและเศร้าหมองอย่างนี้) เพื่ออธิบายว่าคำถามนั้นมีขอบเขตแห่งเนื้อความ ๒ อย่าง

พากย์นั้นมีความหมายว่า ชาวโลกนี้ถูกครอบงำย่ำยีร่วมกันเสมอโดยสิ้นเชิงด้วยภัยพิบัติคือความหายนะของญาติเป็นต้นหรือเหตุไปสู่ทุคติมีการฆ่าสัตว์เป็นต้น และเป็นผู้เศร้าหมองด้วยเหตุเกิดแห่งกิเลส (กิเลสวัตถุ) ๑๐ อันเป็นเหตุของภัยพิบัตินั้น พระมหา-กัจจายนะตั้งลักษณะการถึงภัยพิบัติของชาวโลกและลักษณะอันเศร้าหมองนั้นไว้ในจิตแล้วจึงกล่าวว่า เอวํ สมาปนฺนสฺส เอวํ สํกิลิฏฺจสฺส (อะไรเป็นความหมดจดและความหลุดพ้นของชาวโลกผู้ถูกครอบงำโดยสิ้นเชิงและเศร้าหมองอย่างนี้)

โวทาน คือ สมถะและวิปัสสนาที่ทำให้ชาวโลกหมดจด

วุฏฐาน คือ อริยมรรคที่ทำให้ชาวโลกพ้นไปจากกิเลสโดยความเป็นอารมณ์และการดำเนินไป

[จิตที่มิได้อบรมไว้ดีย่อมรับเอากิเลสเป็นอารมณ์ และมีกิเลสดำเนินไปในกระแสจิตเสมอ ต่อเมื่อบรรลุอริยมรรคแล้วละกิเลสที่เป็นอารมณ์และดำเนินไปในกระแสจิตได้โดยเด็ดขาด]

คำว่า อสมาหิตสฺส (ผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น) คือ ผู้มีจิตซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ

คำว่า สวนฺติ (ไหลไป) คือ ดำเนินไป

คำว่า อภิชฺฌา (ความละโมบ) เป็นต้นเป็นคำแสดงเหตุของความไม่ตั้งมั่น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอวํ อสมาหิตสฺส (ตัณหาที่เป็นความยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ย่อมไหลไปในอายตนะ ๖ ของบุคคลผู้มีจิตไม่ตั้งมั่นนั้นอย่างนี้)

ท่านแสดงอนุคีติวิจัยแม้ในเรื่องนี้ด้วยคำว่า ยถาห ภควา (สมจริงดังพระพุทธดำรัส) เป็นต้น

การไหลไปของกระแสตัณหา ย่อมมีโดยความชอบใจเป็นส่วนใหญ่ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สวติ มนาปิเกสุ รูเปสุ (ย่อมไหลไปในรูปอันชอบใจ)

อนึ่ง ในเรื่องนี้ จักษุเป็นต้นที่ดำเนินไปโดยความเป็นทวารของกระแสตัณหากล่าวไว้เหมือนไหลไปเองโดยความเป็นสำนวน

[สภาวะที่ไหลไปได้ คือ กระแสตัณหา แต่ในพระบาลีว่า จกฺขุ สวติ มนาปิเกสุ รูเปสุ (จักษุย่อมไหลไปในรูปอันชอบใจ) เป็นต้น โดยระบุว่าจักษุไหลไปได้ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงจักษุอันเป็นที่ตั้งของกระแสตัณหา แต่เจตนาหมายถึงกระแสตัณหาอันอาศัยจักษุ]

คำว่า อิติ แปลว่า โดยประการดังนี้

คำว่า สพฺพา คือ จากทวารทั้งปวง

[คัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า สพฺพาติ สพฺพสฺมา (คำว่า สพฺพา คือ จากทวารทั้งปวง) เพื่อแสดงการแปลง สฺมา วิภัตติท้าย สพฺพ ศัพท์เป็น อา เรื่องนี้ถือว่าเป็นข้อยกเว้นพิเศษทางไวยากรณ์ เพราะโดยทั่วไปจะแปลง สฺมา เป็น อา, สฺมึ เป็น เอ และ ส เป็น อาย ท้ายสรรพนามไม่ได้ตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๑๐) ว่า ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ (การแปลง สฺมา, สฺมึ และจตุตถีวิภัตติเอกพจน์ท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น อา, เอ และ อาย ทั้งสามย่อมไม่มีนั่นเทียวได้บ้าง) หมายความว่า กฎไวยากรณ์ดังกล่าวเป็นสิ่งที่กล่าวไว้โดยมาก แต่อาจมีข้อยกเว้นบ้างในบางแห่งตามอุทาหรณ์]

คำว่า สพฺพถา คือ โดยประการทั้งปวง

คำว่า อิทํ โวทานํ (ข้อนี้เป็น[การถาม]ความหมดจด) หมายความว่า ข้อนี้เป็น[การถาม]ความหมดจดคือการละปริยุฏฐานกิเลสที่กล่าวไว้ว่า ปริยุฏฺจานวิฆาตํ (การกำจัดปริยุฏฐานกิเลส)

ในคาถาวิสัชนา บาทคาถาว่า สติ เตสํ นิวารณํ (สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น) หมายความว่า สติที่ประกอบด้วยวิปัสสนากำหนดรู้ความเป็นไปของกุศลธรรมและอกุศลธรรมอยู่ เป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น

บาทคาถาว่า โสตานํ สํวรํ พฺรูมิ (ตถาคตกล่าวสติว่าเป็นเครื่องกั้นกระแส) หมายความว่า ตถาคตกล่าวสตินั้นนั่นแหละว่าเป็นเครื่องกั้นกระแส

บาทคาถาว่า ปญฺญาเยเต ปิธิยเร (กระแสเหล่านั้นย่อมถูกตัดขาดด้วยปัญญา) หมายความว่า กระแสเหล่านั้นย่อมถูกตัดขาดด้วยมรรคปัญญาที่ให้สำเร็จการแทงตลอดความไม่เที่ยงเป็นต้นในรูปขันธ์เป็นต้น ความหมายก็คือ ย่อมทำลายด้วยการไม่ให้เกิดขึ้น

คำว่า นาวิญฺฉติ (ย่อมไม่ชักมา) คือ ไม่ชักกระแสจิตหรือบุคคลมาไว้โดยความเป็นเหตุเกิดของอภิชฌาเป็นต้น

การตัดขาดในเรื่องนี้ หมายถึง การละอนุสัยกิเลส ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปญฺญาย อนุสยา ปหียนฺติ (อนุสัยย่อมถูกกำจัดด้วยปัญญา)

ปริยุฏฐานมีอนุสัยเป็นมูลเหตุ เมื่อไม่มีอนุสัย ปริยุฏฐานย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อนุสเยสุ (เมื่ออนุสัยถูกกำจัดแล้ว ปริยุฏฐานก็เป็นอันถูกกำจัดไป เพราะกำจัดอนุสัยได้แล้ว) เป็นต้น

บัดนี้ พระมหากัจจายนะจะแสดงข้อความนั้นด้วยอุปมา จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ตํ ยถา ขนฺธวนฺตสฺส (เหมือนอย่างบุคคลถอนรากขึ้นทำลายโดยไม่เหลือ ความสืบต่อของดอก ผล ใบอ่อน และหน่อของต้นไม้นั้นย่อมเป็นอันถูกทำลายแล้ว ฉันใด เมื่ออนุสัยกิเลสถูกกำจัดแล้ว ความสืบต่อของปริยุฏฐานกิเลสย่อมเป็นอันถูกปิดกั้นทำลายแล้ว ฉันนั้น)

แม้ในเรื่องนี้ ท่านอชิตะผู้ไม่รู้การปิดกั้นและการตัดขาดกระแสกิเลสหรือสงสัยในข้อนั้น จึงได้กระทำการถามที่มีธรรมเป็นที่ตั้ง เพราะเป็นคำถามที่ควรตอบแน่นอน ดังนั้น จึงควรทราบการจำแนกคำถามและคำตอบในที่นี้ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

อนึ่ง ในเรื่องนี้ แม้มีคำถาม ๔ ข้อที่มีการหุ้มห่อเป็นต้นในคาถาว่า เกนสฺสุ นิวุโต โลโก (โลก[คือหมู่สัตว์]ถูกอะไรหุ้มห่อไว้) ท่านกล่าวว่ามีปัญหาเดียวด้วยความประสงค์ใด [ในคาถาว่า สวนฺติ สพฺพธิ โสตา (กระแสย่อมไหลไปในอารมณ์ทั้งปวง)] ท่านอชิตะได้ถามการปิดกั้นและการตัดขาดกระแสก่อนด้วยความประสงค์นั้น จึงกล่าวได้ว่ามีปัญหาเดียว เพราะคำถามมีที่ตั้งเดียวโดยถือเอากระแสว่าเป็นเนื้อความเดียว อีกนัยหนึ่ง มีหลายปัญหา เพราะกระแสมีหลายประการ ดังนั้น จึงมีปัญหาเท่ากับจำนวนกระแส

[ในคาถาว่า เกนสฺสุ นิวุโต โลโก แม้จะถามข้อความ ๔ อย่าง คือ การห่อหุ้ม การไม่แจ่มแจ้ง การฉาบทา และภัยใหญ่ของโลก ก็ถือว่าเป็นปัญหาเดียวโดยเน้นโลกเป็นหลัก มิได้เน้นข้อความที่ถามทั้ง ๔ ฉันใด ในคาถาว่า สวนฺติ สพฺพธิ โสตา แม้จะถามข้อความ ๒ อย่าง คือ การปิดกั้นและการตัดขาด ก็ถือว่าเป็นปัญหาเดียวโดยเน้นกระแสเป็นหลัก มิได้เน้นข้อความที่ถามทั้ง ๒ ฉันนั้น อีกนัยหนึ่ง ปัญหาดังกล่าวถือว่ามีหลายปัญหา เพราะกระแสที่มุ่งถามจำแนกออกเป็นกระแสตัณหา (ตัณหาโสตะ) และกระแสทิฏฐิ (ทิฏฐิโสตะ) เป็นต้น]

อนึ่ง ในคาถาว่า สวนฺติ สพฺพธิ โสตา มี ๒ ปัญหาโดยเนื่องด้วยการปิดกั้นและการตัดขาด ไม่ได้ระบุถึงกระแสเป็นหลักด้วยความประสงค์ใด อาจกล่าวได้ว่ามี ๔ ปัญหา

ด้วยความประสงค์นั้น ด้วยประเภทของการปิดกั้นเป็นต้นมิได้ระบุโลกเป็นหลักโดยแม้การปิดกั้นเป็นต้นจะมีโลกเป็นที่ตั้งในคาถาแรก พึงทราบว่าท่านได้แสดงนัยนี้ไว้อย่างนี้

บัดนี้ พระมหากัจจายนะจะแสดงลักษณะที่ควรจำแนกการถามอนุสนธิของธรรมที่กล่าวไว้ในเวลาแสดงธรรม จึงกล่าวคาถาว่า ปญฺญา เจว สติ จ (ปัญญา สติ) ต่อจากคาถาว่า ยานิ โสตานิ (กระแสเหล่าใด) เป็นต้น เพราะผู้ถามย่อมถามโดยเชื่อมโยงอนุสนธิของธรรมอีกด้วย ไม่ถามตามทำนองที่ตนกระทำไว้ก่อนอย่างเดียว

คาถานี้มีข้อความโดยสังเขปดังนี้ คือ ปัญญา สติ และรูปนามอื่นจากปัญญาและสตินั้น อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ทั้งหมดนี้ย่อมดับ ณ ที่ใด พระองค์ที่ข้าพระองค์ทูลถามแล้วจงตรัสบอกความดับของรูปนามเหล่านั้น

ในคาถาตอบปัญหา ปัญญาและสตินับเข้าในนามธรรม ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ตรัสปัญญาและสตินั้นไว้โดยเฉพาะ

ข้อความย่อในคาถานี้ มีดังนี้คือ ในคาถาก่อนเธอถามปัญหาว่า "รูปนามย่อมดับไปโดยสิ้นเชิง ณ ที่ใด" เราจะบอกสภาวะที่ดับของรูปนามนั้นแก่เธอ รูปนามนั้นย่อมดับไปพร้อมกันไม่ก่อนไม่หลัง ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาณนั้นๆ คือ ย่อมสิ้นสุดไปเพราะความดับแห่งวิญญาณ ณ ที่นั้น กล่าวคือ ความดับของรูปนามย่อมไม่ล่วงพ้นความดับของวิญญาณ

[จ ศัพท์ในประโยคว่า อยญฺเจตฺถ สงฺเขปตฺโถ ใช้ในความหมายว่า สังเขปโชตกะ คือ แสดงความย่อ ประโยคนี้ชื่อว่า ประโยคสังเขป (สงฺเขปวากฺย) ส่วนประโยคต้นที่มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้แสดงความพิสดาร ชื่อว่า ประโยคพิสดาร (วิตฺถารวากฺย)]

คำว่า อยํ ปญฺเห อนุสนฺธึ ปุจฺฉติ (อชิตมาณพนี้ย่อมถามความสืบต่อในปัญหาก่อน) หมายความว่า พระพุทธองค์ตรัสถึงสติและปัญญาพร้อมทั้งหน้าที่ในการละปริยุฏฐานและอนุสัยของกระแสในคาถาก่อน ท่านอชิตมาณพสดับข้อความนั้นแล้วดำริว่า เมื่อสติและปัญญาดำรงอยู่ในการละดังกล่าว ก็ควรมีรูปนามอันเป็นที่ตั้งของสติและปัญญาเหล่านั้น เมื่อมีรูป

นามจึงสมเหตุผล สติ ปัญญา และรูปนามอันเป็นที่อาศัยเหล่านี้ดับสนิทโดยสิ้นเชิง ณ ที่ใด จึงถามปัญหานี้ไว้ด้วยจุดมุ่งหมายอย่างนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อยํ ปญฺเห...ธาตุํ (อชิตมาณพนี้ย่อมถามอนุสนธิ[ที่สืบเนื่องมาจาก]ปัญหาก่อน ถามว่า : เมื่อถามอนุสนธิ ชื่อว่าย่อมถามอะไร ตอบว่า : ถามความดับกิเลสที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่)

ในพากย์นั้น อนุสนธิ คือ ข้อความ[แสดงคำถาม]ที่สืบเนื่องพระเทศนา

บุคคลย่อมบรรลุความดับกิเลสที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่ด้วยปฏิปทาใด พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ตีณิ จ สจฺจานิ (สัจจะ ๓) เป็นต้นเพื่อแสดงปฏิปทาที่เรียกว่าการเจริญกรรมฐานอริยสัจ ๔ นั้นพร้อมด้วยอารมณ์ [คืออริยสัจ ๔ โดยสมุทยสัจเป็นธรรมที่ควรละ ทุกขสัจเป็นอารมณ์ของสมุทยสัจ มรรคสัจเป็นธรรมที่ควรเจริญ นิโรธสัจเป็นอารมณ์ของมรรคสัจ]

ในพากย์นั้น คำว่า สงฺขตานิ มีรูปวิเคราะห์ว่า สังขตะ คือ ธรรมที่ถูกปัจจัยประชุมกันปรุงแต่ง

คำว่า นิโรธธมฺมานิ แปลว่า มีสภาพดับไป

คำว่า ทุกฺขํ สมุทโย มคฺโค (ทุกข์ สมุทัย และมรรค) แสดงจำนวนของสัจจะ ๓ เหล่านั้น

ท่านกล่าวว่า นิโรโธ อสงฺขโต (นิโรธเป็นอสังขตธรรม) เพื่อเฉลยคำถามว่า นิโรธสัจเป็นอย่างไร

โดยแท้จริงแล้ว นิโรธนั้นชื่อว่า อสังขตะ เพราะไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง

ท่านกล่าวว่า ตตฺถ สมุทโย (ในสัจจะเหล่านั้น สมุทัยย่อมถูกละในภูมิธรรม ๒ ประการ) เป็นต้น เพื่อแจกแจงธรรมที่ควรละโดยมุ่งแสดงจำแนกธรรมละเป็นหลักในบรรดาอริยสัจที่มีสภาพควรละและมีสภาพละ พร้อมทั้งอารมณ์

ในพากย์นั้น คำว่า อวิชฺชาวเสสา (อวิชชาที่เหลือ) หมายความว่า อวิชชาที่เหลือจากอวิชชาที่ถูกโสดาปัตติมรรคละแล้ว

อนึ่ง คำว่า เสส (ที่เหลือ) นี้ พึงประกอบไว้แม้ในคำว่า กามจฺฉนฺโท พฺยาปาโท มาโน อุทฺธจฺจํ (กามฉันทะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ) เพราะแม้ธรรมเหล่านี้ที่มีสภาพนำไปสู่อบายย่อมถูกละด้วยปฐมมรรคเหมือนอวิชชา

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า อวิชฺชานิรวเสสา (อวิชชาทั้งสิ้น) คำว่า นิรวเสส (ทั้งสิ้น) แม้ในปาฐะนี้ พึงประกอบในคำว่า กามจฺฉนฺท เป็นต้นอีกด้วยตามที่กล่าวไว้แล้ว เพราะกามฉันทะเป็นต้นย่อมถูกละได้ด้วยมรรคสองอย่างแรกโดยมีส่วนเหลือ แต่ถูกละด้วยมรรคอื่นโดยสิ้นเชิง

ในคำว่า เตธาตุเก อิมานิ ทส สํโยชนานิ (สังโยชน์ ๑๐ เหล่านี้มีอยู่ในโลกธาตุ ๓) นี้ คำว่า เตธาตุเก (โลกธาตุ ๓) แสดงขอบเขตของสังโยชน์ เพราะสังโยชน์ทั้งหลายย่อมดำเนินไปในโลกธาตุ ๓ เหล่านั้นด้วยการผูกสัตว์ไว้[ในภพ]

[๑๒] คำว่า อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อธิฏฺฐาย (เมื่อบรรลุอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์) หมายความว่า เมื่อบรรลุอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์นั้นที่เป็นธรรมละ[ในโสดาปัตติมรรค]

คำว่า ยํ ในคำว่า ยํ ปน เป็นบทนิบาตในอรรถเหตุ

คำว่า อิทํ ขเย ญาณํ (ญาณที่รู้เห็นอย่างนี้ว่า 'ชาติของเราสิ้นแล้ว' เป็นญาณรู้ความสิ้นไป[ของชาติ]) หมายความว่า พระอรหันต์ย่อมรู้ว่าชาติของตนสิ้นแล้วโดยใคร่ครวญว่าชาติของเราสิ้นแล้ว ด้วยญาณใดอันเป็นเหตุ[สิ้นชาติ] อรหัตตผลญาณนี้ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดปัจจเวกขณญาณอย่างนี้ ชื่อว่า ญาณรู้ความสิ้นไป[ของชาติ]

แม้ในคำว่า นาปรํ อิตฺถตฺตาย ก็ควรนำคำว่า ยํ มาประกอบว่า ยํ นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานาติ (กิจอื่นที่ควรทำเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี)

พึงประกอบเนื้อความโดยเนื่องด้วยอรหัตตผลญาณตามนัยที่กล่าวไว้แล้วแม้ในคำว่า อิทํ อนุปฺปาเท ญาณํ (ญาณที่รู้เห็นว่า 'กิจอื่นที่ควรทำเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี' เป็นญาณรู้การไม่เกิดขึ้น[ของปฏิสนธิจิต]) นี้

ในคัมภีร์อัฏฐสาลินีกล่าวว่า

ขเย ญาณนฺติ กิเลสกฺขยกเร อริยมคฺเค ญาณํ. อนุปฺปาเท ญาณนฺติ ปฏิสนฺธิวเสน อนุปฺปาทภูเต ตํตํมคฺควชฺฌกิเลสานํ อนุปฺปาทปริโยสาเน อุปฺปนฺเน อริยผเล ญาณํ.[๑๑๖]

“คำว่า ขเย ญาณํ (ญาณรู้ความสิ้นไป) คือ ญาณรู้อริยมรรคที่กระทำกิเลสให้สิ้นไป

คำว่า อนุปฺปาเท ญาณํ (ญาณรู้การไม่เกิดขึ้น) คือ ญาณรู้อริยผลที่เกิดขึ้นในที่สุดแห่งการละกิเลสที่ควรละด้วยมรรคนั้นๆ อันเป็นเหตุไม่เกิดขึ้นโดยความเป็นปฏิสนธิ”

อย่างไรก็ตาม พระมหากัจจายนะได้จำแนกข้อความทั้งสองไว้ในเนตติปกรณ์นี้โดยเนื่องด้วยอรหัตตผลญาณ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิมานิ เทฺว ญาณานิ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ (ญาณทั้งสองอย่างนี้เป็นอัญญาตาวินทรีย์) และ อารมฺมณสงฺเกเตน เทฺว นามานิ ลพฺภนฺติ (แต่ชื่อทั้ง ๒ ย่อมปรากฏโดยประเภทแห่งอารมณ์)

อัญญินทรีย์แม้เกิดขึ้นหลายครั้งด้วยการปรากฏในมรรค ๓ ขั้นสูงและผล ๓ ขั้นต่ำ ย่อมดับไปโดยการดับสนิทด้วยการปรากฏของอรหัตตผล เหมือนอนัญญาตัญญัส-สามีตินทรีย์ที่ดับไปด้วยการปรากฏแห่งผลแรก (โสดาปัตติผล) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยญฺจ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ (อินทรีย์เหล่านี้ คือ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ และอัญญินทรีย์ย่อมดับไปเมื่อบุคคลบรรลุอรหัตตผลอันสูงสุด) เป็นต้น

คำนั้นแสดงว่าแม้ผลธรรมที่เหลือจากนั้นย่อมดับไปโดยการดับสนิทด้วยการปรากฏแห่งอรหัตตผล เหมือนธรรมที่ควรละดับไปโดยการดับสนิทด้วยทัสสนะ (โสดาปัตติมรรค) และภาวนา (มรรคขั้นสูง ๓) จะป่วยกล่าวไปไยในธรรมที่มีในภูมิ ๓

คำว่า เป็นปัญญาอย่างเดียวกัน คือ เพราะเป็นอัญญาตาวินทรีย์

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า อปิ จ (แต่ชื่อทั้ง ๒ ย่อมปรากฏโดยประเภทแห่งอารมณ์) เพื่อเฉลยคำถามว่า ถ้าปัญญาดังกล่าวเป็นอย่างเดียวกัน เหตุใดจึงกล่าวไว้สองชื่อ

คำว่า อารมฺมณสงฺเกเตน (โดยประเภทแห่งอารมณ์) หมายความว่า โดยชื่อของอารมณ์นี้ว่า ขเย (ความสิ้นไป) และ อนุปฺปาเท (การไม่เกิดขึ้น)

[แม้อัญญาตาวินทรีย์จะเป็นอรหัตตผลญาณอย่างเดียวก็มีชื่อเรียกสองชื่อว่า ขยญาณ (ญาณรู้ความสิ้นไปของชาติ) และอนุปปาทญาณ (ญาณรู้การไม่เกิดขึ้นของปฏิสนธิจิต) ตามปัจจเวกขณญาณที่เป็นผลตามมาซึ่งมีอารมณ์ต่างกันโดยรู้ว่า ชาติของเราสิ้นแล้ว และกิจอื่นที่ควรทำเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี]

คำว่า สา ปชานนฏฺเฐน ปญฺญา (ปัญญา[ที่เป็นเครื่องตัดกระแส]นั้นชื่อว่า ปัญญาเพราะมีสภาวะหยั่งเห็น) หมายความว่า ปัญญาที่กล่าวว่ามีหน้าที่ตัดกระแสนั้น ชื่อว่า ปัญญาเพราะมีสภาวะหยั่งเห็น

ส่วนสติอื่นจากปัญญาได้ชื่อว่า สติ เพราะมีลักษณะทำให้จิตไม่เลื่อนลอย คือ มีสภาวะยังจิตให้หยั่งลงสู่อารมณ์ตามที่ตนได้พบเห็นและรับเอาไว้

[๑๓] พระมหากัจจายนะอธิบายเนื้อความของบทว่า ปญฺญา เจว สติ จ (ปัญญาสติ) ดังนี้แล้ว บัดนี้ จะเริ่มอธิบายเนื้อความของบทว่า นามรูปํ (รูปนาม) จึงกล่าวว่า ตตฺถ เย ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา, อิทํ นามรูปํ (ในบรรดาธรรมเหล่านั้น อุปาทานขันธ์ ๕ นี้ คือ รูปนาม)

ท่านจะแจกแจงรูปนาม จึงกล่าวว่า ตตฺถ เย (ในเรื่องนั้น รูปที่เป็นอินทรีย์ ๕ ชื่อว่า รูป) เป็นต้น เพื่อแสดงรูปนามที่ปรากฏเพื่อให้เข้าใจง่าย โดยแท้จริงแล้ว ท่านได้ถือเอาจิต เจตสิก และรูปธรรมอื่นจากนั้นด้วยการกล่าวถึงอินทรีย์เหล่านั้น [คือ รูปที่เป็นอินทรีย์ ๕ อันได้แก่ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ และกายินทรีย์ และธรรมที่มีผัสสะเป็นที่ ๕ อันได้แก่ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา และจิต] โดยสหจรณนัย (นัยที่ดำเนินไปร่วมกัน) เป็นต้น

[คัมภีร์ฎีกา (หน้า ๖๑) อธิบายว่า สหจรณนัยในเรื่องนี้ คือ ความเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น อนันตรปัจจัยเป็นต้น นิสสยปัจจัย และอารัมมณปัจจัยเป็นต้น]

อนึ่ง ท่านถือเอาขันธ์ ๕ ในเรื่องนี้ด้วยการถือเอานาม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นามรูปํ วิญฺญาณสมฺปยุตฺตํ (รูปนามทั้งสองนั้นประกอบกับจิต)

ถามว่า : รูปนั้นประกอบกับจิตหรือ

ตอบว่า : รูปนี้มิได้กล่าวไว้โดยความเป็นสัมปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่มาประกอบ) แต่กล่าวไว้โดยมิได้แจกแจงตามความเข้าใจของชาวโลกส่วนใหญ่

พระมหากัจจายนะประสงค์จะแสดงว่า บุคคลพึงบรรลุความดับกิเลสที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่ด้วยการบรรลุอริยมรรคอันมีอิทธิบาท ๔ เป็นประธาน เพราะท่านอชิตมาณพถามความดับกิเลสที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่ในคาถา จึงกล่าวว่า ตตฺถ สติ จ ปญฺญา จ จตฺตาริ อินฺทฺริยานิ (ในคาถานั้น สติและปัญญาเป็นอินทรีย์ ๔) เพื่อนำอินทรีย์ที่เป็นมูลเหตุของอิทธิบาทและภาวนามาแสดงไว้ด้วยสติและปัญญา

สติกำหนดรู้ความเป็นไปของธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล เมื่อมีกำลัง ย่อมยังสมาธิให้สำเร็จโดยแท้

อนึ่ง ท่านหมายเอาการละปริยุฏฐานในเรื่องนี้ด้วยการถือเอาสติ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สติ เทฺว อินฺทฺริยานิ, สตินฺทฺริยญฺจ สมาธินฺทฺริยญฺจ (สติเป็นอินทรีย์ ๒ อันได้แก่ สตินทรีย์และสมาธินทรีย์) เช่นเดียวกันนี้ ปัญญาที่กระทำการขจัดอนุสัย เมื่อมีกำลัง ย่อมสำเร็จได้โดยไม่ปราศจากความเพียรคือสัมมัปปธาน ๔ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปญฺญา เทฺว อินฺทฺริยานิ ปญฺญินฺทฺริยญฺจ วีริยินฺทฺริยญฺจ (ปัญญาเป็นอินทรีย์ ๒ อันได้แก่ ปัญญินทรีย์ และวิริยินทรีย์)

คำเป็นต้นว่า ยา อิเมสุ จตูสุ อินฺทฺริเยสุ (ความเชื่อมั่นเลื่อมใส[ในพระรัตนตรัย กรรม และผลกรรม] ที่ประกอบกับอินทรีย์ ๔ นี้ เป็นศรัทธินทรีย์) หมายความว่า ความเชื่อมั่นเลื่อมใสที่เกิดร่วมกับอินทรีย์เหล่านั้นในอินทรีย์ ๔ มีสติเป็นต้นอันเป็นที่ตั้งโดยความเป็นนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัย) นี้

มีพระบาลี[ในบางแห่ง]ว่า อิเมหิ จตูหิ อินฺทฺริเยหิ คำนั้นพึงเพิ่มคำเข้ามาแปลว่า อิเมหิ จตูหิ อินฺทฺริเยหิ สมฺปยุตฺตา (ความเชื่อมั่นเลื่อมใสที่ประกอบกับอินทรีย์ ๔ นี้)

ศรัทธามีลักษณะเลื่อมใสยิ่งในอารมณ์ เป็นปัจจัยพิเศษแก่ฉันทะที่มีสภาพต้องการจะทำ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยา สทฺธาธิปเตยฺยา จิตฺเตกคฺคตา, อยํ ฉนฺทสมาธิ (ความตั้งมั่นแห่งจิตที่มีศรัทธาเป็นใหญ่นี้ชื่อว่า ฉันทสมาธิ)

คำว่า สมาหิเต จิตฺเต (เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว) คือ เมื่อจิตตั้งมั่นแล้วด้วยวิปัสสนาสมาธิ

คำว่า อิทํ ปหานํ (การละกิเลสนี้ชื่อว่า ปหานะ) หมายความว่า สมาธิที่ยังการข่มและการขจัดกิเลสให้สำเร็จได้ชื่อว่า ปหานะ โดยกระทำรูปวิเคราะห์ว่า ปหานะ คือ เครื่องละกิเลส

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า ปธานํ แปลว่า อันดีเลิศ ดังจะเห็นได้ว่า สมาธิเรียกว่า เอโกทิ (สภาพดีเลิศปรากฏขึ้น)

ท่านถือเอาสังขารคือวิริยะที่ยังลมหายใจเข้าออกเป็นต้นนั้นให้เกิดขึ้น โดยมุ่งแสดงกายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขารเป็นหลัก ด้วยคำเป็นต้นว่า อสฺสาสปสฺสาสา (ลมหายใจเข้าออก วิตก วิจาร สัญญา เวทนา อันเป็นธรรมที่ควรระลึกใคร่ครวญ ทั้งหมดนี้ชื่อว่าสังขาร) ความจริงแล้วสังขารคือวิริยะดังกล่าวได้ชื่อว่า ธรรมที่ควรระลึกดำเนินไป เพราะการดำเนินไปโดยความมีกิจอย่างเดียวกันจนถึงความสำเร็จแห่งภาวนา และเพราะเป็นธรรมที่ควรระลึก เนื่องจากเป็นเหตุให้ดำเนินไปตามที่ปรารถนาว่า ภาวนาของเราจะสำเร็จอย่างนี้

คำว่า ตทุภยํ (ทั้งสองอย่างนั้น) หมายความว่า ทั้งสองอย่างนั้น คือ ฉันทสมาธิและความเพียรอันประเสริฐ โดยแท้จริงแล้ว ทั้งสองอย่างกล่าวว่า ฉนฺทสมาธิปฺปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ (อิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและความเพียรอันประเสริฐ) โดยกระทำเหมือนให้ต่างกันด้วยความเป็นสำนวน แม้สิ่งที่ไม่ต่างกันก็กล่าวไว้โดยกระทำให้เหมือนต่างกันด้วยความเป็นสำนวน ดังคำว่า สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ (แท่งลูกหินบด)

[อิทธิบาทก็คือฉันทสมาธิและความเพียรอันประเสริฐ แต่ท่านกล่าวไว้เป็นสองคำว่า ฉนฺทสมาธิปฺปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ (อิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและความเพียรอันประเสริฐ) โดยความเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเภโทปจาระ หรืออเภทูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน ดังคำว่า สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ (แท่งลูกหินบด) คำว่า สรีรํ (แท่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง และมีอุทาหรณ์อื่นว่า กณิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการ์ให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่งคล้ายกับคำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) ซึ่งหมายถึงบุคคลสองคน]

ในพากย์นั้น **อิทธิ** คือ สภาพสำเร็จ หมายความว่า บริบูรณ์ คือ เต็มเปี่ยม

อีกนัยหนึ่ง **อิทธิ** คือ สภาพทำให้เหล่าสัตว์สำเร็จ คือ เป็นผู้บริบูรณ์เจริญรุ่งเรือง

บาท คือ เหตุบรรลุ

ตามความหมายที่ ๑ **อิทธิบาท** หมายถึง เหตุบรรลุคือสภาพสำเร็จ

ตามความหมายที่ ๒ **อิทธิบาท** หมายถึง ที่ตั้งแห่งสภาพทำให้สำเร็จ กล่าวคือ เหตุทำให้บรรลุ ความจริงแล้วชาวโลกย่อมบรรลุความสำเร็จที่เรียกว่าคุณพิเศษยิ่งๆ ขึ้นไปด้วยอิทธิบาทนั้น

[คำว่า อิทฺธิปาท มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เหตุบรรลุคือสภาพสำเร็จ = อิทฺธิ เอว ปาโท อิทฺธิปาโท (อวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- ที่ตั้งแห่งสภาพทำให้สำเร็จ = อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

คำว่า วิเวกนิสฺสิตํ (อันอาศัยความสงัดกิเลส) หมายความว่า ย่อมเจริญอิทธิบาทอันอาศัยความสงัดชั่วขณะ ความสงัดโดยเด็ดขาด และความสงัดด้วยการสลัดออก โดยแท้จริงแล้ว นักปฏิบัติที่หมั่นอบรมอิทธิบาทนี้ย่อมชื่อว่าเจริญอิทธิบาทอันอาศัยความสงัดชั่วขณะโดยหน้าที่ และชื่อว่าเจริญอิทธิบาทอันอาศัยความสงัดด้วยการสลัดออกโดยอัธยาศัย แต่ในขณะบรรลุมรรค ย่อมชื่อว่าเจริญอิทธิบาทอันอาศัยความสงัดโดยเด็ดขาดโดยหน้าที่ และชื่อว่าเจริญอิทธิบาทอันอาศัยความสงัดด้วยการสลัดออกโดยความเป็นอารมณ์ อันที่จริงการดับกิเลสเป็นต้นย่อมมีได้เพราะความสงัดจากกิเลส

พึงทราบนัยนี้ในคำว่า วิราคนิสฺสิตํ (อันอาศัยความดับกิเลส) เป็นต้น

อนึ่ง การสละกิเลสในเรื่องนี้มี ๒ อย่างล้วนๆ คือ การสละด้วยการปล่อยวาง และการสละด้วยการแล่นเข้าไป

การสละด้วยการปล่อยวาง คือ การละกิเลสโดยชั่วขณะในเวลาเกิดวิปัสสนาญาณและการละกิเลสโดยเด็ดขาดในเวลาบรรลุมรรค

การสละด้วยการแล่นเข้าไป คือ การแล่นเข้าหาพระนิพพานโดยการน้อมเข้าหาในขณะเกิดวิปัสสนาญาณ และการแล่นเข้าหาพระนิพพานโดยการรับเอาเป็นอารมณ์ในขณะบรรลุมรรค

ข้อความทั้งสองอย่างนั้นย่อมสมควรในนัยอธิบายความที่ผสมโลกิยะและโลกุตตระนี้ เพราะอิทธิบาทแรกย่อมละกิเลสและแล่นเข้าหาพระนิพพานตามลักษณะที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า โวสฺสคฺคปริณามึ (อันน้อมไปเพื่อการสละกิเลส) นี้มีความหมายว่า อิทธิบาทอันน้อมไปอยู่ น้อมไปแล้ว สุกงอมอยู่ และสุกงอมแล้วเพื่อการสละกิเลส เพราะนักปฏิบัติผู้หมั่นอบรมอิทธิบาทนี้ย่อมชื่อว่าเจริญอิทธิบาทนั้นโดยทำให้อิทธิบาทสุกงอม เหมือนอย่างที่อิทธิบาทแรกสุกงอกเพื่อสละด้วยการปล่อยวางกิเลส และเพื่อสละด้วยการแล่นเข้าหาพระนิพพาน

พึงทราบนัยนี้แม้ในอิทธิบาทที่เหลือ แต่มีข้อความที่แตกต่างไปว่า **ฉันทสมาธิ** (สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่) คือ สมาธิที่บุคคลทำให้เกิดขึ้นโดยกระทำฉันทะให้เป็นใหญ่ ฉันใด สมาธิที่บุคคลทำให้เกิดขึ้นโดยกระทำวิริยะ จิตตะ และวิมังสาให้เป็นใหญ่ ก็ชื่อว่า...**วีมังสา-สมาธิ** ฉันนั้น

[๑๔] พระมหากัจจายนะกล่าวว่า สพฺโพ สมาธิ ญาณมูลโก ญาณปุพฺพงฺคโม ญาณานุปริวตฺติ (สมาธิทั้งปวงมี[วิปัสสนา]ญาณเป็นเหตุ มี[มรรค]ญาณเป็นประธาน คล้อยตาม[ปัจจเวกขณ]ญาณ) เพื่อแสดงว่า สมาธิที่เป็นอิทธิบาทที่ ๔ อย่างเดียวมิใช่มีญาณเป็นเหตุ แต่สมาธิทั้งหมดต้องมีญาณเป็นเหตุ

ถามว่า : เมื่อเป็นดังนี้ เหตุใดจึงกล่าวอิทธิบาทที่ ๔ นั้นว่า วีมังสาสมาธิ

ตอบว่า : เพราะเป็นสมาธิที่บุคคลทำให้เกิดขึ้นโดยทำวิมังสาให้เป็นใหญ่ ข้อความนี้ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

ในเรื่องนั้น สมาธิมีญาณเป็นเหตุด้วย[วิปัสสนา]ญาณเบื้องต้น มีญาณเป็นประธานด้วยมรรคญาณ คล้อยตามญาณด้วยปัจจเวกขณญาณ

อีกนัยหนึ่ง สมาธิมีญาณเป็นเหตุด้วย[วิปัสสนา]ญาณเบื้องต้น มีญาณเป็นประธานด้วยญาณในอุปจารสมาธิ คล้อยตามญาณด้วยญาณในอัปปนา

อีกนัยหนึ่ง สมาธิมีญาณเป็นเหตุด้วยญาณในอุปจารสมาธิ มีญาณเป็นประธานด้วยญาณในอัปปนาสมาธิ คล้อยตามญาณด้วยญาณในอภิญญา

พระดำรัสเป็นต้นว่า ยถา ปุเร (ขันธ์ในภพต่อไปย่อมปรากฏ[ด้วยปุพเพนิวาสานุสสติญาณ] เหมือนขันธ์ในภพก่อน) หมายความว่า ขันธ์และสิ่งที่เนื่องด้วยขันธ์ของตนและผู้อื่น ย่อมปรากฏชัดแทงตลอดได้ในภพก่อน คือ ในชาติที่ล่วงมาแล้ว กล่าวคือ ในสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปนับไม่ถ้วน โดยการคล้อยตามปุพเพนิวาสานุสสติญาณของสมาธิ ฉันใด ขันธ์และสิ่งที่เนื่องด้วยขันธ์ของตนและผู้อื่น ย่อมปรากฏชัดแทงตลอดได้ในภพต่อไป คือ ในชาติที่ยังมาไม่ถึง กล่าวคือ ในสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปนับไม่ถ้วน โดยการคล้อยตามอนาคตังสญาณของสมาธิ ฉันนั้น

พระดำรัสเป็นต้นว่า ยถา ปจฺฉา (จิตของผู้อื่นใน ๗ วันก่อนย่อมปรากฏ[ด้วยเจโตปริยญาณ] เหมือนจิตของผู้อื่นใน ๗ วันหลัง) หมายความว่า จิตของผู้อื่นย่อมปรากฏชัดแทงตลอดได้ใน ๗ วันหลัง โดยการคล้อยตามเจโตปริยญาณของสมาธิ ฉันใด จิตของผู้อื่นย่อมปรากฏชัดแทงตลอดได้ในวันก่อน คือ ใน ๗ วันที่ล่วงมาแล้ว ฉันนั้น

พระดำรัสว่า ยถา ทิวา (เหมือนรูปที่ปรากฏในเวลากลางวัน) หมายความว่า รูปที่เห็นได้ด้วยจักษุที่มาปรากฏแก่เหล่าสัตว์ผู้มีจักษุ ย่อมปรากฏชัด เพราะความมืดถูกแสงสว่างขจัดแล้วในเวลากลางวัน ฉันใด

พระดำรัสว่า ตถา รตฺตึ (รูปในเวลากลางคืนย่อมปรากฏ[ด้วยทิพยจักษุญาณ]) หมายความว่า รูปายตนะ (สี) ย่อมปรากฏชัดแทงตลอดได้ เพราะสมาธิดำเนินไปคล้อยตามทิพยจักษุญาณในเวลากลางคืนที่มีความมืดอันถึงพร้อมด้วยองค์ ๔ เป็นไปอยู่

บาทคาถาว่า ยถา รตฺตึ ตถา ทิวา (รูปในเวลากลางวันย่อมปรากฏ[ด้วยทิพยจักษุญาณ] เหมือนรูปที่ปรากฏในเวลากลางคืน) หมายความว่า รูปในเวลากลางวันที่ละเอียดประณีตยิ่ง ถูกสิ่งใดสิ่งหนึ่งปกปิดไว้ และอยู่ในที่ไกล รูปทั้งหมดนั้นย่อมปรากฏชัดแทงตลอดได้เหมือนรูปในเวลากลางคืน

ข้อความนี้กล่าวไว้ในรูปายตนะ ฉันใด บัณฑิตพึงนำไปประกอบไว้ในสัททายตนะ (เสียง) โดยคล้อยตามทิพโสตญาณ ฉันนั้น

เพราะเหตุนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า อิติ วิวเฏน เจตสา (โดยประการดังนี้ บุคคลมีจิตอันเปิดเผย) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า อปริโยนทฺเธน (ไม่มีกิเลสปกปิด) หมายความว่า ไม่ถูกย่ำยีด้วยกิเลสที่ปิดกั้นญาณซึ่งเป็นอภิญญา

จิต[นั้น]มีความสว่างไสว เพราะไม่มีกิเลสปกปิดโดยแท้ คำนั้นมุ่งแสดงว่าสมาธิดำเนินไปคล้อยตามญาณในอิทธิวิธอภิญญา

คำว่า ปญฺจินฺทฺริยานิ (อินทรีย์ ๕) คือ อินทรีย์ ๕ ที่ประกอบด้วยอิทธิบาทของพระเสกขะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กุสลานิ (กุศล)

คำว่า จิตฺตสหภูนิ (เกิดพร้อมกับจิต) เป็นต้น กล่าวไว้เพื่อแสดงความดับของอินทรีย์เหล่านั้นด้วยความดับของจิต

คำเป็นต้นว่า นามรูปญฺจ (อนึ่ง รูปนามมีวิญญาณเป็นเหตุ) ก็เช่นเดียวกัน

คำทั้งหมดนั้นแสดงข้อความนี้ว่า ไม่เพียงอินทรีย์ ๕ เท่านั้นดับไป แต่รูปนามที่มีจิตเป็นเหตุย่อมดับไป เพราะการดับของจิต

คำว่า ตสฺส คือ วิญญาณ

คำว่า เหตุ คือ เหตุอันมีตัณหาและอวิชชา เป็นต้น คำนี้แสดงความหมายของบทว่า อนาหารํ (ไม่มีอาหาร)

คำว่า อนภินนฺทิตํ (ไม่มีความยินดี) หมายความว่า ไม่ปรารถนาแล้ว เพราะละตัณหาที่เป็นเครื่องยินดีได้ ดังนั้น วิญญาณที่ไม่มีปฏิสนธินั้นย่อมดับไป

แม้รูปนามไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ย่อมดับไปเหมือนวิญญาณ เพราะไม่มีเหตุปัจจัยคือวิญญาณ และไม่มีสังขารเป็นต้นที่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณนั้น

คำที่เหลือเข้าใจง่ายนั่นแหละ

แม้การจำแนกคำตอบของคำถามก็พึงทราบโดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว [คือ อทิฏฐโชตนา (แสดงสิ่งที่ไม่รู้เห็น) และวิมติจเฉทนา (ขจัดความสงสัย)]

พระมหากัจจายนะแสดงการถามอนุสนธิอย่างนี้ แล้วได้แสดงคำถามที่เป็นปุคคลาธิฏฐานและธรรมาธิฏฐานไว้ทีละอย่าง บัดนี้ ปรารภคาถาว่า เย จ สงฺขาตธมฺมาเส (ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ บุคคลเหล่าใดหยั่งเห็นธรรม[โดยไตรลักษณ์]แล้ว) เป็นต้น เพื่อแสดงคำถามทั้งสองนั้น

ในคาถานี้ มีเนื้อความของบทดังต่อไปนี้

คำว่า สงฺขาตธมฺมา (หยั่งเห็นธรรมแล้ว) หมายความว่า ได้หยั่งเห็นธรรมว่าไม่เที่ยงเป็นต้นแล้ว คำนี้เป็นชื่อของพระอรหันต์

คำว่า เสกฺขา (พระเสกขะ) คือ พระอริยบุคคลที่เหลือ[จากพระอรหันต์]ผู้ยังศึกษาปฏิบัติศีลเป็นต้นอยู่

คำว่า ปุถู (จำนวนมาก) คือ บุคคลจำนวนมาก

คำว่า เตสํ เม นิปโก อิริยํ, ปุฏฺโจ ปพฺรูหิ (พระองค์ผู้ทรงปัญญาอันข้าพระองค์ทูลถามแล้วจงตรัสบอกปฏิปทาของบุคคลเหล่านั้นแก่ข้าพระองค์) หมายความว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระองค์ผู้ทรงปัญญาเป็นบัณฑิตจงตรัสบอกข้อปฏิบัติของพระเสกขะและพระอเสกขะเหล่านั้นแก่ข้าพระองค์

คำที่เหลือย่อมรู้ได้โดยคล้อยตามพระบาลี

[๑๕] คำว่า กิสฺส แปลว่า เพราะเหตุอะไร หมายความว่า เพราะอะไรเป็นเหตุ

คำว่า เสขาเสขวิปสฺสนาปุพฺพงฺคมปฺปหานโยเคน หมายความว่า เพราะตั้งคำถาม คือ ทำการถามในการละพระเสกขะ พระอเสกขะ และการละกิเลสที่มีวิปัสสนานำหน้า

ในคาถาแสดงคำตอบ มีข้อความโดยสังเขปดังนี้

บาทคาถาว่า กาเมสุ นาภิคิชฺเฌยฺย (บุคคลไม่พึงกำหนัดยินดีในกามทั้งหลาย) หมายความว่า ไม่พึงกำหนัดยินดีในวัตถุกามด้วยกิเลสกาม

บาทคาถาว่า มนสานาวิโล สิยา (มีใจไม่ขุ่นมัว) หมายความว่า ละธรรมที่ทำให้ใจขุ่นมัว คือ พยาบาทวิตก และกายทุจริต เป็นต้น พึงเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว

อนึ่ง พระอเสกขะเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวง เพราะหยั่งเห็นธรรมทั้งสิ้นว่าไม่เที่ยงเป็นต้น มีสติด้วยสติที่ตามรู้กองรูปเป็นต้น แลเป็นผู้ถึงความเป็นภิกษุผู้สูงสุด เพราะกำจัดกิเลสทั้งปวงได้แล้ว ย่อมดำเนินไปในอิริยาบถทั้งหมด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กุสโล... ปริพฺพเช (ฉลาดในธรรมทั้งปวง[โดยความเป็นไตรลักษณ์] มีสติ เป็นผู้เห็นภัยในวัฏฏะ ย่อมดำเนินไป)

ในเรื่องนั้น บทว่า นิปโก (ผู้ฉลาด) ที่กล่าวไว้ในคาถาแสดงคำถาม หมายเฉพาะพระผู้มีพระภาค และความฉลาดที่ถึงความยิ่งยวดอุกฤษฏ์ของพระองค์ พึงแสดงไว้ด้วยการกล่าวถึงอนาวรณญาณ (ญาณไม่มีสิ่งใดขัดขวาง) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ภควโต สพฺพํ กายกมฺมํ (กายกรรมทั้งปวงของพระผู้มีพระภาค) เป็นต้น เพื่อจำแนกอนาวรณญาณโดยประเภทแห่งกรรมและทวารก่อน แล้วจึงแสดงปฏิปทาของพระเสกขะและพระอเสกขะ คำนั้นแสดงว่าพระตถาคตเป็นผู้ฉลาดในการแสดงข้อปฏิบัติของพระเสกขะและพระอเสกขะ ด้วยการกล่าวถึงพระญาณที่ไม่ติดขัดในที่ทุกแห่ง

ในพากย์นั้น คำว่า โก จ แปลว่า ในที่ไหน หมายความว่า ในอารมณ์ไหน

ท่านแสดงอารมณ์นั้นด้วยคำว่า ยํ อนิจฺเจ ทุกฺเข อนตฺตนิ จ (การไม่รู้เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตนนี้ ย่อมขัดขวางญาณทัสสนะ) ความหมายก็คือ ญาณทัสสนะที่ปรากฏขึ้น ย่อมเกิดขึ้นโดยหยั่งเห็นว่า สังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา

การขัดขวาง[ญาณทัสสนะ] คือ การทำให้พระญาณไม่ดำเนินไปในอารมณ์นั้น คำนี้[ว่า ปฏิฆาโต] แสดงว่า การแทงตลอดพระไตรลักษณ์เกิดขึ้นได้ยาก และไม่ทั่วไปแก่บุคคลอื่น โดยแท้จริงแล้ว บัณฑิตทั้งหลายยอมรับการแทงตลอดอริยสัจ ๔ และการตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองของพระผู้มีพระภาคด้วยการแสดงพระไตรลักษณ์

คำว่า อญฺญาณํ อทสฺสนํ (การไม่รู้เห็น) แสดงลักษณะของการขัดขวาง เพราะความหลงยิ่งอันปิดกั้นสภาวะที่มีอยู่จริงของอารมณ์ ๖ เป็นการขัดขวางญาณทัสสนะ

ญาณทัสสนะควรเกิดขึ้นในอารมณ์ใด การขัดขวางญาณทัสสนะพึงมีในอารมณ์นั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยํ อนิจฺเจ ทุกฺเข อนตฺตนิ จ (การไม่รู้เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตนนี้ ย่อมขัดขวางญาณทัสสนะ)

คำว่า ยถา อิธ ปุริโส (เหมือนบุรุษในโลกนี้) เป็นต้น แสดงการเปรียบเทียบ

การเทียบเคียงอุปมาในเรื่องนั้น มีดังต่อไปนี้

- โลกทั้งหมด เหมือนบุรุษ

- อารมณ์ ๖ เหมือนดาว

- การที่ชาวโลกรู้อารมณ์ ๖ ด้วยจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นตามสมควร เหมือนการเห็นดาวของบุรุษ

- การไม่หยั่งเห็นพระไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้นของชาวโลกผู้รู้รูปารมณ์เป็นต้นโดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนการที่บุรุษแม้เห็นดาวก็ไม่รู้จำนวนว่ามีร้อยดวงเท่านี้ หรือมีพันดวงเท่านี้

คำที่เหลือปรากฏชัดแล้วนั่นแหละ

บัดนี้ พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ตตฺถ เสเขน (ในการวิสัชนาปัญหานั้น พระเสกขะพึงรักษาจิตในธรรม ๒ ประการ) เป็นต้น เพื่อจำแนกเนื้อความของบทที่แสดงถึงข้อปฏิบัติของพระเสกขะและพระอเสกขะแก่ท่านอชิตมาณพ

ในพากย์นั้น คำว่า ตตฺถ เป็นเพียงบทนิบาต [คือ เป็นนิบาตที่ใช้เพื่อให้คำสละสลวยไม่มีความหมายใด ๆ] หรือเป็นไปในความหมายว่า ในการวิสัชนาปัญหานั้น

ในคำว่า เสเขน (พระเสกขะ) **เสขะ** คือ ผู้มีการศึกษาปฏิบัติเป็นปกติ พระเสกขะนั้น [พึงรักษาจิตในธรรม ๒ ประการ]

คำว่า ทฺวีสุ ธมฺเมสุ (ในธรรม ๒ ประการ) หมายความว่า ธรรมที่มีลักษณะ ๒ อย่าง

คำว่า ปริยุฏฺฐานีเยสุ (ในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง) หมายความว่า ในอาฆาตวัตถุ (ที่ตั้งแห่งความขัดเคือง) อันโทสะที่ฟูขึ้นแล้วพึงดำเนินไป

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า ปฏิฆฏฺฐานีเยสุ ความหมายก็เหมือนกันนั่นแหละ

อนึ่ง ในการเชิญชวนเพื่อห้ามความกำหนัดยินดีนี้ [คือ พระพุทธพจน์ว่า กาเมสุ นาติคิชฺเฌยฺย (บุคคลไม่พึงกำหนัดยินดีในกามทั้งหลาย)] โทสะที่มีความกำหนัดยินดีเป็นเหตุย่อมเกิดขึ้นเมื่อมีความกำหนัดยินดี ด้วยเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่าควรรักษาจิตให้ปลอดจากความกำหนัดยินดี

พระมหากัจจายนะกระทำนิเทศโดยเนื่องด้วยความกำหนัดยินดีว่า ตตฺถ ยา อิจฺฉา (ในเรื่องนั้น พระผู้มีพระภาคทรงห้ามความอยากด้วยราคะ) เป็นต้น เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสว่า กาเมสุ นาภิคิชฺเฌยฺย (บุคคลไม่พึงกำหนัดยินดีในกามทั้งหลาย)

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่าพระพุทธองค์ตรัสว่าควรรักษาจิตให้ปลอดจากโทสะด้วยบาทคาถาที่ ๒ เพราะบาทที่ ๒ แสดงถึงธรรมที่เศร้าหมองอื่นจากความกำหนัดยินดีและธรรมที่หมดจด จะเห็นได้ว่า ท่านกล่าวว่า เสโข อภิคิชฺฌนฺโต (โดยแท้จริงแล้ว เมื่อพระเสกขะยินดีอยู่ ย่อมยังกิเลสที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพิ่มพูนกิเลสที่เกิดขึ้นแล้ว) เป็นต้น เพื่อจำแนกธรรมที่เศร้าหมองและหมดจดทั้งหมดโดยความเป็นวิสัยของสัมมาวายามะ แล้วแสดงปฏิปทาอย่างยิ่งยวดของพระเสกขะโดยมีสัมมัปปธานเป็นหลักสำคัญ

ในพากย์นั้น คำว่า อนาวิลสงฺกปฺโป (มีความดำริไม่ขุ่นมัว) หมายความว่า มีความดำริไม่ขุ่นมัว เพราะไม่มีความดำริในกามเป็นต้นที่ขุ่นมัว ดังนั้น จึงพากเพียรยังวิริยะให้ดำเนินไปโดยไม่ยินดีอยู่

ท่านกล่าวว่า โส อนุปฺปนฺนานํ (เขาย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมประคองจิตไว้ ย่อมตั้งความเพียร เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรมอันทรามที่ยังไม่เกิดขึ้น) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า พระเสกขะนั้นย่อมพยายามอย่างไร

ในพากย์นั้น คำว่า โส คือ พระเสกขะผู้ปฏิบัติอยู่เพื่อประโยชน์แก่คุณธรรมพิเศษชั้นสูง

คำว่า อนุปฺปนฺนานํ แปลว่า ที่ยังไม่เกิดขึ้น

คำว่า ปาปกานํ แปลว่า อันทราม

คำว่า อกุสลานํ ธมฺมานํ (อกุศลธรรม) คือ ธรรมที่เกิดขึ้นด้วยความโง่เขลา

คำว่า อนุปฺปาทาย (เพื่อความไม่เกิดขึ้น) หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่ความไม่เกิดขึ้น

คำว่า ฉนฺทํ ชเนติ (ย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น) หมายความว่า ยังกุศลฉันทะคือความต้องการจะทำ[กุศล]ให้เกิดขึ้น

คำว่า วายมติ (ย่อมพยายาม) หมายความว่า ย่อมกระทำความบากบั่นพากเพียรยิ่ง

คำว่า วีริยํ อารภติ (ย่อมปรารภความเพียร) หมายความว่า กระทำความเพียรทางกายและใจ

คำว่า จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ (ย่อมประคองจิตไว้) หมายความว่า ย่อมยกจิตขึ้นไว้ด้วยความเพียรที่เกิดร่วมกับจิตนั้นแหละ

คำว่า ปทหติ (ย่อมตั้งความเพียร) หมายความว่า ย่อมกระทำความเพียรที่ชื่อว่า ปธานะ (ความเพียรที่สูงสุดไม่ย่อท้อจนกระทั่งยอมให้ร่างกายเหลือเพียงหนัง เอ็น กระดูก และเลือดเนื้อเหือดแห้งไป)

บททั้ง ๔ บท คือ วายมติ เป็นต้น พึงประกอบไว้ด้วยการเสพ การเจริญเพิ่มพูน การกระทำให้ไพบูลย์ และการกระทำอย่างต่อเนื่อง

คำว่า อุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ (อกุศลธรรมอันทรามที่เกิดขึ้นแล้ว) คือ อกุศลธรรมที่ไม่ควรกล่าวว่ายังไม่เกิดขึ้น

คำว่า ปหานาย (เพื่อละ) หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่การละ

คำว่า อนุปฺปนฺนานํ กุสลานํ (กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น) หมายความว่า กุศลธรรมที่เกิดขึ้นด้วยความฉลาด ที่ยังไม่เกิดขึ้น

คำว่า อุปฺปาทาย (เพื่อความเกิดขึ้น) หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่การเกิดขึ้น

คำว่า อุปฺปนฺนานํ แปลว่า อันเกิดขึ้นแล้ว

คำว่า ฐิติยา แปลว่า เพื่อความดำรงอยู่

คำว่า อสมฺโมสาย (เพื่อความไม่เสื่อมสูญ) หมายความว่า เพื่อความไม่พินาศไป

คำว่า ภิยฺโยภาวาย (เพื่อความภิญโญยิ่ง) หมายความว่า ให้เจริญยิ่งๆ ขึ้นไป

คำว่า เวปุลฺลาย แปลว่า เพื่อความไพบูลย์

คำว่า ภาวนาย แปลว่า เพื่อความเจริญ

คำว่า ปาริปูริยา (เพื่อความบริบูรณ์) หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่ความบริบูรณ์

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นเนื้อความของบทก่อน

[๑๖] คำว่า กตเม อนุปฺปนฺนา (อกุศลธรรมอันทรามที่ยังไม่เกิดขึ้น คืออะไร) เป็นต้น ปรารภไว้เพื่อแสดงธรรมที่เป็นอกุศลและกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้นหรือเกิดขึ้นแล้ว

ในพากย์นั้น คำว่า อิเม อนุปฺปนฺนา (เหล่านี้ชื่อว่า อกุศลธรรมอันทรามที่ยังไม่เกิดขึ้น) คือ กามวิตกเป็นต้นเหล่านี้ ชื่อว่า อกุศลธรรมอันทรามที่ยังไม่เกิดขึ้น ด้วยการดำเนินไป[ในจิต] หรือโดยความเป็นอารมณ์ที่ไม่เคยเสวยมาก่อน มิฉะนั้นแล้ว ขึ้นชื่อว่าอกุศลธรรมที่ไม่เคยเกิดขึ้นย่อมไม่มีในสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น

อนึ่ง การกล่าวถึงอกุศลวิตก ๓ ในที่นี้ พึงทราบว่าเป็นเพียงตัวอย่าง [คือมีอกุศลวิตกอื่นอีกหลายอย่างนอกจากอกุศลวิตก ๓]

คำว่า อกุสลมูลานิ (มูลแห่งอกุศล) คือ อนุสัยนั่นเทียว เพราะเป็นรากเหง้าของอกุศลทั้งปวง จึงกล่าวไว้อย่างนี้ มิใช่ความโลภเป็นต้น

อนุสัยที่เกิดขึ้นนี้ชื่อว่าสภาพเกิดขึ้นโดยความเป็นชื่อเรียก เพราะเป็นสภาพเกิดขึ้นโดยอ้อมในข้อความว่า ภูมิลัทธุปปันนะ อสมุคฆาฏิตุปปันนะ เป็นต้น ไม่ใช่สภาพเกิดขึ้นโดยความมีอยู่จริง[ในปัจจุบันขณะ]

[สิ่งที่เกิดขึ้นเรียกว่า อุปปันนะ บางอย่างเกิดขึ้นจริงในปัจจุบันขณะ บางอย่างเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย จำแนกเป็น ๔ ประเภทในคัมภีร์อรรถกถา[๑๑๗] คือ

๑. วัตตมานุปปันนะ อุปปันนะที่เกิดขึ้นจริงในปัจจุบันขณะ คือ สังขตธรรมทั้งหมดที่อยู่ในขณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป

๒. ภูตาปคตุปปันนะ อุปปันนะที่เกิดขึ้นและดับไปแล้ว คือ กุศลและอกุศลที่เสวยรสอารมณ์แล้วแล้วดับไป หรือกุศล อกุศล และสังขตธรรมที่เข้าถึงขณะทั้งสามแล้วดับไป

๓. โอกาสกตุปปันนะ อุปปันนะที่ได้โอกาส แบ่งออกเป็น

ก. อดีตกรรมที่ได้โอกาสส่งผลแล้ว

ข. วิบากที่จะได้รับโอกาสต่อไปแน่นอน

๔. ภูมิลัทธุปปันนะ อุปปันนะที่ได้โอกาสเกิดขึ้นในขันธ์อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา แบ่งออกเป็น

ก. สมุจารุปปันนะ อุปปันนะที่เกิดขึ้นจริงในปัจจุบันขณะ เหมือนกับวัตตมานุปปันนะ

ข. อารัมมณัคคหิตุปปันนะ อุปปันนะที่ยึดอารมณ์ไว้มั่น คือ เมื่ออารมณ์มาปรากฏทางทวาร กิเลสที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้นในกาลภายหลังเพราะยึดอารมณ์ไว้มั่น

ค. อวิกขัมภิตุปปันนะ อุปปันนะที่เกิดขึ้นเพราะมิได้ข่มไว้ คือ กิเลสที่ยังมิได้ข่มไว้ด้วยสมถะหรือวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่งแม้จะมิได้ปรากฏในจิตก็อาจเกิดขึ้นได้เพราะไม่มีสิ่งขัดขวางไม่ให้เกิดขึ้น

ฆ. อสมูหตุปปันนะ อุปปันนะที่เกิดขึ้นเพราะละไม่ได้เด็ดขาด คือ กิเลสที่ข่มไว้ด้วยสมถะหรือวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่งก็ไม่ล่วงพ้นสภาพที่อาจเกิดขึ้น เพราะยังละไม่ได้เด็ดขาดด้วยอริยมรรค]

คำว่า อิเม อนุปฺปนฺนา กุสลา ธมฺมา (เหล่านี้ชื่อว่า กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น) แสดงว่า ศรัทธินทรีย์เป็นต้นเหล่านี้ของพระโสดาบัน (โสดาปัตติมรรคบุคคล) ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล ชื่อว่า กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น จะป่วยกล่าวไปไยในปุถุชน

อนึ่ง พึงทราบว่า กุสล ศัพท์ในที่นี้เป็นคำไวพจน์ของ อนวชฺช (ไม่มีโทษ) เหมือนในพาหิติกสูตร[๑๑๘]

คำว่า อิเม อุปฺปนฺนา กุสลา ธมฺมา (เหล่านี้ชื่อว่า กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว) หมายความว่า ศรัทธินทรีย์เป็นต้นเหล่านี้ในปฐมมรรคของพระโสดาบันผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล ชื่อว่า กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า เยน กามวิตกฺกํ วาเรติ, อิทํ สตินฺทฺริยํ (บุคคลย่อมห้ามกามวิตกด้วยอินทรีย์ใด อินทรีย์นี้ชื่อว่า สตินทรีย์) เพราะกามวิตกถูกข่มไว้ได้เป็นอย่างดีด้วยการเจริญสติปัฏฐาน

ท่านกล่าวว่า เยน พฺยาปาทวิตกฺกํ วาเรติ, อิทํ สมาธินฺทฺริยํ (บุคคลย่อมห้ามพยาบาทวิตกด้วยอินทรีย์ใด อินทรีย์นี้ชื่อว่า สมาธินทรีย์) เพราะพยาบาทวิตกที่ทำให้จิตฟุ้งซ่าน และเป็นที่ตั้งของความทุกข์ใจ ถูกข่มไว้ได้เป็นอย่างดีด้วยความไม่ฟุ้งซ่านอันเป็นเหตุใกล้ของสุขอันไม่มีโทษ

ท่านกล่าวว่า เยน วิหึสาวิตกฺกํ วาเรติ, อิทํ วีริยินฺทฺริยํ (บุคคลย่อมห้ามวิหิงสาวิตกด้วยอินทรีย์ใด อินทรีย์นี้ชื่อว่า วิริยินทรีย์) เพราะวิหิงสาวิตกถูกข่มไว้ได้เป็นอย่างดีด้วยความเพียร เนื่องจากผู้ปรารภความเพียรในกุศลธรรมทั้งหลายย่อมอดกลั้นโทษของผู้อื่นได้ง่าย

ท่านจะแสดงข้อความนี้ว่า การที่สมาธิเป็นต้นขจัดธรรมฝ่ายปฏิปักษ์ของตน ย่อมสำเร็จแก่ผู้มีปัญญาเท่านั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า เยน อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน (บุคคลย่อมละ ย่อมบรรเทา ย่อมทำให้สิ้นไป ย่อมทำให้ถึงความไม่มี ย่อมไม่อดกลั้นอกุศลธรรมอันทรามที่เกิดขึ้นแล้ว ด้วยอินทรีย์ใด อินทรีย์นี้ชื่อว่า ปัญญินทรีย์)

ท่านกล่าวว่า สทฺธินฺทฺริยํ กตฺถ ทฏฺฐพฺพํ (ศรัทธินทรีย์พึงทราบ[ว่าเป็นใหญ่ในวิสัยของตน]ได้ในที่ไหน) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าอินทรีย์ทั้ง ๕ ตามที่แสดงไว้เป็นใหญ่ในขอบเขตของตน

ข้อความนั้นรู้ได้ง่ายนั่นเทียว

ท่านประสงค์จะแสดงว่า เสกขธรรมทั้งหมดย่อมถึงความยิ่งยวดด้วยการปรากฏแห่งอินทรีย์ของพระเสกขะมีศรัทธินทรีย์เป็นต้นนี้ จึงกล่าวลงท้ายปฏิปทาของพระเสกขะด้วยคำว่า เอวํ เสโข (โดยประการดังนี้ พระเสกขะผู้ไม่ประมาทแล้วในกุศลธรรมทั้งปวงพระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญว่าเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว) เป็นต้น

[๑๗] พระมหากัจจายนะได้จำแนกปฏิปทาของพระเสกขะอย่างนี้แล้ว บัดนี้กล่าวว่า กุสโล สพฺพธมฺมานํ (ฉลาดในธรรมทั้งปวง) เป็นต้น เพื่อจำแนกปฏิปทาของพระอเสกขะ

ในพากย์นั้น ท่านกล่าวว่า โลโก นาม (ธรรมดาว่าโลกมี ๓ ประการ) เป็นต้น เพื่อจำแนกธรรมที่กล่าวไว้ด้วยบทว่า สพฺพธมฺมานํ นี้ก่อน แล้วแสดงความฉลาดของพระอเสกขะในธรรมดังกล่าว

คำนั้นมีเนื้อความที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

คำว่า กิเลสโลเกน ภวโลโก สมุทาคจฺฉติ (ภวโลกย่อมเกิดด้วยกิเลสโลก) หมายความว่า ภวโลกย่อมยังธรรมที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจรให้เป็นไปโดยอาศัยธรรมที่เป็นกามาวจร

คำว่า โส (บุคคลนั้น) คือ ผู้ตั้งอยู่ในมหัคคตธรรม หรือผู้ตั้งอยู่ในกามาวจรธรรมและมหัคคตธรรม

คำว่า อินฺทฺริยานิ นิพฺพตฺเตติ (ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายให้เกิดขึ้น) หมายความว่า ย่อมยังอินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธินทรีย์เป็นต้นที่อบรมบ่มไว้เพื่อความหลุดพ้นให้เกิดขึ้นโดยกระทำศีลและสมาธิให้อยู่ในฝ่ายของการแทงตลอด

คำว่า อินฺทฺริเยสุ ภาวิยมาเนสุ (เมื่อบุคคลอบรมอินทรีย์อยู่) หมายความว่า เมื่อบุคคลอบรมอินทรีย์ตามที่กล่าวไว้แล้วอยู่ การกำหนดรู้รูปนามที่ควรรู้โดยเนื่องด้วยการกำหนดรูปนามย่อมมีได้

คำว่า ทสฺสนปริญฺญา แปลว่า การรู้ชัดคือการหยั่งเห็น

คำว่า ภาวนาปริญฺญา (การรู้ชัดคือการอบรม) หมายถึง ตีรณปริญญา (การรู้ชัดด้วยการพิจารณาสามัญญลักษณะ) และปหานปริญญา (การรู้ชัดด้วยการละนิจจสัญญาเป็นต้น)

[ปริญญา ๓ ที่กล่าวถึงในที่นี้ คือ

๑. ญาตปริญญา　　การรู้ชัดด้วยการกำหนดรู้สภาวลักษณะ เป็นลักษณะพิเศษของรูปนาม หมายถึง นามรูปปริจเฉทญาณ และปัจจยปริคคหญาณ

๒. ตีรณปริญญา การรู้ชัดด้วยการพิจารณาสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปที่เป็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน หมายถึง สัมมสนญาณ และอุทยัพพยญาณ

๓. ปหานปริญญา การรู้ชัดด้วยการละนิจจสัญญาเป็นต้น หมายถึง วิปัสสนาญาณตั้งแต่ภังคญาณเป็นต้นไป]

คำว่า ยทา หิ เสโข (ความจริงแล้วเมื่อใดพระเสกขะย่อมกำหนดรู้รูปนามที่ควรรู้ เมื่อนั้นรูปนามที่ควรรู้นั้นจัดเป็นสภาพที่กำหนดรู้ได้ด้วยสัญญาและมนสิการอันกอปรด้วยความเบื่อหน่าย) เป็นต้น กล่าวอธิบายข้อความที่กล่าวไว้โดยสังเขปด้วยคำว่า สา ทุวิเธน (การกำหนดรู้ดังกล่าวพึงใคร่ครวญด้วยปริญญา ๒ ประการ) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า นิพฺพิทาสหคเตหิ สญฺญามนสิกาเรหิ (ด้วยสัญญาและมนสิการอันกอปรด้วยความเบื่อหน่าย) นี้ แสดงวิปัสสนาที่มีกำลัง

ในประโยคว่า ยทา หิ เสโข (ความจริงแล้วเมื่อใดพระเสกขะ) เป็นต้น แม้กัลยาณ-ปุถุชนก็นับเข้าด้วยบทว่า เสข เพราะมีปกติศึกษาปฏิบัติ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เทฺว ธมฺมา โกสลฺลํ คจฺฉนฺติ ทสฺสนโกสลฺลญฺจ (ธรรม ๒ ประการของเขา คือ ทัสสนโกศล และภาวนาโกศล ย่อมถึงความชำนาญ)

มีคำอธิบายในเรื่องนั้นดังนี้ว่า เมื่อใดกัลยาณปุถุชนศึกษาสิกขาเบื้องต้นอยู่ ย่อมกำหนดรู้รูปนามที่ควรรู้ด้วยสัญญาและมนสิการอันเกิดพร้อมด้วยความเบื่อหน่าย เมื่อนั้นธรรมคือวิปัสสนาของเขานั้นย่อมบรรลุมรรคญาณแรกคือทัสสนโกศล กล่าวคือ ย่อมสืบเนื่องเป็นอันเดียวกันกับมรรคญาณ แต่เมื่อใดพระเสกขะมีพระโสดาบันเป็นต้นย่อมกำหนดรู้รูปนามที่ควรรู้ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว เมื่อนั้นธรรมคือวิปัสสนาของเขานั้นย่อมบรรลุภาวนาโกศล

คำว่า ตํ ญาณํ (ญาณนั้น) คือ ญาณที่กำหนดรู้รูปนามที่ควรรู้ซึ่งได้กล่าวไว้แล้วนั้น

คำว่า ปญฺจวิเธน เวทิตพฺพํ (มี ๕ ประการ) แสดงประเภทของญาณโดยจำแนกตามขอบเขต

คำว่า ธมฺมานํ สลกฺขเณ ญาณํ (ญาณที่หยั่งเห็นลักขณะของตนแห่งสภาวธรรม) หมายความว่า ความรู้เห็นในการกำหนดลักขณะของตนมีความแข็งและการกระทบเป็นต้นในรูปธรรมและนามธรรม

อนึ่ง รูปนามที่ควรรู้ทั้งหมดนั้นมี ๒ ประการ โดยจำแนกเป็นเหตุและผลของเหตุ ท่านจึงกล่าวว่า ธมฺมปฏิสมฺภิทา จ อตฺถปฏิสมฺภิทา จ (อันเป็นธรรมปฏิสัมภิทา [ความแตกฉานในเหตุ] และอรรถปฏิสัมภิทา [ความแตกฉานในผล])

คำว่า ปริญฺญา (การรู้ชัด) หมายถึง ตีรณปริญญา

อนึ่ง การกำหนดรู้ธรรมที่เป็นรูปนามโดยลักษณะของตนและโดยปัจจัย แล้วกำหนดธรรมเหล่านั้นโดยจำแนกเป็นกุศลเป็นต้น แล้วจึงหยั่งเห็นว่าไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมมีแก่บุคคลนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอวํ อภิชานิตฺวา ยา ปริชานนา, อิทํ กุสลํ (การรู้แจ้งแล้วหยั่งเห็นอย่างนี้ว่า ธรรมนี้เป็นกุศล) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า เอวํคหิตา (อันบุคคลหยั่งเห็นแล้วอย่างนั้น) หมายความว่า อันบุคคลเข้าใจแล้ว คือ หยั่งเห็นแล้วโดยการหยั่งเห็นเป็นกองรูปนามว่าไม่เที่ยง เป็นต้นอย่างนั้น

คำว่า อิทํ ผลํ นิพฺพตฺเตนฺติ (ย่อมยังผลนั้นให้เกิดขึ้น) หมายความว่า ย่อมยังผลมีอุทยัพพยญาณเป็นต้นนั้นให้เกิดขึ้นตามลำดับ โดยกล่าวถึงเหตุว่าเป็นสภาวะกระทำ ดังคำว่า อริยภาวกรานิ สจฺจานิ อริยสจฺจานิ (อริยสัจ คือ สัจจะที่กระทำความเป็นผู้ประเสริฐ)

[อริยสัจ ๔ มีทุกขสัจเป็นต้นมิได้กระทำความเป็นผู้ประเสริฐ เพราะมรรคญาณที่รู้เห็นอริยสัจจึงกระทำความเป็นผู้ประเสริฐแก่พระอริยะ แต่อริยสัจเป็นอารมณ์ของมรรคญาณ จึงกล่าวไว้โดยอ้อมว่าเป็นสภาวะกระทำความเป็นผู้ประเสริฐ ฉันใด ธรรมที่บุคคลหยั่งเห็นโดยความเป็นไตรลักษณ์อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาญาณก็ฉันนั้น กล่าวไว้โดยอ้อมว่าเป็นสภาวะกระทำให้เกิดผลมีอุทยัพพยญาณเป็นต้น]

คำว่า เตสํ คือ อุทยัพพยญาณเป็นต้น

คำว่า เอวํคหิตานํ แปลว่า ที่ดำเนินไปอย่างนี้

คำว่า อยํ อตฺโถ (ประโยชน์นี้) คือ ประโยชน์ที่เป็นการรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจนี้

อุปมาว่าปัญญาที่กำหนดรู้ย่อมรับรู้ธรรมที่ควรหยั่งเห็น ธรรมที่เป็นเครื่องหยั่งเห็นและอาการหยั่งเห็นในธรรมเหล่านั้น ฉันใด แม้ประโยชน์คือการหยั่งเห็นนี้ย่อมกำหนดรู้ได้ฉันนั้น ข้าพเจ้าได้แสดงนัยนี้ไว้แล้ว

คำว่า เย อกุสลา (คือ อกุศล) กล่าวถึงสมุทยสัจ เพราะอกุศลทั้งหมดอยู่ในฝ่ายสมุทัย

คำว่า เย กุสลา (คือ กุศล) หมายถึง มรรคธรรมอันมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น

แม้ผลธรรมก็เป็นสภาวะที่ควรกระทำให้แจ้ง แต่[ในเรื่องนี้]ประสงค์การแทงตลอดอริยสัจ ๔ จึงกล่าวว่า กตเม ธมฺมา สจฺฉิกาตพฺพา, ยํ อสงฺขตํ (ถามว่า : ธรรมที่บุคคลพึงกระทำให้แจ้ง คืออะไร ตอบว่า : คือ อสังขตธาตุ)

[ผลธรรมเป็นสัจจวิมุตติ คือ พ้นจากสัจจะ และในเรื่องนี้ก็ประสงค์เอาการแทงตลอดอริยสัจ ๔ พระมหากัจจายนะจึงกล่าวถึงพระนิพพานอย่างเดียวว่า ธรรมที่บุคคลพึงกระทำให้แจ้ง คือ อสังขตธาตุ]

คำว่า อตฺถกุสโล (ผู้ฉลาดในผล) หมายถึง ผู้ฉลาดในผลคือปัจจยุปบัน

คำว่า ธมฺมกุสโล (ผู้ฉลาดในเหตุ) หมายถึง ผู้ฉลาดในธรรมที่เป็นปัจจัย

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อตฺถ คือ เนื้อความของพระพุทธพจน์ คำว่า ธมฺม คือ ธรรมที่เป็นพระพุทธพจน์

คำว่า กลฺยาณตากุสโล (ผู้ฉลาดในกัลยาณธรรม) คือ ผู้ฉลาดในความเหมาะสม หมายความว่า ผู้ฉลาดในนัย ๔ [มีเอกัตตนัยเป็นต้น] หรือผู้ฉลาดในความเหมาะสมแห่งพระเทศนา

คำว่า ผลตากุสโล (ผู้ฉลาดในประโยชน์) คือ ผู้ฉลาดในประโยชน์ของการสิ้นอาสวะ

ในคำว่า อายกุสโล เป็นต้น คำว่า อาโย แปลว่า ความเจริญ

ความเจริญนั้นมี ๒ ประการ คือ ความเจริญโดยการเสื่อมโทษ และความเจริญโดยการเกิดประโยชน์

คำว่า อปายา แปลว่า ความเสื่อม

แม้ความเสื่อมนั้นก็มี ๒ ประการ คือ ความเสื่อมโดยการเกิดโทษ และความเสื่อมโดยการเสื่อมประโยชน์

คำว่า อุปาโย (อุบาย) คือ เชาว์ปัญญาที่เกิดขึ้นโดยพลันซึ่งสามารถแก้ไขหน้าที่หรือภัยนั้นๆ ได้ ในเมื่อหน้าที่อันเร่งด่วนหรือภัยบังเกิดขึ้นแก่ชนทั้งหลาย ความหมายก็คือ ผู้ฉลาดในอุบายนั้น

โดยแท้จริงแล้ว พระขีณาสพเป็นผู้บรรลุความไพบูลย์แห่งปัญญา เพราะขจัดอวิชชาได้โดยสิ้นเชิง จึงเป็นผู้ฉลาดในความเจริญเป็นต้นนั้น

พระมหากัจจายนะจำแนกความฉลาดของพระอเสกขะไว้บางส่วนอย่างนี้แล้ว เมื่อจะแสดงข้อความนั้นโดยสิ้นเชิงอีก จึงกล่าวว่า มหตา โกสลฺเลน สมนฺนาคโต (ผู้กอปรด้วยความฉลาดอันยิ่งใหญ่)

ประโยชน์อื่นจากความเป็นผู้เจริญสติเสมอย่อมไม่มีแก่พระอเสกขะผู้เจริญสิกขาสำเร็จแล้ว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถํ (เพื่อการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน)

บัดนี้ ท่านจะกล่าวลงท้ายปฏิปทาของพระเสกขะและพระอเสกขะตามที่แสดงไว้แล้ว จึงกล่าวว่า อิมา เทฺว จริยา (พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปฏิปทา ๒ อย่างเหล่านี้) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า โพชฺฌํ แปลว่า กิจที่บุคคลพึงรู้

คำว่า ตํ จตุพฺพิธํ แปลว่า กิจที่บุคคลพึงรู้นั้นมี ๔ ประการ เพราะเป็นอริยสัจ ๔

คำว่า เอวํ ชานาติ (พระอเสกขะใดย่อมรู้อย่างนี้) หมายความว่า พระอเสกขะใดย่อมรู้อย่างนี้โดยการหยั่งเห็นด้วยการกำหนดรู้เป็นต้น

คำว่า อยํ วุจฺจติ (พระอเสกขะนี้เรียกว่า) หมายความว่า พระอเสกขะนี้ผู้ถึงความไพบูลย์แห่งสติ เรียกโดยตรงได้ว่า ผู้มีสติก้าวไป เป็นต้น

คำที่เหลือมีข้อความปรากฏชัดแล้วนั่นแหละ

การจำแนกคำถามและคำตอบแม้ในคาถานี้ พึงทราบโดยคล้อยตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

อนึ่ง พระมหาเถระเมื่อจะจำแนกวิจยหาระ ได้แสดงการจำแนกคำถามและคำตอบโดยเนื่องด้วยอชิตสูตร[๑๑๙] ด้วยถ้อยคำดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงนัยของการจำแนกคำถามและคำตอบในพระสูตรอื่นอีก จึงกล่าวว่า เอวํ ปุจฺฉิตพฺพํ, เอวํ วิสฺสชฺชิตพฺพํ (บุคคลพึงถามตามนัยนี้ พึงตอบตามนัยนี้)

ในพากย์นั้น คำว่า เอวํ แปลว่า ตามนัยนี้

คำว่า ปุจฺฉิตพฺพํ (พึงถาม) หมายความว่า พึงตั้งคำถาม หรือพึงกล่าวคำถาม ความหมายก็คือ พึงจำแนกคำถาม

แม้คำนี้ว่า เอวํ วิสฺสชฺชิตพฺพํ (พึงตอบตามนัยนี้) ก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า สุตฺตสฺส จ (อนึ่ง การอ้างสาธกแห่งพระพุทธพจน์ พึงนำมาเปรียบโดยอรรถและพยัญชนะ) เป็นต้น แสดงการจำแนกอนุคีติ

คำว่า อนุคีติ อตฺถโต จ พฺยญฺชนโต จ สมาเนตพฺพา (การอ้างสาธกแห่งพระพุทธพจน์ พึงนำมาเปรียบโดยอรรถและพยัญชนะ) หมายความว่า อนุคีติคือพระเทศนาในพระพุทธพจน์อื่น พึงกระทำการเปรียบด้วยพระพุทธพจน์ที่อธิบายโดยศัพท์และอรรถ หรือพึงนำมาด้วยดีในพระสูตรนั้น

[คำว่า สมาเนตพฺพา ตามนัยแรกแปลตามศัพท์ว่า “พึงกระทำการเปรียบ” ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า สมานา สทิสี กาตพฺพา สำเร็จรูปมาจาก สมานา ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ตพฺพ ปัจจัย ลง อิ ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๒) ว่า ธาตฺวตฺเถ นามสฺมิ (ลง อิ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในความหมายของธาตุ) ตามนัยหลังแปลว่า “พึงนำมาโดยชอบ” ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า สมฺมา อาเนตพฺพา มีรากศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + อา บทหน้า + นี ธาตุ + ตพฺพ ปัจจัย อุปสรรคคือ สํ มีความหมายว่า โดยชอบ]

คำว่า อตฺถาปคตํ แปลว่า ที่ปราศจากอรรถ หรือที่มีอรรถไม่เชื่อมโยงกัน ดังคำว่า ทสทาฬิม (ลูกทับทิม ๑๐ ลูก) เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมฺผปฺปลาปํ ภวติ (ย่อมเป็นคำเพ้อเจ้อ) คำนั้นแสดงเหตุในการที่ควรนำเนื้อความมาเปรียบ

[คำว่า ทส ทาฬิมานิ ฉฬปูปา กุณฺฑ’มชาชินํ ปลาลปิณฺโฑ (ลูกทับทิม ๑๐ ลูก ขนม ๖ ก้อน กาน้ำ หนังแพะ ก้อนฟาง) เป็นถ้อยคำที่ไม่สื่อความหมายใดๆ พบในคัมภีร์นยายภาษยะ (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๑๐) และโมคคัลลานปัญจิกาฎีกา (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๑)]

คำว่า ทุนฺนิกฺขิตฺตสฺส (บทพยัญชนะที่กล่าวไว้ไม่ดี) คือ บทพยัญชนะที่กล่าวไว้ผิด

คำว่า ทุนฺนโย (ก็เข้าใจยาก) หมายความว่า ก็นำไปได้โดยยาก หรือไม่อาจจะนำไปได้

คำว่า พฺยญฺชนุเปตํ (คำที่กอปรด้วยอรรถและพยัญชนะ) หมายความว่า คำที่เพียบพร้อมด้วยสภาวนิรุตติ (ภาษาที่กล่าวตามสภาพ, ภาษาบาลี)

พระมหากัจจายนะแสดงอนุคีติวิจัย (การจำแนกโดยอ้างพระพุทธพจน์) อย่างนี้แล้ว เมื่อจะกล่าวว่า สุตฺตญฺจ ปวิจินิตพฺพํ (นอกจากนี้ พึงจำแนกพระสูตร) แล้วแสดงลักษณะการจำแนกพระพุทธพจน์นั้น จึงกล่าวว่า กึ อิทํ สุตฺตํ อาหจฺจวจนํ (พระสูตรนี้เป็นอย่างไร เป็นพระดำรัสของพระพุทธเจ้า) เป็นต้น เพื่อจำแนกข้อความที่กล่าวไว้โดยย่อว่า สุตฺตสฺส โย ปวิจโย (การจำแนกพระพุทธพจน์)

ในพากย์นั้น คำว่า อาหจฺจวจนํ (พระดำรัสของพระพุทธเจ้า) คือ พระดำรัสที่ดำเนินไปโดยกระทบฐาน [ที่เกิดเสียง เช่น คอ เพดาน] และกรณ์ [เครื่องมือในการเปล่งเสียง เช่น ท่ามกลางลิ้น] ของพระผู้มีพระภาค หมายความว่า พระพุทธพจน์ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ด้วยพระองค์เอง

คำว่า อนุสนฺธิวจนํ (คำเชื่อมความ[ของพระสาวก]) คือ ถ้อยคำของพระสาวกความจริงแล้ว ถ้อยคำดังกล่าวเรียกว่า อนุสนธิวจนะ เพราะเชื่อมความในพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคนั้น

คำว่า นีตตฺถํ (มีเนื้อความโดยตรง) คือ มีเนื้อความที่รู้ได้ตามพระดำรัส

คำว่า เนยฺยตฺถํ (มีเนื้อความโดยอ้อม) คือ มีเนื้อความที่ควรนำออกมา[โดยอ้อม]แล้วถือเอา

ข้อความของบทว่า สํกิเลสภาคิยํ (ฝ่ายเศร้าหมอง) เป็นต้น จักมีปรากฏในคำอธิบายปัฏฐานวาระ

อนึ่ง พระเทศนาของพระผู้มีพระภาคย่อมจำแนกเข้าเป็นส่วนหนึ่งในสาสนปัฏฐาน ๑๖ ประการ ดังนั้น แม้นัยนั้น[การจำแนกสาสนปัฏฐาน]ก็กล่าวไว้ในวิจยหาระนี้โดยความเป็นสิ่งที่ควรจำแนก

คำว่า กุหึ อิมสฺส สุตฺตสฺส (สัจจะทั้งปวงพึงเห็นได้ในที่ไหนของพระสูตรนี้) หมายความว่า ถามว่า : สัจจะทั้งปวงพึงเห็นได้ในที่ไหนของพระสูตรนี้ ตอบว่า : พึงเห็นได้ในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด

คำว่า สพฺพานิ สจฺจานิ ปสฺสิตพฺพานิ (สัจจะทั้งปวงพึงเห็นได้) หมายความว่า พึงนำสัจจะทั้งหมดออกมาจำแนกอย่างนี้ว่า ทุกขสัจพึงเห็นได้ในที่ไหน หรือในคาถาบทไหน เพื่อนำออกจำแนก สมุทยสัจ...นิโรธสัจ...มรรคสัจพึงเห็นได้ในที่ไหน หรือในคาถาบทไหน เพื่อนำออกจำแนก

คำว่า อาทิมชฺฌปริโยสาเน (ในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด) หมายความว่า พึงจำแนกพระพุทธพจน์ตามนัยมีการจำแนกคำถามเป็นต้นนี้อย่างนี้ในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด

อนึ่ง ในเรื่องนี้ การจำแนกคำถาม คำตอบ ข้อความก่อนและหลัง และการจำแนกโดยอ้างพระพุทธพจน์ แสดงไว้โดยตรงในพระบาลีนั่นแหละ แต่การจำแนกอัสสาทะเป็นต้นแสดงไว้โดยอ้อมโดยมีการนำสัจจะออกแสดงเป็นหลัก การจำแนกดังกล่าวพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในนิทเทสวาระ และการจำแนกบทย่อมสำเร็จด้วยการจำแนกคำถามเป็นต้นและการจำแนกอัสสาทะเป็นต้นนั้น

จบ คำอธิบายวิจยหารวิภังค์

๓. ยุตติหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายยุตติหารวิภังค์)

[๑๘] คำว่า ตตฺถ กตโม ยุตฺติหาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้น ยุตติหาระคืออะไร) เป็นต้น เป็นยุตติหารวิภังค์

ในพากย์นั้น คำว่า กึ โยชยติ (บัณฑิตย่อมประกอบอะไรไว้) ถามขอบเขตของยุตติหาระ

ถามว่า : อะไรเป็นขอบเขตของยุตติหาระนั้น

ตอบว่า : เนื้อความของพระพุทธพจน์ที่ถือเอาโดยอาการผิดพลาด เป็นขอบเขตแท้จริงแล้ว บัณฑิตพึงประกอบเนื้อความดังกล่าวด้วยการแสดงความเหมาะสมตามความเป็นจริงนั้นโดยแท้

หาระนี้ย่อมเป็นที่ปรารถนาแม้ในหาระอื่นอีกด้วย [เพื่อสอบสวนความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสมของศัพท์และอรรถในหาระทั้งปวง] เพราะการแสดงความเหมาะสมนั้นเป็นเพียงการกล่าวตามความเป็นจริง

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าการสอบสวนความเหมาะสมนี้ย่อมมีได้ด้วยมหาปเทสโดยแท้ ดังนั้นเมื่อพระมหากัจจายนะจะจำแนกยุตติหาระ จึงกล่าวว่า จตฺตาโร มหาปเทสา (มหาปเทส ๔) เป็นต้นเพื่อแสดงลักษณะของยุตติหาระก่อน

ในพากย์นั้น **มหาปเทส** แปลว่า ที่อ้างอิงข้อใหญ่ หมายความว่า เหตุอันใหญ่หลวงที่กล่าวอ้างพระพุทธเจ้าเป็นต้นผู้ยิ่งใหญ่

อีกนัยหนึ่ง **มหาปเทส** คือ ที่ตั้งอันใหญ่หลวง ความหมายก็คือ ที่ตั้ง[แห่งธรรม]อันยิ่งใหญ่แห่งธรรม

[คำว่า มหาปเทส มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เหตุที่ควรอ้างถึงพระพุทธเจ้าเป็นต้นผู้ยิ่งใหญ่ = อปทิสิตพฺพาติ อปเทสา, มหนฺตา อปเทสา เอเตสนฺติ มหาปเทสา (มหนฺต ศัพท์ + อปเทส ศัพท์ ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- ที่ตั้ง[แห่งธรรม]อันใหญ่หลวง = มหนฺตา ปเทสา มหาปเทสา (มหนฺต ศัพท์ + ปเทส ศัพท์ วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

คัมภีร์ฎีกา (หน้า ๖๗) กล่าวว่า นัยแรกกล่าวตามข้อความในเนตติปกรณ์ ส่วนนัยหลังเป็นคำอธิบายเพิ่มเติมอีกอย่างหนึ่งของพระอรรถกถาจารย์

คำว่า อปเทส เป็นศัพท์ปุงลิงค์ มีความหมาย ๓ อย่าง คือ เหตุ, ข้ออ้าง และการกล่าว ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

อปเทโส นิมิตฺเต จ ฉเล จ กถเน มโต.[๑๒๐]

"อปเทส ศัพท์ย่อมเป็นไปในเหตุ, ข้ออ้าง และการกล่าว"

ด้วยเหตุนี้ ตามนัยหลังจึงแยกรากศัพท์เป็น มหนฺต ศัพท์ + ปเทส ศัพท์ แต่คัมภีร์เนตติวิภาวินี (หน้า ๑๔๔) กล่าวว่า มหนฺตานิ วา ธมฺมสฺส อปเทสานิ ปติฏฺฐานานิ (อีกนัยหนึ่ง ที่ตั้งแห่งธรรมอันใหญ่หลวง ชื่อว่า มหาปเทส) มตินี้แยกรากศัพท์เป็น มหนฺต + อปเทส แต่คำว่า อปเทส ไม่มีใช้ในความหมายว่า "ที่ตั้ง" และไม่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ มีเพียง ปเทส ศัพท์ที่แปลว่า "ที่ตั้ง" เท่านั้น]

รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ในเรื่องนี้มีดังต่อไปนี้

อปเทสะ คือ ที่อ้างอิง

พุทธาปเทส คือ มีพระพุทธเจ้าเป็นที่อ้างอิง

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

[พุทธาปเทส] คือ เหตุในการตัดสินคัมภีร์ที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งนำสืบทอดกันมาโดยอ้างว่า ข้าพเจ้าสดับในเบื้องหน้าพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคว่าเป็นธรรมหรืออธรรม

ถามว่า : เหตุนั้นคืออะไร

ตอบว่า : คือ การเทียบเคียงคัมภีร์ที่สืบทอดมาอย่างนั้นในสูตรเป็นต้น

[ข้อความว่า การเทียบเคียงในสูตรเป็นต้น หมายความว่า การเทียบเคียงในพระสูตรและการตรวจสอบในพระวินัยเป็นเหตุให้ตัดสินว่าคัมภีร์ที่สืบทอดมาเป็นธรรม ส่วนการไม่เทียบเคียงในพระสูตรและการไม่ตรวจสอบในพระวินัยเป็นเหตุให้ตัดสินว่าเป็นอธรรม]

ถามว่า : เมื่อเป็นอย่างนั้น เหตุใดมหาปเทสจึงมี ๔ ประการ

ตอบว่า : มี ๔ ประการตามประเภทของบุคคลที่ควรอ้างอิง กล่าวโดยละเอียดว่า ผู้ประกาศธรรมมี ๒ ประเภท คือ พระผู้มีพระภาค และพระสาวกซึ่งจำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ สงฆ์ คณะ และบุคคล ดังนั้น มหาปเทสจึงมี ๔ ประการตามประเภทของบุคคลที่ควรอ้างอิงว่า ข้าพเจ้ารับเอาพระธรรมนี้มาจากบุคคลโน้นอย่างนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า พุทฺธาปเทโส...เอกตฺเถราปเทโส (พุทธาปเทส [ยกเอาพระพุทธเจ้าขึ้นอ้าง]...เอกเถราปเทส [ยกเอาพระเถระรูปหนึ่งขึ้นอ้าง])

คำว่า ตานิ ปทพฺยญฺชนานิ (กลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถเหล่านั้น) หมายความว่า กลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถของพระพุทธพจน์ที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งนำมาแล้ว

อีกนัยหนึ่ง หมายถึง บทและพากย์ที่ผู้อธิบาย[พระพุทธพจน์]นำมาไว้โดยเนื่องด้วยการอธิบาย

คำว่า สุตฺเต โอตารยิตพฺพานิ แปลว่า พึงเทียบเคียงในพระสูตร

คำว่า สนฺทสฺสยิตพฺพานิ แปลว่า พึงสอบสวน

คำว่า อุปนิกฺขิปิตพฺพานิ แปลว่า พึงตั้งไว้

พระมหากัจจายนะกล่าวคำเป็นต้นว่า กตมสฺมึ (กลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถเหล่านั้นพึงเทียบเคียงในสูตรไหน) เพื่อแสดงสูตรเป็นต้น

ในพากย์นั้น โดยเหตุที่พระพุทธดำรัสแม้เพียงคาถาบทหนึ่งที่พ้นไปจากอริยสัจหามีไม่ ดังนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า จตูสุ อริยสจฺเจสุ (ในสูตรที่แสดงอริยสัจ ๔) เพื่อแสดงเนื้อความของบทว่า สุตฺเต (ในสูตร) อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถา[ภาษาสิงหลที่แปลมาจากคัมภีร์มหาอรรถกถา]กล่าวว่า สูตร คือ พระไตรปิฎก คำนั้นจึงเทียบเคียงเสมอได้กับคำของเนตติปกรณ์นี้โดยแท้

เทศนาของพระผู้มีพระภาค มีประโยชน์เพื่อความดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่นอย่างแน่แท้ จึงกล่าวถึงการดับกิเลสมีราคะเป็นต้นโดยแน่นอน ฉะนั้น เมื่อท่านจะแสดงข้อความของบทว่า วินเย (ในวินัย) จึงกล่าวว่า ราควินเย (ในราควินัย) เป็นต้น

โดยแท้จริงแล้ว คำว่า วินัย คือ เหตุ หมายถึง เหตุละราคะเป็นต้น สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

เย โข ตฺวํ โคตมิ ธมฺเม ชาเนยฺยาสิ อิเม ธมฺมา สราคาย สํวตฺตนฺติ โน วิราคาย. สญฺโญคาย สํวตฺตนฺติ โน วิสญฺโญคาย. อาจยาย สํวตฺตนฺติ โน อปจยาย. มหิจฺฉตาย สํวตฺตนฺติ โน อปฺปิจฺฉตาย. อสนฺตุฏฺฐิยา สํวตฺตนฺติ โน สนฺตุฏฺฐิยา. สงฺคณิกาย สํวตฺตนฺติ โน ปวิเวกาย. โกสชฺชาย สํวตฺตนฺติ โน วีริยารมฺภาย. ทุพฺภรตาย สํวตฺตนฺติ โน สุภรตาย. เอกํเสน โคตมิ ธาเรยฺยาสิ “เนโส ธมฺโม, เนโส วินโย, เนตํ สตฺถุสาสนนฺ“ติ. เย จ โข ตฺวํ โคตมิ ธมฺเม ชาเนยฺยาสิ อิเม ธมฺมา วิราคาย สํวตฺตนฺติ โน สราคาย. วิสญฺโญคาย สํวตฺตนฺติ โน สญฺโญคาย. อปจยาย สํวตฺตนฺติ โน อาจยาย. อปฺปิจฺฉตาย สํวตฺตนฺติ โน มหิจฺฉตาย. สนฺตุฏฺฐิยา สํวตฺตนฺติ โน อสนฺตุฏฺฐิยา. ปวิเวกาย สํวตฺตนฺติ โน สงฺคณิกาย. วีริยารมฺภาย สํวตฺตนฺติ โน โกสชฺชาย. สุภรตาย สํวตฺตนฺติ โน ทุพฺภรตาย. เอกํเสน โคตมิ ธาเรยฺยาสิ “เอโส ธมฺโม, เอโส วินโย, เอตํ สตฺถุสาสนนฺ”ติ.[๑๒๑]

“ดูกรโคตมี เธอพึงรู้ธรรมเหล่าใดว่า ธรรมเหล่านี้เป็นไปเพื่อความกำหนัด ไม่ใช่เพื่อคลายความกำหนัด เป็นไปเพื่อความประกอบ ไม่ใช่เพื่อความพราก เป็นไปเพื่อความสะสม ไม่ใช่เพื่อความไม่สะสม เป็นไปเพื่อความมักมาก ไม่ใช่เพื่อความมักน้อย เป็นไปเพื่อความไม่สันโดษ ไม่ใช่เพื่อความสันโดษ เป็นไปเพื่อความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ ไม่ใช่เพื่อความสงัด เป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน ไม่ใช่เพื่อปรารภความเพียร เป็นไปเพื่อความเลี้ยงยาก ไม่ใช่เพื่อความเลี้ยงง่าย ดูกรโคตมี เธอพึงทรงจำธรรมเหล่านั้นไว้โดยแน่แท้ว่า นั่นไม่ใช่ธรรม นั่นไม่ใช่วินัย นั่นไม่ใช่สัตถุศาสน์

ดูกรโคตมี อนึ่ง เธอพึงรู้ธรรมเหล่าใดว่า ธรรมเหล่านี้เป็นไปเพื่อความคลายกำหนัด ไม่ใช่เพื่อมีความกำหนัด เป็นไปเพื่อความพราก ไม่ใช่เพื่อความประกอบ เป็นไปเพื่อความไม่สะสม ไม่ใช่เพื่อความสะสม เป็นไปเพื่อความมักน้อย ไม่ใช่เพื่อความมักมาก เป็นไป

เพื่อความสันโดษ ไม่ใช่เพื่อความไม่สันโดษ เป็นไปเพื่อความสงัด ไม่ใช่เพื่อความคลุกคลีด้วยหมู่ เป็นไปเพื่อปรารภความเพียร ไม่ใช่เพื่อความเกียจคร้าน เป็นไปเพื่อความเลี้ยงง่าย ไม่ใช่เพื่อความเลี้ยงยาก ดูกรโคตมี เธอพึงทรงจำธรรมเหล่านั้นไว้โดยแน่แท้ว่า นั่นเป็นธรรม นั่นเป็นวินัย นั่นเป็นสัตถุศาสน์"

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ปฏิจฺจสมุปฺปาเท (ในปฏิจจสมุปบาท) เพื่อแสดงเนื้อความของบทว่า ธมฺมาตายํ (ในสภาวะทั่วไป) เพราะปฏิจจสมุปบาทได้รับการกล่าวว่า

ฐิตาว สา ธาตุ ธมฺมฏฺฐิตตา ธมฺมนิยามตา.[๑๒๒]

"สภาวะนั้น การตั้งอยู่ตามธรรมชาติ ครรลองแห่งธรรมชาติ ดำรงอยู่แล้วโดยแท้"

คำว่า ธมฺมตายํ อุปนิกฺขิปิตพฺพานิ (พึงตั้งไว้ในสภาวะทั่วไป) ไม่ปรากฏในพระบาลี แต่ท่านกล่าวไว้ในเรื่องนี้ด้วยการแสดงคำอธิบาย

อนึ่ง ในข้อนี้ พระพุทธพจน์ที่แสดงความเป็นไป (ทุกขสัจ) ความหยุดยั้ง (นิโรธสัจ) และเหตุแห่งความเป็นไป (สมุทยสัจ) พร้อมด้วยเหตุแห่งความหยุดยั้ง (มรรคสัจ) ในความเป็นสภาพบีบคั้น เป็นต้นอย่างแน่นอน ชื่อว่า ย่อมเทียบเคียงในพระสูตร พระพุทธพจน์ที่กล่าวถึงการข่มกิเลสมีราคะเป็นต้นอย่างแท้จริง ชื่อว่า ย่อมสอบสวนในพระวินัย ส่วนพระพุทธพจน์ที่แสดงความเป็นปัจจัยและปัจจยุปบัน (ผลที่เกิดจากปัจจัย) ของสภาวธรรมด้วยการแสดงเอกัตตนัยเป็นต้น โดยหลีกเลี่ยงสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ ชื่อว่า ย่อมไม่ขัดแย้งกับสภาวะทั่วไป

อนึ่ง พระมหากัจจายนะจะกล่าวข้อความนี้ว่า พระพุทธพจน์เช่นนั้นย่อมไม่ยังอาสวะมีกามาสวะเป็นต้นให้เกิดขึ้น จึงกล่าวว่า ยทิ จตูสุ อริยสจฺเจสุ (ถ้าว่าพระพุทธพจน์ย่อมหยั่งลงในสัจจะ ๔) เป็นต้น

ถามว่า : ปฏิจจสมุปบาทจัดเป็นความเป็นไปโดยอนุโลม และเป็นความหยุดยั้งโดยปฏิโลม จึงนับเข้าในอริยสัจ ๔ เหตุใดท่านจึงถือเอาโดยเฉพาะในเรื่องนี้

ตอบว่า : ข้อความนั้นถูกต้องแล้ว แต่การถือเอาโดยเฉพาะในเรื่องนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า พระพุทธองค์ทรงประกาศศาสนสมบัติที่ไม่เสมอกับคำสอนอื่น อันขจัด

ความเห็นผิดคือมิจฉาทิฏฐิทั้งปวง อันแสดงการประกอบด้วยไตรลักษณ์ว่า ธรรมทั้งหลายมีความเกิดขึ้น มีความเสื่อมไปจากการเกิดขึ้น มีสภาพไม่เที่ยงด้วยการเกิดขึ้นและดับไปทั้งสองนั้น โดยแสดงถึงลักษณะของปัจจัยที่ไม่เที่ยง ไม่สามารถ[ดำรงอยู่ตลอดไป] และปราศจากความขวนขวาย ด้วยการแสดงความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย และเป็นทุกข์ด้วยการบีบคั้นจากความเกิดขึ้นและดับไป พร้อมทั้งเป็นอนัตตา

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบจตุกกนัย (นัยแสดงข้อความ ๔ อย่าง) นี้ว่า สูตร สุตตานุโลม อาจริยวาท และอัตตโนมติ

สูตร คือ พระไตรปิฎกที่ยกขึ้นสู่สังคายนา ๓ ครั้ง

สุตตานุโลม คือ มหาปเทส ซึ่งได้ชื่อว่า อนุโลมกัปปิยะ (คล้อยตามสิ่งที่สมควร)

อาจริยวาท คือ คัมภีร์อรรถกถา

อัตตโนมติ คือ ปฏิภานปัญญาของตนด้วยการรู้ตามโดยถือเอานัย[ที่เหมาะสม]

[มหาปเทสในพระวินัยชื่อว่า อนุโลมกัปปิยะ คือ คล้อยตามสิ่งที่สมควร ส่วนมหาปเทสที่เป็นสูตรก็ชื่อว่า อนุโลมกัปปิยะ เพราะเหมือนกับมหาปเทสในพระวินัย

คำว่า อาจริยวาท แปลว่า ถ้อยคำของอาจารย์ หมายถึง ถ้อยคำของพระธรรมสังคาหกาจารย์ผู้สังคายนาพระไตรปิฎก ได้แก่ คัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายความพระไตรปิฎกซึ่งได้รับการร้อยกรองต่อจากพระไตรปิฎก ดังข้อความในเนตติฎีกา (หน้า ๖๗-๖๘) ว่า

ยทิปิ ตตฺถ ตตฺถ ปวตฺตา ภควโต ปกิณฺณกเทสนา อฏฺฐกถา, สา ปน ธมฺมสงฺคาหเกหิ เตปิฏกํ พุทฺธวจนํ สงฺคายิตฺวา ตสฺส อตฺถสํวณฺณนานุรูเปน วาจนามคฺคํ อาโรปิตตฺตา อาจริยวาโท นาม. เตน วุตฺตํ อาจริยวาโท นาม อฏฺฐกถาติ. ติสฺโสปิ สงฺคีติโย อารูฬฺโห เอว หิ พุทฺธวจนสฺส อตฺถสํวณฺณนาภูโต กถามคฺโค ปจฺฉา ตมฺพปณฺณิเยหิ มหาเถเรหิ สีหฬภาสาย ฐปิโต.[๑๒๓]

“แม้ปกิณกเทศนาของพระผู้มีพระภาคที่ดำเนินไปในที่นั้นๆ เป็นคัมภีร์อรรถกถาก็จริง แต่ได้ชื่อว่าอาจริยวาท เพราะพระธรรมสังคาหกาจารย์สังคายนาพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกแล้วยกขึ้นสู่แนวคำสอนตามสมควรแก่การอธิบายเนื้อความของพระพุทธพจน์นั้น โดยแท้จริงแล้ว แนวคำสอน

ที่เป็นคำอธิบายเนื้อความของพระพุทธพจน์ ซึ่งยกขึ้นสู่สังคายนาทั้งสามครั้ง ได้แปลไว้เป็นภาษาสิงหล โดยพระมหาเถระชาวสิงหลในภายหลัง"]

ในบรรดาสูตรเป็นต้นนั้น สูตรไม่ควรคัดค้าน ผู้คัดค้านสูตรจัดเป็นผู้คัดค้านพระศาสดา ส่วนอนุโลมกัปปิยะควรถือเอาให้เข้ากันกับสูตร ไม่พึงถือเอาอย่างอื่น แม้อาจริยวาทก็ควรถือเอาให้เข้ากันกับสูตร ไม่พึงถือเอาอย่างอื่น อัตตโนมติก็เหมือนกัน อนึ่ง อัตตโนมตินั้นมีความสำคัญน้อยกว่าอย่างอื่นทั้งหมด

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า จตูหิ มหาปเทเสหิ (ด้วยมหาปเทส ๔) เพื่อแสดงประโยชน์ของมหาปเทส ๔ ที่นำมาแสดงในที่นี้

ในพากย์นั้น คำว่า ยํ ยํ คือ กลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถใดๆ

คำว่า ยุชฺชติ (ย่อมสมควร) หมายความว่า ย่อมสมควรด้วยมหาปเทส ๔ ตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า เยน เยน คือ ด้วยเหตุใดๆ

คำว่า ยถา ยถา คือ ด้วยประการใดๆ

คำว่า ตํ ตํ คเหตพฺพํ (พึงถือเอากลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถนั้นๆ) หมายความว่า เมื่ออธิบายพระพุทธพจน์อยู่ พึงถือเอาเนื้อความด้วยการนำออกจากพระพุทธพจน์[อื่น] แล้วอธิบายตามเหตุ ความมุ่งหมาย และประการต่างๆ ที่นำมาแสดงไว้

ด้วยคำนั้นท่านแสดงว่าบัณฑิตพึงกระทำการประกอบยุตติหาระโดยนำเนื้อความจากพระพุทธพจน์[อื่น]มาแสดงโดยสมควรไม่ขัดแย้งกับมหาปเทส ๔

[๑๙] บัดนี้ ท่านปรารภคำเป็นต้นว่า ปญฺหํ ปุจฺฉิเตน (บุคคลผู้ตอบปัญหาพึงใคร่ครวญพิจารณาโดยบทว่าในปัญหามีกี่บท) เพื่อแสดงการนำความสมควรออกมากล่าวนั้น

ในพากย์นั้น คำว่า กติ ปทานิ แปลว่า มีกี่บท

ท่านกล่าวว่า วิเจตพฺพํ (พึงพิจารณา) เพื่อแสดงเนื้อความของบทว่า ปริโยคาหิตพฺพํ (พึงใคร่ครวญ)

บทเพียงเท่าใดย่อมแสดงถึงเนื้อความตามที่ผู้ถามต้องการ บทเพียงเท่านั้นเรียกว่าเป็นปัญหาหนึ่ง เพราะผู้ถามต้องการรู้เนื้อความอย่างเดียว อนึ่ง บทเพียงเท่านั้นเป็นบททั้งหมดในคาถาหนึ่ง หรือเป็นเพียงบทเดียว แสดงถึงเนื้อความอย่างเดียว ก็เป็นปัญหาหนึ่งเท่านั้น พระมหากัจจายนะได้แสดงข้อความข้างต้นด้วยคำว่า ยทิ สพฺพานิ (ถ้าบททั้งปวงแสดงอรรถอย่างเดียวกัน ก็เป็นปัญหาหนึ่ง) เป็นต้น

คำว่า ตํ คือ ปัญหานั้น

คำว่า อญฺญาตพฺพํ แปลว่า พึงรู้ชัด

คำเป็นต้นว่า กึ อิเม ธมฺมา (ธรรมเหล่านั้นมีอรรถและศัพท์ต่างกัน หรือมีอรรถอย่างเดียวกัน แต่ศัพท์ต่างกัน) แสดงอาการของการรู้ชัด

ในพากย์นั้น คำว่า ธมฺมา (ธรรม) คือ ปริยัติธรรม

คำว่า นานตฺถา แปลว่า มีอรรถต่างกัน

ข้อความของบทในคาถาแสดงคำถาม มีดังนี้

บาทคาถาว่า เกนสฺสุพฺภาหโต โลโก (อะไรย่ำยีชาวโลก) หมายความว่า ชาวโลกนี้ถูกอะไรย่ำยี คือ ทำร้าย เหมือนโจรถูกเพชฌฆาตย่ำยี

บาทคาถาว่า เกนสฺสุ ปริวาริโต (อะไรแวดล้อมไว้) หมายความว่า ชาวโลกถูกอะไรแวดล้อมไว้ เหมือนต้นไม้อันเป็นที่เกาะเกี่ยวของเถาย่านทรายถูกรัดรึงไว้

บาทคาถาว่า เกน สลฺเลน โอติณฺโณ (ลูกศรอะไรเสียบแทงแล้ว) หมายความว่าชาวโลกถูกลูกศรที่ปักลงภายในสรีระเสียบแทงแล้ว เหมือนบุรุษถูกลูกศรอาบยาพิษเสียบแทง

พระดำรัสว่า กิสฺส ธูปายิโต (อะไรเผารน) หมายความว่า ชาวโลกเร่าร้อนแล้วด้วยอะไร

บทว่า สทา พึงประกอบในทุกบท

คำว่า เต คือ บททั้ง ๔ คำนี้แสดงโดยความเป็นปุงลิงค์ด้วยการมองหา ปญฺห ศัพท์

คำว่า วิสฺสชฺเชติ (ตรัสตอบ) นี้แสดงว่า ย่อมทราบว่ามี ๓ ปัญหา เพราะตรัสตอบไว้[อย่างนั้น]

[๒๐] คำว่า ตตฺถ คือ ในคาถาวิสัชนานั้น

ธรรมทั้ง ๒ ประการนี้ คือ ชรา ที่กล่าวไว้ในบาทที่ ๒ และมรณะที่กล่าวไว้ในบาทแรก เป็นลักษณะแปรปรวนของสังขตธรรมคือเบญจขันธ์ที่มีปัจจัยปรุงแต่ง ตามรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า สังขตลักษณะ คือ สภาพที่เป็นเครื่องสังเกตว่าเป็นสังขตธรรม สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ตีณิมานิ ภิกฺขเว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ. กตมานิ ตีณิ. อุปฺปาโท ปญฺญายติ, วโย ปญฺญายติ, ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ.[๑๒๔]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลักษณะแปรปรวนของสังขตธรรมมี ๓ อย่างเหล่านี้ ๓ อย่างเป็นไฉน คือการเกิดขึ้นปรากฏ การเสื่อมไปปรากฏ และการแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปรากฏ”

เพราะเหตุนั้น พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า ชรายํ ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ, มรณํ วโย (ชรา คือ ความเปลี่ยนแปลงของสิ่งที่ดำรงอยู่แล้ว มรณะ คือ ความแตกดับ)

อนึ่ง ในพระบาลีนั้น คำว่า ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ นี้แสดงว่า ความต่างกันในกาลก่อนและภายหลังของกระแสขันธ์ ชื่อว่า ชรา ในที่นี้ ไม่ใช่การดำรงอยู่ชั่วขณะ

คำว่า มรณํ วโย (มรณะ คือ ความแตกดับ) นี้แสดงถึงความตายโดยสมมุติที่กล่าวกันในโลกว่า ติสสะตายแล้ว ผุสสะตายแล้ว ไม่ใช่แสดงความตายในทุกๆ ขณะ หรือความตายที่ไม่เกิดอีก [คือ การดับขันธ์ของพระขีณาสพ]

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ชราย จ (ชราและมรณะต่างกันโดยเนื้อความ) เป็นต้นเพื่อแสดงข้อความที่กล่าวแล้วว่า เต ตโย ปญฺหา (มี ๓ ปัญหา)

ในพากย์นั้น ท่านกล่าวว่า คพฺภคตาปิ หิ มียนฺติ (เพราะสัตว์ที่อยู่ในครรภ์ยังไม่ชราก็ตาย) เพื่อแสดงความต่างกันของชราและมรณะเหล่านั้นแก่บุคคลผู้ไม่ยอมรับความต่างกันของชราและมรณะ เพราะเห็นว่าคนแก่มักตายเป็นส่วนใหญ่

[คำว่า อสมฺปฏิจฺฉมานํ ปติ ที่พบในประโยคนี้ แปลว่า "แก่บุคคลผู้ไม่ยอมรับ" คำนี้อาจใช้เป็นรูปว่า อสมฺปฏิจฺฉมานานํ ก็ได้ แต่ท่านต้องการใช้ศัพท์กัมมัปปวจนียะ คือ ปติ ซึ่งทำหน้าที่เปลี่ยนความหมายของวิภัตตินาม จึงลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัมปทาน การเปลี่ยนวิภัตติโดยประกอบด้วยศัพท์กัมมัปปวจนียะนี้เป็นธรรมเนียมอย่างหนึ่งตามหลักภาษา]

ความหมายก็คือ ความแก่และความตายต่างกัน เนื่องเพราะปรากฏความตายที่ปราศจากความแก่ตามที่ต้องการได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า น จ เต ชิณฺณา ภวนฺติ (สัตว์ที่อยู่ในครรภ์ยังไม่ชราก็ตาย)

อนึ่ง ความแก่และความตายต่างกัน เพราะปรากฏความตายล้วนๆ เหมือนความตายของเหล่าทวยเทพ ฉะนั้น ท่านจึงแสดงข้อความนี้ด้วยคำว่า อตฺถิ จ เทวานํ (และความตายของเทวดาก็มีอยู่ แต่สรีระของเทวดาไม่ชรา) เป็นต้น

นอกจากนั้น บุคคลกระทำการรักษาชราได้ด้วยการรักษาที่ไม่ใช่อุตตริมนุสสธรรม แต่กระทำการรักษาความตายไม่ได้ ดังนั้น จึงควรยอมรับความต่างกันของความแก่และความตายโดยสภาวะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สกฺกเตว (บุคคลอาจรักษาชราได้ แต่ขัดขวางมรณะไม่ได้) เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความนี้

ในพากย์นั้น คำว่า สกฺกเตว แปลว่า อาจ คือ สามารถ

คำว่า ปฏิกมฺมํ แปลว่า การรักษา

ท่านกล่าวว่า อญฺญตฺเรว อิทฺธิมนฺตานํ อิทฺธิวิสยา (ยกเว้นวิสัยแห่งฤทธิ์ของท่านผู้มีฤทธิ์เท่านั้น) เพื่อเฉลยคำถามว่า เมื่อมีความชำชองในการเจริญอิทธิบาท บุคคลอาจกระทำการรักษามรณะได้มิใช่หรือ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ยสฺส กสฺสจิ อานนฺท จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ภาวิตา พหุลีกตา ยานีกตา วตฺถุกตา อนุฏฺฐิตา ปริจิตา สุสมารทฺธา, โส อากงฺขมาโน กปฺปํ วา ติฏฺเฐยฺย กปฺปาวเสสํ วา.[๑๒๕]

"ดูกรอานนท์ บุคคลใดบุคคลหนึ่งเจริญอิทธิบาท ๔ กระทำให้มาก กระทำให้เป็นยาน กระทำให้เป็นที่ตั้ง ดำรงไว้เสมอ สั่งสม ปรารภไว้ดี เขาปรารถนาอยู่ พึงดำรงอยู่ได้กัปหนึ่งหรือกัปกว่า"

ถามว่า : อะไรคือกัปหนึ่ง อะไรคือกัปกว่า

ตอบว่า : กัปหนึ่ง คือ อายุกัป (อายุขัย) บุคคลผู้อยู่ได้ตลอดอายุขัยของมนุษย์ในสมัยใดสมัยหนึ่งอย่างบริบูรณ์ ชื่อว่า ดำรงอยู่กัปหนึ่ง [อายุขัยของมนุษย์ในสมัยพุทธกาล คือ ๑๐๐ ปี ในสมัยปัจจุบัน คือ ๗๕ ปี]

ส่วนผู้ที่ดำรงอยู่ได้เกินกว่าร้อยปีเป็นต้น ดังพระพุทธดำรัสว่า อปฺปํ วา ภิยฺโย[๑๒๖] (หรือมากกว่าเล็กน้อย) ชื่อว่า ดำรงอยู่กัปกว่า

ถามว่า : ถ้าอย่างนั้น เหตุใดพระอรหันต์ผู้มีฤทธิ์บรรลุความช่ำชองแห่งจิตจึงไม่ดำรงอยู่อย่างนั้น เพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่ชาวโลก

ตอบว่า : เพราะท่านเข้าใจว่าขันธ์เป็นทุกข์หนัก และปราศจากความขวนขวายจริงอยู่ ท่านเหล่านั้นเป็นอุดมบุรุษผู้ระงับความขวนขวายทั้งสิ้นแล้ว สมจริงดังคำของพระธรรมเสนาบดีว่า

นาภินนฺทามิ มรณํ นาภิกงฺขามิ ชีวิตํ
กาลญฺจ ปฏิกงฺขามิ เวตนํ ภตโก ยถา.[๑๒๗]

“เราไม่ยินดีมรณะ ไม่พอใจการมีชีวิตอยู่ เรารอคอยกาลเวลา
เหมือนคนรับจ้างรอคอยค่าจ้าง ฉะนั้น”

ชราและมรณะมีความต่างกันโดยสภาวะ ฉันใด เมื่อท่านแสดงความต่างกันของตัณหาจากชราและมรณะ ข้อความว่า มี ๓ ปัญหา นี้ย่อมสำเร็จได้ ฉันนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ยํ ปน (ส่วนคำว่า ตณฺหาสลฺเลน โอติณฺโณ หมายความว่า บุคคลผู้ปราศจากราคะแล้วแก่อยู่บ้าง ตายอยู่บ้าง ย่อมปรากฏ) เป็นต้นเพื่อแสดงข้อความนี้

ในพากย์นั้น เมื่อตัณหาไม่มี ชราและมรณะย่อมปรากฏในกระแสรูปของพระขีณาสพ ชรามรณะจึงต่างจากตัณหา ฉะนั้นจึงกล่าวข้อความนี้ว่า ทิสฺสนฺติ วีตราคา ชีรนฺตาปิ มียนฺตาปิ (บุคคลผู้ปราศจากราคะแล้ว แก่อยู่บ้าง ตายอยู่บ้าง ย่อมปรากฏ)

ถามว่า : แม้ตัณหาก็มีสภาวะเสื่อมโทรมและดับสูญไป มิใช่หรือ [ตัณหาจึงเหมือนกับชราและมรณะ]

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่ท่านมิได้หมายถึงชราและมรณะ[ในทุกๆ ขณะ]ในที่นี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงข้อความนี้ไว้แล้ว

คำว่า ยทิ จ (อนึ่ง ถ้าตัณหาพึงเป็นเหมือนชราและมรณะ เมื่อเป็นดังนี้ คนที่อยู่ในวัยหนุ่มสาวทั้งปวงก็พึงเป็นผู้ปราศจากตัณหา) เป็นต้น แสดงโทษเมื่อตัณหาไม่ต่างจากชราและมรณะ

ความหมายก็คือ แม้คนที่อยู่ในวัยหนุ่มสาวก็พึงเป็นผู้ปราศจากตัณหา แต่ข้อความนี้ไม่สมควร แม้ชราและมรณะก็ควรเป็นเหตุเกิดของทุกข์เมื่อไม่ต่างจากตัณหา และตัณหาก็ไม่ควรเป็นเหตุเกิดของทุกข์เมื่อไม่ต่างไปจากชราและมรณะ ความจริงชราและมรณะไม่ใช่เหตุเกิดของทุกข์ ตัณหาเป็นเหตุเกิดของทุกข์ ดังนั้น จึงควรทราบว่าสภาวะทั้งสามนี้ต่างกันโดยสภาวะ

ตัณหาเป็นธรรมที่ละได้ด้วยมรรค ฉันใด ถ้าชราและมรณะไม่ต่างไปจากตัณหาก็ควรละได้ด้วยมรรค ฉันนั้น ถ้าตัณหา[ไม่ต่างไปจากชราและมรณะ] ก็ไม่ควรละได้ด้วยมรรค เหมือนชราและมรณะที่ไม่ควรละได้ด้วยมรรค พึงทราบว่าข้าพเจ้าได้กล่าวนัยนี้ไว้แล้ว

คำว่า อิมาย ยุตฺติยา (ตามความเหมาะสมอย่างนี้) หมายความว่า ตามความเหมาะสมดังที่ได้กล่าวไว้แล้วอย่างนี้

คำว่า อญฺญมญฺเญหิ (ซึ่งกันและกัน) ถ้าความขัดแย้งโดยอรรถปรากฏอยู่ด้วยเหตุหรือความเหมาะสมซึ่งกันและกัน ก็พึงแสวงหาโดยศัพท์อื่นจากอรรถนั้น

พระมหากัจจายนะอธิบายข้อความนี้ว่า อิเมสํ ธมฺมานํ อตฺถโต เอกตฺตํ (ธรรมเหล่านี้มีความหมายอย่างเดียวกัน) ด้วยคำเป็นต้นว่า น หิ ยุชฺชติ (โดยแท้จริงแล้วความต่างกันแห่งตัณหาและความปรารถนาโดยเนื้อความย่อมไม่สมควร)

คำว่า ตณฺหาย อธิปฺปาเย อปริปูรมาเน (เมื่อความต้องการด้วยตัณหาไม่บริบูรณ์อยู่) ระบุถึงการไม่ได้ลาภ ดังนั้นจึงแสดงว่าตัณหาและความปรารถนาเหมือนกันโดยสภาวะ คำนั้น มุ่งแสดงว่าความต่างกันแห่งตัณหาและความปรารถนาโดยเนื้อความย่อมไม่สมควร

ถ้อยคำนี้เป็นคำย้ำความ ฉันใด แม้คำย้ำความอย่างนี้ว่า เมื่อไม่สมหวัง ความโกรธและความผูกโกรธย่อมเกิดในอาฆาตวัตถุ (เหตุแห่งความผูกโกรธ) ย่อมมีได้ ฉันนั้น ในกรณีตรงกันข้าม แม้ไม่มีชราและมรณะ ตัณหาย่อมมีได้แน่นอน ดังนั้น จึงย้ำความต่างกันของชรา มรณะ และตัณหาโดยสภาวะ ท่านจึงแสดงข้อความข้างต้นด้วยคำว่า อิมาย ยุตฺติยา (ด้วยความสมควรดังกล่าว ความต่างกันแห่งชรา มรณะ และตัณหาโดยเนื้อความ ย่อมควร) เป็นต้น

พระมหากัจจายนะเฉลยคำตอบในคำถาม[ที่กล่าว]ว่า ถ้าความปรารถนาและตัณหามีสภาวะเหมือนกัน เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้สองประการในคาถานี้ ด้วยคำว่า ยํ ปนิทํ (อนึ่ง การที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยชื่อทั้งสองนั้นว่า อิจฉา บ้าง ตัณหา บ้าง ได้ตรัสไว้ด้วยชื่อทั้งสองข้างต้นโดยความเป็นอารมณ์ของวัตถุภายนอก) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า ยํ เป็นศัพท์ระบุกิริยา (กิริยาปรามาส)

คำว่า อภิลปิตํ แปลว่า ตรัสไว้

การตรัสไว้อย่างนี้พึงประกอบโดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่เป็นวัตถุภายนอกมีรูปารมณ์เป็นต้น หรือโดยเนื่องด้วยการรับเอาเป็นอารมณ์

คำว่า ทฺวีหิ ธมฺเมหิ แปลว่า โดยสภาพทั้งสอง

ถามว่า : สภาพเหล่านั้นคืออะไร

ตอบว่า : อิจฉา คือ การแสวงหาอารมณ์ที่ยังมาไม่ถึง ตัณหา คือ ความต้องการเสพอารมณ์ที่มาถึงแล้วหรือยังมาไม่ถึง ข้อนี้เป็นความต่างกันของความปรารถนาและตัณหาเหล่านั้น

แม้ความปรารถนาและตัณหาจะต่างกันอย่างนี้ ตัณหาทั้งปวงก็มีสภาพเหมือนกันด้วยการถือเอาโดยยึดมั่นรูปารมณ์เป็นต้น ท่านจะแสดงข้อความนี้จึงกล่าวว่า สพฺพา หิ ตณฺหา อชฺโฌสานลกฺขเณน เอกลกฺขณา (จริงอยู่ ตัณหาทั้งปวงมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยสภาพคือความผูกพัน)

บัดนี้ ท่านจะแสดงข้อความนั้นโดยอุปมา จึงกล่าวว่า สพฺโพ อคฺคิ (เหมือนไฟทั้งปวงที่มีลักษณะอย่างเดียว) เป็นต้น

คำนั้นรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า อิจฺฉา อิติปิ (ว่า อิจฉา) เป็นต้นเพื่อแสดงว่า ตัณหานี้มิใช่กล่าวไว้เพียงสองชื่อโดยความเป็นไปที่แตกต่างกันในอารมณ์ แต่กล่าวไว้ด้วยคำไวพจน์เป็นจำนวนมาก

ในพากย์นั้น **อิจฉา** คือ เครื่องปรารถนาอารมณ์

ชื่อว่า ตัณหา เพราะเป็นสภาวะต้องการเสพ

ตัณหาชื่อว่า สัลละ (ลูกศร) เพราะเหมือนลูกศรอาบยาพิษ เนื่องจากก่อให้เกิดความเจ็บปวด และถอนออกได้ยาก

ชื่อว่า ธูปายนา (การเผารน) เพราะเป็นสภาวะทำให้เร่าร้อน

ชื่อว่า สริตา (แม่น้ำ) เพราะเหมือนแม่น้ำมีกระแสไหลเชี่ยว เนื่องจากเป็นสภาวะพัดไป

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สริตา (แม่น้ำ) เพราะเป็นสภาวะเปียกชุ่ม[ด้วยราคะ] สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

สริตานิ สิเนหิตานิ จ
โสมนสฺสานิ ภวนฺติ ชนฺตุโน
เต สาตสิตา สุเขสิโน
เต เว ชาติชรูปคา นรา.[๑๒๘]

“เหล่าสัตว์มีความโสมนัส ชุ่มชื่นไปด้วยรักเสน่หา ซาบซ่านในกามารมณ์ทั้งมวล พวกเขาใฝ่แสวงแต่ความสุขสันต์หรรษา ก็ต้องเกิดแก่กันเป็นแน่แท้”

คำว่า วิสตฺติกา มีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ดังต่อไปนี้

วิสัตติกา คือ สภาวะแผ่ไป[ในอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์เป็นต้น]

อีกนัยหนึ่ง **วิสัตติกา** คือ สภาวะซ่านไป[ในภูมิ ๓]

อีกนัยหนึ่ง **วิสัตติกา** คือ สภาวะไม่สม่ำเสมอ

อีกนัยหนึ่ง **วิสัตติกา** คือ สภาวะไพศาล

อีกนัยหนึ่ง **วิสัตติกา** คือ สภาวะอดทน[ต่อสิ่งที่ตนรักใคร่พอใจ]

อีกนัยหนึ่ง **วิสัตติกา** คือ สภาวะหลอกลวง

อีกนัยหนึ่ง **วิสัตติกา** คือ สภาวะซัดออกไป[จากเนกขัมมะ]

อีกนัยหนึ่ง **วิสัตติกา** คือ สภาวะเป็นเหตุของทุกข์ [เพราะเป็นเหตุให้ทำกรรมที่ยังทุกข์ให้เกิดขึ้น]

อีกนัยหนึ่ง **วิสัตติกา** คือ สภาวะมีผลเป็นทุกข์ [เพราะเป็นเหตุเกิดของทุกข์]

อีกนัยหนึ่ง **วิสัตติกา** คือ สภาวะมีการบริโภคเป็นทุกข์

อนึ่ง ตัณหานั้นแผ่ซ่านไปในรูป เสียง กลิ่น รส สิ่งที่สัมผัส ธรรมารมณ์ ตระกูล หรือหมู่คณะ จึงชื่อว่า **วิสัตติกา**

[คำว่า วิสตฺติกา มีความหมาย ๑๐ ประการ คือ

- สภาวะแผ่ไป มาจาก วิสตา
- สภาวะซ่านไป มาจาก วิสฏา
- สภาวะไม่สม่ำเสมอ มาจาก วิสมา
- สภาวะไพศาล มาจาก วิสาลา
- สภาวะอดทน มาจาก วิสกฺกิตา
- สภาวะหลอกลวง มาจาก วิสํวาทิกา
- สภาวะซัดออกไป มาจาก วิสํหรา
- สภาวะเป็นเหตุของทุกข์ มาจาก วิสมูลา
- สภาวะมีผลเป็นทุกข์ มาจาก วิสผลา
- สภาวะมีการบริโภคเป็นทุกข์ มาจาก วิสปริโภคา

คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๗๐) กล่าวว่า วิสตา มีความหมายว่า สภาวะแผ่ไปในธรรมที่มีในภูมิ ๓ และ วิสฏา เป็นคำไวพจน์ของ วิสตา แต่คัมภีร์อรรถกถาของมหานิเทศ (หน้า ๔๐) แสดงความต่างกันของทั้งสองศัพท์โดยสภาวะว่า วิสตา คือ สภาวะแผ่ไปในอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์เป็นต้น ส่วน วิสฏา คือ สภาวะซ่านไปในภูมิ ๓

อนึ่ง คำว่า วิสตฺติกา สำเร็จรูปมาจาก วิสตา เป็นต้น + ณิก ปัจจัย คัมภีร์อรรถกถาของมหานิเทศ (หน้า ๔๐) กล่าวว่าประกอบรูปศัพท์โดยนิรุตตินัย คือ นัยที่สำเร็จรูปโดยไม่ใช้สูตรบังคับทางไวยากรณ์ด้วยการลงอักษรเป็นอาคม การสลับอักษร การแปลงอักษร การลบอักษร และประกอบอรรถของธาตุที่เพิ่มมาจากอรรถโดยทั่วไป ดังปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า

"วณฺณาคโม วณฺณวิปริยโย จ
เทฺว จาปเร วณฺณวิการนาสา
ธาตุสฺส จตฺถาติสเยน โยโค
ตทุจฺจเต ปญฺจวิธํ นิรุตฺตนฺ"ติ

วุตฺตนิรุตฺติลกฺขณานุสาเรน "เตสุ วุทฺธี"ติอาทินา "กฺวจิ ธาตู"ติอาทินา จ รูปสิทฺธิ เวทิตพฺพา.[๑๒๙]

"พึงทราบว่า รูปสำเร็จย่อมมีด้วยสูตรเป็นต้นว่า เตสุ วุทฺธิ (การพฤทธิ์ การลบ การลงอาคม การวิการะ การแปลงกลับกัน และการอาเทศย่อมมีที่พยางค์ต้น กลาง หรือท้ายในบางแห่ง) และสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ (การทีฆะ, การทำวิปรีตะ, การอาเทศ, การลบ และการลงอาคมย่อมมีแก่ธาตุ, วิภัตติ, ปัจจัย และอื่นๆ ในบางแห่ง) โดยคล้อยตามลักษณะของนิรุตตินัยที่กล่าวไว้แล้วว่า

'การลงเสียงอาคม การสลับเสียง การแปลงอักษรและการลบอักษรสองอย่างอื่น พร้อมด้วยการประกอบอรรถพิเศษ [อรรถที่นอกเหนือจากอรรถที่รู้กันอยู่] ทั้งห้าประการนั้นเรียกว่า นิรุตตินัย'"]

ตัณหาชื่อว่า สิเนหะ (ความรัก) ด้วยความเป็นสภาวะเสน่หา

ชื่อว่า กิลมถะ (สภาพทำให้เกิดความลำบาก) ด้วยการยังความลำบากให้เกิดขึ้นในภพต่างๆ

ชื่อว่า ลตา (เถาวัลย์) เพราะเหมือนเถาวัลย์ เนื่องจากเป็นสภาวะรัดรึงไว้ สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

สวนฺติ สพฺพธิ โสตา ลตา อุปฺปชฺช ติฏฺฐติ
ตญฺจ ทิสฺวา ลตํ ชาตํ มูลํ ปญฺญาย ฉินฺทถ.[๑๓๐]

"กระแสน้ำคือตัณหา ไหลไปทุกหนทุกแห่ง เถาวัลย์คือตัณหา ย่อมขึ้นรกไปทั่ว เมื่อเห็นเถาวัลย์นั้นงอกงามแล้ว พวกเธอจงตัดรากมันด้วยปัญญา"

ชื่อว่า มัญญนา (ความสำคัญว่าของเรา) ด้วยความสำคัญว่าทุกอย่างเป็นของเรา

ชื่อว่า พันธะ (เครื่องผูก) เพราะเป็นสภาวะดึงของที่อยู่ไกลมาผูกไว้

ชื่อว่า อาสา (ความหวัง) เพราะเป็นสภาวะตั้งใจ

ชื่อว่า ปิปาสา (ความกระหาย) ด้วยความต้องการเสพรสของอารมณ์

ชื่อว่า อภินันทนา (ความยินดียิ่ง) เพราะเป็นสภาวะเพลิดเพลินยิ่ง

คำว่า อิติ (โดยประการดังนี้) เป็นต้น กล่าวลงท้ายข้อความตามที่แสดงมาแล้วว่า ตัณหาทั้งปวงที่กล่าวไว้ด้วยชื่อจำนวนมากตามความเป็นไปที่พิเศษในอารมณ์ มีลักษณะเหมือนกันโดยสภาพคือความผูกพัน

พระมหากัจจายนะแสดงว่าตัณหามีอีกหลายชื่อด้วยคาถาว่า ยถา จ (เหมือนตัณหาที่ตรัสไว้ในเววจนหารวิภังค์) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า เววจเน คือ ในเววจนหารวิภังค์

ข้าพเจ้าจักอธิบายความหมายของคาถาว่า อาสา จ ปิหา เป็นต้นในเววจนหารวิภังค์นั้นนั่นเอง

ในคำว่า อวิคตราคสฺส (บุคคลผู้ไม่ปราศจากความกำหนัด) เป็นต้น มีข้อความดังต่อไปนี้

ตัณหาชื่อว่า ราคะ (ความกำหนัด) เพราะเป็นสภาวะกำหนัด

ชื่อว่า ฉันทะ (ความพอใจ) เพราะเป็นสภาวะพอใจ

ชื่อว่า เปมะ (ความรักใคร่) เพราะเป็นสภาวะรักใคร่

ชื่อว่า ปริทาหะ (ความเร่าร้อน) เพราะเป็นสภาวะเร่าร้อน

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตณฺหาเยตํ เววจนํ (คำไวพจน์แห่งตัณหานี้)

คำว่า เอวํ ยุชฺชติ (ย่อมสมควรอย่างนี้) หมายความว่า คำที่กล่าวว่า “มี ๓ ปัญหา” ย่อมสมควร คือ ย่อมดำเนินไปอย่างเหมาะสมอย่างนี้ เพราะความปรารถนาและตัณหาไม่ต่างกันโดยสภาวะ

[๒๑] พระมหากัจจายนะแสดงความเหมาะสมในการมี ๓ ปัญหาว่า ตโย ปญฺหา (มี ๓ ปัญหา) ในคาถาว่า เกนสฺสุพฺภาหโต โลโก[๑๓๑] (อะไรย่ำยีชาวโลก) เป็นต้น บัดนี้จะแสดงการแสวงหาความเหมาะสมด้วยประการอื่น จึงกล่าวว่า สพฺโพ ทุกฺขูปจาโร (การเกิดทุกข์ทั้งปวง) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า สพฺโพ ทุกฺขูปจาโร (การเกิดทุกข์ทั้งปวง) หมายความว่า ความดำเนินไปแห่งทุกข์

คำว่า กามตณฺหาสงฺขารมูลโก (มีการปรุงแต่งด้วยกามตัณหาเป็นมูลเหตุ) หมายความว่า มีการปรุงแต่งด้วยปัจจัยคือกามตัณหาเป็นมูลเหตุ ข้อนี้ย่อมสมควร

คำว่า นิพฺพิทูปจาโร (การเกิดความเบื่อหน่าย) หมายความว่า ความดำเนินไปแห่งความเบื่อหน่าย คือ ความไม่รื่นรมย์ที่เกิดขึ้นเพราะความแปรปรวนเป็นอย่างอื่นของกามคุณ และความเบื่อหน่ายด้วยปัญญา

คำว่า กามตณฺหาปริกฺขารมูลโก แปลว่า มีวัตถุกามอันเกื้อกูลแก่กามตัณหาเป็นมูลเหตุ

ในเรื่องนั้น ความเบื่อหน่ายที่เรียกว่า ความไม่รื่นรมย์ มีการปรุงแต่งด้วยกามตัณหาเป็นมูลเหตุ ไม่ใช่ความเบื่อหน่ายด้วยปัญญา ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า การเกิดความเบื่อหน่ายทั้งปวงที่มีวัตถุกามอันเกื้อกูลแก่กามตัณหาเป็นมูลเหตุ ย่อมไม่สมควร

คำว่า อิมาย ยุตฺติยา (ตามยุตติที่กล่าวมานี้) แสดงนัย[ในการนำยุตติหาระขึ้นแสดง] ความหมายก็คือ ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงความเหมาะสมไว้ในความมีปัญหา ๓ และ

ในการเกิดทุกข์พร้อมทั้งการเกิดความเบื่อหน่าย ฉันใด บัณฑิตพึงแสวงหาความเหมาะสมตามยุตตินี้ คือ ตามนัยที่ประกอบไว้อย่างนี้ด้วยเหตุที่อาศัยกันและกัน คือ ด้วยเหตุอื่นโดยประการอื่นที่สมควรตามฐานะในพระบาลีนั้นๆ ฉันนั้น

บัดนี้ พระมหากัจจายนะดำริว่า การแสดงนัยข้างต้นนั้นยังย่ออยู่ จึงปรารภคำว่า ยถา หิ ภควา (เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอสุภะแก่คนราคจริต) เป็นต้น เพื่อแจกแจงโดยพิสดาร

ในพากย์นั้นมีข้อความโดยสังเขปดังต่อไปนี้

การกล่าวอสุภะแก่คนราคจริต กล่าวเมตตาแก่คนโทสจริต และกล่าวปฏิจจสมุปบาทแก่คนโมหจริต เป็นความเหมาะสม เพราะกำจัดราคะเป็นต้นได้ ข้อนี้เป็นความสมควรในพระศาสนา ถ้ามิได้ดำรงอยู่อย่างนี้ แต่แสดงเมตตาเจโตวิมุตติแก่คนราคจริต เทศนานั้นย่อมไม่สมควร เพราะไม่เหมาะสม การแสดงสุขปฏิปทาเป็นต้นก็เหมือนกัน

ถามว่า : สุขปฏิปทาเป็นต้นมีได้ด้วยการปฏิบัติ ไม่ใช่มีได้ด้วยเทศนา มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่คำว่า ราคจริต ในที่นี้หมายถึงคนราคจริตซึ่งมีกิเลสกล้า การเจริญปฏิปทาอันลำบากจึงสำเร็จแก่บุคคลนั้น

ส่วนภาวนาของบุคคลใดย่อมสำเร็จด้วยปฏิปทาที่ลำบาก การแสดงอสุภะที่หยาบกว่าย่อมเหมาะสมแก่เขา และการแสดงอสุภะที่หยาบกว่าเหมาะสมแก่บุคคลใด สุขปฏิปทาที่สะดวกกว่าไม่เหมาะสมแก่เขาเหมือนเหมาะสมแก่คนที่มีกิเลสน้อย ฉะนั้น ท่านจะแสดงข้อความนี้จึงกล่าวว่า สุขํ วา ปฏิปทํ...เทเสยฺย น ยุชฺชติ เทสนา (หรือพึงแสดงสุขปฏิปทาทันธาภิญญา หรือพึงแสดงการละกิเลสอันมีวิปัสสนานำหน้า เทศนานั้นย่อมไม่สมควร)

พึงกล่าวเนื้อความแม้ในบทที่เหลือโดยนัยนี้ตามสมควร

[ข้อความว่า “โดยนัยนี้” หมายความว่า โดยนัยที่แสดงความไม่สมควรของพระเทศนาเนื่องด้วยคนราคจริตด้วยคำว่า ยถา ภควา ราคจริตสฺส (เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอสุภะแก่คนราคจริต) เป็นต้น

ข้อความว่า “แม้ในบทที่เหลือ” หมายความว่า เรื่องคนโทสจริตเป็นต้นอื่นจากคนราคจริต

ข้อความว่า “พึงกล่าวตามสมควร” หมายความว่า แม้ในเนตติปกรณ์จะไม่กล่าวไว้โดยตรงว่า โทสจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อสุภํ เทเสยฺย (พึงแสดงอสุภะแก่คนโทสจริต) ก็ควรนำมากล่าวอธิบายในเรื่องนี้โดยนัยที่ไม่สมควร]

อนึ่ง การได้รับความสมควรในเรื่องนี้ ย่อมมีได้ด้วยการหลีกเลี่ยงความไม่สมควร ดังนั้นจึงควรแสวงหาความไม่สมควรด้วยการพิจารณ์ความสมควร ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยทิ หิ...น ยุชฺชติ เทสนา (หากว่าพระองค์ทรงแสดงความหลุดพ้นทางใจด้วยเมตตาแก่คนราคจริต หรือพึงแสดงสุขปฏิปทาทันธาภิญญา หรือพึงแสดงการละกิเลสอันมีวิปัสสนานำหน้าเทศนานั้น)

แม้การแสวงหาความไม่สมควรที่เหลือก็มีนัยนี้เหมือนกัน

คำว่า เอวํ ยํ กิญฺจิ (โดยประการดังนี้ [พึงกล่าว]ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ควรละราคะ ควรละโทสะ ควรละโมหะ) แสดงนัยในการประกอบยุตติหาระนั่นแหละ

ในพากย์นั้น คำว่า เอวํ (อย่างนี้) หมายความว่า โดยนัยนี้

คำว่า ยํ กิญฺจิ (ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง) คือ ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งอื่น[จากที่กล่าวมาแล้ว]

คำว่า อนุโลมปฺปหานํ แปลว่า ที่ควรละ หมายความว่า สามารถละได้

วิจยหาระเป็นการจำแนกบททุกบทของบทและความหมายทั้งหมดในพระพุทธพจน์ การแสวงหาความสมควรในเนื้อความที่นำมาแสดงไว้ตามคำอธิบายของวิจยหาระจึงเข้าใจง่าย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สพฺพํ ตํ วิจเยน หาเรน วิจินิตฺวา ยุตฺติหาเรน โยเชตพฺพํ (บัณฑิตใคร่ครวญด้วยวิจยหาระทั้งหมดนั้นแล้ว พึงประกอบด้วยยุตติหาระ ตามกำลังสติปัญญา)

คำว่า ยาวติกา ญาณสฺส ภูมิ (ตามกำลังสติปัญญา) หมายความว่า การจำแนกยุตติหาระมีขอบเขตตามสติปัญญาและวิสัยของอาจารย์ผู้กล่าวอธิบาย เพราะพระสัทธรรมมีนัยอันปราศจากขอบเขต ดีงามรอบด้าน สามารถย่ำยี[กิเลส]ได้ และมีเทศนาอันวิจิตรพิสดาร ดังนี้แล

พระมหากัจจายนะแสดงการประกอบยุตติหาระโดยแสดงนัยไว้อย่างนี้แล้ว ดังนั้น จึงปรารภคำว่า เมตฺตาวิหาริสฺส สโต (อนึ่ง เทศนาว่า พยาบาทครอบงำจิตแล้วจักตั้งอยู่แก่เมตตาวิหารีบุคคลย่อมไม่สมควร) เป็นต้นเพื่อแจกแจงยุตติหาระนั้นด้วยพรหมวิหาร ผลสมาบัติ อนุปุพพสมาบัติ ๙ และวสีภาวะ (ความช่ำชอง)

ในพากย์นั้น คำว่า เมตฺตาวิหาริสฺส (ผู้มีปกติอยู่ด้วยเมตตา) คือ ผู้บรรลุเมตตาฌาน

คำว่า สโต แปลว่า มีอยู่ หมายความว่า เป็นอย่างนั้น

คำว่า พฺยาปาโท (พยาบาท) คือ ความประทุษร้าย

คำว่า จิตฺตํ ปริยาทาย ฐสฺสติ (ครอบงำจิตแล้วจักตั้งอยู่) หมายความว่า จักย่ำยีจิต

ขึ้นชื่อว่าความเป็นไปพร้อมกันไม่ก่อนไม่หลังของธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลหามีไม่ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าว[เป็นรูปศัพท์อนาคตกาล]ว่า ฐสฺสติ (จักตั้งอยู่) เพื่อแสดงว่า ตั้งอยู่ในภายหลังเมื่อออกจากสมาบัติแล้ว

คำว่า น ยุชฺชติ เทสนา (เทศนาย่อมไม่สมควร) หมายความว่า คำกล่าวเช่นนั้นของเมตตาย่อมไม่สมควร เพราะเมตตาเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท

คำว่า พฺยาปาโท ปหานํ อพฺภตฺถํ คจฺฉตีติ ยุชฺชติ เทสนา (เทศนาว่า พยาบาทของเมตตาวิหารีบุคคลย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมสมควร) หมายความว่า คำนี้สมควรตามเหตุที่กล่าวไว้แล้วโดยแท้

พึงทราบเนื้อความตามนัยนี้นั่นแหละแม้ในวาระอื่น ข้าพเจ้าจักอธิบายเฉพาะข้อความที่ไม่ปรากฏชัด

คำว่า อนิมิตฺตวิหาริสฺส (ผู้มีปกติอยู่โดยไม่มีนิมิต) คือ ผู้มีปกติอยู่ด้วยผลสมาบัติที่ได้รับโดยมีอนิจจานุปัสสนาเป็นหลัก

คำว่า นิมิตฺตานุสาริ (จิตที่ตามระลึกถึงนิมิต) หมายความว่า จิตที่ตามระลึกถึงนิมิต คือสังขาร

คำว่า เตน เตเนว คือ ตามนิมิตที่ถูกละได้แล้วนั้นๆ ในนิมิตที่สำคัญว่าเที่ยง เป็นต้น

คำว่า อสฺมีติ วิคตํ (ความสำคัญว่าเป็นเราได้สูญสิ้นแล้ว) หมายความว่า ความสำคัญว่าเป็นเราด้วยอำนาจของทิฏฐิและมานะในอุปาทานขันธ์ ๕ ได้สูญสิ้นแล้ว

ท่านอธิบายข้อความข้างต้นด้วยคำว่า อยมหมสฺมีติ น สมนุปสฺสามิ (และไม่เห็นว่าเบญจขันธ์นี้คือเรา)

ในคำว่า วิจิกิจฺฉากถํกถาสลฺลํ (วิจิกิจฉาย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้) ท่านกล่าวระบุไว้ด้วยบทว่า วิจิกิจฉา เพราะมีความเดือดร้อนใจในวินัยดำเนินไปว่าสมควรหรือไม่สมควร

[คำว่า กุกกุจจะ แปลตามศัพท์ว่า ความเดือดร้อนใจ, ความรำคาญใจ จำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ[๑๓๒]

๑. เจตสิกกุกกุจจะ ความเดือดร้อนใจในอกุศลที่ทำไว้แล้วและในกุศลที่ยังมิได้กระทำ โดยองค์ธรรมคือกุกกุจจเจตสิก

๒. วินยกุกกุจจะ ความสงสัยในพระวินัยว่าสมควรทำหรือไม่สมควรทำ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้แม้แก่พระสารีบุตรเถระโดยองค์ธรรมคือมหากุศลจิตหรือมหากิริยาจิตที่มีปัญญาเป็นประธานในขณะที่พิจารณาว่าสมควรทำหรือไม่สมควรทำ

๓. อสังยตกุกกุจจะ คือ การไม่สำรวมมือเท้าด้วยการหักข้อนิ้วมือหรือข้อนิ้วเท้าต่อหน้าผู้ที่สมควรเคารพนับถือมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในที่นี้กล่าวถึงวินยกุกกุจจะว่าเป็นวิจิกิจฉาโดยอ้อม เพราะมีสภาพสงสัยคล้ายกับวิจิกิจฉา]

คำว่า น ยุชฺชติ เทสนา (เทศนาย่อมไม่สมควร) หมายความว่า คำนี้ไม่สมควร เพราะวิจิกิจฉามีที่ตั้งเหมือนกันคือบุคคลโดยความเป็นธรรมที่ถูกละ[เหมือนทิฏฐิ]

คำว่า ปฐมํ ฌานํ สมาปนฺนสฺส (เมื่อบุคคลเข้าปฐมฌานอยู่) คือ เมื่อเขาบรรลุปฐมฌานอยู่

คำว่า กามราคพฺยาปาทา วิเสสาย สํวตฺตนฺตีติ น ยุชฺชติ (กามราคะและพยาบาทย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ ย่อมไม่สมควร) หมายความว่า เมื่อนิวรณ์ยังไม่ถูกกำจัดไป

แม้อุปจารสมาธิของปฐมฌานก็ไม่สำเร็จ จะป่วยกล่าวไปไยถึงฌาน ดังนั้น คำกล่าวว่า กามราคะและพยาบาทย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษคือทุติยฌาน จึงไม่สมควร

เทศนาคือคำกล่าวว่า กามราคะและพยาบาทที่ถึงความฟูขึ้นในใจ (ปริยุฏฐาน) ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมแห่งปฐมฌานที่ได้บรรลุแล้ว ย่อมสมควร คือ เหมาะสมแล้ว

บัณฑิตพึงประกอบในพากย์ทั้งปวงอย่างนี้

ขึ้นชื่อว่า สัญญาและมนสิการที่ไม่มีวิตก เป็นฌานธรรมที่ ๒ พร้อมด้วยอุปจารสมาธิ โดยแท้จริงแล้วคำว่า สหคต (ประกอบ) มีความหมายว่า รับเอาเป็นอารมณ์

คำว่า หานาย (เพื่อความเสื่อม) หมายความว่า เพื่อความเสื่อมแห่งปฐมฌาน

คำว่า วิเสสาย (เพื่อคุณธรรมวิเศษ) คือ ทุติยฌาน

ตามนัยนี้พึงทราบธรรมที่กล่าวไว้ว่าเป็นความเสื่อมหรือคุณธรรมวิเศษในฌานนั้นๆ

คำว่า วิตกฺกวิจารสหคตา (ประกอบกับวิตกและวิจาร) คือ ฌานธรรมที่ ๑ หรือกามาวจรธรรมเท่านั้น

คำว่า อุเปกฺขาสุขสหคตา (ประกอบกับสุขและอุเบกขา) คือ ฌานธรรมที่ ๒ พร้อมทั้งอุปจารสมาธิ ความจริงตัตรมัชฌัตตุเปกขาหมายเอาว่าเป็นอุเบกขาในฌานนี้

คำว่า ปีติสุขสหคตา (ประกอบกับปีติและสุข) คือ ฌานธรรมที่ ๓ พร้อมทั้งอุปจารสมาธิ

คำว่า อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิสหคตา (ประกอบกับสติอันบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา) คือ ฌานธรรมที่ ๔

คำว่า สญฺญูปจารา (จิตตุปบาทที่มีสัญญาอันปรากฏชัด) คือ จิตตุปบาทดวงใดดวงหนึ่งที่กระทำหน้าที่ของสัญญาอันชัดเจน

อาจารย์บางท่านกล่าวว่าเป็นอากิญจัญญายตนธรรมบ้าง

คำว่า สญฺญาเวทยิตนิโรธสหคตา (สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับสัญญาเวทยิต-นิโรธ) คือ ธรรมที่เป็นไปด้วยการบริกรรมฌานนั้นว่า เราจักเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธอยู่

อนึ่ง บุคคลผู้ดำรงอยู่ในเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติย่อมสามารถเข้าสัญญา-เวทยิตนิโรธอยู่ได้ ผู้ที่เสื่อมจากสมาบัตินั้นไม่อาจเข้าได้ ดังนั้น เทศนาว่า ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ย่อมไม่สมควร

ส่วนคำว่า วิเสสาย สํวตฺตนฺติ (ย่อมเป็นไปเพื่อคุณธรรมวิเศษ) ย่อมสมควร ฉะนั้นจึงกล่าวว่า หานาย...เทสนา (ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อม[แห่งเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน] ย่อมไม่สมควร)

คำว่า กลฺลตาปริจิตํ (จิตที่อบรมแล้วอย่างช่ำชอง) คือ จิตที่อบรมแล้วโดยความสามารถ หมายความว่า อบรมแล้วโดยความช่ำชองในสมาบัติตามที่กล่าวไว้แล้ว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อภินีหารํ ขมติ (ย่อมอาจแสดงอภินิหารได้)

คำที่เหลือทั้งปวงมีเนื้อความปรากฏชัดแล้วนั่นแหละ

อนึ่ง ในเรื่องนี้ เทศนาว่า กามฉันทะย่อมหลอกลวงโดยอ้างความสำคัญว่าไม่ใช่สิ่งปฏิกูล ย่อมสมควร

เทศนาว่า พยาบาทย่อมหลอกลวงโดยอ้างความสำคัญว่าปฏิกูล ย่อมสมควร

เทศนาว่า ถีนมิทธะย่อมหลอกลวงโดยอ้างสมาธิ ย่อมสมควร

เทศนาว่า อุทธัจจะย่อมหลอกลวงโดยอ้างการปรารภความเพียร ย่อมสมควร

เทศนาว่า กุกกุจจะย่อมหลอกลวงโดยอ้างความเป็นผู้ใคร่สิกขา ย่อมสมควร

เทศนาว่า วิจิกิจฉาย่อมหลอกลวงโดยอ้างการพิจารณาฝ่ายทั้งสอง[ที่นำมาดำริ] ย่อมสมควร

เทศนาว่า มานะย่อมหลอกลวงด้วยการไม่ข่มตนไว้โดยอ้างความเป็นผู้รู้จักตน ย่อมสมควร

เทศนาว่า มิจฉาทิฏฐิย่อมหลอกลวงด้วยการถือเอาเหตุผิดโดยอ้างการใคร่ครวญ ย่อมสมควร

เทศนาว่า การไม่ถึงความเมตตาในเหล่าสัตว์ย่อมหลอกลวงโดยอ้างความไม่กำหนัด ย่อมสมควร

เทศนาว่า กามสุขัลลิกานุโยคย่อมหลอกลวงโดยอ้างการบริโภคสิ่งที่อนุญาตไว้ ย่อมสมควร

เทศนาว่า การไม่เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ย่อมหลอกลวงโดยอ้างความหมดจดแห่งการเลี้ยงชีพ ย่อมสมควร

เทศนาว่า มิจฉาชีพย่อมหลอกลวงโดยอ้างความเป็นผู้เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ย่อมสมควร

เทศนาว่า การคลุกคลีที่ไม่เหมาะสมย่อมหลอกลวงโดยอ้างการสงเคราะห์เสมอ ย่อมสมควร

เทศนาว่า ปิสุณวาจาย่อมหลอกลวงโดยอ้างการพูดคำจริง ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความเป็นผู้หวังโทษย่อมหลอกลวงโดยอ้างการไม่พูดส่อเสียด ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความเป็นผู้ประจบย่อมหลอกลวงโดยอ้างการพูดไพเราะ ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความเป็นผู้ริษยาโดยปกติย่อมหลอกลวงโดยอ้างการพูดพอประมาณ ย่อมสมควร

เทศนาว่า มายาและสาไถยย่อมหลอกลวงโดยอ้างความเป็นผู้ร่าเริงโดยปกติ ย่อมสมควร

เทศนาว่า ผรุสวาจาย่อมหลอกลวงโดยอ้างการพูดข่ม ย่อมสมควร

เทศนาว่า การเพ่งโทษผู้อื่นย่อมหลอกลวงโดยอ้างการตำหนิบาป ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความตระหนี่สกุลย่อมหลอกลวงโดยอ้างการอนุเคราะห์สกุล ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความตระหนี่อาวาสย่อมหลอกลวงโดยอ้างความต้องการจะให้อาวาสดำรงอยู่ได้นาน ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความตระหนี่ธรรมย่อมหลอกลวงโดยอ้างการหลีกเลี่ยงจากการผูกพันในธรรม ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความรื่นรมย์ในการสนทนาย่อมหลอกลวงโดยอ้างความรื่นรมย์ในการแสดงธรรม ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความรื่นรมย์ในการคลุกคลีย่อมหลอกลวงโดยอ้างการไม่พูดคำหยาบและการอนุเคราะห์หมู่คณะ ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความรื่นรมย์ในการงานย่อมหลอกลวงโดยอ้างความเป็นผู้ใคร่ในบุญ ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความเร่าร้อนแห่งจิตย่อมหลอกลวงโดยอ้างความสังเวช ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความไม่พิจารณาย่อมหลอกลวงโดยอ้างความเป็นผู้มีศรัทธามาก ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความไม่มีศรัทธาย่อมหลอกลวงโดยอ้างความใคร่ครวญ ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความเป็นผู้ไม่เรียนเอาโดยเคารพที่ครูสั่งสอนย่อมหลอกลวงโดยอ้างอัตตาธิปไตย ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความไม่เคารพในเพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์ร่วมกันย่อมหลอกลวงโดยอ้างธรรมาธิปไตย ย่อมสมควร

เทศนาว่า การครอบงำตนและธรรมย่อมหลอกลวงโดยอ้างโลกาธิปไตย ย่อมสมควร

เทศนาว่า ราคะย่อมหลอกลวงโดยอ้างความเมตตา ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความโศกย่อมหลอกลวงโดยอ้างความสงสาร ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความร่าเริงย่อมหลอกลวงโดยอ้างความพลอยยินดี ย่อมสมควร

เทศนาว่า ความทอดทิ้งฉันทะในกุศลธรรมย่อมหลอกลวงโดยอ้างความวางเฉย ย่อมสมควร

โดยประการดังนี้ พึงทราบสภาวะหลอกลวงปริยัติและการบรรลุธรรมที่เป็นเพียงข้ออ้าง

บัณฑิตพึงกระทำการแสวงหาความเหมาะสมโดยคล้อยตามปริยัติอย่างนี้

จบ คำอธิบายยุตติหารวิภังค์

๔. ปทัฏฐานหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายปทัฏฐานหารวิภังค์)

[๒๒] คำว่า ตตฺถ กตโม ปทฏฺฐาโน หาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้น ปทัฏฐานหาระคืออะไร) เป็นต้น เป็นปทัฏฐานหารวิภังค์

ในพากย์นั้น ปทัฏฐานหาระมีลักษณะแสดงธรรมที่เป็นเหตุใกล้ของธรรมนั้นๆ [ที่กล่าวไว้ในพระพุทธพจน์และที่เป็นเหตุใกล้]ว่า ธรรมนี้เป็นปทัฏฐานของธรรมนี้ ดังนั้น พระมหากัจจายนะจะแสดงเหตุใกล้ที่ชื่อว่า ปทัฏฐาน ของสภาวธรรมเริ่มตั้งแต่วิชชาอันเป็นมูลเหตุแห่งความเป็นไป[ของรูปนาม] จึงแสดงสภาวะของอวิชชาว่า สพฺพธมฺมยาถาว-อสมฺปฏิเวธลกฺขณา อวิชฺชา (อวิชชามีลักษณะไม่แทงตลอดธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริง)

ความหมายของคำนั้น คือ สภาวะที่มีอยู่จริงของธรรมทั้งปวง บุคคลย่อมแทงตลอดไม่ได้ด้วยอวิชชานั้น เหตุนั้นอวิชชานั้นชื่อว่า ความไม่แทงตลอดธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริง ความไม่แทงตลอดธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริงนั้นเป็นลักษณะของอวิชชานี้ ท่านจึงกล่าวไว้อย่างนั้น

คำนั้นแสดงว่า อวิชชามีลักษณะปิดบังสภาพที่มีอยู่จริงของธรรมทั้งหลาย

อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ดังนี้

สัมปฏิเวธะ คือ การแทงตลอดโดยชอบ

อสัมปฏิเวธะ คือ สภาวะตรงกันข้ามต่อการแทงตลอดโดยชอบนั้น

[อ ศัพท์ใน อสมฺปฏิเวโธ แปลงมาจาก น ศัพท์ ใช้แสดงความตรงกันข้าม ดังคำว่า อมิตฺโต (ผู้มิใช่มิตร) หมายถึง ศัตรูที่ตรงกันข้ามกับมิตร ไม่ใช่คนทั่วไปที่ไม่รู้จัก]

ท่านกล่าวว่า สพฺพ...ลกฺขณา (อวิชชามีลักษณะไม่แทงตลอดธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริง) เพื่อเฉลยคำถามว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการแทงตลอดโดยชอบนั้นมีอยู่ในธรรมใด

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า ตสฺสา วิปลฺลาสา ปทฏฺฐานํ (วิปัลลาสเป็นปทัฏฐานแก่อวิชชานั้น) เพราะความหลงยิ่งย่อมปรากฏเพิ่มพูนขึ้นไม่เสื่อมไปในสภาวธรรมนั้นเมื่อมีวิปัลลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

คำว่า ปิยรูปํ สาตรูปํ (สภาพที่น่ารักน่ายินดี) เป็นปทัฏฐานที่มีสภาพน่ารักและมีสภาพน่ายินดี สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

ยํ. โลเก. ปิยรูปํ สาตรูปํ, เอตฺเถสา. ตณฺหา. อุปฺปชฺชมานา. อุปฺปชฺชติ. เอตฺถ นิวิสมานา นิวิสติ.[๑๓๓]

"สภาพใดน่ายินดีพอใจในโลก[แห่งรูปนาม] สภาพนั้นคือที่ซึ่งตัณหาเกิดขึ้นและตั้งอยู่"

คำว่า อทินฺนาทานํ (อทินนาทาน) คือ เจตนาในการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้

โดยแท้จริงแล้ว เจตนาดังกล่าวที่เกิดขึ้นแม้เพียงครั้งเดียว ย่อมเป็นเหตุเกิดของความโลภเพราะไม่เห็นโทษ ฉะนั้น จึงกล่าวว่าอทินนาทานเป็นปทัฏฐาน

การฆ่าสัตว์เป็นปทัฏฐานแก่โทสะ การปฏิบัติผิดเป็นปทัฏฐานแก่โมหะ พึงทราบเนื้อความตามนัยนี้อย่างนี้

[แม้ในเนตติปกรณ์จะมิได้ระบุถึงธรรมที่เป็นปทัฏฐานแก่โทสะและโมหะ คัมภีร์อรรถกถาก็กล่าวว่า การฆ่าสัตว์เป็นปทัฏฐานแก่โทสะ เพราะการฆ่าสัตว์ที่แม้จะเกิดขึ้นครั้งเดียวก็เป็นปทัฏฐานแก่โทสะได้ เนื่องจากก่อเวร และการปฏิบัติผิดที่แม้จะเกิดขึ้นครั้งเดียวก็เป็นปทัฏฐานแก่โมหะเช่นเดียวกัน]

คำว่า วณฺณสณฺฐานพฺยญฺชนคฺคหณลกฺขณา (มีลักษณะถือเอาสี รูปร่าง และอวัยวะทีละส่วน) หมายความว่า มีลักษณะถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่

ลักษณะที่สุขสัญญาปรากฏแก่ผัสสะ ท่านกล่าวว่ามีผัสสะเป็นปัจจัยโดยแท้ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ผุฏฺโฐ ภิกฺขเว เวเทติ, ผุฏฺโฐ เจเตติ, ผุฏฺโฐ สญฺชานาติ.[๑๓๔]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่กระทบสัมผัสแล้วรู้สึก ผู้ที่กระทบสัมผัสแล้วตั้งใจ ผู้ที่กระทบสัมผัสแล้วย่อมหมายรู้"

คำว่า อสฺสาโท (ความชอบใจ) คือ ตัณหา

ลักษณะของธรรมอันถูกปัจจัยปรุงแต่ง คือ ความเกิดขึ้น ความเสื่อมไป และความเป็นอย่างอื่น [คือ ความตั้งอยู่]

ส่วนใหญ่การยึดถือว่าเที่ยงมักเนื่องด้วยวิญญาณ ฉะนั้นจึงกล่าวว่านิจจสัญญามีวิญญาณเป็นปทัฏฐาน ดังจะเห็นได้ว่า ภิกษุนั้นย่อมประกาศความยึดมั่นว่าเที่ยงของตนซึ่งมีวิญญาณเป็นวิสัยว่า

ตถาหํ ภควตา ธมฺมํ เทสิตํ อาชานามิ ยถา ตเทวิทํ วิญฺญาณํ สนฺธาวติ สํสรติ อนญฺญํ.[๑๓๕]

"เราย่อมรู้ทั่วถึงธรรมตามที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า วิญญาณนี้นั่นแหละย่อมท่องเที่ยวแล่นไป ไม่ใช่อย่างอื่น"

ถ้าบุคคลหยั่งเห็นความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ของเบญจขันธ์เป็นอย่างดีแล้ว ความสำคัญว่าเป็นอัตตาและความสำคัญว่าเป็นสุขก็ไม่ใช่ฐานะ[ที่จะพึงมีได้] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อนิจฺจสญฺญาทุกฺขสญฺญาอสมนุปสฺสนลกฺขณา อตฺตสญฺญา (อัตตสัญญามีลักษณะไม่รู้เห็นอนิจจสัญญาและทุกขสัญญา) สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขํ. ยํ ทุกฺขํ, ตทนตฺตา.[๑๓๖]

"สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นไม่ใช่ตัวตน"

ความยึดมั่นอัตตามีอยู่ในนามธรรมเป็นส่วนใหญ่ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตสฺสา นาม กาโย ปทฏฺฐานํ (หมู่นามเป็นปทัฏฐานแก่อัตตสัญญานั้น)

คำว่า สพฺพํ เนยฺยํ (เญยยธรรมทั้งปวง) คือ อริยสัจ ๔ เพราะไม่มีเญยยธรรมที่พ้นไปจากอริยสัจ ๔

การกำจัดความซัดส่ายแห่งจิต เป็นการข่มอุทธัจจะไว้

คำว่า อสุภา แปลว่า การเพ่งอสุภะ หรือหมายถึงอสุภะที่เป็นปฏิภาคนิมิต

ท่านกล่าวว่า สมถสฺส อสุภา ปทฏฺฐานํ (การเพ่งอสุภะเป็นปทัฏฐานแก่สมถะ) เพราะสมถะเป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา

เจตนางดเว้นจากการลักทรัพย์กล่าวว่าเป็นปทัฏฐานแก่อโลภะ เพราะกระทำความละโมบให้เบาบาง

เช่นเดียวกันนี้ เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์กล่าวว่าเป็นปทัฏฐานแก่อโทสะ เพราะกระทำพยาบาทให้เบาบาง

ความไม่ผิดพลาดแห่งวัตถุ[ที่ควรเชื่อคือเญยยธรรม] เป็นการแทงตลอดสภาวะที่มีอยู่จริงของอารมณ์

สัมมาปฏิบัติ (การปฏิบัติโดยชอบ) คือ การยังศีลและสมาธิให้สำเร็จ หรือปัญญาคือนิพพิทาญาณที่เบื่อหน่ายซึ่งดำเนินไปอย่างนั้น

เวทนาทั้งหมดเป็นทุกข์ เพราะมีสภาพเป็นทุกขทุกข์เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทุกฺขสญฺญาย เวทนา ปทฏฺฐานํ (เวทนาเป็นปทัฏฐานแก่ทุกขสัญญา)

คำว่า ธมฺมสญฺญา แปลว่า ความสำคัญที่เป็นไปว่ามีเพียงสภาวธรรม

ความไม่ปราศจากความกำหนัดในร่างกายของเหล่าสัตว์ ย่อมมีโดยเนื่องด้วยอายตนะภายใน ๖ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปญฺจินฺทฺริยานิ รูปีนิ รูปราคสฺส ปทฏฺฐานํ (อินทรีย์ ๕ ที่เป็นรูป เป็นปทัฏฐานแก่ความพอใจในรูป) ความจริงแล้วร่างกายในเรื่องนี้กล่าวว่าเป็นรูป

อนึ่ง ความพอใจในภพย่อมมีเป็นพิเศษในมนายตนะอันเป็นที่อาศัยของฌาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ฉฏฺฐายตนํ ภวราคสฺส ปทฏฺฐานํ (อายตนะที่ ๖ เป็นปทัฏฐานแก่ความพอใจในภพ)

การตามเห็นรูปเป็นต้นที่เกิดขึ้น คือ ความพอใจรูปเป็นต้นที่ดำเนินไปอย่างนี้ว่า รูปของเราอย่าเป็นเช่นนั้น เวทนาอย่าเป็นเช่นนั้น

คำว่า ญาณทสฺสนสฺส (ญาณทัสสนะ) คือ ญาณรู้เห็นกรรมและผลกรรม

โดยแท้จริงแล้ว การตามระลึกความเป็นอยู่ในชาติก่อนของผู้เจริญโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุเกิดของกัมมัสสกตาญาณ มิใช่การตามระลึกความเป็นอยู่ในชาติก่อนของผู้เห็นผิดโดยไม่มีปัญญา

อนึ่ง บัณฑิตพึงนำมหานารทกัสสปชาดก และเอกัจจสัสสตวาทะ (ความเห็นว่าอัตตาและโลกเที่ยงบางส่วน) ในพรหมชาลสูตร มากล่าวถึงเพื่อแสดงข้อความนี้

[ในมหานารทกัสสปชาดก[๑๓๗] พบเรื่องที่พระราชธิดาของพระเจ้าวิเทหะพระนามว่า รุจาสามารถระลึกชาติได้ การตามระลึกความเป็นอยู่ในชาติก่อนของพระนางรุจาผู้เจริญโยนิโสมนสิการเป็นเหตุเกิดของกัมมัสสกตาญาณ ส่วนในพรหมชาลสูตร[๑๓๘] มีตัวอย่างที่เสนาบดีของพระเจ้าวิเทหะชื่อว่าอลาตะและทาสชื่อว่าพีชกะระลึกชาติได้ แต่การตามระลึกของพวกเขาไม่ใช่เป็นเหตุเกิดของกัมมัสสกตาญาณ เพราะมิได้เจริญโยนิโสมนสิการ แม้การระลึกชาติของผู้ที่เคยเกิดเป็นพรหมมาก่อนแล้วเกิดมิจฉาทิฏฐิก็ไม่ใช่เป็นเหตุเกิดของกัมมัสสกตาญาณ

ในประโยคว่า อิมสฺส จ อตฺถสฺส วิภาวนตฺถํ มหานารทกสฺสปชาตกํ, พฺรหฺมชาเล เอกจฺจ-สสฺสตวาโท จ อุทาหริตพฺโพ (อนึ่ง บัณฑิตพึงนำมหานารทกัสสปชาดกและเอกัจจสัสสตวาทะในพรหมชาลสูตรมากล่าวถึงเพื่อแสดงข้อความนี้) มีบทกรรม ๒ บทที่มีลิงค์ต่างกัน คือ มหานารท-กสฺสปชาตกํ และ เอกจฺจสสฺสตวาโท โดยทั่วไปกิริยาคุมพากย์ที่อยู่หลังต้องประกอบลิงค์และพจน์ตามศัพท์หลัง จึงมีรูปเป็นปุงลิงค์ว่า อุทาหริตพฺโพ ตาม เอกจฺจสสฺสตวาโท ไม่ใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ตามมหานารทกสฺสปชาตกํ

อย่างไรก็ตาม ในบางแห่งที่มี อิติ ศัพท์แสดงอาการะ (อากัปกิริยา) ซึ่งเรียกว่าอาการโชตกะก็อาจประกอบลิงค์และพจน์ของกิริยาคุมพากย์ตามบทอาการะได้บ้าง เช่น

สมฺมชฺชนี ปทีโป จ อุทกํ อาสเนน จ
อุโปสถสฺส เอตานิ ปุพฺพกรณนฺติ วุจฺจติ.[๑๓๙]

“การปัดกวาด การตามประทีป การตั้งน้ำใช้น้ำฉัน พร้อมด้วยการปูลาดอาสนะ ทั้งหมดนี้เรียกว่าบุพกรณ์ของอุโบสถ”

ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุกฺขานํ ภิกฺขุคณนา จ โอวาโท
อุโปสถสฺส เอตานิ ปุพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจติ.[๑๔๐]

“การนำฉันทะมา การบอกปาริสุทธิ การบอกฤดูกาล การนับภิกษุ การให้โอวาทแก่ภิกษุณี ทั้งหมดนี้เรียกว่าบุพกิจของอุโบสถ”

[๑] โสมนสฺสญาณมยิกคาถาปฏิสํยุตฺตา ทฺวาสีติ สุตฺตนฺตา อุทานนฺติ เวทิตพฺพํ.

[๒] “วุตฺตญฺเหตํ ภควตา”ติอาทินยปฺปวตฺตา ทสุตฺตรสตสุตฺตนฺตา อิติวุตฺตกนฺติ เวทิตพฺพํ.

[๓] อปณฺณกชาตกาทีนิ ปญฺญาสาธิกานิ ปญฺจ ชาตกสตานิ ชาตกนฺติ เวทิตพฺพํ.

[๔] “จตฺตาโรเม ภิกฺขเว อจฺฉริยา อพฺภุตา ธมฺมา อานนฺเท”ติอาทินยปฺปวตฺตา สพฺเพปิ อจฺฉริยอพฺภุตธมฺมปฏิสํยุตฺตา สุตฺตนฺตา อพฺภุตธมฺมนฺติ เวทิตพฺพํ.[๑๔๑]

“๑. สูตร ๘๒ สูตรที่ประกอบด้วยคาถาอันสำเร็จด้วยโสมนัสญาณ พึงทราบว่าเป็นอุทาน

๒. สูตร ๑๑๐ สูตรที่ดำเนินไปโดยนัยว่า วุตฺตญฺเหตํ ภควตา (สมจริงดังพระผู้มีพระภาคตรัสไว้) เป็นต้น พึงทราบว่า อิติวุตตกะ

๓. ชาดก ๕๕๐ เรื่องมีอปัณณกชาดกเป็นต้น พึงทราบว่า ชาดก

๔. สูตรทั้งหมดที่ประกอบด้วยธรรมอันน่าอัศจรรย์ไม่เคยมี อันดำเนินไปโดยนัยว่า จตฺตาโรเม ภิกฺขเว อจฺฉริยา อพฺภุตา ธมฺมา อานนฺเท (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ อย่างอันน่าอัศจรรย์ไม่เคยมีเหล่านี้มีอยู่ในอานนท์) เป็นต้น พึงทราบว่า อัพภุตธรรม (ธรรมอันน่าอัศจรรย์)”

จะเห็นได้ว่าคำว่า เวทิตพฺพํ ในประโยคเหล่านี้ประกอบลิงค์และพจน์ตามบทอาการะว่า อุทานํ, อิติวุตฺตกํ, ชาตกํ และ อพฺภุตธมฺมํ มิได้ประกอบตามบทกรรมว่า สุตฺตนฺตา, สุตฺตนฺตา, ชาตกสตานิ และ สุตฺตนฺตา]

คำว่า โอกปฺปนลกฺขณา (มีลักษณะเชื่อมั่น) แสดงความต่างกันของศรัทธาและปสาทะ

อนึ่ง ปสาทะนั้นพึงทราบว่าเป็นสภาพพิเศษที่แตกต่างออกไปของศรัทธานั่นแหละ

ในเรื่องนั้น ความเชื่อมั่น คือ การหยั่งลงสู่อารมณ์ด้วยการเชื่อ กล่าวคือ การตัดสิน

ความไม่ขุ่นมัว คือ ความไม่มัวหมองของจิตเพราะปราศจากความไม่เชื่อ

คำว่า อภิปตฺถิยนา แปลว่า ความเลื่อมใส

คำว่า อเวจฺจปสาโท (ความเลื่อมใสที่ไม่หวั่นไหว) คือ ความเลื่อมใสยิ่งที่ประกอบด้วยปัญญาอันดำเนินไปตามฐานะ [คือ มีพระรัตนตรัยเป็นวิสัย]

คำว่า อปิลาปนํ (การทำให้จิตไม่เลื่อนลอย) คือ การไม่หลงลืม หรือการหยั่งลงสู่อารมณ์เหมือนดำลงไป

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบว่าท่านกล่าวถึงปทัฏฐานโดยความเป็นสภาพพิเศษที่แตกต่างกันโดยกล่าวว่า ความเลื่อมใส ศรัทธา สัมมัปปธาน สติปัฏฐาน และองค์ฌานเป็นปทัฏฐานแก่ศรัทธาเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง สติปัฏฐานมีกองรูปเป็นต้นเป็นปทัฏฐานแก่สติและสมาธิ

อนึ่ง องค์ฌานมีวิตกเป็นต้น ท่านกล่าวว่าฌานโดยความเป็นเหตุใกล้[แก่สมาธิ]

คำว่า อสฺสาทมนสิกาโร (การเห็นความน่าพอใจ) หมายความว่า การตามเห็นความน่าพอใจในธรรมที่เป็นเครื่องผูก

คำว่า ปุนพฺภววิโรหณา แปลว่า การยังภพใหม่ให้เกิดขึ้น หมายความว่า ความเป็นผลธรรมที่ควรแก่การยังภพใหม่ให้อุบัติขึ้น

คำว่า โอปปจฺจยิกนิพฺพตฺติลกฺขณํ (มีลักษณะเกิดขึ้นโดยความเป็นอุปปัตติภพ) หมายความว่า มีสภาพเกิดขึ้นโดยความเป็นอุปปัตติภพ

[คำว่า โอปปจฺจยิก สำเร็จรูปมาจาก อุปปตฺติ ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต + อิก ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุปปตฺติ เอว โอปปจฺจยํ (โอปปัจจยะ คือ อุปปัตติภพนั่นแหละ)
- โอปปจฺจยสฺส ภาโว โอปปจฺจยิกํ (โอปปัจจยิกะ คือ ความเป็นอุปปัตติภพ)]

คำว่า นามกายรูปกายสงฺฆาตลกฺขณํ (มีลักษณะประชุมกันแห่งหมู่รูปนาม) หมายความว่า มีสภาพรวมกันแห่งหมู่รูปนาม

คำว่า อินฺทฺริยววตฺถานํ (การกำหนดอินทรีย์) หมายความว่า การกำหนดอินทรีย์ ๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น

[การกำหนดอินทรีย์ คือ ความมีหน้าที่และอารมณ์ที่แน่นอนของอินทรีย์ ๖ เช่น จักขุนทรีย์ทำหน้าที่เห็นรูป โสตินทรีย์ทำหน้าที่ได้ยินเสียง เป็นต้น]

คำว่า โอปปจฺจยิกํ แปลว่า ก่อให้เกิดอุปปัตติภพ

คำว่า อุปธิ แปลว่า อัตภาพ

ความเศร้าโศกย่อมเกิดขึ้นแก่คนเขลาผู้ระลึกถึงความตายแห่งคนรักของตน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มรณํ โสกสฺส ปทฏฺฐานํ (มรณะเป็นปทัฏฐานแก่โสกะ)

คำว่า อุสฺสุกฺกํ แปลว่า ความเร่าร้อนใจ

คำว่า โอทหนํ แปลว่า การแผดเผา

การแผดเผาที่อาศัยของตนย่อมมีได้แก่ภพ ฉะนั้นจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า อิมานิ (เมื่อใด เหตุเกิดของภพทั้งหมดนี้เป็นองค์ประกอบเกิดขึ้น เมื่อนั้นจึงเป็นภพ ภพนั้นเป็นปทัฏฐานแก่สังสารวัฏ) เพื่อแสดงภพ

ในเรื่องนั้น คำว่า ภวังค์ คือ เหตุเกิดของภพ และองค์ประกอบคือภพ

เหตุเกิดของภพ หมายถึง กิเลส

องค์ประกอบคือภพ หมายถึง กรรมวัฏ (วนเวียนกรรม) และวิปากวัฏ (วนเวียนวิบาก)

[คำว่า ภวงฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เหตุเกิดของภพ = ภวสฺส องฺคานิ ภวงฺคานิ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- องค์ประกอบคือภพ = ภวสงฺขาตานิ องฺคานิ ภวงฺคานิ (สัมภาวนาบุรพบท กรรมธารยสมาส)]

คำว่า สมคฺคานิ แปลว่า ทั้งหมด

[คำว่า สมคฺค มักแปลว่า "พร้อมเพรียงกัน" แต่ในที่นี้แปลว่า "ทั้งหมด" โดยถือว่าเป็นคำไวพจน์ของ สพฺพ ศัพท์ แม้คัมภีร์อภิธานัปปิกากล่าวว่า

สพฺพํ สมตฺต'มขิลํ		นิขิลํ สกลํ ตถา
นิสฺเสสํ กสิณาเสสํ		สมคฺคํ จ อนูนกํ.[๑๔๒]

"ทั้งหมด = สพฺพ, สมตฺต, อขิล, นิขิล, สกล, นิสฺเสส, กสิณ, อเสส, สมคฺค, อนูนก"]

สังสารวัฏ คือ การท่องเที่ยวด้วยการเกิดขึ้นซ้ำๆ ซากๆ ของขันธ์และอายตนะเป็นต้น มีเหตุคือกิเลสวัฏเป็นต้นที่เกิดจากชาติก่อนๆ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ภโว สํสารสฺส ปทฏฺฐานํ (ภพเป็นปทัฏฐานแก่สังสารวัฏ)

[ลักษณะของสังสารวัฏพบในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏิ		ธาตุอายตนาน จ.
อพฺโพจฺฉินฺนํ วตฺตมานา		สํสาโรติ ปวุจฺจติ.[๑๔๓]

"กระแสขันธ์ อายตนะ และธาตุ ที่ดำเนินไปไม่ขาดช่วง ชื่อว่าสังสารวัฏ"

คัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกาย[๑๔๔] อธิบายเพิ่มเติมว่า เหล่าสัตว์ไม่ล่วงพ้นไปจากกระแสขันธ์เป็นต้นได้ ต้องรับเอาจุติและปฏิสนธิซ้ำแล้วซ้ำเล่าวนเวียนไปเหมือนเรือที่ถูกลมพัดในมหาสมุทร หรือเหมือนโคที่ถูกเทียมแอกไว้]

ท่านกล่าวว่า มคฺโค นิโรธสฺส ปทฏฺฐานํ (มรรคเป็นปทัฏฐานแก่พระนิพพาน) โดยหมายเอาความเป็นสัมปาปกเหตุ [เหตุให้บรรลุ ดังคำว่า นาวาย ตีรํ ปาปุณาติ (ย่อมถึงฝั่งด้วยเรือ)]

ครูผู้เป็นพหูสูตรชื่อว่า ติตถะ (ท่าน้ำ) เพราะเป็นที่เข้าไปหาของผู้เรียนกรรมฐาน

คำว่า ติตฺถญฺญุตา (ความเป็นผู้รู้จักพหูสูตร) คือ การเข้าใกล้ครูผู้เป็นพหูสูตรนั้นโดยชอบ

ความปลื้มใจที่กอปรด้วยธรรม ชื่อว่า ปราโมทย์

ความเป็นผู้รู้ปราโมทย์ คือ การยังความปราโมทย์ให้เกิดขึ้นด้วยการฟังธรรมอันเหมาะสมแล้วเจริญกรรมฐาน

ความเป็นผู้รู้จักความเหมาะสม คือ ความเข้าใจว่าภาวนาถึงความย่อหย่อนหรือถึงความก้าวหน้า

ความเป็นผู้รู้จักตน คือ ความรู้ว่าตนถึงพร้อมด้วยองค์ ๕ ของผู้ปรารภความเพียร

ในความเป็นผู้รู้จักพหูสูตรเป็นต้นนั้น ความเป็นปทัฏฐานแก่ธรรมหลังๆ ของธรรมก่อนๆ รู้ได้ง่ายโดยแท้

การอยู่ในสถานที่อันสมควรย่อมมีแก่ผู้ที่ได้กระทำบุญไว้เท่านั้น ไม่มีแก่บุคคลอื่น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปุพฺเพกตปุญฺญตา ปติรูปเทสวาสสฺส ปทฏฺฐานํ (ความเป็นผู้กระทำบุญไว้แล้วในกาลก่อน เป็นปทัฏฐานแก่การอยู่ในสถานที่อันสมควร)

ยถาภูตญาณทัสสนะ (การรู้เห็นตามความเป็นจริง) คือ วิปัสสนาอย่างอ่อน [คือสัมมสนญาณและอุทยัพพยญาณ] พร้อมทั้งที่ตั้ง [ญาตปริญญา = การหยั่งเห็นด้วยการกำหนดรู้สภาวลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษของรูปนาม หมายถึง นามรูปปริจเฉทญาณ และปัจจยปริคคหญาณ]

คำว่า นิพฺพิทา (ความเบื่อหน่าย) คือ วิปัสสนาระดับแก่กล้า [นิพพิทาญาณเป็นต้นไป]

คำว่า วิราโค (ความคลายกำหนัด) คือ มรรค

คำว่า วิมุตฺติ (ความหลุดพ้น) คือ ผล

คำว่า เอวํ (โดยประการดังนี้) หมายความว่า โดยนัยที่แสดงปทัฏฐานของอวิชชาเป็นต้นไว้ด้วยคำว่า ตสฺสา วิปลฺลาสา ปทฏฺจานํ (วิปัลลาสเป็นปทัฏฐานแก่อวิชชานั้น)

คำว่า โย โกจิ อุปนิสฺสโย แปลว่า อันเป็นปัจจัยที่มีกำลัง

คำว่า โย โกจิ [อันเป็นบทที่ ๒] หมายถึง ปัจจัยที่เหลือ[ซึ่งไม่มีกำลัง]

พึงทราบว่าธรรมทั้งปวงนั้นเป็นปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้

บางท่านสาธยายว่า เอวํ ยา กาจิ อุปนิสา โยคโต จ ปจฺจยโต จ (โดยประการดังนี้ ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งอันเป็นปัจจัยโดยเหตุ ความเหมาะสม และปัจจัย)

ในพากย์นั้น คำว่า อุปนิสา แปลว่า เหตุ

คำว่า โยคโต แปลว่า โดยความเหมาะสม

คำว่า ปจฺจยโต (โดยปัจจัย) หมายความว่า โดยความเป็นปัจจัยเท่านั้น

คำที่ข้าพเจ้ามิได้จำแนกเนื้อความไว้ในเรื่องนี้ รู้ได้ง่ายนั่นแหละ

จบ คำอธิบายปทัฏฐานหารวิภังค์

โจโร ยถา สนฺธิมุเข คหีโต
สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จ
เอวํ อยํ เปจฺจ ปชา ปรตฺถ
สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จ.

ขุ. เถร. ๒๖.๗๘๖.๓๓๖-๓๗

“โจรที่ถูกจับได้ในทางเข้าบ้าน ย่อมถูกฆ่าหรือจองจำด้วยกรรมของตน ฉันใด เหล่าสัตว์สิ้นชีพแล้วย่อมถูกฆ่าหรือจองจำในปรโลกด้วยกรรมของตน ฉันนั้น”

๕. ลักขณหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายลักขณหารวิภังค์)

[๒๓] คำว่า ตตฺถ กตโม ลกฺขโณ หาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้น ลักขณหาระคืออะไร) เป็นต้น เป็นลักขณหารวิภังค์

ในพากย์นั้น คำว่า กึ ลกฺขยติ (ลักขณหาระย่อมกำหนดอะไร) ถามขอบเขตของลักขณหาระ

พระมหากัจจายนะแสดงลักขณหาระโดยย่อด้วยคำว่า เย ธมฺมา (ธรรมเหล่าใด) เป็นต้นแล้ว ได้ปรารภว่า จกฺขุํ (จักษุไม่ตั้งมั่น เป็นของเล็กน้อย) เป็นต้นเพื่อจำแนกลักขณ-หาระนั้นตามอุทาหรณ์

ในพากย์นั้น พึงทราบว่าท่านกล่าวถึงความมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยสภาพที่ไม่ตั้งมั่นเป็นต้นนี้ด้วยคำนี้ว่า วธกฏฺเฐน เอกลกฺขณานิ (มีลักษณะอย่างเดียวกัน โดยความเป็นผู้ฆ่า)

ท่านแสดงความมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยเนื่องด้วยอายตนะอย่างนี้แล้ว บัดนี้นำพระสูตรมาแสดงว่า อตีเต ราธ รูเป อนเปกฺโข โหติ (ดูกรราธะ เธอจงเป็นผู้ไม่อาลัยในรูปที่ล่วงแล้ว) เพื่อแสดงเรื่องนั้นโดยเนื่องด้วยขันธ์เป็นต้น

คำว่า ยมโกวาทสุตฺเต วธกฏฺเฐน เอกลกฺขณา วุตฺตา (ขันธ์ ๕ ทั้งปวงมีลักษณะอย่างเดียวกัน โดยความเป็นผู้ฆ่า ตรัสไว้ในยมโกวาทสูตร) หมายความว่า ตรัสไว้ในพระสูตรนั้น[ว่าขันธ์ ๕ เหมือนผู้ฆ่าเหล่าสัตว์ผู้หลงไหลในตน] ดังปรากฏด้วยพระดำรัสว่า

วธกํ รูปํ วธกํ รูปนฺติ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ.[๑๔๕]

“บุคคลย่อมไม่รู้เห็นตามความเป็นจริงว่า รูปเป็นผู้ฆ่าๆ”

คำว่า อิติ แปลว่า โดยประการดังนี้

ความหมายก็คือ เมื่อสติที่เป็นไปในกองรูปกล่าวไว้ในคาถานี้ สติที่เป็นไปในเวทนา จิต และสภาวธรรม ก็เป็นอันกล่าวไว้[โดยอ้อม] เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความเป็นสติปัฏฐาน

ข้าพเจ้าจักอธิบายเนื้อความของคำว่า ทิฏฺฐํ (อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งอันบุคคลเห็นแล้ว) เป็นต้นไว้ต่อไป[ในคำอธิบายจตุพยูหหาระ]

ในพระดำรัสว่า กาเย กายานุปสฺสี วิหราหิ (เธอจงตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่) คำว่า กาเย (ในกองรูป) คือ ในรูปกาย ความจริงแล้วรูปกายได้ชื่อว่า กาย (กองอวัยวะน้อยใหญ่) เพราะเป็นที่ประชุมของอวัยวะน้อยใหญ่มีผมเป็นต้น และเพราะเป็นบ่อเกิดของอวัยวะที่น่ารังเกียจ เหมือนเป็นที่ประชุม ความจริงรูปกายนั้นเป็นบ่อเกิดของอวัยวะที่น่ารังเกียจ คือ น่าขยะแขยงยิ่งนัก

คำว่า อาโย (บ่อเกิด) คือ สถานที่เกิดขึ้น

คำว่า กาโย นั้นมีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ดังนี้ คือ

อายะ คือ บ่อเกิดอันเป็นที่ปรากฏ

ถามว่า : อะไรย่อมปรากฏ

ตอบว่า : ผมเป็นต้นที่น่ารังเกียจย่อมปรากฏ

กายะ คือ บ่อเกิดของอวัยวะที่น่ารังเกียจ

[คำว่า กาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กองอวัยวะน้อยใหญ่ ตามนัยนี้ กาย ศัพท์มีความหมายว่า "กอง" จัดเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกศัพท์ คือ ศัพท์นามที่ไม่สำเร็จด้วยธาตุปัจจัย และตั้งวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้

- บ่อเกิดของอวัยวะที่น่ารังเกียจ = กุจฺฉิตานํ อาโย กาโย (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส กุ ศัพท์ + อาย ศัพท์)

คัมภีร์อรรถกถาของเนตติปกรณ์แสดงความหมายของ กาย ศัพท์ไว้ตามข้อความในคัมภีร์อรรถกถาทีฆนิกาย มหาสติปัฏฐานสูตร แต่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีมีความเห็นว่า กาย ศัพท์ควรใช้ใน

ความหมายว่า “กอง” หมายถึง กองรูป อันได้แก่ กองลม ตามหมวดอานาปานะ หรือสภาวะเดิน ยืน นั่ง นอน อันเป็นกองรูปที่เดิน ยืน นั่ง นอน ตามหมวดอิริยาบถ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับคำว่า เวทนาสุ (ในเวทนา) จิตฺเต (ในจิต) และ ธมฺเมสุ (ในสภาวธรรม) ซึ่งเป็นคำแสดงฐานะของการเจริญสติปัฏฐานและเป็นเพียงสภาวธรรมที่ไม่ใช่สมมุติบัญญัติทั้ง ๔ บท]

คำว่า กายานุปสฺสี แปลว่า มีปกติตามรู้ว่าเป็นกองรูป หรือตามรู้ว่าเป็นกองรูป

[คำว่า กายานุปสฺสี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มีปกติตามรู้ว่าเป็นกองรูป = กายํ อนุปสฺสติ สีเลนาติ กายานุปสฺสี (ลง ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะและตัสสีละด้วยสูตรว่า ตสฺสีลาทีสุ ณีตฺวาวี จ)

- ตามรู้ว่าเป็นกองรูป = กายํ อนุปสฺสตีติ กายานุปสฺสี (ลง ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า ตสฺสีลาทีสุ ณีตฺวาวี จ ดังคำว่า ปณฺฑิตมานี = ผู้สำคัญตนว่าเป็นบัณฑิต)]

อนึ่ง การตรัสว่า กาเย (ในกองรูป) แล้วตรัส กาย ศัพท์อีกศัพท์หนึ่งว่า กายานุปสฺสี (ตามรู้ว่าเป็นกองรูป) มีประโยชน์เพื่อแสดงการกำหนดรู้โดยไม่ระคนกัน[กับเวทนาเป็นต้น]และการแยกออกจากกองบัญญัติ ดังนั้น จึงแสดงการกำหนดรู้โดยไม่ระคนกันด้วยการแสดงอาการตามรู้ว่าเป็นกองรูปในสิ่งที่เป็นกองรูปว่า ภิกษุมิใช่ตามรู้ว่าเป็นเวทนา จิต หรือสภาวธรรมในกองรูป แต่ตามรู้ว่าเป็นกองรูปนั่นแหละ

เช่นเดียวกันนี้ ภิกษุมิใช่ตามรู้สภาวธรรมอย่างหนึ่งที่พ้นไปจากอวัยวะน้อยใหญ่ในรูปกาย ทั้งมิใช่ตามรู้บุรุษสตรีที่พ้นไปจากอวัยวะมีผมและขนเป็นต้น อีกทั้งไม่ใช่ตามรู้สภาวธรรมอย่างหนึ่งที่พ้นไปจากมหาภูตรูปและอุปาทายรูปในรูปกายที่กล่าวว่าเป็นที่ประชุมของมหาภูตรูปและอุปาทายรูปอันมีผมและขนเป็นต้น แต่เป็นผู้ตามรู้กองรูปอันเป็นอวัยวะน้อยใหญ่เหมือนผู้ตามดูส่วนประกอบของรถ, เป็นผู้ตามรู้กองรูปมีผมและขนเป็นต้น เหมือนผู้ตามดูส่วนประกอบของนคร และเป็นผู้ตามรู้กองรูปคือมหาภูตรูปและอุปาทายรูป เหมือนผู้เปิดกลีบใบกล้วยออก และเหมือนผู้แบกำมือที่ว่างเปล่า ดังนั้น จึงแสดงการแยกออกจากกองบัญญัติด้วยการแสดงสิ่งที่เรียกว่ากองรูป โดยความเป็นกลุ่มรูปต่างๆ

แท้จริงแล้วรูปกายหรือสภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นที่พ้นไปจากกองรูปดังที่กล่าวไว้แล้วหามีไม่ แต่เหล่าสัตว์ได้กระทำความยึดมั่นผิดในกองสภาวะตามที่กล่าวไว้แล้วโดยประการนั้นๆ ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

ยํ ปสฺสติ น ตํ ทิฏฺฐํ ยํ ทิฏฺฐํ ตํ น ปสฺสติ.
อปสฺสํ พชฺฌเต มูฬฺโห พชฺฌมาโน น มุจฺจติ.[๑๔๖]

"บุคคลดูสิ่งใด ไม่ชื่อว่าเห็นสิ่งนั้น เห็นสิ่งใด ไม่ชื่อว่าดูสิ่งนั้น เมื่อไม่เห็นย่อมหลงติด เมื่อติดอยู่ย่อมไม่หลุดพ้น"

[คำว่า "บุคคลดูสิ่งใด ไม่ชื่อว่าเห็นสิ่งนั้น" หมายความว่า บุคคลดูรูปร่างสัณฐานด้วยความเห็นผิดว่ามีตัวตน ย่อมเห็นรูปร่างสัณฐานเป็นหลัก ไม่เห็นรูปารมณ์ที่เป็นสีต่างๆ ซึ่งเห็นโดยตรงทางตา

คำว่า "เห็นสิ่งใด ไม่ชื่อว่าดูสิ่งนั้น" หมายความว่า สิ่งที่บุคคลพบเห็นคือรูปารมณ์ที่เป็นสีต่างๆ แต่เขาไม่ดูรูปารมณ์ด้วยปัญญาจักษุตามความเป็นจริง

คำว่า "เมื่อไม่เห็นย่อมหลงติด เมื่อติดอยู่ย่อมไม่หลุดพ้น" หมายความว่า เมื่อเขาไม่เห็นสภาวะที่มีจริงคือรูปารมณ์ ย่อมหลงติดในอัตภาพและถูกกิเลสผูกไว้โดยเข้าใจผิดว่าเป็นตัวตน]

พึงทราบข้อความนี้ด้วยคำว่า อาทิ (เป็นต้น) ในคำว่า ฆนวินิพฺโภคาทิทสฺสนตฺถํ (เพื่อแสดงการแยกออกจากกองบัญญัติเป็นต้น)

โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุนี้เป็นผู้ตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูป มิใช่ตามรู้สภาวธรรมอื่นๆ ความหมายก็คือ เธอมิใช่ตามรู้ความเป็นของเที่ยง ความเป็นสุข ความมีตัวตน และความสวยงามในกองรูปที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน และไม่สวยงาม เหมือนผู้ที่เห็นพยับแดดที่ไม่ใช่น้ำว่าเป็นน้ำ แต่เธอเป็นผู้ตามรู้กองรูป คือ ตามรู้กองแห่งอาการที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน และไม่สวยงาม

อีกนัยหนึ่ง กองรูปที่มีลมหายใจเข้าออกอยู่เบื้องต้นและมีกระดูกที่เป็นผงอยู่สุดท้าย ซึ่งตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร[๑๔๗] และกองรูปที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

อิเธกจฺโจ ปถวีกายํ อนิจฺจโต อนุปสฺสติ, อาโปกายํ เตโชกายํ วาโยกายํ เกสกายํ ...อฏฺฐิมิญฺชกายํ.[๑๔๘]

"กุลบุตรบางท่านในพระศาสนานี้ย่อมหยั่งเห็นหมู่ปฐวีธาตุ หมู่อาโปธาตุ หมู่เตโชธาตุ หมู่วาโยธาตุ หมู่ผม...หมู่เยื่อในกระดูกว่าไม่เที่ยง"

ภิกษุเป็นผู้ตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูป เพราะตามรู้กองรูปทั้งปวงนั้นในรูปกายนี้นั่นแหละ

บัณฑิตพึงทราบข้อความในเรื่องนี้อย่างนี้

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบเนื้อความว่า เธอเป็นผู้ตามรู้กองรูป คือ กองรูปอันมีผมเป็นต้น เพราะไม่เห็นสิ่งใดที่ควรยึดมั่นว่าเป็นเรา ของเรา ในกองรูป และเห็นกองสภาวธรรมต่างๆ มีผมและขนเป็นต้นนั้น

อนึ่ง พึงทราบเนื้อความว่า ภิกษุเป็นผู้ตามรู้กองลักษณะในกองรูป เพราะเห็นกายที่ชื่อว่ากองลักษณะมีลักษณะไม่เที่ยงเป็นต้นทั้งหมดที่มีนัยปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค (ข้อ ๓๘ หน้า ๔๔๖) ตามลำดับเป็นต้นว่า

อิมสฺมึ กาเย อนิจฺจโต อนุปสฺสติ โน นิจฺจโต.

"ย่อมหยั่งเห็นในกองรูปนี้ว่าไม่เที่ยง ไม่ใช่สภาวะเที่ยง"

[คำว่า กาย (กอง) ใน กายานุปสฺสี มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- กองรูปที่เป็นมหาภูตรูปและอุปาทายรูป
- กองรูปที่เป็นลมหายใจเข้าออกเป็นต้นที่กล่าวไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร และกองปฐวีธาตุเป็นต้นที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค
- กองสภาวธรรมมีผมและขนเป็นต้น
- กองลักษณะที่เป็นไตรลักษณ์]

คำว่า วิหราหิ แปลว่า จงอยู่

คำว่า อาตาปี (มีความเพียรเผากิเลส) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

อาตาปะ คือ ความเพียรเผากิเลสในภพ ๓

คำว่า อาตาปี คือ ผู้มีความเพียรนั้น

คำว่า สมฺปชาโน (มีปัญญาหยั่งเห็น) คือ ผู้เพียบพร้อมด้วยปัญญาที่เรียกว่า สัมปชัญญะ

คำว่า สติมา (มีสติ) คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยสติที่กำหนดรู้กองรูป

อนึ่ง ภิกษุนี้กำหนดรู้อารมณ์ด้วยสติแล้วย่อมตามรู้ด้วยปัญญา เพราะไม่มีการตามรู้ที่ปราศจากสติ ดังพระพุทธดำรัสว่า

สติญฺจ ขฺวาหํ ภิกฺขเว สพฺพตฺถิกํ วทามิ.[๑๔๙]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสติว่ามีประโยชน์ในที่ทั้งปวง”

ความท้อถอยที่เกิดขึ้นภายในผู้ปราศจากความเพียรเผากิเลส ย่อมกระทำอันตรายกรรมฐานย่อมไม่สำเร็จ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า อาตาปี (มีความเพียรเผากิเลส) เป็นต้นเพื่อแสดงธรรมที่มีกำลังทำให้กรรมฐานสำเร็จได้

ในพากย์นั้น คำว่า วิเนยฺย (ข่ม) คือ ข่มด้วยการข่มชั่วขณะ หรือด้วยการข่มไว้

[วิปัสสนาญาณย่อมส่งผลให้ผู้ปฏิบัติธรรมละกิเลสที่ปรากฏในขณะนั้นได้โดยตทังคปหาน คือ ละได้ชั่วขณะ และยังละกิเลสอื่นๆ ที่เหมือนกับกิเลสนั้นได้โดยวิกขัมภนปหาน คือ ละได้ด้วยการข่มไว้]

คำว่า โลเก (ในโลก) คือ ในร่างกายนั้นนั่นแหละ อันที่จริงร่างกายชื่อว่า โลก เพราะเป็นสภาวะพินาศขาดสูญไป

อนึ่ง ในเรื่องนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า อาตาปี เป็นต้นเพื่อแสดงข้อความนี้ว่า คำว่า อภิชฺฌา หมายถึง กามฉันทะ ส่วนคำว่า โทมนสฺส หมายถึง พยาบาท ดังนั้น จึงตรัสถึงการละนิวรณ์ทั้งหลายโดยแสดงการละนิวรณ์ทั้งสองที่มีกำลัง เพราะเหตุนั้นจึงทรงแสดงองค์ที่ควรละของการเจริญสติที่ตามรู้กองรูป ส่วนคำว่า อาตาปี เป็นต้นแสดงองค์ประกอบ

ในเรื่องนั้น สมถะเป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่ออภิชฌาและโทมนัส ดังนั้น เมื่อตรัสถึงการละอภิชฌาและโทมนัส ก็จัดว่าได้แสดงสมาธินทรีย์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสนฺติ สมาธินฺทฺริยํ (คำว่า วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ คือ สมาธินทรีย์)

คำว่า เอกลกฺขณตฺตา จตุนฺนํ อินฺทฺริยานํ (เพราะอินทรีย์ทั้ง ๔ มีลักษณะอย่างเดียวกัน) หมายความว่า สติปัฏฐานที่ตามรู้กองรูปย่อมสำเร็จด้วยอินทรีย์ คือ วิริยะ ปัญญา สติ และสมาธิ ฉันใด แม้สติปัฏฐานที่ตามรู้เวทนา จิต และสภาวธรรมก็สำเร็จได้ด้วยอินทรีย์เหล่านั้น ฉันนั้น ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวถึงสติปัฏฐานอื่นไว้ เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกัน เนื่องจากอินทรีย์เหล่านี้ไม่มีสภาพต่างกันในการยังสติปัฏฐาน ๔ ให้สำเร็จ

[๒๔] บัดนี้ พระมหากัจจายนะกล่าวว่า จตูสุ สติปฏฺฐาเนสุ (เมื่อภิกษุเจริญสติปัฏฐาน ๔ อยู่ สัมมัปปธาน ๔ ย่อมถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา) เป็นต้น เพื่อแสดงการรวบรวมโพธิปักขิยธรรมทั้งหมดเมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ แล้ว

ในพากย์นั้น คำว่า **โพธังคมะ** คือ ธรรมที่ดำเนินไปสู่การตรัสรู้ คือ มรรคญาณอันประเสริฐ

โพธิปักขิยะ คือ ธรรมที่มีในฝ่ายแห่งการตรัสรู้ดังที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า เนยฺยานิกลกฺขเณน (โดยสภาพนำออกจากสังสารวัฏ) นั้น มีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ดังนี้

นิยยานะ คือ การออกจากเหตุ[คือตัณหา]และการดำเนินไป[คือขันธ์ ๕]

เนยยานิกะ คือ ธรรมที่ประกอบในการออกจากเหตุและการดำเนินไป ดังคำว่า โทวาริโก (ผู้ประกอบในประตู, คนเฝ้าประตู)

อีกนัยหนึ่ง **เนยยานิกะ** คือ ธรรมที่ควรให้ผลที่เรียกว่าการออกจากสังสารวัฏ

อีกนัยหนึ่ง **เนยยานิกะ** คือ ธรรมที่มีการออกจากสังสารวัฏเป็นผล

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า นิยฺยานิกา คำนั้นมีความหมายว่า นิยยานิกะ คือ ธรรมที่มีการออกจากสังสารวัฏ

คำว่า นิยฺยานิกลกฺขเณน แปลว่า โดยสภาพนำออกจากสังสารวัฏ

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า นิยฺยานิยา คำนั้นพึงทราบความหมายว่า นิยยานิยะ คือ ธรรมที่ออกจากสังสารวัฏ

[คำว่า เนยฺยานิก มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ธรรมที่ประกอบในการออกจากสังสารวัฏ = นิยฺยาเน นิยุตฺตาติ เนยฺยานิกา (ลง อิก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

- ธรรมที่ควรให้ผลที่เรียกว่าการออกจากสังสารวัฏ = นิยฺยานสงฺขาตํ ผลํ อรหนฺตีติ เนยฺยานิกา (ลง อิก ปัจจัยใน ผลํ อรหติ ตัทธิต)

- ธรรมที่มีการออกจากสังสารวัฏเป็นผล = นิยฺยานํ ปโยชนํ เอเตสนฺติ เนยฺยานิกา (ลง อิก ปัจจัยใน ปโยชน ตัทธิต)

คำว่า นิยฺยานิก ลง อิก ปัจจัยใน อสฺสตฺถิ ตัทธิต ส่วนคำว่า นิยฺยานิย ลง อนีย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แล้วรัสสะ อี เป็น อิ]

คำเป็นต้นว่า เอวํ อกุสลาปิ ธมฺมา (เช่นเดียวกันนี้ แม้อกุศลธรรมก็ถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะมีลักษณะเดียวกัน) หมายความว่า บัณฑิตควรนำอกุศลธรรมมาแสดงไว้โดยความมีลักษณะเดียวกัน ดังที่ข้าพเจ้าได้นำกุศลธรรมออกมาแสดงไว้โดยความมีลักษณะเดียวกัน

ท่านจะแสดงว่าควรนำออกมาแสดงโดยความมีที่ตั้งเหมือนกันโดยการละ จึงกล่าวว่า ปหานํ อพฺภตฺถํ คจฺฉนฺติ (ถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้)

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า จตูสุ สติปฏฺฐาเนสุ (ในสติปัฏฐาน ๔) เป็นต้น เพื่อแสดงการละนั้น

พากย์นั้นมีความหมายว่า เมื่อภิกษุเจริญสติปัฏฐาน ๔ มีการตามรู้กองรูปเป็นต้นอยู่ วิปัลลาส ๔ อันมีความสำคัญผิดในสิ่งที่ไม่งามว่างามเป็นต้น ย่อมถูกละได้[เพราะเป็นปฏิปักษ์โดยตรง] และอาหาร ๔ มีกพฬีการาหารเป็นต้นของเธอย่อมถึงความรู้ชัด กิเลสอันมีกามราคะเป็นต้นที่ขัดขวางความรู้ชัดอาหารนั้นย่อมถูกกำจัดไป เพราะมีลักษณะเดียวกันกับวิปัลลาสเหล่านั้นโดยความเป็นสภาพที่ควรละ

บัณฑิตพึงประกอบเนื้อความในคำทั้งปวงอย่างนี้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า เอวํ อกุสลาปิ ธมฺมา เอกลกฺขณตฺตา ปหานํ อพฺภตฺถํ คจฺฉนฺติ (เช่นเดียวกันนี้ แม้อกุศลธรรมก็ถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะมีลักษณะเดียวกัน)

บัดนี้ ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า ยตฺถ วา ปน (อีกอย่างหนึ่ง สุขเวทนาทรงแสดงไว้ในเทศนาใด สุขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ และอริยสัจที่เป็นเหตุแห่งทุกข์ ก็เป็นอันแสดงไว้ในเทศนานั้น) เพื่อแสดงอุทาหรณ์ของลักขณหาระโดยประเภทอื่น

ในพากย์นั้น คำว่า ยตฺถ คือ ในเทศนาใด

วา ศัพท์มีความหมายว่า วิกัปป์ [แปลว่า อีกอย่างหนึ่ง]

ปน ศัพท์เป็นคำยังบทให้เต็ม [ไม่มีความหมายเฉพาะใดๆ]

คำว่า รูปินฺทฺริยํ (รูปอินทรีย์) คือ รูปอินทรีย์ ๘ อย่างที่มีลักษณะแปรปรวน [คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ และรูปชีวิตินทรีย์]

คำว่า ตตฺถ คือ ในเทศนานั้น

คำว่า รูปธาตุ (รูปธาตุ) คือ ธาตุที่มีสภาวะแปรปรวน ๑๐ อย่าง [คือ จักขุธาตุ โสตธาตุ...กายธาตุ รูปธาตุ สัททธาตุ...โผฏฐัพพธาตุ]

คำว่า รูปายตนํ (รูปอายตนะ) คือ อายตนะที่มีสภาวะแปรปรวน ๑๐ อย่าง หมายความว่า อายตนะที่เป็นรูป ๑๐ อย่าง [คือ จักขายตนะ โสตายตนะ...กายายตนะ รูปายตนะ สัททายตนะ...โผฏฐัพพายตนะ]

ความหมายก็คือ พระพุทธองค์ทรงแสดงรูปเหล่านี้ เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยลักษณะแปรปรวน และทรงแสดงสุขินทรีย์พร้อมทั้งโสมนัสสินทรีย์ไว้ในเทศนานั้น เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความเป็นสุขเวทนา

คำว่า ทุกฺขสมุทโย จ อริยสจฺจํ (และอริยสัจที่เป็นเหตุแห่งทุกข์) นี้ กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยอกุศลโสมนัส หรือเนื่องด้วยกุศลที่เป็นอารมณ์ของอาสวะก็สมควรโดยแท้

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า สพฺโพ จ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท เทสิโต (และปฏิจจสมุปบาททั้งหมด ก็เป็นอันแสดงไว้ในเทศนานั้น)

คำว่า อวิชฺชานุสยิตตฺตา อทุกฺขมสุขาย เวทนาย (เพราะอวิชชานอนเนื่องอยู่ในอุเบกขาเวทนา) สอดคล้องกับพระพุทธดำรัสว่า

อทุกฺขมสุขาย เวทนาย อวิชฺชานุสโย อนุเสติ.[๑๕๐]

"อวิชชานุสัยย่อมนอนเนื่องในอุเบกขาเวทนา"

คำนั้นแสดงว่า อวิชชาได้ถูกถือเอาแล้วด้วยคำว่า อทุกขมสุขเวทนา (อุเบกขา-เวทนา)

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา (สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) เพื่อแสดงว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาททั้งหมดเมื่อมีการถือเอาอวิชชา

จ ศัพท์ในคำนี้ว่า โส จ (แต่ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั้น) มีความหมายแสดงฝ่ายตรงกันข้าม [แปลว่า แต่]

จ ศัพท์ดังกล่าวแสดงข้อความพิเศษที่จักกล่าวต่อไปนี้ว่า ปฏิจจสมุปบาทนั้นมี ๒ ประการโดยจำแนกเป็นอนุโลมและปฏิโลม ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายอนุโลม ท่านกล่าวว่า สราค-สโทสสโมหสํกิเลสปกฺเขน หาตพฺโพ (พึงละได้เพราะเป็นฝ่ายเศร้าหมองซึ่งเกิดร่วมกับราคะ โทสะ และโมหะ) ตามที่แสดงไว้[ในเนตติปกรณ์] ส่วนปฏิจจสมุปบาทฝ่ายปฏิโลม ตรัสไว้ในพระบาลีด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

อวิชฺชาย เตฺวว อเสสวิราคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ.[๑๕๑]

"สังขารดับเพราะอวิชชาดับสนิทโดยสิ้นเชิง"

ด้วยเหตุดังกล่าว ท่านจึงกล่าวว่า วีตราควีตโทสวีตโมหอริยธมฺเมหิ หาตพฺโพ (พึงละได้ด้วยอริยธรรมอันปราศจากราคะ ปราศจากโทสะ และปราศจากโมหะ) โดยหมายเอาข้อความนั้น

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า เอวํ เย ธมฺมา (โดยประการดังนี้ ธรรมเหล่าใด) เป็นต้น เพื่อแสดงนัยของการประกอบลักขณหาระด้วยการแสดงความมีลักษณะอย่างเดียวกัน

ในพากย์นั้น คำว่า กิจฺจโต (หน้าที่) คือ หน้าที่ของรูปธรรมอันมีการทรงไว้ของปฐวีธาตุเป็นต้น และหน้าที่ของนามธรรมมีการกระทบของผัสสะเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง หน้าที่คือความเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นปัจจยุปบันนั้นๆ ของธรรมที่เป็นปัจจัยนั้นๆ

คำว่า ลกฺขณโต (ลักษณะพิเศษ) คือ สภาพมีความแข็งและการกระทบ เป็นต้น

คำว่า สามญฺญโต (ลักษณะทั่วไป) คือ ลักษณะมีการแปรปรวนและการน้อมไป [สู่อารมณ์]เป็นต้น ความไม่เที่ยงเป็นต้น และความเป็นขันธ์ อายตนะ เป็นต้น

คำว่า จุตูปปาตโต (การเกิดขึ้นแล้วดับไป) คือ การเกิดขึ้นและดับไปของสังขตธรรม หมายความว่า มีการเกิดขึ้นและดับอย่างเดียวกัน

อนึ่ง ในเรื่องนี้ จ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมข้อความว่า

- ความเป็นไปพร้อมกัน
- ความมีเหตุเสมอกัน
- ความมีผลเสมอกัน
- ความมีภูมิเสมอกัน
- ความมีขอบเขตเสมอกัน
- ความมีอารมณ์เสมอกัน เป็นต้น

คำที่เหลือมีข้อความปรากฏชัดนั่นแหละ

จบ คำอธิบายลักขณหารวิภังค์

ยสฺส ปปญฺจา ฐิตี จ นตฺถิ
สนฺทานํ ปลิฆญฺจ วีติวตฺโต
ตํ นิตฺตณฺหํ มุนึ จรนฺตํ
น วิชานาติ สเทวโกปิ โลโก.

ขุ. อุ. ๒๕.๖๗.๒๐๘

"ผู้ใดปราศจากธรรมให้เนิ่นช้าและธรรมให้ดำรงอยู่ในสังสารวัฏ ล่วงพ้นบ่วงตัณหาและลิ่มอวิชชาได้ ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกย่อมไม่รู้เห็นมุนีผู้ปราศจากตัณหานั้นเที่ยวไปอยู่[ในโลก]"

๖. จตุพยูหหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายจตุพยูหหารวิภังค์)

[๒๕] คำว่า ตตฺถ กตโม จตุพฺยูโห หาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้น จตุพยูหหาระคืออะไร) เป็นต้น เป็นจตุพยูหหารวิภังค์

ในพากย์นั้น คำว่า พฺยญฺชเนน สุตฺตสฺส เนรุตฺตญฺจ อธิปฺปาโย จ นิทานญฺจ ปุพฺพาปรสนฺธิ จ คเวสิตพฺโพ (บัณฑิตพึงแสวงหารูปวิเคราะห์ ความมุ่งหมาย เหตุของการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงพระสูตรหน้ากับพระสูตรหลัง ด้วยคำศัพท์ในพระพุทธพจน์) แสดงจตุพยูหหาระโดยสังเขปเป็นลำดับแรก

คำว่า พฺยญฺชเนน (คำศัพท์) นี้แสดงว่า เนื้อความของบทในจตุพยูหหาระนี้พึงนำออกแสดงโดยมีคำศัพท์เป็นหลัก [แต่แสดงเนื้อความไว้โดยอ้อมอีกด้วย] เพราะจตุพยูหหาระเป็นการจำแนกศัพท์ของพระพุทธพจน์ในหาระทั้งหลาย

คำว่า เนรุตฺตํ แปลว่า รูปวิเคราะห์ หมายถึง คำแสดงความหมายโดยประการต่างๆ คำ ว่า นิรุตตะนั่นแหละ ชื่อว่า เนรุตตะ [โดยแปลง อิ ใน นิ เป็น เอ] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยา นิรุตฺติ ปทสํหิตา (รูปวิเคราะห์ซึ่งประกอบไว้ในบท) คำนั้นหมายความว่า รูปวิเคราะห์ชื่อว่า เนรุตตะ คือ ศัพท์ที่ประกอบในบท ความหมายคือ ศัพท์แสดงความหมายที่มีจริงซึ่งดำเนินไปตามเนื้อความนั้นๆ ที่ควรกล่าวโดยประกอบด้วยลิงค์ พจน์ กาล สาธนะ และบุรุษ เป็นต้นโดยพิเศษ สมจริงดังคำกล่าวว่า ยํ ธมฺมานํ นามโส ญาณํ (เป็นเหตุให้รู้จักธรรมทั้งหลายโดยชื่อ[ที่แตกต่างกัน])

ในพากย์นั้น คำว่า ยํ เป็นนิบาตในความหมายว่า เหตุ หมายความว่า ด้วยรูปวิเคราะห์ที่เป็นเหตุ

คำว่า ธมฺมานํ (ธรรมทั้งหลาย) คือ เญยยธรรมทั้งหลาย

คำว่า นามโส (โดยชื่อ) หมายความว่า ความรู้ย่อมเป็นไปโดยชื่อพิเศษอย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุ ผัสสะ ขันธ์ ธาตุ นายติสสะ นายผุสสะ เป็นต้น ข้อนี้ชื่อว่า สภาวนิรุตติ (ภาษาที่แสดงความหมายที่มีจริงตามศัพท์) เพราะการรับเอาเสียงว่า ปฐวี เป็นต้น แล้วเข้าใจเนื้อความของเสียงต่อจากนั้นโดยมีการหมายรู้เป็นเหตุ ย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยการรับเอานามบัญญัติ (บัญญัติแสดงชื่อ) ที่เปลี่ยนแปลงไม่แน่นอนนั้นๆ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ปทสังหิตา คือ ศัพท์ที่ประกอบด้วยบท เพราะมีความเข้าใจความหมายของบทได้ด้วยบท และความเข้าใจดังกล่าวย่อมมีได้เมื่อรับเอาบัญญัติที่เป็นเหตุให้เกิดศัพท์แสดงเนื้อความ

อนึ่ง บัญญัตินั้นประกอบด้วยบทที่เรียกว่ารูปวิเคราะห์แล้ว ย่อมแสดงเนื้อความของบท ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปทสํหิตา (ศัพท์ที่ประกอบด้วยบท)

[คำว่า ปทสํหิต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ศัพท์ที่ประกอบในบท = ปเทสุ สํหิตา ปทสํหิตา (สัตตมีตัปปุริสสมาส)
- ศัพท์ที่ประกอบด้วยบท = ปเทน สํหิตา ปทสํหิตา (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

ท่านอธิบายเนื้อความของบทว่า ธมฺมานํ นามโส ญาณํ (เป็นเหตุให้รู้จักธรรมทั้งหลายโดยชื่อ) ด้วยคำว่า ยทา หิ ภิกฺขุ (เมื่อใด ภิกษุย่อมรู้ชื่อของอรรถ ย่อมรู้ชื่อของธรรม ย่อมแสดงชื่อนั้นไว้ตามอรรถและธรรมนั้นๆ ภิกษุนี้ย่อมเรียกว่า ผู้ฉลาดในอรรถ) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า อตฺถสฺส (อรรถ) คือ เนื้อความที่ศัพท์สื่อถึง

คำว่า นามํ ชานาติ (ย่อมรู้ชื่อ) หมายความว่า ย่อมรู้ชื่อว่าบุคคลนั้นมีชื่ออย่างนี้ด้วยนามบัญญัติ

คำว่า ธมฺมสฺส (ธรรม) คือ สภาวธรรม

คำว่า ตถา ตถา นํ อภินิโรเปติ (ย่อมแสดงชื่อนั้นไว้ตามอรรถและธรรมนั้นๆ) หมายความว่า ย่อมแสดงชื่อนั้นไว้ตามอรรถและธรรมที่ควรกล่าวไว้นั้นๆ

ด้วยถ้อยคำดังนี้ พึงสัมพันธ์[ข้อความ]ว่า ภิกษุนี้เรียกว่า ผู้ฉลาดในอรรถ จนถึงคำเรียกว่า ผู้ฉลาดในบัญญัติที่มีความหมายหลายอย่าง

ในพากย์นั้น คำว่า อตฺถกุสโล (ผู้ฉลาดในอรรถ) คือ ผู้ฉลาดในเนื้อความของพระบาลี

คำว่า ธมฺมกุสโล (ผู้ฉลาดในธรรม) คือ ผู้ฉลาดในพระบาลี

คำว่า พฺยญฺชนกุสโล (ผู้ฉลาดในพยัญชนะ) คือ ผู้ฉลาดในพยางค์และพากย์

คำว่า นิรุตฺติกุสโล แปลว่า ผู้ฉลาดในรูปวิเคราะห์

คำว่า ปุพฺพาปรกุสโล (ผู้ฉลาดในเบื้องต้นและเบื้องปลาย) คือ ผู้ฉลาดในเบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งเทศนา

คำว่า อตีตาธิวจนกุสโล แปลว่า ผู้ฉลาดในบัญญัติที่เป็นอดีต

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า เอวํ สพฺพานิ กาตพฺพานิ ชนปทนิรุตฺตานิ (โดยประการอย่างนี้ บัณฑิตพึงกล่าวถ้อยคำของชาวแว่นแคว้นทั้งปวง) หมายความว่า บัณฑิตพึงกล่าวถ้อยคำของชาวโลกทั้งหมดนั้นโดยเนื่องด้วยรูปวิเคราะห์ในพระพุทธพจน์ตามสมควร

คำว่า สพฺพา จ ชนปทนิรุตฺติโย (กล่าวชื่อที่ปรากฏในชาวแว่นแคว้นทั้งปวง) หมายความว่า พึงกล่าวชื่อทั้งหมดทางโลกตามสมควร สมจริงดังคำกล่าวว่า

สมญฺญํ นาติธาเวยฺย.[๑๕๒]

“บุคคลไม่พึงล่วงเลยชื่อ[ทางโลก]”

โดยแท้จริงแล้ว ความเข้าใจปรมัตถสัจจะย่อมมีได้โดยมีสัมมุติสัจจะเป็นหลักนั่นเทียว

[๒๖] ขึ้นชื่อว่าศัพท์ยากในกัณฑ์ที่อธิบายความ หามีไม่

[๒๗] ในกัณฑ์แสดงเรื่องราว คำว่า อิมินา วตฺถุนา (ด้วยเหตุนี้) คือ ด้วยเหตุที่เรียกว่าการกล่าวถึงบุตรและโคเป็นต้นนี้ อันที่จริง เหตุได้ชื่อว่านิทานะบ้าง วัตถุบ้าง ในเรื่องนี้

พึงทราบการนำเหตุออกมาแสดงไว้ในที่ทั้งปวงตามนัยนี้

พระดำรัสว่า กามนฺธา (ผู้มืดมนเพราะกาม) หมายความว่า ผู้มืดมนด้วยกิเลสกาม

พระดำรัสว่า ชาลสญฺฉนฺนา แปลว่า ถูกตาข่ายตัณหาปกคลุมไว้

คำว่า ตณฺหาฉทนฉาทิตา (ถูกเครื่องมุงคือตัณหาปกปิดไว้) หมายความว่า ถูกความมืดคือตัณหาปกปิดไว้

พระดำรัสว่า พนฺธนาพทฺธา (ถูกเครื่องผูกผูกไว้แล้ว) หมายความว่า ถูกเครื่องผูกคือกามคุณผูกไว้แล้ว

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า ปมตฺตพนฺธนา บ้าง หมายความว่า ถูกผูกไว้ด้วยความประมาท

คำว่า ปุพฺพาปเรน (ด้วยข้อความหน้ากับข้อความหลัง) หมายความว่า ด้วยเทศนาอื่นที่อยู่หน้าหรืออยู่หลัง

คำว่า ยุชฺชติ (ย่อมประกอบ) หมายความว่า ย่อมถึงการประกอบ คือ ย่อมสอดคล้องกัน

คำว่า อิเมหิ ปเทหิ ปริยุฏฺฐาเนหิ (คำที่แสดงปริยุฏฐานกิเลสเหล่านี้) คือ บทเหล่านี้ในคาถาดังที่ได้กล่าวไว้แล้วที่แสดงปริยุฏฐานกิเลส

คำว่า สาเยว ตณฺหา (ตัณหานั้นนั่นแหละ) คือ ตัณหาที่กล่าวไว้แล้วในคาถาก่อน

คำว่า ยญฺจาห เป็นต้นแสดงข้อความหน้ากับข้อความหลังโดยเทียบเคียงข้อความในคาถาทั้งสอง

คำว่า ปโยเคน แปลว่า ด้วยการปรากฏ

คำว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น) หมายความว่า ตัณหาเกิดขึ้นเองแล้วในกระแสจิตใด ย่อมไม่ให้กระแสจิตนั้นหลุดพ้นไปได้ ย่อมล่อลวงชวนให้รักด้วยอารมณ์ต่าง ๆ ครอบงำจิตตั้งอยู่ด้วยกิเลส ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสถึงเครื่องผูกคือตัณหาโดยความเป็นกิเลสและสภาพกลุ้มรุมจิต

ปปัญจะ คือ ธรรมให้เนิ่นช้า กล่าวคือ ตั้งไว้นานในสังสารวัฏ

คำว่า ฐิติ คือ ธรรมให้ดำรงอยู่ในสังสารวัฏ

คำว่า สันทานะ คือ ตัณหาที่เหมือนบ่วง เพราะเป็นสภาพคล้องไว้

คำว่า ปลิฆะ คือ อวิชชาที่เหมือนลิ่ม เพราะขัดขวางการเข้าไปสู่อมตมหานคร[คือพระนิพพาน]

บุคคลนั้นชื่อว่า ผู้ปราศจากตัณหา เพราะขจัดตัณหาโดยสิ้นเชิง

ท่านชื่อว่า มุนี (ผู้รู้) เพราะรู้ประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น พร้อมทั้งรู้โลกนี้และโลกหน้า

พึงทราบข้อความของบทในคาถาอย่างนี้

ข้อความของธรรมให้เนิ่นช้าเป็นต้น จำแนกไว้ในพระบาลี[เนตติปกรณ์]นั่นแหละ

ในเรื่องนั้น ธรรมให้เนิ่นช้าเป็นต้นนี้ของบุคคลใดพินาศแล้ว แม้ตัณหาเพียงส่วนหนึ่งย่อมไม่มีแก่เขา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โย เอตํ สพฺพํ สมติกฺกนฺโต, อยํ วุจฺจติ นิตฺตณฺโห (บุคคลใดล่วงพ้นกิเลสให้เนิ่นช้า สังขาร ธรรมให้ดำรงอยู่ในสังสารวัฏ บ่วงตัณหา และลิ่มอวิชชาทั้งหมดนั้น บุคคลนี้เรียกว่า ผู้ปราศจากตัณหา)

[๒๘] คำว่า ปริยุฏฺฐานํ (ฟูขึ้นในจิต) คือ ตัณหาวิจริตที่กล่าวไว้ว่า ตณฺหาย ปริยุฏฺฐานํ (การฟูขึ้นของตัณหา)

คำว่า สงฺขารา คือ สังขารทั้งหลายอันมีตัณหา ทิฏฐิ และมานะเป็นเหตุ ซึ่งกล่าวไว้ว่า ตทภิสงฺขตา สงฺขารา (สังขารที่ถูกปรุงแต่งโดยตัณหา ทิฏฐิ และมานะนั้น)

อนึ่ง พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ทิฏฺฐธมฺมเวทนียา วา (พึงให้ผลในอัตภาพนี้) เป็นต้น เพื่อแจกแจงสังขารเหล่านั้นโดยเนื่องด้วยโอกาสให้ผล เพราะเจตนาดวงแรกในชวนเจตนา ๗ ดวงให้ผลในอัตภาพนี้เมื่อมีปัจจัยพร้อมเพรียงกัน เจตนาดวงสุดท้ายให้ผลในอัตภาพถัดไป ส่วนเจตนาตรงกลางระหว่างเจตนาทั้งสองให้ผลในภพใดภพหนึ่ง[จนกว่าจะบรรลุพระนิพพาน]

แม้ตัณหาที่ประกอบด้วยเจตนานั้นๆ ก็มี ๓ อย่างเหมือนเจตนา โดยความเป็นตัณหาที่ให้ผลในอัตภาพนี้ เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอวํ ตณฺหา ติวิธํ ผลํ เทติ (ตัณหาย่อมให้ผล ๓ ประการ ฉันนั้น)

คำว่า ปุพฺพาปเรน ยุชฺชติ (พระพุทธพจน์นี้ย่อมประกอบด้วยข้อความหน้ากับข้อความหลัง) หมายความว่า พระพุทธพจน์ที่กล่าวไว้ก่อนว่าสังขารให้ผลในอัตภาพนี้เป็นต้น ย่อมสอดคล้องเสมอกับพระพุทธพจน์อื่นที่กล่าวว่ากรรมให้ผลในอัตภาพนี้เป็นต้น เหมือนน้ำในแม่น้ำคงคากลมกลืนเข้ากันได้กับน้ำในแม่น้ำยมุนา ฉะนั้น

คำว่า สงฺขารา ทสฺสนพเลน (สังขารทั้งหลายพึงละได้ด้วยกำลังแห่งปฐมมรรค) หมายความว่า สังขารทั้งหลายในจิตตุปบาท ๕ ดวง คือ ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ และวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ พึงละได้ด้วยกำลังปัญญาแห่งปฐมมรรค

คำว่า ฉตฺตึส ตณฺหาวิจริตานิ ภาวนาพเลน (ข่ายตัณหา ๓๖ พึงละได้ด้วยกำลังแห่งการเจริญมรรคขั้นสูง) กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยกิเลสที่เหลือจากกิเลสที่ถูกปฐมมรรคละแล้ว มิใช่กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยกิเลสทั้งปวง

คำว่า อนุพนฺโธ (การสืบต่อ) คือ การดำเนินไปอย่างต่อเนื่องของตัณหาเป็นต้น

ข้อความที่ตรัสไว้ด้วยพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า ปปญฺเจติ (เพราะดำริถึงรูปที่พึงรู้ได้ด้วยจักษุ อันเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน จึงทำให้เนิ่นช้า) และราธสูตร ย่อมสอดคล้องกับคำว่า โย จาปิ ปปญฺโจ (กล่าวคือ ธรรมให้เนิ่นช้า สังขารทั้งหลาย และความเพลิดเพลินรูปอันเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งหมดนี้มีเนื้อความเป็นอย่างเดียวกันแต่พระผู้มีพระภาคตรัสพระธรรมเทศนาอันหาประมาณมิได้ไว้ด้วยถ้อยคำที่แตกต่างกัน) เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิทํ เอกตฺถํ (ทั้งหมดนี้มีเนื้อความอย่างเดียวกัน)

[บุคคลย่อมรู้รูปปัจจุบันอย่างเดียวด้วยจักษุประสาทในปัจจุบันขณะด้วยปัจจักขญาณ คือ ปัญญาเห็นประจักษ์ และสามารถอนุมานรู้รูปที่เป็นอดีตและอนาคตด้วยอนุมานญาณ คือ ปัญญาอนุมานรู้ในขณะที่บรรลุวิปัสสนาญาณตั้งแต่สัมมสนญาณเป็นต้นไปแล้ว]

ท่านกล่าวว่า อปิ จ (แต่พระผู้มีพระภาคตรัสพระธรรมเทศนาอันหาประมาณมิได้ไว้ด้วยถ้อยคำที่แตกต่างกัน) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าความต่างกันแห่งพระเทศนามีอยู่

คำว่า เอวํ (โดยประการดังนี้) คือ โดยประการที่กล่าวมาแล้วนี้

คำว่า สุตฺเตน (กับพระสูตร) คือ กับพระสูตรที่อธิบายอยู่

คำว่า สุตฺตํ (พระสูตร) คือ พระสูตรอื่น

คำว่า สํสนฺทยิตฺวา (เทียบเคียง) หมายความว่า ปะปนกัน คือ กระทำให้เนื้อความเสมอกัน

คำว่า ปุพฺพาปเรน สทฺธึ โยชยิตฺวา (ประกอบข้อความเข้ากับพระสูตรหน้าและพระสูตรหลัง) หมายความว่า ประกอบข้อความให้สัมพันธ์กับพระสูตรหน้าและพระสูตรหลัง

ท่านอธิบายความที่กล่าวไว้ให้ชัดเจน[ด้วยคำว่า สุตฺตํ นิทฺทิฏฺฐํ ภวติ (แล้วอธิบายพระสูตรเถิด)] ดังนั้น ท่านจึงแสดงเนื้อความของพระสูตรไว้ คือ ขยายความไว้ด้วยการแสดงพระสูตรอื่น

ท่านกล่าวว่า โส จายํ (อนึ่ง การเชื่อมโยงส่วนหน้ากับส่วนหลังนั้น) เป็นต้น เพื่อแสดงว่า การเทียบเคียงกับพระสูตรอื่นอย่างเดียวไม่ใช่การเชื่อมโยงส่วนหน้ากับส่วนหลัง แต่มีอย่างอื่นอีก

ในพากย์นั้น อตฺถสนฺธิ (การเชื่อมโยงอรรถ) คือ การสัมพันธ์เนื้อความโดยเนื่องด้วยกิริยาและการกเป็นต้น

[เช่นในประโยคว่า ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ คำว่า ปุริโส เป็นวุตฺตกัตตาใน คจฺฉติ คำว่า มคฺคํ เป็นอวุตฺตกรรมใน คจฺฉติ คำว่า คจฺฉติ เป็นอาขยาตบท กัตฺตุวาจก ดังนี้เป็นต้น]

การเชื่อมโยงอรรถนั้นย่อมมีได้แก่กลุ่มอรรถ ๖ มีสังกาสนาเป็นต้นเท่านั้น เพราะเนื้อความของบททั้งหมดนับเข้าในกลุ่มอรรถนั้น และการเชื่อมโยงก็ไม่ใช่ข้อความเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อตฺถสนฺธิ ฉปฺปทานิ (การเชื่อมโยงเนื้อความเป็นกลุ่มอรรถ ๖)

อนึ่ง บทนามเป็นต้นทั้งหมดที่มิได้นับเข้าด้วยกลุ่มศัพท์ ๖ หามีไม่ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า พฺยญฺชนสนฺธิ ฉปฺปทานิ (การเชื่อมโยงศัพท์เป็นกลุ่มศัพท์ ๖)

คำว่า เทสนาสนฺธิ (การเชื่อมโยงเทศนา) หมายความว่า การเชื่อมโยงเทศนากับเทศนาอื่นตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า น จ ปถวึ นิสฺสาย (ไม่เพ่งปฐวีเป็นอารมณ์) หมายความว่า ไม่กระทำปฐวีให้เป็นที่อาศัยคืออารมณ์ ความหมายคือ ไม่รับเอาปฐวีเป็นอารมณ์

คำว่า ฌายี (ผู้เพ่ง) คือ ผู้เพ่งด้วยฌานกล่าวคือผลสมาบัติ โดยแท้จริงแล้วบุคคลนั้นย่อมหน่วงเอานิพพานที่พ้นไปจากสังขารทั้งปวงเป็นอารมณ์ ย่อมเพ่งด้วยการเข้าสมาบัติ จึงกล่าวว่า ไม่เพ่งปฐวีเป็นอารมณ์

แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

อนึ่ง กามภพและรูปภพทั้งหมดย่อมถือเอาด้วยมหาภูตรูป ๔ ในเรื่องนี้ เพราะดำเนินไปเนื่องด้วยรูป ส่วนอรูปภพย่อมถือเอาโดยตรง ดังนั้น ท่านได้ถือเอาโลกทั้งหมดแล้วจะแสดงโลกนั้นโดยปริยายอื่นอีก จึงกล่าวว่า น จ อิมํ โลกํ (ไม่เพ่งโลกนี้) เป็นต้น ความจริงแล้วโลกทั้งหมดมีเพียง ๒ ส่วน คือ โลกนี้ และโลกหน้า

อนึ่ง โดยเหตุที่โลกนี้คือกระแสขันธ์ของเหล่าสัตว์ที่เป็นอัตภาพปัจจุบันโดยพิเศษและโลกหน้าคือกระแสขันธ์ที่นับเข้าในภพอื่น ส่วนกระแสรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ [รูปของสิ่งที่ไม่มีชีวิต] เป็นสิ่งที่พ้นไปจากโลกนี้และโลกหน้านั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยมิทํ อุภยมนฺตเรน (ไม่เพ่งรูปภายนอกที่ไม่มีชีวิตอันเว้นจากโลกทั้งสอง) โดยหมายเอาข้อความดังกล่าว

บุคคลใดถือเอาคำว่า อุภยมนฺตเรน (สิ่งที่เว้นจากโลกทั้งสอง) ย่อมประสงค์เอาว่ามีภพในระหว่าง[จุติและปฏิสนธิ] ความเห็นของพวกเขานั้นเป็นความเห็นผิด เพราะภพในระหว่างถูกปฏิเสธไว้ในพระอภิธรรม

คำว่า ทิฏฺฐํ (รูปที่เห็น) คือ รูปายตนะ (สีต่างๆ)

คำว่า สุตํ (เสียงที่ได้ยิน) คือ สัททายตนะ

คำว่า มุตํ (กลิ่น รส สิ่งที่กระทบสัมผัสซึ่งใจรับรู้) คือ คันธายตนะ รสายตนะ และโผฏฐัพพายตนะ เพราะเป็นสิ่งที่รับเอาไว้เมื่อถึง[ปสาทรูป]แล้ว

คำว่า วิญฺญาตํ (สุขุมรูปอันเป็นธรรมารมณ์ที่รู้ทางใจ) คือ รูปที่นับเข้าในธรรมารมณ์ที่เหลือ

คำว่า ปตฺตํ (มาถึงแล้ว) หมายความว่า มาถึงแล้วโดยแสวงหาหรือไม่แสวงหา

คำว่า ปริเยสิตํ (แสวงหาแล้ว) หมายความว่า แสวงหาสิ่งที่มาถึงแล้วหรือยังไม่มาถึง

คำว่า วิตกฺกิตํ วิจาริตํ (ตรึกตรองแล้ว) หมายความว่า ยึดหน่วงไว้ด้วยการตรึกและการตรอง

คำว่า มนสานุจินฺติตํ แปลว่า ดำริอยู่เนืองๆ ด้วยจิตแล้ว

คำว่า อยํ สเทวเก...อนิสฺสิเตน จิตฺเตน น ญายติ ฌายนฺโต (พระขีณาสพนี้มีจิตที่ไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิ เพ่งพระนิพพานเป็นอารมณ์อยู่ ใครๆ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณะ พราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ ย่อมไม่รู้[ว่าท่านเพ่งพระนิพพานเป็นอารมณ์อยู่]) หมายความว่า พระขีณาสพนี้เพ่งอยู่ด้วยฌานคือผลสมาบัติ ชื่อว่าเพ่งอยู่ด้วยจิตที่ไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิในที่ใดที่หนึ่ง คือ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณะ พราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ เพราะขจัดตัณหาและทิฏฐิได้แล้ว ดังนั้น ผู้ใดผู้หนึ่งในโลกจึงไม่รู้ว่าบุคคลนี้เพ่งพระนิพพานเป็นอารมณ์อยู่ สมจริงดังคำกล่าวว่า

นโม เต ปุริสาชญฺญ นโม เต ปุริสุตฺตม
ยสฺส เต นาภิชานาม กึ ตฺวํ นิสฺสาย ฌายสิ.[๑๕๓]

"ข้าแต่บุรุษอาชาไนย ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าแต่บุรุษผู้ดีเลิศ ข้าพระองค์ขอนอบน้อมพระองค์ ข้าพระองค์ไม่รู้ว่าพระองค์เพ่งสิ่งใดอยู่"

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ยถา มาโร (เหมือนมารผู้มีบาป) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าจิตของพระขีณาสพไม่อาศัยภพใดภพหนึ่ง[โดยอ้าง]โคธิกสูตรและวักกลิสูตร

คำว่า วิญฺญาณํ สมนฺเวสนฺโต (แสวงหาวิญญาณจิต) หมายความว่า แสวงหาวิญญาณจิตต่อจากปรินิพพาน

พระมหากัจจายนะแสดงเหตุแห่งการไม่เห็นด้วยคำว่า ปปญฺจาตีโต (เพราะท่านล่วงพ้นธรรมให้เนิ่นช้า และไม่มีที่อาศัยคือทิฏฐิ เพราะละตัณหาได้แล้ว) เป็นต้น

คำว่า อนิสฺสิตจิตฺตา น ญายนฺติ ฌายมานา (พระขีณาสพทั้งหลายมีจิตที่ไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิ เพ่งพระนิพพานเป็นอารมณ์อยู่ ใครๆ ย่อมไม่รู้) หมายความว่า มารเป็นต้นไม่อาจรู้วาระจิตของพระขีณาสพในนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่อย่างเดียวก็หามิได้ [เพราะไม่มีวาระจิตโดยสิ้นเชิง] แต่บุคคลเหล่านั้นยังไม่อาจรู้วาระจิตของพระขีณาสพแม้ในนิพพานธาตุที่มีขันธ์เหลืออยู่

คำว่า อยํ เทสนาสนฺธิ (ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นการเชื่อมโยงเทศนา) หมายความว่า การเทียบเคียงข้อความซึ่งกันและกันของพระสูตรทั้งหลายเหมือนโคธิกสูตรและวักกลิสูตรเป็นต้น ชื่อว่า การเชื่อมโยงเทศนา

คำว่า นิทฺเทสสนฺธิ (การเชื่อมโยงนิเทศ) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

นิทเทสสนธิ คือ การเชื่อมโยงนิเทศ หมายถึง การเชื่อมโยงนิเทศที่เป็นฝ่ายที่แสดงไว้ในภายหลังกับนิเทศที่เป็นฝ่ายที่แสดงสูตรไว้ก่อน

อีกนัยหนึ่ง **นิทเทสสนธิ** คือ การเชื่อมโยงด้วยนิเทศ หมายถึง การเชื่อมโยงฝ่ายที่แสดงไว้ก่อนกับฝ่ายที่แสดงไว้ในภายหลัง

[คำว่า นิทฺเทสสนฺธิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การเชื่อมโยงนิเทศ = นิทฺเทสสฺส สนฺธิ นิทฺเทสสนฺธิ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- การเชื่อมโยงด้วยนิเทศ = นิทฺเทเสน สนฺธิ นิทฺเทสสนฺธิ (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

ท่านกล่าวว่า นิสฺสิตจิตฺตา (บุคคลผู้มีจิตอาศัย[ตัณหาและทิฏฐิ] พึงแสดงโดยฝ่ายอกุศล) เป็นต้นเพื่อแสดงข้อความนั้น เพราะพระผู้มีพระภาคมักแสดงวัฏฏะไว้ก่อนเป็นส่วนมาก แล้วจึงแสดงวิวัฏฏ์ต่อมา

ในพากย์นั้น **นิสสิตจิตตะ** คือ บุคคลผู้มีจิตอาศัย[ตัณหาและทิฏฐิ] หมายถึง บุคคล ความหมายก็คือ พึงแสดงด้วยเทศนาที่มีบุคคลเป็นที่ตั้ง (ปุคคลาธิฏฐาน) ส่วนโดยธรรมาธิฏฐานมีรูปวิเคราะห์ว่า **นิสสิตจิตตะ** คือ สูตรที่มีจิตอาศัย[ตัณหาและทิฏฐิ] หมายถึง ฐานะ คือสูตรที่มีจิตอาศัย อันเป็นไปโดยการอาศัยตัณหาและทิฏฐิ

ข้อความที่เหลือในเรื่องนี้ปรากฏชัดทั้งหมดนั่นเทียว

จบ คำอธิบายจตุพยูหหารวิภังค์

อุปการีสุ โย สาธุ   สาธุตฺเต ตสฺส โก คุโณ
อปการีสุ โย สาธุ   โส สาธุ สพฺภิ อุจฺจเต.

ปัญจตันตระ

"บุคคลใดทำดีตอบแก่ผู้มีอุปการะ ความดีของเขามิใช่สิ่งประเสริฐสุด แต่ความดีที่กระทำในผู้ที่ไม่เคยมีอุปการะ สัตบุรุษทั้งหลายย่อมสรรเสริญ"

๗. อาวัฏฏหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายอาวัฏฏหารวิภังค์)

[๒๙] คำว่า ตตฺถ กตโม อาวฏฺโฏ หาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้น อาวัฏฏหาระคืออะไร) เป็นต้น เป็นอาวัฏฏหารวิภังค์

ในพากย์นั้น พระดำรัสว่า อารมฺภถ (จงริเริ่ม) หมายความว่า จงกระทำความเพียรที่เรียกว่า อารัมภธาตุ

พระดำรัสว่า นิกฺกมถ (จงก้าวหน้า) หมายความว่า จงกระทำความเพียรที่ยิ่งไปกว่านั้นซึ่งเรียกว่า นิกกมธาตุ เพราะหลุดพ้นไปจากฝ่ายเกียจคร้าน

บาทคาถาว่า ยุญฺชถ พุทฺธสาสเน (จงประกอบความเพียรในพระพุทธศาสนา) หมายความว่า อารัมภธาตุและนิกกมธาตุย่อมสำเร็จด้วยการหมั่นประกอบความตื่นตัวแก่ผู้ดำรงอยู่ในธรรมเหล่านี้คือ การสำรวมศีล การคุ้มครองทวารในอินทรีย์ การรู้จักประมาณในการบริโภค และสติสัมปชัญญะ ดังนั้น พวกเธอจงเป็นอย่างนั้น [จงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลเป็นต้น] จงบากบั่นพากเพียรในคำสอนของพระผู้มีพระภาคที่เรียกว่าสมถะและวิปัสสนา

[คัมภีร์เนตติอรรถกถาฉบับปัจจุบันพบคำว่า ตถาภูตสมถวิปสฺสนาสงฺขาเต ภควโต สาสเน (ในคำสอนของพระผู้มีพระภาคที่เรียกว่าสมถะและวิปัสสนาอย่างนั้น) แต่คัมภีร์ฎีกา (หน้า ๘๑) อธิบายว่า ตถาภูตาติ สีลาทีหิ สมงฺคีภูตา (คำว่า ตถาภูตา [จงเป็นอย่างนั้น] หมายความว่า จงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลเป็นต้น) ในที่นี้จึงแปลตามคำอธิบายในฉบับฎีกาที่แยกคำว่า ตถาภูตา เป็นอีกบทหนึ่ง]

กึ่งคาถาว่า ธุนาถ มจฺจุโน เสนํ นฬาคารํว กุญฺชโร (จงกำจัดกองทัพแห่งมัจจุเหมือนช้างพลายทำลายเรือนไม้อ้อ ฉะนั้น) หมายความว่า พวกเธอผู้ปฏิบัติอยู่อย่างนี้จงกำจัด คือ ทำลาย ซึ่งกองกิเลสอันไร้พละกำลังที่เรียกว่ากองทัพแห่งมัจจุราชผู้เป็นใหญ่เหนือภูมิ ๓ โดยความหมายว่า เสนา คือ ผู้นำเหล่าสัตว์ไปสู่อำนาจ เปรียบเหมือนช้างพลายทำลายเรือนที่ทำไว้ด้วยไม้อ้อโดยพลัน ฉะนั้น

[กิเลสที่เกิดขึ้นเป็นเวลานานตลอดสังสารวัฏนี้ แม้จะดำรงอยู่ในจิตนานกว่ากุศลที่บุคคลอบรม ก็จัดว่ามีกำลังน้อยกว่ากุศล เพราะอาจถูกทำลายได้ด้วยกุศล ถ้ากิเลสมีกำลังมากกว่ากุศลแล้ว ชาวโลกคงไม่อาจหลุดพ้นจากวัฏสงสารได้ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อพลา นํ พลียนฺติ มทฺทนฺเตนํ ปริสฺสยา
ตโต นํ ทุกฺขมนฺเวติ นาวํ ภินฺนมิโวทกํ.[๑๕๔]

"อุปสรรค[มีราคะเป็นต้น]อันไม่มีกำลังย่อมครอบงำชนผู้ไร้ความเพียรนั้น ย่ำยีเขาอยู่ ทุกข์ย่อมติดตามเขาด้วยเหตุนั้น เหมือนน้ำไหลเข้าสู่เรือแตก"]

บัดนี้ พระมหากัจจายนะกล่าวว่า อารมฺภถ นิกฺกมถาติ วีริยสฺส ปทฏฺฐานํ (บาทคาถาว่า 'เธอทั้งหลายจงริเริ่ม จงก้าวหน้า' เป็นปทัฏฐานแก่วิริยะ) เพื่อแสดงโดยประกอบประโยชน์ในการกล่าวคาถานี้

ในพากย์นั้น พระดำรัสว่า อารมฺภถ นิกฺกมถ (เธอทั้งหลายจงริเริ่ม จงก้าวหน้า) นี้เป็นปทัฏฐานแก่วิริยะ คือ เป็นเหตุให้เกิดการประกอบความเพียร เพราะชักชวนในการปรารภความเพียร

การประกอบความเพียรเป็นภาวนา สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

โยคา เว ชายเต ภูริ อโยคา ภูริสงฺขโย
เอตํ เทฺวธาปถํ ญตฺวา ภวาย วิภวาย จ
ตถตฺตานํ นิเวเสยฺย ยถา ภูริ ปวฑฺฒติ.[๑๕๕]

"ปัญญาเกิดมีได้เพราะความเพียร เสื่อมไปเพราะไม่พากเพียร เมื่อรู้ทางเจริญและทางเสื่อมของปัญญาแล้ว ควรจะทำตนโดยวิถีทางที่ปัญญาจะเจริญ"

ในเรื่องนั้น ท่านประสงค์เอาสมาธิภาวนาในที่นี้ เพราะจักกล่าวถึงวิปัสสนาภาวนาต่อไป ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยุญฺชถ พุทฺธสาสเนติ สมาธิสฺส ปทฏฺฐานํ (กึ่งคาถาว่า 'จงประกอบความเพียรในพระพุทธศาสนา' เป็นปทัฏฐานแก่สมาธิ)

การกำจัดกองทัพกิเลสที่เรียกว่า กองทัพแห่งมัจจุ ย่อมมีได้ด้วยปัญญาเท่านั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ธุนาถ...ปทฏฺฐานํ (กึ่งคาถาว่า 'จงกำจัดกองทัพแห่งมัจจุ เหมือนช้างพลายกำจัดเรือนไม้อ้อ ฉะนั้น' เป็นปทัฏฐานแก่ปัญญา)

ท่านกล่าวไว้อีกว่า อารมฺภถ นิกฺกมถาติ วีริยินฺทฺริยสฺส ปทฏฺฐานํ (บาทคาถาว่า 'เธอทั้งหลายจงริเริ่ม จงก้าวหน้า' เป็นปทัฏฐานแก่วิริยินทรีย์) เป็นต้น เพื่อแสดงว่า ผู้สามารถละปปัญจธรรม (ธรรมที่ให้เนิ่นช้าในสังสารวัฏ คือ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ) ย่อมตัดรากเหง้าแห่งวัฏฏะและให้บรรลุวิวัฏฏ์ได้ เพราะมีหน้าที่เป็นใหญ่ในธรรมที่เกิดร่วมกับวิริยะ สมาธิ และปัญญา

คำว่า อิมานิ ปทฏฺฐานานิ เทสนา (เทศนาดังกล่าวเป็นปทัฏฐาน[แก่วิริยะเป็นต้น]) หมายความว่า ปทัฏฐานเหล่าใดของวิริยะเป็นต้นกล่าวไว้ด้วยคำว่า วีริยสฺส ปทฏฺฐานํ (เป็นปทัฏฐานแก่วิริยะ) ปทัฏฐานนั้นคือเทศนาว่า อารมฺภถ นิกฺกมถ เป็นต้น ไม่ใช่เหตุแห่งการปรารภความเพียรเป็นต้น ท่านได้อธิบายไว้แล้วอย่างนั้นนั่นแหละ [โดยไม่อธิบายว่าเหตุให้เกิดความเพียรเป็นต้นเป็นปทัฏฐานแก่วิริยะ]

[เหตุให้เกิดความเพียร เรียกว่า อารัมภวัตถุ มี ๘ ประการ[๑๕๖] คือ

๑. การปรารภความเพียรในเวลาก่อนจะทำงานโดยดำริว่า เราไม่อาจปฏิบัติธรรมได้ในเวลาทำงานอยู่

๒. การปรารภความเพียรในเวลาทำงานแล้วโดยดำริว่า เราไม่อาจปฏิบัติธรรมได้ในเวลาทำงานอยู่

๓. การปรารภความเพียรในเวลาก่อนจะเดินทางโดยดำริว่า เราไม่อาจปฏิบัติธรรมได้ในเวลาเดินทางอยู่

๔. การปรารภความเพียรในเวลาเดินทางแล้วโดยดำริว่า เราไม่อาจปฏิบัติธรรมได้ในเวลาเดินทางอยู่

๕. การปรารภความเพียรในเวลาได้รับอาหารน้อยทำให้ร่างกายเบา จึงดำริว่าเราจะปฏิบัติธรรมเมื่อร่างกายเบา

๖. การปรารภความเพียรในเวลาได้รับอาหารพอสมควรทำให้ร่างกายมีกำลัง จึงดำริว่า เราจะปฏิบัติธรรมเมื่อร่างกายมีกำลัง

๗. การปรารภความเพียรในเวลาเจ็บป่วยเล็กน้อยโดยดำริว่า เราจะปฏิบัติธรรมเมื่อโรคยังไม่กำเริบ

๘. การปรารภความเพียรในเวลาหายป่วยโดยดำริว่า เราจะปฏิบัติธรรมเมื่อโรคยังไม่เกิดขึ้นอีก]

ท่านนำข้อความมาแสดงไว้โดยความเป็นปทัฏฐานแก่เทศนาตามที่ตั้งไว้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ต้องการจะเวียนเทศนานั้นไปหาธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน จึงกล่าวว่า อยุญฺชนฺตานํ วา สตฺตานํ โยเค ยุญฺชนฺตานํ วา อารมฺโภ (การปรารภ[พระธรรมเทศนา]ย่อมมีแก่บุคคลผู้ไม่เพียรเจริญภาวนา หรือแก่ผู้เพียรเจริญภาวนาอยู่) เพื่อแสดงบุคคลผู้เป็นที่ตั้งของการเวียนไปหาโดยความเสมอกันเป็นต้นนั้น

ประโยคนั้นมีความหมายว่า การปรารภพระธรรมเทศนาย่อมมีแก่บุคคลผู้ไม่เพียรเจริญภาวนานั้น ผู้มีปัญญาไม่สุกงอม เพื่อให้เขารู้แจ้งในภายหน้าโดยความเป็นสิ่งที่อบรมไว้ หรือ[เพื่อการบรรลุคุณธรรมพิเศษ]แก่ผู้เพียรเจริญภาวนาอยู่

คำว่า โส ปมาโท ทุวิโธ (ความประมาท ๒ อย่าง) คือ ความประมาทที่ทำให้ไม่ประกอบภาวนามี ๒ อย่างโดยจำแนกตามเหตุของตน

คำว่า อญฺญาเณน (อวิชชา) คือ ความหลงที่ปกปิดลักษณะพิเศษของตน (สภาวลักษณะ) และลักษณะทั่วไป (สามัญญลักษณะ) ของเบญจขันธ์

คำว่า นิวุโต แปลว่า หุ้มห่อ

ในคำว่า เญยฺยฏฺฐานํ มีรูปวิเคราะห์ว่า เญยยัฏฐานะ คือ ที่ดำเนินไปแห่งความรู้ที่ควรรู้ว่า นี้คือรูป นี้คือความเกิดขึ้นของรูป เป็นต้น

แม้ความประมาทมีหลายประเภทโดยเนื่องด้วยอกุศลธรรมนั้น เพราะอกุศลธรรมแบ่งออกเป็นจำนวนมาก ก็เป็นอย่างเดียวโดยเนื่องด้วยอวิชชาที่เป็นมูลเหตุ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอกวิโธ อวิชฺชาย (ความประมาทด้วยอวิชชา ๑)

การได้รับ[อารมณ์] การตัดสินใจ ความหวงแหน และความตระหนี่ ย่อมนับเข้าในการแสวงหา การรักษา และการใช้สอย

[การได้รับรูปารมณ์เป็นต้นย่อมมีได้เมื่อมีการแสวงหา การได้รับอารมณ์จึงนับเข้าในการแสวงหา การตัดสินใจเรื่องราวต่างๆ ว่า เราจะใช้ทรัพย์เพียงนี้เพื่อรูปารมณ์ ทรัพย์เพียงนี้เพื่อสัททารมณ์ เป็นต้น ทรัพย์เพียงนี้เพื่อใช้สอยเอง ทรัพย์เพียงนี้เพื่อบุคคลอื่น ทรัพย์เพียงนี้เพื่อเก็บไว้ เป็นต้น ย่อมมีได้เมื่อมีการแสวงหา การตัดสินใจจึงนับเข้าในการแสวงหา แม้ความหวงแหน และความตระหนี่ก็มีได้เมื่อมีการแสวงหาเช่นเดียวกัน ส่วนความหวงแหนย่อมมีได้เมื่อมีการรักษา และความตระหนี่ก็มีได้เมื่อมีการใช้สอย ความหวงแหนจึงนับเข้าในการรักษา และความตระหนี่ก็นับเข้าในการใช้สอย]

ตัณหามีความผูกพันด้วยความพอใจยินดีโดยแท้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ติวิโธ ตณฺหาย (ความประมาทด้วยตัณหา ๓) โดยกล่าวตัณหาไว้ในเรื่องนี้แม้ในธรรมที่มีตัณหาเป็นมูล

คำว่า รูปีสุ ภเวสุ (ภพที่มีรูป) คือ รูปธรรม

คำว่า อชฺโฌสานํ (ความผูกพัน) หมายความว่า ความผูกพันด้วยตัณหา คำนี้อธิบายเนื้อความของคำว่า ตณฺหาย รูปกาโย ปทฏฺฐานํ (หมู่รูปเป็นปทัฏฐานแก่ตัณหา) โดยแท้จริงแล้ว เหล่าสตรีและบุรุษในสังสารวัฏที่หาเบื้องต้นมิได้เป็นผู้พอใจรูปของกันและกัน อนึ่ง ข้อความนี้พึงแสดงด้วยจิตตปริยาทานสูตร

[จิตตปริยาทานสูตร คือ สูตรที่ว่าด้วยรูปารมณ์เป็นต้นอันครอบงำกุศลจิต ได้แก่ สูตรที่พบในรูปาทิวรรคอันเป็นสูตรต้นในอังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต]

คำว่า อรูปีสุ สมฺโมโห (ความหลงไม่รู้จริงในนามธรรม) หมายความว่า ความหลงไม่รู้จริงในนามธรรม เพราะผัสสะเป็นต้นมีสภาพละเอียดยิ่ง และรู้ได้ยากถึงการจำแนกความสืบต่อ (สันตติบัญญัติ) หมู่ (สมูหบัญญัติ) หน้าที่ (กิจจบัญญัติ) อารมณ์ (อารัมมณ-บัญญัติ) และกลุ่ม (ฆนบัญญัติ) ของผัสสะเป็นต้น

มีคำที่เพิ่มเข้ามาว่า ดำรงอยู่ในเหล่าสัตว์

ท่านจำแนกตัณหาและอวิชชาที่ดำเนินไปโดยรับอุปาทานขันธ์ ๕ ที่เรียกว่าหมู่รูปและหมู่นามเป็นอารมณ์ ซึ่งกล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปโดยเนื่องด้วยอุปาทาน ๔ แล้ว ย่อมแสดงว่าขันธ์เป็นสภาพที่ควรกำหนดรู้พร้อมด้วยความเป็นทุกขสัจ และอุปาทานเป็นสภาพที่ควรละพร้อมด้วยความเป็นสมุทยสัจด้วยคำว่า ตตฺถ รูปกาโย (ในเรื่องนั้น หมู่รูป คือ รูปขันธ์) เป็นต้น

[๓๐] พระมหากัจจายนะนำสัจจะสองอย่างแรกมาแสดงโดยมีความประมาทเป็นเหตุสำคัญอย่างนี้แล้ว ได้กล่าวว่า ตตฺถ โย (ในเรื่องนั้น ความประมาทที่มีตัณหาเป็นมูลเหตุย่อมแสวงหาเพื่อทำสมบัติที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น) เป็นต้น เพื่อแสดงสัจจะสองอย่างหลังโดยมีความประมาทเป็นเหตุสำคัญ

ในพากย์นั้น คำว่า ตสฺส คือ ความประมาทนั้น

คำว่า สมฺปฏิเวเธน (ด้วยการกำหนดรู้) คือ ด้วยการรู้ชัดโดยชอบ กล่าวคือ การรู้อัสสาทะเป็นต้น

คำว่า รกฺขณา ปฏิสํหรณา (การละความประมาทคือการคุ้มครองจิต) หมายความว่า การขจัดความประมาทที่เรียกว่า การคุ้มครองจิต คือ การยังความประมาทให้ลดน้อยลงด้วยธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความประมาทนั้น กล่าวคือ การสละความประมาทออกไปด้วยการหมั่นประกอบความไม่ประมาท

คำว่า อยํ สมโถ (นี้ชื่อว่า สมถะ) แสดงสมาธิโดยหน้าที่

คำว่า อยํ คือ การเวียนไปโดยความเป็นธรรมที่ไม่เสมอกับฝ่ายโวทาน [คือ สมถะ]

ท่านแสดงเหตุในการบรรลุสมถะด้วยคำว่า ยทา ชานาติ กามานํ...อานิสํสํ (เมื่อใด บุคคลรู้เห็นความน่ายินดีแห่งกามโดยสักว่าเป็นความน่ายินดี [ไม่ใช่บุคคล เรา ของเรา] รู้เห็นโทษ ความต่ำทราม และความเศร้าหมองแห่งกามโดยสักว่าเป็นโทษ รู้เห็นความหลุดพ้นโดยสักว่าความหลุดพ้น รู้เห็นความหมดจด และรู้เห็นอานิสงส์ในการสงัดจากกาม) นี้

ในพากย์นั้น คำว่า กามานํ (กามทั้งหลาย) คือ วัตถุกามและกิเลสกาม

คำว่า อสฺสาทญฺจ อสฺสาทโต (รู้เห็นความน่ายินดีโดยสักว่าเป็นความน่ายินดี) หมายความว่า รู้เห็นความน่ายินดีที่เรียกว่าสุขและโสมนัสซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยกาม โดยสักว่าเป็นความน่ายินดี

คำว่า อาทีนวํ (โทษ) คือ โทษที่ตรัสไว้ว่า

อปฺปสฺสาทา กามา วุตฺตา ภควตา พหุทุกฺขา พหุปายาสา. อาทีนโว เอตฺถ ภิยฺโย.[๑๕๗]

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กามมีความน่ายินดีน้อย มีทุกข์มาก มีโทษมาก โทษในกามนี้มีมาก”

คำว่า นิสฺสรณํ (ความหลุดพ้น) คือ ปฐมฌาน สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

กามานเมตํ นิสฺสรณํ ยทิทํ เนกฺขมฺมํ.[๑๕๘]

“ปฐมฌานนี้เป็นความหลุดพ้นจากกามทั้งหลาย”

คำว่า โอการํ แปลว่า ความต่ำทราม

คำว่า สํกิเลสํ แปลว่า ความเศร้าหมอง ที่จริงแล้วเหล่าสัตว์ย่อมเศร้าหมองเพราะกามเป็นเหตุ

คำว่า โวทานํ แปลว่า ความหมดจด

คำว่า เนกฺขมฺเม จ อานิสํสํ (อานิสงส์ในการสงัดจากกาม) หมายความว่า การประกอบด้วยคุณธรรมวิเศษ เช่น การละนิวรณ์ เป็นต้น

คำว่า ตตฺถ คือ ครั้นสมถะตามที่กล่าวไว้นั้นมีอยู่

คำว่า ยา วีมํสา แปลว่า ปัญญาใด

โดยแท้จริงแล้ว พระบรมศาสดาตรัสว่า

สมาหิโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาติ.[๑๕๙]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้แจ้งตามความเป็นจริง”

อวิชชาที่เกิดร่วมกับตัณหาเป็นปัจจัยแก่สังขาร ฉันใด ตัณหาที่เกิดร่วมกับอวิชชาก็เป็นปัจจัยแก่อุปาทาน ฉันนั้น เมื่ออวิชชาและตัณหานั้นดับไปแล้ว อุปาทานเป็นต้นย่อมมีไม่ได้โดยแท้ ดังนั้น ท่านจะแสดงความดับทุกข์ในวัฏฏะทั้งสิ้นด้วยการละอวิชชาและตัณหาจึงกล่าวว่า อิเมสุ ทฺวีสุ ธมฺเมสุ ปหีเนสุ (เมื่อธรรมทั้งสองถูกทำลายอยู่ อุปาทาน ๔ ย่อมดับ) เป็นต้น

อริยสัจ ๔ เหล่านี้ ท่านนำออกแสดงด้วยการเวียนไปหาธรรมที่ไม่เสมอกันและธรรมที่เสมอกัน

[ทุกข์และสมุทัยเป็นธรรมที่ไม่เสมอกับความเพียรที่เรียกว่าอารัมภธาตุเป็นต้น ส่วนนิโรธและมรรคเป็นธรรมที่เสมอกับความเพียรเป็นต้นนั้น]

ท่านวางฝ่ายโวทาน[มีอารัมภธาตุเป็นต้น]ไว้ก่อน แล้วแสดงการเวียนไปหาธรรมที่ไม่เสมอกัน[คือความประมาท]พร้อมทั้งธรรมที่เสมอกัน[สมถะและวิปัสสนา]กับอารัมภธาตุเป็นต้นนั้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวคาถาว่า ยถาปิ มูเล (เมื่อรากปราศจากอันตรายมั่นคงอยู่) เป็นต้น เพื่อวางฝ่ายเศร้าหมอง[คือตัณหา]ไว้ก่อน แล้วแสดงการเวียนไปหาธรรมที่ไม่เสมอกันและธรรมที่เสมอกันกับตัณหานั้น

ความหมายของคาถานั้น คือ เมื่อส่วนของต้นไม้ที่อยู่ในพื้นซึ่งได้ชื่อว่า ราก เพราะเป็นเหตุให้ดำรงมั่น ปราศจากอันตรายเพราะไม่มีอันตรายอันมีการใช้ขวานตัดเป็นต้นและมั่นคงอยู่เพราะปราศจากอันตรายดังกล่าว แม้ลำต้นถูกตัดแล้วต้นไม้มีต้นโพธิ์เป็นต้นย่อมงอกขึ้นได้ ฉันใด เมื่อรากเหง้าของต้นไม้คืออัตภาพที่เรียกว่าเชื้อตัณหายังไม่ถูกตัดไปด้วยขวานคือมรรคญาณ ทุกข์นั้นย่อมเกิดขึ้นบ่อยๆ คือ ไม่ดับไป ฉันนั้น

คำว่า ภวตณฺหาย (ความพอใจในภพ) กล่าวไว้เพื่อห้ามกามตัณหาเป็นต้น

คำว่า เอตสฺส ธมฺมสฺส ปจฺจโย (ปัจจัยของธรรม [ภวตัณหา] นั้น) หมายความว่าปัจจัยแห่งการยึดมั่นความน่ายินดีด้วยการปกปิดโทษในภพเป็นต้น ของธรรมซึ่งเรียกว่าภวตัณหานั้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

สํโยชนีเยสุ ภิกฺขเว ธมฺเมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน วิหรโต ตณฺหา ปวฑฺฒติ.[๑๖๐]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลตามเห็นความน่าเพลิดเพลินในธรรมที่เกื้อกูลแก่สังโยชน์ ตัณหาย่อมเจริญขึ้น"

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อวิชฺชาปจฺจยา หิ ภวตณฺหา (เพราะภวตัณหามีอวิชชาเป็นปัจจัย)

สมถะในเรื่องนี้คือมรรคสมาธิ และวิปัสสนาคือมรรคปัญญา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เยน ตณฺหานุสยํ สมูหนติ (บุคคลย่อมถอนตัณหานุสัยด้วยธรรมใด ธรรมนั้นชื่อว่า สมถะ) เป็นต้น

คำว่า อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ (เหล่านี้เป็นสัจจะ ๔) หมายความว่า เป็นสัจจะที่นำออกแสดงด้วยการเวียนไปหาธรรมที่ไม่เสมอกันและธรรมที่เสมอกัน

คำที่เหลือมีนัยตามที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

บัดนี้ ท่านกล่าวคาถาว่า สพฺพปาปสฺส อกรณํ (ไม่ควรทำความชั่วทุกชนิด) เพื่อแสดงว่า อาวัฏฏหาระไม่ใช่การเวียนไปหาธรรมที่ไม่เสมอกันและธรรมที่เสมอกันดังที่ได้นำออกมาแสดงไว้อย่างเดียว แต่อาวัฏฏหาระยังเป็นการเวียนไปหาธรรมนั้นๆ ที่ปรากฏในพระบาลี

ในคาถานั้น คำว่า สพฺพปาปสฺส แปลว่า ความชั่วทุกชนิด

คำว่า อกรณํ (การไม่กระทำ) หมายความว่า การไม่ยังความชั่วให้เกิดขึ้น

คำว่า กุสลสฺส (ความดี) คือ ความดีที่มีในภูมิ ๔

คำว่า อุปสมฺปทา (การทำให้ถึงพร้อม) หมายความว่า การได้รับ

บาทคาถาว่า สจิตฺตปริโยทาปนํ แปลว่า การทำใจของตนให้ผ่องใส อนึ่ง การทำใจของตนให้ผ่องใสนั้นย่อมมีได้ด้วยอรหัตตผล

โดยประการดังนี้ บุคคลควรละความชั่วทุกชนิดด้วยการสำรวมศีล ทำความดีให้ถึงพร้อมด้วยสมถะและวิปัสสนา และทำใจให้ผ่องใสด้วยอรหัตตผล นี้เป็นคำสอน คือ โอวาท กล่าวคือ คำพร่ำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นเนื้อความโดยสังเขป ส่วนเนื้อความโดยพิสดารย่อมรู้ได้ตามพระบาลีโดยแท้

ในคำว่า สพฺพปาปํ นาม (ความชั่วทุกชนิด) เป็นต้นในเรื่องนั้น คำว่า โทสสมุฏฺฐานํ มีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า โทสสมุฏฐานะ คือ มีโทสะเป็นสมุฏฐาน ไม่ใช่สมุฏฐานคือโทสะ เพราะปิสุณวาจาที่มีโลภะเป็นสมุฏฐานย่อมมีได้ [เช่น การพูดให้เขาแตกแยกเพื่อให้มาเป็นพวกเรา เป็นต้น]

[คำว่า โทสสมุฏฺฐาน มีรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า โทโส สมุฏฺฐานํ เอตสฺสาติ โทสสมุฏฺฐานํ (มีโทสะเป็นสมุฏฐาน) ไม่ใช่มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า โทโส เอว สมุฏฺฐานํ โทสสมุฏฺฐานํ (สมุฏฐานคือโทสะ)]

การแสดงโดยความเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า โทสสมุฏฺฐานํ (มีโทสะเป็นสมุฏฐาน) ย่อมมีโดยมองหาบทว่า กายทุจฺจริตํ (กายทุจริต)

พึงทราบนัยนี้แม้ในคำว่า โลภสมุฏฺฐานํ (มีโลภะเป็นสมุฏฐาน) โมหสมุฏฺฐานํ (มีโมหะเป็นสมุฏฐาน) นี้

ท่านกล่าวว่าสัมผัปปลาปะนั้นมีโมหะเป็นสมุฏฐานด้วยความประสงค์ว่า สัมผัปปลาปะย่อมดำเนินไปด้วยจิตที่เกิดร่วมกับอุทธัจจะ

ท่านจำแนกความชั่วที่กล่าวไว้ในคำว่า สพฺพปาปํ (ความชั่วทุกชนิด) นี้ โดยประเภทแห่งทุจริต อกุศลกรรมบถ และกรรมอย่างนี้แล้ว [โดยคำว่า ตีณิ ทุจฺจริตานิ เป็นต้น จำแนกทุจริต คำว่า เต ทส อกุสลกมฺมปถา เป็นต้น จำแนกกรรมบถ และคำว่า ตานิ เทฺว กมฺมานิ จำแนกกรรม] บัดนี้ กล่าวว่า อกุสลมูลํ (อกุศลมูล [โลภะ โทสะ และโมหะ] เมื่อก่อให้เกิดการกระทำ[ทางกายและวาจา] ย่อมถึงอคติ ๔ อย่าง คือ ฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ และภยาคติ) เป็นต้น เพื่อแสดงประเภทแห่งการถึงอคติโดยเนื่องด้วยอกุศลมูลของความชั่วนั้น

ในพากย์นั้น คำว่า อกุสลมูลํ ปโยคํ คจฺฉนฺตํ (อกุศลมูลเมื่อก่อให้เกิดการกระทำ) หมายความว่า อกุศลมีโลภะเป็นต้น เมื่อถึงการประกอบทางกายและวาจา คือ เมื่อยังการประกอบทางกายและวาจาให้เกิดขึ้น

คำว่า ฉนฺทา (ด้วยฉันทะ) คือ เพราะมีฉันทะเป็นเหตุ

คำว่า ยํ ฉนฺทา อคตึ คจฺฉติ, อิทํ โลภสมุฏฺฐานํ (อคติที่บุคคลถึงด้วยฉันทะมีโลภะเป็นสมุฏฐาน) หมายความว่า การถึงอคติที่กล่าวว่า บุคคลย่อมถึงอคติด้วยฉันทะมีโลภะเป็นสมุฏฐาน

พึงทราบเนื้อความแม้ในบทที่เหลืออย่างนี้

ท่านแสดงความชั่วในบาทคาถานี้ว่า สพฺพปาปสฺส อกรณํ (ไม่ควรทำความชั่วทุกชนิด) ด้วยถ้อยคำดังนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงการไม่กระทำความชั่วนั้น จึงกล่าวการไม่ทำความชั่วทั้งหมด คือ การไม่ทำให้เกิดขึ้น โดยละอกุศลมูล ๓ ด้วยกุศลมูล ๓ ด้วยคำว่า โลโภ...ปญฺญาย (โลภะย่อมถูกละด้วยอสุภภาวนา โทสะย่อมถูกละด้วยเมตตา โมหะย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยปัญญา)

เช่นเดียวกันนี้ ท่านแสดงข้อความนั้นด้วยคำว่า โลโภ อุเปกฺขาย (อนึ่ง โลภะย่อมถูกละด้วยอุเบกขา โทสะย่อมถูกละด้วยเมตตาและกรุณา โมหะย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยมุทิตา) เป็นต้น

ในข้อนั้น มุทิตาที่ยังความริษยาให้สงบอยู่ ย่อมละโมหะอันเป็นมูลเหตุของความริษยานั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โมโห มุทิตาย ปหานํ อพฺภตฺถํ คจฺฉติ (โมหะย่อมถึงการละตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยมุทิตา)

[๓๑] บัดนี้ พระมหากัจจายนะกล่าวว่า สพฺพปาปํ นาม อฏฺฐ มิจฺฉตฺตานิ (ความชั่วทุกชนิด คือ มิจฉัตตะ ๘) เพื่อแสดงความชั่วโดยปริยายอื่นและการไม่ทำความชั่ว แล้วแสดงการเวียนไปหาธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกันโดยเน้นการแสดงความหมายของบทที่เหลือ [บทว่า กุสลสฺส อุปสมฺปทา (ทำแต่ความดี) เป็นต้น]

ท่านกล่าวถึงการไม่ยังมิจฉัตตะให้เกิดขึ้นด้วยบททั้ง ๓ ว่า อกิริยา (กิริยาที่ไม่กระทำ) อกรณํ (การไม่กระทำ) อนชฺฌาจาโร (การไม่ล่วงละเมิด)

คำว่า อชฺฌาจาโร (การล่วงละเมิด) หมายความว่า การตั้งใจประพฤติ

คำว่า อตีตสฺส (หนทางเดิม) คือ หนทางเดิมโดยการดำเนินไปช้านาน

คำว่า มคฺคสฺส (มรรค) คือ อริยมรรค สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

ปุราณมคฺคํ ปุราณํ อญฺชสนฺติ โข อริยสฺเสตํ อฏฺฐงฺคิกสฺส มคฺคสฺส อธิวจนํ.[๖๑]

“คำว่าหนทางเดิม ทางสายเดิม นี้เป็นชื่อของอริยมรรคมีองค์ ๘”

อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าวว่า อตีตสฺส มคฺคสฺส ([อริย]มรรคซึ่งเป็นหนทางเดิม) โดยหมายเอาเรื่องที่พระวิปัสสีพุทธเจ้าในอดีตทรงแสดงไว้ตามที่พระองค์บรรลุแล้ว ความจริงแล้วคาถานี้เป็นคาถาแสดงปาติโมกข์ของพระวิปัสสีพุทธเจ้าผู้เพียบพร้อมด้วยบุญญาภินิหาร

คำว่า ยํ ปฏิเวเธน (ด้วยการกำหนดรู้ขันธ์ใด) หมายความว่า ด้วยการหยั่งเห็นคือการกำหนดรู้ขันธ์ใด

คำว่า ยํ ปริโยทาปิตํ, อยํ นิโรโธ (อสังขตธาตุใดย่อมถูกทำให้ผ่องใส อสังขตธาตุนั้นเป็นนิโรธ) หมายความว่า แม้อสังขตธาตุไม่เศร้าหมองด้วยกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้โดยเนื่องด้วยบุคคลผู้บรรลุ เพราะตราบเท่าที่กิเลสของเขายังไม่หมดสิ้นไป อสังขตธาตุได้ชื่อว่ายังไม่ถูกทำให้ผ่องใส ดังคำกล่าวว่า สอุปาทิเสสนิพพาน เพราะมีขันธ์ที่พึงให้สงบไปด้วยการบรรลุพระนิพพาน และคำกล่าวว่า อนุปาทิเสสนิพพาน เพราะไม่มีขันธ์ที่พึงให้สงบไป บัณฑิตพึงทราบอุปไมยนี้ ฉันนั้น

ท่านกล่าวคาถาว่า ธมฺโม หเว รกฺขติ (ธรรมแลย่อมรักษา) เป็นต้น เพื่อแสดงสัจจะ ๔ เหล่านี้ที่นำออกมาแสดงไว้โดยเวียนธรรมที่พบในพระบาลีด้วยความเป็นธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน แล้วแสดงอาวัฏฏหาระด้วยการเวียนธรรมที่พบในพระบาลีอีกโดยความเป็นธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน

ข้อความแห่งบทของคาถานั้นได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

ธรรมที่เป็นบุญประสงค์เอาแล้วในคำว่า ธมฺโม (ธรรม) นี้

ท่านจะแจกแจงธรรมนั้น จึงกล่าวว่า ธมฺโม นาม ทุวิโธ อินฺทฺริยสํวโร มคฺโค จ (ธรรมมี ๒ ประการ คือ อินทรีย์สังวร และมรรค)

พึงทราบว่าศีลทั้งปวงถือเอาแล้วในเรื่องนี้โดยมีอินทรีย์สังวรศีลเป็นหลัก

ภพทั้งหมดชื่อว่า ทุคติ โดยกระทำรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า **ทุคติ** คือ คติที่เป็นทุกข์ เพราะประกอบด้วยความเป็นทุกขทุกข์เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า ตตฺถ ยา สํวรสีเล อขณฺฑการิตา (ในเรื่องนั้น การที่บุคคลประพฤติศีลสังวรโดยไม่บกพร่องนี้ เป็นธรรมอันบุคคลประพฤติดีแล้ว ย่อมรักษาให้พ้นจากอบาย) เป็นต้น เพื่อแสดงอาการประพฤติธรรมอย่างแรกในธรรมสองอย่างที่กล่าวไว้แล้ว แสดงบุคคลอันเป็นที่ตั้งแห่งธรรม และแสดงอบายที่ผู้รักษาธรรมพ้นไปทั้งหมดนั้น

บัดนี้ ท่านนำอสิพันธกปุตตสูตรในคามณิสังยุตต์มากล่าวไว้ เพื่อแสดงว่าธรรมนั้นสามารถรักษาให้พ้นไปจากอบายได้อย่างแน่นอน

ในพากย์นั้น คำว่า เอวํ (อย่างนี้) คือ โดยประการนี้

จ ศัพท์ย่อมเป็นไปในการรวบรวม ความหมายก็คือ พึงทราบข้อความนี้โดยประการอย่างนี้

คำว่า อสิพนฺธกปุตฺโต (ชื่อว่า อสิพันธกบุตร) คือ บุตรของผู้ที่ชื่อว่า อสิพันธกะ

ชื่อว่า คามณี (ผู้ใหญ่บ้าน) เพราะเป็นหัวหน้าในหมู่บ้าน

คำว่า ปจฺฉาภูมกา (ชาวปัจฉาภูมิ) หมายถึง ผู้อยู่ในปัจฉาภูมิ

คำว่า กามณฺฑลุกา แปลว่า มีคณโฑน้ำติดตัว

คำว่า เสวาลมาลิกา (ประดับพวงมาลัยสาหร่าย) หมายความว่า ผู้หยิบเอาสาหร่ายและดอกอุบลเป็นต้นจากน้ำแต่เช้าแล้วทำเป็นพวงมาลัยประดับไว้ เพื่อให้รู้ว่าตนบริสุทธิ์ด้วยน้ำแล้ว

คำว่า อุทโกโรหกา (อาบน้ำทุกเช้าเย็น) หมายความว่า ผู้อาบน้ำทั้งเช้าและเย็น

คำว่า อุยฺยาเปนฺติ แปลว่า ให้ขึ้นสวรรค์ชั้นบน [อุยฺยาเปนฺติ = อุ บทหน้า + ยา ธาตุ (คติปาปุณเน = ไป, ถึง) + ณาเป ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ]

คำว่า สญฺญาเปนฺติ แปลว่า ให้ขึ้นสวรรค์โดยชอบ [สญฺญาเปนฺติ = สํ บทหน้า + ยา ธาตุ (คติปาปุณเน = ไป, ถึง) + ณาเป ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ]

คำว่า สคฺคํ นาม โอกฺกาเมนฺติ (ให้ขึ้นสวรรค์) หมายความว่า พราหมณ์เหล่านั้นยืนห้อมล้อมแล้วกล่าวอยู่ว่า ท่านผู้เจริญ ท่านจงไปสู่พรหมโลกเถิดๆ ชื่อว่าให้ขึ้นสวรรค์

คำว่า อนุปริสกฺเกยฺย แปลว่า เดินเวียนรอบ

คำว่า อุมฺมุชฺช แปลว่า จงโผล่ขึ้น

คำว่า อุปฺลว (จงลอยขึ้น) หมายความว่า จงลอยขึ้นเหนือน้ำ

คำว่า ถลมุปฺลว แปลว่า จงขึ้นบก

คำว่า ตตฺร ยาสฺส ตัดบทเป็น ตตฺร + ยํ + อสฺส หมายความว่า ก้อนกรวดหรือก้อนหินที่มีอยู่ในหม้อนั้นพึงจมลง

คำว่า สกฺขรกฐลํ แปลว่า ก้อนกรวดหรือก้อนหิน

คำว่า สา อโธคามี อสฺส แปลว่า ก้อนกรวดหรือก้อนหินพึงจมลง คือ พึงไปสู่เบื้องล่าง

คำว่า อโธ คจฺเฉยฺย แปลว่า จมลงภายใต้

คำว่า มคฺคสฺส (มรรค) คือ อริยมรรค

คำว่า ติกฺขตา แปลว่า ความแก่กล้า

ท่านกล่าวว่า อธิมตฺตตา (ความมีกำลัง) เพื่อแสดงว่า ความแก่กล้านั้นไม่ใช่ความคมกล้าเหมือนความคมของมีด แต่เป็นความปรากฏชัดแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย

ถามว่า : อริยมรรคขจัดกิเลสอันตนพึงละโดยเด็ดขาด ดังนั้นจึงชื่อว่าคมกล้าโดยแท้มิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่ควรกล่าวว่ามีความต่างกันอย่างใดอย่างหนึ่งในการขจัดกิเลสของผู้ที่เป็นสัทธาวิมุตติ (ผู้พ้นจากกิเลสด้วยศรัทธา คือ พระอริยบุคคลผู้มีศรัทธามากในขณะบรรลุมรรคขั้นสูง ๓ และผลขั้นต่ำ ๓ ด้วยการหยั่งเห็นรูปนามเป็นของไม่เที่ยง) และทิฏฐิปัตตะ (ผู้บรรลุพระนิพพานต่อจากโสดาปัตติมรรคญาณ คือ ผู้บรรลุมรรคผลโดยมีปัญญามากในขณะบรรลุมรรคขั้นสูง ๓ และผลขั้นต่ำ ๓ ด้วยการหยั่งเห็นรูปนามเป็นทุกข์)

ดังพระพุทธดำรัสว่า โน จ โข ยถา ทิฏฺฐิปฺปตฺตสฺส[๖๒] (มิใช่เหมือนทิฏฐิปัตตะ) เป็นต้น แต่ความต่างกันนั้นมิได้ประสงค์เอาในเรื่องนี้ เพราะหมายถึงการล่วงพ้นภพทั้งปวง

อนึ่ง กิเลสย่อมถูกขจัดได้ด้วยอริยมรรคเป็นส่วนๆ ไป และการขจัดกิเลสเหมือนอย่างนั้นย่อมมีได้ด้วยความไม่ปรากฏชัด ความปรากฏชัด ความปรากฏชัดกว่า และความปรากฏชัดที่สุดของอินทรีย์ในมรรคธรรม ดังนั้นท่านจึงประสงค์เอาความปรากฏชัดที่สุดของอรหัตตมรรคธรรมที่บรรลุถึงที่สุดในธรรมที่เหมือนสายฟ้าว่าเป็นความแก่กล้าของมรรคในเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อยํ ธมฺโม สุจิณฺโณ สพฺพาหิ อุปปตฺตีหิ รกฺขติ (ความแก่กล้ามีกำลังมากของมรรคนี้ เป็นธรรมอันบุคคลประพฤติดีแล้ว ย่อมรักษาให้พ้นจากภพทั้งปวง)

ท่านแสดงว่าภพที่มีชื่อว่าสุคติก็ชื่อว่าทุคติด้วยสูตรอื่นว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส (เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต) เป็นต้น

[๓๒] บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ตตฺถ ทุคฺคตีนํ เหตุ ตณฺหา จ อวิชฺชา จ (ในคาถานั้นตัณหาและอวิชชาเป็นเหตุให้เกิดในทุคติ) เป็นต้น เพื่อแสดงประกอบอาวัฏฏหาระด้วยการนำธรรมที่ไม่เสมอกันมีตัณหาและอวิชชาเป็นต้นซึ่งไม่เสมอกับธรรมตามที่กล่าวแล้ว[คือศีลและมรรค]และธรรมที่เสมอกันมีสมถะและวิปัสสนาเป็นต้นมาแสดงไว้

คำนั้นเข้าใจได้ง่ายเพราะได้กล่าวนัยไว้แล้วนั่นแหละ

คำว่า อิทํ วุจฺจติ พฺรหฺมจริยํ (ความประพฤติอันประเสริฐนี้ได้ชื่อว่า พรหมจรรย์) หมายความว่า ความประพฤติอันประเสริฐคือสมถะและวิปัสสนานี้ได้ชื่อว่า พรหมจรรย์คือมรรค

คำว่า ยํ รกฺขติ (อสังขตธาตุใดย่อมรักษา อสังขตธาตุนั้นเป็นนิโรธ) หมายความว่า นิโรธที่เป็นอารมณ์ของมรรคญาณอันประเสริฐที่รักษาจากทุคติทั้งปวง ได้รับการกล่าวไว้ว่าเหมือนเป็นธรรมรักษา เพราะยกเหตุไว้โดยความเป็นกัตตา

[ความจริงธรรมที่รักษาเหล่าสัตว์ให้พ้นไปจากทุคติทั้งปวง คือ มรรคญาณ แต่ในที่นี้กล่าวถึงนิโรธสัจอันเป็นอารมณ์ของมรรคญาณว่าเป็นธรรมที่รักษาโดยความเป็นกัตตา การใช้คำในลักษณะนี้

เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงนิโรธอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงมรรคญาณอันเป็นผล]

ความหมายก็คือ สัจจะ ๔ เหล่านี้พึงนำออกแสดงด้วยการเวียนไปหาธรรมที่ไม่เสมอกัน [สัจจะสองอย่างแรก] และธรรมที่เสมอกัน [สัจจะสองอย่างหลัง]

จบ คำอธิบายอาวัฏฏหารวิภังค์

๘. วิภัตติหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายวิภัตติหารวิภังค์)

[๓๓] คำว่า ตตฺถ กตโม วิภตฺติหาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้น วิภัตติหาระคืออะไร) เป็นต้น เป็นวิภัตติหารวิภังค์

ในพากย์นั้น การจำแนกมี ๓ ประการ คือ การจำแนกสภาวธรรม การจำแนกภูมิ และการจำแนกเหตุใกล้

ในการจำแนกเหล่านั้น ท่านจะแสดงการจำแนกสภาวธรรมก่อน เพราะการจำแนกภูมิ[มีกามาวจรภูมิและทัสสนภูมิเป็นต้น]และการจำแนกเหตุใกล้ที่ปรากฏอยู่ในสภาวธรรมนั้นย่อมรู้ได้ง่ายเมื่อแจกแจงสภาวธรรม[มีบุญและทานเป็นต้น]แล้ว จึงกล่าวว่า เทฺว สุตฺตานิ วาสนาภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ (สูตรมี ๒ ประเภท คือ วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร) เพื่อแสดงสูตร [๔ ประเภทมีสังกิเลสภาคิยสูตร เป็นต้น] ที่ทำให้จำแนกภูมิและเหตุใกล้โดยพิเศษในสาสนปัฏฐาน ๑๖ ได้

ในพากย์นั้น วาสนา คือ การบำเพ็ญบุญ

วาสนาภาคะ คือ ฝ่ายบำเพ็ญบุญ

วาสนาภาคิยะ คือ สูตรที่เกื้อกูลแก่ฝ่ายบำเพ็ญบุญ หมายถึง สูตร

นิพเพธะ คือ การทำลายกิเลสมีหมู่โลภะเป็นต้น

นิพเพธภาคะ คือ ฝ่ายทำลายกิเลสมีหมู่โลภะเป็นต้น

ถ้อยคำที่เหลือเหมือนกับคำที่ได้กล่าวมาแล้ว

บุญกิริยาวัตถุ ๓ [คือ ทาน ศีล และภาวนา] แสดงไว้ในสูตรใด สูตรนั้นชื่อว่า วาสนาภาคิยะ แต่ในสูตรใดแสดงธรรมที่เป็นเสกขะและอเสกขะ สูตรนั้นชื่อว่า นิพเพธภาคิยะ

อนึ่ง ข้อความนี้จักกล่าวไว้ในพระบาลีนั่นแหละ

คำว่า ปุญฺญภาคิยา แปลว่า ปฏิปทาที่มีในฝ่ายบุญ

พึงทราบคำว่า ผลภาคิยา (ปฏิปทาที่มีในฝ่ายผล) เช่นเดียวกันนี้

อนึ่ง ผล คือ ผลแห่งความเป็นสมณะ [ผลญาณ ๔]

ในคำว่า สํวรสีลํ **สังวรศีล** คือ การสำรวม ๕ อย่างอันได้แก่ การสำรวมปาติโมกข์ การสำรวมด้วยสติ การสำรวมด้วยปัญญา การสำรวมด้วยขันติ และการสำรวมด้วยวิริยะ

ในคำว่า ปหานสีลํ **การละ ๕ อย่าง** คือ ตทังคปหาน (ละกิเลสด้วยเหตุนั้นๆ ที่เป็นคู่ปรับกัน) วิกขัมภนปหาน (ละนิวรณ์โดยข่มไว้) สมุจเฉทปหาน (ละกิเลสโดยเด็ดขาด) ปฏิปัสสัทธิปหาน (ละกิเลสโดยสงบระงับ) นิสสรณปหาน (ละกิเลสโดยสลัดออกจากสังขาร)

พึงทราบปหานศีลในศีลเหล่านั้นโดยเนื่องด้วยการละที่ยกเว้นนิสสรณปหาน

คำว่า โส คือ ผู้รับเอาวาสนาภาคิยสูตร

คำว่า เตน พฺรหฺมจริเยน (ด้วยพรหมจรรย์นั้น) คือ เขาย่อมประพฤติพรหมจรรย์ด้วยพรหมจรรย์นั้นที่เป็นข้อประพฤติอันประเสริฐที่เรียกว่า สังวรศีล อันเป็นเหตุ

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ท่านไม่ปฏิเสธพรหมจรรย์คือสมาบัติ ๘

บางคนสาธยาย[โดยมี เอว ศัพท์]ว่า เตเนว พฺรหฺมจริเยน (ด้วยพรหมจรรย์นั้นนั่นแหละ) ตามความเห็นของท่านเหล่านั้นได้ปฏิเสธพรหมจรรย์คือสมาบัติ ๘ นั้น

คำว่า ปหานสีเล ฐิโต (เขาตั้งอยู่ในปหานศีลแล้ว) หมายความว่า เขาตั้งอยู่ในปหานศีลแล้วโดยเนื่องด้วยสมุจเฉทปหานและปฏิปัสสัทธิปหาน

คำว่า เตน พฺรหฺมจริเยน (ด้วยพรหมจรรย์นั้น) หมายถึง ด้วยพรหมจรรย์คือมรรคอันเป็นปหานศีลโดยพิเศษนั้น

บุคคลเหล่าใดสาธยายว่า เตเนว พฺรหฺมจริเยน (ด้วยพรหมจรรย์นั้นนั่นแหละ) ควรมีปาฐะตามความเห็นของบุคคลเหล่านั้นว่า วาสนาภาคิยํ นาม สุตฺตํ ทานกถา, สีลกถา, สคฺคกถา, ปุญฺญวิปากกถา (วาสนาภาคิยสูตร คือ เทศนาว่าด้วยเรื่องทาน ศีล สวรรค์และผลบุญ)

ส่วนบุคคลเหล่าใดสาธยายว่า เตน พฺรหฺมจริเยน (ด้วยพรหมจรรย์นั้น) ควรมีปาฐะตามความเห็นของบุคคลเหล่านั้นว่า วาสนาภาคิยํ นาม สุตฺตํ ทานกถา สีลกถา สคฺคกถา กามานํ อาทีนโว เนกฺขมฺเม อานิสํโส (วาสนาภาคิยสูตร คือ เทศนาว่าด้วยเรื่องทาน ศีล สวรรค์ โทษของกามคุณ และอานิสงส์ในการสงัดจากกามคุณ)

ถามว่า : ปาฐะไหนสมควรกว่าในปาฐะเหล่านั้น

ตอบว่า : ปาฐะหลังสมควรกว่า พึงทราบการตัดสินอย่างนี้ เพราะท่านจักกล่าวว่า นิพฺเพธภาคิยํ นาม สุตฺตํ ยา จตุสจฺจปฺปกาสนา (นิพเพธภาคิยสูตร คือ เทศนาที่ประกาศสัจจะ ๔) ความจริงแล้วพระมหาเถระไม่แสดงธรรมไว้ให้มีส่วนเหลือ

[ข้อความข้างต้นหมายความว่า มหัคคตกุศลไม่มีสภาพแทงตลอด พระมหากัจจายนะจึงกล่าวไว้โดยระบุถึงสูตรฝ่ายแทงตลอดว่า นิพฺเพธภาคิยํ นาม สุตฺตํ ยา จตุสจฺจปฺปกาสนา (นิพเพธ-ภาคิยสูตร คือ เทศนาที่ประกาศสัจจะ ๔) ดังนั้น มหัคคตกุศลจึงไม่นับเข้าในสูตรฝ่ายแทงตลอด แต่นับเข้าในสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญ ถ้ามหัคคตกุศลไม่นับเข้าในสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญก็จะพ้นจากความเป็นสูตรทั้งสอง เพราะไม่นับเข้าในสูตรฝ่ายแทงตลอดดังกล่าวไว้แล้ว และถ้ามหัคคตกุศลนั้นพ้นจากความเป็นสูตรทั้งสองอย่างใดอย่างหนึ่ง การแสดงของพระมหากัจจายนะก็ไม่ครบถ้วนมีส่วนเหลือ]

ท่านแสดงเหตุที่ทำให้สูตรทั้งสองแยกจากกันอย่างชัดเจนด้วยคำว่า นตฺถิ ปชานนา (ไม่มีวิปัสสนาปัญญา) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า ปชานนา คือ วิปัสสนาปัญญาที่ชื่อว่า วุฏฐานคามินี อันเป็นปทัฏฐานแก่อริยมรรค

[สังขารุเปกขาญาณสุดท้ายที่มีกำลังแก่กล้าได้ชื่อว่า วุฏฐานคามินี (วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค) เพราะพาไปถึงมรรคได้ ความจริงแล้วญาณ ๓ ประการ คือ สังขารุเปกขาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณได้ชื่อว่า วุฏฐานคามินี เพราะพาไปถึงมรรคที่ได้ชื่อว่า วุฏฐานะ เพราะออกจากนิมิตคือสังขารเนื่องจากไม่รับเอาสังขารอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาเป็นอารมณ์ และออกจากกระแสกิเลสและวิบากเนื่องจากระงับกระแสเหล่านั้น ดังคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะกล่าวว่า

ยา สิขาปฺปตฺตา, สา สานุโลมา สงฺขารุเปกฺขา วุฏฺฐานคามินีวิปสฺสนาติ จ ปวุจฺจติ.”[๑๖๓]

“สังขารุเปกขาญาณอันถึงที่สุดแล้ว พร้อมทั้งอนุโลมญาณ เรียกว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา (วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค)”]

คำว่า อิมานิ จตฺตาริ สุตฺตานิ (สูตรทั้ง ๔ เหล่านี้) คือ สูตรทั้ง ๔ อย่างนี้โดยจำแนกเป็นวาสนาภาคิยสูตรและนิพเพธภาคิยสูตร พร้อมด้วยสังกิเลสภาคิยสูตรและอเสกขภาคิยสูตรที่จักกล่าวต่อไป

คำว่า เทสนาย (เทสนา) คือ เทศนานัย

คำว่า สพฺพโต วิจเยน หาเรน วิจินิตฺวา (ใคร่ครวญด้วยวิจยหาระทั้งหมดแล้ว) หมายความว่า ใคร่ครวญด้วยวิจยหาระโดยใส่เข้าในฐานะ ๑๑ อย่าง[มีการจำแนกบทเป็นต้น] โดยรอบด้านแล้ว

คำว่า ยุตฺติหาเรน โยเชตพฺพานิ (พึงประกอบด้วยยุตติหาระ) นี้ แสดงว่าวิจยหาระและยุตติหาระเป็นที่ตั้งของวิภัตติหาระ

คำว่า ยาวติกา ญาณสฺส ภูมิ (ตามกำลังสติปัญญา) นี้ แสดงว่าวิภัตติหาระมีขอบเขตกว้างขวาง

[๓๔] พระมหากัจจายนะจำแนกสภาวธรรมโดยความเป็นวาสนาภาคิยสูตรและนิพเพธภาคิยสูตรไว้บางส่วนอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ปรารภคำว่า ตตฺถ กตเม ธมฺมา สาธารณา (สภาวธรรมทั่วไปในเรื่องนั้น คืออะไร) เพื่อจำแนกสภาวธรรมเหล่านั้นโดยความเป็นกิเลสภาคิยสูตร อเสกขภาคิยสูตร สภาวธรรมทั่วไป และสภาวธรรมไม่ทั่วไป

ในพากย์นั้น คำว่า กตเม ธมฺมา แปลว่า สภาวธรรมทั่วไปคืออะไร

คำว่า สาธารณา (ทั่วไป) คือ ไม่เฉพาะเจาะจง ความหมายก็คือ สามัญทั่วไป

คำว่า เทฺว ธมฺมา (สภาวธรรมมี ๒ ประการ) หมายความว่า ปกติมี ๒ ประการ โดยแท้จริงแล้ว ธมฺม ศัพท์นี้มีความหมายว่า ปกติ, สภาวะ สมจริงดังหลักฐานว่า

ชาติธมฺมานํ อาวุโส สตฺตานํ เอวํ อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ.[๑๖๔]

“ผู้มีอายุ ความปรารถนาของเหล่าสัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดาย่อมมีอย่างนี้”

คำว่า นามสาธารณา แปลว่า ทั่วไปโดยชื่อ หมายความว่า มีชื่อเสมอกันว่าเป็นกุศลหรืออกุศล

คำว่า วตฺถุสาธารณา แปลว่า ทั่วไปโดยที่อาศัย หมายความว่า มีที่อาศัยเสมอกันเพราะอยู่ในกระแสรูปนามเดียวกัน

กล่าวโดยเจาะจง ในฝ่ายสังกิเลส นามสาธารณะ คือ ธรรมมีที่ตั้ง[บุคคล]เหมือนกันด้วยการละ ส่วนวัตถุสาธารณะ คือ ธรรมมีที่ตั้งเหมือนกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน

[ข้อความว่า “ธรรมมีที่ตั้ง[บุคคล]เหมือนกันด้วยการละ” หมายความว่า สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาและสีลัพพตปรามาส แม้มีสภาวะต่างกันก็นับเข้าในธรรมที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค แม้รูปราคะเป็นต้นก็นับเข้าในธรรมที่พึงละด้วยมรรคขั้นสูง ดังนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงเสมอกันโดยชื่อ (นามสาธารณะ)

ข้อความว่า “ธรรมมีที่ตั้งเหมือนกันโดยการเกิดขึ้นร่วมกัน” หมายความว่า ผัสสะเป็นต้นแม้มีสภาวะต่างกันก็เกิดในบุคคลเดียวกัน ดังนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงเสมอกันโดยที่ตั้ง (วัตถุสาธารณะ)]

คำว่า อญฺญมฺปิ เอวํ ชาติยํ (หรือว่าแม้ธรรมชาติอื่นที่มีลักษณะอย่างนี้) รวบรวมสภาวธรรมที่เสมอกันโดยหน้าที่ ปัจจัย และปฏิปักษ์ เป็นต้น

คำว่า มิจฺฉตฺตนิยตานํ อนิยตานํ (แก่มิจฉัตตนิยตบุคคลและอนิยตบุคคล) นี้เป็นเครื่องสังเกตแก่ปุถุชน [คือ เป็นอุปลักขณนัยที่กล่าวถึงปุถุชน] ดังนั้น จึงควรนำปุถุชนหลายประเภททั้งหมดมากล่าวไว้ เช่น ผู้มีลัทธิสัสสตทิฏฐิ ผู้มีลัทธิอุจเฉททิฏฐิ เป็นต้น

กิเลสที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค เป็นสภาวธรรมทั่วไป เพราะมีได้แก่มิจฉัตตนิยตบุคคลและอนิยตบุคคล แต่ไม่มีแก่ผู้หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม [โสดาปัตติมรรค]

พึงทราบเนื้อความตามนัยนี้แม้ในบทที่เหลือ [คือ ประโยคว่า ปุถุชฺชนสฺส โสตาปนฺนสฺส จ กามราคพฺยาปาทา สาธารณา (กามราคะและพยาบาท ทั่วไปแก่ปุถุชนและพระโสดาบัน) เป็นต้น]

คำว่า อริยสาวโก หมายถึง พระเสกขะ

คำว่า สพฺพา สา อวีตราเคหิ สาธารณา (โลกิยสมาบัติทั้งปวงที่พระอริยสาวกเข้าถึงได้นั้น ทั่วไปแก่ผู้ที่ยังไม่ปราศจากราคะ) หมายความว่า โลกิยสมาบัติทั้งปวงทั่วไปโดยปริยาย (คำไวพจน์ของสมาบัติ) อย่างนี้ว่า รูปาวจรสมาบัติ อรูปาวจรสมาบัติ ทิพพวิหาร พรหมวิหาร และปฐมฌานสมาบัติ เป็นต้น ส่วนกุศลสมาบัติไม่ควรทั่วไปโดยปริยายนี้

อาจารย์บางท่านเห็นโทษข้างต้นจึงสาธยายว่า ยํ กิญฺจิ...สพฺพา สา อวีตราเคหิ สาธารณา (โลกิยสมาบัติทั้งปวงที่พระอริยสาวกเข้าถึงได้นั้นทั่วไปแก่ผู้ที่ยังไม่ปราศจากราคะ)

ท่านกล่าวว่า สาธารณา หิ ธมฺมา เอวํ อญฺญมญฺญํ (โดยแท้จริงแล้ว สภาวธรรมทั่วไปย่อมไม่ล่วงพ้นวิสัยของตนและวิสัยของสภาวธรรมอื่นซึ่งกันและกันอย่างนี้) เป็นต้น เพื่อตอบคำถามที่ตั้งไว้ในใจว่า สภาวธรรมเหล่านั้นถือเอาบางส่วนได้อย่างไร และถ้าควรถือเอาบางส่วนก็จะทั่วไปได้อย่างไร

พากย์นั้นหมายความว่า ท่านกล่าวว่าสภาวธรรมที่ทั่วไปจะไม่ทั่วไปแก่สรรพสัตว์ เหมือนกิเลสอันบุคคลพึงละด้วยโสดาปัตติมรรค ทั่วไปแก่มิจฉัตตนิยตบุคคล (บุคคลผู้ประพฤติชั่วที่ให้ผลแน่นอนต่อจากจุติ ๖ จำพวก) และอนิยตบุคคล (ผู้ไปเกิดในภูมิที่ไม่แน่นอน ๔ จำพวก) เพราะไม่ล่วงพ้นวิสัยของตนและวิสัยของสภาวธรรมอื่นซึ่งกันและกัน ความจริงแล้วบุคคลอันเป็นที่เกิดของสภาวธรรมเหล่านั้นมีความแน่นอน มิฉะนั้นแล้วก็ไม่ควรมีชื่อเรียกอย่างนั้น[ว่าทั่วไปหรือไม่ทั่วไป]

อนึ่ง โดยเหตุที่สภาวธรรมเหล่านั้นมีขอบเขตแน่นอนอย่างนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โยปิ อิเมหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต, น โส ตํ ธมฺมํ อุปาติวตฺตติ (บุคคลใดถึงพร้อมด้วยสภาวธรรมเหล่านี้ บุคคลนั้นย่อมไม่ล่วงพ้นสภาวธรรมนั้น) เพราะไม่อาจกล่าวว่ากิเลสที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรคไม่มีแก่มิจฉัตตนิยตบุคคลและอนิยตบุคคล หรือมีแก่บุคคลอื่น

พึงกล่าวแม้ในบทที่เหลือ [คือ ภาวนาปหาตพฺพา เป็นต้น] อย่างนี้

ท่านกล่าวคำนี้ว่า กตเม ธมฺมา อสาธารณา ยาว เทสนํ อุปาทาย คเวสิตพฺพา เสกฺขาเสกฺขา ภพฺพาภพฺพา (ถามว่า : สภาวธรรมไม่ทั่วไปในเรื่องนั้น คืออะไร ตอบว่า :

บัณฑิตพึงแสวงหาโดยความเป็นเสกขธรรมและอเสกขธรรม[ในพระอริยบุคคล] และโดยความเป็นภัพพบุคคลและอภัพพบุคคล[ในปุถุชน] โดยคล้อยตามเทศนา) เพื่อแสดงว่า ขึ้นชื่อว่าสภาวธรรมไม่ทั่วไปมีความแน่นอนเฉพาะตนแก่บุคคลนั้นๆ พึงแสวงหาในพระอริยะโดยความเป็นเสกขธรรมและอเสกขธรรม และพึงแสวงหาในปุถุชนโดยความเป็นภัพพบุคคล อภัพพ-บุคคล และธรรมที่พึงละ เพราะไม่มีความเป็นธรรมอื่นที่พึงแสดงเหมือนอย่างนั้น อนึ่ง สภาวธรรมไม่ทั่วไปนั้นย่อมมีโดยคล้อยตามเทศนาดังที่กล่าวไว้อาศัยเหตุนั้นๆ โดยความไม่ขัดแย้งกับสภาพทั่วไป

คำว่า อฏฺฐมกสฺส (ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค) คือ ผู้ปฏิบัติแล้วเพื่อรู้แจ้งโสดาปัตติผล

คำว่า ธมฺมตา แปลว่า สภาวธรรม คือ การตั้งอยู่ในมรรคของบุคคลที่ ๑ (โสตาปัตติมัคคัฏฐะ) และการตั้งอยู่ในผลของบุคคลที่ ๒ (โสตาปัตติผลัฏฐะ)

อีกนัยหนึ่ง หมายถึง การละกิเลสอยู่ของบุคคลที่ ๑ และการละกิเลสแล้วของบุคคลที่ ๒

คำที่กล่าวต่อมาว่า อฏฺฐมกสฺส คือ ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรค

คำว่า นามํ (ชื่อ) คือ ชื่อว่าเสกขะ [เป็นสาธารณะ]

คำว่า ธมฺมตา (สภาวธรรม) คือ การตั้งอยู่ในมรรคนั้นๆ และการตั้งอยู่ในผลขั้นต่ำ

คำว่า ปฏิปนฺนกานํ (ผู้ปฏิบัติอยู่) คือ ผู้เพียบพร้อมด้วยมรรค

คำว่า นามํ (ชื่อ) คือ ชื่อว่าผู้ปฏิบัติอยู่

ท่านแสดงสภาวธรรมที่ไม่ทั่วไปในพระอริยบุคคลด้วยคำว่า อฏฺฐมกสฺส (กามราคะและพยาบาทเป็นสาธารณะแก่ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคที่ ๘ และพระโสดาบัน) อย่างนี้แล้ว ได้กล่าวว่า เอวํ วิเสสานุปสฺสินา (บัณฑิตผู้เข้าใจความต่างกันพึงแสวงหาความทั่วไปและไม่ทั่วไป โดยเทียบเคียงความเป็นสภาวะที่ทราม ปานกลาง และอุกฤษฎ์) เป็นต้นเพื่อแสดงนัยในบุคคลอื่น โดยแท้จริงแล้ว ความทรามเป็นต้นมีอยู่ในโลกิยธรรมเท่านั้น

ในพากย์นั้น คำว่า วิเสสานุปสฺสินา (บัณฑิตผู้เข้าใจความต่างกัน) คือ ผู้รู้เห็นสภาวธรรมที่ไม่ทั่วไป กล่าวคือ บัณฑิตผู้เข้าใจความต่างกันพึงทราบตามนัยนี้ว่า ธรรมที่เป็นอนิยตะเป็นสภาพทั่วไปแก่มิจฉัตตนิยตบุคคล แต่ธรรมที่เป็นมิจฉัตตนิยตะเป็นสภาพไม่ทั่วไป แม้ในมิจฉัตตนิยตธรรม อนิยตธรรมของผู้มีมิจฉาทิฏฐิแน่นอนก็เป็นสภาพทั่วไป แต่นิยตมิจฉาทิฏฐิเป็นสภาพไม่ทั่วไป ดังนี้เป็นต้น

ท่านแสดงการจำแนกสภาวธรรมโดยนัยต่างๆ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า ทสฺสน-ภูมิ (ทัสสนภูมิ) เป็นต้น เพื่อแจกแจงการจำแนกภูมิและปทัฏฐาน

ในพากย์นั้น คำว่า ทสฺสนภูมิ (ทัสสนภูมิ) คือ ปฐมมรรค

อนึ่ง พระอริยสาวกชื่อว่าหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม[คือโสดาปัตติมรรค]อยู่ ในขณะบรรลุปฐมมรรค หลังจากนั้นได้ชื่อว่าผู้หยั่งลงแล้ว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทสฺสนภูมิ นิยามา-วกฺกนฺติยา ปทฏฺฐานํ (ทัสสนภูมิ [โสดาปัตติมรรค] เป็นปทัฏฐานแก่การหยั่งลงสู่ความแน่นอน[ในการบรรลุมรรคขั้นสูง]คือโสดาปัตติผล)

ท่านกล่าวว่า ภาวนาภูมิ อุตฺตริกานํ ผลานํ ปตฺติยา ปทฏฺฐานํ (ภาวนาภูมิ [มรรคขั้นสูง] เป็นปทัฏฐานแก่การบรรลุผลขั้นสูง) เพื่อแสดงว่า แม้มรรคขั้นต่ำจะเป็นเหตุแก่การบรรลุมรรคขั้นสูงที่ละมรรค เพราะผู้ที่ยังละสักกายทิฏฐิเป็นต้นไม่ได้ไม่สามารถละกามราคะและพยาบาท แต่อริยมรรคก็เป็นเหตุเฉพาะและเหตุใกล้แก่ผลของตน

สุขปฏิปทาขิปปาภิญญา (ปฏิปทาที่ปฏิบัติง่ายบรรลุเร็ว) ย่อมมีได้เมื่อมีการประกอบด้วยปัจจัยอย่างนั้นแก่ญาณอันยิ่ง ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวปฏิปทานั้นว่าเป็นปทัฏฐานแก่วิปัสสนา

ปฏิปทาที่เหลือสามย่อมนำความสงบมาให้โดยแท้ เมื่อท่านแสดงปฏิปทาที่มีกำลังน้อยกว่าปฏิปทาทั้งหมดในปฏิปทาเหล่านั้น ก็เป็นอันแสดงปฏิปทาที่เหลือ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทุกฺขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญาอสมถสฺส ปทฏฺฐานํ (ทุกขปฏิปทาทันธาภิญญา [ปฏิปทาที่ปฏิบัติยากบรรลุช้า] เป็นปทัฏฐานแก่สมถะ)

คำว่า ทานมยํ ปุญฺญกิริยวตฺถุ (บุญกิริยาวัตถุคือทาน) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า ทานมยะ คือ ทานนั่นแหละ

ชื่อว่า **บุญ** เพราะเป็นสภาพยังผลที่ดีงามให้บังเกิดขึ้น บุญนั้นชื่อว่า **กิริยา** เพราะเป็นสิ่งที่ควรกระทำ และชื่อว่า **วัตถุ** เพราะเป็นที่ตั้งของปโยคสัมปัตติ (ความถึงพร้อมด้วยความเพียร) เป็นต้น ดังนั้นจึงชื่อว่า ทานมยปุญญกิริยาวัตถุ

คำว่า ปรโตโฆสสฺส (เสียงแนะนำของผู้อื่น) คือ การฟังธรรม

คำว่า สาธารณํ (ทั่วไป) หมายความว่า ปทัฏฐานทั่วไปแก่การฟังธรรม ไม่เหมือนเมล็ดที่เป็นเหตุให้เกิดหน่อ หรือเหมือนทัสสนภูมิเป็นต้นอันเป็นเหตุเฉพาะของการหยั่งลงสู่ความแน่นอน แต่เป็นเหตุทั่วไป เพราะการฟังธรรมมีได้ด้วยเหตุอื่นจากนั้น

ในเรื่องนั้นอาจารย์บางท่านกล่าวว่า การอนุโมทนาทานของทายกเป็นธรรมเนียม [ของพระสงฆ์] ดังนั้น ทานจึงเป็นเหตุแห่งการฟังธรรม ส่วนทายกผู้ปรารถนาความบริสุทธิ์แห่งทักษิณาย่อมหมั่นขวนขวายในการสดับอานิสงส์ของทานและศีลเป็นต้นโดยพิเศษ ดังนั้นจึงกล่าวว่าทานเป็นเหตุแห่งการฟังธรรม

[คำว่า คุณ ใน คุณวิเสส ใช้ในความหมายว่า อานิสงส์ ส่วนในคำว่า กามคุณ ใช้ในความหมายว่า เครื่องผูก เช่น กามคุณ (เครื่องผูกคือกาม)

คุโณ ปฏลราสีสุ　　อานิสํเส จ พนฺธเน
อปฺปธาเน จ สีลาโท　　สุกฺกาทิมฺปิ ชิยาย จ.[๑๖๕]

“คุณ ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า ชั้น, กอง, อานิสงส์, เครื่องผูก, คำขยาย, คุณธรรมมีศีลเป็นต้น คุณลักษณะมีสีขาวเป็นต้น และสายธนู”]

ผู้ถึงพร้อมด้วยศีลเป็นผู้ตั้งมั่นเพราะปราศจากความเดือดร้อนใจ จึงสามารถพิเคราะห์หลักธรรมได้ ดังนั้น ศีลจึงเป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่จินตามยปัญญา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สีลมยํ (บุญกิริยาวัตถุคือศีล เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่จินตามยปัญญา) เป็นต้น

คำว่า ภาวนามยํ (ภาวนา) หมายถึง ภาวนาที่เรียกว่า สมถะ

คำว่า ภาวนามยิยา (ภาวนามยปัญญา) หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากภาวนาที่เรียกว่า ฌานเบื้องบน และวิปัสสนา

โดยแท้จริงแล้ว บุญกิริยาวัตถุก่อนๆ เป็นปทัฏฐานแก่บุญกิริยาวัตถุหลังๆ

บัดนี้ ท่านยังเทศนาให้ดำเนินไปอีกด้วยคำว่า ทานมยํ (บุญกิริยาวัตถุคือทาน) เป็นต้น เพื่อแสดงนัยอย่างนี้ว่า ทาน ศีล และโลกิยภาวนาไม่ใช่ปัจจัยแก่การฟังธรรม เป็นต้นดังที่กล่าวไว้อย่างเดียว แต่ยังเป็นปัจจัยแก่ความเป็นพหูสูตรในปริยัติ การหมั่นเจริญกรรมฐาน และสัมมาทิฏฐิคือมรรคเป็นต้น

นอกจากนั้น ท่านกล่าวว่า ปติรูปเทสวาโส (การอยู่ในปติรูปเทส) เป็นต้น เพื่อแสดงนัยนี้ว่า การอยู่ในปติรูปเทสเป็นต้น เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่กายวิเวก (ความสงัดทางกาย) และจิตตวิเวก (ความสงัดทางใจ) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า กุสลวีมํสาย (การพิจารณากุศล) คือ การพิจารณาแล้วหยั่งเห็น

ท่านกล่าวถึงการรู้ชัดคือการละ (ปหานปริญญา) คำว่า อกุสลปริจฺจาโค (การสละอกุศล) นี้

คำว่า สมาธินฺทฺริยสฺส (สมาธินทรีย์) คือ สมาธินทรีย์ที่เป็นอริยมรรค

คำที่เหลือรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

จบ คำอธิบายวิภัตติหารวิภังค์

๙. ปริวัตตนหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายปริวัตตนหารวิภังค์)

[๓๕] คำว่า ตตฺถ กตโม ปริวตฺตโน หาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้น ปริวัตตนหาระคืออะไร) เป็นต้น เป็นปริวัตตนหารวิภังค์

ในพากย์นั้น ท่านปรารภคำว่า สมฺมาทิฏฺฐิสฺส ปุริสปุคฺคลสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิ นิชฺชิณฺณา ภวติ (บุคคลผู้มีสัมมาทิฏฐิย่อมละมิจฉาทิฏฐิได้) เป็นต้น เพราะการนำออกแสดงโดยความเป็นธรรมที่ควรละเป็นต้นในอกุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นต้นดังที่แสดงไว้ในพระพุทธพจน์ที่อธิบายอยู่ เป็นการเปลี่ยนไปหาธรรมโดยความตรงกันข้าม

[คำว่า นิชฺชิณฺณา แปลว่า ย่อมถูกละ สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + ชร ธาตุ (วโยหานิมฺหิ = เสื่อมวัย) + ต ปัจจัย]

ในพากย์นั้น **สัมมาทิฏฐิ** หมายถึง ผู้มีความเห็นชอบ คือ น่าสรรเสริญ กล่าวคือดีงาม, บุคคลผู้มีสัมมาทิฏฐินั้น[ย่อมละมิจฉาทิฏฐิได้]

อนึ่ง ความเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิของเขานั้น พึงทราบด้วยสัมมาทิฏฐิที่เป็นเบื้องแรก [วิปัสสนาอันเกิดก่อนโลกุตตรธรรม] และสัมมาทิฏฐิคือโลกุตตรธรรม

คำว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิ นิชฺชิณฺณา ภวติ (ย่อมละมิจฉาทิฏฐิได้) หมายความว่า ละได้ คือ ข่มไว้ด้วยสัมมาทิฏฐิคือวิปัสสนาตามนัยแรก หรือละได้โดยเด็ดขาดด้วยสัมมาทิฏฐิคือมรรคตามนัยหลัง [นัยแรก คือ นัยที่กล่าวว่าสัมมาทิฏฐิคือวิปัสสนา นัยหลัง คือ นัยที่กล่าวว่าสัมมาทิฏฐิคือโลกุตตรธรรม]

คำว่า เย จสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิปจฺจยา (อนึ่ง อกุศลธรรมอันต่ำทรามมิใช่น้อย ที่พึงเกิดเพราะมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย บุคคลนั้นย่อมละได้) เป็นต้น หมายความว่า ธรรมเหล่าใด

ชื่อว่า อกุศล เพราะเป็นสภาพที่เกิดจากความเขลา อันต่ำทรามเพราะเป็นสภาพเลวทราม มีความไม่ต้องการเห็นพระอริยะ โลภะ และปาณาติบาต เป็นต้น อันมากมาย พึงเกิดขึ้นเพราะมีการยึดถือผิดเป็นเหตุ

[กุศลธรรมมิใช่น้อยย่อมเกิดขึ้น]แก่บุคคลนี้ผู้ปรารภวิปัสสนาหรือผู้เป็นพระอริยบุคคล

คำว่า ธมฺมา (ธรรม) คือ ธรรมที่เป็นสมถะหรือวิปัสสนา หรือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ที่ยังไม่เกิดหรือที่เกิดแล้ว ย่อมเกิดขึ้นถึงความเต็มเปี่ยมแห่งภาวนา

พึงทราบเนื้อความของคำว่า สมฺมาสงฺกปฺปสฺส (บุคคลผู้มีสัมมาสังกัปปะย่อมละมิจฉาสังกัปปะได้) เป็นต้นตามนัยนี้ แต่มีความต่างกัน คือ เนื้อความของสัมมาวิมุตติเป็นต้น มีดังนี้ว่า ผู้มีมิจฉาวิมุตติมิได้หลุดพ้นอยู่ แต่สำคัญอย่างนี้ว่าเราหลุดพ้นแล้ว หรือสำคัญความไม่หลุดพ้นว่าเป็นความหลุดพ้น

คำนั้นมีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ดังนี้ว่า **มิจฉาวิมุตติ** คือ ผู้มีความหลุดพ้นผิด คือ เลวทราม

อนึ่ง มิจฉาวิมุตติที่มีองค์ ๘ มีลักษณะเป็นที่สุดสองอย่าง [อัตตกิลมถานุโยค และกามสุขัลลิกานุโยค] ซึ่งดำเนินไปตามประการดังที่กล่าวไว้แล้ว และโดยเนื่องด้วยการยึดมั่นผิด

อีกนัยหนึ่ง **มิจฉาวิมุตติ** คือ ความเลื่อมใสผิดของผู้ซ่องเสพมิจฉาทิฏฐิ

สัมมาวิมุตติ คือ ผลธรรม

[คำว่า มิจฺฉาวิมุตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้มีความหลุดพ้นผิด = มิจฺฉา วิมุตฺติ เอตสฺสาติ มิจฺฉาวิมุตฺติ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- ความหลุดพ้นผิด = มิจฺฉา วิมุตฺติ มิจฺฉาวิมุตฺติ (ปาทิบุรพบท กรรมธารยสมาส)]

มิจฉาวิมุตติญาณทัสสนะ คือ อกุศลจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นด้วยการถือมิจฉาวิโมกข์และมิจฉาทิฏฐิว่าเป็นแก่นสาร และโมหะที่เกิดขึ้นแก่ผู้กระทำบาปแล้วพิจารณาว่าเราได้ทำดีแล้วเป็นอย่างต่ำ

ในคำว่า สมฺมาวิมุตฺติญาณทสฺสนสฺส (บุคคลผู้มีสัมมาวิมุตติญาณทัสสนะ) นี้ สัมมาวิมุตติญาณทัสสนะ คือ ปัจจเวกขณญาณของพระเสกขะ เพราะญาณดังกล่าวเป็นไปเพื่อความเต็มเปี่ยมแห่งภาวนาขั้นสูง

[ปัจจเวกขณญาณของพระอเสกขะเป็นไปเพื่อความเต็มเปี่ยมแห่งภาวนาขั้นสูงไม่ได้ ในที่นี้จึงหมายถึงปัจจเวกขณญาณของพระเสกขะเท่านั้น]

[๓๖] พระมหากัจจายนะแสดงมิจฉาทิฏฐิเป็นต้นโดยมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นเป็นหลักอย่างนี้แล้ว ได้ปรารภคำว่า ยสฺส (อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใดผู้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์) เป็นต้น เพื่อแสดงการเปลี่ยนไปหาปาณาติบาตเป็นต้นจากการงดเว้นจากปาณาติบาต อทินนาทาน และกาเมสุมิจฉาจาร เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า กาลวาทิสฺส (ผู้พูดตามกาล) เป็นคำแสดงเครื่องสังเกต [อุปลักขณนัย คือ สำนวนที่กล่าวไว้เป็นตัวอย่าง แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด] จึงกล่าวว่าเขาเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อละการพูดเพ้อเจ้อ เพราะพูดถ้อยคำตามกาล มีเหตุผล มีขอบเขต และกอปรด้วยประโยชน์

ท่านแสดงการเปลี่ยนไปหามิจฉาทิฏฐิเป็นต้นโดยมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นเป็นหัวข้อโดยประการอื่นอีกด้วยคำว่า เย จ โข เกจิ (บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อมตำหนิอริยมรรคมีองค์ ๘) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า สนฺทิฏฺฐิกา (ปรากฏในปัจจุบัน) หมายความว่า ประจักษ์

คำว่า สหธมฺมิกา แปลว่า มีเหตุ

คำว่า คารยฺหา แปลว่า น่าติเตียน

คำว่า วาทานุวาทา แปลว่า การพูดและการพูดตาม

มีปาฐะว่า วาทานุปาตา บ้าง[ในบางแห่ง] หมายความว่า ความเป็นไปแห่งโทษ

[คัมภีร์อรรถกถายึดคำว่า วาทานุวาทา เป็นหลัก แต่ก็กล่าวถึงคำว่า วาทานุปาตา ที่พบในฉบับใบลานบางฉบับ ความจริงคำว่า วาทานุปาตา ที่เป็นรูปอิตถีลิงค์ ไม่สอดคล้องกับหลักภาษาที่ใช้

เป็นส่วนใหญ่ เพราะ ต ปัจจัยที่ลงในภาวสาธนะต้องมีรูปนปุงสกลิงค์แน่นอน เช่น คตํ (การไป) ฐิตํ (การยืน) ปวตฺตํ (ความเป็นไป) เป็นต้น]

คำว่า ปุชฺชา แปลว่า พึงบูชา [ปูเชตพฺพาติ ปุชฺชา (ปูช ธาตุ = บูชา) + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ]

คำว่า ปาสํสา แปลว่า พึงสรรเสริญ [ปสํสํ อรหนฺตีติ ปาสํสา (ปสํส ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิต ทีฆะ อ ใน ป เป็น อา ดังคำว่า ปาวจนํ)]

ท่านแสดงการเปลี่ยนไปหาที่สุดโต่งสองอย่างจากข้อปฏิบัติสายกลางด้วยคำกล่าวอีกว่า เย จ โข เกจิ (ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง) เป็นต้น

[ข้อปฏิบัติสายกลาง คือ มรรค อันอยู่ระหว่างที่สุดโต่งสองอย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมถานุโยค]

ในพากย์นั้น บททั้ง ๔ คือ ภุญฺชิตพฺพา (ควรบริโภคกาม) เป็นต้น พึงประกอบโดยเนื่องด้วยวัตถุกาม

บทสองบท คือ ภาวยิตพฺพา (ควรสั่งสมกาม) พหุลีกาตพฺพา (ควรกระทำกามให้มาก) พึงประกอบโดยเนื่องด้วยกิเลสกาม

คำว่า เตสํ อธมฺโม (เป็นอธรรมของผู้มีความเห็นผิดเหล่านั้น) หมายความว่า พวกเขาปรารถนาว่า ธรรมเป็นสิ่งที่ควรสั่งสม และบุคคลควรสั่งสมกาม ส่วนการงดเว้นจากกามเป็นปฏิปักษ์แก่กาม ดังนั้น การงดเว้นดังกล่าวจึงเป็นอธรรมของพวกเขา

คำว่า นิยฺยานิโก ธมฺโม (ธรรมที่นำออกจากทุกข์) คือ วิปัสสนาและมรรคญาณอันประเสริฐ

คำว่า ทุกฺโข กล่าวถึงการเบียดเบียนร่างกายที่บุคคลกระทำโดยสำคัญว่า เราจักยังบาปให้หมดสิ้นไป

คำว่า สุโข (ธรรมคือสุข) หมายถึง สุขในการใช้สอยปัจจัยที่ไม่มีโทษ

บัณฑิตควรกล่าวการถึงความเป็นอธรรมตามนัยที่กล่าวไว้แม้ในวาระเหล่านี้

[ถ้าการเบียดเบียนตนให้ลำบากเป็นธรรม ธรรมที่นำออกจากทุกข์คือวิปัสสนาและมรรคญาณอันประเสริฐที่ตรงกันข้ามก็นับว่าเป็นอธรรม ถ้าทุกข์เป็นธรรม สุขในฌาน มรรค และผล พร้อมด้วยสุขในการใช้สอยปัจจัยที่ไม่มีโทษ ที่ตรงกันข้ามกับทุกข์ ก็เป็นอธรรม]

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ยถา วา ปน (อีกนัยหนึ่ง เมื่อภิกษุตามเห็นความไม่งามในสังขารทั้งปวงอยู่ เธอย่อมละความสำคัญว่างาม) เป็นต้น เพื่อแสดงความเปลี่ยนไปหา [คือละ]สุภสัญญาเป็นต้นโดยมีอสุภสัญญาเป็นหัวข้อ

ท่านกล่าวว่า สพฺพสงฺขาเรสุ อสุภานุปสฺสิโน วิหรโต (เมื่อภิกษุตามเห็นความไม่งามในสังขารทั้งปวงอยู่) เพราะสังขารในภูมิ ๓ ย่อมปรากฏว่าไม่งามแก่ผู้ปรารภวิปัสสนาด้วยการหลั่งของไม่สะอาดคือกิเลส

ท่านแสดงลักษณะของธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ด้วยคำว่า ยํ ยํ วา ปน (อนึ่ง บุคคลย่อมชอบใจหรือเข้าถึงความเห็นชอบในธรรมใดๆ) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า อชฺฌาปนฺโน ตัดบทเป็น อธิ + อาปนฺโน หมายความว่า เข้าถึง คือ กำหนดหมาย

จบ คำอธิบายปริวัตตนหารวิภังค์

ยถาปิ มูเล อนุปทฺทเว ทฬฺเห
ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุนเรว รูหติ
เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนูหเต
นิพฺพตฺตตี ทุกฺขมิทํ ปุนปฺปุนํ.

ขุ. ธ. ๒๕.๓๓๘.๗๕

"เมื่อรากปราศจากอันตรายมั่นคงอยู่ ต้นไม้ที่ถูกตัดแล้วย่อมกลับงอกขึ้นได้ ฉันใด เมื่อบุคคลยังถอนเชื้อตัณหาไม่ได้ ทุกข์นี้ย่อมเกิดขึ้นบ่อยๆ ฉันนั้น"

๑๐. เววจนหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายเววจนหารวิภังค์)

[๓๗] คำว่า ตตฺถ กตโม เววจโน หาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้น เววจนหาระคืออะไร) เป็นต้น เป็นเววจนหารวิภังค์

ในพากย์นั้น พระมหากัจจายนะกล่าวว่า เอกํ ภควา ธมฺมํ อญฺญมญฺเญหิ เววจเนหิ นิทฺทิสติ (เช่น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมอย่างหนึ่งด้วยคำไวพจน์ของกันและกัน) เพื่อแสดงลักษณะของเววจนหารนิเทศ

คำว่า เววจเนหิ แปลว่า คำไวพจน์

เนื้อความของบท ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

ถามว่า : เพราะเหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงธรรมอย่างหนึ่งด้วยคำไวพจน์จำนวนมาก

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคทรงแสดงคำไวพจน์เพื่อ :-

- ความเข้าใจข้อความนั้นของบุคคลบางคนในเวลาแสดงธรรมและในเวลาอื่นโดยประการอย่างใดอย่างหนึ่ง

- เพื่อให้ผู้มีจิตฟุ้งซ่านคิดเรื่องอื่นในขณะนั้นได้เข้าใจเนื้อความด้วยปริยายอื่น

- เพื่อให้ผู้มีปัญญาน้อยไม่สับสนในการกำหนดรู้เนื้อความของพระเทศนา เพราะความเข้าใจพึงมีได้แก่บุคคลอื่นจากผู้มีจิตฟุ้งซ่านเป็นต้นนั้นเมื่อมีการพูดด้วยบทก่อนซ้ำอีก

- เพื่อหลีกเลี่ยงการดำริเนื้อความอื่นเพราะเนื้อความจำนวนมากมีศัพท์เหมือนกัน

- เพื่อแสดงเนื้อความนั้นๆ ด้วยคำบัญญัตินั้นๆ จำนวนมากด้วยการไม่กล่าวถึงศัพท์อื่น เหมือนในคัมภีร์นิฆัณฑุ (อภิธานัปปทีปิกา)

- เพื่อให้ผู้แสดงธรรมที่แสดงให้ผู้อื่นเข้าใจด้วยการตั้งเนื้อความของพระบาลีไว้สามารถแสดงได้โดยง่าย

- เพื่อแสดงการบรรลุธรรมปฏิสัมภิทาและนิรุตติปฏิสัมภิทาของตน

- เพื่อเพาะเมล็ดพันธุ์แห่งปฏิสัมภิทาญาณทั้งสองนั้นแก่เวไนยชน

การแสดงประโยชน์จำนวนมากจะมีประโยชน์อะไร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายทรงมีการดำเนินไปแห่งพระญาณที่ไม่ขัดข้องในเนื้อความทั้งหมด และคำศัพท์ทั้งหมด เพราะทรงแทงตลอดธรรมธาตุ (สภาวะ) จึงทรงประกาศเนื้อความแม้เพียงอย่างเดียวด้วยคำไวพจน์จำนวนมาก ความเนิ่นช้าสะดุดของเนื้อความย่อมไม่มีแก่พระองค์ ความเสื่อมของพระธรรมเทศนาก็ไม่มี ข้อนี้เป็นพุทธธรรมโดยเฉพาะ ฉะนั้น ท่านจะแสดงปริยายเทศนา จึงกล่าวว่า อาสา เป็นต้น

ท่านจะแสดงเนื้อความในพากย์นั้น จึงกล่าวว่า อาสา นาม วุจฺจติ ยา ภวิสฺสสฺส อตฺถสฺส (อาสา คือ ความหวังประโยชน์ที่จักเกิดขึ้น) เป็นต้น

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า ภวิสฺสสฺส อตฺถสฺส (ประโยชน์ที่จักเกิดขึ้น) คือ ประโยชน์ที่พึงปรารถนาที่ยังไม่มาถึง

ท่านแสดงลักษณะของความเป็นไปแห่งประโยชน์นั้นด้วยคำว่า อวสฺสํ อาคมิสฺสติ (ประโยชน์จักปรากฏโดยแท้) เป็นต้น

ความต่างกันของอาสาและปิหา มีดังนี้ คือ อาสา (ความหวัง) เป็นตัณหาที่มีประโยชน์ในอนาคตเป็นที่ตั้ง ส่วนปิหา (ความปรารถนา) เป็นตัณหาที่มีประโยชน์ในปัจจุบันและอนาคตเป็นที่ตั้ง

คำว่า อตฺถนิปฺผตฺติปฏิปาลนา (การคุ้มครองประโยชน์ที่สำเร็จแล้ว) หมายความว่า บุคคลย่อมรอคอยความสำเร็จแห่งประโยชน์ที่ต้องการด้วยสภาพใด หรือย่อมคุ้มครองประโยชน์ที่สำเร็จแล้วด้วยสภาพใด สภาพนี้ชื่อว่า อภินันทนา (ความยินดียิ่ง) หมายความว่า การหวงแหนประโยชน์ตามที่ตนได้รับแล้ว

[คำว่า ปฏิปาลนา สำเร็จรูปมาจาก ปติ บทหน้า + ปาล ธาตุ + ยุ ปัจจัย ท่านแสดงความหมายของคำนี้ไว้ ๒ นัย คือ การรอคอย และการคุ้มครอง]

ท่านจะแจกแจงความสำเร็จแห่งประโยชน์นั้นโดยความเป็นสัตว์และสังขาร จึงกล่าวว่า ปิยํ วา ญาตึ (หรือยินดีญาติที่รัก) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า ธมฺมํ คือ อารมณ์มีรูปารมณ์ เป็นต้น

บุคคลย่อมยินดีอติอิฏฐารมณ์ยิ่งนัก แต่ท่านกล่าวว่า อปฺปฏิกฺกูลโต วา อภินนฺทติ (หรือยินดี[สัตว์และสังขาร]ว่าน่าชอบใจ) เพื่อแสดงความยินดีอนิฏฐารมณ์บ้าง เพราะบุคคลย่อมยินดีสัตว์หรือสังขารว่าน่าชอบด้วยอำนาจวิปัลลาสในสิ่งปฏิกูล

ตัณหาได้ชื่อว่า อเนกธาตูสุ สรา (ซ่านไปในธาตุอันมาก) เพราะดำเนินไปในธาตุอันมากเหล่าใด ท่านกล่าวว่า จกฺขุธาตุ (จักขุธาตุ) เป็นต้น เพื่อแจกแจงธาตุเหล่านั้น

ท่านแสดงธาตุ ๑๘ ไว้ในที่นี้เพื่อแสดงว่า แม้ธาตุอื่นจำนวนมากมีกามธาตุเป็นต้นปรากฏแล้วในคัมภีร์ธาตุวิภังค์ [๑๖๖] เป็นต้น แต่ธาตุดังกล่าวนับเข้าในธาตุเหล่านี้นั่นเทียว

คำว่า เกจิ รูปาธิมุตฺตา (บางคนผูกพันในรูป) เป็นต้น แสดงการดำเนินไปของตัณหาในธาตุเหล่านั้น

ในเรื่องนั้นพึงทราบว่า ท่านแสดงธาตุ ๑๘ แล้วจำแนกสถานที่ดำเนินไปของตัณหา ๖ เพราะธาตุภายใน ๕ วิญญาณธาตุ ๗ และธรรมธาตุ นับเข้าด้วยธรรมารมณ์นั่นแหละ

แม้การเกิดขึ้นของโทมนัสอันอาศัยเรือนซึ่งเป็นฝ่ายแห่งตัณหา[เกิดจากตัณหา]ก็เกิดขึ้นแก่ผู้ตั้งความปรารถนาในวิโมกข์อันสูงสุดนั้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

รูปานํเตฺวว อนิจฺจตํ วิทิตฺวา วิปริณามวิราคนิโรธํ ปุพฺเพ เจว รูปา เอตรหิ จ สพฺเพ เต รูปา อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามธมฺมาติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทิสฺวา อนุตฺตเรสุ วิโมกฺเขสุ ปิหํ อุปฏฺฐาเปติ กุทาสฺสุ นามาหํ ตทายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสามิ ยทริยา เอตรหิ อายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรนฺตีติ อิติ อนุตฺตเรสุ วิโมกฺเขสุ ปิหํ อุปฏฺฐาปยโต อุปฺปชฺชติ ปิหปจฺจยา โทมนสฺสํ. ยํ เอวรูปํ โทมนสฺสํ, อิทํ วุจฺจติ เนกฺขมฺมสิตํ โทมนสฺสํ.[๑๖๗]

“เมื่อบุคคลทราบความไม่เที่ยง ความแปรปรวน ความคลาย และความดับของรูปทั้งหลายนั่นแล แล้วเห็นด้วยปัญญาชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า รูปในกาลก่อนและในบัดนี้ทั้งหมดนั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดาแล้ว ย่อมเข้าไปตั้งความปรารถนาในความหลุดพ้นอันประเสริฐ เมื่อเข้าไปตั้งความปรารถนาในความหลุดพ้นอันประเสริฐดังนี้ว่า เมื่อใดตัวเราจึงจะบรรลุสภาวะที่พระอริยะทั้งหลายได้บรรลุบ้าง ย่อมเกิดโทมนัสเพราะความปรารถนาเป็นปัจจัยขึ้น โทมนัสเช่นนี้เรียกว่า โทมนัสอาศัยวิปัสสนา”

จะป่วยกล่าวไปไยในการเกิดขึ้นของโทมนัสอันอาศัยเรือน ฉะนั้น บททั้ง ๒๔ เหล่านี้ [โดยจำแนกเป็นฉักกะ ๖ คือ การเกิดขึ้นของโทมนัสอันอาศัยเรือน เป็นต้น] จึงกล่าวว่าเป็นฝ่ายแห่งตัณหา

ส่วนอุเบกขาอันอาศัยเรือน เป็นปัจจัยแก่การยึดมั่น เพราะเป็นความวางเฉยด้วยความไม่รู้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยา ฉ อุเปกฺขา เคหสฺสิตา, อยํ ทิฏฺฐิปกฺโข (ส่วนอุเบกขา ๖ ที่อาศัยเรือน เป็นฝ่ายแห่งทิฏฐิ)

[๓๘] บัดนี้ ท่านจะแสดงคำไวพจน์ของตัณหาในการเกิดขึ้น[ของโทมนัสเป็นต้น] นั้น จึงกล่าวว่า สาเยว ปตฺถนากาเรน ธมฺมนนฺที (ตัณหาดังกล่าวชื่อว่า ธัมมนันที ด้วยอาการแห่งความปรารถนา) เป็นต้น

ท่านปรารภคำว่า จิตฺตํ มโน วิญฺญาณํ (จิต มนะ วิญญาณ) เป็นต้นอีก เพื่อแจกแจงเววจนหาระด้วยการนำออกแสดงคำไวพจน์ของศัพท์เหล่านี้ คือ จิต ปัญญา พระผู้มีพระภาค พระธรรม พระสงฆ์ ศีล และการบริจาค

ในพากย์นั้น คำว่า อญฺญมฺปิ เอวํชาติยํ (หรือแม้คำอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นที่มีลักษณะอย่างนี้) นี้ พึงทราบว่ารวมเอาคำไวพจน์ของปัญญามีอาทิอย่างนี้ว่า สภาวะรู้ชัด กิริยารู้ชัด การหยั่งเห็น การหยั่งเห็นชัด การหยั่งเห็น[สัจ]ธรรม การกำหนด[ไตรลักษณ์] การเข้าไปกำหนด การเข้าไปกำหนดเฉพาะสภาวะ ความฉลาด ความชำนาญ ความรู้ละเอียด การรู้เห็น[ไตรลักษณ์] ความดำริ ความใคร่ครวญ ปัญญาดังแผ่นดิน ปัญญากำจัดกิเลส ปัญญานำไป ปัญญาหยั่งเห็น[ไตรลักษณ์] สภาวะรู้เห็นโดยชอบ ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญินทรีย์

ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศาสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท แสงสว่างคือปัญญา โอภาสคือปัญญา ดวงประทีปคือปัญญา ปัญญาดั่งดวงแก้ว การหยั่งเห็น[สัจ]ธรรม

คำว่า ปญฺจินฺทฺริยานิ โลกุตฺตรานิ (อินทรีย์ ๕ [คือ ญาณในความสิ้นไป ญาณในความไม่เกิดขึ้น อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์] เป็นโลกุตตระ) หมายความว่า อินทรีย์ ๕ มีญาณในความสิ้นไปเป็นต้น เป็นโลกุตตระ คือ เป็นคำไวพจน์ของโลกุตตรปัญญา

คำว่า สพฺพา ปญฺญา (ปัญญาทั้งหมด) คือ ปัญญาทั้งหมดที่กล่าวไว้ด้วยคำไวพจน์อื่น เป็นปัญญาปะปนโลกิยะกับโลกุตตระ

พระมหากัจจายนะแสดงว่าบุคคลพึงกล่าวคำไวพจน์โดยปริยายอื่นด้วยคำว่า อปิจ (อนึ่ง ชื่อว่า ศรัทธา เพราะมีสภาพเป็นใหญ่[ในความเชื่อมั่นเลื่อมใส]) เป็นต้น

คำว่า อาธิปเตยฺยฏฺเฐน (เพราะมีสภาพเป็นใหญ่) หมายความว่า เพราะมีสภาพเป็นใหญ่ในลักษณะของอธิโมกข์

คำว่า ยถา จ พุทฺธานุสฺสติยํ วุตฺตํ (คำไวพจน์ที่กล่าวไว้ในการระลึกถึงพระพุทธคุณ) หมายความว่า บุคคลพึงหมั่นระลึกถึงพระผู้มีพระภาคด้วยคำไวพจน์อันมากในพุทธานุสสตินิเทศว่า “แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส...ทรงเป็นผู้อธิบายธรรม บุคคลพึงกล่าวคำไวพจน์ของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ด้วยคำไวพจน์เหล่านี้ในการหมั่นระลึกถึงพระพุทธคุณว่า “ทรงบรรลุความสำเร็จแห่งกำลัง ทรงถึงความอาจหาญ ทรงจุดประทีปที่ส่องสว่างพระธรรม” ตามนัยนี้นั่นแหละ ดังนั้น จึงควรทราบความสัมพันธ์โดยนำบท[อื่น]มากล่าวไว้

คำไวพจน์ของพระผู้มีพระภาคเหล่านี้มีจำนวนเพียงเล็กน้อย โดยแท้จริงแล้วพระพุทธคุณนับไม่ถ้วนและพระนามของพระผหู้มีพระภาคก็มีคุณเป็นเหตุ สมจริงดังคำกล่าวของพระธรรมเสนาบดีว่า

อสงฺขฺเยยฺยานิ นามานิ สคุเณน มเหสิโน
คุเณน นามมุทฺเธยฺยํ อปิ นาม สหสฺสโต.[๑๖๘]

"พระนามของพระพุทธเจ้าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่นับไม่ได้ด้วยคุณ
ของพระองค์ บุคคลพึงแสดงพระนามด้วยคุณแม้นับพัน"

ในการหมั่นระลึกถึงพระธรรม คำว่า อสงฺขตํ เป็นต้น พึงทราบเนื้อความดังนี้ คือ

อสังขตะ คือ สภาพไม่ถูกปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งปรุงแต่ง

อนันตะ คือ สภาพไม่มีที่สุด กล่าวคือ ความพินาศ

ชื่อว่า อนาสวะ (สภาพไม่มีอาสวะ) เพราะไม่ใช่อารมณ์ของอาสวะทั้งหลาย

ชื่อว่า สัจจะ (สภาพมีจริง) เพราะมีสภาพไม่แปรปรวน

ชื่อว่า ปาระ (สภาพที่เป็นดุจฝั่ง) เพราะเป็นเหมือนฝั่งโน้นของสังสารวัฏ

ชื่อว่า นิปุณะ (สภาพละเอียด) เป็นวิสัยแห่งญาณอันละเอียด และมีสภาพอันสุขุมคัมภีรภาพ

ชื่อว่า สุทุทฺทสะ (สภาพเห็นได้ยากยิ่ง) เพราะผู้มิได้สั่งสมเครื่องอุปถัมภ์คือปัญญาไม่อาจเห็นได้

ชื่อว่า อชัชชระ (สภาพไม่คร่ำคร่า) เพราะไม่ถูกความเกิดและความแก่บีบคั้น

ชื่อว่า ธุวะ (สภาพมั่นคง) เพราะเป็นสภาพตั้งมั่น

ชื่อว่า อปโลกิตะ (สภาพไม่พินาศ) เพราะไม่พินาศด้วยชราและมรณะ

ชื่อว่า อนิทัสสนะ (สภาพเห็นไม่ได้) เพราะเห็นไม่ได้ด้วยมังสจักษุและทิพยจักษุ

ชื่อว่า นิปปปัญจะ (สภาพไม่มีธรรมเนิ่นช้า) เพราะปราศจากธรรมเนิ่นช้ามีราคะเป็นต้น

ชื่อว่า สันตะ (สภาพระงับ) เพราะเป็นเหตุระงับกิเลสและอภิสังขาร [กรรมที่เป็นบุญและบาป]

ชื่อว่า อมตะ (สภาพไม่ตาย) เพราะเป็นเหตุแห่งความไม่ตาย และไม่มีความดับ

ชื่อว่า ปณีตะ (สภาพประณีต) เพราะเป็นสภาพสูงสุด และเป็นสภาพไม่เพียงพอ[แก่ผู้ซ่องเสพ]

ชื่อว่า สิวะ (สภาพสงบเย็น) เพราะไม่มีกรรมวัฏ (วนเวียนกรรม) กิเลสวัฏ (วนเวียนกิเลส) และวิปากวัฏ (วนเวียนวิบาก) ที่ไม่สงบเย็น

ชื่อว่า เขมะ (สภาพเกษม) เพราะปราศจากการบีบคั้นด้วยโยคะ ๔

ชื่อว่า ตัณหักขยะ (สภาพสิ้นตัณหา) เพราะเป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา

ชื่อว่า อัจฉริยะ (สภาพอัศจรรย์) เพราะเป็นสภาพที่ผู้กระทำบุญแล้วพึงเห็นได้ในบางคราวเท่านั้น

ชื่อว่า อัพภุตะ (สภาพไม่เคยมีมาก่อน) เพราะไม่เคยปรากฏมาก่อน

ชื่อว่า อนีติกะ (สภาพปราศจากอันตราย) เพราะไม่มีอันตราย

ชื่อว่า อนีติกธัมมะ (สภาพที่เป็นเหตุแห่งความไม่มีอันตราย) เพราะเป็นเหตุแห่งความไม่มีอันตราย

ชื่อว่า อชาตะ (สภาพไม่เกิด) เพราะมีสภาพไม่เกิดขึ้น

ชื่อว่า อภูตะ (สภาพไม่อุบัติ) เพราะเป็นสภาพไม่เกิดขึ้นนั้นนั่นแหละ

คำทั้งสองกล่าวว่านิพพานเป็นสภาพที่ปราศจากการเกิดขึ้น

ชื่อว่า อนุปัททวะ (สภาพไม่ถูกรบกวน) เพราะไม่ถูกรบกวนด้วยกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่ง

ชื่อว่า อกตะ (สภาพไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) เพราะไม่ถูกปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งกระทำ

ชื่อว่า อโสกะ (สภาพไม่มีความโศก) เพราะเป็นที่ปราศจากความโศก

ชื่อว่า วิโสกะ (สภาพปราศจากความโศกแล้ว) เพราะปราศจากเหตุแห่งความโศก

ชื่อว่า อนุปสัคคะ (สภาพไม่มีอุปสรรค) เพราะไม่ถูกสิ่งใดสิ่งหนึ่งเบียดเบียน

ชื่อว่า อนุปสัคคธัมมะ (สภาพที่เป็นเหตุแห่งความไม่มีอุปสรรค) เพราะเป็นเหตุแห่งความไม่มีอุปสรรค

ชื่อว่า คัมภีระ (สภาพลุ่มลึก) เพราะเป็นอารมณ์ของญาณอันลุ่มลึก

ชื่อว่า ทุปปัสสะ (สภาพเห็นได้ยาก) เพราะเป็นสภาพที่บุคคลไม่อาจบรรลุเห็นได้โดยปราศจากการปฏิบัติชอบ

ชื่อว่า อุตตระ (สภาพข้ามพ้น) เพราะข้ามพ้นโลกทั้งปวงแล้วดำรงอยู่

ชื่อว่า อนุตตระ (สภาพไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า) เพราะปราศจากธรรมอื่นที่ยิ่งไปกว่า

ชื่อว่า อสมะ (สภาพไม่มีธรรมอื่นเสมอ) เพราะปราศจากธรรมที่เสมอกัน

ชื่อว่า อัปปฏิสมะ (สภาพไม่มีธรรมอื่นเปรียบ) เพราะปราศจากธรรมที่เปรียบกันได้

ชื่อว่า เชฏฐะ (สภาพเจริญที่สุด) เพราะเป็นสภาพสูงสุด

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า เชฏฐะ (สภาพควรชมเชยยิ่ง) เพราะเป็นสภาพควรชมเชยยิ่ง

[คำว่า เชฏฺฐ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพเจริญยิ่ง = วิเสเสน วุฑฺโฒติ เชฏฺโฐ (วุฑฺฒ ศัพท์ + อิฏฺฐ ปัจจัย แปลง วุฑฺฒ เป็น ช)

- สภาพควรชมเชยยิ่ง = วิเสเสน ปสตฺโถติ เชฏฺโฐ (ปสตฺถ ศัพท์ + อิฏฺฐ ปัจจัย แปลง ปสตฺถ เป็น ช)]

ชื่อว่า เลณะ (ที่พัก) เพราะผู้เบื่อหน่ายสังสารทุกข์ควรพักพิง

ชื่อว่า ตาณะ (ที่ต้านทาน) เพราะคุ้มครองจากสังสารทุกข์นั้น

ชื่อว่า อรณะ (สภาพไม่มีกิเลสเหมือนธุลี) เพราะปราศจากกิเลสเหมือนธุลี

ชื่อว่า อนังคณะ (สภาพไม่มีกิเลสเหมือนเนิน) เพราะปราศจากกิเลสเหมือนเนิน

ชื่อว่า อกาจะ (สภาพปราศจากโทษ) เพราะไม่มีโทษ

ชื่อว่า วิมละ (สภาพไร้มลทิน) เพราะปราศจากมลทินมีราคะเป็นต้น

ชื่อว่า ทีปะ (สภาพเหมือนเกาะ) เพราะไม่ถูกห้วงกิเลส ๔ ท่วมทับ

ชื่อว่า สุขะ (สภาพที่เป็นสุข) เพราะเป็นสุขที่ระงับสังสารวัฏ

ชื่อว่า อัปปมาณะ (สภาพไม่มีประมาณ) เพราะไม่มีธรรมที่กระทำประมาณและเพราะไม่อาจจะนับได้

ชื่อว่า ปติฏฐา (ที่พึ่ง) เพราะเป็นที่ไม่จมลงในมหาสมุทร

ชื่อว่า อกิญจนะ (สภาพไม่มีกังวล) เพราะปราศจากเครื่องกังวลมีราคะเป็นต้นและปราศจากความหวงแหน

ในการหมั่นระลึกถึงพระสังฆคุณ พึงทราบข้อความดังนี้

คำว่า สตฺตานํ สาโร (ผู้เป็นแก่นในเหล่าสัตว์) คือ ผู้เป็นแก่นในเหล่าสัตว์ เพราะกอปรด้วยคุณอันประเสริฐมีศีลที่เป็นแก่นสาร เป็นต้น

คำว่า สตฺตานํ มณฺโฑ (ผู้ผ่องใสในเหล่าสัตว์) คือ ผู้ผ่องใสในเหล่าสัตว์ เหมือนน้ำเนยใสจางในน้ำที่มาจากโค

[น้ำที่มาจากโค เรียกว่า โครส มี ๕ อย่าง คือ นมสด นมเปรี้ยว เนยใส เนยข้น และเปรียง ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

ขีรํ ทธิ ฆตํ ตกฺกํ   โนนีตํ ปญฺจ โครสา.[๑๖๙]

"โครส ๕ คือ นมสด นมเปรี้ยว เนยใส เปรียง และเนยข้น"

รส ศัพท์ในคำว่า โครส ใช้ในความหมายว่า "น้ำ" ดังคำว่า อมตรส (น้ำอมฤต), นาฬิเกรรส (น้ำมะพร้าว), อมฺพรส (น้ำมะม่วง) เป็นต้น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงความหมายของคำนี้ว่า

ทฺรวาจาเรสุ วีริเย   มธุราทีสุ ปารเท
สิงฺคาราโท ธาตุเภเท   กิจฺเจ สมฺปตฺติยํ รโส.[๑๗๐]

"รส ศัพท์ใช้ในความหมายว่า น้ำ ความประพฤติ ความเพียร รสหวานเป็นต้น ปรอท รสรักเป็นต้น ธาตุชนิดหนึ่ง [คือ รสธาตุ] หน้าที่ และความถึงพร้อม"]

พระสงฆ์เป็นผู้ควรยกขึ้นไว้เหนือเหล่าสัตว์ เพราะควรยกขึ้นไว้เหนือสัตว์ทั้งหลายด้วยคุณธรรมอันเป็นแก่นสาร

พระสงฆ์เป็นเสาหลักอันมั่นคงในเหล่าสัตว์ เพราะเป็นผู้มีคุณธรรมหนักแน่น

พระสงฆ์เป็นผู้เปรียบดั่งดอกไม้มีกลิ่นหอมของเหล่าสัตว์ เพราะเป็นผู้มีความงามและหอมหวนด้วยคุณธรรม

ปัญญาชื่อว่า อุตตมังคะ (ส่วนสูงสุด) ในคุณทั้งหลาย ท่านกล่าวว่า ศีลเป็นเครื่องประดับปัญญา เพราะศีลเป็นเหตุให้ปัญญางดงาม

ธรรมดาว่าคุณอย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่สำเร็จแก่ผู้บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ย่อมไม่มี ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิธานญฺจ สีลํ สพฺพโภคสมติกฺกมนฏฺเฐน (ศีลเป็นขุมทรัพย์ เพราะเป็นสภาพล่วงความอับโชค)

อนึ่ง ข้อความข้างต้นพึงแสดงด้วยอากังเขยยสูตร[๑๗๑] และมีพระพุทธพจน์อื่นว่า

อิชฺฌติ ภิกฺขเว สีลวโต เจโตปณิธิ วิสุทฺธตฺตา.[๑๗๒]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความปรารถนาของผู้มีศีลย่อมสำเร็จ เพราะเป็นความประสงค์ของผู้มีจิตบริสุทธิ์”

[ในมัชฌิมนิกาย อากังเขยยสูตร พระพุทธองค์ตรัสอานิสงส์ของศีลว่า ผู้บำเพ็ญศีลบริบูรณ์ย่อมสำเร็จสมความปรารถนาทุกประการ ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ หรือนิพพานสมบัติ]

คำว่า สิปฺปํ (ศิลปะ) คือ ธนูศิลป์

คำว่า ธญฺญํ (ธัญพืช) คือ สิ่งที่ควรกระทำให้เป็นทรัพย์

คำว่า ธมฺมโวโลกนตาย (เพราะใช้ส่องดูธรรม) หมายความว่า เพราะการส่องดูธรรมคือสมถะและวิปัสสนา

คำว่า โวโลกนฏฺเฐน (เพราะเป็นสภาพแลดูชาวโลก) กล่าวไว้เพราะผู้ตั้งอยู่ในศีลแล้วสามารถแลดูชาวโลกด้วยอภิญญาจักษุ เหมือนผู้ยืนอยู่บนปราสาท ๗ ชั้น

อนึ่ง ศีลดำเนินไปในภูมิทั้งปวง เพราะกุศลที่มีในภูมิ ๔ คล้อยตามศีลนั้น

คำที่เหลือปรากฏชัดนั่นแหละ ดังนี้แล

จบ คำอธิบายเววจนหารวิภังค์

๑๑. ปัญญัตติหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายปัญญัตติหารวิภังค์)

[๓๙] คำว่า ตตฺถ กตโม ปญฺญตฺติหาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้น ปัญญัตติหาระคืออะไร) เป็นปัญญัตติหารวิภังค์

ในพากย์นั้น พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ยา ปกติกถาย เทสนา (เทศนาโดยคำกล่าวทั่วไป) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า กา ปนายํ ปญฺญตฺติ (นิกเขปบัญญัตินี้คืออะไร) ความหมายก็คือ การแสดงเทศนาไว้ด้วยการแสดงธรรมตามปกติของพระผู้มีพระภาคโดยมิได้กระทำการระบุเนื้อความของบทที่เป็นอัสสาทะเป็นต้นโดยเฉพาะเหมือนเทสนาหาระเป็นต้น ชื่อว่า ปัญญัตติหาระ

อนึ่ง เทศนานั้นของพระผู้มีพระภาคย่อมตั้งเนื้อความตามที่ต้องการไว้ในกระแสจิตของเวไนยชนโดยประการนั้นๆ จึงชื่อว่า นิกเขปะ (เทศนาตั้งไว้) ดังนั้น หาระนี้จึงชื่อว่า นิกเขปบัญญัติ เพราะแสดงสภาพมีทุกขสัจเป็นต้นของเทศนาที่ตั้งไว้นั้นโดยประการต่างๆ หรือเพราะตั้งไว้โดยไม่ปะปนกัน

[คำว่า ปญฺญตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- คำแสดงโดยประการต่างๆ = ปกาเรหิ ญาเปตีติ ปญฺญตฺติ (ป บทหน้า + ญา ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ติ ปัจจัย)
- คำตั้งไว้โดยไม่ปะปนกัน = อสงฺกรโต ฐเปตีติ ปญฺญตฺติ (ป บทหน้า + ฐป ธาตุ + ติ ปัจจัย)]

โดยประการดังนี้ ท่านถามว่า กา จ ปกติกถาย เทสนา (เทศนาโดยคำกล่าวทั่วไปคืออะไร) แล้วกล่าวว่า จตฺตาริ สจฺจานิ (อริยสัจ ๔) เพื่อแจกแจงข้อความที่กล่าวไว้โดยย่อว่า ปกติกถาย เทสนา (เทศนาโดยคำกล่าวทั่วไป) โดยพิสดารต่อไป

ในการแสดงนิกเขปบัญญัตินั้น คำว่า อิทํ ทุกฺขนฺติ อยํ ปญฺญตฺติ หมายความว่า การแสดงอันเป็นเหตุให้ถือเอาร่วมกันโดยมีความน่ารังเกียจเป็นหลักสำคัญ ด้วยความเสมอกันโดยความบีบคั้น ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เร่าร้อน และแปรปรวน โดยไม่จำแนกรูปธรรมและนามธรรมที่มีสภาวะแข็งและกระทบเป็นต้น อันต่างกันหลายประเภทมีความเป็นอดีตเป็นต้น ชื่อว่า ตัชชาบัญญัติ อันมีนามบัญญัติ (บัญญัติแสดงชื่อ) เป็นเหตุ

[ตัชชาบัญญัติ คือ บัญญัติที่เกิดขึ้นตามสมควรแก่สภาวธรรมนั้น เป็นคำบัญญัติที่เป็นชื่อของปรมัตถธรรมทั้งหมด ทั้งนี้เพราะปรมัตถธรรมเองก็ต้องอาศัยบัญญัติ จึงจะกำหนดรู้ได้ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า วิชชมานบัญญัติ คือ บัญญัติอาศัยสภาวธรรมที่มีจริง เช่น ปฐวี ผัสสะ เป็นต้น]

บางอาจารย์กล่าวว่า บัญญัติดังกล่าวเป็นสัททรูปที่ประกอบด้วยวิญญัตติรูปและวิการรูป

พึงทราบเนื้อความของบัญญัติในเรื่องนั้นๆ ตามนัยที่กล่าวมานี้

ท่านแสดงที่ตั้งของบัญญัตินั้นด้วยคำว่า ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ (ขันธ์ ๕) เป็นต้น

คำว่า ทสนฺนํ อินฺทฺริยานํ (อินทรีย์ ๑๐) คือ อินทรีย์ ๑๐ อย่างนี้ว่า รูปอินทรีย์ ๘ มนินทรีย์ และเวทนินทรีย์ โดยแท้จริงแล้ว เวทนาจัดเป็นอินทรีย์เดียวโดยมีการเสวยอารมณ์เหมือนกัน และศรัทธาเป็นต้นที่มีในฝ่ายแห่งมรรค [คือ ไม่เป็นทุกขสัจ] ก็เช่นเดียวกัน

พึงทราบการแสดงโดยเนื่องด้วยที่ตั้งนี้ว่า **กพฬีการะ** คือ อาหารที่กระทำไว้เป็นคำๆ

[คำว่า กพฬีการาหาร (อาหารคือคำข้าว) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ โดยกล่าวถึงที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงคำข้าวอันเป็นที่ตั้งของโอชา แต่เจตนาหมายถึงโอชาอันเป็นสิ่งที่อาศัย]

คำนี้เป็นชื่อของโอชา (อาหารรูป) ที่ทำให้เหล่าสัตว์ดำรงชีพอยู่ได้ เพราะโอชานั้นชื่อว่า อาหาร เนื่องจากนำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ [มหาภูตรูป ๔ สี กลิ่น รส และโอชา] มาให้

คำว่า อตฺถิ (มีอยู่) หมายความว่า มีอยู่ เพราะยังละโดยเด็ดขาดด้วยมรรคไม่ได้

คำว่า ราโค เป็นต้นมีความหมายดังนี้

ชื่อว่า ราคะ (ความยินดี) เพราะเป็นสภาพย้อมใจ

ชื่อว่า นันที (ความเพลิดเพลิน) เพราะเป็นสภาพรื่นรมย์

ชื่อว่า ตัณหา (ความอยาก) เพราะเป็นสภาพต้องการ

ทั้งหมดนี้เป็นชื่อของโลภะ

คำว่า ปติฏฺฐิตํ ตตฺถ วิญฺญาณํ วิรูฬฺหํ (วิญญาณก็ตั้งอยู่งอกงามในที่นั้น) หมายความว่า วิญญาณตั้งอยู่งอกงามแล้ว เพราะการยังกรรมให้ปรากฏแล้วนำปฏิสนธิมาได้

คำว่า ยตฺถ (ในที่ใด) คือ ในวัฏฏะที่มีในภูมิ ๓ บทนี้ลงสัตตมีวิภัตติ

อีกนัยหนึ่ง ลงสัตตมีวิภัตตินี้ในบทข้างหน้าๆ ทั้งหมด

คำว่า อตฺถิ ตตฺถ สงฺขารานํ วุทฺธิ (ความเจริญแห่งสังขารย่อมมีในที่นั้น) กล่าวไว้โดยหมายเอาสังขารที่เป็นเหตุให้ผู้ดำรงอยู่ในวิปากวัฏฏ์นี้เจริญสืบไป

คำว่า ยตฺถ อตฺถิ อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ แปลว่า การเกิดขึ้นในภพใหม่ต่อไปย่อมมีในที่ใด

คำว่า อตฺถิ ตตฺถ อายตึ ชาติชรามรณํ (ชาติ ชรา และมรณะย่อมมีต่อไปในที่นั้น) หมายความว่า การถือเอาปฏิสนธิย่อมมีในที่ใด ชาติที่มีลักษณะการเกิดขึ้นของขันธ์ ชราที่มีลักษณะการเสื่อมไป และมรณะที่มีลักษณะการแตกดับ ย่อมมีในที่นั้น

คำว่า อยํ ปภวปญฺญตฺติ ทุกฺขสฺส จ สมุทยสฺส จ (บัญญัตินี้แสดงเหตุแห่งทุกข์และสมุทัย) หมายความว่า เทศนาดังที่กล่าวไว้นี้แสดงเหตุเกิดของทุกขสัจและสมุทยสัจ เพราะแสดงว่าวิปากวัฏฏ์และสังขาร (กรรมวัฏฏ์) มีตัณหาเป็นปัจจัย (กิเลสวัฏฏ์)

คำว่า นตฺถิ ราโค (ถ้าความยินดีไม่มีอยู่) หมายความว่า ถ้าความยินดีไม่มีอยู่ เพราะละโดยเด็ดขาดด้วยการเจริญอรหัตตมรรค

คำว่า อปฺปติฏฺฐิตํ ตตฺถ วิญฺญาณํ อวิรูฬฺหํ (วิญญาณก็ไม่ตั้งอยู่ ไม่งอกงามในที่นั้น) หมายความว่า วิญญาณไม่ตั้งอยู่งอกงามแล้ว เพราะไม่มีความสามารถในการยังกรรมให้ปรากฏแล้วนำปฏิสนธิมาให้

พึงทราบเนื้อความตามนัยที่ตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวไว้แล้ว

ท่านแสดงว่าสัมมาทิฏฐิคือมรรคย่อมดำเนินไปในอริยสัจ ๔ โดยรู้ชัดพร้อมกันด้วยคำว่า อยํ ปริญฺญาปญฺญตฺติ (บัญญัตินี้แสดงการกำหนดรู้)

[๔๐] คำว่า อยํ ภาวนาปญฺญตฺติ (บัญญัตินี้แสดงการอบรมมรรค) หมายความว่า การหยั่งเห็นความไม่เที่ยงของสภาวธรรมที่มีในทวาร ๖ ด้วยทวารและอารมณ์นี้ แสดงการอบรมมรรค

คำว่า นิโรธปญฺญตฺติ นิโรธสฺส (แสดงความดับแห่งนิโรธ) หมายความว่า แสดงความดับตัณหาโดยเด็ดขาดที่เรียกว่าโรธะด้วยมรรค

คำว่า อุปฺปาทปญฺญตฺติ แปลว่า แสดงความเกิดขึ้น

คำว่า โอกาสปญฺญตฺติ แปลว่า แสดงที่ตั้ง

คำว่า อาหฏฺนาปญฺญตฺติ แปลว่า แสดงการนำออก

คำว่า อาสาฏิกานํ (กิเลสดุจไข่ขาง) หมายความว่า ไข่ที่แมลงวันหัวเขียววางไข่ไว้ในแผลของวัว ชื่อว่า อาสาฏิกา กิเลสที่เกิดขึ้นแล้วก็เหมือนไข่ขาง เพราะเป็นเหตุให้บุคคลนั้นพินาศย่อยยับไป จึงได้ชื่อว่า อาสาฏิกา [แสดงการนำออก]แห่งกิเลสดุจไข่ขาง

คำว่า อภินิฆาตปญฺญตฺติ แปลว่า แสดงการทำลาย

[๔๑] ท่านแสดงประเภทของบัญญัติในสัจจะ ๔ โดยมีวัฏฏะและวิวัฏฏ์เป็นหลัก และมีการหยั่งเห็นพร้อมด้วยอุปาทานขันธ์เป็นหลักอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ปรารภว่า อิทํ ทุกฺขนฺติ เม ภิกฺขเว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ดวงตาเห็นธรรมได้เกิดแล้ว ญาณได้เกิดแล้ว ปัญญาได้เกิดแล้ว วิชชาได้เกิดแล้ว แสงสว่างได้เกิดแล้ว แก่ตถาคตในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อนว่าอุปาทานขันธ์ห้านี้คือทุกข์) เป็นต้น เพื่อแสดงประเภทของบัญญัติโดยเนื่องด้วยวนเวียน ๓ ในสัจจะทั้งหลาย

[วนเวียน ๓ มีดังนี้

๑. สัจจญาณ ความรู้ว่าอุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกขสัจ เป็นต้น

๒. กิจจญาณ ความรู้ว่าควรกำหนดรู้ทุกข์ เป็นต้น

๓. กตญาณ ความรู้ว่าได้กำหนดรู้ทุกข์แล้ว เป็นต้น]

ในพากย์นั้น ชื่อว่า จักษุ เพราะเป็นสภาวะเห็น

ชื่อว่า ญาณ เพราะเป็นสภาวะรู้ตามความเป็นจริง

ชื่อว่า ปัญญา เพราะเป็นสภาวะแทงตลอด

ชื่อว่า วิชชา เพราะเป็นสภาวะกระทำให้แจ้ง

ชื่อว่า อาโลกะ (แสงสว่าง) เพราะเป็นสภาวะส่องสว่าง

คำทั้งหมดเป็นคำไวพจน์ของปัญญานั่นเทียว ข้อนี้เป็นเววจนบัญญัติ

คำว่า สจฺฉิกิริยาปญฺญตฺติ (แสดงการกระทำให้แจ้ง) หมายความว่า แสดงการกระทำให้ประจักษ์

ในคาถาว่า ตุลมตุลญฺจ เป็นต้น พึงทราบความหมายดังต่อไปนี้

ตุละ คือ กรรมที่กำหนดได้ เพราะเป็นสิ่งที่ประจักษ์แก่ชนจำนวนมาก หมายถึง กามาวจรกรรม

อตุละ คือ กรรมที่กำหนดไม่ได้

อีกนัยหนึ่ง **อตุละ** คือ กรรมที่ไม่มีโลกิยกรรมอื่นเสมอเหมือน หมายถึง มหัคคตกรรม

อีกนัยหนึ่ง **ตุละ** คือ กามาวจรกรรมและรูปาวจรกรรม

อตุละ คือ อรูปาวจรกรรม

อีกนัยหนึ่ง **ตุละ** คือ กรรมที่มีผลน้อย

อตุละ คือ กรรมที่มีผลมาก

สัมภวะ คือ เหตุเกิด หมายถึง เหตุแห่งความเกิดขึ้น[ของภพ]

คำว่า ภวสงฺขารํ แปลว่า เครื่องปรุงแต่งภพ

คำว่า อวสฺสชิ แปลว่า สละ

คำว่า มุนิ (พระมุนี) หมายถึง พระมุนีคือพระพุทธเจ้า

คำว่า อชฺฌตฺตรโต แปลว่า มีความยินดีในภายใน

คำว่า สมาหิโต (มีจิตมั่นคง) หมายความว่า มีจิตมั่นคงด้วยอำนาจแห่งอุปจาร-สมาธิและอัปปนาสมาธิ

คำว่า อภินฺทิ กวจมิว แปลว่า กำจัดกิเลสที่เกิดขึ้นในตนดุจทหารทำลายเกราะ ฉะนั้น

คำว่า อตฺตสมฺภวํ แปลว่า กิเลสที่เกิดขึ้นในตน

ความหมายก็คือ พระมุนีได้สละโลกิยกรรมที่เรียกว่า ตุละ และอตุละ ซึ่งได้ชื่อว่า เหตุเกิดแห่งภพ เพราะเป็นสภาวะมีวิบาก และได้ชื่อว่า เครื่องปรุงแต่งภพ เพราะเป็นสภาวะก่อให้เกิดภพ เป็นผู้มีความยินดีในภายใน มีจิตมั่นคง กำจัดกิเลสที่เกิดขึ้นในตนดุจทหารกล้าทำลายเกราะในสนามรบ ฉะนั้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ตุลํ แปลว่า หยั่งเห็นอยู่

คำว่า อตุลญฺจ สมฺภวํ คือ พระนิพพาน และกรรมซึ่งเป็นเหตุเกิด[แห่งขันธ์]

คำว่า ภวสงฺขารํ (กรรมที่ปรุงแต่งภพ) หมายความว่า กรรมที่ยังเหล่าสัตว์ให้ไปสู่ภพ

คำว่า อวสฺสชิ มุนิ เป็นต้นหมายความว่า พระมุนีคือพระพุทธเจ้าหยั่งเห็นอยู่ตามนัยเป็นต้นว่า

ปญฺจกฺขนฺธา อนิจฺจา, เตสํ นิโรโธ นิพฺพานํ นิจฺจํ.[๑๗๓]

“ขันธ์ ๕ ไม่เที่ยง ความดับสนิทของขันธ์เหล่านั้นเที่ยง”

พระองค์รู้เห็นโทษในภพและอานิสงส์ในพระนิพพานแล้ว ได้สละกรรมที่ปรุงแต่งภพซึ่งเป็นเหตุเกิดแห่งขันธ์ทั้งหลายด้วยอริยมรรคอันทำให้กรรมหมดสิ้นไป

ถามว่า : พระองค์สละกรรมได้อย่างไร

ตอบว่า : พระองค์เป็นผู้มีความยินดีในภายใน โดยแท้จริงแล้ว พระองค์เป็นผู้มีความยินดีในภายในด้วยวิปัสสนา มีจิตมั่นคงด้วยสมถะ กำจัดกิเลสทั้งหมดที่ได้ชื่อว่า สภาวะที่เกิดขึ้นในตน เพราะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายในตน ซึ่งหุ้มห่ออัตภาพอยู่แล้ว ดุจทหารทำลายเกราะ ฉะนั้น

กรรมชื่อว่าถูกสละได้ เพราะเป็นสภาพไม่ให้ปฏิสนธิเมื่อไม่มีกิเลส หมายความว่า พระองค์ได้สละกรรมด้วยความไม่มีกิเลส

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ตุล...ธมฺมานํ (คำว่า ตุลมตุลญฺจ สมฺภวํ เป็นบัญญัติแสดงการรู้ยิ่งธรรมทั้งปวง) เพราะไม่มีธรรมที่ควรรู้ยิ่งซึ่งพ้นไปจากสังขตธาตุและอสังขตธาตุ

คำนั้นกล่าวถึงธรรมปฏิสัมภิทา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิกฺเขปปญฺญตฺติ ธมฺมปฏิสมฺภิทาย (แสดงการตั้งธรรมปฏิสัมภิทาไว้)

ท่านกล่าวว่า ปริจฺจาคปญฺญตฺติ (ปริจจาคบัญญัติ) โดยหมายถึงกรรมฝ่ายสมุทัยในกรรมที่ปรุงแต่งภพ

ท่านกล่าวว่า ปริญฺญาปญฺญตฺติ (ปริญญาบัญญัติ) โดยความเป็นกรรมฝ่ายทุกขสัจ

ท่านกล่าวว่า ภาวนาปญฺญตฺติ กายคตาย สติยา (เป็นบัญญัติแสดงการเจริญสติที่เป็นไปในกองรูป) โดยเนื่องด้วยความเป็นผู้ยินดีในภายในซึ่งกอปรด้วยความตั้งมั่น

ท่านกล่าวว่า ฐิติปญฺญตฺติ จิตฺเตกคฺคตาย (แสดงความตั้งมั่นแห่งจิต) โดยเนื่องด้วยความตั้งมั่นที่กอปรด้วยความเป็นผู้ยินดีในภายใน

คำว่า อภินิพฺพิทาปญฺญตฺติ จิตฺตสฺส (เป็นบัญญัติแสดงความเบื่อหน่ายแห่งจิต) หมายความว่า เป็นบัญญัติแสดงความเบื่อหน่ายแห่งจิตด้วยการปลงอายุสังขาร

คำว่า อุปาทานปญฺญตฺติ แปลว่า แสดงการถือเอา

คำว่า สพฺพญฺญุตาย แปลว่า ความเป็นพระสัพพัญญู

คำนี้แสดงว่า การปลงอายุสังขารย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่ใช่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ท่านจะแสดงว่า พระผู้มีพระภาคทรงสละกรรมด้วยความไม่มีกิเลส จึงกล่าวว่า ปทาลนาปญฺญตฺติ อวิชฺชณฺฑโกสานํ (แสดงการทำลายกระเปาะไข่)

บาทคาถาว่า โย ทุกฺขมทฺทกฺขิ ยโตนิทานํ (บุคคลใดเห็นทุกข์และตัณหาอันเป็นเหตุเกิดของทุกข์) หมายความว่า บุคคลใดผู้ปรารภวิปัสสนาเห็นทุกข์ที่มีในภูมิ ๓ และเห็นตัณหาโดยความเป็นเหตุเกิดของทุกข์นั้น

บาทคาถาว่า กาเมสุ โส ชนฺตุ กถํ นเมยฺย (เขาพึงน้อมไปในกามได้อย่างไร) หมายความว่า บุรุษนั้นผู้ปฏิบัติแล้วอย่างนี้ พึงน้อมไปในกิเลสกามและวัตถุกามได้โดยประการใด ประการนั้นหามีไม่

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะเขารู้ว่ากามเป็นเครื่องผูกในโลก

โดยเหตุที่เครื่องผูกที่เสมอกับกามไม่มีในโลก สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

น ตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีรา
ยทายสํ ทารุชปพฺพชญฺจ
สารตฺตรตฺตา มณิกุณฺฑเลสุ
ปุตฺเตสุ ทาเรสุ จ ยา อเปกฺขา.[๑๗๔]

"เครื่องจองจำที่ทำด้วยเหล็ก ไม้ และปอป่าน ท่านผู้รู้กล่าวว่า
ยังไม่ใช่เครื่องจองจำที่มั่นคง แต่ความกำหนัดยินดีในเครื่องเพชร บุตร
ภริยา เป็นเครื่องจองจำที่มั่นคงยิ่งนัก"

ดังนั้น เขาจึงรู้ว่าสังขารเป็นเครื่องผูก เพราะเป็นสภาวะยึดหน่วงไว้

บาทคาถาว่า เตสํ สตีมา วินยาย สิกฺเข (เป็นผู้มีสติ พึงศึกษาเพื่อกำจัดกามเหล่านั้น) หมายความว่า เป็นผู้มีสติ เพราะประกอบด้วยสติที่เป็นไปในกองรูป เป็นผู้ไม่ประมาทในไตรสิกขาทั้ง ๓ พึงศึกษาเพื่อกำจัดกามเหล่านั้น

คำว่า เววจนปญฺญตฺติ (บัญญัติแสดงคำไวพจน์) หมายความว่า บัญญัติแสดงคำไวพจน์ของขันธ์เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า ทุกฺขสฺส ปริญฺญาปญฺญตฺติ จ (และแสดงการกำหนดรู้ทุกข์) เพราะสัมพันธ์กับบทว่า อทฺทกฺขิ (เห็น)

คำว่า ปจฺจตฺถิกโต ทสฺสนปญฺญตฺติ (บัญญัติแสดงการรู้เห็นโดยความเป็นข้าศึกของกาม) หมายความว่า บัญญัติแสดงการรู้เห็นโดยความเป็นข้าศึกของกาม เพราะก่อให้เกิดโทษ

คำว่า ปาวกกปฺปา (เปรียบเหมือนกองไฟ) หมายความว่า เหมือนกับกองไฟที่ลุกโชติช่วง

คำว่า ปปาตอุรโคปมา แปลว่า เปรียบเหมือนเหวและงูพิษ

บาทคาถาว่า โมหสมฺพนฺธโน โลโก (ชาวโลกถูกโมหะผูกไว้) หมายความว่า ชาวโลกถูกผูกไว้ด้วยสังโยชน์ที่มีอวิชชาเป็นเหตุ

บาทคาถาว่า ภพฺพรูโปว ทิสฺสติ (ย่อมปรากฏเหมือนมีรูปที่ดีงาม) หมายความว่า แม้ผู้ที่มีอัธยาศัยทรามก็ปกปิดตนไว้ด้วยมารยาและสาไถย ย่อมแสดงตนเหมือนมีรูปที่ดีงาม

กึ่งคาถาว่า อุปธิพนฺธโน พาโล ตมสา ปริวาริโต (คนเขลาถูกกิเลสและกรรมผูกไว้ ถูกความมืดหุ้มห่อแล้ว) หมายความว่า เพราะคนเขลานั้นถูกความมืดหุ้มห่อในการเห็นอย่างนั้นไว้ และเพราะกิเลสและกรรมผูกไว้โดยความไม่เห็นโทษของกามคุณ จึงปรากฏเหมือนคนไร้ศรี

อนึ่ง คนเขลาผู้เป็นอย่างนั้นย่อมปรากฏแก่ผู้รู้เหมือนคนไร้ศรี กิเลสย่อมไม่มีแก่ผู้รู้เห็นอยู่ ทั้งหมดนั้นย่อมมีแก่คนพาล เพราะกิเลสเครื่องกังวลมีราคะเป็นต้น แต่กิเลสเครื่องกังวลย่อมไม่มีแก่บัณฑิตผู้เห็นด้วยปัญญาจักขุอยู่

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นเนื้อความโดยสังเขป

ท่านถือเอาวิปัลลาสโดยมีโมหะเป็นประธาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เทสนาปญฺญตฺติ วิปลฺลาสานํ (บัญญัติแสดงวิปัลลาส)

คำว่า วิปรีตปญฺญตฺติ แปลว่า บัญญัติแสดงผู้ที่ปรากฏอยู่โดยอาการแปรปรวน

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้วมีอยู่) เพื่อคัดค้านคำกล่าวผิดของผู้ปฏิบัติผิดคือ คำกล่าวว่า นิพพานมีจริง เป็นเพียงถ้อยคำของสมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย แต่นิพพานไม่มีจริง เพราะไม่ปรากฏสภาวะโดยปรมัตถ์

พระพุทธองค์ตรัสว่า โน เจตํ ภิกฺขเว (ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว จักไม่ได้มีแล้ว การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่

เกิดแล้ว เป็นแล้ว ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ถูกปรุงแต่งแล้ว จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้) เป็นต้น เพื่อแสดงเหตุในเรื่องนั้น

พระดำรัสนั้นหมายความว่า ถ้าอสังขตธาตุไม่มีจริง การสลัดออกซึ่งสังขตธรรมทั้งหมดจะไม่พึงมีได้ในโลกนี้ เพราะอริยมรรคมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นที่ดำเนินไปรับเอานิพพานเป็นอารมณ์ย่อมละกิเลสโดยเด็ดขาด หลังจากนั้นจึงไม่มีความเป็นไปแห่งวัฏฏะทั้ง ๓

ในเรื่องนั้นมีคำอธิบายว่า การสลัดออกที่มีสภาพตรงกันข้ามอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกามาวจรธรรมและรูปาวจรธรรมที่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า ย่อมปรากฏเพราะเป็นสภาพที่ควรกำหนดรู้ ฉันใด การสลัดออกที่มีสภาพตรงกันข้ามอันเป็นปฏิปักษ์ต่อสังขตธรรมที่มีสภาพนั้น[คือมีโลกุตตรธรรมอื่นที่ยิ่งกว่าตน] ย่อมปรากฏ ฉันนั้น สภาพใดเป็นที่สลัดออก สภาพนั้นชื่อว่า อสังขตธาตุ [คือ รูปาวจรธรรมเป็นสภาพสลัดออกจากกามาวจรธรรม และอรูปาวจรธรรมก็สลัดออกจากรูปาวจรธรรม ฉันใด นิพพานก็เป็นสภาพสลัดออกจากสังขตธรรมทั้งปวง ฉันนั้น]

อนึ่ง วิปัสสนาญาณมีอารมณ์เป็นสังขตธรรม แม้กระทั่งอนุโลมญาณก็ละกิเลสโดยเด็ดขาดไม่ได้ ญาณในปฐมฌานเป็นต้นที่มีอารมณ์เป็นสมมุติบัญญัติย่อมกระทำการข่มกิเลสไว้อย่างเดียว ไม่อาจละโดยเด็ดขาด แต่มรรคญาณอันประเสริฐกระทำการละกิเลสได้เด็ดขาด และอารมณ์ของมรรคญาณนั้นก็ควรตรงกันข้ามกับสังขตธรรมและสมมุติสัจจะซึ่งจัดเป็นอสังขตธาตุ

นอกจากนั้น พึงทราบว่าคำว่า นิพพาน (ความดับทุกข์) ใช้ในสภาพที่มีจริงในบางฐานะ เพราะความเป็นไปโดยความเป็นสำนวน ดังคำว่า สีห (นายสีหะ)

[คำว่า นิพพาน เป็นสำนวนทางภาษาที่แปลว่า “ความดับทุกข์” อาจระบุถึงความเพียบพร้อมด้วยกามคุณ ดังข้อความในพรหมชาลสูตรว่า

ยโต โข โภ อยํ อตฺตา ปญฺจหิ กามคุเณหิ สมปฺปิโต สมงฺคีภูโต ปริจาเรติ, เอตฺตาวตา โข โภ อยํ อตฺตา ปรมทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานํ ปตฺโต โหติ.[๑๗๕]

“ท่านผู้เจริญ อัตตานี้เพียบพร้อมปรนเปรอบำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ โดยประการดังนี้ อัตตานี้จึงบรรลุนิพพานในอัตภาพนี้อย่างยิ่ง”

ในบางแห่งคำนี้ระบุถึงความเพียบพร้อมด้วยรูปฌาน ดังข้อความว่า

สปกฏฺฐนิพฺพานภาวิโน.[๑๗๖]

“ผู้เจริญนิพพาน[คือรูปฌาน]พร้อมด้วยกามคุณอันต่ำทราม”

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษา ชื่อว่า สทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน ดังคำว่า สีโห มาณวโก (มาณพชื่อว่าสีหะ) โดยเรียกมาณพผู้อาจหาญเหมือนราชสีห์ว่า สีหะ ดังนั้น จึงเรียกความดับทุกข์คือการเสวยสุขในกามคุณและรูปฌานว่าเป็นนิพพาน

อย่างไรก็ตาม คำว่า นิพพาน ที่ใช้เป็นสำนวนดังกล่าวนั้น ยังหมายถึงความดับทุกข์ที่มีจริง เหมือนคำว่า สีโห ที่ปรากฏในราชสีห์ที่มีจริง ความดับทุกข์นี้เป็นความดับรูปนามทั้งหมดที่นับเข้าในทุกขสัจ]

อีกนัยหนึ่ง พระดำรัสว่า อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่) มีเนื้อความไม่แปรปรวน เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ความจริงแล้วพระดำรัสที่พระองค์ตรัสไว้มีเนื้อความไม่แปรปรวน ดังพระพุทธพจน์ว่า

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา.[๑๗๗]

“สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง”

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา.[๑๗๘]

“สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์”

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา.[๑๗๙]

“ธรรมทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน”

บัณฑิตพึงทราบว่าอสังขตธาตุเป็นปรมัตถ์โดยเนื่องด้วยความเหมาะสมอย่างนี้

อีกนัยหนึ่ง การดำริความเหมาะสมนี้จะมีประโยชน์อะไร เพราะพระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่านิพพานธาตุเป็นปรมัตถ์ด้วยพระพุทธดำรัสจำนวนมาก อาทิเช่น

อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ.[๑๘๐]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่”

อปฺปจฺจยา ธมฺมา.[๑๘๑]

“ธรรมที่ไม่มีปัจจัย มีอยู่”

อสงฺขตา ธมฺมา.[๑๘๒]

“ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีอยู่”

อสงฺขตญฺจ โว ภิกฺขเว ธมฺมํ เทเสสฺสามิ อสงฺขตคามินิญฺจ ปฏิปทํ.[๑๘๓]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตจักแสดงอสังขตธรรมและปฏิปทาที่ดำเนินไปสู่อสังขตธรรม”

ในเรื่องนั้น คำว่า อุปนยนปญฺญตฺติ (แสดงการน้อมเข้าไป) หมายความว่า แสดงการน้อมเหตุเข้าไปโดยความตรงกันข้าม

คำว่า โชตนาปญฺญตฺติ (บัญญัติแสดงนิพพาน) หมายความว่า บัญญัติแสดงความสำเร็จแห่งประโยชน์ที่รับรองไว้

คำที่เหลือทั้งหมดรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

จบ คำอธิบายบัญญัตติหารวิภังค์

๑๒. โอตรณหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายโอตรณหารวิภังค์)

[๔๒] คำว่า ตตฺถ กตโม โอตรโณ หาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้น โอตรณหาระคืออะไร) เป็นต้น เป็นโอตรณหารวิภังค์

ในพากย์นั้น คำว่า อเสกฺขา วิมุตฺติ (ความหลุดพ้นของพระอเสกขะ) หมายความว่า ความหลุดพ้นของพระอเสกขะ คือ ความเป็นผู้ปราศจากราคะในธาตุทั้ง ๓ [กามธาตุ รูปธาตุ และอรูปธาตุ]

คำว่า ตานิเยว (ศรัทธาเป็นต้นเหล่านั้น) คือ ศรัทธาเป็นต้นเหล่านั้นในความหลุดพ้นของพระอเสกขะ

คำว่า อยํ อินฺทฺริเยหิ โอตรณา (ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอินทรีย์) หมายความว่า ข้อนี้เป็นการหยั่งลงโดยอธิบายด้วยอินทรีย์มีศรัทธินทรีย์เป็นต้นที่นำออกแสดงไว้ด้วยความหลุดพ้นของพระอเสกขะ

คำว่า ปญฺจินฺทฺริยานิ วิชฺชา (อินทรีย์ ๕ เป็นวิชชา) หมายความว่า อินทรีย์ ๔ มีศรัทธินทรีย์เป็นต้นกล่าวไว้โดยการนับเข้า เพราะเกื้อกูลแก่ปัญญา เหมือนสัมมาสังกัปปะกล่าวไว้โดยการนับเข้าในปัญญาขันธ์ เพราะเกื้อกูลแก่สัมมาทิฏฐิ

คำว่า สงฺขารปริยาปนฺนานิ (นับเข้าในสังขารขันธ์) หมายความว่า จัดเข้าในสังขาร-ขันธ์ของขันธ์ ๕

คำว่า เย สงฺขารา อนาสวา (สังขารขันธ์เหล่าใดไม่ใช่อารมณ์ของอาสวะ) กล่าวระบุถึงสังขารขันธ์นั้น เพราะประสงค์เอาอรหัตตผล ดังนั้น จึงไม่ใช่องค์แห่งภพ

คำว่า ธมฺมธาตุสงฺคหิตา (สงเคราะห์ไว้ในธรรมธาตุ) หมายความว่า สงเคราะห์ไว้ในธรรมธาตุของธาตุ ๑๘

แม้ท่านจะกล่าวถึงความหลุดพ้นของพระอเสกขะคือความปราศจากราคะไว้ก่อนแล้ว แต่เพื่อแสดงข้อปฏิบัติของความหลุดพ้นนั้น จึงกล่าวถึงโสดาปัตติมรรคในที่นี้ว่า อยํ อหมสฺมีติ อนานุปสฺสี (ไม่เห็นว่าอัตภาพนี้เป็นเรา)

คำที่เหลือมีนัยตามที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

[๔๓] คำว่า นิสฺสิตสฺส จลิตํ (ความหวั่นไหวย่อมมีแก่ผู้อาศัย[ตัณหาและทิฏฐิ]) หมายความว่า ความหวั่นไหว คือ ความไม่ตั้งมั่น โดยเนื่องด้วยตัณหาและทิฏฐิ

คำว่า จุตูปปาโต (จุติและการเกิด) หมายความว่า จุติและการเกิดขึ้นต่อๆ มา

ท่านจะแสดงที่อาศัยซึ่งปรากฏในคำว่า นิสฺสิต (ผู้อาศัย) จึงกล่าวว่า นิสฺสโย นาม (ขึ้นชื่อว่า ที่อาศัย) เป็นต้น

คำว่า ตณฺหานิสฺสโย (ที่อาศัยคือตัณหา) หมายถึง ความยึดมั่นด้วยตัณหา ความจริงแล้วที่อาศัยคือตัณหานั้นกล่าวไว้อย่างนั้นโดยความเป็นที่ตั้งของผู้มีตัณหาจริต

แม้ที่อาศัยคือทิฏฐิก็พึงทราบเหมือนอย่างนี้

คำว่า รตฺตสฺส เจตนา (เจตนาของบุคคลผู้กำหนัด) กล่าวถึงตัณหาโดยมีเจตนาเป็นหลัก เพราะธรรมที่เป็นสังขารขันธ์มีเจตนาเป็นประธาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อยํ ตณฺหา-นิสฺสโย (ที่อาศัยคือตัณหา เป็นเจตนาของบุคคลผู้กำหนัด)

อนึ่ง ความยึดมั่นผิดย่อมมีได้เมื่อโมหะมีกำลังมาก ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยา มูฬฺหสฺส เจตนา, อยํ ทิฏฺฐินิสฺสโย (ที่อาศัยคือทิฏฐิ เป็นเจตนาของบุคคลผู้หลง)

พระมหากัจจายนะกล่าวถึงตัณหาและทิฏฐิโดยมีเจตนาเป็นหลักอย่างนี้แล้ว บัดนี้ได้กล่าวว่า เจตนา ปน สงฺขารา (อนึ่ง เจตนาเป็นสังขาร) เพื่อแสดงเจตนาโดยตรง

ท่านกล่าวว่า ยา รตฺตสฺส เวทนา, อยํ สุขา เวทนา (เวทนาของบุคคลผู้กำหนัดเป็นสุขเวทนา) เพราะกามราคานุสัยนอนเนื่องในสุขเวทนา

เช่นเดียวกันนี้ อวิชชานุสัยย่อมนอนเนื่องในอุเบกขาเวทนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยา สมฺมูฬฺหสฺส เวทนา, อยํ อทุกฺขมสุขา เวทนา (เวทนาของบุคคลผู้หลง เป็นอุเบกขาเวทนา)

ในที่นี้ท่านกล่าวถึงเจตนาโดยมีเวทนาเป็นหลัก

คำว่า ตณฺหาย คือ ตัณหา [ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรรม]

คำว่า ทิฏฺฐิยา คือ ทิฏฐิ [ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรรม]

อีกนัยหนึ่ง เมื่อตัณหาเป็นที่อาศัยของธรรมที่เหลือ บุคคลย่อมเรียกว่า ผู้อาศัยตัณหา ฉันใด เมื่อตัณหาเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เหลือ [คือ ธรรมทั่วไปที่มีในภูมิ ๓ ยกเว้นตัณหา] บุคคลย่อมเรียกว่า ผู้อาศัยตัณหา ฉันนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตณฺหาย อนิสฺสิโต (ผู้ไม่อาศัยตัณหา)

คำว่า ปสฺสทฺธิ (ความสงบ) หมายความว่า การระงับความเร่าร้อน

คำว่า กายิกา (ทางกาย) หมายความว่า อาศัยร่างกาย

คำว่า เจตสิกา (ทางใจ) หมายความว่า อาศัยใจ

อนึ่ง การระงับความเร่าร้อนนั้นย่อมปรากฏชัดเมื่อมีสุขทางกายและใจ ดังนั้นท่านจะแสดงว่าปัสสัทธิที่กล่าวไว้โดยผลูปจาระ (สำนวนที่กล่าวถึงผลคือสุข แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุคือปัสสัทธิ) ด้วยคำว่า ยํ กายิกํ สุขํ (ความสงบกาย คือ ความสุขทางกาย) เป็นเหตุแห่งการไม่น้อมไป[ในอารมณ์ ๖] จึงกล่าวว่า ปสฺสทฺธกาโย (บุคคลผู้มีกายอันสงบแล้ว) เป็นต้น

คำว่า โส คือ พระขีณาสพผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้

คำว่า รูปสงฺขเย วิมุตฺโต (เธอหลุดพ้นแล้วในนิพพานอันเป็นสภาพดับสูญแห่งรูป) หมายความว่า เธอหลุดพ้นแล้วในนิพพานที่เรียกว่าสภาพดับสูญแห่งรูป

คำว่า อตฺถีติปิ น อุเปติ (เธอย่อมไม่เชื่อว่า สัตว์มีอยู่) หมายความว่า เธอย่อมไม่เชื่อ คือ ไม่ยึดถือด้วยเครื่องยึดถือที่เรียกว่าตัณหาและทิฏฐิว่า อัตตาและโลกเที่ยง

คำว่า นตฺถิ (สัตว์ไม่มี) หมายความว่า เธอย่อมไม่เชื่อด้วยเครื่องยึดถือกล่าวคือตัณหาและทิฏฐิว่า อัตตาและโลกไม่เที่ยง

คำว่า อตฺถิ นตฺถิ (สัตว์ทั้งมีอยู่และไม่มี) หมายความว่าเธอย่อมไม่เชื่อด้วยเครื่องยึดถือกล่าวคือตัณหาและทิฏฐิว่า อัตตาและโลกเที่ยงบางส่วน ไม่เที่ยงบางส่วน

คำว่า เนวตฺถิ โน นตฺถิ (สัตว์เที่ยงก็ไม่ใช่ สูญก็ไม่ใช่) กล่าวไว้ด้วยความเป็นอมราวิกเขปทิฏฐิ

คำว่า คมฺภีโร (ผู้ลุ่มลึก) หมายความว่า ผู้ลุ่มลึก เพราะไม่มีกิเลสที่เป็นเหตุแห่งความตื้น

คำว่า นิพฺพุโต (ผู้ดับสนิทแล้ว) หมายความว่า ผู้ดับแล้ว คือ สงบเย็นแล้ว เพราะระงับกิเลสที่เชื่อว่าอัตตาและโลกมีอยู่ เป็นต้น

คำว่า อิธาคติ (การมาสู่ภพนี้) หมายความว่า การมาสู่ภพนี้จากภพอื่น

คำว่า คติ (การไป) คือ การไปสู่ภพอื่นจากภพนี้

อนึ่ง การไปดังกล่าวเป็นการเกิดใหม่ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เปจฺจภโว (ภพหน้า)

คำว่า อิธ (ในโลกนี้) และคำว่า หุรํ (ในโลกอื่น) แสดงธรรมที่เป็นทวารและอารมณ์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ผสฺสสมุฏฺฐิเตสุ ธมฺเมสุ (ในธรรมที่เกิดจากผัสสะ) เพื่อแสดงธรรมที่เป็นไปทางทวารด้วยคำว่า อุภยมนฺตเรน (ไม่มีในโลกทั้งสอง)

คำนั้นหมายความว่า [ย่อมไม่เห็นตน]ในสภาวธรรมคือวิญญาณ เวทนา สัญญา เจตนา วิตก และวิจาร เป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นร่วมกับผัสสะที่เป็นเหตุ [อนันตรปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย]

คำว่า อตฺตานํ น ปสฺสติ (ย่อมไม่เห็นตน) หมายความว่า ย่อมไม่เห็นตนในธรรมนั้น เพราะธรรมเหล่านั้นไม่ใช่ตัวตนโดยแท้

ท่านจะแสดงความเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัยของโลกุตตรธรรมด้วยคำว่า วิรชฺชติ วิราคา วิมุจฺจติ (ย่อมคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้นเพราะการคลายกำหนัด) จึงกล่าวถึงความเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัยของโลกุตตรธรรมนั้นโดยปริยาย เพราะศีลเป็นต้นมีประโยชน์เพื่อการคลายกำหนัดและความหลุดพ้นนั้นด้วยคำว่า โลกุตฺตโร (ฝ่ายโลกุตตระ) เป็นต้น

[๔๔] คำว่า นามสมฺปยุตฺโต (เกิดพร้อมกับนาม) หมายความว่า ระคน[คือเกิดดับ]พร้อมกับนาม

คำว่า สอุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ (นิพพานธาตุที่มีขันธ์เหลือ) หมายถึง อรหัตตผลอนึ่ง นิพพานธาตุที่มีขันธ์เหลือนั้นมีปัญญาเป็นประธาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สอุปาทิเสสา นิพฺพานธาตุ วิชฺชา (นิพพานธาตุที่มีขันธ์เหลือนั้นนั่นแหละ เป็นวิชชา)

คำที่เหลือทั้งหมดปรากฏชัดนั่นแหละ

จบ คำอธิบายโอตรณหารวิภังค์

เมตฺตมฺพุนา สโทโส จ ปรโทโส จ สมฺมติ
เมตฺตาเสเกน สพฺเพสุ สพฺพโตคฺคึ นิวารเย.

จตุรารักขะ. คาถา ๖๒

“ความโกรธของตนและของผู้อื่น ย่อมสงบด้วยน้ำคือเมตตา บุคคลพึงห้ามไฟคือความโกรธในที่ทุกสถาน ด้วยการประพรมน้ำเมตตาในสรรพสัตว์”

๑๓. โสธนหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายโสธนหารวิภังค์)

[๔๕] คำว่า ตตฺถ กตโม โสธโน หาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้น โสธนหาระคืออะไร) เป็นต้น เป็นโสธนหารวิภังค์

ในพากย์นั้น คำว่า ภควา ปทํ โสเธติ (พระผู้มีพระภาคทรงชำระบท) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสอยู่ว่า อวิชฺชาย นิวุโต โลโก (โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้) ชื่อว่าชำระบทที่ท่านอชิตมาณพถามว่า เกนสฺสุ นิวุโต โลโก (โลกถูกอะไรหุ้มห่อไว้) เพราะเฉลยข้อความของบทนั้น

[ความจริงพระผู้มีพระภาคทรงชำระข้อความที่ทูลถามเพื่อขจัดความสงสัยที่เกี่ยวกับข้อความนั้น จึงทรงชำระข้อความเป็นหลัก แต่ก็นับว่าได้ชำระบทโดยอ้อม เพราะเนื้อความดำรงอยู่ในบท การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเภโทปจาระ หรืออเภทูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันคือบทและเนื้อความให้เหมือนกัน]

คำว่า โน จ อารมฺภํ (แต่มิได้ทรงชำระใจความ) หมายความว่า ยังมิได้ทรงชำระใจความก่อน เพราะใจความที่ผู้ถามต้องการจะรู้ยังไม่จบ

คำว่า สุทฺโธ อารมฺโภ (พระผู้มีพระภาคทรงชำระใจความ) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงชำระใจความ เพราะแสดงเนื้อความที่ผู้ถามต้องการจะรู้

ในเวลาที่บุคคลผู้แล่นไปสู่ความไม่รู้ หรือผู้เกิดความสงสัยถาม[ปัญหา] วิสัยแห่งคำถามของผู้ถามเป็นของมืดมนไม่ประจักษ์ เหมือนป่าชัฏใหญ่ที่มิได้ถางไว้ และเหมือนทางกันดารอันกว้างใหญ่ แต่เมื่อพระผู้มีพระภาคหรือพุทธสาวกที่เป็นบัณฑิตตอบปัญหาได้โดย

กระทำให้กระจ่างชัดเจนเหมือนแสดงรอยเท้าในอากาศที่ไม่มีรอยเท้า ปัญหาย่อมประจักษ์ปราศจากความมืดมนอยู่ เปรียบดั่งป่าชัฏที่ช้างคันธะเหยียบย่ำหักทำลายแล้ว จึงชื่อว่าชำระแล้ว

จบ คำอธิบายโสธนหารวิภังค์

๑๔. อธิฏฐานหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายอธิฏฐานหารวิภังค์)

[๔๖] คำว่า ตตฺถ กตโม อธิฏฺฐาโน หาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้น อธิษฐานหาระคืออะไร) เป็นต้น เป็นอธิฏฐานหารวิภังค์

ในพากย์นั้น คำว่า ตถา ธารยิตพฺพา (บุคคลพึงทรงไว้เหมือนอย่างนั้น) หมายความว่า บุคคลพึงทรงไว้เหมือนอย่างนั้น โดยสามัญทั่วไปหรือโดยพิเศษ ความหมายก็คือ ไม่พึงดำริอย่างใดอย่างหนึ่งในเรื่องนั้น

เหตุในการไม่ควรดำริ ได้กล่าวไว้แล้วในคำอธิบายนิทเทสวาระ

มรรค คือ สภาวะแสวงหาผลนั้นๆ

อีกนัยหนึ่ง **มรรค** คือ สภาวะที่บุคคลผู้ต้องการผลนั้นแสวงหา

[คำว่า มคฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะแสวงหาผลนั้นๆ = ตํ ตํ ผลํ มคฺคติ คเวสตีติ มคฺโค (มคฺค ธาตุ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- สภาวะที่บุคคลผู้ต้องการผลนั้นแสวงหา = ตทตฺถิเกหิ มคฺคียติ คเวสียตีติ มคฺโค (มคฺค ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

ชื่อว่า **นิรยะ** เพราะเป็นสภาวะปราศจากความรื่นรมย์ และเพราะเป็นสภาวะปราศจากความยินดี

ติรัจฉานะ คือ สัตว์ผู้เติบโตไปทางขวาง โดยไม่ไปทางส่วนสูง

คำว่า ติรัจฉานโยนิ (กำเนิดของสัตว์ดิรัจฉาน) คือ สัตว์ดิรัจฉานนั่นแหละ

ชื่อว่า **เปตติ** เพราะเป็นผู้ละไป หมายความว่า การละจากภพนี้ไป

เปตติวิสัย (ที่อยู่ของเปรต) คือ การละไปนั่นแหละ

อสูร คือ ผู้ไม่รุ่งโรจน์

คำว่า อสุรโยนิ (กำเนิดของอสูร) คือ ผู้ไม่รุ่งโรจน์นั่นแหละ

สวรรค์ คือ ผู้เลอเลิศยิ่งด้วยรูปเป็นต้นอันเป็นทิพย์

ชื่อว่า **มนุษย์** เพราะมีใจหนาแน่น[ด้วยความคิด]

ตัณหาได้ชื่อว่า วานะ (เครื่องรัดรึง) ตัณหานั้นย่อมไม่มีในสภาวะนั้น เหตุนั้นจึงชื่อว่า นิพพาน

คำว่า นิรยคามี คือ ผู้ไปสู่นรก

แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้นั่นแหละ

คำว่า อสุรโยนิโย แปลว่า หนทางที่เกื้อกูลแก่กำเนิดอสูร หมายความว่า หนทางที่ทำให้เกิดชาติอสูร

คำว่า สัคคคามิยะ คือ ผู้ไปสู่สวรรค์

คำว่า มนุสสคามี คือ ผู้ไปสู่มนุษยโลก

คำว่า ปฏิสงฺขานิโรโธ (ความดับด้วยปัญญา) หมายความว่า ความดับด้วยปัญญา คือ ด้วยการเจริญธรรมฝ่ายตรงกันข้าม หรือเมื่อธรรมที่ตรงกันข้ามไม่มี ก็เป็นความไม่เกิดขึ้นโดยตรงกันข้ามต่อธรรมที่ควรจะเกิดขึ้น

คำว่า อปฺปฏิสงฺขานิโรโธ (ความดับที่ไม่เกิดด้วยปัญญา) หมายความว่า ความดับตามหน้าที่ของตนแห่งสังขตธรรม กล่าวคือ ความดับในทุกๆ ขณะ

[๔๗] ท่านกล่าวว่า ทฺวีหิ อากาเรหิ ธาตุโย ปริคฺคณฺหาติ (บัณฑิตย่อมกำหนดรู้ธาตุโดยอาการ ๒) เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความนี้ว่า

คำว่า รูป เป็นคำสามัญ ส่วนคำว่า รูปที่อาศัยมหาภูตรูป เป็นรายละเอียด

คำว่า อุปาทายรูป เป็นคำสามัญ ส่วนคำว่า จักขายตนะ...กพฬีการาหาร เป็นรายละเอียด

[ในพระไตรปิฎกฉบับไทยทั้งหมดมีรูปว่า จกฺขฺวายตน (จกฺขุ + อายตน แปลงสระ อุ ใน ขุ เป็น วฺ) ส่วนฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า จกฺขายตน (ลบสระ อุ ใน ขุ) ในที่นี้ขอชี้แจงว่ารูปว่า จกฺขายตน ควรเป็นปาฐะเดิมในภาษาบาลี เพราะปทรูปสิทธิปกรณ์ที่แต่งในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๓ หรือ

ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔ กล่าวถึงการลบสระ อุ ใน ขุ ไว้ให้สำเร็จเป็นรูปว่า จกฺขายตน ในสูตรที่ ๑๕ ของคัมภีร์นั้นว่า วา ปโร อสรูปา (สระหลังย่อมถึงการลบท้ายสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกัน ตามอุทาหรณ์)]

นอกจากนั้น คำว่า มหาภูตรูป เป็นคำสามัญ ส่วนคำว่า ปฐวีธาตุ...วาโยธาตุ เป็นรายละเอียด

คำว่า ปฐวีธาตุ เป็นคำสามัญ ส่วนคำว่า อาการ ๒๐ เป็นรายละเอียด

คำว่า อาโปธาตุ เป็นคำสามัญ ส่วนคำว่า อาการ ๑๒ เป็นรายละเอียด

คำว่า เตโชธาตุ เป็นคำสามัญ ส่วนคำว่า อาการ ๔ เป็นรายละเอียด

คำว่า วาโยธาตุ เป็นคำสามัญ ส่วนคำว่า อาการ ๖ เป็นรายละเอียด

ในเรื่องนั้น คำว่า เกสา เป็นต้น มีรายละเอียดดังนี้

ผม มีลักษณะแข็ง ตั้งอยู่ในสรีระที่มีใจครอง เป็นปฐวีธาตุส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ขน...มันสมองมีลักษณะแข็ง ตั้งอยู่ในสรีระ เป็นธาตุส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้

พึงทราบนัยนี้ในน้ำดีเป็นต้นอันเป็นส่วนหนึ่งของอาโปธาตุ เป็นต้น

ข้อความเฉพาะมีดังต่อไปนี้

คำว่า เยน จ คือ ด้วยเตโชธาตุที่กำเริบแล้ว

คำว่า สนฺตปฺปติ หมายความว่า ร่างกายนี้ย่อมร้อน คือ มีความร้อนเกิดขึ้นด้วยความเป็นโรคเป็นไข้หนึ่งวัน เป็นต้น

คำว่า เยน จ ชีรียติ หมายความว่า ร่างกายนี้ย่อมถูกทำให้เสื่อมโทรม ย่อมถึงความบกพร่องแห่งอินทรีย์ ความหมดแรง หนังเหี่ยว และผมหงอก เป็นต้น

คำว่า เยน จ ปริฑยฺหติ หมายความว่า ร่างกายนี้ย่อมถูกแผดเผาด้วยเตโชธาตุที่กำเริบแล้ว และบุคคลนั้นคร่ำครวญอยู่ว่า เราเร่าร้อนๆ ย่อมอยากได้การลูบไล้ด้วยเนยใสที่กรองร้อยครั้งและผงจันทน์โคสีตะเป็นต้น และอยากได้รับลมจากพัด

คำว่า เยน จ อสิตปีตขายิตสายิตํ สมฺมา ปริณามํ คจฺฉติ หมายความว่า อาหารที่กิน มีข้าวเป็นต้น น้ำที่ดื่ม มีเครื่องดื่มเป็นต้น ของขบเคี้ยว มีขนมแป้งเป็นต้นและของที่ควรลิ้ม มีมะม่วงสุก น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้น ย่อมย่อยไปได้โดยสะดวก หมายความว่า ถึงการย่อยสลายโดยความเป็นรส เป็นต้น

อนึ่ง ในเรื่องนี้ เตโชธาตุสามอย่างแรก มีสมุฏฐาน ๔ ส่วนเตโชธาตุอย่างหลังมีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว

คำว่า อุทฺธงฺคมา วาตา (ลมพัดขึ้นเบื้องบน) คือ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบนอันเป็นไปโดยสะอึกและหาวเป็นต้น

คำว่า อโธคมา วาตา (ลมพัดลงเบื้องต่ำ) คือ ลมที่พัดลงเบื้องต่ำอันขับถ่ายอุจจาระและปัสสาวะเป็นต้น

คำว่า กุจฺฉิสยา วาตา (ลมในท้อง) คือ ลมที่อยู่นอกลำไส้

คำว่า โกฏฺฐาสยา วาตา (ลมในลำไส้) คือ ลมที่อยู่ภายในลำไส้

คำว่า องฺคมงฺคานุสาริโน วาตา (ลมพัดไปตามอวัยวะน้อยใหญ่) คือ ลมที่ยังการเหยียดและการคู้เป็นต้นให้เกิดขึ้น อันไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ในสรีระทั้งหมดโดยคล้อยตามกระแสเส้นเอ็น

คำว่า อสฺสาโส (ลมหายใจเข้า) คือ ลมจมูกที่เข้าไปภายใน

คำว่า ปสฺสาโส (ลมหายใจออก) คือ ลมจมูกที่ออกไปภายนอก

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ลมอย่างแรกทั้งหมดเกิดจากสมุฏฐาน ๔ ลมหายใจเข้าออกมีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว

ท่านจะประมวลธาตุทั้ง ๔ ที่นำออกแจกแจงด้วยการแสดงรายละเอียดอย่างนี้โดยเนื่องด้วยปฏิกูลมนสิการ จึงกล่าวว่า อิเมหิ ทฺวาจตฺตาลีสาย อากาเรหิ (พระโยคาวจรผู้พิจารณา ไตร่ตรอง ใคร่ครวญ พินิจ พิเคราะห์ธาตุตามสภาพลักษณะโดยพิสดารด้วยอาการ ๔๒ เหล่านั้นอย่างนี้) เป็นต้น

คำว่า น คยฺหูปคํ (ไม่พึงเห็นอะไรๆ ที่ควรยึดมั่น) หมายความว่า ไม่พึงเห็นอะไรๆ ที่ควรแก่ความยึดมั่น

คำว่า สภาวภาวโต (ตามสภาวลักษณะ) หมายความว่า ตามลักษณะที่เป็นสภาวะ

พระมหากัจจายนะแสดงปฏิกูลมนสิการอย่างนี้แล้ว ได้กล่าวว่า เตนาห ภควา ยา เจว โข ปน (สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า อนึ่ง ปฐวีธาตุเป็นภายในก็ดี เป็นภายนอกก็ดี อันใด) เป็นต้น เพื่อแสดงความดำเนินไปแห่งการหยั่งเห็นในธาตุเหล่านั้นอีก

คำทั้งหมดนั้นรู้ได้ง่าย

[๔๘] ท่านแสดงอธิฏฐานหาระโดยเนื่องด้วยสัจจะ มรรค และรูปธรรมอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า อวิชฺชาติ เอกตฺตตา (คำว่า อวิชชา เป็นคำสามัญ) เป็นต้น เพื่อแสดงอธิฏฐาน-หาระนั้นโดยเนื่องด้วยอวิชชาและวิชชา เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า ทุกฺเข อญฺญาณํ (ความไม่รู้ในทุกข์) เป็นต้น มีความหมายดังนี้

อวิชชาย่อมปกปิดหุ้มห่อไม่ให้รู้แจ้งแทงตลอดลักษณะและหน้าที่ของทุกขสัจตามความเป็นจริงอยู่ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทุกฺเข อญฺญาณํ (ความไม่รู้ในทุกข์)

เช่นเดียวกันนี้ อวิชชาปกปิดหุ้มห่อไม่ให้รู้แจ้งแทงตลอดลักษณะและหน้าที่ของสมุทยสัจ นิโรธสัจ และมรรคสัจ ตามความเป็นจริงอยู่ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย อญฺญาณํ (ความไม่รู้ในทางแห่งความดับทุกข์)

ส่วนอดีต คือ ขันธ์ อายตนะ และธาตุที่เป็นอดีตกาล

ส่วนอนาคต คือ ขันธ์ อายตนะ และธาตุที่เป็นอนาคตกาล

ส่วนอดีตและอนาคต คือ ขันธ์ อายตนะ และธาตุที่เป็นอดีตกาลและอนาคตกาลทั้งสอง

เหตุของสังขารเป็นต้นนั้น คือ อวิชชาเป็นต้นอันเป็นเหตุเกิดของสังขารเป็นต้น

ผลที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุ คือ ธรรมที่เป็นสังขารเป็นต้นที่เกิดจากอวิชชาเป็นต้น

ในเรื่องนั้น อวิชชานี้ย่อมปกปิดหุ้มห่อไม่ให้รู้แจ้งแทงตลอดลักษณะและหน้าที่ของขันธ์ที่เป็นอดีตเป็นต้นจนถึงธรรมที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุตามความเป็นจริงอยู่ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปุพฺพนฺเต อญฺญาณํ ยาว ปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ อญฺญาณํ (ความไม่รู้ในขันธ์ อายตนะ ธาตุอันเป็นส่วนอดีต จนถึงความไม่รู้ในธรรมที่เป็นเหตุของสังขารเป็นต้นนั้นและผลที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุ)

โดยประการดังนี้ ท่านกล่าวถึงอวิชชาโดยหน้าที่และประเภท โดยแท้จริงแล้วอวิชชานี้ปกปิดไม่ให้รู้แจ้งแทงตลอดฐานะทั้ง ๘ เหล่านั้น จึงกล่าวไว้โดยหน้าที่ และย่อมเกิดขึ้นในฐานะ ๘ จึงกล่าวไว้โดยประเภท

แม้ท่านกล่าวถึงอวิชชาโดยหน้าที่และประเภทอย่างนี้ ก็เป็นอันกล่าวไว้ดีเมื่อกล่าวถึงโดยลักษณะเท่านั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อญฺญาณํ (ความไม่รู้) เป็นต้น เพื่อแสดงอวิชชาโดยลักษณะ

ในพากย์นั้น ความรู้ย่อมกระทำคุณและโทษ เหตุที่สมควรและเหตุที่ไม่สมควรพร้อมด้วยสัจธรรม ๔ ให้ประจักษ์ชัดเจน แต่อวิชชาย่อมปกปิดไม่ให้คุณและโทษเป็นต้นนั้นปรากฏชัดเจน จึงชื่อว่า ความไม่รู้ (อัญญาณะ) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความรู้

ความรู้ได้ชื่อว่า ความเห็น (ทัสสนะ) บ้าง เพราะรู้เห็นเหตุนั้น แต่อวิชชาเกิดขึ้นแล้วย่อมปกปิดไม่ให้รู้เห็น จึงชื่อว่า ความไม่เห็น (อทัสสนะ)

ความรู้ได้ชื่อว่า ความตรัสรู้ (อภิสมยะ) บ้าง ความรู้นั้นย่อมตรัสรู้เหตุนั้น แต่อวิชชาเกิดขึ้นแล้วย่อมปกปิดไม่ให้ตรัสรู้ จึงชื่อว่า ความไม่ตรัสรู้ (อนภิสมยะ)

ความรู้ได้ชื่อว่า ความรู้ตาม (อนุโพธะ) ความรู้ตามเป็นจริง (สัมโพธะ) และความแทงตลอด (ปฏิเวธะ) บ้าง ความรู้นั้นย่อมรู้ตาม รู้ตามเป็นจริง และแทงตลอดเหตุนั้น แต่อวิชชาเกิดขึ้นแล้วย่อมปกปิดไม่ให้รู้ตาม รู้ตามเป็นจริง และแทงตลอด จึงชื่อว่า ความไม่รู้ตาม (อนนุโพธะ) ความไม่รู้ตามเป็นจริง (อสัมโพธะ) และความไม่แทงตลอด (อัปปฏิเวธะ)

นอกจากนั้น ความรู้ได้ชื่อว่า ความพิจารณา (สัลลักขณะ) การเข้าไปกำหนด (อุปลักขณะ) การเข้าไปกำหนดเฉพาะสภาวะ (ปัจจุปลักขณะ) และการเห็นโดยชอบอย่างสม่ำเสมอ (สมเปกขณะ) ความรู้ดังกล่าวย่อมพิจารณา เข้าไปกำหนด เข้าไปกำหนดเฉพาะสภาวะ และเห็นโดยชอบอย่างสม่ำเสมอ แต่อวิชชาเกิดขึ้นแล้วย่อมปกปิดความรู้ไม่ให้ทำเหมือนอย่างนั้น จึงเรียกว่า ความไม่พิจารณา (อสัลลักขณะ) การไม่เข้าไปกำหนด (อนุปลักขณะ) การไม่เข้าไปกำหนดเฉพาะสภาวะ (อปัจจุปลักขณะ) และการไม่เห็นโดยชอบอย่างสม่ำเสมอ (อสมเปกขณะ)

อัปปัจจักขกัมมะ (การไม่ทำให้ประจักษ์) คือ ไม่มีการทำให้ประจักษ์อย่างใดอย่างหนึ่ง กล่าวคือ การกระทำโดยไม่พิจารณาเอง

คำว่า ทุมเมชฌะ คือ ความทรามปัญญา

คำว่า พาลยะ คือ ความเขลา

คำว่า สมฺปชญฺญํ (ความรู้ชัด) คือ ปัญญาที่หยั่งเห็นคุณและโทษ เหตุที่สมควรและเหตุที่ไม่สมควร พร้อมด้วยสัจธรรม ๔ แต่อวิชชาเกิดขึ้นแล้วย่อมปกปิดไม่ให้หยั่งเห็นเหตุนั้น จึงชื่อว่า ความไม่รู้ชัด (อสัมปชัญญะ)

ชื่อว่า ความหลง (โมหะ) ด้วยอำนาจของความหลง

ชื่อว่า ความหลงยิ่ง (ปโมหะ) ด้วยอำนาจของความหลงยิ่ง

ชื่อว่า ความหลงทั่ว (สัมโมหะ) ด้วยอำนาจของความหลงทั่ว

ชื่อว่า **อวิชชา** เพราะเป็นสภาวะได้กายทุจริตเป็นต้นที่ไม่ควรได้ [เนื่องจากเป็นปัจจัยพิเศษแก่กรรมที่ให้ถึงทุคติ] หรือไม่ได้กายสุจริตเป็นต้นที่ควรได้[เนื่องจากไม่เป็นปัจจัยพิเศษแก่ธรรมที่ไม่มีโทษเหมือนวิชชา]

[คำว่า อวิชฺชา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะได้กายทุจริตเป็นต้นที่ไม่ควรได้ = อวินฺทิยํ กายทุจริตาทึ วินฺทตีติ อวิชฺชา (อวินฺทิย บทหน้า + วิทิ ธาตุ + อ ปัจจัย เมื่อควรกล่าวว่า อวินฺทิยวินฺทา ลบและแปลงอักษรด้วยนิรุตตินัยเป็นรูปว่า อวิชฺชา)

- สภาวะไม่ได้กายสุจริตเป็นต้นที่ควรได้ = วินฺทิยํ กายสุจริตาทึ วินฺทตีติ วิชฺชา, น วิชฺชา อวิชฺชา (นนิบาตบุรพบท กรรมธารยสมาส)]

ชื่อว่า อวิชโชฆะ (โอฆะคืออวิชชา) เพราะเป็นสภาวะท่วมทับให้จมลงในวัฏฏะ

ชื่อว่า อวิชชาโยคะ (โยคะคืออวิชชา) เพราะเป็นสภาวะผูกไว้ในวัฏฏะ

ชื่อว่า อวิชชานุสยะ (อนุสัยคืออวิชชา) เพราะเป็นสภาวะยังละไม่ได้และเกิดขึ้นบ่อยๆ

ชื่อว่า อวิชชาปริยุฏฐานะ (ปริยุฏฐานคืออวิชชา) เพราะเป็นสภาวะแย่งชิงกุศลจิตเหมือนโจรซุ่มอยู่ในหนทางแล้วปล้นชิงคนเดินทาง

ชื่อว่า อวิชชาลังฆี (ลิ่มคืออวิชชา) เพราะปิดกั้นการเกิดปัญญาที่ยังให้บรรลุพระนิพพานแก่ผู้ที่มีอวิชชาในนครคือกองรูปนามที่มีจริง (สักกายะ) เหมือนลิ่มสลักไว้ที่ประตูนครห้ามไม่ให้ปวงชนเข้าไปสู่นคร

อกุศลมูล คือ อกุศลที่เป็นมูลเหตุ หรือมูลเหตุของอกุศล แต่อกุศลมูลนั้นหมายถึงโมหะในเรื่องนี้ มิใช่อย่างอื่น ฉะนั้น คำว่า โมโห อกุสลมูลํ (อกุศลมูลคือโมหะ) จึงเป็นคำเดียวกันที่ใช้แสดงข้อความของอวิชชา

คำว่า อยํ เวมตฺตตา (ข้อนี้เป็นรายละเอียด) หมายความว่า ข้อนี้เป็นรายละเอียดของอวิชชา

ในคำว่า วิชฺชา มีรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ว่า **วิชชา** คือ สภาวะได้กายสุจริตเป็นต้นที่ควรได้[ตามความเป็นจริง]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **วิชชา** เพราะเป็นสภาวะทำลาย[ปฏิปักษ์ของตน]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **วิชชา** เพราะเป็นสภาวะกระทำ[อารมณ์]ให้ประจักษ์

[คำว่า วิชฺชา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะได้กายสุจริตเป็นต้นที่ควรได้ = วินฺทิยํ กายสุจริตาทึ วินฺทตีติ วิชฺชา (วิทิ ธาตุ = ได้ + ณฺย ปัจจัย)

- สภาวะทำลายปฏิปักษ์ของตน = อตฺตโน ปฏิปกฺขํ วิชฺฌตีติ วิชฺชา (วิธ ธาตุ = ทำลาย + ณฺย ปัจจัย)

- สภาวะกระทำ[อารมณ์]ให้ประจักษ์ = อตฺตโน วิสยํ วิทิตํ กโรตีติ วิชฺชา (วิท ธาตุ = ทำให้ปรากฏ + ณฺย ปัจจัย)

ตามความหมายที่ ๒ ฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า วิชฺชนฏฺเฐน (เพราะเป็นสภาวะมีอยู่จริง) ตามฉบับฉัฏฐสังคายนา แต่นิสสัยพม่ามีรูปว่า วิชฺฌนฏฺเฐน (เพราะเป็นสภาวะทำลาย[ปฏิปักษ์ของตน]) ในที่นี้ใช้ตามนิสสัยพม่าซึ่งสอดคล้องกับข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ที่กล่าวถึงรากศัพท์ของวิชฺชา ว่า

วิทิวิธวิทธาตุ- วเสน ปริทีปเย
วิชฺชาสทฺทสฺส นิปฺผตฺตึ สทฺทนิปฺผตฺติโกวิโท.[๑๘๔]

"ผู้ชำนาญการประกอบรูปศัพท์ย่อมแสดงความสำเร็จแห่ง วิชฺชา ศัพท์ โดยเนื่องด้วย วิทิ, วิธ และ วิท ธาตุ"]

คำว่า ทุกฺเข ญาณํ (ความรู้ในทุกข์) เป็นต้น มีความหมายดังนี้

ความรู้ในทุกขสัจอันเป็นขอบเขต ได้ชื่อว่า ความรู้ในทุกข์ (ทุกฺเข ญาณํ) เพราะรู้เห็น คือ แทงตลอดลักษณะและหน้าที่ของทุกขสัจตามความเป็นจริง

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า ปญฺญา (สภาวะรู้ชัด) หมายความว่า ชื่อว่า **ปัญญา** เพราะเป็นสภาวะแสดงให้รู้ คือ กระทำข้อความนั้นๆ ให้ชัดเจน

อีกนัยหนึ่ง **ปัญญา** คือ สภาวะหยั่งเห็นสภาวธรรมโดยประการต่างๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้นนั้นๆ

[คำว่า ปญฺญา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะแสดงให้รู้ = ปญฺญาเปตีติ ปญฺญา (ป บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย)

- สภาวะหยั่งเห็นสภาวธรรมโดยประการต่างๆ = ปกาเรน ธมฺเม ชานาตีติ ปญฺญา (ป บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + อ ปัจจัย)]

อาการรู้ชัด ชื่อว่า กิริยารู้ชัด (ปชานนา)

วิจัย คือ สภาวะหยั่งเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น

ปวิจัย คือ สภาวะหยั่งเห็นโดยประการต่างๆ

ธรรมวิจัย คือ สภาวะหยั่งเห็นสัจธรรม ๔

ชื่อว่า การกำหนด (สัลลักขณา) ด้วยอำนาจของการกำหนดความไม่เที่ยงเป็นต้น

ชื่อว่า การเข้าไปกำหนดเฉพาะสภาวะ (ปัจจุปลักขณา) ด้วยอำนาจของการเข้าไปกำหนดเฉพาะความไม่เที่ยงเป็นต้นนั้น

คำว่า ปัณฑิจจะ คือ ความเป็นบัณฑิต

คำว่า โกสัลละ คือ ความฉลาด

คำว่า เนปุญญะ คือ ความชำนาญ

ชื่อว่า เวภัพยา (การรู้เห็น) ด้วยอำนาจของการหยั่งเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น

ชื่อว่า ความดำริ (จินตา) ด้วยอำนาจของการรู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นนั้น

คำว่า อุปปริกขา คือ ความใคร่ครวญความไม่เที่ยงเป็นต้น

คำว่า **ภูรี** เป็นชื่อของแผ่นดิน แม้ปัญญานี้ก็ได้ชื่อว่า ภูรี เพราะเสมอกับแผ่นดิน เนื่องจากเป็นสภาวะนุ่มนวลและแผ่กระจาย [แผ่นดินที่ปราศจากของแข็งมีหินเป็นต้น ย่อมนุ่มนวล ฉันใด ปัญญาที่ปราศจากกิเลสก็นุ่มนวล ฉันนั้น] สมจริงดังคำกล่าวว่า

ภูรี วุจฺจติ ปถวี, ตาย ปถวิสมาย วิตฺถตาย ปญฺญาย สมนฺนาคโตติ ภูริปญฺโญ.[๑๘๕]

“แผ่นดินได้ชื่อว่า **ภูรี** บุคคลใดประกอบด้วยปัญญาที่แผ่กว้างเสมอกับแผ่นดินนั้น เหตุนั้นบุคคลนั้นชื่อว่า ภูริปัญญะ (ผู้มีปัญญาเสมอแผ่นดิน)”

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **ภูรี** นี้เป็นคำไวพจน์ของปัญญา มีรูปวิเคราะห์ว่า ภูรี คือ สภาวะรื่นรมย์ในเนื้อความที่มีจริง

[คำว่า ภูรี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะเหมือนแผ่นดิน = ภูรี วิยาติ ภูรี (ภูรี ศัพท์ + อ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)
- สภาวะรื่นรมย์ในเนื้อความที่มีจริง = ภูเต อตฺเถ รมตีติ ภูรี (ภูต ศัพท์ + รมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย ลบ ต อักษรด้วยนิรุตตินัย)

ในพระบาลีและอรรถกถาโดยทั่วไป มีรูปที่ต่างกันสองแบบว่า ภูริ และ ภูรี ไวยากรณ์บาลีกล่าวถึงทั้งสองรูป ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๗๐๓) กล่าวว่า ภูริ (มาก) ประกอบรูปศัพท์มาจาก ภู ธาตุ + ริ ปัจจัย ส่วน ภูรี (ปัญญา) ประกอบรูปศัพท์มาจาก ภู ธาตุ + ริ ปัจจัย + อี ปัจจัย ข้อความนี้สอดคล้องกับโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๑๗๖) ว่า ภูสูหิ ริกฺ (ลง ริกฺ ปัจจัยท้าย ภู และ สู ธาตุ) มีคำอธิบายต่อไปในสูตรนั้นว่า ภวตีติ ภูริ = ปหูตํ, งีมฺหิ ภูรี = เมธา (ภูริ คือ สิ่งที่มีอยู่ หมายถึง สิ่งที่มีมาก เมื่อลง งี ปัจจัย [อี อิตถีปัจจัย] ก็มีรูปว่า ภูรี คือ ปัญญา)

สาเหตุที่คำบาลีมีวิธีใช้ต่างกันก็เพราะว่าสันสกฤตใช้ ภูริ ศัพท์ ๓ มาตราในความหมายว่า มาก และใช้ ภูริญฺ ศัพท์ ๔ มาตราในความหมายว่า แผ่นดิน อย่างไรก็ตาม คำว่า ภูริ ก็ใช้ในความหมายว่าปัญญาได้อีกด้วย ดังคัมภีร์ฎีกาของอังคุตตรนิกายกล่าวว่า

ภวติ อภิภวตีติ ภูริ. กึ. ราคาทึ.[๑๘๖]

“ภูมิ คือ ปัญญาทำลาย

ถามว่า : ทำลายอะไร

ตอบว่า : ทำลายกิเลสมีราคะเป็นต้น”

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ภูริ ตัดบทเป็น ภู + อริ ลบสระ อ ของ อริ เป็นรูปว่า ภูริ แปลว่า “ศัตรูที่มีอยู่[ในจิต]” คือ กิเลส ดังข้อความในอรรถกถาของคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

ราคาทิโก กิเลโส จิตฺตสนฺตาเน ภูโต อรีติ ภูอริ. ปทสนฺธิวเสน อการโลปํ กตฺวา ภูรีติ วุตฺโต. ตสฺส ภูริสฺส มทฺทนี ปญฺญา ภูริมทฺทนิปญฺญาติ วตฺตพฺเพ มทฺทนิสทฺทโลปํ กตฺวา “ภูริปญฺญา”ติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.[๑๘๗]

“ศัตรูที่มีอยู่ในกระแสจิตคือกิเลสมีราคะเป็นต้น ชื่อว่า ภูอริ กล่าวว่า ภูริ โดยทำการลบ อ อักษรด้วยการเชื่อมบท

เมื่อควรกล่าวว่า ปัญญาทำลายศัตรูที่มีอยู่ในจิตนั้น ชื่อว่า ภูริมัททนปัญญา พึงทราบว่า กล่าวว่า ภูริปัญญา โดยทำการลบ มทฺทนิ ศัพท์”]

เมธา คือ ปัญญากำจัดกิเลส
อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **เมธา** เพราะเป็นสภาวะรับเอาและทรงไว้โดยพลัน

[คำว่า เมธา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะกำจัดกิเลส = กิเลเส เมธติ หึสตีติ เมธา (เมธ ธาตุ = กำจัด + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

- สภาวะรับเอาและทรงไว้โดยพลัน = สุขุมมฺปิ อตฺถํ ธมฺมญฺจ ขิปฺปเมว เมติ จ ธาเรติ จาติ เมธา (เม ธาตุ + ธา ธาตุ + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

ตามความหมายหลัง เมธา ศัพท์ประกอบรูปศัพท์ด้วยธาตุ ๒ ศัพท์ คือ เม และ ธา ธาตุ การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เป็นศัพท์เฉพาะที่เรียกว่า ธาตุททานนัย คือ นัยประชุมธาตุ ดังคำว่า มจฺฉุทฺทาน คือ ปลาที่ร้อยเป็นพวง ตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๘๙)]

ปริณายิกา คือ ปัญญาที่น้อมบุคคลผู้เกิดปัญญาหรือผู้ประกอบในการปฏิบัติชอบไปในการแทงตลอดลักษณะตามความเป็นจริง

วิปัสสนา คือ ปัญญาเห็นประจักษ์สภาวธรรมโดยความไม่เที่ยงเป็นต้น

สัมปชัญญะ คือ ปัญญาหยั่งเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นโดยชอบด้วยประการต่างๆ

ปัญญาเหมือนปฏัก เพราะคอยทิ่มแทงจิตที่คดโกงแล่นไปผิดทางเพื่อให้ไปสู่ทางเหมือนปฏักใช้แทงม้าที่วิ่งไปผิดทางเพื่อให้ไปสู่ทาง ดังนั้นจึงชื่อว่า ปโตทะ (เหมือนปฏัก)

อินทริยะ คือ สภาวะให้กระทำความเป็นใหญ่ในลักษณะหยั่งเห็น

ปัญญินทริยะ คือ อินทรีย์ที่เรียกว่า ปัญญา

ชื่อว่า ปัญญาพละ เพราะไม่หวั่นไหวด้วยอวิชชา

ปัญญาสัตถะ คือ ปัญญาเหมือนศาสตรา เพราะเป็นสภาวะกำจัดกิเลส

ปัญญาปาสาทะ คือ ปัญญาเหมือนปราสาท เพราะเป็นสภาวะอยู่สูง

ปัญญาอาโลกะ หมายถึง ดวงประทีปคือปัญญา เพราะเป็นสภาวะเห็นได้

ปัญญาโอภาสะ หมายถึง โอภาสคือปัญญา เพราะเป็นสภาวะส่องสว่าง

ปัญญาปัชโชตะ หมายถึง ดวงประทีปคือปัญญา เพราะเป็นสภาวะรุ่งโรจน์

ปัญญารัตนะ หมายถึง ปัญญาดั่งดวงแก้ว เพราะเป็นสภาวะกระทำให้พอใจ ให้ความพอใจ ก่อให้เกิดความพอใจ กระทำให้วิจิตร ปรากฏได้ยาก ไม่มีสิ่งใดเปรียบ และเป็นเครื่องใช้สอยของผู้สูงส่ง

[คำว่า รตน มีความหมาย ๗ ประการ คือ

- กระทำให้พอใจ = รตึ กโรตีติ รตนํ (เมื่อควรกล่าวว่า รติกรนํ ให้แปลง อิ เป็น อ และลบ กร)

- ให้ความพอใจ = รตึ ททาตีติ รตนํ (เมื่อควรกล่าวว่า รติทานํ ให้แปลง อิ เป็น อ และลบ ทา)

- ก่อให้เกิดความพอใจ = รตึ ชเนตีติ รตนํ (เมื่อควรกล่าวว่า รติชนํ ให้แปลง อิ เป็น อ และลบ ช อักษร)

- กระทำให้วิจิตร

- ปรากฏได้ยาก
- ไม่มีสิ่งใดเปรียบ
- เครื่องใช้สอยของผู้สูงส่ง

ข้อความ ๔ อย่างหลังจัดเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกศัพท์ คือ ศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยธาตุและปัจจัย ตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้]

อโมหะ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ไม่หลง

อีกนัยหนึ่ง **อโมหะ** คือ สภาวะไม่หลงในอารมณ์

[คำว่า อโมห มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ไม่หลง = เตน สตฺตา มุยฺหนฺตีติ โมโห, น โมโห อโมโห (โมห = มุห ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะไม่หลงในอารมณ์ = อารมฺมเณ มุยฺหตี โมโห, น โมโห อโมโห (โมห = มุห ธาตุ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

คำว่า ธมฺมวิจย (การหยั่งเห็นสัจธรรม) ได้แสดงเนื้อความไว้แล้วนั่นแหละ

ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าวถึงการหยั่งเห็นสัจธรรมอีก

ตอบว่า : เพื่อแสดงว่าความไม่หลงเป็นปฏิปักษ์ต่อความหลง

คำนั้นแสดงข้อความนี้ว่า ความไม่หลงนั้นไม่ใช่สภาวธรรมอื่นจากความหลง แต่หมายถึงความไม่หลงที่เรียกว่า การหยั่งเห็นสัจธรรม ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อความหลง

คำว่า สมฺมาทิฏฺฐิ (ความเห็นชอบ) คือ ความเห็นที่ดีงามอันนำออก[จากวัฏฏะ] ตามความเป็นจริง

ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ โพชฌงค์ที่ประเสริฐซึ่งเรียกว่า ธรรมวิจัย

อีกนัยหนึ่ง ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ โพชฌงค์ที่ดีงามซึ่งเรียกว่า ธรรมวิจัย

[คำว่า สมฺโพชฺฌงฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- โพชฌงค์ที่ประเสริฐ = ปสตฺโถ โพชฺฌงฺโค สมฺโพชฺฌงฺโค (สํ อุปสรรคมีความหมายว่าประเสริฐ)

- โพชฌงค์ที่ดีงาม = สุนฺทโร โพชฺฌงฺโค สมฺโพชฺฌงฺโค (สํ อุปสรรคมีความหมายว่า ดีงาม)]

คำว่า มคฺคงฺคํ มีรูปวิเคราะห์ว่า มัคคังคะ คือ เหตุแห่งอริยมรรค

ชื่อว่า ธรรมที่นับเข้าในอริยมรรค (มัคคปริยาปันนะ) เพราะนับเข้าในอริยมรรค

คำว่า อสญฺญาสมาปตฺติ (การเข้าฌานไม่ประกอบด้วยสัญญา, การเข้าฌานของผู้ที่เบื่อหน่ายในสัญญา) คือ การเข้าฌานที่ก่อให้อุบัติเกิดในภพคืออสัญญสัตว์ภูมิ ซึ่งบุคคลทำให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจของภาวนาที่เบื่อหน่ายในสัญญา โดยแท้จริงแล้ว เมื่อพระพุทธเจ้ายังมิได้อุบัติ บางคนบวชในสำนักของเดียรถีย์แล้วกระทำบริกรรมในวาโยกสิณ ก่อให้เกิดจตุตถฌานแล้วออกจากฌานเห็นโทษในสัญญา เพราะเมื่อมีสัญญาจึงมีทุกข์คือการตัดมือเป็นต้นและภัยพิบัติทั้งปวง เขาเห็นโทษในสัญญาอย่างนี้ว่า สัญญานี้หาประโยชน์มิได้ ความไม่มีสัญญาเป็นสภาพสงบ แล้วเจริญจตุตถฌานด้วยอำนาจคลายความพอใจในสัญญา เป็นผู้ไม่เสื่อมจากฌาน เมื่อสิ้นชีพแล้วย่อมไปเกิดในหมู่พรหมที่ไม่มีสัญญา จิตของเขาย่อมหยุดไปในภพนี้ด้วยการดับของจุติจิตนั่นแหละ รูปขันธ์อย่างเดียวย่อมเกิดขึ้นในอสัญญสัตว์ภูมินั้น

บุคคลเหล่านั้นดำเนินไปด้วยกำลังฌาน ได้อุบัติเกิดแล้วดำรงอยู่ตลอดกาลที่กำลังฌานมีอยู่เพียงนั้น [๕๐๐ กัป] เหมือนลูกศรที่ยิงไปด้วยแรงสายธนูย่อมแล่นไปในท้องฟ้าตลอดกาลที่แรงสายธนูมีอยู่ แต่เมื่อกำลังฌานหมดไป รูปขันธ์ย่อมอันตรธานไปในภูมินั้น สัญญาที่ประกอบด้วยปฏิสนธิจิตย่อมเกิดขึ้นในกามสุคติภูมินี้ ข้าพเจ้า (พระอรรถกถาจารย์) หมายถึงข้อความนั้นจึงกล่าวว่า อสญฺญภวูปปตฺตินิพฺพตฺตนสมาปตฺติ (การเข้าฌานที่ก่อให้อุบัติเกิดในภพคืออสัญญสัตว์ภูมิ)

คำว่า วิภูตสญฺญาสมาปตฺติ (การเข้าฌานที่มีสัญญาปรากฏชัด) คือ การเข้าวิญญาณัญจายตนฌาน เพราะการเข้าฌานดังกล่าวได้ชื่อว่า วิภูตสัญญา เนื่องจากแสดงปฐมารุปสัญญาแก่ผู้ถึงพร้อมด้วยปฐมารุปวิญญาณ

บางคนสาธยายว่า วิภูตรูปสญฺญา (การเข้าฌานที่ล่วงรูปสัญญา) ตามความเห็นของท่านเหล่านั้น การเข้าอรูปฌานที่เหลือชื่อว่า การเข้าฌานที่ล่วงรูปสัญญา

สมาบัติอื่นรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

คำว่า เนวเสกฺขนาเสกฺโข ฌายี (ผู้เพ่งโดยปกติผู้มิใช่พระเสกขะและพระอเสกขะ) คือ ปุถุชนผู้บรรลุฌาน

คำว่า อาชานิโย ฌายี (ผู้เพ่งโดยปกติอันเปรียบด้วยม้าอาชาไนย) คือ พระอรหันต์ หรือพระอริยบุคคลทั้งหมด

คำว่า อสฺสขลุงฺโก ฌายี แปลว่า ผู้เพ่งโดยปกติอันเปรียบด้วยม้าฝีเท้าเลว อุปมาว่า ม้าฝีเท้าเลวย่อมถูกฝึกได้ยาก มักวิ่งพล่านไปมาจากที่โน้นที่นี้ ฉันใด ปุถุชนที่บรรลุอภิญญาแล้วพอใจอภิญญา ไม่ขวนขวายเพื่อการฝึกฝนต่อไปโดยดำริว่า การบรรลุอภิญญาเพียงเท่านี้พอก่อน เราได้กระทำกิจที่ควรทำแล้วด้วยอภิญญาเพียงเท่านี้ ย่อมดำเนินไปด้วยอภิญญาจิตจากที่โน้นที่นี้ ก็ได้ชื่อว่า ผู้เพ่งโดยปกติอันเปรียบด้วยม้าฝีเท้าเลว

คำว่า ทิฏฺฐุตฺตโร ฌายี (ผู้เพ่งโดยปกติอันยิ่งด้วยทิฏฐิ) คือ มิจฉาทิฏฐิผู้บรรลุฌาน

คำว่า ปญฺญุตฺตโร ฌายี (ผู้เพ่งโดยปกติอันยิ่งด้วยปัญญา) คือ ผู้เพ่งด้วยลักขณูปนิชฌาน (การเพ่งไตรลักษณ์) หรือเป็นผู้เพ่งที่ยิ่งด้วยปัญญาทั้งหมด

คำว่า สรโณ สมาธิ (สมาธิที่มีกิเลส) คือ เอกัคคตาในอกุศลจิต หรือสมาธิที่มีอาสวะทั้งหมด

คำว่า อรโณ สมาธิ (สมาธิที่ไม่มีกิเลส) คือ สมาธิที่เป็นกุศลและอัพยากฤต หรือสมาธิที่เป็นโลกุตตระอย่างเดียว

คำว่า สเวโร สมาธิ (สมาธิที่มีเวร) คือ เอกัคคตาในโทสมูลจิต

คำว่า อเวโร สมาธิ (สมาธิที่ไม่มีเวร) คือ เมตตาเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นทางใจด้วยเมตตา)

แม้ทุกะ (หมวดสอง) ต่อมาก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า สามิโส สมาธิ (สมาธิที่อิงกามคุณ) คือ โลกิยสมาธิ เพราะสมาธิดังกล่าวยังอิงกามคุณ เนื่องจากไม่ล่วงพ้นวัฏฏามิส (กามคุณในวัฏฏะ) และโลกามิส (กามคุณในโลก)

[**โลกามิส** คือ ราคะที่เกิดร่วมกับสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ และอารมณ์ของราคะ หรือโลกธรรม ๘

วัฏฏามิส คือ ราคะที่เป็นไปเนื่องด้วยวัฏฏะ และอารมณ์ของราคะ

ดังหลักฐานในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

ปญฺจกามคุณิโก จ ราโค ตทารมฺมณญฺจ กามามิสํ, สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จาติอาทินา โลกคฺคหณวเสน ปวตฺโต สสฺสตุจฺเฉทสหคโต ราโค ตทารมฺมณญฺจ โลกามิสํ, โลกธมฺมา วา, วฏฺฏสฺสาทวเสน อุปฺปนฺโน สํสารชนโก ราโค ตทารมฺมณญฺจ วฏฺฏามิสํ.[๑๘๘]

"**กามามิส** คือ ราคะที่เป็นไปในกามคุณ ๕ และอารมณ์ของราคะนั้น

โลกามิส คือ ราคะที่เกิดร่วมกับสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิอันดำเนินไปด้วยความยึดมั่นโลกโดยนัยว่าอัตตาและโลกเที่ยงเป็นต้น และอารมณ์ของราคะนั้น หรือโลกธรรม

วัฏฏามิส คือ ราคะที่ยังสังสารวัฏให้เกิดขึ้นอันเป็นไปด้วยความเพลิดเพลินในวัฏฏะและอารมณ์ของราคะนั้น"]

คำว่า นิรามิโส สมาธิ (สมาธิที่ไม่อิงกามคุณ) คือ โลกุตตรสมาธิ

คำว่า สสงฺขาโร สมาธิ (สมาธิที่มีการกระตุ้นเตือน) คือ สมาธิที่ปฏิบัติลำบากบรรลุช้า และสมาธิที่ปฏิบัติสะดวกบรรลุช้า เพราะสมาธิดังกล่าวพึงบรรลุโดยข่มธรรมตรงกันข้ามอย่างยากลำบากด้วยจิตที่มีความเพียร มีการกระตุ้นเตือน

สมาธิอื่นจากนี้[สมาธิที่ปฏิบัติลำบากบรรลุเร็ว และสมาธิที่ปฏิบัติสะดวกบรรลุเร็ว] ชื่อว่า สมาธิที่ไม่มีการกระตุ้นเตือน (อสงฺขาโร สมาธิ)

คำว่า เอกํสภาวิโต สมาธิ (สมาธิที่บุคคลเจริญฝ่ายเดียว) คือ สมาธิของสุกขวิปัสสกะ (ผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดียว)

คำว่า อุภยํสภาวิโต สมาธิ (สมาธิที่บุคคลเจริญทั้งสองฝ่าย) คือ สมาธิของสมถยานิก (ผู้เจริญสมถะจนกระทั่งบรรลุอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิแล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อมา)

คำว่า อุภยโต ภาวิตภาวโน สมาธิ (สมาธิที่เจริญอย่างมีกำลังทั้งสองฝ่าย) คือ สมาธิของพระอรหันต์ประเภทกายสักขิและอุภโตภาควิมุตติ เพราะท่านทั้งสองนั้นได้เจริญภาวนาด้วยวิมุตติทั้งสองอย่าง [วิกขัมภนวิมุตติและสมุจเฉทวิมุตติ] โดยส่วนทั้งสอง [รูปกายและนามกาย]

คำว่า อาคาฬฺหปฏิปทา แปลว่า ปฏิปทาที่หยั่งลงสู่กาม หมายถึง กามสุขัลลิกานุโยค

คำว่า นิชฺฌามปฏิปทา (ปฏิปทาที่แผดเผากาม) คือ ปฏิปทาที่ดำเนินไปด้วยการแผดเผากาม คือ ยังกามให้หมดสิ้นไป หมายถึง อัตตกิลมถานุโยค

คำว่า อกฺขมา ปฏิปทา (ปฏิปทาที่ไม่อดทน) เป็นต้น มีความหมายดังนี้

ปฏิปทาของผู้ไม่อดทนต่อความเย็นเป็นต้นในขณะที่ปรารภความเพียร ชื่อว่า อักขมา (ปฏิปทาที่ไม่อดทน) เพราะไม่อดทนต่อความเย็นเป็นต้นนั้น

ปฏิปทาของผู้อดทนชื่อว่า ขมา (ปฏิปทาที่อดทน) เพราะอดทนต่อความเย็นเป็นต้นได้

ชื่อว่า สมา (ปฏิปทาที่ยังมิจฉาวิตกให้สงบ) เพราะยังมิจฉาวิตกให้สงบไปโดยนัยเป็นต้นว่า

อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปฏิสงฺขา โยนิโส อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสติ ปชหติ วิโนเทติ พฺยนฺตีกโรติ อนภาวํ คเมติ.[๑๘๙]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยบคายแล้วย่อมอดกลั้น ย่อมละ บรรเทากามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว ทำให้สิ้นสูญ ให้ถึงความไม่มี”

ชื่อว่า ทมา ปฏิปทา (ปฏิปทาที่ข่มอินทรีย์) เพราะข่มอินทรีย์ที่มีใจเป็นที่ ๖

คำว่า เอวํ (โดยประการดังนี้) หมายความว่า ตามนัยที่กล่าวแล้วนี้

คำว่า โย ธมฺโม คือ ธรรมมีชาติเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง

คำว่า ยสฺส ธมฺมสฺส คือ ธรรมมีชราเป็นต้นอื่นจากชาตินั้น

คำว่า สมานภาโว (ความเสมอกัน) คือ ความเสมอกันโดยความเป็นทุกข์ เป็นต้น

คำว่า เอกตฺตตาย แปลว่า โดยความเป็นทั่วไป คือ โดยความเป็นอย่างเดียวกันแก่ธรรมที่มีความเป็นทุกข์ เป็นต้น

คำว่า เอกี ภวติ (ย่อมเป็นอย่างเดียวกัน) หมายความว่า แม้มีหลายศัพท์ก็เป็นอย่างเดียวกัน เพราะควรกล่าวไว้ด้วยศัพท์เสมอกัน

คำนี้กล่าวถึงลักษณะโดยสามัญทั่วไป

คำว่า เยน เยน วา ปน วิลกฺขโณ หมายความว่า ธรรมใดมีลักษณะต่างกันแก่ธรรมใดด้วยสภาวะใดๆ

คำว่า เตน เตน เวมตฺตํ คจฺฉติ หมายความว่า ธรรมนั้นมีลักษณะต่างกันแก่ธรรมนั้นด้วยสภาวะนั้นๆ

ความหมายก็คือ ชาติเป็นต้นที่แม้เสมอกันโดยความเป็นทุกข์ ก็มีลักษณะต่างกันจากชราเป็นต้น เพราะสภาพคือการเกิดขึ้นเป็นต้น

คำนี้กล่าวถึงลักษณะโดยพิเศษ

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า สุตฺเต วา เวยฺยากรเณ วา (สูตร เวยยากรณะ หรือคาถา) เป็นต้น เพื่อแสดงประกอบวิสัยของความสามัญทั่วไปและความพิเศษก่อน

ในพากย์นั้น คำว่า ปุจฺฉิตํ (ถาม) หมายความว่า กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยสูตรที่แสดงไว้ด้วยการถาม มิใช่กล่าวไว้โดยความเป็นวิสัยแห่งคำถามของอธิฏฐานหาระ

คำที่เหลือปรากฏชัดแล้วนั่นแหละ

จบ คำอธิบายอธิฏฐานหารวิภังค์

๑๕. ปริกขารหารวิภังควัณณนา

(คำอธิบายปริกขารหารวิภังค์)

[๔๙] คำว่า ตตฺถ กตโม ปริกฺขาโร หาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้น ปริกขารหาระคืออะไร) เป็นต้น เป็นปริกขารหารวิภังค์

ในพากย์นั้น พระมหากัจจายนะกล่าวว่า กึลกฺขโณ (คำว่า ปริกขาระ มีลักษณะอย่างไร) เป็นต้น เพื่อกล่าวถึงลักษณะของเหตุโดยสังเขปว่า โย ธมฺโม ยํ ธมฺมํ ชนยติ, ตสฺส โส ปริกฺขาโร (ธรรม[ที่เป็นเหตุ]ย่อมก่อให้เกิดธรรม[ที่เป็นผล] ธรรมที่เป็นเหตุจึงชื่อว่า ปริกขาระ ของธรรม[ที่เป็นผล]) แล้วแจกแจงลักษณะของเหตุนั้น

ในพากย์นั้น **เหตุ** คือ สิ่งที่ถึงความเป็นเหตุแก่ผลของตน

ปัจจัย คือ สิ่งที่เป็นแดนอาศัยเกิดของผล

แม้คำว่า เหตุ และปัจจัย จะกล่าวถึงเหตุอย่างเดียว แต่ท่านกล่าวว่า อสาธารณ-ลกฺขโณ (เหตุ คือ เหตุที่มีลักษณะเฉพาะ) เป็นต้น เพื่อแจกแจงความต่างกันของเหตุและปัจจัยเหล่านั้น

คำว่า สภาโว เหตุ (เหตุเสมอกับผล) หมายความว่า ลักษณะเสมอกับผลคือเมล็ดพืชชื่อว่า เหตุ

ถามว่า : เมล็ดพืชไม่เหมือนกับหน่อเป็นต้น มิใช่หรือ

ตอบว่า : เหมือนกัน เพราะหน่อเป็นต้นนั้นไม่เกิดขึ้นเป็นอย่างอื่น

ท่านแสดงความต่างกันของเหตุและปัจจัยโดยแสดงอุทาหรณ์อื่นด้วยคำว่า ยถา วา ปน (อีกนัยหนึ่ง) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า ทุทฺธํ แปลว่า นมสด

คำว่า ทธิ ภวติ (ย่อมกลายเป็นนมเปรี้ยว) กล่าวไว้โดยเอกัตตนัย หรืออเภโท-ปจาระ มิใช่กล่าวไว้โดยประการอื่น เพราะนมสดกับนมเปรี้ยวไม่เหมือนกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า น จตฺถิ เอกกาลสมวธานํ ทุทฺธสฺส จ ทธิสฺส จ (ความปรากฏในเวลาเดียวกันระหว่างนมสดกับนมเปรี้ยวย่อมไม่มี)

[เอกัตตนัย คือ นัยแสดงความเหมือนกันโดยสภาพ เช่น การกล่าวว่า ปฏิสนธิ ภวังค์และจุติจิต เป็นจิตดวงเดียวกัน

อเภโทปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน ดังคำว่า คามธมฺม (ข้อประพฤติของชาวบ้าน) โดยทั่วไป คาม ศัพท์ใช้ในความหมายว่า หมู่บ้าน แต่ในที่นี้ระบุถึงชาวบ้านผู้อยู่ในหมู่บ้าน จัดเป็นอเภโทปจาระ หรืออเภทูปจาระ ดังคัมภีร์สารัตถทีปนีกล่าวว่า

คามธมฺมนฺติ เอตฺถ คามสทฺเทน คามวาสิโน วุตฺตา อเภทูปจาเรนาติ อาห "คามวาสิกมนุสฺสานนฺ"ติ.[๑๙๐]

ในคำว่า คามธมฺม (ข้อประพฤติของชาวบ้าน) นี้ ได้กล่าวถึงชาวบ้านด้วยคำว่า คาม (หมู่บ้าน) ด้วยอเภทูปจาระ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า คามวาสิกมนุสฺสานํ (มนุษย์ผู้อยู่ในหมู่บ้าน)]

อีกนัยหนึ่ง นมสดที่ใส่ไว้ในหม้อ ย่อมกลายเป็นนมเปรี้ยว นมเปรี้ยวย่อมมีได้ในนมสดนั้นในกาลอื่น เพราะประกอบด้วยปัจจัยอื่น ดังนั้น ความปรากฏในเวลาเดียวกันระหว่างนมสดกับนมเปรี้ยวจึงไม่มี เพราะมีสภาพต่างกันด้วยความใสและความข้น

คำว่า เอวเมวํ (ความปรากฏในเวลาเดียวกันระหว่างเหตุกับปัจจัย ย่อมไม่มีฉันนั้น) หมายความว่า ความปรากฏในเวลาเดียวกันระหว่างนมสดที่เป็นเหตุกับนมเปรี้ยวที่เป็นผล ย่อมไม่มี ฉันใด ความปรากฏในเวลาเดียวกันระหว่างเหตุอื่นกับผล ย่อมไม่มีฉันนั้น

ความหมายก็คือ บัณฑิตพึงทราบความต่างกันของเหตุและปัจจัยอย่างนี้อีก

ท่านแจกแจงเหตุและปัจจัยภายนอกอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า อยญฺหิ สํสาโร (อนึ่ง สังสารวัฏนี้เกิดขึ้นโดยมีเหตุปัจจัย) เป็นต้น เพื่อแสดงเหตุและปัจจัยภายใน

ในพากย์นั้น เมื่อกล่าวว่า ปุริมิกา อวิชฺชา ปจฺฉิมิกาย อวิชฺชาย เหตุ (อวิชชาที่เกิดก่อนเป็นเหตุแก่อวิชชาที่เกิดภายหลัง) เพื่อเฉลยคำถามว่า เมื่อกล่าวว่า อวิชชาเป็นเหตุแก่อวิชชา อวิชชาจำนวนมากมีอยู่ในจิตตุปบาทดวงเดียวกันหรือ

[อวิชชาที่เกิดก่อนเป็นเหตุแก่อวิชชาที่เกิดต่อเนื่องโดยปัจจัย ๖ คือ อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อนันตรูปนิสสยปัจจัย อาเสวนปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย

อวิชชาที่เกิดก่อนเป็นเหตุแก่อวิชชาที่เกิดร่วมกันแต่มิได้เกิดต่อเนื่องโดยปัจจัย ๖ คือ เหตุปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย

อวิชชาที่เกิดก่อนเป็นเหตุแก่อวิชชาที่มิได้เกิดร่วมกันและมิได้เกิดต่อเนื่องโดยอุปนิสสยปัจจัยอย่างเดียว]

คำนั้นกล่าวย้ำข้อความนี้ว่า ความปรากฏแห่งเหตุและผลย่อมไม่มีในเวลาเดียวกัน

คำว่า พีชงฺกุโร วิย (เหมือนหน่อของเมล็ด) แสดงข้อความนี้ว่า เมล็ดเป็นเหตุแก่หน่อโดยความเป็นเหตุต่อเนื่อง ฉันใด ส่วนเมล็ดของผลที่เกิดจากเมล็ดแรกนั้น เป็นเหตุโดยความเป็นเหตุต่อเนื่อง ฉันนั้น พึงทราบความเป็นเหตุของอวิชชาเหมือนอย่างนี้

ท่านแสดงความต่างกันของเหตุและปัจจัยด้วยคำต่อมาอีกว่า ยถา วา ปน (อีกนัยหนึ่ง) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า ถาลกํ แปลว่า ถ้วย

คำว่า อนคฺคิกํ (ไฟที่ยังไม่มี) หมายความว่า ปราศจากไฟ

คำว่า ทีเปตุํ แปลว่า ให้ลุกโพลง

คำว่า อิติ สภาโว เหตุ (โดยประการดังนี้ เหตุเสมอกับผล [เหมือนประทีป] ชื่อว่า เหตุ) หมายความว่า เหตุเสมอกับผล คือ เหตุที่เหมือนกับไฟประทีปเป็นต้นในการจุดประทีปเป็นต้นอย่างนี้ ชื่อว่า เหตุ

คำว่า ปรภาโว ปจฺจโย (เหตุไม่เสมอกับผล [เหมือนถ้วย ไส้ และน้ำมัน] ชื่อว่าปัจจัย) หมายความว่า เหตุไม่เสมอกับผลอื่นนอกจากไฟ อันเสมอกับถ้วย ไส้ และน้ำมันเป็นต้นในเรื่องนั้น ชื่อว่า ปัจจัย

คำว่า อชฺฌตฺติโก (เหตุภายใน) คือ เหตุที่มีในภายใน หมายถึง เหตุที่มีในภายในของตน

คำว่า พาหิโร (เหตุภายนอก) คือ เหตุที่เป็นภายนอกจากเหตุภายใน

คำว่า ชนโก แปลว่า เหตุก่อให้เกิด

คำว่า ปริคฺคาหโก แปลว่า เหตุอุปถัมภ์

คำว่า อสาธารโณ แปลว่า เหตุเฉพาะ

คำว่า สาธารโณ (เหตุทั่วไป) คือ เหตุที่เสมอกับปัจจยุปบันอื่น

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า อวุปจฺเฉทตฺโถ (สภาพที่ไม่ขาดช่วง) เป็นต้น เพื่อแสดงความเป็นเหตุ ลักษณะการเกิดขึ้นของเหตุ ผล ความต่างกันของผล ความเกี่ยวเนื่องกันของเหตุและผลทั้งหมด เพราะเหตุได้ชื่อว่า ปริกขาระ และความเป็นเหตุมีอยู่โดยเนื่องด้วยผล

ในพากย์นั้น สภาพสืบต่อ คือ ความเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นเหตุผล

ถามว่า : ความเกี่ยวเนื่องกันในเรื่องนั้นคืออะไร และความเป็นเหตุผลคืออะไร

ตอบว่า : คือ สภาพที่ไม่ขาดช่วงนั้นนั่นแหละ

สภาพใดที่เป็นผล มิได้เป็นเหตุแก่สภาพอื่นย่อมดับไป สภาพนั้นชื่อว่าสภาพที่ขาดช่วง เหมือนจุติจิตของพระอรหันต์ ส่วนสภาพใดเป็นเหตุแก่ผลของตนย่อมดับไป สภาพนั้นชื่อว่าสภาพที่ไม่ขาดช่วง เพราะมีความเกี่ยวเนื่องกันของเหตุและผล ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อวุปจฺเฉทตฺโถ สนฺตติอตฺโถ (สภาพที่ไม่ขาดช่วง ย่อมมีสภาพสืบต่อ[โดยความเป็นเหตุผล])

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า นิพฺพตฺติอตฺโถ ผลตฺโถ (สภาพที่เกิดขึ้น ย่อมมีสภาพเป็นผล) เพราะผลย่อมเกิดมาจากเหตุอย่างแน่นอน

ท่านกล่าวว่า ปฏิสนฺธิอตฺโถ ปุนพฺภวตฺโถ (สภาพที่สืบต่อภพ ย่อมมีสภาพเป็นภพใหม่) เพราะอุปปัตติขันธ์ (ขันธ์ในขณะปฏิสนธิ) ที่เป็นไปด้วยการสืบต่อภพถัดมาได้ชื่อว่าภพใหม่

นอกจากนั้น กิเลสเกิดขึ้นแก่บุคคลใด ย่อมรบกวนเขาไม่ให้ปฏิบัติชอบ ชื่อว่านอนเนื่องจนถึงภาวะที่ยังละไม่ได้โดยเด็ดขาดด้วยมรรค ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปลิโพธฏฺโฐ ปริยุฏฺฐานฏฺโฐ, อสมุคฺฆาตฏฺโฐ อนุสยฏฺโฐ (สภาพที่รบกวน ย่อมมีสภาพรุมเร้า)

เมื่อบุคคลกำหนดรู้ด้วยการรู้ชัดคือปริญญากิจแล้ว วิญญาณนั้นจักไม่เป็นเหตุแก่หน่อคือรูปนามในกาลไหนๆ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อปริญฺญาตฏฺโฐ วิญฺญาณสฺส พีชฏฺโฐ (สภาพที่กำหนดรู้ไม่ได้ ย่อมมีสภาพเหมือนเมล็ดให้เกิดวิญญาณ)

คำว่า ยตฺถ อวุปจฺเฉโท ตตฺถ สนฺตติ (ความไม่ขาดช่วงมีอยู่ในที่ใด ความสืบต่อย่อมมีในที่นั้น) หมายความว่า ความไม่ขาดช่วงตามที่กล่าวไว้มีอยู่ในกระแสรูปนามใด การกล่าวว่าความสืบต่อย่อมมีในที่นั้น

คำแสดงเหตุต่อๆ กันมาว่า ยตฺถ สนฺตติ ตตฺถ นิพฺพตฺติ (ความสืบต่อภพมีอยู่ในที่ใด ภพใหม่ย่อมมีในที่นั้น) เป็นต้น เป็นการแสดงความเกี่ยวเนื่องกันของเหตุและผลนั่นแหละ

ท่านแจกแจงข้อความที่กล่าวไว้ว่า สภาโว เหตุ (เหตุเสมอกับผล ชื่อว่า เหตุ) ด้วยคำว่า ยถา วา ปน จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ (อีกนัยหนึ่ง จักขุวิญญาณย่อมเกิดเพราะอาศัยจักษุและรูป) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า สนฺนิสฺสยตาย (เพราะเป็นที่อาศัย) หมายความว่า เพราะเป็นอุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยที่มีกำลัง)

คำว่า มนสิกาโร (มนสิการ) คือ กิริยามโนธาตุ [ปัญจทวาราวัชชนจิต] กิริยามโน-ธาตุนั้นเป็นเหตุเสมอกับผล เพราะมีประเภทเสมอกับจักขุวิญญาณโดยความเป็นวิญญาณจิตเหมือนกัน

คำว่า สงฺขารา วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย สภาโว เหตุ (สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณสภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ) หมายความว่า ปุญญาภิสังขารเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิวิญญาณ ในเรื่องนั้น สภาพที่เสมอกับผล เป็นเหตุ

อนึ่ง ในคำว่า สงฺขารา (สังขาร) นี้ หมายถึง จิตตุปบาทที่เป็นกุศลและอกุศลฝ่ายโลกิยะทั้งหมด

บัณฑิตพึงทราบเนื้อความแม้ในบทที่เหลือ [มีวิญญาณเป็นต้น] ตามนัยที่กล่าวมานี้

[วิญญาณเป็นปัจจัยแก่รูปนาม สภาพที่เป็นหัวหน้าและเป็นที่ตั้งของรูปนาม เป็นเหตุ ดังนี้เป็นต้น]

คำว่า เอวํ โย โกจิ อุปนิสฺสโย สพฺโพ โส ปริกฺขาโร (โดยประการดังนี้ เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งหมดชื่อว่า ปริกขาระ) หมายความว่า เหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง [ที่เป็นชนกเหตุ คือ เหตุก่อให้เกิดผล เป็นต้น] ที่ได้กล่าวประเภทไว้ทั้งหมดนั้น [มีคำว่า เหตุเฉพาะชื่อว่าเหตุ เป็นต้น] ชื่อว่า ปริกขาระ เพราะปรุงแต่งผลของตน[โดยประจักษ์หรือโดยต่อ ๆ กันมา] การนำเหตุนั้นมากล่าว ชื่อว่า ปริกขารหาระ

จบ คำอธิบายปริกขารหารวิภังค์

๑๖. สมาโรปนหารวิภังควรรณนา

(คำอธิบายสมาโรปนหารวิภังค์)

[๕๐] คำว่า ตตฺถ กตโม สมาโรปโน หาโร (ในบรรดาหาระเหล่านั้น สมาโรปนหาระคืออะไร) เป็นต้น เป็นสมาโรปนหารวิภังค์

ในพากย์นั้น คำว่า เอกสฺมึ ปทฏฺฐาเน (ในปทัฏฐานหนึ่ง) หมายความว่า ในธรรมที่เป็นเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งที่กล่าวไว้ในพระพุทธพจน์

คำว่า ยตฺตกานิ ปทฏฺฐานานิ โอตรนฺติ (ปทัฏฐานมีประมาณเพียงใดย่อมหยั่งลง) หมายความว่า ธรรมที่เป็นเหตุแก่ธรรมเหล่าอื่นมีประมาณเพียงใด ย่อมหยั่งลงในธรรมนั้น

คำว่า สพฺพานิ ตานิ สมาโรปยิตพฺพานิ (ปทัฏฐานทั้งหมดนั้นพึงยกขึ้นแสดง) หมายความว่า ปทัฏฐานทั้งหมดนั้น คือ ธรรมที่เป็นปทัฏฐานนั้น พึงนำออกแล้วยกขึ้นแสดงด้วยการนำออกมาแสดงไว้โดยชอบ ความหมายก็คือ ควรกล่าวให้เหมือนปทัฏฐานที่ตรัสไว้ในเทศนา

ท่านจะแสดงว่า ในอาวัฏฏหาระได้กล่าวถึงการแสวงหาปทัฏฐานจำนวนมากดังคำที่กล่าวมาแล้วว่า เอกมฺหิ ปทฏฺฐาเน ปริเยสติ เสสกํ ปทฏฺฐานํ (เมื่อธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นเหตุใกล้ถูกยกขึ้นไว้ในเทศนา บัณฑิตย่อมแสวงหาเหตุใกล้อื่นแล้วเวียนไปหาธรรมที่ตรงกันข้าม) ฉันใด แม้ในหาระนี้ก็ควรกระทำการยกขึ้นแสดงปทัฏฐานจำนวนมาก ฉันนั้น จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ยถา อาวฏฺเฏ หาเร (เหมือนปทัฏฐานจำนวนมากหยั่งลงในอาวัฏฏหาระ)

ท่านกล่าวว่า ตตฺถ สมาโรปนา จตุพฺพิธา (ในเรื่องนั้น การยกขึ้นแสดงมี ๔ ประเภท) เป็นต้น เพื่อแสดงว่า บัณฑิตไม่พึงกระทำการยกขึ้นแสดงด้วยปทัฏฐานอย่างเดียว แต่พึงกระทำการยกขึ้นแสดงด้วยคำไวพจน์ ภาวนา และปหานะอีกด้วย

ถามว่า : เหตุใดจึงถือเอาปทัฏฐานและคำไวพจน์ในหาระนี้ เพราะข้อความดังกล่าวแสดงไว้ในปทัฏฐานหาระและเววจนหาระแล้วมิใช่หรือ

ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่การถือเอาปทัฏฐานในที่นี้มีประโยชน์เพื่อแสดงขอบเขตที่ตั้งของการเจริญและการละ และการถือเอาคำไวพจน์มีประโยชน์เพื่อแจกแจงชื่อของการเจริญและการละเหล่านั้น เมื่อเป็นดังนี้ ย่อมทำให้เข้าใจการเจริญและการละได้ง่าย และแสดงให้รู้ได้ง่าย

คำว่า อิทํ ปทฏฺฐานํ (นี้เป็นปทัฏฐาน[แก่คำสอน]) หมายความว่า สุจริต ๓ อย่างนี้เป็นปทัฏฐานแก่คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เพราะเป็นที่ตั้งอันเป็นวิสัย

ในพากย์นั้น คำว่า กายิกํ (กายสุจริตและวจีสุจริต เป็นศีลขันธ์) เป็นต้น แสดงขันธ์ ๓ มีศีลขันธ์เป็นต้น สมถะ วิปัสสนา ผลที่ ๓ และผลที่ ๔ ด้วยสุจริต ๓

ข้อความนั้นรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

คำว่า **วนะ** (ป่า) คือ สภาพที่บุคคลเสพคุ้น [หมายถึง กามคุณ ๕ ที่ตัณหาเสพคุ้นโดยรับเอาเป็นอารมณ์, อายตนะภายในและอายตนะภายนอกที่สัญโญชน์เสพคุ้นโดยรับเอาเป็นอารมณ์ และอนุสัยกิเลสที่ปริยุฏฐานกิเลสเสพคุ้นโดยความเป็นผล]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **วนะ** คือ สภาพที่เสพคุ้น [หมายถึง การถือเอารูปร่างว่าเป็นบุรุษหรือสตรี]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **วนะ** คือ สภาพที่ปรารถนา [หมายถึง การถือเอารูปร่างว่าเป็นบุรุษ หรือสตรี]

[คำว่า วน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาพที่บุคคลเสพคุ้น = วนียตีติ วนํ (วน ธาตุ = เสพ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- สภาพที่เสพคุ้น = วนตีติ วนํ (วน ธาตุ = เสพ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สภาพที่ปรารถนา = วนุเตติ วนํ (วน ธาตุ = ปรารถนา + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ในเรื่องนั้น กามคุณ ๕ เป็นเหตุแก่กามตัณหา [โดยความเป็นอารัมมณปัจจัย] การถือเอารูปร่างเป็นเหตุแก่การถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่ [โดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัย] อายตนะภายในและอายตนะภายนอกเป็นเหตุแก่ความยินดีพอใจที่เนื่องด้วยอายตนะเหล่านั้น และอนุสัยกิเลสเป็นเหตุแก่ปริยุฏฐานกิเลส ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปญฺจ กามคุณา (กามคุณ ๕) เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความนั้น

[๕๑] คำว่า อยํ เววจเนน สมาโรปนา (ข้อความข้างต้นนี้เป็นการยกขึ้นแสดงด้วยคำไวพจน์) หมายความว่า การยกขึ้นแสดงด้วยคำไวพจน์ คือ

- การแสดงผลที่ ๓ ด้วยคำไวพจน์เหล่านี้ว่า ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ เสกฺขผลํ, อนาคามิผลํ, กามธาตุสมติกฺกมนํ (ความหลุดพ้นทางใจอันคลายกำหนัด เป็นเสกขผล เป็นอนาคามิผล เป็นการล่วงพ้นกามธาตุ)

- การแสดงผลที่ ๔ ด้วยคำไวพจน์เหล่านี้ว่า อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ อเสกฺข-ผลํ, อคฺคผลํ อรหตฺตํ, เตธาตุกสมติกฺกมนํ (ความหลุดพ้นทางปัญญาอันคลายอวิชชา เป็นอเสกขผล เป็นอรหัตตผลอันเลิศ เป็นการล่วงพ้นธาตุทั้ง ๓)

- การแสดงปัญญาด้วยคำไวพจน์เหล่านี้ว่า ปญฺญินฺทฺริยํ (ปัญญินทรีย์) เป็นต้น

คำว่า “ตสฺมาติห ตฺวํ ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหราหิ (ดูกรภิกษุ เพราะเหตุนั้นแหละ เธอจงตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูป) เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในคำอธิบายลักขณหารวิภังค์

ข้อต่างกันมีดังนี้ คือ ในลักขณหาระนั้นปรากฏด้วยการแสดงว่าธรรมที่ไม่ได้ตรัสไว้โดยตรงเป็นอันตรัสไว้โดยอ้อม เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกัน แต่ในสมาโรปนหาระนี้ปรากฏโดยยกขึ้นแสดงด้วยการเจริญ

การตามรู้กองรูปเป็นการหยั่งเห็นความไม่สวยงามเป็นพิเศษ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะและกิเลสอันมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกับกามราคะนั้น ดังนั้น อสุภสัญญาจึงเป็นไปเพื่อละบาปธรรมเหล่านี้ คือ สุภสัญญา, กิเลสเครื่องรบกวนแก่การกำหนดกพฬีการาหาร, กามุปาทาน, กามโยคะ, อภิชฌากายคันถะ, กามาสวะ, กาโมฆะ, ลูกศรคือราคะ, กิเลสเครื่อง

รบกวนแก่การกำหนดรูปธรรม, ราคะในรูปธรรม และการถึงฉันทาคติ ฉะนั้น ท่านจึงแสดงข้อความข้างต้นด้วยคำว่า กาเย กายานุปสฺสี วิหรนฺโต (ภิกษุผู้ตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่) เป็นต้น

การตามรู้เวทนาเป็นการหยั่งเห็นความเป็นทุกข์โดยพิเศษก็เช่นเดียวกัน

[อสุภสัญญาย่อมละสุภสัญญา เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะ และละกิเลสเครื่องรบกวนแก่การกำหนดกพฬีการาหารเป็นต้น เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสอันมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกับกามราคะนั้น]

การตามรู้เวทนานั้นย่อมเห็นเวทนาทั้งหมดว่าเป็นทุกข์ ดังพระพุทธดำรัสว่า

โย สุขํ ทุกฺขโต อทฺท ทุกฺขมทฺทกฺขิ สลฺลโต.
อทุกฺขมสุขํ สนฺตํ อทกฺขิ นํ อนิจฺจโต.[๑๙๑]

“ภิกษุใดเห็นสุขว่าเป็นทุกข์เห็นทุกข์ว่าเป็นเหมือนหอกทิ่มแทงและเห็นอุเบกขาที่สงบว่าไม่เที่ยง [ภิกษุนั้นผู้เห็นชอบโดยแท้ย่อมกำหนดรู้เวทนา]”

การตามรู้ดังกล่าวย่อมเป็นไปเพื่อการละสุขสัญญา, การกำหนดเหตุของเวทนา[คือผัสสาหาร], กิเลสเครื่องรบกวน[แก่การกำหนดผัสสาหารนั้น], สีลัพพตุปาทานคือภวุปาทานที่ดำเนินไปด้วยความพอใจเวทนาว่า ความหมดจดแห่งภพย่อมมีได้ด้วยข้อประพฤติเหมือนโคเป็นต้น, พยาปาทกายคันถะที่เป็นไปโดยนัยว่า “เขาได้ประพฤติโทษแก่เรา” โดยเนื่องด้วยเวทนา, ลูกศรคือโทสะ, ภวราคะที่เรียกว่า ภวโยคะ ภวาสวะ ภโวฆะ, กิเลสเครื่องรบกวนแก่การกำหนดภพ และราคะที่มีเวทนาเป็นที่ตั้ง และการถึงโทสาคติ ฉะนั้น ท่านจึงแสดงข้อความนี้ด้วยคำว่า เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี (ภิกษุผู้ตามรู้ในเวทนาว่าเป็นเวทนาอยู่) เป็นต้น

เช่นเดียวกันนี้ การตามรู้จิตเป็นการหยั่งเห็นความไม่เที่ยงโดยพิเศษ เมื่อเห็นจิตว่าไม่เที่ยง ย่อมเป็นไปเพื่อละนิจจสัญญา, กิเลสเครื่องรบกวนแก่การกำหนดวิญญาณาหาร, ทิฏฐิที่เรียกว่า ทิฏฐุปาทาน ทิฏฐิโยคะ สีลัพพตปรามาสกายคันถะ ทิฏฐาสวะ ทิฏโฐฆะ,

ลูกศรคือมานะที่เป็นไปโดยนัยว่า "เราดีเลิศกว่า" เป็นต้นอันมีนิจจสัญญาเป็นเหตุ กิเลสเครื่องรบกวนแก่การกำหนดสัญญา ราคะในสัญญา และการถึงภยาคติที่อาจเกิดขึ้นเพราะยังไม่ได้ละความยึดมั่นด้วยทิฏฐิ เนื่องจากเป็นปฏิปักษ์ต่อความยึดมั่นว่าเที่ยง ฉะนั้น ท่านจึงแสดงข้อความนี้ด้วยคำว่า จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี (ภิกษุผู้ตามรู้ในจิตว่าเป็นจิตอยู่) เป็นต้น

เช่นเดียวกันนี้ การตามรู้สภาวธรรมเป็นการหยั่งเห็นความไม่ใช่ตัวตนโดยพิเศษ ย่อมเป็นไปเพื่อละอัตตสัญญาในสังขารทั้งหลาย, กิเลสเครื่องรบกวนแก่การกำหนดมโนสัญเจตนาหาร, สักกายทิฏฐิ, ความยึดมั่นผิดที่เป็นไปว่า "ความเห็นนี้จริง" อวิชชาที่เรียกว่า อวิชชาโยคะ อวิชชาสวะ อวิชโชฆะ และลูกศรคือโมหะ อันมีความยึดมั่นผิดเป็นเหตุ, กิเลสเครื่องรบกวนแก่การกำหนดสังขาร, ราคะในสังขาร และการถึงโมหาคติ ฉะนั้น ท่านจึงแสดงข้อความนี้ด้วยคำว่า ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี (ภิกษุผู้ตามรู้ในสภาวธรรมว่าเป็นสภาวธรรมอยู่) เป็นต้น

คำที่เหลือปรากฏชัดแล้วนั่นแหละ

จบ คำอธิบายสมาโรปนหารวิภังค์

จบ คำอธิบายหารวิภังค์

สาธุ ปโกปิตสฺสาปิ มโน นายาติ วิกฺริยํ
น หิ ตาปยิตุํ สกฺกา สาครมฺโภ ติณุกฺกยา.

หิโตปเทศ

"จิตของสัตบุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่ถึงความแปรปรวน ดั่งเช่นน้ำในสาคร จะเผาให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่"

สัมปาตวารวรรณนา

จกฺขุมา วิสมานีว วิชฺชมาเน ปรกฺกเม
ปณฺฑิโต ชีวโลกสฺมึ ปาปานิ ปริวชฺชเย.

ขุ. อุ. ๒๕.๔๓.๑๖๒

“บัณฑิตพึงละเว้นบาปทั้งหลายในสัตว์โลก เหมือนบุรุษผู้มีจักษุหลีกเลี่ยงจากทางลุ่มดอนด้วยความบากบั่น ฉะนั้น”

๑. เทสนาหารสัมปาตวรรณนา

(คำอธิบายเทสนาหารสัมปาตะ)

ท่านพระมหากัจจายนะนำพระพุทธพจน์ต่างๆ มาแสดงไว้อย่างนี้ เปรียบดั่งโปรยดอกมุกดาหลากสีไว้บนแผ่นดินที่ฉาบไว้ดีแล้ว เหมือนร้อยแก้วมณีนานาประการที่งามเรืองรองด้วยแสงสีหลากหลายไว้ในเครื่องประดับทองที่ย้อมสีดีแล้ว ดุจพลิกมหาปฐพีแล้วให้บริโภคโอชาแห่งง้วนดินเปรียบเสมือนบีบรวงผึ้งโยชน์หนึ่งแล้วให้ดื่มน้ำหวานรสอร่อยได้จำแนกหาระ ๑๖ แล้ว บัดนี้ จะแสดงหาระเหล่านั้นโดยประกอบไว้ในพระพุทธพจน์เดียวจึงปรารภวาระแห่งหารสัมปาตะ (การประมวลหาระ)

[๕๒] อนึ่ง ท่านกล่าวถึงคาถาว่า โสฬส หารา ปฐมํ เป็นต้น แล้วกล่าวว่า ตสฺสา นิทฺเทโส กุหึ ทฏฺฐพฺโพ. หารสมฺปาเต (ถามว่า : นิเทศแห่งคาถานั้น พึงทราบ ณ ที่ไหน ตอบว่า : พึงทราบในการประมวลหาระ) ซึ่งหมายความว่า นิเทศแห่งคาถานั้น พึงทราบ ณ ที่ไหน เพราะหารวิภังควาระมิได้ประกอบคาถานั้นที่กล่าวไว้ในนิทเทสวาระว่า

โสฬส หารา ปฐมํ ทิสโลจนโต ทิสา วิโลเกตฺวา
สงฺขิปิย องฺกุเสน หิ นเยหิ ติหิ นิทฺทิเส สุตฺตํ.

"หาระ ๑๖ ประการ พึงประกอบไว้ก่อน [เพราะเป็นการแสวงหารูปศัพท์] จึงสอดส่องหัวข้อหลักด้วยทิสาโลจนนัย เมื่อนำไปประกอบด้วยอังกุสนัยแล้วพึงแสดงพระพุทธพจน์ด้วยนัยทั้ง ๓ [ข้างต้น]"

หารวิภังควาระมิได้ประกอบคาถานั้นไว้ เพราะมีขอบเขตกระจายโดยทั่วไป และถูกการวิจารณ์นัยคั่นไว้ ความจริงแล้วการแสดงประเภทของหาระด้วยพระพุทธพจน์จำนวนมาก เป็นวิภังควาระของหาระ แต่หารสัมปาตวาระได้ประกอบคาถานั้นไว้ เพราะต้อง

ประกอบหาระ ๑๖ ไว้ในพระพุทธพจน์แห่งเดียวแล้วกล่าวถึงเหตุเกิดของนัย(นยสมุฏฐาน) ไว้ต่อจากนั้น

คำว่า ตสฺสา นิทฺเทโส กุหึ ทฏฺฐพฺโพ, หารสมฺปาเต นั้นแสดงว่า การแสดงนัยประกอบหาระทั้งหลายในพระพุทธพจน์ ชื่อว่า หารสัมปาตวาระ

เนื้อความของคำว่า หารสมฺปาต ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

บาทคาถาว่า อรกฺขิเตน จิตฺเตน (บุคคลผู้ไม่รักษาจิตแล้ว) หมายความว่า มีจิตที่มิได้คุ้มครองไว้ด้วยสติเป็นเครื่องรักษาในจักขุทวารเป็นต้น

คำว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิหเตน (มีความเห็นผิด) หมายความว่า ถูกความยึดมั่นผิดคือสัสสตทิฏฐิเป็นต้นย่ำยีแล้ว

บาทคาถาว่า ถินมิทฺธาภิภูเตน (ถูกถีนมิทธะครอบงำ) หมายความว่า ถูกถีนมิทธะที่มีลักษณะไม่ควรแก่กิริยาของกายและใจครอบงำแล้ว

บาทคาถาว่า วสํ มารสฺส คจฺฉติ (ย่อมไปสู่อำนาจแห่งมาร) หมายความว่า ย่อมถูกกิเลสมารเป็นต้นกระทำตามความชอบใจได้

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นเนื้อความของบทในคาถาก่อน

คำว่า ปมาทํ (ความประมาท) นี้กล่าวถึงความประมาทที่มีลักษณะเผลอสติทางทวาร ๖

คำว่า ตํ มจฺจุโน ปทํ (ความประมาทอันเป็นทางแห่งความตาย) หมายความว่า ความประมาทนั้นเป็นที่ไปสู่อำนาจของมารที่เรียกว่า ความตาย เพราะฆ่าคุณธรรม

คำนั้นแสดงความสัมพันธ์ของบาทแรกว่า อรกฺขิเตน จิตฺเตน (บุคคลผู้ไม่รักษาจิตแล้ว) เข้ากับบาทที่ ๔ ว่า วสํ มารสฺส คจฺฉติ (ย่อมไปสู่อำนาจแห่งมาร)

คำว่า โส วิปลฺลาโส (ความเห็นของเขาเป็นวิปัลลาส) หมายความว่า ความเห็นว่าขันธ์ ๕ ที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง เป็นวิปัลลาส คือ การถือเอาแปรปรวน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิปรีตคฺคาหลกฺขโณ วิปลฺลาโส (ความวิปัลลาสมีลักษณะถือเอาผิด)

ท่านถามถึงที่ตั้งของวิปัลลาสโดยรวมเอาวิปัลลาสทั้งหมดไว้ด้วยลักษณะเหมือนกัน จึงกล่าวว่า กึ วิปลฺลาสยติ (เขาย่อมเห็นอะไรแปรปรวน)

อนึ่ง ความต่างกันของวิปัลลาสทั่วไป ย่อมกล่าวไว้โดยความเป็นที่ตั้ง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สญฺญํ จิตฺตํ ทิฏฺฐิมิติ (ย่อมเห็นธรรม ๓ อย่างแปรปรวน คือ สัญญา จิต และทิฏฐิ)

พึงสัมพันธ์คำนั้นกับบทว่า วิปลฺลาสยติ (ย่อมเห็นแปรปรวน)

ในวิปัลลาสเหล่านั้น สัญญาวิปัลลาสมีกำลังอ่อนกว่าวิปัลลาสทั้งหมด เป็นเพียงการถือเอาอาการปรากฏของอารมณ์ที่ไม่เที่ยงเป็นต้นด้วยความผิดพลาด เหมือนสัญญาที่เกิดแก่ลูกเนื้อว่าหุ่นไล่กาเป็นคน จิตตวิปัลลาสมีกำลังกว่าสัญญาวิปัลลาส เป็นเพียงการปลงใจเชื่ออารมณ์ที่ไม่ใช่แก้วมณีซึ่งปรากฏเหมือนแก้วมณีเป็นต้นอย่างนั้น ส่วนทิฏฐิวิปัลลาสมีกำลังกว่าวิปัลลาสทั้งหมด ย่อมดำเนินไปโดยยึดมั่นอารมณ์นั้นๆ ตามที่ปรากฏด้วยความเที่ยงเป็นต้นว่า ความเห็นนี้จริง ความเห็นอื่นไร้แก่นสาร

ในเรื่องนั้น สัญญาวิปัลลาสเป็นเหตุแก่จิตตวิปัลลาส จิตตวิปัลลาสเป็นเหตุแก่ทิฏฐิวิปัลลาส

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า โส กุหึ วิปลฺลาสยติ, จตูสุ อตฺตภาววตฺถูสุ (เขาย่อมเห็นแปรปรวนในที่ไหน) เพื่อแสดงขอบเขตอันเป็นที่ดำเนินไปของวิปัลลาสทั้งหลาย

ในพากย์นั้น คำว่า อตฺตภาววตฺถูสุ (ที่ตั้งของอัตภาพ) คือ อุปาทานขันธ์ ๕

อุปาทานขันธ์เหล่านั้นได้ชื่อว่า อตฺตภาววตฺถุ (ที่ตั้งของอัตภาพ) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อัตตา คือ ที่ตั้งของความถือตัวโดยอุปาทานขันธ์ ๕ นั้น

- อัตตภาวะ คือ ที่เกิดของความเข้าใจและชื่อเรียกว่าอัตตา

- อัตตภาววัตถุ คือ อัตภาพอันเป็นที่ตั้ง เพราะเป็นที่อาศัยของสุภสัญญาเป็นต้นและวิปัลลาส

ท่านกล่าวว่า รูปํ ปฐมํ วิปลฺลาสวตฺถุ อสุเภ สุภํ (รูปอันเป็นที่ตั้งแห่งวิปัลลาสอันดับแรก ย่อมเป็นไปโดยนัยว่างามในสิ่งที่ไม่งาม) เพื่อแสดงว่าอุปาทานขันธ์เหล่านั้นเป็นที่ตั้งของอัตภาพ โดยความเป็นที่เกิดของสักกายทิฏฐิซึ่งเป็นมูลเหตุของวิปัลลาสทั้งหมด

ด้วยคำว่า รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ (ย่อมเห็นรูปว่าเป็นตน) เป็นต้น แล้วแจกแจงขอบเขตของวิปัลลาส [คือ กองรูป เวทนา จิต และสภาวธรรม] อีกพร้อมด้วยลักษณะเกิดขึ้น [คือ ความเห็นว่างามในสิ่งที่ไม่งาม เป็นต้น]

ข้อความทั้งหมดนั้นรู้ได้ง่าย

ท่านกล่าวว่า เทฺว ธมฺมา จิตฺตสฺส สํกิเลสา (ธรรมทั้ง ๒ คือ ตัณหา และอวิชชา ย่อมทำให้จิตเศร้าหมอง) เป็นต้น เพื่อจำแนกวิปัลลาสโดยเนื่องด้วยมูลเหตุอีก

ในเรื่องนั้น ท่านกล่าวว่า ตณฺหานิวุตํ...ทุกฺเข สุขํ (จิตที่ถูกตัณหาหุ้มห่อแล้วย่อมแปรปรวนด้วยวิปัลลาส ๒ คือ ความเห็นว่างามในสิ่งที่ไม่งาม และความเห็นว่าสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์) เพื่อแสดงว่า แม้ตัณหาที่ปราศจากอวิชชาจะมีไม่ได้ และอวิชชาก็เป็นปัจจัยแก่สุภสัญญาและสุขสัญญาโดยแท้ [เพราะวิปัลลาสทั้งหมดมีความหลงเป็นประธาน] แต่ตัณหาเป็นปัจจัยอย่างยิ่งแก่สุภสัญญาและสุขสัญญาเหล่านั้น

ท่านกล่าวถึงอวิชชาโดยมีทิฏฐิเป็นหลักด้วยคำว่า ทิฏฺฐินิวุตํ (จิตที่ถูกทิฏฐิหุ้มห่อแล้ว) ดังนั้น จึงมีความหมายว่า ถูกอวิชชาหุ้มห่อแล้ว

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า ทิฏฺฐินิวุตํ...อตฺตา (จิตที่ถูกทิฏฐิหุ้มห่อแล้วย่อมแปรปรวนด้วยวิปัลลาส ๒ คือ ความเห็นว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง และความเห็นว่ามีตัวตนในสิ่งที่ไม่ใช่ตน) เพื่อแสดงว่า แม้ทิฏฐิที่ปราศจากตัณหาจะมีไม่ได้ และตัณหาก็เป็นปัจจัยแก่ทิฏฐิ แต่โมหะเป็นปัจจัยพิเศษแก่การยึดมั่นผิดที่ดำเนินไปอย่างนั้นของผู้เชื่อมั่นโดยไม่แยบคายว่าเที่ยงและเป็นอัตตา

ท่านหมายเอาวิปัลลาส ๒ อย่างที่เป็นไปว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง และเป็นตัวตนในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนด้วยคำว่า โย ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส (ทิฏฐิวิปัลลาส) จึงกล่าวว่า โส อตีตํ รูปํ...อตีตํ วิญฺญาณํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ (ย่อมเห็นรูปที่เป็นอดีตว่าเป็นตัวตน เห็นเวทนาที่เป็นอดีต...เห็นสัญญาที่เป็นอดีต...เห็นสังขารที่เป็นอดีต...เห็นวิญญาณที่เป็นอดีตว่าเป็นตัวตน)

คำนั้นแสดงว่าความเห็นที่ดำริส่วนอดีต (ปุพพันตานุกัปปิกวาทะ) ทั้ง ๑๘ อย่าง ย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยวิปัลลาสสองอย่างหลัง (สุภวิปัลลาสและสุขวิปัลลาส)

[ความเห็นที่ดำริส่วนอดีต ๑๘ อย่างย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยวิปัลลาสสองอย่างหลัง เพราะตัณหามีกำลังไม่มากในอารมณ์ที่ดับไปแล้ว ในเนตติปกรณ์จึงกล่าวว่า โส อตีตํ รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ (ย่อมเห็นรูปที่เป็นอดีตว่าเป็นตัวตน) ไม่กล่าวว่า อภินนฺทติ (ย่อมยินดี) เหมือนในตัณหาวิปัลลาส]

คำว่า ตณฺหาวิปลฺลาโส แปลว่า วิปัลลาสที่มีตัณหาเป็นมูลเหตุ หมายถึง วิปัลลาสสองอย่างนี้ว่างามในสิ่งที่ไม่งาม และเป็นสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์

คำว่า อนาคตํ รูปํ อภินนฺทติ (ย่อมยินดีรูปที่เป็นอนาคต) หมายความว่า ย่อมยินดีรูปที่เป็นอนาคตด้วยอำนาจความยินดีด้วยทิฏฐิ[ที่มีตัณหาเป็นที่อาศัย]

แม้คำว่า อนาคตํ เวทนํ, สญฺญํ, สงฺขาเร, วิญฺญาณํ อภินนฺทติ (ยินดีเวทนาที่เป็นอนาคต...ยินดีสัญญาที่เป็นอนาคต...ยินดีสังขารที่เป็นอนาคต...ยินดีวิญญาณที่เป็นอนาคตว่าเป็นตัวตน) นี้ ก็มีนัยเดียวกันนี้นั่นแหละ

คำนั้นแสดงว่า ความเห็นที่ดำริส่วนอนาคต (อปรันตานุกัปปิกวาทะ) ทั้ง ๔๔ อย่างย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยวิปัลลาสสองอย่างแรกเป็นส่วนใหญ่ (นิจจวิปัลลาสและอัตต-วิปัลลาส)

[ความเห็นที่ดำริส่วนอนาคต ๔๔ อย่างย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยวิปัลลาสสองอย่างแรกเป็นส่วนใหญ่เหมือนสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ เพราะยึดมั่นด้วยการดำริว่าอัตตาเที่ยงหรือขาดสูญ]

คำว่า เทฺว ธมฺมา จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสา (ธรรม ๒ อย่าง คือ ตัณหา และอวิชชา ย่อมทำให้จิตเศร้าหมอง) หมายความว่า ธรรม ๒ อย่างเป็นมูลเหตุของวิปัลลาสที่มีโทษมากอย่างนี้ จึงทำให้จิตเศร้าหมอง ท่านระบุธรรมเหล่านั้นว่าคือตัณหาและอวิชชา

คำว่า ตาหิ วิสุชฺฌนฺตํ จิตฺตํ วิสุชฺฌติ (จิตที่หมดจดจากธรรมเหล่านั้นย่อมบริสุทธิ์) แสดงว่าตัณหาและอวิชชาเหล่านั้นเป็นเครื่องเศร้าหมองแม้โดยความเป็นปฏิปักษ์ เพราะเมื่อยังละตัณหาและอวิชชาไม่ได้ ก็ละธรรมที่ทำให้จิตเศร้าหมองอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า เตสํ (เบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏแก่เหล่าสัตว์ผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกางกั้น และมีตัณหาเป็นเครื่องผูก ผู้เร่ร่อนท่องเที่ยวไปสู่นรก กำเนิดของดิรัจฉาน

ที่อยู่ของเปรต อสุรกาย เทวดา และมนุษย์สลับกันไปนั้น) เพื่อสรุปคาถาตามยถานุสนธิ ว่าตัณหาและอวิชชาเป็นมูลเหตุของวัฏฏะทั้งปวง เหมือนที่เป็นมูลเหตุของวิปัลลาส

[อนุสนธิ คือ การเชื่อมความ แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท พบในคัมภีร์อรรถกถา[๑๙๒] คือ

๑. ปุจฉานุสนธิ การเชื่อมความตามคำถาม

๒. อัชฌาสยานุสนธิ การเชื่อมความตามอัธยาศัยของผู้ฟัง

๓. ยถานุสนธิ การเชื่อมความโดยคล้อยตามหรือขัดแย้งกับธรรมที่เป็นเหตุของเทศนา

พระมหากัจจายนะได้ยกคาถาว่า อรกฺขิเตน จิตฺเตน ขึ้นเป็นหัวข้อแล้วแสดงถึงตัณหาและอวิชชาโดยความเป็นวิปัลลาส แล้วแสดงเทศนาโดยมุ่งละตัณหาและอวิชชา จึงจัดเป็นยถานุสนธิ]

ในพากย์นั้น คำว่า เตสํ คือ ผู้ไม่รักษาจิตและมีความเห็นผิด

คำว่า อวิชฺชานีวรณานํ (ผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกางกั้น) เป็นต้น แสดงว่า การท่องเที่ยวในสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น ย่อมมีด้วยการไปสู่อำนาจของมาร

ในคำว่า ถินมิทฺธาภิภูเตน (ถูกถีนมิทธะครอบงำ) นี้ ท่านแสดงลักษณะของถีนมิทธะด้วยคำเป็นต้นว่า ถินํ นาม (ถีนะ คือ ความไม่ควร ความไม่เหมาะสมในกิริยาของจิต)

การที่จิตถูกถีนะครอบงำรู้ได้ง่ายนั่นแหละ ท่านจึงมิได้กล่าวถึงเรื่องนั้น แต่รวมเอาอภิสังขารมาร ขันธมาร และมัจจุมารที่มีกิเลสมารเป็นเหตุด้วยคำว่า กิเลสมาร หรือด้วย จ ศัพท์ในคำว่า กิเลสมารสฺส จ สตฺตมารสฺส จ (มารคือกิเลส [กิเลสมาร] และมารคือสัตว์ [อภิสังขารมาร ขันธมาร และมัจจุมาร])

คำว่า โส หิ นิวุโต สํสาราภิมุโข (โดยแท้จริงแล้ว บุคคลนั้นถูกกิเลสกำบังแล้วย่อมเป็นผู้มุ่งหน้าไปสู่สงสาร) หมายความว่า บุคคลผู้ไปสู่อำนาจแห่งมารนั้น ถูกกิเลสกำบังแล้วเพราะการไปสู่อำนาจแห่งมารนั้น ย่อมเป็นผู้มุ่งหน้าไปสู่สงสาร คือ ไม่บ่ายหน้าไปสู่พระนิพพาน ตราบเท่าที่ยังตัดบ่วงมารไม่ได้

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสัจจะ ๒ เหล่านี้ไว้ ดังต่อไปนี้

ในเรื่องนั้น ถ้อยคำมี ๒ ประเภท คือ ถ้อยคำอาศัยพระอภิธรรม และถ้อยคำอาศัยพระสูตร

ถ้อยคำอาศัยพระอภิธรรม พึงทราบดังต่อไปนี้

บาทคาถาว่า อรกฺขิเตน จิตฺเตน (บุคคลผู้ไม่รักษาจิตแล้ว) ซึ่งอธิบายได้ว่า จิตที่กำหนัดแล้ว ชื่อว่า มิได้รักษา จิตที่โกรธแล้ว ชื่อว่า มิได้รักษา จิตที่หลงแล้ว ชื่อว่า มิได้รักษา

จิตที่กำหนัดแล้ว พึงทราบโดยเนื่องด้วยจิตตุปบาทที่ประกอบด้วยความโลภ ๘ ดวง

จิตที่โกรธแล้ว พึงทราบโดยเนื่องด้วยจิตตุปบาทที่ประกอบด้วยความโกรธ ๒ ดวง

จิตที่หลงแล้ว พึงทราบโดยเนื่องด้วยจิตตุปบาทที่ประกอบด้วยความหลง[ที่ไม่เจือด้วยความโลภหรือความโกรธ] ๒ ดวง

จิตชื่อว่ามิได้รักษา ตราบเท่าที่ยังมิได้สำรวมอินทรีย์ ไม่คุ้มครอง ไม่รักษา ไม่อารักขา ปล่อยสติ ประมาท ไม่สำรวมจิต โดยเนื่องด้วยจิตตุปบาทเหล่านี้

จิตที่มีความเห็นผิด พึงทราบโดยเนื่องด้วยจิตตุปบาทที่ประกอบด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง

จิตที่ถูกถีนมิทธะครอบงำ พึงทราบโดยเนื่องด้วยจิตตุปบาทที่เป็นอกุศลสสังขาริก ๕ ดวง

โดยประการดังนี้ ธรรมทั้งหมด[ที่กล่าวไว้ด้วยบทว่า อรกฺขิตํ, มิจฺฉาทิฏฺฐิหตํ, ถินมิทฺธาภิภูตํ (ไม่รักษาจิตแล้ว มีความเห็นผิด และถูกถีนมิทธะครอบงำ)] เป็นอกุศลจิต ๑๒ ดวง โดยการนับไม่ซ้ำกัน

บัณฑิตพึงกล่าวจิตเหล่านั้นโดยพิสดารตามเทศนาว่าด้วยอกุศลจิตตุปบาทในจิตตุปปาทกัณฑ์เป็นต้นว่า

ยสฺมึ สมเย อกุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ รูปารมฺมณํ วา สทฺทารมฺมณํ วา คนฺธารมฺมณํ วา รสารมฺมณํ วา โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ วา ธมฺมารมฺมณํ วา ยํ ยํ วา ปนารพฺภ.[๑๙๓]

"อกุศลจิตที่ที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิฏฐิ มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด"

คำนี้ว่า มารสฺส (มาร) คือ มาร ๕

บัณฑิตพึงกล่าวการจำแนกกิเลสมารในมารเหล่านั้น โดยจำแนกเป็นอาสวะ ๔ โอฆะ ๔ โยคะ ๔ คันถะ ๔ อุปาทาน ๔ นิวรณ์ ๘ กิเลสวัตถุ (ที่ตั้งคือกิเลส) ๑๐ ตามนัยที่ตรัสไว้ในอาสวโคจฉกะเป็นต้น[๑๙๔] และโดยจำแนกเป็นกิเลส ๗ ที่ปรากฏในวิภังค์ (คำอธิบาย) ของขุททกวัตถุเป็นต้นว่า

ชาติมโท โคตฺตมโท อาโรคฺยมโท.[๑๙๕]

ความมัวเมาในชาติ ความมัวเมาในโคตร ความมัวเมาในความไม่มีโรค

ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นถ้อยคำที่อาศัยพระอภิธรรมในเรื่องนี้ที่แสดงไว้ก่อน

ถ้อยคำอาศัยพระสูตร พึงทราบดังต่อไปนี้

บาทคาถาว่า อรกฺขิเตน จิตฺเตน (บุคคลผู้ไม่รักษาจิตแล้ว) หมายความว่า จิตชื่อว่า มิได้รักษาแล้ว ตามพระพุทธดำรัสนี้ว่า

จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา นิมิตฺตคฺคาหี โหติ อนุพฺยญฺชนคฺคาหี, ยตฺวาธิกรณเมนํ จกฺขุนฺทฺริยํ อสํวุตํ วิหรนฺตํ อภิชฺฌาโทมนสฺสา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อนฺวาสฺสเวยฺยุํ, ตสฺส สํวราย น ปฏิปชฺชติ, น รกฺขติ จกฺขุนฺทฺริยํ, จกฺขุนฺทฺริเย น สํวรํ อาปชฺชติ โสเตน...ฆาเนน...ชิวฺหาย...กาเยน...มนสา...มนินฺทฺริเยน สํวรํ อาปชฺชติ.[๑๙๖]

"บุคคลเห็นรูปทางตาแล้วถือเอารูปร่าง ถือเอาอวัยวะน้อยใหญ่ อกุศลธรรมอันต่ำทรามคืออภิชฌาและโทมนัสพึงรั่วรดบุคคลผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์อยู่นั้น เพราะมีการถือเอารูปร่างและอวัยวะน้อยใหญ่เป็นเหตุ เขาไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์นั้น ไม่รักษาจักขุนทรีย์ ไม่ถึงความระวังในจักขุนทรีย์ บุคคลได้ยินเสียงทางหูแล้ว...บุคคลดมกลิ่นทางจมูกแล้ว...บุคคลลิ้มรสทางลิ้นแล้ว...บุคคลกระทบสิ่งที่สัมผัสทางกายแล้ว...บุคคลรู้ธรรมารมณ์ทางใจแล้ว...ไม่ถึงความระวังในมนินทรีย์"

บาทคาถาว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิหเตน จ (มีความเห็นผิด) หมายความว่า จิตที่ถูกย่ำยีด้วยทิฏฐิ คือ จิตของผู้ที่ยึดถือผิดเชื่อมั่นโดยไม่แยบคายโดยเนื่องด้วยการดำริส่วนอดีต การดำริส่วนอนาคต หรือการดำริทั้งส่วนอดีตและอนาคต ซึ่งถูกย่ำยีแล้วโดยทิฏฐิที่เห็นผิดว่า

"สสฺสโต โลโกติ วา...เนว โหติ น น โหติ ตถาคโต ปรํ มรณา."[๑๙๗]

"โลกเที่ยง...สัตว์หลังจากตาย มีอยู่ก็หามิได้ ไม่มีอยู่ก็หามิได้"

บัณฑิตพึงกล่าวว่าจิตถูกความเห็นผิดย่ำยีด้วยอำนาจทิฏฐิ ๖๒ ที่ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตรและปัญจัตตยสูตรว่า

อิเม จตฺตาโร สสฺสตวาทา...ปญฺจ ปรมทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานวาทา.[๑๙๘]

"ความเห็นเหล่านี้เป็นสัสสตทิฏฐิ ๔...ความเห็นที่ว่าด้วยปรมทิฏฐธรรมนิพพาน ๕"

ในบาทคาถาว่า ถินมิทฺธาภิภูเตน (ถูกถีนมิทธะครอบงำ) **ถีนะ** คือ ความไม่ควรแก่กิริยาของจิต

มิทธะ คือ ความไม่ควรแก่กิริยาของ[นาม]ขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์ เป็นต้น

เช่นเดียวกันนี้ **ถีนะ** คือ ความเป็นไปโดยไม่อุตสาหะ

มิทธะ คือ ความลำบากโดยปราศจากความสามารถ

โดยประการดังนี้ จิตที่ถูกถีนมิทธะย่ำยี คือ ท่วมทับ กล่าวคือ รบกวนแล้ว ย่อมถึงความหดหู่เซื่องซึม

ในบาทคาถาว่า วสํ มารสฺส คจฺฉติ (ย่อมไปสู่อำนาจแห่งมาร) **อำนาจ** คือ ความปรารถนา ต้องการ ประสงค์ พอใจ หวัง อาณัติ การบังคับ

มาร ๕ คือ ขันธมาร อภิสังขารมาร มัจจุมาร เทวปุตตมาร และกิเลสมาร

ย่อมไป คือ ย่อมดำเนินไป กล่าวคือ เข้าไป เข้าใกล้ คล้อยตาม ไปตาม ไม่ล่วงพ้นความปรารถนาต้องการ...การบังคับของมารเหล่านั้น

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า วสํ มารสฺส คจฺฉติ (ย่อมไปสู่อำนาจแห่งมาร)

ในเรื่องนั้น **สมุทยสัจ** คือ อกุศลธรรมดังที่กล่าวไว้ หรือตัณหาและอวิชชานั่นแหละ

ทุกขสัจ คือ อุปาทานขันธ์ ๕ ที่อาศัยบัญญัติเรียกบุคคลผู้ถูกกล่าวว่าเป็นผู้ไปสู่อำนาจแห่งมาร

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสัจจะ ๒ ในคาถานี้[ว่า อรกฺขิเตน จิตฺเตน (บุคคลผู้ไม่รักษาจิตแล้ว) เป็นต้น] อย่างนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทุกฺขํ สมุทโย จ (ทุกขสัจ และสมุทยสัจ)

ท่านกล่าวว่า ทุกฺขสฺส ปริญฺญาย สมุทยสฺส ปหานาย (เพื่อกำหนดรู้ทุกข์และละสมุทัย) เพื่ออธิบายข้อความที่กล่าวไว้ว่า เตสํ ภควา ปริญฺญาย จ ปหานาย จ ธมฺมํ เทเสติ (พระองค์ทรงแสดงธรรมเพื่อกำหนดรู้และเพื่อละธรรมเหล่านั้น)

ถามว่า : พระองค์ทรงแสดงธรรมอย่างไร

ตอบว่า : ทรงแสดงธรรมด้วยคาถาว่า

ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร
สมฺมาทิฏฺฐึ ปุรกฺขตฺวา ญตฺวาน อุทยพฺพยํ
ถินมิทฺธาภิภู ภิกฺขุ สพฺพา ทุคฺคติโย ชเห”ติ.

“เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต มีความดำริชอบเป็นโคจร
มุ่งสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า รู้ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแล้ว
ครอบงำถีนมิทธะ พึงละทุคติทั้งปวงได้”

ความหมายของคาถานั้น คือ ผู้ไม่รักษาจิตไว้ย่อมไปสู่อำนาจแห่งมาร ดังนั้นภิกษุจึงควรเป็นผู้รักษาจิตโดยสำรวมอินทรีย์อันมีใจเป็นอินทรีย์ที่ ๖ ด้วยเครื่องสำรวมคือสติ

บาทคาถาว่า สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร (มีความดำริชอบเป็นโคจร) หมายความว่า ผู้มีความดำริผิดอันมีความดำริในกามเป็นต้นเป็นโคจร ย่อมดำริโดยไม่แยบคายด้วยประการนั้นๆ แล้วยึดมั่นความเห็นผิดนานัปการ เขามีจิตที่ถูกความเห็นผิดย่ำยีแล้วด้วยการยึดมั่นความเห็นดังกล่าว ย่อมไปสู่อำนาจแห่งมาร ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมด้วยโยนิโสมนสิการจึงควรเป็นผู้มีความดำริชอบอันมีความดำริในการออกจากกามเป็นต้นเป็นโคจร

บาทคาถาว่า สมฺมาทิฏฺฐึ ปุรกฺขตฺวา (มุ่งสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า) เป็นต้น หมายความว่า ผู้กำจัดความเห็นผิดได้ด้วยการมีความดำริชอบเป็นโคจร เป็นผู้เพียรขวนขวายในศีลและสมาธิ โดยกระทำสัมมาทิฏฐิที่มีลักษณะเชื่อว่ากรรมเป็นสมบัติของตนและสัมมาทิฏฐิที่มีลักษณะหยั่งเห็นตามความเป็นจริง หลังจากนั้น ภิกษุรู้ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแล้ว คือ หยั่งเห็นความเกิดขึ้นและดับไปในอุปาทานขันธ์ ๕ ด้วยอาการ ๕๐ ถ้วนแล้ว อบรมวิปัสสนาให้เพิ่มพูนขึ้น บรรลุอริยมรรคตามลำดับอยู่ เป็นผู้ครอบงำถีนมิทธะ พึงละทุคติทั้งปวงได้ด้วยอรหัตตมรรค

[ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของรูปนามมี ๕๐ อย่าง ดังนี้

(ก) ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของรูปมี ๑๐ อย่าง คือ

- รูปในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชาในภพก่อน (อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโย)
- รูปในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของตัณหาในภพก่อน (ตณฺหาสมุทยา รูปสมุทโย)
- รูปในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมในภพก่อน (กมฺมสมุทยา รูปสมุทโย)
- รูปในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอาหารคือคำข้าว (อาหารสมุทยา รูปสมุทโย)
- สังขตลักษณะคือการเกิดขึ้นของรูป (นิพฺพตฺติลกฺขณํ)
- รูปในอนาคตดับไปเพราะการดับของอวิชชา (อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธ)
- รูปในอนาคตดับไปเพราะการดับของตัณหา (ตณฺหานิโรธา รูปนิโรโธ)
- รูปในอนาคตดับไปเพราะการดับของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม (กมฺมนิโรธา รูปนิโรโธ)
- รูปที่ยังไม่เกิดได้ดับไปโดยไม่เกิดขึ้นเพราะการดับกล่าวคือความไม่มีอาหารคือคำข้าว (อาหารนิโรธา รูปนิโรโธ)
- สังขตลักษณะคือความแปรปรวนพินาศไปของรูป (วิปริณามลกฺขณํ)

(ข) ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของเวทนามี ๑๐ อย่าง คือ

- เวทนาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชาในภพก่อน (อวิชฺชาสมุทยา เวทนาสมุทโย)

- เวทนาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของตัณหาในภพก่อน (ตณฺหาสมุทยา เวทนาสมุทโย)

- เวทนาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมในภพก่อน (กมฺมสมุทยา เวทนาสมุทโย)

- เวทนาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอาหารคือคำข้าว (อาหารสมุทยา เวทนาสมุทโย)

- สังขตลักษณะคือการเกิดขึ้นของเวทนา (นิพฺพตฺติลกฺขณํ)

- เวทนาในอนาคตดับไปเพราะการดับของอวิชชา (อวิชฺชานิโรธา เวทนานิโรโธ)

- เวทนาในอนาคตดับไปเพราะการดับของตัณหา (ตณฺหานิโรธา เวทนานิโรโธ)

- เวทนาในอนาคตดับไปเพราะการดับของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม (กมฺมนิโรธา เวทนานิโรโธ)

- เวทนาที่ยังไม่เกิดได้ดับไปโดยไม่เกิดขึ้นเพราะการดับกล่าวคือความไม่มีอาหารคือคำข้าว (อาหารนิโรธา เวทนานิโรโธ)

- สังขตลักษณะคือความแปรปรวนพินาศไปของเวทนา (วิปริณามลกฺขณํ)

(ค) ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของสัญญามี ๑๐ อย่าง คือ

- สัญญาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชาในภพก่อน (อวิชฺชาสมุทยา สญฺญาสมุทโย)

- สัญญาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของตัณหาในภพก่อน (ตณฺหาสมุทยา สญฺญาสมุทโย)

- สัญญาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมในภพก่อน (กมฺมสมุทยา สญฺญาสมุทโย)

- สัญญาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอาหารคือคำข้าว (อาหารสมุทยา สญฺญาสมุทโย)

- สังขตลักษณะคือการเกิดขึ้นของสัญญา (นิพฺพตฺติลกฺขณํ)

- สัญญาในอนาคตดับไปเพราะการดับของอวิชชา (อวิชฺชานิโรธา สญฺญานิโรโธ)

- สัญญาในอนาคตดับไปเพราะการดับของตัณหา (ตณฺหานิโรธา สญฺญานิโรโธ)

- สัญญาในอนาคตดับไปเพราะการดับของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม (กมฺม-นิโรธา สญฺญานิโรโธ)

- สัญญาที่ยังไม่เกิดได้ดับไปโดยไม่เกิดขึ้นเพราะการดับกล่าวคือความไม่มีอาหารคือคำข้าว (อาหารนิโรธา สญฺญานิโรโธ)

- สังขตลักษณะคือความแปรปรวนพินาศไปของสัญญา (วิปริณามลกฺขณํ)

(ฆ) ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของสังขารมี ๑๐ อย่าง คือ

- สังขารในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชาในภพก่อน (อวิชฺชาสมุทยา สงฺขาร-สมุทโย)

- สังขารในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของตัณหาในภพก่อน (ตณฺหาสมุทยา สงฺขาร-สมุทโย)

- สังขารในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมในภพก่อน (กมฺมสมุทยา สงฺขารสมุทโย)

- สังขารในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอาหารคือคำข้าว (อาหารสมุทยา สงฺขาร-สมุทโย)

- สังขตลักษณะคือการเกิดขึ้นของสังขาร (นิพฺพตฺติลกฺขณํ)

- สังขารในอนาคตดับไปเพราะการดับของอวิชชา (อวิชฺชานิโรธา สงฺขารนิโรโธ)

- สังขารในอนาคตดับไปเพราะการดับของตัณหา (ตณฺหานิโรธา สงฺขารนิโรโธ)

- สังขารในอนาคตดับไปเพราะการดับของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม (กมฺมนิโรธา สงฺขารนิโรโธ)

- สังขารที่ยังไม่เกิดได้ดับไปโดยไม่เกิดขึ้นเพราะการดับกล่าวคือความไม่มีอาหารคือคำข้าว (อาหารนิโรธา สงฺขารนิโรโธ)

- สังขตลักษณะคือความแปรปรวนพินาศไปของสังขาร (วิปริณามลกฺขณํ)

(ง) ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของวิญญาณมี ๑๐ อย่าง คือ

- วิญญาณในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชาในภพก่อน (อวิชฺชาสมุทยา วิญฺญาณสมุทโย)

- วิญญาณในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของตัณหาในภพก่อน (ตณฺหาสมุทยา วิญฺญาณสมุทโย)

- วิญญาณในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมในภพก่อน (กมฺมสมุทยา วิญฺญาณสมุทโย)

- วิญญาณในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอาหารคือคำข้าว (อาหารสมุทยา วิญฺญาณสมุทโย)

- สังขตลักษณะคือการเกิดขึ้นของวิญญาณ (นิพฺพตฺติลกฺขณํ)

- วิญญาณในอนาคตดับไปเพราะการดับของอวิชชา (อวิชฺชานิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ)

- วิญญาณในอนาคตดับไปเพราะการดับของตัณหา (ตณฺหานิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ)

- วิญญาณในอนาคตดับไปเพราะการดับของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม (กมฺมนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ)

- วิญญาณที่ยังไม่เกิดได้ดับไปโดยไม่เกิดขึ้นเพราะการดับกล่าวคือความไม่มีอาหารคือคำข้าว (อาหารนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ)

- สังขตลักษณะคือความแปรปรวนพินาศไปของวิญญาณ (วิปริณามลกฺขณํ)]

โดยประการดังนี้ เธอชื่อว่า ภิกษุ คือ ผู้สิ้นอาสวะแล้ว เพราะกำจัดกิเลสได้โดยสิ้นเชิง พึงละคติทั้งปวงที่เรียกว่า ทุคติ เพราะประกอบด้วยทุกข์ทั้ง ๓ ตามสมควร [คือทุกขทุกข์ย่อมมีในนรก สังขารทุกข์ย่อมมีในสุคติภูมิโดยพิเศษและพรหมโลกบางส่วน ทุกข์สองหรือสามอย่างย่อมมีในภูมิอื่น] หมายความว่า พึงดำรงอยู่ในพระนิพพานอันเป็นส่วนอื่นนอกจากคติเหล่านั้น

คำว่า ยํ ตณฺหาย อวิชฺชาย จ ปหานํ, อยํ นิโรโธ (การละตัณหาและอวิชชา ชื่อว่านิโรธ) หมายความว่า อสังขตธาตุเรียกว่า การละ และนิโรธ เพราะเป็นปัจจัยแก่การละและนิโรธ

คำว่า อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ (ทั้งหมดนี้เป็นอริยสัจ ๔) หมายความว่า ทั้งหมดนี้เป็นอริยสัจ ๔ ที่ตรัสไว้ด้วยคาถาสองบท คือ สัจจะสองอย่างแรกตรัสไว้ในคาถาก่อน ส่วนสัจจะสองอย่างหลังตรัสไว้ในคาถาหลัง

ในบรรดาสัจจะเหล่านั้น [พึงทราบเทสนาหาระดังนี้]

อัสสาทะ ตรัสไว้ด้วยสมุทยสัจ

โทษ ตรัสไว้ด้วยทุกขสัจ

นิสสรณะ ตรัสไว้ด้วยนิโรธสัจและมรรคสัจ

จุดมุ่งหมาย คือ การละคติทั้งปวง

อุบาย คือ การรักษาจิตเป็นต้น

การชักชวนของพระผู้มีพระภาค คือ การแนะนำในการรักษาจิตเป็นต้น โดยมุ่งปฏิเสธการไม่รักษาจิตเป็นต้น

บัณฑิตพึงนำเนื้อความของบทในเทสนาหาระอันมีอัสสาทะเป็นต้นออกมาแสดงไว้อย่างนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นิยุตฺโต เทสนาหารสมฺปาโต (จบ การประมวลเทสนาหาระ)

จบ คำอธิบายเทสนาหารสัมปาตะ

---

๒. วิจยหารสัมปาตวรรณนา

(คำอธิบายวิจยหารสัมปาตะ)

[๕๓] พระมหากัจจายนะแสดงเทสนาหารสัมปาตะอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงวิจยหารสัมปาตะ จึงปรารภคำว่า ตตฺถ ตณฺหา ทุวิธา (ในเรื่องนั้น ความปรารถนามี ๒ ประการ) เป็นต้น เพื่อแสดงวิจยหารสัมปาตะโดยมุ่งจำแนกประเภทมีกุศลเป็นต้นของตัณหาที่แสดงไว้ในเทสนาหาระโดยความเป็นเหตุของวิปัลลาส เพราะวิจยหาระเป็นการจำแนกบทและเนื้อความของเทสนาหาระ

ในพากย์นั้น คำว่า กุสลา (กุศล) คือ มีกุศลธรรมเป็นอารมณ์

อนึ่ง พึงทราบว่า กุสล ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ไม่มีโทษ เหมือนในพาหิติกสูตร

ถามว่า : เหตุใดท่านจึงแสดงตัณหาโดยปริยายว่าเป็นกุศลในเรื่องนี้

ตอบว่า : ท่านได้ยกตัณหาขึ้นโดยความเป็นเหตุของวิปัลลาส แล้วแสดงฝ่ายสังกิเลสไว้โดยเนื่องด้วยตัณหานั้นในเทสนาหารสัมปาตวาระ แต่ในวิจยหาระนี้ท่านยกตัณหาขึ้นแสดงโดยปริยายว่าเป็นกุศล เพื่อแสดงฝ่ายโวทานโดยมีตัณหาเป็นหลัก เพราะเป็นผู้มีปฏิภานอันวิจิตร

ในข้อนั้น คำว่า สังสารคามินี คือ ยังเหล่าสัตว์ให้ไปสู่สงสาร หมายความว่านำไปสู่สงสาร

คำว่า อปจยคามินี คือ นำไปสู่พระนิพพาน

ท่านกล่าวว่า ปหานตณฺหา (ความปรารถนาซึ่งเป็นเหตุละ[อกุศลโดยละได้ชั่วขณะเป็นต้น]) เพื่อเฉลยคำถามว่าความปรารถนาทำให้บรรลุพระนิพพานได้อย่างไร ความหมายก็คือ ความปรารถนาที่เป็นเหตุให้ละได้ชั่วขณะ เป็นต้น

ถามว่า : ความปรารถนาที่มีโทษแน่แท้เป็นกุศลได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะเป็นสิ่งที่ควรเสพ [เนื่องจากเป็นอุปการะเพื่อละอกุศล]

ท่านกล่าวมานะไว้โดยการยกความปรารถนาเป็นตัวอย่าง เพราะมานะก็มี ๒ ประการ คือ มานะที่เป็นกุศล และมานะที่เป็นอกุศล เหมือนความปรารถนา

ในเรื่องนั้น ท่านกล่าวว่า ยํ มานํ นิสฺสาย (มานะที่เป็นกุศล คือ มานะอันบุคคลอาศัยแล้วย่อมละมานะได้) เป็นต้น เพื่อแสดงว่ามานะเป็นกุศลเป็นต้นได้ตามที่มุ่งแสดงไว้ สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

มานมหํ เทวานมินฺท ทุวิเธน วทามิ เสวิตพฺพมฺปิ อเสวิตพฺพมฺปิ.[๑๙๙]

"ดูกรจอมเทพ ตถาคตกล่าวมานะว่ามี ๒ อย่าง คือ มานะที่ควรเสพบ้าง มานะที่ไม่ควรเสพบ้าง"

ท่านกล่าวว่า ยํ เนกฺขมฺมสฺสิตํ โทมนสฺสํ (ความปรารถนาที่เป็นกุศล คือ ความปรารถนาที่เกิดแก่กุลบุตรผู้ปรารถนาอริยผล) เป็นต้น เพื่อแสดงตัวอย่างของความปรารถนาที่กล่าวว่าเป็นกุศล

ในเรื่องนั้น ขึ้นชื่อว่าโทมนัสอาศัยการออกจากกาม เป็นโทมนัสอันเกิดขึ้นแก่กุลบุตรผู้ตั้งความปรารถนาไว้ในธรรมที่เป็นอริยผลคือวิโมกข์อันสูงสุด ผู้เจริญวิปัสสนาโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงเป็นต้นในอิฏฐารมณ์ที่มาปรากฏทางทวาร ๖ เพื่อการบรรลุธรรมที่เป็นอริยผลนั้น แล้วไม่อาจจะบรรลุธรรมได้ จึงเศร้าโศกว่าเราเจริญวิปัสสนาตลอดปักษ์ เดือน ปีอย่างนี้แล้วไม่อาจบรรลุอริยภูมิได้ สมจริงดังพระพุทธพจน์อย่างนี้ว่า

ตตฺถ กตมานิ ฉ เนกฺขมฺมสิตานิ โทมนสฺสานิ. รูปานํเตฺวว อนิจฺจตํ วิทิตฺวา วิปริณามวิราคนิโรธํ ปุพฺเพ เจว รูปา เอตรหิ จ สพฺเพ เต รูปา อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณาม-ธมฺมาติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทิสฺวา อนุตฺตเรสุ วิโมกฺเขสุ ปิหํ อุปฏฺฐาเปติ กุทาสฺสุ นามาหํ ตทายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสามิ ยทริยา เอตรหิ อายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรนฺตีติ อิติ อนุตฺตเรสุ วิโมกฺเขสุ ปิหํ อุปฏฺฐาปยโต อุปฺปชฺชติ ปิหปจฺจยา โทมนสฺสํ. ยํ เอวรูปํ โทมนสฺสํ, อิทํ วุจฺจติ เนกฺขมฺมสิตํ โทมนสฺสํ.[๒๐๐]

“โทมนัสอาศัยการออกจากกาม ๖ คืออะไร เมื่อบุคคลทราบความไม่เที่ยง ความแปรปรวน ความคลาย และความดับของรูปทั้งหลายนั่นแล แล้วเห็นด้วยปัญญาชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า รูปในกาลก่อนและในบัดนี้ทั้งหมดนั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดาแล้ว ย่อมเข้าไปตั้งความปรารถนาในความหลุดพ้นอันประเสริฐ เมื่อเข้าไปตั้งความปรารถนาในความหลุดพ้นอันประเสริฐดังนี้ว่า เมื่อใดตัวเราจึงจะบรรลุสภาวะที่พระอริยะทั้งหลายได้บรรลุบ้าง ย่อมเกิดโทมนัสเพราะความปรารถนาเป็นปัจจัยขึ้น โทมนัสเช่นนี้เรียกว่า โทมนัสอาศัยการออกจากกาม”

โทมนัสดังกล่าวชื่อว่าโทมนัสอาศัยการออกจากกาม เพราะเกิดขึ้นโดยความเป็นเหตุแก่การปฏิบัติธรรมโดยการออกจากกาม คือ วิปัสสนา อนุสสติ หรือปฐมฌานเป็นต้น

คำว่า อยํ ตณฺหา กุสลา (ความปรารถนา[ในอริยผล]นี้เป็นกุศล) หมายความว่า ความปรารถนาที่เรียกว่า ปิหา นี้เป็นกุศล

ถามว่า : ความปรารถนาดังกล่าวเป็นกุศลได้อย่างไร

ตอบว่า : มีเจโตวิมุตติอันคลายกำหนัดเป็นอารมณ์

ความหมายก็คือ ความปรารถนาที่มีเจโตวิมุตติอันคลายกำหนัดเป็นอารมณ์ไม่ใช่กุศลโดยสภาวะเดิม แต่ชื่อว่า กุศล เพราะเป็นสภาพไม่มีโทษ อนึ่ง ตัณหาที่มีเจโตวิมุตติอันคลายกำหนัดเป็นอารมณ์ เพราะดำเนินไปเพื่อเจโตวิมุตติดังกล่าว ชื่อว่า กุศล เพราะความมีอารมณ์ที่ไม่มีโทษ

ปัญญาวิมุตติอันคลายอวิชชา ชื่อว่า กุศล เพราะเป็นสภาพไม่มีโทษ

คำว่า ตสฺสา คือ ปัญญาวิมุตติ ซึ่งเป็นเหตุแห่งการตรัสว่า สพฺพา ทุคฺคติโย ชเห (พึงละทุคติทั้งปวงได้) ในคาถาว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส (เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต) เป็นต้น

ท่านปรารภคำว่า ตสฺสา โก ปวิจโย (การจำแนกปัญญาวิมุตตินั้น คืออะไร) เป็นต้น เพื่อแสดงวิจยหารสัมปาตะ โดยเนื่องด้วยปัญญาวิมุตติที่อบรมบ่มวิปัสสนามาช้านานอย่างนี้แล้วบรรลุด้วยปฏิปทาที่ลำบากบรรลุช้า

ในพากย์นั้น โดยเหตุที่ปัญญาวิมุตติมีอรหัตตมรรคเป็นมูลเหตุ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กตฺถ ทฏฺจพฺโพ, จตุตฺเถ ฌาเน (ถามว่า : การจำแนกปัญญาวิมุตตินั้น พึงทราบในที่ไหน ตอบว่า : พึงทราบในฌานที่ ๔) เพื่อแสดงมรรคธรรมอันประเสริฐที่เป็นบาทของจตุตถฌาน แล้วแสดงปฏิปทาที่มาของมรรคธรรมเหล่านั้น

ในพากย์นั้น คำว่า ปารมิตาย (เพราะเป็นฌานสูงสุด) หมายความว่า เพราะการเจริญจตุตถฌานที่ถึงความยิ่งยวด

ท่านกล่าวว่า ปริสุทฺธํ (จิตที่บริสุทธิ์) เป็นต้น เพื่อแสดงองค์ ๘ ที่ทำให้จิตซึ่งเพียบพร้อมด้วยองค์ ๘ ได้ชื่อว่าจตุตถฌานจิต

ในเรื่องนั้น จิตชื่อว่า บริสุทธิ์ เพราะเป็นสภาพบริสุทธิ์ด้วยสติอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น

ชื่อว่า ผ่องแผ้ว เพราะเป็นสภาพบริสุทธิ์

ชื่อว่า ไม่มีกิเลส เพราะปราศจากกิเลสมีราคะเป็นต้นด้วยการขจัดเหตุแห่งสุขเวทนา เป็นต้น

ชื่อว่า ไม่เศร้าหมอง เพราะไม่มีกิเลสนั่นแหละ โดยแท้จริงแล้ว จิตย่อมเศร้าหมองด้วยกิเลส

ชื่อว่า อ่อนโยน คือ บรรลุความช่ำชอง เพราะอบรมดีแล้ว แท้จริงแล้ว จิตที่เป็นไปในอำนาจได้ชื่อว่า จิตอ่อนโยน

ชื่อว่า เหมาะแก่กิริยา คือ เหมาะสมแก่กิริยา กล่าวคือ ควรแก่กิริยา เพราะเป็นสภาพอ่อนโยนนั่นแหละ ความจริงจิตที่อ่อนโยนย่อมควรแก่กิริยา เหมือนทองที่หลอมดีแล้ว

อนึ่ง จิตที่อ่อนโยนและเหมาะแก่กิริยาทั้งสองนั้นย่อมมีได้เพราะการอบรมดีแล้วนั่นแหละ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ ยํ เอวํ ภาวิตํ มุทุญฺจ โหติ กมฺมนิยญฺจ, ยถยิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ.[๒๐๑]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่บุคคลเจริญแล้วอย่างนี้ เป็นสภาพอ่อนโยนและเหมาะแก่กิริยา เหมือนจิตนี้"

ชื่อว่า ตั้งมั่น เพราะตั้งมั่นในความบริสุทธิ์เป็นต้นนั้น

ชื่อว่า ไม่หวั่นไหว คือ ไม่คลอนแคลน กล่าวคือ ไม่ง่อนแง่น เพราะเป็นจิตตั้งมั่นนั่นแหละ

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ตั้งมั่น เพราะตั้งอยู่ในอำนาจของตนโดยสภาวะอ่อนโยนและเหมาะแก่กิริยา

ชื่อว่า ไม่หวั่นไหว เพราะเพียบพร้อมด้วยพลธรรมมีศรัทธาเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว จิตที่เพียบพร้อมด้วยศรัทธาย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความไม่ศรัทธา จิตที่เพียบพร้อมด้วยวิริยะย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน จิตที่เพียบพร้อมด้วยสติย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความประมาท จิตที่เพียบพร้อมด้วยสมาธิย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความฟุ้งซ่าน จิตที่เพียบพร้อมด้วยปัญญาย่อมไม่หวั่นไหวเพราะอวิชชา จิตที่เกิดโอภาสย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความมืดมนคือกิเลส จิตที่เพียบพร้อมด้วยธรรม ๖ อย่างนี้ชื่อว่า ไม่หวั่นไหว

จิตที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๘ อย่างนี้ ย่อมควรแก่การน้อมไปเพื่อรู้แจ้งธรรมที่ควรรู้แจ้งด้วยอภิญญา

[คำอธิบายของคุณบทว่า ปริสุทฺธํ ปริโยทาตํ อนงฺคณํ วิคตูปกฺกิเลสํ มุทุ กมฺมนิยํ จิตํ และ อาเนญฺชปฺปตฺตํ ตามนัยที่กล่าวมาข้างต้น ตามหลักภาษาเรียกว่า เหตุมันตวิเสสนะ คือ บทวิเสสนะที่แสดงเหตุ เพราะบทหน้าๆ ที่เป็นวิเสสนะทั้ง ๘ บทแสดงเหตุของบทหลังๆ ต่อแต่นี้ไปท่านจะแสดงอีกนัยหนึ่งที่ไม่ใช่เหตุมันตวิเสสนะ จึงกล่าวข้อความดังต่อไปนี้]

อีกนัยหนึ่ง จิตที่ตั้งมั่นด้วยสมาธิในจตุตถฌาน ชื่อว่า บริสุทธิ์ เพราะไกลจากนิวรณ์

ชื่อว่า ผ่องแผ้ว เพราะล่วงพ้นองค์ฌานมีวิตกเป็นต้น

ชื่อว่า ไม่มีกิเลส เพราะไม่มีความโกรธและโทมนัสที่เกิดจากความปรารถนาอันทรามที่ตรงข้ามกับการบรรลุฌาน

คำว่า อิจฺฉาวจรานํ (เกิดจากความปรารถนา) หมายถึง ความโกรธและโทมนัสที่เกิดจากความปรารถนา คือ ถูกครอบงำด้วยความปรารถนา

ชื่อว่า ไม่เศร้าหมอง เพราะปราศจากอภิชฌาเป็นต้นที่ทำให้จิตเศร้าหมอง

อนึ่ง จิตทั้งสองนี้พึงทราบโดยคล้อยตามอนังคณสูตรและวัตถสูตร เป็นต้น

[อนังคณสูตรเป็นพระสูตรที่กล่าวถึงความไม่มีกิเลส พบในมัชฌิมนิกาย[๒๐๒] ส่วนวัตถสูตรกล่าวถึงความไม่เศร้าหมอง พบในมัชฌิมนิกายเช่นเดียวกัน[๒๐๓]]

ชื่อว่า อ่อนโยน เพราะถึงความช่ำชอง

ชื่อว่า เหมาะแก่กิริยา เพราะบรรลุความเป็นอิทธิบาท

ชื่อว่า ตั้งมั่น และไม่หวั่นไหว เพราะถึงความประณีตแห่งภาวนาที่เต็มเปี่ยม หมายความว่า ตั้งมั่นโดยอาการแห่งจิตที่ถึงความไม่หวั่นไหวอันชื่อว่า ไม่หวั่นไหว

จิตที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๘ อย่างนี้ ย่อมควรแก่การน้อมไปเป็นบาทปทัฏฐานเพื่อรู้แจ้งธรรมที่ควรรู้แจ้งด้วยอภิญญา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โส ตตฺถ อฏฺฐวิธํ อธิคจฺฉติ ฉ อภิญฺญา เทฺว จ วิเสเส (เธอย่อมบรรลุคุณวิเศษ ๘ ประการในฌานที่ ๔ นั้น คือ ย่อมบรรลุอภิญญา ๖ และคุณธรรมพิเศษอีก ๒)

ในพากย์นั้น คำว่า โส คือ พระโยคาวจรผู้บรรลุจตุตถฌาน

คำว่า ตตฺถ คือ ในจตุตถฌานอันเป็นที่ตั้ง[แห่งจิตที่บริสุทธิ์เป็นต้น]นั้น

คำว่า อฏฺฐวิธํ อธิคจฺฉติ แปลว่า ย่อมบรรลุคุณวิเศษ ๘ ประการ

ท่านกล่าวว่า ฉ อภิญฺญา เทฺว จ วิเสเส (คือ ย่อมบรรลุอภิญญา ๖ และคุณธรรมพิเศษอีก ๒) เพื่อเฉลยคำถามว่า คุณวิเศษ ๘ ประการนั้นคืออะไร

คุณธรรมพิเศษอีก ๒ คือ มโนมยิทธิ และวิปัสสนาญาณ

คำว่า ตํ จิตฺตํ (จิตนั้น) คือ จตุตถฌานจิตนั้น

ท่านแสดงว่าคำแรกๆ เป็นคำแสดงเหตุของคำหลังๆ ด้วยคำว่า ยโต ปริสุทฺธํ, ตโต ปริโยทาตํ (จิตนั้นย่อมผ่องแผ้วเพราะเป็นจิตบริสุทธิ์) เป็นต้น

คำว่า ตทุภยํ (ทั้งสองอย่างนั้น) คือ กิเลสมีราคะเป็นต้นและความเศร้าหมองมีความละโมบเป็นต้นนั้นที่เป็นเหตุให้เรียกว่า จิตไม่มีกิเลส และจิตไม่เศร้าหมอง เมื่อตนไม่มีอยู่

ทั้งสองอย่างนั้นเป็นฝ่ายตัณหา เพราะมีสภาพเหมือนตัณหาและคล้อยตามตัณหา

คำว่า ยา จ อิญฺชนา (ความหวั่นไหว) หมายความว่า ความซัดส่ายเพราะจิตไม่ตั้งมั่น

คำว่า อฏฺฐิติ แปลว่า ความไม่ตั้งมั่น

คำว่า อยํ ทิฏฺฐิปกฺโข (เป็นฝ่ายทิฏฐิ) หมายความว่า ความหวั่นไหวและความไม่ตั้งมั่นแห่งจิต เป็นฝ่ายทิฏฐิ เพราะเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นผิด

ท่านจำแนกจตุตถฌานโดยเวทนาด้วยคำว่า จตฺตาริ อินฺทฺริยานิ (อินทรีย์ ๔) เป็นต้น

จิตที่ประกอบด้วยจตุตถฌานอันเพียบพร้อมด้วยองค์ ๘ อย่างนี้ ย่อมควรน้อมไปเพื่อการบรรลุอภิญญา อนึ่ง ความควรแก่การน้อมไปนั้นย่อมมีได้แก่ผู้อบรมความช่ำชองด้วยอาการ ๑๔ แล้ว และความช่ำชองนั้นก็มีได้แก่ผู้บรรลุสมาบัติ ๘ มิใช่มีแก่ผู้บรรลุรูปฌานเท่านั้น ฉะนั้น ท่านจะแสดงวิธีเจริญอรูปสมาบัติ จึงกล่าวว่า โส อุปริมํ สมาปตฺตึ สนฺตโต มนสิกโรติ (เธอย่อมใส่ใจสมาบัติขั้นสูงโดยความสงบ) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า อุปริมํ สมาปตฺตึ (สมาบัติขั้นสูง) คือ อากาสานัญจายตนสมาบัติ

คำว่า สนฺตโต มนสิกโรติ (ย่อมใส่ใจโดยความสงบ) หมายความว่า ย่อมใส่ใจโดยความสงบว่าเป็นสภาพสงบ เพราะมีองค์ฌานและอารมณ์สงบ

ในทุกๆ ขณะที่เธอใส่ใจอรูปฌานสมาบัติว่าสงบ รูปฌานย่อมปรากฏเป็นสภาพไม่สงบ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตสฺส อุปริมํ...สณฺฐหติ (เมื่อเธอใส่ใจสมาบัติขั้นสูงโดยความสงบ สัญญาหยาบในฌานที่ ๔ และความเบื่อหน่ายในปฏิฆสัญญาย่อมปรากฏ)

คำว่า อุกฺกณฺฐา จ ปฏิฆสญฺญา (และความเบื่อหน่ายในปฏิฆสัญญา) หมายความว่า ความเบื่อหน่ายสัญญาในปัญจวิญญาณจิตที่ชื่อว่า ปฏิฆสัญญา ย่อมปรากฏ

ท่านแสดงอรูปฌานสมาบัติบางส่วนด้วยคำว่า โส สพฺพโส (เธอย่อมกระทำให้แจ้งบรรลุอากาสานัญจายตนฌานสมาบัติว่าอากาศไม่มีที่สุด เพราะล่วงพ้นรูปสัญญา) เป็นต้น

คำว่า อภิญฺญาภินีหาโร รูปสญฺญา (รูปสัญญาเป็นการน้อมไปเพื่ออภิญญา) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าสัญญาในรูปาวจรจิตนี้เป็นการน้อมไปเพื่อประโยชน์แก่อภิญญาเท่านั้น มิใช่มีสภาพสงบเหมือนอรูปาวจรฌานสมาบัติ

คำว่า โวกาโร นานตฺตสญฺญา (นานัตตสัญญาเป็นความทราม) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่า นานัตตสัญญาเป็นความทรามในอารมณ์ต่างๆ ความหมายก็คือ ความเป็นไปแห่งจิตโดยทั่วไปในอารมณ์เหล่านั้น

คำว่า สมติกฺกมติ (ย่อมล่วงพ้นได้) หมายความว่า เธอเห็นโทษในสัญญาเหล่านั้นอย่างนี้แล้วย่อมล่วงพ้นสัญญาดังกล่าวได้

คำว่า ปฏิฆสญฺญา จสฺส อพฺภตฺถํ คจฺฉติ (ปฏิฆสัญญาของเธอย่อมถึงความดับไป) หมายความว่า เมื่อพระโยคาวจรนั้นบรรลุอากาสานัญจายตนฌานสมาบัติอยู่ ปฏิฆสัญญาทั้ง ๑๐ [ในปัญจวิญญาณจิต ๑๐] ย่อมดับไป คำนี้กล่าวถึงอรูปฌานสมาบัติที่ ๑

คำว่า เอวํ สมาหิตสฺส (ผู้มีจิตตั้งมั่นอย่างนี้) คือ ผู้มีจิตตั้งมั่นด้วยการล่วงพ้นความมีอารมณ์เดียวแห่งจิตในรูปาวจรฌานอย่างนี้ คือ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนี้

คำว่า สมาหิตสฺส (ผู้มีจิตตั้งมั่น) คือ ผู้มีจิตตั้งมั่นด้วยอรูปาวจรสมาธิที่ดำเนินไปอย่างสงบ

คำว่า โอภาโส (โอภาส) หมายถึง โอภาสคือรูปฌานในกาลก่อน

คำว่า อนฺตรธายติ (ย่อมอันตรธานไป) หมายความว่า โอภาสคือรูปฌานนั้นย่อมหายไปในขณะบรรลุอรูปฌาน

คำว่า ทสฺสนญฺจ (และการเห็น) หมายความว่า และการเห็นด้วยรูปฌานจักษุย่อมอันตรธานไป

คำว่า โส สมาธิ (สมาธินั้น) คือ รูปาวจรสมาธิและอรูปาวจรสมาธิตามที่กล่าวไว้นั้น

คำว่า ฉฬงฺคสมนฺนาคโต (อันประกอบด้วยองค์ ๖) หมายความว่า อันประกอบด้วยองค์ ๖ ที่เกื้อกูล เป็นองค์ประกอบ หรือเป็นสภาวะ[ของฌาน]

คำว่า ปจฺจเวกฺขิตพฺโพ (พึงพิจารณา) ตัดบทเป็น ปติ + อเวกฺขิตพฺโพ หมายความว่า พึงดำริบ่อยๆ

ท่านกล่าวว่า อนภิชฺฌาสหคตํ (ไม่ประกอบด้วยความละโมบ) เป็นต้น เพื่อแสดงลักษณะของการพิจารณาพร้อมทั้งอารมณ์

ในพากย์นั้น คำว่า สพฺพโลเก (ในโลกทั้งปวง) คือ ในสัตวโลกและสังขารโลกคือสภาพที่น่ายินดีพอใจทั้งหมด คำนั้นกล่าวถึงการละกามฉันทะ

ส่วนคำว่า อพฺยาปนฺนํ (ไม่มุ่งร้าย) เป็นต้น แสดงการละความปองร้าย ความเกียจคร้าน ความอวดตน สาไถย ความซัดส่าย และความหลง

[คำว่า อพฺยาปนฺนํ เม จิตฺตํ สพฺพสตฺเตสุ (จิตของเราไม่มุ่งร้ายในสรรพสัตว์) แสดงการละความปองร้าย

คำว่า อารทฺธํ เม วีริยํ ปคฺคหิตํ (เราปรารภความเพียรประคองไว้แล้ว) แสดงการละความเกียจคร้าน

คำว่า ปสฺสทฺโธ เม กาโย อสารทฺโธ (กายของเราสงบไม่เร่าร้อน) แสดงการละความอวดตน และสาไถย

คำว่า สมาหิตํ เม จิตฺตํ อวิกฺขิตฺตํ (จิตของเราตั้งมั่นไม่ฟุ้งซ่าน) แสดงการละความซัดส่าย

คำว่า อุปฏฺฐิตา เม สติ อสมฺมุฏฺฐา (สติของเราปรากฏไม่หลงลืม) แสดงการละความหลง]

ท่านกล่าวว่า ยญฺจ อนภิชฺฌาสหคตํ (การที่จิตไม่ประกอบด้วยความละโมบในโลกทั้งปวง การที่จิตไม่มุ่งร้ายในสรรพสัตว์ การปรารภความเพียรประคองไว้แล้ว และความตั้งมั่นไม่ฟุ้งซ่าน ทั้งหมดนี้เป็นสมถะ) เป็นต้น เพื่อแจกแจงองค์ ๖ นั้นโดยประเภทแห่งสมถะและวิปัสสนาอีก

คำทั้งหมดนั้นรู้ได้ง่าย

[๕๔] ด้วยถ้อยคำดังนี้ ท่านแสดงปฏิปทาเบื้องต้นของอรหัตตผลที่ได้ชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ (ความหลุดพ้นทางปัญญา) โดยมีสมาธิเป็นหลักแล้ว บัดนี้ กล่าวว่า โส สมาธิ (สมาธินั้น) เป็นต้น เพื่อแสดงสมาธิในอรหัตตผล

ในพากย์นั้น คำว่า โส สมาธิ คือ สัมมาสมาธิ

สมาธิที่เป็นผลของมรรคสมาธิอันประเสริฐที่กล่าวไว้แล้ว พึงทราบด้วยญาณทัสสนะ ๕ คือ พึงทราบด้วยญาณทัสสนะที่เรียกว่าอาการที่ควรพิจารณาของตนด้วยปัจจเวกขณญาณ ๕ ที่จะกล่าวต่อไป

คำว่า อยํ สมาธิ ปจฺจุปฺปนฺนสุโข (สมาธินี้มีสุขในปัจจุบัน) เป็นต้น มีความหมายว่า สมาธิในอรหัตตผลนี้พึงทราบว่า

- มีสุขในปัจจุบัน เพราะเป็นสุขในขณะเข้า[ผลสมาบัติ]

- มีสุขวิบากต่อไป เพราะเป็นปัจจัยแก่สมาธิสุขที่เกิดขึ้นในภายหลัง

- ประเสริฐ เพราะไกลจากกิเลส

- ไม่มีอามิส เพราะปราศจากอามิส (เหยื่อ) คือ กาม วัฏฏะ และโลก

- อันบุรุษผู้ประเสริฐเสพแล้ว เพราะเป็นสมาธิที่มหาบุรุษมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นเสพแล้ว

- สงบ เพราะความสงบโดยองค์ และเพราะระงับความเร่าร้อนคือกิเลสทั้งปวง

- ประณีต เพราะกระทำความไม่อิ่มใจ

- ได้ความระงับ[กิเลส] เพราะมีความระงับกิเลส หรือได้รับเพราะระงับกิเลสแล้ว โดยแท้จริงคำว่า ปสฺสทฺธ และ ปสฺสทฺธิ มีเนื้อความอย่างเดียวกัน หรือเพราะได้รับโดยพระอรหันต์ผู้ระงับกิเลสแล้ว

- บรรลุได้ด้วยสมาธิ เพราะได้รับด้วยสมาธิเท่านั้น หรือเพราะบรรลุความตั้งมั่นนั่นแหละ

- มิใช่ดำเนินไปด้วยการข่มนิวรณ์ห้ามกิเลสด้วยความเพียร เพราะบุคคลไม่อาจบรรลุได้โดยข่มธรรมที่ตรงกันข้าม [นิวรณ์] แล้วขจัดกิเลสโดยมีการกระตุ้นเตือนและความพากเพียร เหมือนสมาธิที่ยังไม่ช่ำชองซึ่งเป็นอารมณ์ของอาสวะ

[สมาธิในอรหัตตผลไม่มีนิวรณ์รบกวน เพราะดับกิเลสโดยสิ้นเชิง อีกทั้งไม่มีความเพียรที่กระตุ้นเตือนในขณะบรรลุต่อจากมรรค จึงมิใช่ดำเนินไปด้วยการข่มนิวรณ์ห้ามกิเลสด้วยความเพียร

คำว่า ปฏิปฺปสฺสทฺธิลทฺธ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สมาธิได้ความระงับกิเลสแล้ว = ปฏิปฺปสฺสทฺธิ ลทฺธา เยนาติ ปฏิปฺปสฺสทฺธิลทฺโธ (ทวิปทตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาส)

- สมาธิที่ได้รับเพราะระงับกิเลสแล้ว = ปฏิปฺปสฺสทฺธิยา ลทฺโธ ปฏิปฺปสฺสทฺธิลทฺโธ (ตติยาตัปปุริสสมาส)

- สมาธิได้รับโดยพระอรหันต์ผู้ระงับกิเลสแล้ว = ปฏิปฺปสฺสทฺธิกิเลเสน ลทฺโธ ปฏิปฺ-ปสฺสทฺธิลทฺโธ (ตติยาตัปปุริสสมาส ลบ กิเลส ศัพท์กลางสมาสเพื่อย่อศัพท์)

คำว่า เอโกทิภาวาธิคต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สมาธิที่บรรลุได้ด้วยสมาธิ = เอโกทิภาเวน อธิคโต เอโกทิภาวาธิคโต (ตติยาตัปปุริส-สมาส)

- สมาธิที่บรรลุความตั้งมั่น = เอโกทิภาวํ อธิคโต เอโกทิภาวาธิคโต (ทุติยาตัปปุริส-สมาส)]

บุคคลเข้าถึงสมาธิหรือออกจากสมาธิอยู่ เป็นผู้บรรลุความไพบูลย์แห่งสติ ย่อมมีสติเข้าถึงและออกจากสมาธิ หรือย่อมมีสติเข้าถึงและออกจากสมาธิตามเวลาที่กำหนดไว้ ดังนั้น ปัญญาที่ไม่เชื่อตามบุคคลอื่นจึงเกิดขึ้นเฉพาะตนแก่เขาผู้พิจารณาอยู่อย่างนี้ว่า "สมาธิที่มีสุขในปัจจุบัน และสมาธิที่มีสุขวิบากต่อไป" ข้อนี้เป็นลักษณะหนึ่ง

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

โดยประการดังนี้ [อรหัตตผล]สมาธินั้นพึงทราบด้วยญาณทัสสนะ ๕ ประการ โดยเนื่องด้วยลักษณะที่พึงพิจารณา ๕ ประการเหล่านี้

พระมหากัจจายนะแสดงประเภทของสมถะและวิปัสสนาในอรหัตตผลด้วยคำว่า โย จ สมาธิ (สมาธิที่มีสุขในปัจจุบัน และสมาธิที่มีสุขวิบากต่อไป สมาธิทั้งสองนี้เป็นสมถะ) เป็นต้น

ในพากย์นั้น ท่านกล่าวว่า โย จ สมาธิ ปจฺจุปฺปนฺนสุโข, โย จ สมาธิ อายตึ สุขวิปาโก, อยํ สมโถ (สมาธิที่มีสุขในปัจจุบัน และสมาธิที่มีสุขวิบากต่อไป สมาธิทั้งสองนี้เป็นสมถะ) เพราะสมาธิสุขประสงค์ว่าเป็นสุขในเรื่องนั้น

ท่านกล่าวว่า โย จ สมาธิ อริโย...อยํ วิปสฺสนา (สมาธิที่ประเสริฐไม่มีอามิส สมาธิอันบุรุษผู้ประเสริฐเสพแล้ว สมาธิที่สงบ ประณีต ได้ความระงับกิเลส บรรลุได้ด้วยสมาธิ และมิใช่ดำเนินไปด้วยการข่มนิวรณ์ห้ามกิเลสด้วยความเพียร และสมาธิที่พระอรหันต์ดำริว่า เรามีสติเข้าถึงสมาธินั้น มีสติออกจากสมาธินั้น สมาธิเหล่านี้เป็นวิปัสสนา) เพราะความประเสริฐไม่มีอามิสเป็นต้นสำเร็จได้ด้วยอานุภาพของปัญญา

ท่านแจกแจงสมาธิในอรหัตตผลอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า โส สมาธิ ([จตุตถฌาน]สมาธินั้นพึงทราบโดยประเภท ๕ ประการ) เป็นต้น เพื่อแสดงปฏิปทาเบื้องต้นของสมาธิดังกล่าวโดยจำแนกตามสมาธิ

ในพากย์นั้น คำว่า โส สมาธิ คือ รูปาวจรจตุตถฌานสมาธิที่กล่าวไว้ในปฏิปทาเบื้องต้นของอรหัตตผลสมาธินั้น

คำว่า ปญฺจวิเธน (โดยประเภท ๕ ประการ) หมายความว่า พึงทราบโดยประเภท ๕ ประการที่จักกล่าวต่อไป

ในคำว่า ปีติผรณตา (ความแผ่ซ่านไปแห่งปีติ) เป็นต้น พึงทราบข้อความว่า ปัญญาในฌาน ๒ ชื่อว่า ความแผ่ซ่านไปแห่งปีติ เพราะเกิดขึ้นแผ่ไปสู่ปีติ

ปัญญาในฌาน ๓ ชื่อว่า ความแผ่ซ่านไปแห่งสุข เพราะเกิดขึ้นแผ่ไปสู่สุข

เจโตปริยปัญญา (ปัญญากำหนดรู้จิต) ชื่อว่า ความแผ่ซ่านไปแห่งจิต เพราะเกิดขึ้นแผ่ไปสู่จิตของบุคคลอื่น

ทิพยจักษุปัญญา (ปัญญารู้เห็นด้วยตาทิพย์) ชื่อว่า ความแผ่ซ่านไปแห่งแสงสว่าง เพราะเกิดขึ้นในการแผ่แสงสว่าง

ปัจจเวกขณญาณชื่อว่า ญาณที่มีการพิจารณาเป็นเหตุ

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ทฺวีสุ ฌาเนสุ ปญฺญา ปีติผรณตา, ตีสุ ฌาเนสุ ปญฺญา สุขผรณตา, ปรจิตฺเต ญาณํ เจโตผรณตา, ทิพฺพจกฺขุ อาโลกผรณตา, ตมฺหา ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺฐิตสฺส ปจฺจเวกฺขณญาณํ ปจฺจเวกฺขณนิมิตฺตํ.[๒๐๔]

ปัญญาในฌาน ๒ ชื่อว่า ความแผ่ซ่านไปแห่งปีติ ปัญญาในฌาน ๓ ชื่อว่า ความแผ่ซ่านไปแห่งสุข ปัญญารู้จิตของผู้อื่น ชื่อว่า ความแผ่ซ่านไปแห่งจิต ทิพยจักษุ ชื่อว่า ความแผ่ซ่านไปแห่งแสงสว่าง ปัจจเวกขณญาณของผู้ที่ออกจากสมาธินั้นๆ ชื่อว่า ญาณที่มีการพิจารณาเป็นเหตุ

ท่านกล่าวว่า โย จ ปีติผรโณ (ความแผ่ซ่านไปแห่งปีติ ความแผ่ซ่านไปแห่งสุข และความแผ่ซ่านไปแห่งจิต เหล่านี้เป็นสมถะ) เป็นต้น เพื่อแจกแจงสมถะและวิปัสสนา

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ท่านกระทำการแสดงโดยมีปัญญาเป็นหลัก ดังนั้น จึงอธิบายโดยเนื่องด้วยปัญญา ในคำว่า ปีติผรณตา (ความแผ่ซ่านไปแห่งปีติ) เป็นต้น ท่านหมายเอาปัญญาที่ประกอบด้วยสมาธิโดยแท้ ดังนั้น จึงยกสมถะขึ้นกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยสมาธิในเรื่องนั้น ด้วยเหตุนี้ ความแผ่ซ่านไปแห่งปีติ สุข และจิต จึงสำเร็จด้วยการแผ่ซ่านไปแห่งสมาธิเป็นพิเศษ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวถึงการแผ่ซ่านไปนั้นว่าเป็นสมถะ ส่วนการแผ่ซ่านอย่างอื่นย่อมสำเร็จด้วยการแผ่ซ่านแห่งปัญญา ท่านจึงกล่าวถึงการแผ่ซ่านนั้นว่าเป็นวิปัสสนา

[๕๕] บัดนี้ พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ทส กสิณายตนานิ (กสิณ ๑๐) เป็นต้น เพื่อแจกแจงสมาธินั้นโดยประเภทของอารมณ์

ในพากย์นั้น คำว่า กสิณายตนะ คือ กสิณที่เรียกว่า ฌานที่มีกสิณเป็นอารมณ์ซึ่งได้ชื่อว่า อายตนะ (ที่ตั้ง) เพราะเป็นที่ตั้งแห่งสุขวิเศษของผู้ปฏิบัติธรรม และเป็นที่ตั้งของมนายตนะและธรรมายตนะ

วงกสิณดินที่กระทำเป็นรูปร่างแล้ว อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตที่ดำเนินไปในวงกสิณ พร้อมด้วยฌานที่เกิดขึ้นในนิมิต ชื่อว่า **ปฐวีกสิณ** ในบรรดาข้อความเหล่านั้น ท่านประสงค์เอาฌานในเรื่องนี้

อรูปฌานที่ ๑ ที่ดำเนินไปในกสิณุคฆาฏิมากาส (อากาสที่ได้รับจากการเพิกกสิณ) ชื่อว่า **อากาสกสิณ**

อรูปฌานที่ ๒ ที่มีอรูปฌานที่ ๑ เป็นอารมณ์ ชื่อว่า **วิญญาณกสิณ**

ท่านกล่าวว่า อิมานิ อฏฺฐ กสิณานิ สมโถ (กสิณ ๘ อย่างเหล่านี้ เป็นสมถะ) โดยหมายเอากสิณที่ดำเนินไปโดยความเป็นสมถภาวนาล้วนๆ

กสิณที่เหลือ [อากาสกสิณและวิญญาณกสิณ] ซึ่งดำเนินไปโดยความเป็นที่ตั้งของวิปัสสนา ท่านกล่าวว่าเป็นวิปัสสนา

คำว่า เอวํ (โดยประการดังนี้) หมายความว่า ตามนัยนี้

คำว่า สพฺโพ อริยมคฺโค (อริยมรรคทั้งปวง) หมายความว่า อริยมรรคทั้งสิ้นที่แม้จะไม่ต่างกันโดยความเป็นสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ก็มีหลายประเภทโดยจำแนกตามปฏิปทาเบื้องต้นคือสติปัฏฐานเป็นต้น

คำว่า เยน เยน อากาเรน (โดยประการใดๆ) หมายความว่า กล่าวไว้โดยประการใดๆ มีความไม่ละโมบและการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เป็นต้น

คำว่า เตน เตน (โดยประการนั้นๆ) หมายความว่า ธรรมทุกอย่างที่ควรประกอบไว้โดยความเป็นสมถะหรือวิปัสสนาในอาการเหล่านั้น พึงใคร่ครวญแล้วประกอบอริยมรรคโดยประการนั้นๆ ด้วยสมถะและวิปัสสนา

คำว่า เต (ธรรมเหล่านั้น) คือ วิปัสสนาธรรมอันมีสมถะเป็นที่ตั้ง

คำว่า ตีหิ ธมฺเมหิ สงฺคหิตา (สงเคราะห์ไว้ด้วยธรรม ๓ ประการ) หมายความว่า สงเคราะห์ไว้ คือ นับได้ด้วยธรรมที่หยั่งเห็น ๓ ประการ

ท่านกล่าวว่า อนิจฺจตาย ทุกฺขตาย อนตฺตตาย (คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนาและอนัตตานุปัสสนา) เพื่อเฉลยคำถามว่า สงเคราะห์ไว้ด้วยธรรม ๓ ประการไหน

[ในที่นี้กล่าวถึงลักษณะไม่เที่ยงคืออนิจจตาว่าเป็นอนิจจานุปัสสนาที่รู้เห็นความไม่เที่ยง เพราะถือว่าเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นสิ่งที่ถูกรับรู้และสภาพรับรู้ โดยลักษณะไม่เที่ยงเป็นสภาพที่ถูกรับรู้ ส่วนญาณรู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นสภาพรับรู้ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเภโทปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน]

วิปัสสนาได้ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา เพราะเป็นไปร่วมกับความไม่เที่ยง

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า โส สมถวิปสฺสนํ ภาวยมาโน ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ ภาวยติ (พระโยคีนั้นผู้เจริญสมถะและวิปัสสนาอยู่[สลับกันไป] ย่อมเจริญหนทางสู่วิโมกข์ ๓) หมายความว่า พระโยคีนั้นผู้พากเพียรขวนขวายเพื่อบรรลุมรรคญาณอันประเสริฐ เจริญสมถะด้วยการเข้าฌาน และเจริญวิปัสสนาด้วยการหยั่งเห็น[ไตรลักษณ์]ในกาลสลับกันไป ชื่อว่าเจริญอนุปัสสนา ๓ ที่เรียกว่า หนทางสู่วิโมกข์ที่ไม่ถือนิมิตเป็นต้น

คำว่า ตโย ขนฺเธ ภาวยติ (ย่อมเจริญขันธ์ ๓) หมายความว่า ผู้เจริญอนุปัสสนา ๓ ให้ถึงความแก่กล้ายิ่งๆ ขึ้นไป ชื่อว่าเจริญขันธ์ ๓ เหล่านี้ คือ ศีลขันธ์ สมาธิขันธ์ และปัญญาขันธ์

อนึ่ง อริยมรรคมีองค์ ๘ รวมไว้ด้วยขันธ์ ๓ ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า ตโย ขนฺเธ ภาวยนฺโต อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาวยติ (ผู้เจริญขันธ์ ๓ ย่อมเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘)

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ราคจริโต (บุคคลผู้มีราคจริต) เป็นต้น เพื่อแสดงกิเลสอันเป็นปฏิปักษ์ต่อหนทางสู่วิโมกข์ ๓ พร้อมทั้งบุคคลผู้ประพฤติหนทางสู่วิโมกข์ผู้ศึกษาอยู่ในไตรสิกขาเป็นพิเศษ

ในพากย์นั้น คำว่า อนิมิตฺเตน วิโมกฺขมุเขน (ด้วยหนทางสู่วิโมกข์ที่ไม่ถือนิมิต) หมายความว่า ด้วยอนิจจานุปัสสนา โดยแท้จริงแล้ว อนิจจานุปัสสนานั้นเรียกว่า หนทางสู่วิโมกข์ที่ไม่ถือนิมิตเพราะเป็นเหตุให้บรรลุมรรคญาณอันประเสริฐที่ได้ชื่อว่า ไม่ถือนิมิต เพราะเพิกถอนนิมิตที่เที่ยงเป็นต้น และได้ชื่อว่า วิโมกข์ เพราะหลุดพ้นจากราคะเป็นต้นโดยเด็ดขาด

คำว่า อธิจิตฺตสิกฺขาย (ด้วยอธิจิตตสิกขา) คือ ด้วยสมาธิ

คำว่า สุขเวทนียํ ผสฺสํ อนุปคจฺฉนฺโต (ไม่เข้าถึงผัสสะอันเป็นเหตุแห่งสุขเวทนา) หมายความว่า ไม่เข้าถึงผัสสะที่เกื้อกูลแก่สุขเวทนาด้วยตัณหา เพราะผัสสะเป็นเหตุให้เกิดสุขเวทนา

คำว่า สุขํ เวทนํ ปริชานนฺโต (กำหนดรู้สุขเวทนา) หมายความว่า กำหนดรู้อยู่ว่า สุขเวทนานี้เป็นทุกข์ด้วยความแปรปรวน เป็นต้น กล่าวคือ ล่วงพ้นราคะอันเป็นที่ตั้งของตน [สุขเวทนา]

ท่านกล่าวถึงการละราคะด้วยคำไวพจน์เหล่านั้นว่า ราคมลํ ปวาเหนฺโต (นำออกซึ่งมลทินคือราคะ) เป็นต้น

พึงทราบข้อความในคำว่า โทสจริโต ปุคฺคโล (บุคคลผู้มีโทสจริต) เป็นต้น โดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

ความว่างเปล่าจากตัวตนย่อมปรากฏในสังขารทั้งหลายด้วยการแยกกลุ่มที่เป็นสันตติบัญญัติ สมูหบัญญัติ กิจจบัญญัติ และอารัมมณบัญญัติ เป็นต้น แก่ผู้มีปัญญาแก่กล้า ดังนั้น อนัตตานุปัสสนาจึงมีปัญญาเป็นประธานโดยพิเศษ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สุญฺญตวิโมกฺขมุขํ ปญฺญากฺขนฺโธ (หนทางสู่วิโมกข์ที่ว่างเปล่าจากตัวตน เป็นปัญญาขันธ์)

ความแตกดับไปในที่นั้นๆ ของสังขารที่เกิดขึ้นแล้ว เพราะมีขณะเล็กน้อย เนื่องจากเป็นสภาพดับไปตามหน้าที่ของตน ย่อมปรากฏแก่ผู้มีใจตั้งมั่นโดยชอบ ดังนั้น อนิจจานุปัสสนาจึงมีสมาธิเป็นประธานโดยพิเศษ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อนิมิตฺตวิโมกฺขมุขํ สมาธิกฺขนฺโธ (หนทางสู่วิโมกข์ที่ไม่ถือนิมิต เป็นสมาธิขันธ์)

ความเป็นทุกข์ของสังขารย่อมปรากฏชัดแก่ผู้รักษาศีลบริบูรณ์ ผู้มีความอดทนสูงครอบงำทุกข์และความเบื่อหน่ายที่เกิดขึ้นอยู่ ดังนั้น ทุกขานุปัสสนาจึงมีศีลเป็นประธานโดยพิเศษ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อปฺปณิหิตวิโมกฺขมุขํ สีลกฺขนฺโธ (หนทางสู่วิโมกข์ที่ไม่มีความปรารถนา เป็นศีลขันธ์)

โดยประการดังนี้ ท่านกล่าวว่า โส ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ ภาวยนฺโต ตโย ขนฺเธ ภาวยติ (พระโยคีนั้นผู้เจริญหนทางสู่วิโมกข์ ๓ ย่อมเจริญขันธ์ ๓) เพราะขันธ์ ๓ รวมเข้าไว้ด้วยหนทางสู่วิโมกข์ ๓

อนึ่ง ท่านกล่าวว่า ตโย ขนฺเธ ภาวยนฺโต อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาวยติ (ผู้เจริญขันธ์ ๓ ย่อมเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘) เพราะอริยมรรคมีองค์ ๘ รวมเข้าไว้ด้วยขันธ์ ๓ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยา จ สมฺมาวาจา (การกล่าวชอบ) เป็นต้น เพื่อแสดงการประมวลอริยมรรคมีองค์ ๘ ด้วยขันธ์ ๓ นั้น

ท่านกล่าวว่า สีลกฺขนฺโธ (ศีลขันธ์) เป็นต้น เพื่อแสดงอีกว่าขันธ์ ๓ เป็นสมถะและวิปัสสนา

ในพากย์นั้น พึงทราบการนับเข้าในฝ่ายสมถะ เพราะศีลขันธ์มีขันติเป็นประธานและเกื้อกูลแก่สมาธิ

คำว่า ภวงฺคานิ (องค์แห่งภพ) คือ องค์แห่งอุปปัตติภพ

คำว่า เทฺว ปทานิ แปลว่า จรณะ ๒ ความจริงแล้วธรรมที่เป็นจรณะ ๑๕ นับเข้าในศีลขันธ์และสมาธิขันธ์เป็นส่วนใหญ่

คำว่า ภาวิตกาโย (ผู้อบรมกาย) หมายความว่า ผู้อบรมกายด้วยความเพียบพร้อมแห่งอาภิสมาจาริกศีล [ศีลที่พึงประพฤติเป็นมรรยาท หมายถึง ศีลที่ทรงอนุญาตไว้ในคัมภีร์ขันธกะ]

ส่วนผู้อบรมศีล ย่อมมีได้ด้วยความเพียบพร้อมแห่งอาทิพรหมจริยศีล [ศีลอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ หมายถึง ศีลที่มาในพระปาติโมกข์]

อีกนัยหนึ่ง **ผู้อบรมกาย** คือ ผู้อบรมกายอันได้แก่ ทวาร ๕ ด้วยการสำรวมอินทรีย์

ผู้อบรมศีล คือ ผู้อบรมศีลโดยเนื่องด้วยศีลที่เหลือ

เมื่อบุคคลอบรมกายโดยชอบอยู่ ความเพียรที่ละกายทุจริตและไม่มีโทษย่อมบริบูรณ์อย่างยิ่ง นอกจากนั้น เมื่อโลกุตตรศีลสำเร็จอยู่ การละมิจฉาวาจาและมิจฉาอาชีวะย่อมบริบูรณ์โดยสิ้นเชิง และเมื่ออบรมจิตและปัญญาแล้ว สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาทิฏฐิ

และสัมมาสังกัปปะย่อมถึงความบริบูรณ์แห่งภาวนาโดยแท้ เพราะเป็นสภาวะของจิตกับปัญญานั้นและเป็นเหตุของจิตกับปัญญาทั้งสอง ฉะนั้น ท่านจึงแสดงข้อความนี้ด้วยคำว่า กาเย ภาวิยมาเน (เมื่อเธออบรมกายอยู่) เป็นต้น

คำว่า ปญฺจวิธํ อธิคมํ คจฺฉติ (ย่อมบรรลุผล ๕ ประการ) ย่อมแจกแจงผลคือมรรคญาณอันประเสริฐ ๕ ประการด้วยประเภทแห่งระยะกาลเฉพาะ โดยแท้จริงแล้ว มรรคญาณอันประเสริฐย่อมบรรลุธรรมที่ตนควรบรรลุในอริยสัจ ๔ เกิดขึ้นเพียงขณะจิตเดียวโดยเร็ว จึงไม่จำเป็นต้องมีการเจริญความช่ำชองเหมือนโลกิยสมาบัติ ดังนั้น จึงมีการบรรลุเร็ว

การบรรลุความหลุดพ้นย่อมมีได้ เพราะละกิเลสที่พึงละด้วยความหลุดพ้นอย่างยิ่ง

การบรรลุอันยิ่งใหญ่ย่อมมีได้ เพราะบรรลุศีลขันธ์เป็นต้นอันยิ่งใหญ่กว่าโลกิยคุณ

การบรรลุอันไพบูลย์ย่อมมีได้ เพราะบรรลุผลอันไพบูลย์นั้นนั่นแหละ

การบรรลุโดยสิ้นเชิงย่อมมีได้ เพราะไม่มีกิจใดๆ ที่ตนพึงกระทำเหลืออยู่

ถามว่า : ผลเหล่านั้นคืออะไร

ตอบว่า : ผลบางอย่างมีได้ด้วยอานุภาพของสมถะ บางอย่างมีได้ด้วยอานุภาพของวิปัสสนา

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ตตฺถ สมเถน (ในเรื่องนั้น การบรรลุเร็ว การบรรลุอันยิ่งใหญ่ และการบรรลุอันไพบูลย์ ย่อมมีได้ด้วยสมถะ ส่วนการบรรลุความหลุดพ้น และการบรรลุโดยสิ้นเชิง ย่อมมีได้ด้วยวิปัสสนา) เป็นต้นเพื่อแสดงการจำแนกข้อความนี้

[๕๖] โดยประการดังนี้ พระมหาเถระแสดงการประมวลวิจยหาระอยู่โดยมีความหลุดพ้นคืออรหัตตผลเป็นหลักสำคัญ โดยเนื่องด้วยคาถาว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส (เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต) เป็นต้น ได้แสดงวิจยหาระโดยประการต่างๆ ด้วยการจำแนกปฏิปทาเบื้องต้นของความหลุดพ้นคืออรหัตตผลนั้น ความต่างกันของภาวนา และอานิสงส์ของภาวนาด้วยพระสูตรจำนวนมาก เพราะเป็นผู้ฉลาดในการแสดง บัดนี้ กล่าวว่า ตตฺถ โย เทสยติ (ในบรรดาผู้เจริญสมถะและวิปัสสนานั้น พระศาสดาผู้แนะนำที่เพียบพร้อมด้วยกำลัง ๑๐) เป็นต้น เพื่อแสดงวิจยหาระนั้นโดยเนื่องด้วยกำลังของพระตถาคต

คำว่า โอวาเทน สาวเก น วิสํวาทยติ (ย่อมไม่กล่าวสอนลวงสาวก) หมายความว่า ย่อมไม่ลวงเวไนยชนที่ได้ชื่อว่า สาวก เพราะสดับพระธรรมคำสอนของพระองค์ เนื่องจากเป็นผู้ขจัดบาปธรรมอันเป็นเหตุให้ลวงด้วยมรรคญาณอันประเสริฐแล้ว ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์

คำว่า ติวิธํ แปลว่า ๓ อย่าง หมายความว่า อาการ ๓ อย่าง

คำว่า อิทํ กโรถ (พวกเธอจงทำสิ่งนี้) หมายความว่า พวกเธอจงเข้าถึงสรณคมน์และศีลเป็นต้นนี้อยู่

คำว่า อิมินา อุปาเยน กโรถ (จงทำตามวิธีนี้) หมายความว่า จงชำระสรณะบำเพ็ญศีลเป็นต้นให้บริบูรณ์ กระทำตามวิธีนี้

คำว่า อิทํ โว กุรุมานานํ (เมื่อพวกเธอกระทำสิ่งนี้อยู่) หมายความว่า การเข้าถึงสรณะและศีลเป็นต้นนี้จักเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่พวกเธอผู้ดำรงมั่นอยู่ ด้วยประเภทของประโยชน์ในภพนี้ ประโยชน์ในภพหน้า และพระนิพพาน พวกเธอจงยังการเข้าถึงสรณะและศีลเป็นต้นนั้นให้ถึงพร้อม

พระมหากัจจายนะแสดงลักษณะของการสั่งสอนอย่างนี้แล้ว กล่าวว่า โส ตถา โอวทิโต (เธอได้รับการกล่าวสอนพร่ำสอนแล้วอย่างนั้น) เป็นต้น เพื่อแจกแจงคำที่กล่าวว่า "ย่อมไม่กล่าวสอนลวงสาวก" นั้นด้วยกำลังของพระตถาคต

ในพากย์นั้น คำว่า ตถา แปลว่า อย่างนั้น หมายความว่า โดยประการที่กล่าวว่า "พวกเธอจงทำสิ่งนี้ จงทำตามวิธีนี้"

คำว่า โอวทิโต (ได้รับการกล่าวสอน) หมายความว่า ได้รับการกล่าวสอนด้วยการแสดงธรรม

คำว่า อนุสิฏฺโฐ (พร่ำสอนแล้ว) เป็นคำไวพจน์ของคำว่า โอวทิโต นั้นนั่นแหละ

คำว่า ตถา กโรนฺโต (ประพฤติอยู่อย่างนั้น) หมายความว่า ประพฤติอยู่อย่างนั้นตามคำสอน

คำว่า ตํ ภูมึ (ภูมินั้น) คือ ทัสสนภูมิและภาวนาภูมิที่เธอได้รับการกล่าวสอนเพื่อให้บรรลุ

คำว่า เนตํ ฐานํ วิชฺชติ (ข้อนี้มิใช่ฐานะที่มีได้) หมายความว่า เหตุนั้นย่อมมีไม่ได้

โดยแท้จริงแล้ว เหตุได้ชื่อว่า ฐานะ เพราะเป็นที่ตั้งของผล โดยการดำเนินไปเนื่องด้วยผล

ในวาระที่ ๒ คำว่า ภูมึ (ภูมิ) คือ ภูมิที่เรียกว่าภพที่เป็นสุขซึ่งควรบรรลุด้วยศีลขันธ์

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เต สโต (ข้อนี้ว่า เมื่อท่านปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ตรัสรู้ธรรมเองโดยชอบ แต่มิได้ตรัสรู้ธรรมเหล่านี้ มิใช่ฐานะที่มีได้) เพื่อแสดงเวสารัชชญาณทั้ง ๔ โดยความเป็นวิสัยของญาณอันเป็นกำลัง[ของพระตถาคต]ที่ ๑ เพราะญาณดังกล่าวของพระผู้มีพระภาคเป็นวิสัยของญาณอันเป็นกำลังที่ ๑ โดยพิเศษ เนื่องจากเป็นสภาพไม่แปรปรวน

ในพากย์นั้น คำว่า สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เต สโต (เมื่อท่านปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ตรัสรู้ธรรมเองโดยชอบ) หมายความว่า เมื่อท่านปฏิญาณตนว่าเป็นผู้ตรัสรู้ธรรมเองโดยชอบด้วยการปฏิญาณว่า เราเป็นผู้ตรัสรู้ธรรมเองโดยชอบ เรารู้ธรรมทั้งปวง

คำว่า อิเม ธมฺมา อนภิสมฺพุทฺธาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ (แต่มิได้ตรัสรู้ธรรมเหล่านี้มิใช่ฐานะที่มีได้) หมายความว่า บุคคลใดบุคคลหนึ่งจักท้วงติงด้วยถ้อยคำที่มีเหตุผลว่า ท่านมิได้ตรัสรู้ธรรมเหล่านี้ ข้อนี้มิใช่ฐานะที่มีได้ แต่คนพูดพล่ามเหมือนพระสุนักขัตตะ ไม่เป็นประมาณ

แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า ยสฺส เต อตฺถาย ธมฺโม เทสิโต (ท่านแสดงธรรมเพื่อประโยชน์แก่การละราคะเป็นต้น) หมายความว่า ท่านแสดงธรรมมีการเจริญอสุภสัญญาเป็นต้น เพื่อให้ขจัดราคะเป็นต้น

คำว่า ตกฺกรสฺส (บุคคลผู้ปฏิบัตินั้น) หมายความว่า บุคคลผู้ปฏิบัติแล้วอย่างนั้น

คำว่า วิเสสาธิคมํ (คุณธรรมพิเศษ) คือ คุณธรรมพิเศษมีอภิญญาและปฏิสัมภิทาเป็นต้น

ในคำว่า อนฺตรายิกา (ธรรมที่กระทำอันตราย) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า **อันตราย** คือ การกระทำอันตราย [โดยลบ กรณ ศัพท์ท้าย อนฺตราย ศัพท์]
คำว่า **อันตรายิกะ** คือ ธรรมที่มีการกระทำอันตรายเป็นปกติ
อีกนัยหนึ่ง **อันตรายิกะ** คือ ธรรมที่ประกอบในอันตราย
อีกนัยหนึ่ง **อันตรายิกะ** คือ ธรรมที่ควรค่าให้ผลที่เป็นอันตราย
อีกนัยหนึ่ง **อันตรายิกะ** คือ ธรรมที่มีอันตรายเป็นผล

[คำว่า อนฺตรายิก มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- ธรรมที่มีการกระทำอันตรายเป็นปกติ = อนฺตราโย สีลํ เอเตสนฺติ อนฺตรายิกา (ลง อิก ปัจจัยใน ตสฺสีล ตัทธิต)

- ธรรมที่ประกอบในอันตราย = อนฺตราเย นิยุตฺตา อนฺตรายิกา (ลง อิก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

- ธรรมที่ควรค่าให้ผลที่เป็นอันตราย = อนฺตรายํ ผลํ อรหนฺตีติ อนฺตรายิกา (ลง อิก ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิต)

- ธรรมที่มีอันตรายเป็นผล = อนฺตราโย ปโยชนํ เอเตสนฺติ อนฺตรายิกา (ลง อิก ปัจจัย ใน ปโยชน ตัทธิต)]

อนึ่ง ธรรมดังกล่าวมี ๕ ประการ โดยจำแนกเป็นกรรมและกิเลส เป็นต้น

[ธรรมที่เป็นอันตรายต่อการบรรลุมรรคผลเรียกว่า อันตรายิกธรรม มี ๕ อย่าง คือ

๑. กัมมันตราย อันตรายคือกรรม หมายถึง มาตุฆาตกะ (ฆ่ามารดา) ปิตุฆาตกะ (ฆ่าบิดา) อรหันตฆาตกะ (ฆ่าพระอรหันต์) โลหิตุปปาทกะ (ทำให้พระพุทธเจ้าทรงห้อพระโลหิต) และสังฆเภทกะ (ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน) โดยกรรมสุดท้ายเกี่ยวกับภิกษุเท่านั้น กรรมเหล่านี้ชื่อว่า อนันตริยกรรม คือ กรรมที่ให้ผลไปเกิดในอบายภูมิหลังจากเสียชีวิตแล้ว กรรมทั้ง ๕ อย่างนี้ขัดขวางการเข้าถึงสวรรค์และบรรลุนิพพาน ส่วนกรรมอีกประเภทหนึ่ง คือ ภิกษุณีทูสกะ (ประทุษร้ายนางภิกษุณี) ขัดขวางเฉพาะการบรรลุมรรค

๒. กิเลสันตราย อันตรายคือกิเลส หมายถึง มิจฉาทิฏฐิ ๓ ประการอันได้แก่ อกิริยทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่าไม่มีบุญบาป แม้จะกระทำอย่างไรก็ไม่มีกรรมดีหรือกรรมชั่ว และไม่ส่งผล

เป็นคุณหรือโทษ นัตถิกทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่าเหล่าสัตว์ตายแล้วสูญ ไม่มีภพใหม่ ไม่มีผลของบุญบาปในภพต่อไป และอเหตุกทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่าไม่มีกรรมดีกรรมชั่วที่เป็นเหตุให้เกิดคุณโทษเหล่าสัตว์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ก็โดยปราศจากเหตุปัจจัย ความเห็นผิดทั้ง ๓ ประการเหล่านี้ย่อมส่งผลให้ไปเกิดในนรกหลังจากเสียชีวิตแล้ว จึงชื่อว่า นิยตมิจฉาทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดที่นำพาตรงไปสู่นรกเป็นกิเลสขัดขวางการเข้าถึงสวรรค์และนิพพาน

ในบรรดาความเห็นที่กล่าวมานี้ ความเห็นแรก (อเหตุกทิฏฐิ) ปฏิเสธเหตุว่ากรรมไม่มี ความเห็นที่ ๒ (นัตถิกทิฏฐิ) ปฏิเสธผลว่าผลกรรมไม่มี ส่วนความเห็นสุดท้าย (อกิริยทิฏฐิ) ปฏิเสธทั้งเหตุและผล อย่างไรก็ตาม เมื่อปฏิเสธเหตุก็จัดว่าปฏิเสธผล และเมื่อปฏิเสธผลก็เป็นการปฏิเสธเหตุ ความเห็นผิดทั้ง ๓ ประการจึงมีเหมือนกันโดยคัดค้านว่าบาปบุญไม่มีจริง ผลของบาปบุญก็ไม่มีจริง

๓. วิปากันตราย อันตรายคือวิบาก หมายถึง ปฏิสนธิจิตที่เป็นอเหตุกปฏิสนธิ (ปฏิสนธิที่ไม่มีเหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ) และทวิเหตุปฏิสนธิ (ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุและอโทสเหตุ) บุคคลผู้กอปรด้วยปฏิสนธิประเภทนี้ไม่อาจบรรลุมรรคผลได้ในชาตินี้ เพราะปราศจากปัญญาในขณะปฏิสนธิ ถ้าทำกุศลไว้ก็ไปเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาได้ อันตรายประเภทนี้จึงห้ามการบรรลุมรรค ไม่ห้ามการเข้าถึงสวรรค์

๔. อริยูปวาทันตราย อันตรายคือการว่าร้ายพระอริยบุคคล หมายถึง การพูดให้ร้ายพระอริยบุคคลเพื่อให้ท่านเสียชื่อเสียงหรือศีลธรรม แม้จะรู้ว่าท่านเป็นพระอริยบุคคลหรือไม่ก็ตาม อันตรายประเภทนี้ห้ามการเข้าถึงสวรรค์และนิพพาน ถ้าขอขมาแล้วก็พ้นจากอันตรายนี้ได้

๕. อาณาวีติกกมันตราย อันตรายคือการล่วงละเมิดข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้า หมายถึง การต้องอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในอาบัติ ๗ หมวดของภิกษุ คือ ปาราชิก สังฆาทิเสส ถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนีย์ ทุกกฏ และทุพภาสิต อันตรายประเภทนี้ห้ามการเข้าถึงสวรรค์และนิพพาน แต่ถ้าปลงอาบัติตามวินัยกรรมแล้วก็พ้นจากอันตรายนี้ ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

เตปิ ยาว ภิกฺขุภาวํ วา ปฏิชานาติ น วุฏฺฐาติ วา น เทเสติ วา, ตาวเทว. น ตโต ปรํ.[๒๐๕]

“กองอาบัติเหล่านั้นย่อมทำอันตรายตราบที่ยังปฏิญาณความเป็นภิกษุ หรือยังมิได้ออกจากอาบัติหนัก หรือยังมิได้แสดงอาบัติเบา แต่ไม่ทำอันตรายในภายหลังจากนั้น”]

คำว่า อนิยฺยานิกา (ธรรมที่ไม่นำออก[จากวัฏฏะ]) คือ ธรรมทั้งหมดยกเว้นอริยมรรค

คำว่า ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน (ผู้ถึงพร้อมด้วย[มรรค]ทิฏฐิ) คือ พระอริยสาวกผู้เป็นพระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วยมรรคทิฏฐิ

คำว่า สุหตํ แปลว่า ปลงชีวิต

แม้คำนี้เป็นการกล่าวไว้เพียงบางส่วน เพราะพระโสดาบันนั้นย่อมไม่กระทำมตกทาน (ทานอุทิศให้ผู้ตาย) และเปตทาน (ทานอุทิศให้ผู้ล่วงลับ) [ตามพิธีกรรมของศาสนาพราหมณ์]

คำว่า ปุถุชฺชโน (ปุถุชน) หมายความว่า ชื่อว่า **ปุถุชน** ด้วยเหตุคือการยังกิเลสและกรรมเป็นต้นจำนวนมากให้เกิดขึ้น เป็นต้น สมจริงดังคำกล่าวว่า

ปุถูนํ ชนนาทีหิ การเณหิ ปุถุชฺชโน.
ปุถุชฺชนนฺโตคธตฺตา ปุถุวายํ ชโน อิติ.[๒๐๖]

"ชื่อว่าปุถุชน ด้วยเหตุมีการยังกิเลสมากมายให้เกิดขึ้น เป็นต้น
หรือชื่อว่าปุถุชน เพราะนับเข้าในชนจำนวนมาก หรือชื่อว่าปุถุชน เพราะ
เป็นคนที่ต่างไป[จากพระอริยะ]"

ในคำว่า มาตรํ เป็นต้น มารดา คือ ผู้ให้กำเนิดที่เป็นมนุษย์ บิดา คือ ผู้บังเกิดเกล้าที่เป็นมนุษย์ [ไม่ใช่มารดาเลี้ยงหรือบิดาเลี้ยง และไม่ใช่มารดาหรือบิดาผู้เป็นสัตว์ดิรัจฉาน]

พระขีณาสพที่เป็นมนุษย์ ท่านประสงค์ว่าเป็นพระอรหันต์

ถามว่า : พระอริยสาวกพึงปลงสัตว์อื่นจากชีวิตหรือ

ตอบว่า : ข้อนี้มิใช่ฐานะที่มีได้

ถ้าบางคนพึงกล่าวกับพระอริยสาวกที่ไปเกิดในภพอื่นซึ่งไม่รู้ว่าตนเป็นพระอริยสาวกอย่างนี้ว่า ท่านจงฆ่ามดปลวกนี้แล้วจงครอบครองราชสมบัติของพระจักรวรรดิราชในภายในจักรวาลทั้งสิ้น เขาก็ไม่พึงปลงมดปลวกนั้นจากชีวิต

ถ้าบางคนพึงกล่าวอย่างนี้อีกว่า ถ้าท่านไม่ฆ่ามดปลวกนี้ เราจักตัดศีรษะของท่าน บุคคลนั้นพึงตัดศีรษะของเขา แต่เขาไม่พึงฆ่ามดปลวก

พระมหากัจจายนะกล่าวไว้อย่างนี้ เพื่อแสดงว่าความเป็นปุถุชนมีโทษมาก และเพื่อแสดงว่าความเป็นพระอริยบุคคลมีกำลังมาก ความหมายในเรื่องนี้ คือ ความเป็นปุถุชนมีโทษมากโดยแท้ เพราะสามารถกระทำอนันตริยกรรมมีการฆ่ามารดาเป็นต้น ส่วนความเป็นพระอริยบุคคลมีกำลังมาก เพราะไม่กระทำกรรมดังกล่าว

คำว่า สงฺฆํ ภินฺเทยฺย (พึงทำลายสงฆ์) หมายความว่า พึงทำลายสงฆ์ที่มีสังวาสเสมอกันและดำรงอยู่ในสีมาเดียวกันด้วยเหตุ ๕ ประการ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ปญฺจหุปาลิ อากาเรหิ สงฺโฆ ภิชฺชติ กมฺเมน อุทฺเทเสน โวหรนฺโต อนุสฺสาวเนน สลากคฺคาเหน.[๒๐๗]

“ดูกรอุบาลี สงฆ์ย่อมแตกแยกด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ กรรม อุเทศ การบอกกล่าว[เหตุที่กระทำให้แตกแยกกัน] การชี้แจง และการจับสลาก”

ในเรื่องนั้น คำว่า กมฺเมน (กรรม) คือ กรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในกรรม ๔ มีอปโลกนกรรม เป็นต้น

คำว่า อุทฺเทเสน (อุเทศ) คือ อุเทศอย่างใดอย่างหนึ่งในอุเทศ ๕ มีปาติโมกขุทเทศ เป็นต้น

คำว่า โวหรนฺโต แปลว่า บอกกล่าว หมายความว่า แสดงเหตุทำให้สงฆ์แตกแยก ๑๘ ข้อ คือ แสดงว่าอธรรมเป็นธรรม เป็นต้น ด้วยเหตุผลนั้นๆ

[เหตุทำให้สงฆ์แตกแยก ๑๘ ข้อ คือ

ธมฺมวินยภาสิตา จิณฺณปญฺญตฺติกา ทุกา
อาปตฺติลหุทุฏฺฐุลฺล- สาวเสสทุกานิ จ.
เอตานฏฺฐารส “เภท- กรวตฺถู”ติ วุจฺจเร
วิปลฺลาสคหิตานิ วาทมูลูปนิสฺสยา.[๒๐๘]

"หมวดสอง คือ ธรรม วินัย สิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ สิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงประพฤติเสมอ ข้อบัญญัติ และหมวดสอง คือ อาบัติ อาบัติเบา อาบัติหยาบ และอาบัติมีส่วนเหลือ

หมวดเหล่านี้ได้ชื่อว่า เหตุทำให้สงฆ์แตกแยก ๑๘ ข้อ บุคคลถือเอาโดยวิปัลลาส เพราะเป็นมูลเหตุที่อาศัยของความเห็น"]

คำว่า อนุสฺสาวเนน (การชี้แจง) หมายความว่า การชี้แจงด้วยการเปล่งเสียงใกล้หูตามนัยว่า พวกท่านรู้ว่าเราออกบวชจากสกุลสูงและเป็นพหูสูตรมิใช่หรือ พวกท่านควรจะคิดหรือว่า บุคคลเช่นกับเราพึงถือเอาคำสอนของพระศาสดาผิดธรรมผิดวินัย เราไม่เกรงกลัวอบายภูมิหรือ เป็นต้น

คำว่า สลากคฺคาเหน (การจับสลาก) คือ การชี้แจงอย่างนี้แล้วสนับสนุนจิตของภิกษุเหล่านั้นกระทำให้มีสภาพไม่ท้อถอย แล้วจับสลากโดยกล่าวว่า พวกท่านจงหยิบเอาสลากนี้

อนึ่ง ในเรื่องนี้ กรรมหรืออุเทศเป็นหลักสำคัญ ส่วนการบอกกล่าว การชี้แจง และการให้จับสลาก เป็นส่วนเบื้องต้น เพราะแม้บุคคลบอกกล่าวด้วยการแสดงเหตุทำให้สงฆ์แตกแยก ๑๘ แล้วชี้แจงเพื่อให้เกิดความพอใจในการทำสังฆเภทนั้น แล้วให้จับสลากก็ไม่เป็นการทำลายสงฆ์ แต่เมื่อใดสงฆ์ ๔ รูปหรือมากกว่าให้จับสลากอย่างนี้แล้วกระทำกรรมหรืออุเทศโดยเฉพาะ เมื่อนั้นจึงชื่อว่าทำลายสงฆ์

โดยประการดังนี้ ข้อนี้ว่า พระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วย[มรรค]ทิฏฐิ พึงทำลายสงฆ์ ก่อให้เกิดความร้าวฉานในสงฆ์ มิใช่ฐานะที่มีได้ ดังนี้แล

คำว่า ทุฏฺฐจิตฺโต (มีจิตประทุษร้าย) หมายความว่า มีจิตประทุษร้ายด้วยจิตที่ต้องการจะฆ่า

คำว่า โลหิตํ อุปฺปาเทยฺย (พึงยังโลหิตให้ห้อขึ้น) หมายความว่า พึงยังโลหิตแม้เพียงแมลงวันดื่มได้ให้เกิดขึ้นในสรีระที่มีชีวิต

ด้วยถ้อยคำดังนี้ ท่านแสดงอนันตริยกรรม ๕ มีการฆ่ามารดาเป็นต้น ซึ่งปุถุชนอาจกระทำได้ แต่มิใช่พระอริยสาวก

คำว่า ทุฏฺฐจิตฺโต (มีจิตประทุษร้าย) หมายความว่า มีจิตประทุษร้ายด้วยจิตที่ต้องการจะทำลาย

คำว่า ถูปํ คือ เจดีย์

คำว่า ภินฺเทยฺย แปลว่า พึงทำลาย

คำว่า อญฺญํ สตฺถารํ (ศาสดาอื่น) หมายความว่า พึงยึดมั่นเดียรถีย์อื่นแม้ในภพอื่นว่า ศาสดาของเรานี้สามารถกระทำหน้าที่ของศาสดาได้

คำว่า อปทิเสยฺย (พึงยึดมั่น) หมายความว่า พึงยึดมั่นอย่างนี้ว่า บุคคลนี้เป็นศาสดาของเรา ข้อนี้มิใช่ฐานะที่มีได้

คำว่า อิโต พหิทฺธา อญฺญํ ทกฺขิเณยฺยํ ปริเยเสยฺย (พึงแสวงหาผู้ควรรับทักษิณาอื่นจากพระศาสนานี้) หมายความว่า พึงปฏิบัติในสมณะหรือพราหมณ์นั้นโดยสำคัญสมณะหรือพราหมณ์อื่นจากพระศาสนาว่า บุคคลนี้เป็นผู้ควรรับทักษิณา บุญที่กระทำไว้ในบุคคลนี้จักมีผลอันยิ่งใหญ่

คำว่า กุตูหลมงฺคเลน สุทฺธึ ปจฺเจยฺย (พึงเชื่อถือความดีงามด้วยมงคลตื่นข่าว) หมายความว่า พึงเชื่อถือความดีงามของตนด้วยมงคลคือการเห็น ได้ยิน หรือรู้ทางจมูก ลิ้นและกาย ที่เรียกว่า มงคลตื่นข่าว เพราะดำเนินไปอย่างนี้ว่า สิ่งนี้จักมีได้ด้วยสิ่งนี้

[๕๗] คำว่า อิตฺถี ราชา จกฺกวตฺตี สิยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ (ข้อนี้ว่า สตรีจะพึงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิได้ มิใช่ฐานะที่มีได้) หมายความว่า ท่านกล่าวว่า อิตฺถี...วิชฺชติ (ข้อนี้ว่า สตรี...มิใช่ฐานะที่มีได้) เพราะลักษณะของสตรีไม่บริบูรณ์เนื่องจากไม่มีลักษณะของมหาบุรุษมีอวัยวะเพศอยู่ในฝักเป็นต้น ความเพียบพร้อมด้วยรัตนะ ๗ ไม่สมบูรณ์ เนื่องจากไม่มีนางแก้ว และมีรูปร่างเล็กกว่ามนุษย์ทั้งหมด

โดยเหตุที่ฐานะ ๓ มีความเป็นท้าวสักกะเป็นต้นสูงส่ง แต่เพศหญิงเป็นเพศต่ำ ดังนั้น ท่านจึงปฏิเสธความเป็นท้าวสักกะเป็นต้น

ถามว่า : แม้เพศชายก็ไม่มีในพรหมโลกเหมือนเพศหญิง ดังนั้นจึงไม่ควรกล่าวว่าบุรุษพึงเป็นท้าวมหาพรหม มิใช่หรือ

ตอบว่า : ควรกล่าวโดยแท้ เพราะบุรุษในมนุษย์โลกนี้ไปเกิดในพรหมโลกนั้น อธิบายโดยละเอียดว่า สตรีเจริญฌานในมนุษย์โลกนี้แล้วเสียชีวิต ย่อมไปเกิดร่วมกับพรหมปาริสัชชา[และพรหมปุโรหิตา] แต่ไม่ไปเกิดร่วมกับท้าวมหาพรหม ส่วนบุรุษไม่ควรกล่าวว่าไม่ไปเกิดในพรหมกลุ่มไหนๆ แม้ความไม่มีเพศในพรหมโลกนั้นจะเสมอกัน แต่เหล่าพรหมมีรูปร่างเป็นบุรุษอย่างเดียว ไม่มีรูปร่างเป็นสตรี ดังนั้น ถ้อยคำข้างต้นจึงเป็นอันกล่าวดีแล้ว

[พรหมโลกเป็นอีกมิติหนึ่งที่เสวยฌานสุข ไม่เสวยกามสุขเหมือนเทวดา เหล่าพรหมในพรหมโลกแบ่งออกเป็น ๓ ระดับตามกำลังของอินทรีย์ ๕ ที่ได้บำเพ็ญไว้ คือ

๑. พรหมปาริสัชชา พรหมที่เหมือนประชาชนทั่วไป
๒. พรหมปุโรหิตา พรหมที่เหมือนเสนาบดี ทำหน้าที่ให้คำปรึกษาแก่ท้าวมหาพรหม
๓. มหาพรหมา พรหมที่เหมือนกษัตริย์ เป็นที่เคารพบูชาของเหล่าพรหม]

คำว่า อิตฺถี ตถาคโต (สตรีจะพึงเป็นพระตถาคต) เป็นต้น หมายความว่า ความเป็นพระพุทธเจ้าผู้บำเพ็ญคุณธรรมของพระสัพพัญญูแล้วยังชาวโลกให้ข้ามพ้น จงยกไว้ แม้ปณิธาน[ในความเป็นพระพุทธเจ้า]ก็ไม่สำเร็จแก่สตรี เพราะมีเหตุทำให้สำเร็จปณิธานเหล่านี้ ดังพระพุทธดำรัสว่า

มนุสฺสตฺตํ ลิงฺคสมฺปตฺติ เหตุ สตฺถารทสฺสนํ
ปพฺพชฺชา คุณสมฺปตฺติ อธิกาโร จ ฉนฺทตา
อฏฺฐธมฺมสโมธานา อภินีหาโร สมิชฺฌติ.[๒๐๙]

“การตั้งความปรารถนาย่อมสำเร็จด้วยการประชุมแห่งธรรม ๘ อย่าง คือ ความเป็นมนุษย์ ความถึงพร้อมแห่งเพศ [ความเป็นเพศชาย] ความถึงพร้อมแห่งเหตุก่อน การเข้าไปเฝ้าพระศาสดา การออกบวช การเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม [การบรรลุอภิญญา] การทำอุปการะ [แก่พระศาสดาโดยไม่มองหาสรีระของตน] และความปรารถนา[เพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า]”

โดยประการดังนี้ ความเป็นพระพุทธเจ้าย่อมไม่มีแก่สตรีผู้ไม่อาจทำให้สำเร็จปณิธานโดยแท้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิตฺถี ตถาคโต อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ สิยาติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ (ข้อนี้ว่า สตรีจะพึงเป็นพระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้เองโดยชอบ มิใช่ฐานะที่มีได้)

บุญอันใหญ่หลวงที่บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวงย่อมยังอัตภาพที่บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวงให้บังเกิดขึ้นได้ ฉะนั้น บุรุษเท่านั้นจึงเป็นพระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้เองโดยชอบ

คำว่า เอกิสฺสา โลกธาตุยา (ในโลกธาตุเดียวกัน) หมายความว่า ในหมื่นโลกธาตุซึ่งได้ชื่อว่า **ชาติเขต** (เขตแดนในขณะประสูติ) เพราะชาติเขตนั้นย่อมหวั่นไหวในเวลาที่พระตถาคตหยั่งลงสู่ครรโภทร เป็นต้น

อาณาเขต (เขตแดนแห่งอานุภาพ) คือ แสนโกฏิจักรวาล ซึ่งเจริญรุ่งเรืองและเสื่อมสลายในสถานที่ร่วมกัน และเป็นที่ดำเนินไปของอานุภาพแห่งอาฏานาฏิยปริตร เป็นต้น

วิสยเขต (เขตแดนแห่งอารมณ์) ไม่มีขอบเขต โดยแท้จริงแล้ว สิ่งที่ไม่ใช่อารมณ์ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย หามีไม่ ดังพระพุทธดำรัสว่า

ยาวตกํ ญาณํ, ตาวตกํ เนยฺยํ. ยาวตกํ เนยฺยํ, ตาวตกํ ญาณํ. เนยฺยปริยนฺติกํ ญาณํ, ญาณปริยนฺติกํ เนยฺยํ.[๒๑๐]

“พระญาณมีเพียงใด สิ่งที่ควรรู้มีเพียงนั้น สิ่งที่ควรรู้มีเพียงใด พระญาณมีเพียงนั้น พระญาณมีสิ่งที่ควรรู้เป็นที่สุด สิ่งที่ควรรู้มีพระญาณเป็นที่สุด”

โดยประการดังนี้ สูตรที่กล่าวว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมเสด็จอุบัติในจักรวาลอื่นจากจักรวาลนี้ ย่อมไม่มีในพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกที่ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง แต่มีสูตรที่กล่าวว่า พระองค์ไม่เสด็จอุบัติ[ในจักรวาลเดียวกัน]

คำว่า อปุพฺพํ อจริมํ (พร้อมกัน) หมายความว่า ย่อมเสด็จอุบัติขึ้นพร้อมกันไม่ก่อนไม่หลัง คือ เสด็จอุบัติขึ้นก่อนหรือหลัง

ในเรื่องนั้น เวลาก่อนที่จะเสด็จลงสู่ครรโภทร พึงทราบว่าเป็นกาลก่อน ต่อแต่นั้นไปจึงกระทำการกำหนดเขตแดนด้วยการหวั่นไหวแห่งหมื่นจักรวาล ไม่มีการอุบัติของพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น

เวลาภายหลังจากธาตุปรินิพพาน เป็นกาลภายหลัง การอุบัติของพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นในเวลาก่อนจากนั้นย่อมไม่มี แต่ไม่ห้ามเวลาถัดต่อจากนั้น

ถามว่า : เหตุใดพระพุทธเจ้าทั้งหลายจึงไม่อุบัติขึ้นพร้อมกัน

ตอบว่า : เพราะการอุบัติขึ้นพร้อมกันเป็นสิ่งไม่น่าอัศจรรย์

ความจริงแล้ว พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ทั้งหลายเป็นมนุษย์ผู้น่าอัศจรรย์ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

เอกปุคฺคโล ภิกฺขเว โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ อจฺฉริยมนุสฺโส.[๒๑๑]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เดียวที่อุบัติขึ้นอยู่ ย่อมเป็นมนุษย์ผู้น่าอัศจรรย์อุบัติขึ้น”

ถ้าพระพุทธเจ้าหลายพระองค์พึงอุบัติพร้อมกัน พระองค์ก็ไม่ใช่บุคคลผู้น่าอัศจรรย์

พระพุทธเจ้าไม่ทรงอุบัติขึ้นพร้อมกัน เพราะการแสดงธรรมไม่มีความต่างกัน โดยแท้จริงแล้ว พระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งทรงแสดงธรรมที่จำแนกเป็นสติปัฏฐานเป็นต้นใด ๆ แม้พระพุทธเจ้าพระองค์อื่นก็พึงแสดงธรรมนั้นนั่นแหละ

อนึ่ง พระพุทธเจ้าไม่ทรงอุบัติขึ้นพร้อมกัน เพราะอาจมีการโต้เถียงได้ เนื่องจากเมื่อพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ทรงอุบัติขึ้นพร้อมกัน สาวกของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นพึงโต้เถียงด้วยคำว่า พระพุทธเจ้าของเราน่าเลื่อมใส เหมือนศิษย์ของอาจารย์หลายท่านพึงโต้เถียงกัน

อีกนัยหนึ่ง การแสวงหาเหตุนี้จะมีประโยชน์อะไร การที่พระตถาคตไม่ทรงอุบัติขึ้นสองพระองค์พร้อมกันในโลกธาตุหนึ่งนี้ เป็นธรรมดาโดยแท้

เมล็ดของสะเดาและบวบขมเป็นต้นย่อมไม่ผลิผลที่หวาน แต่ผลิผลที่ขมไม่น่าชอบใจ ฉันใด กายทุจริตเป็นต้นก็ไม่ให้ผลที่น่าชอบใจ แต่ให้ผลที่ไม่น่าชอบใจ ฉันนั้น

เมล็ดของอ้อยและข้าวสาลีเป็นต้นย่อมผลิผลที่หวานน่าชอบใจ ไม่ผลิผลที่ขมไม่น่าชอบใจ ฉันใด กายสุจริตเป็นต้นก็ให้ผลที่น่าชอบใจ ไม่ให้ผลที่ไม่น่าชอบใจ ฉันนั้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ยาทิสํ วปเต พีชํ ตาทิสํ หรเต ผลํ.
กลฺยาณการี กลฺยาณํ ปาปการี จ ปาปกํ.[๒๑๒]

“บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ผู้ทำกรรมดีย่อมได้รับผลดี ผู้ทำกรรมชั่วย่อมได้รับผลชั่ว”

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ติณฺณํ ทุจฺจริตานํ (ข้อนี้ว่า วิบากอันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ของทุจริต ๓ จักมี มิใช่ฐานะที่มีได้) เป็นต้น

คำว่า อญฺญตโร สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา (สมณะหรือพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง) หมายความว่า บุคคลใดบุคคลหนึ่งผู้ได้ชื่อว่า สมณะ ด้วยการบวชเท่านั้น หรือได้ชื่อว่า พราหมณ์ โดยกำเนิดเท่านั้น

เขาชื่อว่า ผู้หลอกลวง เพราะยังบุคคลอื่นให้อัศจรรย์ด้วยความมุ่งหมายจะให้ยกย่องตน

ชื่อว่า คนประจบ โดยเนื่องด้วยถ้อยคำที่เกี่ยวกับปัจจัย

ชื่อว่า พูดเป็นนัย เพราะแสดงนิมิตที่ยังปัจจัยให้เกิดขึ้น

คำว่า กุหนลปนเนมิตฺตกตฺตํ ปุพฺพงฺคมํ กตฺวา (ได้กระทำการหลอกลวง การประจบและการพูดเป็นนัยไว้เบื้องหน้า) หมายความว่า เป็นผู้เหมือนกับมีอินทรีย์สงบ มีใจสงบเที่ยวไปอยู่โดยกระทำการหลอกลวงเป็นต้นไว้เบื้องหน้า

คำว่า ปญฺจ นีวรเณ (นิวรณ์ ๕) คือ นิวรณ์ ๕ มีกามฉันทะเป็นต้น

คำว่า อปฺปหาย แปลว่า ไม่ละ

คำว่า เจตโส อุปกฺกิเลเส (เครื่องเศร้าหมองแห่งใจ) คือ นิวรณ์ เพราะนิวรณ์ยังจิตให้เศร้าหมอง คือ ทำจิตให้เศร้าหมอง เบียดเบียน และทำให้เร่าร้อน จึงได้ชื่อว่า เครื่องเศร้าหมองแห่งใจ

คำว่า ปญฺญาย ทุพฺพลีกรเณ (ทำปัญญาให้ทุรพล) คือ นิวรณ์ เพราะนิวรณ์ปรากฏอยู่ ย่อมไม่ให้ปัญญาที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น จึงได้ชื่อว่า ทำปัญญาให้ทุรพล

คำว่า อนุปฏฺฐิตสฺสติ (ผู้ไม่ตั้งสติไว้) หมายความว่า ผู้ไม่ตั้งสติไว้ในสติปัฏฐาน ๔

คำว่า อภาวยิตฺวา แปลว่า ไม่เจริญ

คำว่า อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ (สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม) คือ พระสัพพัญญุตญาณอันมีอรหัตตมรรคญาณเป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้)

ในวาระต่อมา คำว่า อญฺญตโร สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา (สมณะหรือพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง) หมายถึง พระโพธิสัตว์ผู้ข้องในสัพพัญญุตญาณ

ในเรื่องนั้น คำว่า สพฺพโทสาปคโต (ผู้ปราศจากโทษทั้งปวง) คือ ผู้ปราศจากโทษทั้งปวงอันเป็นข้าศึกต่อบารมี คำนี้แสดงความเป็นผู้มีบารมีเต็มเปี่ยมแล้ว

สติปัฏฐานเป็นวิปัสสนา โพชฌงค์เป็นมรรค สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมเป็นความเป็นพระอรหันต์

อีกนัยหนึ่ง สติปัฏฐานเป็นวิปัสสนา โพชฌงค์เป็นธรรมผสม สัมมาสัมโพธิญาณเป็นความเป็นพระอรหันต์นั่นแหละ

ถ้อยคำที่เหลือพึงทราบโดยตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวไว้แล้วในวาระที่ผ่านมา

คำว่า ยํ เอตฺถ ญาณํ (ญาณรู้เห็นในเรื่องนี้) คือ ญาณที่ดำเนินไปว่าเป็นฐานะในสิ่งที่เป็นฐานะ และมิใช่ฐานะในสิ่งที่มิใช่ฐานะ ตามที่กล่าวไว้แล้วนี้

คำว่า เหตุโส (ด้วยเหตุสมควร) หมายความว่า ด้วยเหตุแห่งฐานะและสิ่งที่มิใช่ฐานะนั้น

คำว่า ฐานโส (โดยพลัน) หมายความว่า ต่อจากอาวัชชนจิตในขณะนั้นนั่นเอง

คำว่า อโนธิโส (โดยสิ้นเชิง) หมายความว่า โดยไม่มีขอบเขต คือ ไม่มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งเหลืออยู่

คำว่า อิติ ฐานาฏฺฐานคตา เป็นต้น แปลว่า [สังขต]ธรรมทั้งปวงที่ถึงความเป็นฐานะและมิใช่ฐานะอย่างนี้

คำว่า สพฺเพ (ทั้งปวง) คือ สังขตธรรมที่มีสภาพสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไป

อนึ่ง สังขตธรรมเหล่านั้นเป็นอุปาทานตามสัตวบัญญัติ (บัญญัติแสดงความเป็นบุคคล) บางคนผู้ประพฤติธรรมได้เข้าถึงสวรรค์ บางคนผู้ไม่ประพฤติธรรมได้เข้าถึงอบาย บางคนผู้เจริญอริยมรรคอันกระทำกรรมให้หมดสิ้นไปได้เข้าถึงพระนิพพาน

[๕๘] บัดนี้ ท่านจะอธิบายข้อความตามที่กล่าวไว้ จึงกล่าวสองคาถาว่า สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ (สัตว์ทั้งปวงจักตาย) เป็นต้น

ท่านแสดงข้อความของคาถาทั้งสองนั้นเองด้วยคำว่า สพฺเพ สตฺตาติ อริยา จ อนริยา จ (คำว่า สพฺเพ สตฺตา คือ ผู้ที่เป็นพระอริยะ และไม่ใช่พระอริยะ) เป็นต้น

ในคาถานั้น คำว่า ชีวิตปริยนฺโต มรณปริยนฺโต (ที่สุดของชีวิตคือความตาย) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าที่สุดของชีวิต คือที่สุดซึ่งเรียกว่า ความตาย

คำว่า ยถากมฺมํ คมิสฺสนฺติ (จักไปตามกรรม) หมายความว่า การไปตามกรรมของเหล่าสัตว์นี้เป็นความมีกรรมเป็นของตน

คำว่า กมฺมานํ ผลทสฺสาวิตา จ อวิปฺปวาโส จ (เป็นผู้เสวยผลกรรมและไม่พ้นไปจากผลกรรมได้) หมายความว่า ท่านแสดงถึงการรู้เห็นผลกรรมโดยประจักษ์และภาวะที่ผลกรรมอันบุคคลกระทำสั่งสมไว้ให้ผลอย่างแน่นอน ตามพระดำรัสว่า ปุญฺญปาปผลูปคา (ผู้ได้รับผลของบุญและบาป)

ท่านกล่าวว่า อปุญฺญสงฺขารา (ผู้มีอปุญญาภิสังขาร) เพื่อแสดงข้อความว่า คำว่า กัมมันตะ คือ กรรมนั่นแหละ คำว่า ปาปกัมมันตะ คือ ผู้มีบาปกรรม

คำว่า อปุญญสังขาระ หมายถึง ผู้มีสภาพปรุงแต่งคือบาป

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ปาปกมฺมนฺตา ลงปัญจมีวิภัตติ หมายความว่า เพราะบาปกรรมเป็นเหตุ แม้คำว่า ปุญฺญสงฺขารา เป็นต้นก็เหมือนกัน

ท่านแสดงทางสายกลางพร้อมด้วยส่วนที่สุดอีกด้วยคาถาว่า นิรยํ ปาปกมฺมนฺตา (ผู้มีบาปกรรมจักไปสู่นรก) เป็นต้น

นอกจากนั้น ท่านแสดงข้อความ ๓ อย่างในคาถาโดยเนื่องด้วยวัฏฏะและวิวัฏฏ์ โทษ อัสสาทะ และนิสสรณะ พร้อมด้วยเหตุและผล ด้วยคำว่า อยํ สํกิเลโส (นี้เป็นสังกิเลส) เป็นต้น

ท่านแสดงข้อความของคาถาโดยเนื่องด้วยโวทานอีกด้วยคำว่า นิรยํ ปาปกมฺมนฺตาติ อยํ สํกิเลโส (ข้อว่า 'สัตว์ทั้งปวงจักตาย เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด สัตว์ทั้งหลายผู้ได้รับผลของบุญและบาปจักไปตามกรรม ผู้มีบาปกรรมจักไปสู่นรก' นี้ เป็นสังกิเลส) เป็นต้น

[๕๙] คำว่า เตน เตน คือ ด้วยอารมณ์ที่ยึดมั่นนั้นๆ มีรูปภพและอรูปภพเป็นต้น

คำว่า ฉตฺตึส (๓๖) หมายความว่า ลำดับแรก กามตัณหามี ๖ โดยจำแนกตามอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น นอกจากนั้น ตัณหามี ๑๘ โดยรวมกามตัณหากับภวตัณหา และวิภวตัณหา ตัณหาเหล่านั้นมี ๓๖ อย่างนี้ คือ ตัณหา ๑๘ ในรูปารมณ์เป็นต้นที่เป็นภายในและในรูปารมณ์เป็นต้นที่เป็นภายนอก

คำว่า เยน เยน คือ อารมณ์ใดๆ ดังที่กล่าวไว้ว่า อารมณ์ที่สวยงาม เป็นสุข เป็นต้น

ความหมดจดมี ๓ ประการ โดยเนื่องด้วยขันธ์ ๓ [มีศีลขันธ์ เป็นต้น] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตณฺหาสํกิเลโส (สังกิเลสคือตัณหา ย่อมหมดจดด้วยสมถะ) เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความนั้น

ท่านกล่าวว่า สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ (ข้อว่า 'สัตว์ทั้งปวงจักตาย เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด สัตว์ทั้งหลายผู้ได้รับผลของบุญและบาปจักไปตามกรรม ผู้มีบาปกรรมจักไปสู่นรก' เป็นปฏิปทาแห่งบาป) เป็นต้นอีก เพื่อแสดงข้อความของคาถาโดยจำแนกตามปฏิปทา[อันเป็นหนทางให้บรรลุฐานะทั้งปวง เป็นต้น]

คำว่า ตตฺถตตฺถคามินี (ปฏิปทาที่ให้ไปเกิดในภพนั้นๆ และพระนิพพาน) หมายความว่า ปฏิปทาที่ให้ถึงภพนั้นๆ และพระนิพพาน ความหมายคือ ปฏิปทาที่ไปสู่พระนิพพานโดยปกติ

ท่านกล่าวว่า ตโย ราสี (กลุ่มสภาวธรรมทั้ง ๓) เป็นต้นเพื่อแจกแจงปฏิปทาอันเป็นทางบรรลุพระนิพพานนั้นๆ และอันเป็นหนทางอันให้บรรลุฐานะทั้งปวง

คำว่า ยํ คือ ฐานะมีนรกเป็นต้น

คำว่า สัพพัตถคามินี คือ ปฏิปทาอันให้บรรลุฐานะทั้งปวง

[ญาณดังกล่าว]เป็นญาณของพระผู้มีพระภาคที่ดำเนินไปโดยจำแนกกรรมที่เป็นบาป บุญ และกรรมที่ทำกรรมให้หมดสิ้นไปซึ่งเรียกว่า ปฏิปทา ญาณนี้เป็นกำลังของพระตถาคต ชื่อว่า ญาณรู้เห็นปฏิปทาอันให้บรรลุฐานะทั้งปวง เพราะพระผู้มีพระภาคทรงหยั่งเห็นปฏิปทาทั้งหมดตามความเป็นจริงด้วยญาณนี้

ถามว่า : พระองค์ทรงหยั่งเห็นอย่างไร

ตอบว่า : เมื่อชาวบ้านทั้งหมดฆ่าหมูหรือเนื้อตัวหนึ่ง เจตนาของทุกคนมีอารมณ์เป็นชีวิตินทรีย์ของหมูหรือเนื้อ กรรมดังกล่าวของพวกเขามีสภาพต่างกันในขณะทำ คนหนึ่งทำด้วยความตั้งใจ คนหนึ่งถูกคนอื่นบังคับให้ทำโดยกล่าวว่า เจ้าจงทำ คนหนึ่งไม่ห้ามปรามเดินไปอยู่เหมือนมีฉันทะเสมอกัน

ในบุคคลเหล่านั้น คนหนึ่งย่อมเกิดในนรกด้วยกรรมนั้น คนหนึ่งเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน คนหนึ่งเกิดในที่อยู่ของเปรต พระตถาคตทรงหยั่งเห็นเขาในขณะทำว่า บุคคลนี้จักไปเกิดในนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน หรือที่อยู่ของเปรต เพราะสั่งสมกรรมโดยทำนองอย่างนี้

พระองค์ทรงหยั่งเห็นผู้ไปเกิดในนรกว่า บุคคลนี้จักไปเกิดในมหานรก ๘ หรืออุสสทนรก ๑๖ ทรงหยั่งเห็นผู้ไปเกิดในกำเนิดดิรัจฉานว่า บุคคลนี้จักเป็นสัตว์ไม่มีเท้า มีสองเท้า มีสี่เท้า หรือมีเท้ามาก ทรงหยั่งเห็นผู้ไปเกิดในที่อยู่ของเปรตว่า บุคคลนี้จักเป็นนิชฌามตัณหิกเปรต (เปรตที่ถูกความอยากแผดเผา) ขุปปิปาสิกเปรต (เปรตหิวกระหาย) หรือปรทัตตูปชีวิกเปรต (เปรตอาศัยผู้อื่นเลี้ยงชีพ)

[มหานรก ๘ คือ สัญชีวะ, กาฬสุตตะ, สังฆาตะ, โรรุวะ, มหาโรรุวะ, ตาปนะ, มหาตาปนะ และอเวจี

อุสสทนรก ๑๖ คือ คูถนรกเป็นต้น ๔ แห่งในประตูแต่ละด้านของมหานรก ๘ (มหานรก ๑ ขุมมีอุสสทนรก ๑๖ ขุม อุสสทนรกจึงมีทั้งหมด ๑๒๘ ขุม)]

อนึ่ง พระองค์ทรงหยั่งเห็นว่า ในบรรดากรรมเหล่านั้น กรรมนี้จักชักปฏิสนธิมาให้ กรรมนี้จักไม่ชักปฏิสนธิ เมื่อกรรมให้ปฏิสนธิแล้ว กรรมที่อ่อนกำลังจักเป็นเพียงความสุกงอมของกรรม

นอกจากนั้น เมื่อชาวบ้านทั้งหมดถวายทานร่วมกันอยู่ เจตนาของทุกคนมีอารมณ์เป็นไทยธรรม กรรมดังกล่าวของพวกเขามีสภาพต่างกันในขณะทำ บางคนย่อมไปเกิดในเทวโลก บางคนไปเกิดในมนุษยโลก พระตถาคตทรงหยั่งเห็นเขาในขณะทำนั่นแหละว่า บุคคลนี้จักไปเกิดในเทวโลก บุคคลนี้จักไปเกิดในมนุษยโลก เพราะสั่งสมกรรมโดยทำนองอย่างนี้

แม้ในคนที่เกิดในเทวโลกนั้น พระองค์ก็ทรงหยั่งเห็นว่า บุคคลนี้จักไปเกิดในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวดี บุคคลนี้จักไปเกิดในภุมเทวดา บุคคลนี้จักเกิดเป็นท้าวเทพผู้ยิ่งใหญ่ บุคคลนี้จักเกิดเป็นเทพบริวารผู้ปรนนิบัติกระทำฐานันดรที่ ๒ หรือ ๓ แก่ท้าวเทพผู้ยิ่งใหญ่นั้น

อนึ่ง พระองค์ทรงหยั่งเห็นว่า ในบรรดากรรมเหล่านั้น กรรมนี้จักชักปฏิสนธิมาให้ กรรมนี้จักไม่ชักปฏิสนธิ เมื่อกรรมให้ปฏิสนธิแล้ว กรรมที่อ่อนกำลังจักเป็นเพียงความสุกงอมของกรรม [คือ ไม่ให้ผล]

นอกจากนั้น พระองค์ทรงหยั่งเห็นว่า ในผู้ที่เจริญวิปัสสนาอยู่ บุคคลนี้จักเป็นพระอรหันต์เพราะปรารภวิปัสสนาโดยทำนองอย่างนี้ เป็นพระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน พระโสดาบันที่ชื่อว่า เอกพีชี (พระโสดาบันผู้จะเกิดเพียงชาติเดียว) โกลังโกละ (พระโสดาบันผู้จะเกิดตั้งแต่ ๒-๖ ชาติ) หรือสัตตักขัตตุปรมะ (พระโสดาบันผู้จะเกิดอีก ๗ ชาติ) บุคคลนี้จักไม่อาจบรรลุมรรคได้ จักตั้งอยู่ในวิปัสสนาที่มีอารมณ์คือสภาวธรรม บุคคลนี้จักตั้งอยู่ในปัจจยปริคคหญาณ (ญาณกำหนดเหตุปัจจัย) บุคคลนี้จักตั้งอยู่ในการกำหนดรู้รูปนาม บุคคลนี้จักตั้งอยู่ในการกำหนดรู้นาม บุคคลนี้จักกำหนดมหาภูตรูปเท่านั้น บุคคลนี้จักกำหนดอะไรไม่ได้

พระองค์ทรงหยั่งเห็นว่า แม้ในผู้ที่เจริญบริกรรมกสิณ บุคคลนี้จักตั้งอยู่ในบริกรรมเท่านั้น บุคคลนี้จักยังนิมิตให้เกิดขึ้น แต่ไม่บรรลุอัปปนา บุคคลนี้จักยังอัปปนาให้เกิดขึ้น บุคคลนี้จักบรรลุฌาน แต่ไม่บรรลุคุณธรรมพิเศษขั้นสูง (อภิญญา) บุคคลนี้จักบรรลุคุณธรรมพิเศษขั้นสูง

คำว่า อเนกธาตุ (มีธาตุอันมาก) มีรูปวิเคราะห์ว่า อเนกธาตุ คือ โลกที่มีธาตุอันได้แก่ จักขุธาตุ และปฐวีธาตุ เป็นต้น หมายความว่า มีธาตุจำนวนมาก

คำว่า โลโก (โลก) คือ โลกอันมีขันธ์และอายตนะ เป็นต้น

คำว่า จกฺขุธาตุ เป็นต้น แสดงจำนวนธาตุที่ทำให้กล่าวถึงโลกว่ามีธาตุอันมาก

ในข้อนั้น ชื่อว่า ธาตุ เพราะเป็นสภาวะ และไม่ใช่สัตว์ บุคคล

จักขุธาตุ คือ ธาตุที่เป็นจักษุนั่นแหละ

แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า กามธาตุ นี้หมายความว่า กามมี ๒ อย่าง คือ กิเลสกาม และวัตถุกาม ในฝ่ายกิเลสกาม ธาตุที่ประกอบกับกาม ชื่อว่า กามธาตุ คำนี้เป็นชื่อของกามวิตก แต่ในฝ่ายวัตถุกาม กามาวจรธรรมชื่อว่า กาม โดยลบบทหลัง [คือ เมื่อควรกล่าวว่า กามาวจร ให้ลบบทว่า อวจร]

กามธาตุ คือ ธาตุที่เป็นกามนั่นแหละ

พยาปาทธาตุ คือ ธาตุที่ประกอบด้วยความพยาบาท คำนี้เป็นชื่อของความโกรธอันมีเหตุแห่งอาฆาตวัตถุ ๑๐ เป็นอารมณ์

วิหิงสาธาตุ คือ ธาตุที่ประกอบด้วยการเบียดเบียน หมายถึง ความดำริในการเบียดเบียน

อีกนัยหนึ่ง **วิหิงสาธาตุ** คือ ธาตุที่เป็นการเบียดเบียนนั่นแหละ คำนี้เป็นชื่อของการเบียดเบียนบุคคลอื่น

[คำว่า วิหึสาธาตุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธาตุที่ประกอบด้วยการเบียดเบียน = วิหึสาปฏิสํยุตฺโต ธาตุ วิหึสาธาตุ (วิเสสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)
- ธาตุที่เป็นการเบียดเบียนนั่นแหละ = วิหึสา เอว วา ธาตุ วิหึสาธาตุ (อวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส)]

พึงทราบว่าเนกขัมมธาตุ คือ กุศลธรรมทั้งปวงมีความดำริในการออกจากกาม เป็นต้น อัพยาปาทธาตุ คือ เมตตา และอวิหิงสาธาตุ คือ ความกรุณา

คำว่า รูปธาตุ คือ รูปภพ หรือรูปธรรมทั้งปวง

คำว่า อรูปธาตุ คือ อรูปภพ หรือนามธรรมทั้งปวง

คำว่า นิโรธธาตุ คือ ความดับตัณหา

คำว่า สังขารธาตุ คือ สังขตธรรมทั้งสิ้น

คำที่เหลือรู้ได้ง่าย

นิโรธธาตุ [ความดับตัณหา], สังขารธาตุ [สังขตธรรมทั้งปวง] และนิพพานธาตุ

คำว่า นานาธาตุ คือ โลกที่มีธาตุต่างกันนานัปการ เพราะมีลักษณะต่างจากกันและกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อญฺญา จกฺขุธาตุ ยาว อญฺญา นิพฺพานธาตุ (คือ จักขุธาตุเป็นอย่างหนึ่ง รูปธาตุเป็นอย่างหนึ่ง จักขุวิญญาณธาตุเป็นอย่างหนึ่ง...นิพพานธาตุเป็นอย่างหนึ่ง)

อนึ่ง ญาณนี้ย่อมหยั่งเห็นโลกที่มีธาตุจำนวนมากและธาตุต่างกัน โดยประเภทแห่งสังขารโลกที่มีใจครองอันจำแนกเป็นจักขุธาตุ เป็นต้น ฉันใด ย่อมหยั่งเห็นธาตุดังกล่าวโดยประเภทแห่งสังขารโลกที่ไม่มีใจครอง ฉันนั้น กล่าวโดยพิสดารว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอัครสาวกทั้งสองย่อมรู้ความต่างกันของสังขารโลกที่มีใจครองได้เพียงบางส่วน มิใช่รู้โดยสิ้นเชิง แต่ไม่อาจรู้ความต่างกันของสังขารโลกที่ไม่มีใจครองได้ ส่วนพระผู้มีพระภาคทรงหยั่งเห็นธาตุจำนวนมากและธาตุต่างกันโดยประเภทแห่งสังขารโลกที่ไม่มีใจครองได้อีกด้วยอย่างนี้ว่า

- ลำต้นของต้นไม้นี้มีสีขาว ดำ เกลี้ยง หยาบ หนา มีเปลือกบาง เพราะมีธาตุอย่างนี้มาก

- ใบของต้นไม้นี้มีลักษณะอย่างนี้โดยสีและสัณฐานเป็นต้น เพราะมีธาตุอย่างนี้มาก

- ดอกของต้นไม้นี้มีสีเขียว เหลือง แดง ขาว มีกลิ่นหอม มีกลิ่นเหม็น เพราะมีธาตุอย่างนี้มาก

- ผลของต้นไม้นี้มีสัณฐานใหญ่ เล็ก ยาว กลม มีรูปทรงสวย มีรูปทรงไม่สวย เกลี้ยง หยาบ มีกลิ่นหอม มีกลิ่นเหม็น ขม หวาน เผ็ด เปรี้ยว ฝาด เพราะมีธาตุอย่างนี้มาก

- หนามของต้นไม้นี้คม ทื่อ ตรง งอ ดำ เขียว ขาว เพราะมีธาตุอย่างนี้มาก

ข้อนี้เป็นกำลังญาณของพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นพระสัพพัญญูเท่านั้นไม่ใช่กำลังญาณของบุคคลอื่น

[ในวินัยปิฎก มหาวรรค พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตน้ำผลไม้ที่ไม่สุกด้วยน้ำร้อน คือ ผสมน้ำเย็นนั่นเอง ข้อนี้พิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์ปัจจุบันว่า วิตามินซีเป็นสิ่งที่ละลายไปกับความร้อน ความร้อนจะทำให้วิตามินซีหายไป พระพุทธองค์จึงไม่ทรงอนุญาตให้ผสมน้ำผลไม้ด้วยน้ำร้อน]

[๖๐] คำว่า ยํ ยเทว ธาตุํ (สภาพใด ๆ) คือ สภาพทรามเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง

ธรรมดาว่าความพอใจเป็นอัธยาศัย ดังนั้น ความพอใจจึงดำเนินไปโดยสภาพทรามเป็นต้นของอัธยาศัย ซึ่งเป็นความตั้งใจยึดมั่นสภาพนั้นๆ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อธิมุจฺจนฺติ, ตํ ตเทว อธิฏฺฐหนฺติ อภินิวิสนฺติ (ย่อมพอใจ...ตั้งใจยึดมั่นธาตุนั้น ๆ)

ท่านกล่าวว่า เกจิ รูปาธิมุตฺตา (บางคนพอใจในรูป) เป็นต้น เพื่อแจกแจงฐานะของความพอใจ

ข้อความนั้นรู้ได้โดยง่ายนั่นแหละ

คำว่า นานาธิมุตฺติกตาญาณํ (ญาณรู้เห็นอัธยาศัยอันแตกต่างกัน) คือ ญาณรู้เห็นอัธยาศัยต่าง ๆ โดยความทราม เป็นต้น

คำว่า เต ยถาธิมุตฺตา จ ภวนฺติ (เหล่าสัตว์นั้นเป็นผู้พอใจ) หมายความว่า เหล่าสัตว์นั้นผู้พอใจในความทรามหรือประณีต เป็นผู้พอใจโดยประการใด ๆ

คำว่า ตํ ตํ กมฺมสมาทานํ สมาทิยนฺติ (ย่อมกระทำการสมาทานกรรมนั้นๆ) หมายความว่า ย่อมกระทำกรรมที่ตนควรสมาทานกระทำนั้นๆ ตามสมควรแก่ความพอใจ

พระมหากัจจายนะจะจำแนกการกระทำกรรมเหล่านั้นตามสมุฏฐาน จึงกล่าวว่า เต ฉพฺพิธํ กมฺมํ (พวกเขาย่อมกระทำกรรม ๖ ประการ) เป็นต้น

ในพากย์นั้น พึงสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า บางคนกระทำกรรมด้วยความโลภ แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า ตํ วิภชฺชมานํ (กรรมดังกล่าวจำแนกออกเป็น ๒ ประการ) หมายความว่า กรรมนั้นที่มี ๖ ประการโดยสมุฏฐาน ก็จำแนกเป็น ๒ ประการอีกโดยการดำเนินไปและการหยุดยั้ง

คำว่า ยํ โลภวเสน โทสวเสน โมหวเสน จ กมฺมํ กโรติ (กรรมที่ทำด้วยความโลภ ความโกรธ และความหลง) หมายถึง อกุศลกรรมบถ ๑๐ [กายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ มโนทุจริต ๓] ที่เป็นกรรมดำ เพราะความเศร้าหมอง และมีวิบากดำ เพราะให้ไปเกิดในอบายภูมิ

คำว่า ยํ สทฺธาวเสน กมฺมํ กโรติ (กรรมที่ทำด้วยศรัทธา) หมายถึง กุศลกรรมบถ ๑๐ ที่เป็นกรรมขาว เพราะความไม่เศร้าหมอง จึงชื่อว่า กรรมขาว และมีวิบากขาว เพราะให้ไปเกิดในสวรรค์ จึงชื่อว่า มีวิบากขาว

คำว่า ยํ โลภวเสน โทสวเสน โมหวเสน สทฺธาวเสน จ กมฺมํ กโรติ, อิทํ กณฺหสุกฺกํ (กรรมที่ทำด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง และศรัทธา เป็นกรรมดำและขาว) หมายถึง กรรมผสม

คำว่า กณฺหสุกฺกวิปากํ (มีวิบากดำและขาว) คือ มีวิบากที่เป็นทุกข์และสุข จะเห็นได้ว่าบางคนกระทำกรรมผสมแล้วไปเกิดเป็นช้างมงคลในกำเนิดดิรัจฉานเสวยสุขในปวัตติกาล บางคนแม้เกิดในราชตระกูลด้วยกุศลก็เสวยทุกข์ด้วยอกุศล

คำว่า ยํ วีริยวเสน ปญฺญาวเสน จ กมฺมํ กโรติ, อิทํ กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ (กรรมที่ทำด้วยวิริยะและปัญญา เป็นกรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว) หมายถึง เจตนาในมรรคจิต ๔ ที่กระทำความสิ้นกรรม เพราะถ้ากรรมดังกล่าวเป็นกรรมดำก็ควรให้วิบากดำ ถ้าเป็นกรรมขาวก็ควรให้วิบากที่นับเข้าในภพที่ดีงาม แต่จัดเป็นกรรมไม่ดำไม่ขาว เพราะไม่ให้วิบากทั้งสองอย่าง

ในการกระทำกรรม จำแนกได้ว่า

- กรรมอย่างแรกเป็นปฏิปทาของนักบวชอเจลกที่เสพกาม

- กรรมที่ ๒ เป็นการประพฤติพรหมจรรย์อย่างหมดจดของผู้มีกิเลสหนาแน่นที่แม้จะหลั่งน้ำตาร่ำไห้อยู่

- กรรมที่ ๓ เป็นปฏิปทาของนักบวชอเจลกที่ไม่เสพกาม

- กรรมที่ ๔ เป็นการประพฤติพรหมจรรย์ในพระศาสนาของผู้เพียบพร้อมด้วยสุขในฌานและวิปัสสนาซึ่งแม้จะไม่ได้รับปัจจัย ๔

คำว่า ยํ เอวํชาติยํ กมฺมสมาทานํ (กรรมอย่างอื่นที่มีลักษณะอย่างนี้ ก็เช่นเดียวกัน) คือ กรรมอื่นที่มีลักษณะอย่างนี้

คำว่า อิมินา ปุคฺคเลน (พระผู้มีพระภาคทรงรู้เห็นว่า การกระทำกรรมของบุคคลนี้[ผู้มีวิบากเป็นต้นเป็นเครื่องกั้น]ซึ่งเขาสั่งสมแล้ว ยังไม่ให้ผลทันที แต่ปรากฏเพื่อจะให้ผลต่อไป) เป็นต้น แสดงลักษณะความเป็นไปของญาณแห่งพระผู้มีพระภาคในผลกรรมนั้น

ในเรื่องนั้น คำว่า อุปจิตํ (สั่งสมแล้ว) หมายความว่า กระทำสั่งสมไว้ให้เป็นกรรมที่สามารถส่งผลได้

คำว่า อวิปกฺกํ (ยังไม่ให้ผลทันที) หมายความว่า ยังมีผลไม่สุกงอม

คำว่า วิปากาย ปจฺจุปฏฺฐิตํ (แต่ปรากฏเพื่อจะให้ผลต่อไป) หมายความว่า เปิดโอกาสเพื่อให้ผล

คำว่า น จ ภพฺโพ อภินิพฺพิธา คนฺตุํ (และผู้นั้นก็ไม่อาจบรรลุมรรคได้) หมายความว่า ผู้นั้นไม่อาจบรรลุมรรคญาณอันประเสริฐที่เรียกว่า อภินิพพิธา เพราะกำจัดกิเลสและกรรมได้

คำว่า ตํ ภควา น โอวทติ (พระองค์จึงไม่ทรงสั่งสอน) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงสั่งสอนบุคคลนั้นผู้ถูกหุ้มห่อด้วยเครื่องกั้นคือวิบาก โดยมีการแทงตลอดสัจจะเป็นเบื้องหน้า แต่ทรงแสดงธรรมแก่บุคคลดังกล่าวเพื่อการอบรมบ่ม[กระแสจิต] เหมือนทรงแสดงแก่พระเจ้าอชาตศัตรู เป็นต้น

คำว่า อุปจิตํ (สั่งสมไว้) หมายความว่า ปรารภเพื่อกระทำไว้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า น จ ตาว ปาริปูรึ คตํ (ยังไม่บริบูรณ์) คำนั้นแสดงความไม่แน่นอนของมิจฉัตตนิยาม (ความชั่วที่มีผลแน่นอนต่อจากจุติ)

คำว่า ปุรา ปาริปูรึ คจฺฉติ (ก่อนที่อกุศลจะบริบูรณ์) หมายความว่า ก่อนที่อกุศลจะบริบูรณ์ คือ สามารถยังผลให้สำเร็จ กล่าวคือ ก่อนจะยังความมิใช่ที่รองรับผลธรรมให้เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะเป็นความชั่วที่มีผลแน่นอนต่อจากจุติ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปุรา เวเนยฺยตฺตํ สมติกฺกมติ (ก่อนจะพ้นไปจากความเป็นเวไนยชน)

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า ปุรา อนิยตํ สมติกฺกมติ(ก่อนจะพ้นไปจากความไม่แน่นอน) มีความหมายเหมือนกัน

คำว่า อสมตฺเต แปลว่า เมื่อกรรมยังไม่บริบูรณ์ หรือบุคคลนั้นผู้ยังไม่บริบูรณ์

[๖๑] พระมหากัจจายนะแสดงอันตรายคือกรรม [ปัญจานันตริยกรรม] (กัมมันตราย) ที่ผสมกับอันตรายคือกิเลส [นิยตมิจฉาทิฏฐิ] (กิเลสันตราย) อย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า อิมสฺส จ ปุคฺคลสฺส (อนึ่ง การกระทำอกุศลอันบุคคลนี้สั่งสมไว้ ถ้าบริบูรณ์ก็จักห้ามมรรค) เป็นต้น เพื่อแสดงอันตรายคือกรรมล้วนๆ

คำนี้มีนัยตามที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

คำว่า สพฺเพสํ (กรรมทั้งปวง) คือ กรรมทั้งปวงที่กล่าวไว้ในการแสดงกำลัง[ของญาณ]นี้

คำว่า มุทุมชฺฌาธิมตฺตตา หมายความว่า ความเป็นสภาวะประณีต ปานกลาง และหยาบ โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นสภาวะประณีต ปานกลาง และหยาบของวิบากนั้น บุคคลย่อมรู้ได้ด้วยความเป็นสภาวะประณีต ปานกลาง และหยาบของกรรม

คำว่า ทิฏฺฐธมฺมเวทนียํ (กรรมให้ผลในภพปัจจุบัน) เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

คำว่า **ทิฏฐธัมมเวทนียะ** คือ ผลที่บุคคลพึงเสวยในอัตภาพนี้

คำว่า **อุปปัชชเวทนียะ** คือ ผลที่บุคคลพึงเสวยในอัตภาพที่จะเกิด คือ อัตภาพถัดไป

คำว่า **อปราปรเวทนียะ** คือ ผลที่พึงเสวยในอัตภาพอื่น คือ ในอัตภาพอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นจากอัตภาพนี้

กล่าวอธิบายว่า ในบรรดาเจตนา ๗ ดวงในชวนวิถีครั้งหนึ่ง เจตนาดวงแรกชื่อว่าทิฏฐธัมมเวทนียะ เจตนาดวงสุดท้ายชื่อว่า อุปปัชชเวทนียะ เจตนา ๕ ดวงในท่ามกลางชื่อว่า อปราปรเวทนียะ

คำว่า วิปากเวมตฺตตาญาณํ (ญาณรู้เห็นความต่างกันของวิบาก) หมายความว่าญาณหยั่งเห็นความต่างกันของวิบากตามวิบากที่แตกต่างกัน

เหตุของผลกรรมนั้น คือ ความถึงพร้อมหรือความวิบัติแห่งภพ อุปธิ (กรรมในปัจจุบัน) กาลเวลา และความเพียร

[ผลกรรมในอดีตจะให้ผลในปัจจุบันชาติได้ โดยขึ้นอยู่กับความถึงพร้อมหรือความวิบัติของภพ อุปธิ กาลเวลา และความเพียร ดังคัมภีร์ฎีกากล่าวสรุปข้อความในคัมภีร์อรรถกถาเป็นคาถาว่า

กาโลปธิปโยคานํ คติยา จ ยถารหํ
สมฺปตฺติญฺจ วิปตฺติญฺจ กมฺมมาคมฺม ปจฺจติ.[๒๑๓]

"กรรมย่อมให้ผลตามสมควร โดยอาศัยความถึงพร้อมหรือความวิบัติแห่งภพ อุปธิ กาล และความเพียร"]

อนึ่ง ความเป็นเหตุของความถึงพร้อมแห่งภพเป็นต้นนั้น พึงทราบตามพระบาลีเป็นต้นว่า

อตฺเถกจฺจานิ ปาปกานิ กมฺมสมาทานานิ คติสมฺปตฺติปฏิพาฬฺหานิ น วิปจฺจนฺติ.[๒๑๔]

"การสมาทานกรรมอันต่ำทรามบางอย่างเบียดเบียนความถึงพร้อมแห่งภพ ย่อมไม่ให้ผล"

[๖๒] พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ตถา สมาทินฺนานํ กมฺมานํ (ในบรรดากรรมที่บุคคลกระทำแล้วอย่างนั้น) เป็นต้น เพื่อประมวลแสดงฌานเป็นต้นด้วยคำว่า กมฺมสมาทาน (การสมาทานกรรม) ในนิเทศของกำลังพระญาณข้างต้น

ฌานเป็นต้นที่ดำเนินไปในกระแสจิตของพระเสกขะและปุถุชน ชื่อว่า กรรม

ในเรื่องนั้น คำว่า ตถา สมาทินฺนานํ (ในบรรดากรรมที่บุคคลกระทำแล้วอย่างนั้น) หมายความว่า ในบรรดากรรมที่บุคคลสมาทานแล้วด้วยประการต่างๆ อย่างนี้ว่า เป็นกรรมขาว มีวิบากขาว มีสุขในปัจจุบัน มีสุขเป็นวิบากต่อไป เป็นต้น

คำว่า สํกิเลส (ความเศร้าหมอง) หมายความว่า ความเศร้าหมองโดยความเป็นธรรมตรงกันข้าม

โวทาน (ความหมดจด) คือ ความบริสุทธิ์จากธรรมตรงกันข้าม

วุฏฺฐานะ (การออกจากฌาน) คือ ความหมดจดด้วยความชำนาญ [เพราะเป็นเหตุแห่งการออกจากปฐมฌานเป็นต้นแล้วบรรลุทุติยฌานเป็นต้น] และความเกิดขึ้นแห่งภวังคจิต [เพราะเมื่อเกิดภวังคจิตแล้วจึงชื่อว่าออกจากสมาบัติที่บรรลุนั้น]

คำว่า เอวํ สํกิลิสฺสติ (บุคคลย่อมเศร้าหมองอย่างนี้) เป็นต้น หมายความว่า ญาณรู้เห็นว่า ฌานเป็นต้นย่อมเศร้าหมอง ย่อมหมดจด ย่อมพ้นไปอย่างนี้ ชื่อว่า อนาวรณญาณ (ญาณไม่มีสิ่งใดขัดขวาง) ของพระผู้มีพระภาค ไม่มีสิ่งใดขัดขวางญาณนั้นได้

ท่านปรารภคำว่า กติ ฌานานิ (ฌานมีกี่ประเภท) เพื่อแจกแจงฌานเป็นต้น

คำว่า จตฺตาริ ฌานานิ (ฌานมี ๔) หมายถึง รูปฌานโดยจตุกกนัย (นัยที่นับฌาน ๔)

คำว่า เอกาทส (วิโมกข์ ๑๑ ประการ) กล่าวไว้โดยจำแนกเป็นวิโมกข์ ๘ ด้วยคำว่า รูปี รูปานิ ปสฺสติ (ผู้มีรูปมองเห็นรูปภายใน) เป็นต้น และสุญญตวิโมกข์เป็นต้น ๓

คำว่า อฏฺฐ (มี ๘ ประการ) คือ วิโมกข์ ๘ ยกเว้นโลกุตตรวิโมกข์

คำว่า สตฺต (มี ๗ ประการ) คือ วิโมกข์ ๗ ยกเว้นนิโรธสมาบัติ

คำว่า ตโย (มี ๓ ประการ) คือ สุญญตวิโมกข์เป็นต้น ๓ ตามสุตตันตนัย

คำว่า เทฺว (มี ๒ ประการ) คือ วิโมกข์ที่เหลือ ๒ เพราะไม่มีอนิมิตตวิโมกข์ตามอภิธรรมนัย

อนึ่ง พึงทราบความต่างกันในเรื่องนี้ ดังต่อไปนี้

วิโมกข์ ๗ ตามลำดับ ชื่อว่า วิโมกข์ เพราะพ้นจากธรรมตรงกันข้ามด้วยการข่มไว้ในขณะบรรลุ และน้อมไปในอารมณ์

นิโรธสมาบัติชื่อว่า อปคมวิโมกข์ (วิโมกข์ที่พ้นจากสัญญาและเวทนา) เพราะพ้นไปจากสัญญาและเวทนาโดยสิ้นเชิง

โลกุตตรธรรมชื่อว่า วิโมกข์ เพราะพ้นไปจากกิเลสที่ถูกมรรคนั้นๆ ละได้เด็ดขาด

ในสมาธิทั้งหลาย สมาธิที่มีวิตกและวิจาร คือ สมาธิในปฐมฌานตามจตุกกนัยและปัญจกนัย

สมาธิที่ไม่มีวิตกมีวิจาร คือ สมาธิในทุติยฌานตามปัญจกนัย

สมาธิที่ไม่มีวิตกและวิจาร คือ สมาธิในฌานที่เหลือตามจตุกกนัยและปัญจกนัย

ในสมาบัติทั้งหลาย สมาบัติ ๘ ตามลำดับได้ชื่อว่า สมาธิ และสมาบัติ เพราะปรากฏความตั้งมั่นแห่งจิต แต่นิโรธสมาบัติไม่ได้ชื่อว่า สมาธิ เพราะไม่มีความตั้งมั่นแห่งจิต

คำว่า สญฺญาสมาปตฺติ (การเข้าฌานประกอบด้วยสัญญา) เป็นต้น ได้กล่าวมาแล้วนั่นแหละ

คำว่า หานภาคิโย สมาธิ (สมาธิที่มีในฝ่ายเสื่อม) หมายความว่า ความมีในฝ่ายเสื่อมของสมาธิในปฐมฌานเป็นต้น คือ การแล่นไปในกามคุณเป็นต้นแห่งสัญญาและมนสิการของผู้ที่ออกจากปฐมฌานเป็นต้นที่ยังไม่ช่ำชอง

พึงประกอบข้อความนี้โดยเนื่องด้วยทุติยฌานเป็นต้น เพราะท่านกล่าวว่า ปฐมชฺฌานสฺส กามราคพฺยาปาทา สํกิเลโส (ความเศร้าหมองของปฐมฌานเป็นกามราคะและพยาบาท)

[คัมภีร์เนตตินิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๘๐) อธิบายว่า กามราคะและพยาบาทเป็นความเศร้าหมองของปฐมฌาน ที่จริงแล้วปฐมฌานสมาธิที่มีในฝ่ายเสื่อมไม่ใช่ความเศร้าหมองด้วยตนเอง แต่สมาธิดังกล่าวไม่เป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่สมาธิในฌานขั้นสูง ดังนั้น สมาธิในฌานขั้นต่ำที่มีในฝ่ายเสื่อมจึงเป็นความเศร้าหมองของสมาธิในฌานขั้นสูง กล่าวคือ

- ปฐมฌานสมาธิที่มีในฝ่ายเสื่อมเป็นความเศร้าหมองของทุติยฌาน
- ทุติยฌานสมาธิที่มีในฝ่ายเสื่อมเป็นความเศร้าหมองของตติยฌาน
- ตติยฌานสมาธิที่มีในฝ่ายเสื่อมเป็นความเศร้าหมองของจตุตถฌาน]

คำว่า กุกฺกุฏํ คือ ความมีฌานนั้นเป็นยอด โดยมุ่งหน้าสู่ความไม่รังเกียจในการเสื่อมฌาน

คำว่า กุกฺกุฏฌายี (ผู้เพ่งฌานเล็กน้อย) กล่าวถึงฌานโดยปุคคลาธิฏฐาน ความหมายก็คือ ปฐมฌานและทุติยฌาน ๒ อย่าง กล่าวคือ บุคคลใดยังปฐมฌานหรือทุติยฌานให้เกิดขึ้นแล้วถึงความเกียจคร้านว่าพอละเพียงฌานเท่านี้ ไม่พยายามต่อไป ฌานทั้ง ๔ นั้นของเขาได้ชื่อว่า กุกฺกุฏฌาน (ฌานเล็กน้อย) ผู้ถึงพร้อมด้วยฌานนั้นได้ชื่อว่า กุกฺกุฏฌายี (ผู้เพ่งฌานเล็กน้อย)

ในฌานดังกล่าว ฌาน ๒ อย่างแรกกล่าวไว้โดยความเศร้าหมอง เพราะอยู่ใกล้ข้าศึกที่มีกำลัง และไม่มีในฝ่ายเจริญ ส่วนฌาน ๒ อย่างอื่นกล่าวไว้โดยความหมดจด เพราะมีข้าศึกอ่อนกำลังเมื่อไม่มีในฝ่ายเจริญ

คำว่า วิเสสภาคิโย สมาธิ (สมาธิที่มีในฝ่ายเจริญ) หมายความว่า การแล่นไปสู่ทุติยฌานเป็นต้นแห่งสัญญาและมนสิการของผู้ที่ออกจากปฐมฌานเป็นต้นที่ช่ำชอง

ความหมดจดแห่งความช่ำชอง และความเกิดขึ้นแห่งภวังคจิต ได้ชื่อว่า วุฏฐานะ (การออกจากฌาน) โดยแท้จริงแล้ว ฌานต้นๆ ที่ช่ำชองย่อมเป็นปทัฏฐานแก่ฌานเบื้องบนๆ ดังนั้น ความหมดจด[แห่งความช่ำชอง]จึงเรียกว่า วุฏฐานะ การออกจากฌานทั้งหมดโดยเนื่องด้วยภวังค์ ชื่อว่า วุฏฐานะ ดังนั้น ภวังค์และความหมดจด[แห่งความช่ำชอง]จึงเรียกว่า วุฏฐานะ

อนึ่ง การออกจากสมาบัติย่อมมีตามกาลที่กำหนดไว้โดยความเป็นผู้ชำชองในการออกจากฌาน ดังนั้น ความฉลาดในการออกจากสมาบัติจึงได้ชื่อว่า วุฏฐานะ ในเรื่องนี้

[๖๓] คำว่า ตสฺเสว สมาธิสฺส (สมาธินั้น) คือ สมาธิที่กล่าวไว้โดยความเป็นฌานเป็นต้นในนิเทศของกำลังญาณข้างต้นนั้น

คำว่า ปริวารา แปลว่า เครื่องอุปถัมภ์

คำว่า อินฺทฺริยานิ (อินทรีย์) คือ อินทรีย์อันได้แก่ ศรัทธา สติ และปัญญา

คำว่า พลานิ (พละ) คือ พละเหล่านั้นกับด้วยหิริและโอตตัปปะ

การกล่าวถึงวิริยะโดยเฉพาะ มีประโยชน์เพื่อแสดงว่าวิริยะมีอุปการะมากแก่พละ เพราะศรัทธาเป็นต้นไม่อาจถูกธรรมตรงกันข้ามทำให้หวั่นไหวด้วยแรงอุปถัมภ์ของวิริยะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วีริยวเสน พลานิ ภวนฺติ (เป็นพละด้วยอำนาจของวิริยะ)

คำว่า เตสํ คือ อินทรีย์ทั้งหลาย

คำว่า มุทุมชฺฌาธิมตฺตตา (ความมีอินทรีย์อ่อน ปานกลาง หรือแก่กล้า) หมายความว่า อินทรีย์ที่ไม่ปรากฏชัด ชื่อว่า อินทรีย์อ่อน อินทรีย์ที่ไม่ปรากฏชัดมากนัก ชื่อว่า อินทรีย์ปานกลาง อินทรีย์ที่ปรากฏชัดมีกำลัง ชื่อว่า อินทรีย์แก่กล้า

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า ตตฺถ ภควา (ในเรื่องนั้น พระผู้มีพระภาคย่อมตรัสสอนบุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้าด้วยโอวาทย่อ) เพื่อแสดงว่า เทศนาของพระผู้มีพระภาคดำเนินไปโดยคล้อยตามอินทรีย์ของเวไนยชน

ในพากย์นั้น คำว่า สํขิตฺตวิตฺถาเรน แปลว่า ด้วยคำอธิบายข้อความย่อ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สํขิตฺเตน (ด้วยโอวาทย่อ) หมายความว่า ด้วยการกล่าวโดยย่อเท่านั้น

คำว่า สํขิตฺตวิตฺถาเรน แปลว่า ด้วยโอวาทย่อและพิสดาร

คำว่า วิตฺถาเรน (ด้วยโอวาทพิสดาร) คือ ด้วยอุเทศ นิเทศ และปฏินิเทศ

คำว่า มุทุกํ (อ่อนโยน) หมายความว่า กระทำไม่ให้สะดุ้งโดยคุกคามด้วยภัยในอบายและภัยในวัฏฏะเป็นต้น

คำว่า มุทุติกฺขํ แปลว่า ไม่แก่กล้านัก หมายความว่า กระทำไม่ให้สะดุ้งโดยก่อให้เกิดความสังเวชด้วยสังเวควัตถุ [คือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ทุกข์ในอบาย ทุกข์ที่มีวัฏฏะเป็นเหตุในอดีต ทุกข์ที่มีวัฏฏะเป็นเหตุในอนาคต และทุกข์ที่มีการแสวงหาอาหารเป็นเหตุในปัจจุบัน]

คำว่า สมถํ อุปทิสติ (ทรงแนะนำสมถะ) หมายความว่า ทรงแนะนำโดยกระทำสมถะให้เป็นหลักสำคัญ ความหมายก็คือ มิได้กระทำวิปัสสนาให้เป็นหลักเหมือนสมถะ เพราะไม่มีการแทงตลอดสัจจะด้วยสมถะอย่างเดียว

คำว่า สมถวิปสฺสนํ คือ สมถะและวิปัสสนาที่มีหน้าที่เสมอกัน

คำว่า วิปสฺสนํ (วิปัสสนา) แสดงถึงวิปัสสนาเป็นหลักสำคัญ

อนึ่ง ผู้มีอินทรีย์แก่กล้าจัดเป็นอุคฆฏิตัญญูเป็นต้นในเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ติกฺขินฺทฺริยสฺส นิสฺสรณํ อุปทิสติ (แสดงนิสสรณะแก่บุคคลผู้มีอินทรีย์แก่กล้า)

คำว่า ยํ เอตฺถ ญาณํ (ญาณรู้เห็นโดยสิ้นเชิงด้วยเหตุอันสมควรโดยพลันในเรื่องนี้) พึงเชื่อมโยงข้อความว่า ญาณรู้เห็นอินทรีย์โดยความอ่อน ปานกลาง และแก่กล้าในเรื่องนี้ ชื่อว่า อินทริยปโรปริยัตตเวมัตตตาญาณ (ญาณรู้เห็นความต่างกันในความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์) ในสัตว์เหล่าอื่น ในบุคคลเหล่าอื่น

ท่านกล่าวว่า อยํ อิมํ ภูมึ (บุคคลนี้ได้เข้าถึงภาวะและการอบรมอย่างนี้) เป็นต้น เพื่อแสดงลักษณะเป็นไปของญาณนั้น

ในพากย์นั้น คำว่า อยํ อิมํ ภูมึ ภาวนญฺจ คโต (บุคคลนี้ได้เข้าถึงภาวะและการอบรมอย่างนี้) หมายความว่า บุคคลนี้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงอยู่ และจักเข้าถึงความเศร้าหมอง การบำเพ็ญบุญ ความหมดจด และภวังค์อย่างนี้ เพราะไม่ประสงค์จะระบุกาลเวลา ดังคำว่า ทุทฺธํ (น้ำนมอันบุคคลรีดไว้)

[คำว่า คต สำเร็จรูปมาจาก คมุ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ต ปัจจัย ลง ต ปัจจัยในกาลทั้ง ๓ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๕๗) ว่า พุธคมาทิตฺเถ กตฺตริ (เมื่ออรรถของ พุธ ธาตุและ คมุ ธาตุเป็นต้นปรากฏอยู่ ให้ลง ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) ดังคำว่า ชิโน (พระชินเจ้า) หมายถึง

พระพุทธเจ้าในอดีตผู้ชนะมารแล้ว พระพุทธเจ้าในปัจจุบันผู้ชนะมารอยู่ และพระพุทธเจ้าในอนาคตผู้จักชนะมาร โดยเป็นคำกลางๆ ที่ไม่ระบุอดีตกาล ปัจจุบันกาล และอนาคตกาล เรื่องนี้ต่างจากบทที่ลง ต ปัจจัยในอดีตกาลเป็นส่วนใหญ่ด้วยสูตรว่า อตีเต ตตวนฺตุตาวี (ลง ต, ตวนฺตุ และ ตาวี ปัจจัยในอดีตกาล) ดังคำว่า คโต (ไปแล้ว)

คำว่า ทุทฺธ สำเร็จรูปมาจาก ทุห ธาตุ (โทหเน = รีด) + ต ปัจจัย ลง ต ปัจจัยในกาลทั้ง ๓ ด้วยการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ตามมา คือ อตีเต ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๕๖) ว่า ภาวกมฺเมสุ ต (เมื่อปรากฏอดีตกาล ลง ต ปัจจัยท้ายธาตุในภาววาจกและกรรมวาจก) ดู ปทรูปสิทธิมัญชรี สูตร ๖๒๒]

คำว่า อิมาย เวลาย แปลว่า ในเวลานี้

คำว่า อิมาย อนุสาสนิยา (ด้วยคำสอนนั้น) คือ ด้วยคำสอนที่ต่างกันโดยความอ่อนโยน ปานกลาง และแก่กล้า

คำว่า เอวํธาตุโก (มีสภาวะอย่างนี้) หมายความว่า มีอัธยาศัยอย่างนี้ มีความพอใจอย่างนี้โดยความทรามเป็นต้น

คำว่า อยญฺจสฺส อาสโย (ข้อนี้เป็นอาสยะของบุคคลนั้น) ข้อนี้เป็นความคุ้นเคยของบุคคลนี้ อันจำแนกเป็นสัสสตทิฏฐิ อุจเฉททิฏฐิ อนุโลมิกาขันติ [วิปัสสนาญาณ] หรือยถาภูตญาณ [กัมมสกตาญาณ] โดยแท้จริงแล้ว อาสยะนี้มี ๔ ประเภทโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อาสยะ คือ ที่อาศัยของเหล่าสัตว์

พระผู้มีพระภาคทรงทราบอาสยะของเหล่าสัตว์นี้ จึงทราบมิจฉาทิฏฐิ[ทั้งสอง] วิปัสสนาญาณ และกัมมสกตาญาณของสัตว์เหล่านั้นแม้ในขณะที่ยังไม่เกิดขึ้น สมจริงดังคำกล่าวว่า

กามํ เสวนฺตญฺเญว ชานาติ 'อยํ ปุคฺคโล กามครุโก กามาสโย กามาธิมุตฺโต'ติ. กามํ เสวนฺตญฺเญว ชานาติ 'อยํ ปุคฺคโล เนกฺขมฺมครุโก เนกฺขมฺมาสโย เนกฺขมฺมาธิมุตฺโต'ติ. เนกฺขมฺมํ เสวนฺตญฺเญว ชานาติ, พฺยาปาทํ, อพฺยาปาทํ, ถินมิทฺธํ, อาโลกสญฺญํ เสวนฺตญฺเญว ชานาติ 'อยํ ปุคฺคโล ถินมิทฺธครุโก ถินมิทฺธาสโย ถินมิทฺธาธิมุตฺโตติ.[๒๑๕]

“พระผู้มีพระภาคทรงทราบผู้เสพกามว่า ‘บุคคลนี้เป็นผู้หนักในกาม ชอบกาม น้อมไปในกาม’ ทราบผู้เสพกามว่า ‘บุคคลนี้เป็นผู้หนักในการออกจากกาม ชอบการออกจากกาม น้อมไปในการออกจากกาม’ ทราบผู้เสพการออกจากกาม...ผู้เสพพยาบาท...ผู้เสพความไม่พยาบาท...ผู้เสพถีนมิทธะ...ผู้เสพอาโลกสัญญาว่า ‘บุคคลนี้เป็นผู้หนักในถีนมิทธะ ชอบถีนมิทธะ น้อมไปในถีนมิทธะ’”

คำว่า อยํ อนุสโย (ข้อนี้เป็นอนุสัยของบุคคลนั้น) หมายความว่า ข้อนี้เป็นกิเลสมีกามราคะเป็นต้นที่นอนเนื่องอยู่อันบุคคลนั้นยังมิได้ขจัดไป โดยแท้จริงแล้ว กิเลสที่มีกำลังซึ่งยังมิได้ขจัดไป ชื่อว่า อนุสัย

คำว่า ปรสตฺตานํ (สัตว์เหล่าอื่น) คือ สัตว์ที่ระบุถึง

คำว่า ปรปุคฺคลานํ (บุคคลเหล่าอื่น) คือ สัตว์อื่นจากนั้น หมายถึง เหล่าสัตว์ที่ทราม

อีกนัยหนึ่ง บททั้งสองนี้มีความหมายเหมือนกัน ตรัสไว้สองอย่างโดยคล้อยตามเวไนยชน

คำว่า อินฺทฺริยปโรปริยตฺตเวมตฺตตาญาณํ (ญาณรู้เห็นความต่างกันในความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์) พึงทราบการจำแนกบท ดังนี้

คำว่า ปโรปริยัตตะ คือ ความยิ่งและหย่อน โดยแปลง อ อักษรเป็น โอ อักษร

คำว่า ปโรปริยัตตเวมัตตตา คือ ความต่างกันในความยิ่งและหย่อน

คำว่า อินทริยปโรปริยัตตเวมัตตตาญาณ คือ ญาณรู้เห็นความต่างกันในความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น

ในเรื่องนั้น คำว่า ยํ (ญาณใด) คือ ญาณใดของพระผู้มีพระภาคที่ดำเนินไปด้วยการตามระลึกรู้กระแสรูปนามที่เคยอยู่มาก่อนเป็นอเนกประการ

พึงสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า ญาณนี้เป็นกำลังของพระตถาคตข้อที่ ๘

คำว่า อเนกวิหิตํ (เป็นอเนกประการ) หมายความว่า มีประการอันมาก หรือให้เป็นไปด้วยประการอันมาก

[คำว่า อเนกวิหิต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มีประการอันมาก = อเนโก วิหิโต อสฺสาติ อเนกวิหิโต (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส วิหิต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ประการ)

- ให้เป็นไปด้วยประการอันมาก = อเนเกหิ ปกาเรหิ วิหิโต อเนกวิหิโต (ตติยาตัปปุริส-สมาส วิหิต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ให้เป็นไป)]

คำว่า ปุพฺเพนิวาสํ (กระแสรูปนามที่เคยอยู่มาก่อน) คือ กระแสรูปนามที่เคยอยู่มาก่อนในภพนั้นๆ เริ่มตั้งแต่ภพก่อนถัดมาที่ต้องการตามระลึกได้ของตนและผู้อื่น

คำว่า อนุสฺสรติ (ตามระลึก) หมายความว่า ตามระลึกโดยลำดับชาติอย่างนี้ว่า พระองค์ย่อมทรงตามระลึกถึงชาติหนึ่งบ้าง ๒ ชาติบ้าง หรือสักแต่ระลึก หมายความว่า ทรงระลึกได้เมื่อน้อมจิตไปเท่านั้น เพราะพระผู้มีพระภาคไม่ต้องทำการบริกรรม[ด้วยการเข้าฌานจนบรรลุอภิญญาแล้วจึงอธิษฐานให้เห็น] ทรงระลึกได้เมื่อเพียงใคร่ครวญเท่านั้น [เพราะพระญาณเป็นไปเนื่องด้วยความต้องการ]

[คำว่า อนุสฺสรติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ตามระลึก = อนุ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ตาม (อนุคมน)

- สักแต่ระลึก = อนุ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า สักแต่ (อวธารณ)]

คำว่า เสยฺยถิทํ เป็นบทนิบาตในอรรถแสดงประเภทที่ปรารภไว้ [แปลว่า คือ]

คำว่า เอกมฺปิ ชาตึ (ชาติหนึ่ง) คือ กระแสขันธ์หนึ่งที่นับเข้าในภพหนึ่ง ซึ่งมีปฏิสนธิเป็นหนต้น มีจุติเป็นหนปลาย

คำว่า เทฺวปิ ชาติโย (๒ ชาติ) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง คำว่า อเนเกปิ สํวฏฺฏกปฺเป (หลายสังวัฏฏกัปบ้าง) เป็นต้น พึงทราบความหมายดังต่อไปนี้

สังวัฏฏกัป คือ กัปที่เสื่อม

วิวัฏฏกัป คือ กัปที่เจริญ

ในเรื่องนั้น ท่านถือเอาสังวัฏฏฐายีกัปด้วยสังวัฏฏกัป เพราะมีสังวัฏฏกัปเป็นมูล และถือเอาวิวัฏฏฐายีกัปด้วยวิวัฏฏกัป เมื่อเป็นดังนี้ก็ถือเอากัปทั้งหมดนั้นที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว กปฺปสฺส อสงฺเขฺยยานิ. กตมานิ จตฺตาริ. สํวฏฺโฏ สํวฏฺฏฏฺฐายี วิวฏฺโฏ วิวฏฺฏฏฺฐายี.[๒๑๖]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อสงไขยกัปมี ๔ อย่างเหล่านี้ อสงไขยกัป ๔ คืออะไร คือ สังวัฏฏกัป สังวัฏฏฐายีกัป วิวัฏฏกัป และวิวัฏฏฐายีกัป”

คำว่า อมุตฺราสึ (เราอยู่ในภพโน้น) หมายความว่า เราอยู่ในสังวัฏฏกัปโน้น หรือในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือหมู่สัตว์โน้น

คำว่า เอวํนาโม (มีชื่ออย่างนี้) คือ ชื่อว่า ติสสะ หรือผุสสะ

คำว่า เอวํโคตฺโต (มีโคตรอย่างนี้) คือ ชื่อว่า ภัคควะ หรือโคตมะ

คำว่า เอวํวณฺโณ (มีผิวพรรณอย่างนี้) คือ เป็นคนผิวขาว หรือผิวสีทอง

คำว่า เอวมาหาโร (มีอาหารอย่างนี้) คือ มีข้าวสาลี เนื้อ และข้าวสุกเป็นอาหาร หรือบริโภคผลไม้ที่หล่นเอง

คำว่า เอวํสุขทุกฺขปฺปฏิสํเวที (มีการเสวยสุขและทุกข์อย่างนี้) หมายความว่า มีการเสวยสุขและทุกข์ทางกายและใจ หรือจำแนกเป็นสิ่งที่อิงกามคุณและไม่อิงกามคุณโดยประการต่างๆ

คำว่า เอวมายุปริยนฺโต (มีกำหนดอายุอย่างนี้) หมายความว่า มีอายุสูงสุดร้อยปีเป็นขอบเขต หรือมีอายุสูงสุด ๘๔,๐๐๐ กัปเป็นขอบเขตอย่างนี้

คำว่า โส ตโต จุโต อมุตฺร อุทปาทึ (เรานั้นเคลื่อนจากภพนั้นแล้วไปเกิดในภพโน้น) หมายความว่า เรานั้นเคลื่อนจากภพนั้นหรือจากหมู่สัตว์นั้นแล้วไปเกิดในหมู่สัตว์โน้นอีก หรือได้เกิดขึ้นในภพหรือหมู่สัตว์นั้น

คำว่า เอวํนาโม (มีชื่ออย่างนี้) เป็นต้น ได้กล่าวเนื้อความไว้แล้วนั่นแหละ

[๖๔] คำว่า ทิพฺเพน เป็นต้น มีความหมายดังนี้

ชื่อว่า **ทิพพะ** เพราะเหมือนกับจักษุทิพย์ ความจริงแล้วจักขุประสาทของเหล่าเทวดาอันเกิดขึ้นด้วยสุจริตกรรม ไม่ถูกรบกวนด้วยดี เสลด และเอ็นเป็นต้น จึงสามารถรับเอาอารมณ์ที่อยู่ไกลได้ เพราะพ้นไปจากสิ่งที่รบกวน[คือกิเลส] แม้ญาณจักษุนี้ที่เกิดจากกำลังแห่งการเจริญความเพียรก็เช่นเดียวกัน ดังนั้น จึงชื่อว่า ทิพพะ เพราะเหมือนกับจักษุทิพย์

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ทิพพะ** เพราะได้รับด้วยอำนาจของทิพพวิหาร [คือ รูปฌาน ๔]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ทิพพะ** เพราะอาศัยทิพพวิหาร [คือ เกิดจากการเจริญรูปฌาน ๔]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ทิพพะ** เพราะมีความรุ่งโรจน์อันใหญ่หลวงด้วยการกำหนดแสงสว่าง

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **ทิพพะ** เพราะมีความเป็นไปกว้างขวางด้วยการเห็นรูปที่อยู่ภายนอกผนัง เป็นต้น

ข้อความทั้งหมดนั้นพึงทราบโดยคล้อยตามคัมภีร์ไวยากรณ์

[คำว่า ทิพฺพจกฺขุ มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- จักษุที่เหมือนกับจักษุทิพย์ = ทิวิ ภวนฺติ ทิพฺพํ, ทิพฺพํ วิยาติ ทิพฺพํ (คำแรกลง ณฺย ปัจจัยใน ภว ตัทธิต คำหลังลง อ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)
- จักษุที่ได้รับด้วยทิพพวิหาร = ทิพฺเพน ปฏิลทฺธํ ทิพฺพํ (ลง ณ ปัจจัยใน ปฏิลทฺธ ตัทธิต)
- จักษุที่อาศัยทิพพวิหาร = ทิพฺพํ สนฺนิสฺสิตํ ทิพฺพํ (ลง ณ ปัจจัยใน สนฺนิสฺสิต ตัทธิต)
- จักษุที่รุ่งโรจน์ = ทิพฺพติ โชตตีติ ทิพฺพํ (ทิวุ ธาตุในอรรถว่า รุ่งโรจน์ ลง ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- จักษุที่เป็นไป[กว้างขวาง] = ทิพฺพติ ปวตฺตตีติ ทิพฺพํ (ทิวุ ธาตุในอรรถว่า เป็นไป ลง ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ทิพฺพ แล้ว ให้เชื่อมสมาสกับ จกฺขุ ว่า ทิพฺพํ จ ตํ จกฺขุ จาติ ทิพฺพจกฺขุ มีคำแปลตามนัยข้างต้น

คำว่า ทิพฺพ ตามสามนัยแรกเป็นบทตัทธิต สองนัยหลังเป็นบทกิตก์ มาจาก ทิวุ ธาตุซึ่งมีความหมายหลายอย่าง ดังคัมภีร์ธาตุบาลีชื่อธาตวัตถสังคหะกล่าวว่า

ทิวุ กีฬาวิชิคีสา- พฺยวหารชุติตฺถุติ-
คติกนฺติสตฺตีสุ ทิ จุ ปีฬาปริกูชเน.[๒๑๗]

“ทิวุ ธาตุ ทิวาทิคณะ ใช้ในความหมายว่า เล่น อยากชนะ ซื้อขาย รุ่งโรจน์ สรรเสริญ ไป ชอบ และสามารถ

ทิวุ ธาตุ จุราทิณะ ใช้ในความหมายว่า บีบคั้น และขัน”

อนึ่ง คัมภีร์ธาตุสันสกฤตชื่อปาณินิธาตุปาฐะ (ข้อ ๑๑๐๗) แสดงความหมายของ ทิวุ ธาตุ ว่า ทิวุ กฺรีฑาวิชิคีษาวฺยวหารทฺยุติสฺตุติโมทมทสฺวปฺนกานฺติคติษุ (ทิวุ ธาตุ ใช้ในความหมายว่า เล่น อยากชนะ ซื้อขาย รุ่งโรจน์ สรรเสริญ ร่าเริง มัวเมา ฝัน ชอบ และไป)]

ชื่อว่า **จักษุ** เพราะเป็นสิ่งที่เห็นได้

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **จักษุ** เพราะเหมือนจักษุด้วยการกระทำหน้าที่ของจักษุ

[จักษุนั้น]ชื่อว่า **บริสุทธิ์** เพราะเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิด้วยการเห็นจุติและปฏิสนธิ โดยแท้จริงแล้ว บุคคลใดเห็นจุติอย่างเดียว ไม่เห็นปฏิสนธิ เขาย่อมถือเอาอุจเฉททิฏฐิ ส่วนบุคคลใดเห็นปฏิสนธิอย่างเดียว ไม่เห็นจุติ เขาย่อมถือเอาความเห็นผิดว่าเหล่าสัตว์ใหม่ๆ เกิดขึ้น แต่บุคคลใดเห็นทั้งสองอย่าง เขาย่อมล่วงพ้นความเห็นผิดทั้งสอง ดังนั้น ความเห็นดังกล่าวของเขาจึงเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิ และพระผู้มีพระภาคก็ทรงเห็นทั้งสองอย่างนั้น ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้[ในพากย์ต้น]ว่า “[จักษุนั้น]ชื่อว่า บริสุทธิ์ เพราะเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิด้วยการเห็นจุติและปฏิสนธิ”

อีกนัยหนึ่ง [จักษุนั้น]ชื่อว่า **บริสุทธิ์** เพราะปราศจากเครื่องเศร้าหมอง ๑๑ ประการ สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

“โส โข อหํ อนุรุทฺธา ‘วิจิกิจฺฉา จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลโส’ติ อิติ วิทิตฺวา วิจิกิจฺฉํ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสํ ปชหึ. ‘อมนสิกาโร จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลโส, ถินมิทฺธํ, ฉมฺภิตตฺตํ, อุปฺปิลํ, ทุฏฺฐุลฺลํ, อจฺจารทฺธวีริยํ, อติลีนวีริยํ, อภิชปฺปา, นานตฺตสญฺญา, อตินิชฺฌายิตตฺตํ รูปานํ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลโส’ติ อิติ วิทิตฺวา อตินิชฺฌายิตตฺตํ รูปานํ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสํ ปชหินฺ”ติ เอวมาทิ.[๒๑๘]

“ดูกรอนุรุทธ เรานั้นรู้ว่า วิจิกิจฉาเป็นเครื่องเกาะจิตให้เศร้าหมอง จึงละวิจิกิจฉาตัวเกาะจิตให้เศร้าหมองเสียได้ รู้ว่าอมนสิการ...ถีนมิทธะ...ความหวาดกลัว...ความตื่นเต้น...ความชั่วหยาบ....ความเพียรที่ปรารภเกินไป....ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป....ตัณหา....ความสำคัญสภาวะว่าต่างกัน...ลักษณะที่เพ่งเล็งรูปเกินไปเป็นเครื่องเกาะจิตให้เศร้าหมอง จึงละลักษณะที่เพ่งเล็งรูปเกินไปตัวเกาะจิตให้เศร้าหมองเสียได้

โดยประการดังนี้ จักษุนั้นชื่อว่า บริสุทธิ์ เพราะปราศจากเครื่องเศร้าหมอง ๑๑ ประการ

[จักษุนั้น]ชื่อว่า ล่วงพ้นจักษุของมนุษย์ เพราะเห็นรูปล่วงพ้นวิสัยของมนุษย์

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ล่วงพ้นจักษุของมนุษย์ เพราะล่วงพ้นมังสจักษุ (ตาเนื้อ) [พระผู้มีพระภาคย่อมทรงรู้เห็น]ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ล่วงพ้นจักษุของมนุษย์

คำว่า สตฺเต ปสฺสติ (ทรงรู้เห็นเหล่าสัตว์) หมายความว่า ทรงเห็น คือ แลดูเหล่าสัตว์เหมือนบุคคลหนึ่งมองดูอีกบุคคลหนึ่งด้วยตาเนื้อ

คำว่า จวมาเน อุปปชฺชมาเน (ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด) นี้หมายความว่า บุคคลไม่อาจรู้เห็นเหล่าสัตว์ในขณะกำลังจุติและปฏิสนธิด้วยทิพยจักษุได้ [เพราะขณะปัจจุบันเป็นเวลาเล็กน้อย] แต่ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด หมายถึง ผู้ที่ใกล้จะจุติจักจุติในกาลนี้ และผู้ถือปฏิสนธิแล้วเพิ่งเกิดขึ้นในกาลนี้ [พระผู้มีพระภาคย่อมทรงรู้เห็น]เหล่าสัตว์นั้นผู้กำลังจุติ กำลังเกิด อย่างนี้

[ข้อความข้างต้นหมายความว่า คำว่า จวมาเน อุปปชฺชมาเน (ผู้กำลังจุติ กำลังเกิด) เป็นสำนวนทางภาษาที่กล่าวถึงจุติที่เป็นอนาคตและปฏิสนธิที่เป็นอดีตว่ากำลังปรากฏอยู่ เพราะใกล้กับ

ปัจจุบัน ตามหลักภาษาอนุญาตให้กล่าวถึงอดีตและอนาคตที่อยู่ใกล้ปัจจุบันว่าเป็นปัจจุบันได้ ในปทรูปสิทธิปกรณ์ได้กล่าวถึงปัจจุบันโดยอ้อม ๓ ประเภท คือ

๑. ปัจจุบันใกล้อดีต (อตีตสมีปปัจจุบัน) เช่น กุโต นุ ตฺวํ อาคจฺฉสิ (ท่านมาจากที่ไหนหรือ)

๒. ปัจจุบันใกล้อนาคต (อนาคตสมีปปัจจุบัน) เช่น กุหึ คจฺฉสิ (ท่านจะไปที่ไหน)

๓. ปัจจุบันมองหากาลที่กำลังเกิดขึ้นในอดีตกาล (ตังกาลาเปกขปัจจุบัน, ตังกาลวจนิจฉา) เช่น ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ (พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ใกล้กรุงสาวัตถี), คจฺฉามิ อมฺพเรตทา (ในกาลนั้นเราไปบนท้องฟ้า) ในตัวอย่างหลังนี้พระศาสดาตรัสเล่าเรื่องในอดีตตอนที่เป็นสุเมธดาบส

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์นั้นว่า

ปจฺจุปฺปนฺนสมีเปปิ ตพฺโพหารูปจารโต
วตฺตมานา อตีเตปิ ตํกาลวจนิจฺฉยา.[๒๑๙]

ลงวัตตมานาวิภัตติใน[อดีตกิริยาและอนาคตกิริยา]ซึ่งใกล้ปัจจุบัน โดยยกชื่อของปัจจุบันนั้น[ไว้ในอดีตและอนาคต] ลงวัตตมานาวิภัตติแม้ในอดีตกิริยา[มาก ๆ] ด้วยความปรารถนาเพื่อกล่าวกาล[ที่กำลังเกิดขึ้น]ในอดีตกาลนั้น]

คำว่า หีเน (เลว) คือ ผู้ทราม คือ เสื่อมโดยชาติ สกุล และสมบัติอันทราม เป็นต้น เพราะประกอบด้วยผลของโมหะ

คำว่า ปณีเต (ประณีต) คือ ผู้ตรงกันข้ามกับบุคคลข้างต้น เพราะประกอบด้วยผลของอโมหะ

คำว่า สุวณฺเณ (มีผิวพรรณดี) คือ ผู้เพียบพร้อมด้วยผิวพรรณที่น่ารักใคร่พอใจ เพราะประกอบด้วยผลของอโทสะ

คำว่า ทุพฺพณฺเณ (มีผิวพรรณทราม) คือ ผู้เพียบพร้อมด้วยผิวพรรณที่ไม่น่ารักใคร่พอใจ เพราะประกอบด้วยผลของโทสะ

ความหมายก็คือ ผู้มีรูปงาม หรือผู้มีรูปทราม

คำว่า สุคเต แปลว่า ผู้ไปสู่สุคติ หรือผู้มั่งคั่งมีทรัพย์มาก เพราะประกอบด้วยผลของอโลภะ

คำว่า ทุคฺคเต แปลว่า ผู้ไปสู่ทุคติ หรือผู้ยากจนมีข้าวน้ำและอาหารน้อย เพราะประกอบด้วยผลของโลภะ

คำว่า ยถากมฺมูปเค (ซึ่งเป็นไปตามกรรม) หมายความว่า ซึ่งเป็นไปตามกรรมที่ตนได้สั่งสมไว้นั้นๆ

ในเรื่องนั้น บทที่กล่าวในตอนต้นว่า จวมาเน (ผู้กำลังจุติ) เป็นต้น กล่าวถึงหน้าที่ของทิพยจักษุ ส่วนบทหลังนี้กล่าวถึงหน้าที่ของยถากัมมูปคญาณ

อนึ่ง ยถากัมมูปคญาณและอนาคตังสญาณมีทิพยจักษุญาณเป็นบาท ย่อมสำเร็จพร้อมกับทิพยจักษุญาณโดยแท้ [เพราะญาณทั้งสองนั้นเป็นญาณบริวารของทิพยจักษุญาณ]

คำว่า กายทุจฺจริเตน (กายทุจริต) เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

ทุจริต คือ ความประพฤติชั่ว

อีกนัยหนึ่ง **ทุจริต** คือ ความประพฤติเสียหาย (ทุฏฺฐํ) เพราะเป็นความบูดเน่าด้วยกิเลส

[คำว่า ทุจฺจริต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความประพฤติชั่ว = ทุฏฺฐุ จริตํ ทุจฺจริตํ (ปาทิบุรพบท กรรมธารยสมาส, ทุฏฺฐุ เป็นนิบาต)

- ความประพฤติเสียหาย = ทุฏฺฐํ จริตํ ทุจฺจริตํ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส, ทุฏฺฐํ เป็นกิตก์ มาจาก ทุส ธาตุ อปฺปีติมฺหิ = ไม่พอใจ + ต ปัจจัย)]

กายทุจริต คือ ความประพฤติชั่วทางกาย

อีกนัยหนึ่ง **กายทุจริต** คือ ความประพฤติชั่วที่เกิดจากกาย

[คำว่า กายทุจฺจริต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความประพฤติชั่วทางกาย = กาเยน ทุจฺจริตํ กายทุจฺจริตํ (ตติยาตัปปุริสสมาส)

- ความประพฤติชั่วที่เกิดจากกาย = กายโต ปวตฺตํ ทุจฺจริตํ กายทุจฺจริตํ (มัชเฌโลปีปัญจมีตัปปุริสสมาส)]

พึงทราบว่าวจีทุจริตและมโนทุจริตก็เช่นเดียวกัน

คำว่า สมนฺนาคตา แปลว่า ประกอบ

คำว่า อริยานํ อุปวาทกา (ติเตียนพระอริยเจ้า) หมายความว่า ด่า คือ ตำหนิพระอริยเจ้ามีพระพุทธเจ้าเป็นต้นแม้โดยที่สุดเป็นคฤหัสถ์พระโสดาบัน ด้วยอันติมวัตถุ (อาบัติปาราชิก) หรือด้วยการทำให้เสื่อมเสียชื่อเสียง

คำว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิกา (มีความเห็นผิด) หมายความว่า มีความเห็นแปรปรวน

คำว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา (ยึดมั่นในกรรมที่มีความเห็นผิดเป็นเหตุ) หมายความว่า ผู้มีกรรมต่างๆ ที่ตนยึดมั่นอันมีความเห็นผิดเป็นเหตุ และผู้ชักชวนบุคคลอื่นในกายกรรมเป็นต้นที่มีความเห็นผิดเป็นเหตุ

[คำว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้มีกรรมอันตนยึดมั่นด้วยความเห็นผิด = สมาทิยนฺตีติ สมาทานานิ, กมฺมานิ สมาทานานิ เอเตสนฺติ กมฺมสมาทานา, มิจฺฉาทิฏฺฐิยา กมฺมสมาทานา มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา (สมาทาน = สํ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- ผู้ยังบุคคลอื่นให้ยึดมั่นกรรมด้วยความเห็นผิด = กมฺมานิ สมาทเปนฺตีติ กมฺมสมาทานา, มิจฺฉาทิฏฺฐิยา กมฺมสมาทานา มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา (สมาทาน = สํ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ในข้อนั้น เมื่อถือเอาอริยูปวาทและมิจฉาทิฏฐิด้วยศัพท์ว่าวจีทุจริตและมโนทุจริตแล้ว การกล่าวถึงอริยูปวาทและมิจฉาทิฏฐิทั้งสองนั้นอีก มีประโยชน์เพื่อแสดงว่าทั้งสองอย่างมีโทษอันใหญ่หลวง โดยแท้จริงแล้ว อริยูปวาทมีโทษอันใหญ่หลวงเสมอกับอนันตริยกรรมสมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

เสยฺยถาปิ สาริปุตฺต ภิกฺขุ สีลสมฺปนฺโน สมาธิสมฺปนฺโน ปญฺญาสมฺปนฺโน ทิฏฺเฐว ธมฺเม อญฺญํ อาราเธยฺย, เอวํสมฺปทมิทํ สาริปุตฺต วทามิ ตํ วาจํ อปฺปหาย ตํ จิตฺตํ อปฺปหาย ตํ ทิฏฺฐึ อปฺปฏินิสฺสชฺชิตฺวา ยถาภตํ นิกฺขิตฺโต เอวํ นิรเยติ.[๒๒๐]

"ดูกรสารีบุตร ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ และปัญญา ย่อมยังอรหัตผลให้สำเร็จได้ในปัจจุบันชาติ ฉันใด ตถาคตกล่าวข้อนี้ว่ามีอุปไมยฉันนั้น บุคคลนั้นผู้ไม่ละถ้อยคำนั้น ไม่ละจิตนั้น ไม่สละความเห็นนั้น ย่อมไปเกิดในนรกเหมือนของที่บุคคลนำมาคว่ำไว้"

[ความปรากฏของอรหัตตผลย่อมมีต่อจากอรหัตตมรรคแน่นอน ฉันใด ผู้ที่ว่าร้ายพระอริยะก็ตกนรกแน่นอน ฉันนั้น]

อนึ่ง สิ่งอื่นที่มีโทษอันใหญ่หลวงกว่ามิจฉาทิฏฐิย่อมไม่มี [เพราะทำสิ่งที่เป็นโทษทั้งหมดและทำลายประโยชน์สุขทั้งหมด] สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ เอวํ มหาสาวชฺชตรํ, ยถยิทํ ภิกฺขเว มิจฺฉาทิฏฺฐิ. มิจฺฉาทิฏฺฐิปรมานิ ภิกฺขเว วชฺชานี"ติ.[๒๒๑]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งมีโทษอันใหญ่หลวงยิ่งอย่างนี้เหมือนจิตนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษทั้งหลายมีมิจฉาทิฏฐิเป็นอย่างยิ่ง"

คำว่า กายสฺส เภทา (เพราะกายพินาศ) หมายความว่า เพราะการสละอุปาทินนขันธ์ (ขันธ์ที่ถูกกรรมและกิเลสยึดไว้โดยความเป็นผลของตน = ขันธ์ที่เป็นผลของกรรมและกิเลส)

คำว่า ปรํ มรณา (หลังจากตาย) หมายความว่า ในการถือเอาขันธ์ที่เกิดขึ้นต่อจากความตายนั้น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า กายสฺส เภทา (เพราะกายพินาศ) หมายความว่า เพราะการตัดชีวิตินทรีย์

คำว่า ปรํ มรณา (หลังจากตาย) หมายความว่า ในกาลถัดจากจุติ

คำว่า อปายํ (อันปราศจากสุข) เป็นต้นทั้งหมด เป็นคำไวพจน์ของนรก เพราะนรกได้ชื่อว่า

- อปายะ (ที่ปราศจากบุญ) เพราะไม่มีบุญที่รู้กันว่าเป็นกุศลอันเป็นเหตุแห่งสวรรค์และพระนิพพาน หรืออปายะ (ที่ปราศจากความไพบูลย์) เพราะไม่มีความไพบูลย์แห่งสุข

- ทุคคติ (ที่ตั้งแห่งทุกข์) เพราะเป็นที่ตั้งของความทุกข์ หรือทุคคติ (คติเกิดจากกรรมชั่ว) เพราะเป็นภพที่เกิดจากกรรมชั่ว เนื่องจากมีโทสะมาก

- วินิปาตะ (ที่พินาศตกไป) เพราะเป็นที่พินาศตกไปของผู้กระทำกรรมชั่ว

- นิรยะ (นรก) เพราะเป็นที่ปราศจากความพอใจที่ได้ชื่อว่าความรื่นรมย์

[คำว่า อปาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ที่ปราศจากบุญ = อยโต อเปโต อปาโย (ปัญจมีตัปปุริสสมาส มาจาก อย + อเปต)

- ที่ปราศจากความไพบูลย์ = อายโต อเปโต อปาโย (ปัญจมีตัปปุริสสมาส มาจาก อาย + อเปต)

คำว่า ทุคฺคติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ที่ตั้งแห่งทุกข์ = ทุกฺขสฺส คติ ทุคฺคติ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- คติเกิดจากกรรมชั่ว = ทุฏฺเฐน กมฺมุนา นิพฺพตฺตา คติ ทุคฺคติ (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส]

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อปาย แสดงถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เพราะกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานเป็นที่ปราศจากสุข เนื่องจากพ้นไปจากสุคติภูมิ แต่ไม่ใช่ที่ตั้งแห่งทุกข์ เพราะมีพญานาคเป็นต้นที่ทรงอานุภาพมาก

คำว่า ทุคฺคติ แสดงถึงที่อยู่ของเปรต เพราะเป็นที่ปราศจากสุขและเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เนื่องจากพ้นไปจากสุคติภูมิ และเป็นที่ดำรงอยู่แห่งทุกข์ แต่ไม่ใช่ที่พินาศตกไป เพราะบุคคลจำพวกอสูรไม่ใช่ผู้ที่พินาศตกไป โดยแท้จริงแล้ว แม้วิมานย่อมเกิดขึ้นแก่เปรตผู้มีฤทธิ์มาก

คำว่า วินิปาต แสดงถึงอสุรกาย เพราะเป็นที่ปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ และเรียกว่า วินิปาตะ เพราะตกไปจากกองสุข

คำว่า นิรย แสดงถึงนรกมีประการต่างๆ เช่น นรกอเวจี เป็นต้น

คำว่า อุปปนฺนา แปลว่า เข้าถึง ความหมายก็คือ เกิดในภพเหล่านั้น

พึงทราบฝ่ายกุศลโดยตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวมาแล้ว

[ตามนัยแรก คำว่า อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ (นรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไป) เป็นคำไวพจน์ของนรก โดยสามคำแรกเป็นบทขยาย (วิเสสนะ) ส่วนบทหลังเป็นบทที่ถูกขยาย (วิเสสยะ) ตามนัยหลังหมายถึงอบายภูมิทั้ง ๔ คือ

- อปาย หมายถึง กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน
- ทุคฺคติ หมายถึง ที่อยู่ของเปรต (เปตติวิสัย)
- วินิปาต หมายถึง อสุรกาย
- นิรย หมายถึง นรก]

มีข้อพิเศษดังนี้ คือ คำว่า สุคติ ในที่นี้รวมถึงภพของมนุษย์อีกด้วย ส่วนคำว่า สวรรค์ หมายถึงภพของเทวดาเท่านั้น

ในเรื่องนั้น มีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

สุคติ คือ ภพที่ดี

สวรรค์ คือ สถานที่ดีเลิศด้วยอารมณ์มีรูปเป็นต้น

สุคติโลกสวรรค์ทั้งหมดนั้นชื่อว่า **โลก** เพราะเป็นสิ่งที่พินาศแตกดับไป

คำว่า อมุกาย กปฺปโกฏิยํ อุปจิตํ (บุคคลนี้ได้กระทำสั่งสมกรรมอย่างนี้ไว้ในโกฏิกัปโน้น) แสดงประมวลหน้าที่ของกำลังญาณที่ ๘ และที่ ๙ ว่า บุคคลนี้เกิดในอบายหรือสวรรค์ในบัดนี้หรือในอนาคตด้วยกรรมนั้น

แม้คำว่า กปฺปสตสหสฺเส วา (หรือในแสนกัป) เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อิมานิ ภควโต เทฺว ญาณานิ (ญาณทั้งสองเหล่านี้ของพระผู้มีพระภาค)

คำว่า นิหโต มาโร โพธิมูเล (ทรงขจัดมาร ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์) หมายความว่า ทรงขจัดกิเลสมารในที่ใกล้ควงไม้โพธิ์

คำว่า อิทํ ภควโต ทสมํ พลํ (การขจัดกิเลสมารนี้เป็นกำลังของพระตถาคตที่ ๑๐) หมายความว่า การขจัดคือทำลายกิเลสมารนี้เป็นกำลังของพระตถาคตที่ ๑๐ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สพฺพาสวปริกฺขยํ ญาณํ (ญาณรู้เห็นความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งปวง)

อนึ่ง เมื่อใดพระผู้มีพระภาคทรงขจัดอาสวะทั้งหมดและความคุ้นเคยด้วยอรหัตตมรรค เมื่อนั้นทรงได้ชื่อว่าบรรลุสัพพัญญุตญาณแล้ว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยํ สพฺพญฺญุตา ปตฺตา (พระผู้มีพระภาคทรงบรรลุความเป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวง) เป็นต้น

ข้อที่กล่าวมานี้เป็นถ้อยคำที่มีเนื้อความพ้องกันของอาจารย์ทั้งหลายในเรื่องนี้ แต่ปรวาที (ผู้มีความเห็นอย่างอื่น, พระในนิกายมหายาน) กล่าวว่า “ขึ้นชื่อว่าทสพลญาณไม่มีโดยเฉพาะ ญาณนี้เป็นประเภทของพระสัพพัญญุตญาณนั่นแหละ [คือจัดว่าเป็นพระสัพพัญญุตญาณ]เพราะพระมหากัจจายนะกล่าวว่า สพฺพญฺญุตา ปตฺตา วิทิตา สพฺพธมฺมา (พระผู้มีพระภาคทรงบรรลุความเป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวง ทรงแทงตลอดธรรมทั้งสิ้น)”

บัณฑิตไม่พึงทราบเหมือนอย่างนั้น เพราะทสพลญาณแตกต่างจากพระสัพพัญญุตญาณ เนื่องจากทสพลญาณหยั่งรู้หน้าที่ของตนอย่างเดียว แต่พระสัพพัญญุตญาณหยั่งรู้หน้าที่ของตนและเรื่องอื่นจากนั้น อธิบายได้ว่า ในทสพลญาณทั้งหลายพึงทราบว่า :-

- ญาณที่ ๑ หยั่งรู้เหตุและเรื่องที่มิใช่เหตุ
- ญาณที่ ๒ หยั่งรู้ขอบเขตของกรรม
- ญาณที่ ๓ หยั่งรู้ความต่างกันของธาตุ
- ญาณที่ ๔ หยั่งรู้การน้อมไปในอัธยาศัย
- ญาณที่ ๕ หยั่งรู้ความต่างกันของกรรมและวิบาก
- ญาณที่ ๖ หยั่งรู้ฌานเป็นต้นและความเศร้าหมองของฌานเป็นต้นนั้น
- ญาณที่ ๗ หยั่งรู้ความอ่อนหรือแก่กล้าของอินทรีย์
- ญาณที่ ๘ หยั่งรู้กระแสขันธ์ที่เคยอยู่มาในภพก่อน
- ญาณที่ ๙ หยั่งรู้จุติและปฏิสนธิของเหล่าสัตว์
- ญาณที่ ๑๐ หยั่งรู้การกำหนดสัจจะ

ส่วนพระสัพพัญญุตญาณย่อมหยั่งรู้เรื่องที่พึงรู้ด้วยญาณเหล่านั้น และเรื่องอื่นยิ่งไปกว่านั้น แต่ไม่ทำหน้าที่ทั้งหมดของญาณเหล่านั้น เพราะไม่อาจเป็นฌานบรรลุอัปปนาได้ ไม่อาจแสดงฤทธิ์ได้ และไม่อาจเป็นมรรคขจัดกิเลสได้

อนึ่ง พึงถามปรวาทีอย่างนี้ว่า “ขึ้นชื่อว่า ทสพลญาณนี้เป็นญาณที่มีวิตกและวิจาร ญาณที่ไม่มีวิตกมีวิจาร ญาณที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจาร กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกิยะ หรือโลกุตตระ” ปรวาทีผู้รู้อยู่จักตอบว่า “ญาณ ๗ ตามลำดับ เป็นญาณที่มีวิตกและวิจาร ญาณสองอย่างหลังจากนั้นไม่มีทั้งวิตกและวิจาร ส่วนอาสวักขยญาณเป็นญาณที่มีวิตกและวิจารบ้าง ไม่มีวิตกมีวิจารบ้าง ไม่มีทั้งวิตกและวิจารบ้าง” นอกจากนั้น เขาจักตอบว่า “ญาณ ๗ ตามลำดับเป็นกามาวจร ญาณสองอื่นจากนั้นเป็นรูปาวจร ญาณสุดท้ายหนึ่งอย่างเป็นโลกุตตระ” แต่พระสัพพัญญุตญาณเป็นญาณที่มีวิตกและวิจาร กามาวจร และโลกิยะ พึงสรุปในเรื่องนี้อย่างนี้

จบ คำอธิบายวิจยหารสัมปาตะ

---

๓. ยุตติหารสัมปาตวรรณนา

(คำอธิบายยุตติหารสัมปาตะ)

[๖๕] พระมหากัจจายนะอธิบายการประมวลวิจยหาระด้วยนัยต่างๆ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ปรารภคำว่า ตตฺถ กตโม ยุตฺติหารสมฺปาโต (การประมวลยุตติหาระในเรื่องนั้น คือ อะไร) เป็นต้น เพื่อแสดงการประมวลยุตติหาระเป็นต้น

ในพากย์นั้น เนื้อความแห่งบทในคาถาว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส (เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต) ได้อธิบายไว้แล้ว

คำว่า รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร ภวิสฺสตีติ ยุชฺชติ (สัมมาสังกัปปะจักเป็นอารมณ์ของภิกษุผู้รักษาจิตนั้น ย่อมสมควร) หมายความว่า เมื่อบุคคลปิดทวารอันมีใจเป็นที่ ๖ ด้วยไม้กลอนคือสติอยู่ มิจฉาสังกัปปะมีกามวิตกเป็นต้นย่อมไม่ได้โอกาสเกิดขึ้น ฉะนั้น สัมมาสังกัปปะมีเนกขัมมวิตกเป็นต้นจักเป็นอารมณ์ คือ ที่ดำเนินไปของภิกษุนั้น ข้อความนี้ย่อมสมควร ความหมายก็คือ ย่อมสืบต่อ คือ เทียบเคียง กล่าวคือ เสมอกับความเหมาะสม

คำว่า สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร สมฺมาทิฏฺฐิ ภวิสฺสติ (บุคคลผู้มีความดำริชอบเป็นโคจร จักเป็นผู้มีความเห็นชอบ) เป็นต้น หมายความว่า บุคคลผู้มีความดำริชอบเป็นโคจรตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว จักเป็นผู้มีความเห็นชอบโดยดำริไม่แปรปรวน ผู้อบรมวิปัสสนาญาณที่เรียกว่าสัมมาทิฏฐิอยู่ จักแทงตลอดความเกิดดับของขันธ์ ๕ ด้วยมรรคญาณอย่างชัดเจน และผู้แทงตลอดอยู่อย่างนั้นจักละภพและคติทั้งปวงที่เรียกว่า ทุคติ ได้ เพราะมีสภาวะเป็นทุกข์ หลังจากนั้นจักล่วงพ้นภัยในทุคติภูมิและในสังสารวัฏทั้งหมดได้ข้อความทั้งหมดนี้ย่อมสมควรโดยแท้

จบ คำอธิบายยุตติหารสัมปาตะ

---

๔. ปทัฏฐานหารสัมปาตวรรณนา

(คำอธิบายปทัฏฐานหารสัมปาตะ)

[๖๖] การสำรวมทวารในอินทรีย์เป็นเหตุใกล้แก่ความเพียบพร้อมแห่งสุจริต เหมือนความดำริที่กระทำไว้ดีแล้วเป็นเหตุใกล้แก่ความถึงพร้อมของตน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า รกฺขิต-จิตฺตสฺสาติ ติณฺณํ สุจริตานํ ปทฏฺฐานํ (คำว่า รกฺขิตจิตฺตสฺส นี้เป็นปทัฏฐานแก่สุจริต ๓) หมายความว่า คำว่า รกฺขิตจิตฺตสฺส (ภิกษุพึงเป็นผู้รักษาจิต) นี้เป็นเหตุใกล้แก่สุจริต ๓

ผู้เจริญเนกขัมมสังกัปปะเป็นต้นโดยมากย่อมละนิวรณ์มีกามฉันทะเป็นต้นได้ง่าย ดังนั้น เนกขัมมสังกัปปะเป็นต้นจึงเป็นเหตุใกล้แก่สมถะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมฺมาสงฺกปฺปโคจโรติ สมถสฺส ปทฏฺฐานํ (คำว่า สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร นี้เป็นปทัฏฐานแก่สมถะ)

บุคคลผู้ตั้งอยู่ในกัมมสกตาสัมมาทิฏฐิและสัมมาทิฏฐิที่รู้เห็นรูปนามและปัจจัย เมื่อเห็นสังสารทุกข์ที่เนื่องด้วยตนและผู้อื่นอยู่ ย่อมปรารภวิปัสสนาที่เป็นหนทางข้ามสังสาร-ทุกข์นั้น ดังนั้น สัมมาทิฏฐิจึงเป็นเหตุเกิดของวิปัสสนาโดยพิเศษ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมฺมาทิฏฺฐิ-ปุเรกฺขาโรติ วิปสฺสนาย ปทฏฺฐานํ (คำว่า สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร นี้เป็นปทัฏฐานแก่วิปัสสนา)

ผู้ขวนขวายในการรู้เห็นความเกิดดับย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม [โสดาปัตติมรรค] ดังนั้น การรู้เห็นความเกิดดับนั้นจึงเป็นเหตุให้บรรลุปฐมมรรค ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ญตฺวาน อุทยพฺพยนฺติ ทสฺสนภูมิยา ปทฏฺฐานํ (คำว่า ญตฺวาน อุทยพฺพยํ นี้เป็นปทัฏฐานแก่ทัสสน-ภูมิ)

การครอบงำถีนมิทธะด้วยการใส่ใจอาโลกสัญญาเป็นต้นเป็นเหตุใกล้แก่วิริยะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ถินมิทฺธาภิภู ภิกฺขูติ วีริยสฺส ปทฏฺฐานํ (คำว่า ถินมิทฺธาภิภู ภิกฺขุ นี้ เป็นปทัฏฐานแก่วิริยะ)

แม้การละกิเลสและภาวนาจะเกิดพร้อมกันในขณะบรรลุมรรคญาณอันประเสริฐ เพราะประสงค์ถึงการรู้แจ้งในขณะเดียวกัน แต่เมื่อไม่มีการละธรรมที่ควรละ ความเต็มเปี่ยม

แห่งภาวนาย่อมมีไม่ได้ ฉะนั้นจึงกล่าวถึงภาวนาให้เหมือนมีการละเป็นเหตุว่า สพฺพา ทุคฺคติโย ชเหติ ภาวนาย ปทฏฺฐานํ (คำว่า สพฺพา ทุคฺคติโย ชเห นี้เป็นปทัฏฐานแก่ภาวนา)

อีกนัยหนึ่ง พระดำรัสว่า สพฺพา ทุคฺคติโย ชเห (พึงละทุคติทั้งปวงได้) ของพระผู้มีพระภาคนี้ เป็นคำแสดงอานิสงส์เพื่อก่อให้เกิดความอุตสาหะแก่ผู้ปฏิบัติธรรมทั้งหลาย ดังนั้น จึงเป็นเหตุเกิดของภาวนาโดยพิเศษ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สพฺพา...ปทฏฺฐานํ (คำว่า สพฺพา ทุคฺคติโย ชเห นี้เป็นปทัฏฐานแก่ภาวนา)

จบ คำอธิบายปทัฏฐานหารสัมปาตะ

---

๕. ลักขณหารสัมปาตวรรณนา

(คำอธิบายลักขณหารสัมปาตะ)

[๖๗] การสำรวมทวารในอินทรีย์เป็นสติสังวร และบุคคลเป็นผู้มากไปด้วยเนกขัมม-วิตกเป็นต้นด้วยกำลังแห่งสติ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโรติ อิทํ สตินฺทฺริยํ (คำว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร นี้เป็นสตินทรีย์)

ความหมายของพากย์นั้นว่า ความเป็นผู้มีความดำริชอบเป็นโคจรในคำว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโรติ อิทํ สตินฺทฺริยํ และในความเป็นผู้รักษาจิต ชื่อว่า สตินทรีย์ โดยการณูปจาระ (สำนวนที่กล่าวถึงเหตุคือความดำริชอบ แต่มุ่งให้หมายถึงผลคือสติ)

คำว่า คหิตานิ ภวนฺติ ปญฺจินฺทฺริยานิ (อินทรีย์ ๕ ก็เป็นอันถือเอาแล้ว) หมายความว่า เป็นอันถือเอาแล้ว เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันด้วยลักษณะของอินทรีย์ และการน้อมไปสู่ความหลุดพ้น

คำว่า คหิโต ภวติ (อริยมรรคมีองค์ ๘ ก็เป็นอันถือเอาแล้ว) หมายความว่า การถือเอาตามลักษณะของมรรครู้ได้ง่าย ดังนั้น ท่านจึงไม่กล่าวถึงข้อความนั้น แล้วกล่าวว่า สมฺมาทิฏฺฐิโต หิ สมฺมาสงฺกปฺโป ปภวติ (เพราะสัมมาสังกัปปะเกิดจากสัมมาทิฏฐิ) เป็นต้น เพื่อแสดงการถือเอาโดยเหตุ

ท่านกล่าวว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ ก็เป็นอันถือเอาแล้วเพราะการถือเอาสัมมาทิฏฐินั้น แล้วกล่าวถึงวิมุตติและวิมุตติญาณทัสสนะอีกด้วย

จบ คำอธิบายลักขณหารสัมปาตะ

---

๖. จตุพยูหหารสัมปาตวรรณนา

(คำอธิบายจตุพยูหหารสัมปาตะ)

[๖๘] คำว่า รักขิตะ คือ สภาวะที่บุคคลรักษา ข้อนี้เป็นรูปวิเคราะห์โดยเนื่องด้วยบท

อนึ่ง รูปวิเคราะห์เป็นอันกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยบทด้วยการกล่าวถึงรูปวิเคราะห์โดยเนื่องด้วยอรรถ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า รกฺขิตํ ปริปาลียตีติ เอสา นิรุตฺติ (มีรูปวิเคราะห์นี้ว่า ชื่อว่า รักขิตะ เพราะเป็นสภาวะที่บุคคลรักษา)

อิติ ศัพท์ในคำว่า ปริปาลียติ นั้นมีความหมายเหมือน อาทิ (เป็นต้น) หรือเป็นไปในความหมายว่า ปการะ (อย่าง) จึงกล่าวถึงข้อความว่า มีรูปวิเคราะห์อย่างนี้เป็นต้น หรือมีรูปวิเคราะห์อย่างนี้ ดังนั้น จึงควรทราบรูปวิเคราะห์[อื่น]โดยนัยเป็นต้นว่า

- จินฺเตตีติ จิตฺตํ (จิต คือ สภาวะรู้อารมณ์)
- อตฺตโน สนฺตานํ จิโนตีติ จิตฺตํ (จิต คือ สภาวะสั่งสมกระแสของตน)
- ปจฺจเยหิ จิตนฺติ จิตฺตํ (จิต คือ สภาวะที่ถูกปัจจัยสั่งสม)
- จิตฺตวิจิตฺตฏฺเฐน จิตฺตํ (จิต คือ สภาวะวิจิตร)
- จิตฺตกรณฏฺเฐน จิตฺตํ (จิต คือ สภาวะกระทำให้วิจิตร)
- สมฺมา สงฺกปฺเปตีติ สมฺมาสงฺกปฺโป (สัมมาสังกัปปะ คือ สภาวะดำริโดยชอบ)

คำว่า อยํ เอตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย (อะไรเป็นความมุ่งหมายในเรื่องนี้ของพระผู้มีพระภาค) หมายความว่า อะไรเป็นความมุ่งหมายในเรื่องนี้ของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสถึงการสำรวมอินทรีย์เป็นต้นและการละทุคติด้วยคำว่า รกฺขิตจิตฺโต อสฺส (พึงเป็นผู้รักษาจิต)

คำว่า โกกาลิโก หิ (พระโกกาลิกะยังจิตให้ประทุษร้ายในพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานเถระแล้วไปเกิดในนรกมหาปทุมะ) เป็นต้น แสดงเหตุของการแสดงธรรม

หิ ศัพท์ในพากย์นั้นเป็นไปในอรรถเหตุ ความหมายก็คือ พระโกกาลิกะยังจิตให้ประทุษร้ายในอัครสาวก เพราะความมิได้รักษาจิต จึงเกิดขึ้นในปทุมนรก ดังนั้น ผู้ประสงค์จะละทุคติจึงควรเป็นผู้รักษาจิต พระผู้มีพระภาคทรงประกอบด้วยจิตที่มีสติเป็นเครื่องรักษา จึงละทุคติทั้งปวงได้

คำว่า สุตฺตมฺหิ วุตฺตํ สติยา จิตฺตํ รกฺขิตพฺพํ (ดังพระพุทธดำรัสในพระสูตรว่า 'บุคคลพึงรักษาจิตด้วยสติ') แสดงการเชื่อมโยงพระสูตร

จบ คำอธิบายจตุพยูหหารสัมปาตะ

---

๗. อาวัฏฏหารสัมปาตวรรณนา

(คำอธิบายอาวัฏฏหารสัมปาตะ)

[๖๙] ผู้เจริญเนกขัมมสังกัปปะชื่อว่าผู้รักษาจิตจากกิเลสตามสมควรด้วยการตั้งจิตหรือสมาธิไว้ในหีบจิตที่เรียกว่าความมีอารมณ์เดียวของจิต (จิตเตกัคคตา) ที่ได้รับด้วยอำนาจของกสิณหรือเมตตาเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโรติ อยํ สมโถ (คำว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส สมฺมาสงฺกปฺปโคจโร เป็นสมถะ)

วิปัสสนามีปัญญาเป็นประธาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโรติ อยํ วิปสฺสนา (คำว่า สมฺมาทิฏฺฐิปุเรกฺขาโร เป็นวิปัสสนา)

เมื่อกำหนดรู้ทุกขสัจด้วยอริยมรรคแล้ว การรู้เห็นความเกิดดับจึงแก่กล้า ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ญตฺวาน อุทยพฺพยนฺติ ทุกฺขปริญฺญา (คำว่า ญตฺวาน อุทยพฺพยํ เป็นการกำหนดรู้ทุกข์) โดยแท้จริงแล้ว คำว่า ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพํ ตํ นิโรธธมฺมํ (สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีสภาพเกิดขึ้น สิ่งทั้งหมดนั้นมีสภาพดับไป) แสดงความเป็นไปของมรรคญาณ

คำว่า อิมานิ จตฺตาริ สจฺจานิ (ทั้งหมดนี้เป็นอริยสัจ ๔) กล่าวลงท้ายการเวียนไปโดยความเป็นสัจธรรม ๔

ในเรื่องนั้นพึงทราบว่า การเวียนไปโดยความเป็นธรรมตรงกันข้าม ย่อมมีด้วยการตั้งสัจจะสองอย่างแรก ส่วนการเวียนไปโดยความเป็นธรรมเสมอกัน ย่อมมีโดยเนื่องด้วยสัจจะหลัง

จบ คำอธิบายอาวัฏฏหารสัมปาตะ

---

๘. วิภัตติหารสัมปาตวรรณนา

(คำอธิบายวิภัตติหารสัมปาตะ)

[๗๐] คำว่า กุสลปกฺโข กุสลปกฺเขน นิทฺทิสิตพฺโพ (ธรรมฝ่ายกุศล พึงแสดงโดยฝ่ายกุศล) หมายความว่า คำว่า รกฺขิตจิตฺตสฺส (พึงเป็นผู้รักษาจิต) เป็นสติสังวรที่จำแนกเป็น ๖ ตามทวารตั้งแต่การสำรวมจักขุทวารจนถึงการสำรวมมโนทวาร

สัมมาสังกัปปะมี ๓ คือ เนกขัมมสังกัปปะ (ความดำริในการออกจากกาม คือความดำริในกุศลทั้งปวง) อัพยาปาทสังกัปปะ (ความดำริในการไม่พยาบาท คือ เมตตา) และอวิหิงสาสังกัปปะ (ความดำริในการไม่เบียดเบียน คือ กรุณา)

สัมมาทิฏฐิมี ๘ คือ ความรู้ในทุกข์...ความรู้ในเหตุของสังขารเป็นต้นนั้นและผลที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุ

อุทยัพพยญาณมี ๕๐ คือ รูปเกิดเพราะอวิชชาเกิด...แม้เมื่อหยั่งเห็นลักษณะแปรปรวนย่อมรู้เห็นความดับไปของวิญญาณขันธ์ [ฝ่ายเกิด ๒๕ ฝ่ายดับ ๒๕]

การครอบงำถีนมิทธะ มี ๔ ด้วยอำนาจมรรค ๔

ในเรื่องนั้น สติสังวรมี ๒ โดยจำแนกเป็นโลกิยะและโลกุตตระ

สติสังวรฝ่ายโลกิยะ เป็นกามาวจรอย่างเดียว ส่วนสติสังวรฝ่ายโลกุตตระมี ๒ โดยจำแนกเป็นทัสสนะ (โสดาปัตติมรรค) และภาวนา (มรรคขั้นสูง ๓)

อนึ่ง สติสังวรแต่ละอย่างในเรื่องนี้มี ๔ โดยจำแนกเป็นสติปัฏฐาน ๔

แม้สัมมาสังกัปปะเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

มีข้อแตกต่างกันดังนี้ คือ พึงนำออกแสดงสัมมาสังกัปปะว่าเป็นรูปาวจรบ้างโดยความเป็นปฐมฌาน

การจำแนกปทัฏฐาน พึงกล่าวตามนัยที่แสดงไว้ในการประมวลปทัฏฐานหาระ

การไม่สำรวมในฝ่ายอกุศล มี ๘ คือ การไม่สำรวมทางตา...การไม่สำรวมทางกาย การไม่สำรวมโจปนกาย (ร่างกายที่เคลื่อนไหว เช่น การหักข้อมือ การหักข้อเท้า) การไม่สำรวมทางวาจา และการไม่สำรวมทางใจ

มิจฉาสังกัปปะ ๓ คือ กามวิตก (ความดำริในกาม) เป็นต้น

อัญญาณะ ๘ คือ ความไม่รู้ในทุกข์ เป็นต้น

พึงทราบมิจฉาทิฏฐิ ๖๒ โดยฝ่ายตรงกันข้ามกับสัมมาทิฏฐิ ๖๒

ถีนมิทธะ ๕ โดยวิสัยแห่งความเกิดขึ้น[ในอกุศลสสังขาริกจิต ๕ ดวง]

พึงทราบการจำแนกในฝ่ายอกุศลโดยประการอย่างนี้

จบ คำอธิบายวิภัตติหารสัมปาตะ

---

๙. ปริวัตตนหารสัมปาตวรรณนา

(คำอธิบายปริวัตตนหารสัมปาตะ)

[๗๑] ท่านกล่าวไว้ในปริวัตตนหาระว่า สมถวิปสฺสนาย ภาวิตาย (เมื่อบุคคลเจริญสมถะและวิปัสสนา[อันเป็นฝ่ายโลกิยะ]แล้ว ความดับ[อกุศล]ย่อมเป็นผล) เป็นต้น โดยไม่นำสมถะและวิปัสสนาออกมาแสดง เพราะได้กล่าวถึงนัยไว้ในอาวัฏฏหารสัมปาตะ

อนึ่ง พึงทราบสมถะและวิปัสสนาในที่นี้ว่าเป็นฝ่ายโลกิยะ

คำว่า ปฏิปกฺเขน (โดยความเป็นปฏิปักษ์) หมายความว่า โดยตรงกันข้ามกับคาถาว่า อรกฺขิเตน จิตฺเตน (บุคคลผู้ไม่รักษาจิตแล้ว) เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง โดยตรงกันข้ามกับฝ่ายอกุศลที่แสดงไว้ในวิภัตติหาระ

จบ คำอธิบายปริวัตตนหารสัมปาตะ

---

๑๐. เววจนหารสัมปาตวรรณนา

(คำอธิบายเววจนหารสัมปาตะ)

[๗๒] คำว่า มานสํ หทยํ ปณฺฑรํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ มโนวิญฺญาณธาตุ เป็นคำไวพจน์ของจิต

คำว่า ตกฺโก วิตกฺโก สงฺกปฺโป อปฺปนา พฺยปฺปนา เจตโส อภินิโรปนา เป็นคำไวพจน์ของสัมมาสังกัปปะ

พึงทราบคำไวพจน์ของสัมมาทิฏฐิด้วยคำว่า ปญฺญา ปชานนา วิจโย ปวิจโย เป็นต้น

พึงทราบคำไวพจน์ของถินะด้วยคำว่า ถินํ ถิยนา ถิยิตตฺตํ จิตฺตสฺส อกลฺลตา อกมฺมญฺญตา โอนาโห ปรินาโห อนฺโตสงฺโกโจ

พึงทราบคำไวพจน์ของมิทธะด้วยคำว่า อกลฺลตา อกมฺมญฺญตา กายาลสิยํ สุปฺปํ สุปฺปนา สุปิตตฺตํ

พึงทราบคำไวพจน์ของภิกษุด้วยคำว่า ภิกฺขโก ภิกฺขุ (ผู้ขอ ชื่อว่า ภิกษุ)

พึงทราบคำไวพจน์ของทุคติด้วยคำว่า ทุคฺคติ อปาโย วินิปาโต วฏฺฏทุกฺขํ สํสาโร

จบ คำอธิบายเววจนหารสัมปาตะ

---

๑๑. ปัญญัตติหารสัมปาตวรรณนา

(คำอธิบายปัญญัตติหารสัมปาตะ)

[๗๓] ท่านกล่าวว่า รกฺขิตจิตฺตสฺสาติ ปทฏฺฐานปญฺญตฺติ สติยา (คำว่า ตสฺมา รกฺขิตจิตฺตสฺส เป็นบัญญัติแสดงปทัฏฐานแก่สติ) เพราะจิตที่รักษาด้วยสติที่บุคคลตั้งใจรักษาไว้เป็นเหมือนที่ตั้งของสตินั้น

คำที่เหลือในปัญญัตติหารสัมปาตะ โอตรณหารสัมปาตะ และโสธนหารสัมปาตะอื่นจากนี้ ไม่มีคำใหม่ จึงมีนัยตามที่กล่าวแล้วนั่นแหละ

จบ คำอธิบายปัญญัตติหารสัมปาตะ

---

๑๔. อธิฏฐานหารสัมปาตวรรณนา

(คำอธิบายอธิฏฐานหารสัมปาตะ)

[๗๖] พระมหากัจจายนะแสดงรายละเอียดโดยเนื่องด้วยขอบเขตที่เรียกว่า เหตุผลที่เกิดจากเหตุ ปัจจัย และปัจจยุปบันของสัจจะ ๔ ด้วยคำว่า สมฺมาทิฏฺฐิ นาม ยํ ทุกฺเข ญาณํ (ความรู้ในทุกข์...ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ) เป็นต้นแล้ว ได้แสดงรายละเอียดโดยเนื่องด้วยขอบเขตที่เหลือของพระบาลีและเนื้อความของพระบาลีอีกว่า ยํ ตตฺถ ตตฺถ ยถาภูตํ ญาณ-ทสฺสนํ (ความรู้เห็นตามความเป็นจริงในเรื่องนั้นๆ) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า ยํ สจฺจาคมนํ (ความรู้เห็นตามความเป็นจริง) หมายความว่า ความรู้เห็นขอบเขตตามความเป็นจริง คือ ไม่แปรผัน ความหมายก็คือ การบรรลุ

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า ยํ ปจฺจาคมนํ หมายความว่า ความรู้เห็นขอบเขตตามลำดับ คือ การบรรลุถึงขอบเขตนั้นๆ

ข้อความที่เหลือซึ่งควรกล่าวไว้ในปริกขารหารสัมปาตะและสมาโรปนหารสัมปาตะเหล่านี้ ปรากฏชัดเจน เพราะได้กล่าวนัยไว้แล้วนั่นแหละ

จบ คำอธิบายอธิฏฐานหารสัมปาตะ

มิสสกหารสัมปาตวรรณนา

(คำอธิบายมิสสกหารสัมปาตะ)

[พระอรรถกถาจารย์แสดงถึงหารสัมปาตะ คือ การประมวลหาระ ตามข้อความที่พระมหากัจจายนะกล่าวไว้ในเนตติปกรณ์แล้ว บัดนี้ จะนำคาถาจากคัมภีร์ธรรมบทมาจำแนกเป็นหาระ ๑๖ ตามนัยที่ปรากฏในคัมภีร์เปฏโกปเทศ ปริจเฉทนี้จึงได้ชื่อว่า มิสสกหารสัมปาตะ คือ การประมวลหาระผสมกัน]

อนึ่ง การแสดงหารสัมปาตะในเรื่องนี้ พึงทราบตามนัยดังต่อไปนี้

“มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ สุขมนฺเวติ ฉายาว อนปายินี.[๒๒๒]

“สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นประธาน มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้ามีใจผ่องใสแล้วพูดหรือทำสิ่งใด ความสุขย่อมติดตามตัวเขา เพราะการพูดหรือการกระทำนั้น เหมือนเงาติดตามตน”

ถามว่า : การประมวลเทสนาหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : ในบาทคาถาว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา (สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นประธาน) คำว่า มโน (ใจ) แสดงถึง

- วิญญาณขันธ์ โดยกำหนดขันธ์
- มนายตนะ โดยกำหนดอายตนะ
- วิญญาณธาตุ โดยกำหนดธาตุ
- มนินทรีย์ โดยกำหนดอินทรีย์

ถามว่า : สภาพธรรมอะไรเป็นประธาน

ตอบว่า : สภาพธรรม ๖ อย่างเป็นประธาน คือ

- กุศลมูลเป็นประธานแก่กุศลจิต
- อกุศลมูลเป็นประธานแก่อกุศลจิต
- อธิบดีเป็นประธานแก่ธรรมที่เกิดร่วมกับอธิบดี
- อินทรีย์เป็นประธานแก่จิตตุปบาททุกดวง

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาใจในสูตรนี้ ใจจึงเป็นประธานแก่สภาพธรรมทั้งหลาย เหมือนพระราชาทรงเป็นประธานแก่จอมพล

ในเรื่องนั้น ใจเป็นประธานโดยลักษณะ ๓ อย่าง คือ ความปรารถนาในการออกจากกาม ในการไม่พยาบาท และในการไม่เบียดเบียน

ใจเป็นประธานแก่อโลภะด้วยความปรารถนาในการออกจากกาม ใจเป็นประธานแก่อโทสะด้วยความปรารถนาในการไม่พยาบาท และใจเป็นประธานแก่อโมหะด้วยความปรารถนาในการไม่เบียดเบียน

คำว่า มโนเสฏฺฐา (มีใจเป็นใหญ่) หมายความว่า ใจเป็นใหญ่ คือ พิเศษ สูงสุด ประเสริฐ เป็นรากเหง้า หัวหน้า ประธาน ของสภาพธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า มโนเสฏฺฐา (มีใจเป็นใหญ่)

คำว่า มโนมยา (สำเร็จด้วยใจ) คือ ใจกระทำ ใจสร้างขึ้น เกิดจากใจ ใจเป็นปัจจัยของสภาพธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า มโนมยา (สำเร็จด้วยใจ)

อนึ่ง สภาพธรรมเหล่านั้น คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ เกิดจากฉันทะ[ในการออกจากกามเป็นต้น] มีความดำริที่ไม่ขุ่นมัวเป็นสมุฏฐาน ดำรงอยู่พร้อมกับผัสสะ

บาทคาถาว่า มนสา เจ ปสนฺเนน (ถ้ามีใจผ่องใส) หมายความว่า ความเชื่อ กิริยาเชื่อ ความเลื่อมใส ความเลื่อมใสยิ่ง มีอยู่ บุคคลเป็นผู้ถึงพร้อม คือ เพียบพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม บริบูรณ์ ประกอบด้วยความเลื่อมใสนั้นอย่างนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปสนฺเนน (ผ่องใส) ข้อนี้เป็นมโนกรรม

คำว่า ภาสติ วา (พูด) เป็นวจีกรรม

คำว่า กโรติ วา (ทำ) เป็นกายกรรม

โดยประการดังนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงกุศลกรรมบถ ๑๐ [เพราะกรรมมี ๓ ประเภทโดยเนื่องด้วยการฆ่าสัตว์เป็นต้นเมื่อถือเอาโดยจำแนกตามกรรมบถ]

คำว่า ตโต (เพราะการพูดหรือการกระทำนั้น) หมายความว่า เพราะกระทำสั่งสมกุศลกรรมทั้ง ๑๐ อย่างนั้น

คำว่า นํ (เขา) คือ บุคคลผู้กระทำบุญไว้ ผู้กระทำกุศลไว้ ผู้กระทำเครื่องต้านทานความกลัวไว้

คำว่า สุขํ (ความสุข) คือ ความสุข ๒ อย่างอันได้แก่ ความสุขทางกายและความสุขทางใจ

คำว่า อนฺเวติ แปลว่า ย่อมติดตาม

บุรุษในโลกนี้ผู้ยังละอนุสัยไม่ได้ มักตามเห็นความน่าพอใจในสภาพอันเกื้อกูลแก่สังโยชน์ เมื่อเขาเห็นอยู่อย่างนั้นย่อมปรารถนาสมบัติและภพตามที่พบเห็นและได้ยิน อวิชชาและความพอใจในภพ (ภวตัณหา) ย่อมติดตามเขา เขาปรารถนาอยู่อย่างนั้นยังใจให้เลื่อมใส ย่อมศรัทธาเลื่อมใสในพระไตรรัตน์ที่ควรเลื่อมใส เขาเป็นผู้มีใจเลื่อมใสแล้วตั้งอยู่ในบุญกิริยา-วัตถุคือทาน ศีล และภาวนา ทางกาย วาจา และใจ ย่อมเสวยผลของกรรมนั้นในปัจจุบันภพ ภพถัดไป และภพอื่นๆ

โดยประการดังนี้

- สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
- วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย
- นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย
- สฬายตนะย่อมมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย
- ผัสสะที่ควรเสวยด้วยความสุขย่อมมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย

- เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

โดยประการดังนี้ ความสุขย่อมติดตามเขาผู้เป็นอยู่อย่างนี้

เมื่อเวทนาของเขาเปลี่ยนแปลงเรื่อยไป ตัณหาย่อมเกิดขึ้น [คือ เมื่อบุคคลได้รับสุขเวทนา ย่อมปรารถนาสุขเวทนายิ่งๆ ขึ้นไป เมื่อได้รับทุกขเวทนาหรืออุเบกขาเวทนา ก็ปรารถนาสุขเวทนาอย่างเดียว] อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย...ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

ในเรื่องนั้น จำแนกเป็นอริยสัจ ๔ ดังนี้ คือ

๑. ทุกขสัจขันธ์ ๕ อันได้แก่ ใจ สภาพธรรมที่มีใจเป็นประธาน และความสุข พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเพื่อกำหนดรู้ขันธ์ เพื่อกำหนดรู้ทุกขสัจ

๒. สมุทยสัจ อวิชชาและภวตัณหาอันเป็นเหตุเกิดของขันธ์เหล่านั้นก่อน ทรงแสดงธรรมเพื่อละอวิชชาและภวตัณหา เพื่อละสมุทยสัจ

๓. มรรคสัจ เครื่องกำหนดรู้ และเครื่องละ

๔. นิโรธสัจ ที่ดำเนินไปแห่งมรรคสัจ

บัณฑิตพึงแสดงสัจจะ ๔ โดยมีอายตนะ ธาตุ และอินทรีย์เป็นหลักเหมือนอย่างนี้

ในเรื่องนั้น พึงทราบว่า

๑. อัสสาทะ แสดงด้วยสมุทยสัจ

๒. อาทีนวะ แสดงด้วยทุกขสัจ

๓. นิสสรณะ แสดงด้วยมรรคสัจและนิโรธสัจ

๔. จุดมุ่งหมาย แสดงด้วยผลติดตามของความสุข

๕. อุบาย คือ ความเพียรทางกายและวาจาด้วยจิตผ่องใส

๖. การชักชวน [แสดงโดยอ้อมว่า] บุคคลผู้ต้องการสุขแก่ตนพึงประพฤติกายกรรมและวจีกรรมด้วยจิตผ่องใส เพราะสภาพธรรมมีใจเป็นประธาน

ข้อนี้เป็นการประมวลเทสนาหาระ

ถามว่า : การประมวลวิจยหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การประมวลวิจยหาระโดยจำแนกบทตามลำดับ มีดังต่อไปนี้

- ชื่อว่า มนะ เพราะรู้อารมณ์

- ชื่อว่า ปุพพังคมะ (เป็นประธาน) เพราะกระทำความเป็นใหญ่ในสัมปยุตตธรรมด้วยลักษณะรู้[อารมณ์]

- ชื่อว่า ธัมมะ (สภาพธรรม) เพราะไม่มีความขวนขวาย และเป็นสิ่งที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ

- ชื่อว่า มโนเสฏฐะ (มีใจเป็นใหญ่) เพราะมีใจเป็นใหญ่ เนื่องจากเป็นประธานเหมือนนายบ้านเป็นใหญ่ในชาวบ้าน

- ชื่อว่า มโนมยะ (สำเร็จด้วยใจ) เพราะเกิดจากใจที่เป็นสหชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดร่วมกัน) เป็นต้น

- ชื่อว่า ปสันเนนะ (ผ่องใส) เพราะไม่ขุ่นมัว และหยั่งลงสู่อารมณ์

- ชื่อว่า ภาสติ (พูด) เพราะเป็นการเปล่งเสียงพูด (วจีวิญญัติ) และยินดี[การกระทำทางกาย]เหมือนอย่างนั้น [คือ ทำวจีกรรมกุศลด้วยวจีวิญญัติ หรือทำวจีกรรมกุศลด้วยกายวิญญัติโดยไม่เปล่งเสียงพูด]

- ชื่อว่า กโรติ (ทำ) เพราะเป็นความเคลื่อนไหวร่างกาย (กายวิญญัติ) และยินดี[การเปล่งเสียงพูด]เหมือนอย่างนั้น [คือ ทำกายกรรมกุศลด้วยกายวิญญัติ หรือทำกายกรรมกุศลด้วยวจีวิญญัติโดยไม่เคลื่อนไหวร่างกาย]

- ท่านกล่าวว่า ตโต (เพราะการพูดหรือการกระทำนั้น) เพราะสั่งสมเหมือนอย่างนั้นและไม่เป็นอย่างอื่น

- ท่านกล่าวว่า สุขํ (ความสุข) เพราะให้เป็นสุข น่ายินดี และน่าปรารถนา

[ความหมายแรกของ สุข ศัพท์ว่า สภาวะให้เป็นสุข ประกอบรูปศัพท์มาจาก สุข ธาตุ ตํกฺริยายํ = กิริยาเป็นสุขนั้น + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย กล่าวตามพระพุทธดำรัสว่า

สุขสฺเสตํ ภิกฺขเว อธิวจนํ, ยทิทํ ปุญฺญานิ.[๒๒๓]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่าบุญนี้เป็นชื่อของความสุข"

ความหมายที่ ๒ หมายถึง สุขเวทนา ดังพระพุทธดำรัสว่า

สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา ปุพฺเพว โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา อทุกฺขมสุขํ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ.[๒๒๔]

"เมื่อเธอละสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัสเสียได้ เธอเข้าถึงจตุตถฌานอันไม่มีสุขทุกข์อยู่ มีสติผ่องแผ้วอันอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น"

ความหมายที่ ๓ หมายถึง สภาพที่ให้ผลน่าปรารถนา ดังข้อความว่า

อนวชฺชสุขวิปากลกฺขณา กุสลา.[๒๒๕]

"กุศลมีลักษณะไม่มีโทษและให้ผลเป็นสุข"]

- ท่านกล่าวว่า อนฺเวติ (ย่อมติดตาม) เพราะกระทำสั่งสมไว้และมีผลที่ยังไม่สุกงอม [คือ ยังไม่ให้ผล]

- ท่านกล่าวว่า ฉายาว อนปายินี (เหมือนเงาติดตามตน) เพราะเป็นไปเนื่องด้วยเหตุ และไม่เคลื่อนย้ายไป[จากกระแสรูปนามเดิม]

ถามว่า : การประมวลยุตติหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การประมวลยุตติหาระ มีดังนี้ คือ

- การมีใจเป็นประธาน ย่อมสมควร เพราะใจประกอบด้วยความเป็นประธานในสภาพธรรม

- การที่สภาพธรรมมีใจเป็นใหญ่ ย่อมสมควร เพราะสภาพธรรมเหล่านั้นคล้อยตามใจ เนื่องจากใจประกอบด้วยความเป็นประธานนั้นนั่นแหละ

- การที่สภาพธรรมสำเร็จด้วยใจ ย่อมสมควร เพราะเกิดจากใจโดยเนื่องด้วยสหชาตปัจจัย เป็นต้น

- ความเป็นกุศลของกายกรรมและวจีกรรมที่เกิดขึ้นด้วยใจผ่องใส ย่อมสมควร [เพราะความผ่องใสเป็นเหตุเกิดของการใส่ใจโดยแยบคาย]

- ข้อความว่า สุขย่อมติดตามผู้ที่สั่งสมกุศลกรรมไว้เหมือนเงาติดตามตน ย่อมสมควร [เพราะกรรมสามารถให้ผลได้]

ถามว่า : การประมวลปทัฏฐานหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การประมวลปทัฏฐานหาระ มีดังนี้ คือ

- ใจเป็นปทัฏฐานแก่สภาพธรรมที่เกิดจากใจ [เพราะสภาพธรรมเหล่านั้นมีได้โดยอาศัยใจ]

- สภาพธรรมที่มีใจเป็นประธาน เป็นปทัฏฐานแก่ฝ่ายกุศลทั้งหมด

- คำว่า ภาสติ (พูด) คือ สัมมาวาจา คำว่า กโรติ (ทำ) คือ สัมมากัมมันตะ ทั้งสองอย่างนั้นเป็นปทัฏฐานแก่สัมมาอาชีวะ [เพราะความหมดจดแห่งการเลี้ยงชีพมีได้แก่ผู้ตั้งอยู่ในกายกรรมและวจีกรรมอันหมดจดดี] สัมมาอาชีวะเป็นปทัฏฐานแก่สัมมาวายามะ [เพราะเมื่อบุคคลตั้งอยู่ในอาชีวัฏฐมกศีล การละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วและการไม่ก่อให้เกิดอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมมีเพื่อการก่อให้เกิดกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นและเพื่อความไพบูลย์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว] สัมมาวายามะเป็นปทัฏฐานแก่สัมมาสติ [เพราะเมื่อบุคคลตั้งอยู่ในสัมมาวายามะ สัมมาสติที่กำจัดความสำคัญว่าสวยงามในกองรูปเป็นต้นย่อมมีได้] สัมมาสติเป็นปทัฏฐานแก่สัมมาสมาธิ

- ในคำว่า มนสา ปสนฺเนน (มีใจผ่องใส) นี้ ความเลื่อมใสเป็นศรัทธินทรีย์ ซึ่งเป็นปทัฏฐานแก่ศีล [เพราะศีลที่ยิ่งยวดคือปาติโมกขสังวรควรให้สำเร็จได้ด้วยศรัทธา] ศีลเป็นปทัฏฐานแก่สมาธิ สมาธิเป็นปทัฏฐานแก่ปัญญา พึงประกอบจนถึงวิมุตติญาณทัสสนะ

ถามว่า : การประมวลลักขณหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การประมวลลักขณหาระ มีดังนี้ คือ

- การที่สภาพธรรมมีฉันทะ วิริยะ และวิมังสาเป็นประธาน ตรัสไว้ด้วยการกล่าวถึงความเป็นประธานของใจ เพราะฉันทะเป็นต้นมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยลักษณะเป็นใหญ่

- การที่สภาพธรรมนั้นมีศรัทธาเป็นต้นเป็นประธาน ตรัสไว้เหมือนอย่างนั้น เพราะศรัทธาเป็นต้นมีลักษณะอย่างเดียวกับใจโดยลักษณะของอินทรีย์

- การที่ใจถึงพร้อมด้วยสติเป็นต้น และลักษณะที่สภาพธรรมเหล่านั้นไม่มีโทษ ตรัสไว้เหมือนการที่ใจถึงพร้อมด้วยศรัทธา และลักษณะที่กายกรรมและวจีกรรมอันเกิดจากใจนั้นไม่มีโทษ ตรัสไว้ด้วยบาทคาถาว่า มนสา เจ ปสนฺเนน (ถ้ามีใจผ่องใส) เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความมีโยนิโสมนสิการเป็นสมุฏฐาน

- การติดตามของรูปที่น่าพอใจเป็นต้นอันเป็นเหตุแก่สุข ตรัสไว้ด้วยการกล่าวถึงการติดตามสุขด้วยคำว่า สุขมนฺเวติ (ความสุขย่อมติดตามตัวเขา) เพราะรูปที่น่าพอใจเป็นต้นนั้นมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความเป็นเหตุให้เกิด[กุศล]กรรม

ถามว่า : การประมวลจตุพยูหหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การประมวลจตุพยูหหาระ มีดังนี้ คือ

- รูปวิเคราะห์ คือ รูปวิเคราะห์ของบทว่า มโน เป็นต้นในคำว่า มโนปุพฺพงฺคมา เป็นต้น พึงทราบรูปวิเคราะห์นั้นด้วยการแสดงเนื้อความของบท และเนื้อความของบทก็รู้ได้ง่ายตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

- ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้า คือ ผู้ที่ต้องการความสุขควรประพฤติกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมด้วยใจผ่องใส

- เหตุของการแสดงธรรม คือ สภาพธรรมเป็นประธานแม้แก่สภาพธรรมอื่นในการบำเพ็ญบุญ อันเป็นตัวนำทางของสภาพธรรมเหล่านั้นโดยชอบ

- การเชื่อมโยงพระสูตรหน้ากับพระสูตรหลัง คือ การเทียบเคียงกับเทศนานี้ด้วยการนำพระสูตรอื่นมาอย่างนี้ว่า

ฉทฺวาราธิปติ ราชา รชฺชมาโน รชฺชิสฺสโร.
อรชฺชํ วิรโช โหติ รชฺชํ พาโลติ วุจฺจติ.[๒๒๖]

"ผู้เป็นใหญ่ในทวาร ๖ ชื่อว่าเป็นพระราชา พระราชาผู้กำหนัดอยู่ ชื่อว่ามีธุลีบนพระเศียร ผู้ไม่กำหนัดอยู่ ชื่อว่าปราศจากธุลี ผู้กำหนัดอยู่ บัณฑิตเรียกว่าคนพาล"

จิตฺตานุปริวตฺติโน ธมฺมา.[๒๒๗]

"สภาพธรรมที่เป็นไปตามกระแสจิต"

จิตฺเตน นียติ โลโก จิตฺเตน ปริกสฺสติ
จิตฺตสฺส เอกธมฺมสฺส สพฺเพว วสมนฺวคู.[๒๒๘]

"จิตนำโลกไป ฉุดดึงไป มวลชนย่อมตกอยู่ในอำนาจของธรรมอันหนึ่งคือจิต"

ส่วนการเชื่อมโยงบท รู้ได้ง่ายนั่นแหละ

ถามว่า : การประมวลอาวัฏฏหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การประมวลอาวัฏฏหาระ มีดังนี้ คือ

- อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมัตตะ (ความดี) ๘ ที่มีกุศลมูล ๓ เป็นเหตุ ตามที่ตรัสไว้ในคำว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา นั้น

- ทุกขสัจ คือ รูปนามที่เกิดร่วมกับใจ

- สมุทยสัจ คือ อวิชชา และภวตัณหาที่ยังละโดยเด็ดขาดไม่ได้ อันเกิดขึ้นแล้วในภพก่อน

- นิโรธสัจ คือ สภาพที่ละอวิชชาและภวตัณหาเหล่านั้น

ถามว่า : การประมวลวิภัตติหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การประมวลวิภัตติหาระ มีดังนี้ คือ

- คำว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา, มนสา เจ ปสนฺเนน, ตโต นํ สุขมนฺเวติ (สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นประธาน มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้ามีใจผ่องใสแล้วพูดหรือทำสิ่งใด ความสุขย่อมติดตามตัวเขาเพราะการพูดหรือการกระทำนั้น) นี้ ไม่ควรถือเอา[โดย

ตรง]ตามที่กล่าวไว้ เพราะสมณะหรือพราหมณ์ที่ยังใจของตนให้เลื่อมใสในมิจฉาทิฏฐิบุคคลผู้ฆ่าสัตว์ปฏิบัติผิด และกล่าวหรือกระทำความเคารพบุคคลนั้นด้วยใจเลื่อมใสโดยยกย่องคุณธรรมที่ไม่มีจริง ความสุขย่อมไม่ติดตามตัวเขาเพราะการพูดหรือการกระทำนั้น มีแต่ทุกข์เท่านั้นติดตามเขาเหมือนล้อหมุนตามเท้าโค โดยประการดังนี้ ข้อนี้เป็นการตอบโดยแจกแจงรายละเอียด (วิภัชชพยากรณ์)

- ถ้ามีใจผ่องใสแล้วย่อมพูดหรือทำการพูดหรือทำนั้นจัดเป็นวจีกรรมและกายกรรมที่บุคคลเสวยผลเป็นความสุขได้ [ข้อนี้เป็นการกล่าวจำแนก (วิภัชชพยากรณ์)]

ถามว่า : เพราะเหตุอะไร

ตอบว่า : เพราะผู้ปฏิบัติชอบย่อมพูดหรือทำสิ่งที่เสวยผลเป็นความสุข ส่วนผู้ปฏิบัติผิดย่อมพูดหรือทำสิ่งที่มีผลเป็นความทุกข์

ถามว่า : ความเลื่อมใสผู้ปฏิบัติผิดนี้เป็นศรัทธาหรือไม่

ตอบว่า : สภาพนี้ไม่ใช่ศรัทธา แต่เป็นมิจฉาธิโมกข์ (ความเข้าใจผิด) ที่มีลักษณะคล้ายกับศรัทธา

ถามว่า : การประมวลปริวัตตนหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การประมวลปริวัตตนหาระ มีดังนี้ คือ ในคำว่า มโนปุพฺพงฺคมา (สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นประธาน) เป็นต้น บุคคลมีใจชั่วแล้วพูดหรือทำสิ่งใดความทุกข์ย่อมติดตามตัวเขา พระพุทธพจน์นี้เป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อพระพุทธพจน์ข้างต้น [คือ คาถาที่ ๑ เป็นปฏิปักษ์ต่อคาถาที่ ๒]

ถามว่า : การประมวลเววจนหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การประมวลเววจนหาระ มีดังนี้ คือ ในคำว่า มโนปุพฺพงฺคมา เป็นต้น

- คำไวพจน์ของ มโนปุพฺพงฺคมา คือ มโน จิตฺตํ มนายตนํ มนินฺทฺริยํ มโนวิญฺญาณํ มโนวิญฺญาณธาตุ

- มีคำไวพจน์ว่า ปุพฺพงฺคมา ปุเรจาริโน ปุเรคามิโน

- มีคำไวพจน์ว่า ธมฺมา อตฺตา สภาวา

- มีคำไวพจน์ว่า เสฏฺฐํ ปธานํ ปวรํ

- มีคำไวพจน์ว่า มโนมยา มโนนิพฺพตฺตา มโนสมฺภูตา

- มีคำไวพจน์ว่า ปสนฺเนน สทฺทหนฺเตน โอกปฺเปนฺเตน

- มีคำไวพจน์ว่า สุขํ สาตํ เวทยิตํ

- มีคำไวพจน์ว่า อนฺเวติ อนุคจฺฉติ อนุพนฺธติ

ถามว่า : การประมวลปัญญัตติหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การประมวลปัญญัตติหาระ มีดังนี้ คือ

- คำว่า มโนปุพฺพงฺคมา (มีใจเป็นประธาน) แสดงหน้าที่ของจิต (กิจจบัญญัติ)

- คำว่า ธมฺมา (สภาพธรรม) แสดงสภาวะ (สภาวบัญญัติ) หรือแสดงกุศลกรรมบถ (กุสลกัมมปถบัญญัติ)

- คำว่า มโนเสฏฺฐา (มีใจเป็นใหญ่) แสดงความเป็นประธาน (ปธานบัญญัติ)

- คำว่า มโนมยา (สำเร็จด้วยใจ) แสดงการเกิดขึ้นร่วมกัน (สหชาตบัญญัติ)

- คำว่า ปสนฺเนน (มีใจผ่องใสแล้ว) แสดงการถึงพร้อมด้วยศรัทธินทรีย์ (สมันนาคตบัญญัติ) หรือแสดงการปฏิเสธความไม่มีศรัทธา (ปฏิกเขปบัญญัติ)

- คำว่า ภาสติ วา กโรติ วา (พูดหรือทำ) แสดงสัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะ (นิกเขปบัญญัติ)

- คำว่า ตโต นํ สุขมนฺเวติ (ความสุขย่อมติดตามตัวเขาเพราะการพูดหรือการกระทำนั้น) แสดงผลต่อเนื่องของกรรม (อนุพันธบัญญัติ) หรือแสดงความไม่พินาศของกรรม (อวินาสบัญญัติ)

ถามว่า : การประมวลโอตรณหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การประมวลโอตรณหาระ มีดังนี้ คือ

คำว่า มโน (ใจ) คือ วิญญาณขันธ์

คำว่า ธมฺมา (สภาพธรรม) คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์

คำว่า ภาสติ วา กโรติ วา (พูดหรือทำ) คือ กายวิญญัติ และวจีวิญญัติ พร้อมทั้งรูปขันธ์เป็นต้นว่ามหาภูตรูป ๔ อันเป็นที่อาศัยของกายวิญญัติและวจีวิญญัตินั้น

ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยขันธ์

คำว่า ใจ (มโน) เป็นอภิสังขารวิญญาณ (วิญญาณที่ปรุงแต่ง) ดังนั้น มโน ศัพท์จึงหมายถึงสังขารที่มีอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย...ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยปฏิจจสมุปบาท

ถามว่า : การประมวลโสธนหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การประมวลโสธนหาระ มีดังนี้ คือ

คำว่า ใจ (มโน) เป็นคำเริ่มแรก ไม่ใช่การชำระบทหรือใจความ

คำว่า มโนปุพฺพงฺคมา (มีใจเป็นใหญ่) เป็นการชำระบท แต่ไม่ชำระใจความ

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า ธมฺมา (สภาพธรรม) เป็นต้นไปจนถึงคำว่า สุขํ (ความสุข) ก็เป็นการชำระบท แต่ไม่ชำระใจความ

ส่วนคำว่า สุขมนฺเวติ (ความสุขย่อมติดตาม) เป็นการชำระบทและใจความ

[แม้คำว่า ฉายาว อนปายินี (เหมือนเงาติดตามตัว) จะอยู่ท้ายบาท แต่คำนี้เป็นเพียงคำอุปมาเปรียบเทียบที่จัดเป็นพลความเท่านั้น ไม่ใช่ใจความ แต่คำว่า สุขมนฺเวติ (ความสุขย่อมติดตาม) เป็นใจความสำคัญของคาถา จึงเป็นการชำระบทและใจความ]

ถามว่า : การประมวลอธิฏฐานหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การประมวลอธิฏฐานหาระ มีดังนี้ คือ

- คำว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา, มโนเสฏฺฐา มโนมยา (สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นประธาน มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ) เป็นคำสามัญ ส่วนคำว่า มนสา เจ ปสนฺเนน (ถ้ามีใจผ่องใสแล้ว) เป็นรายละเอียด

- เช่นเดียวกันนี้ คำว่า มนสา เจ ปสนฺเนน เป็นคำสามัญ ส่วนคำว่า ภาสติ วา กโรติ วา (พูดหรือทำสิ่งใด) เป็นรายละเอียด

- เช่นเดียวกันนี้ คำว่า มนสา เจ ปสนฺเนน เป็นคำสามัญ ส่วนรายละเอียดคือข้อความนี้ว่า ความผ่องใสมี ๒ เพราะข่มพยาบาทไว้ในภายใน และเพราะเชื่อมั่นเลื่อมใสใน

วัตถุภายนอก [คือ พระไตรรัตน์] นอกจากนั้น ความผ่องใสมี ๒ คือ ความผ่องใสที่เป็นเหตุให้ได้รับภพสมบัติ และความผ่องใสที่เป็นเหตุให้เจริญรุ่งเรือง

[ฉบับฉัฏฐสังคีติมีข้อความว่า ตถา สมฺปตฺติภวเหตุภูโตปิ วฑฺฒิเหตุภูโตว แต่นิสสัยมีข้อความว่า ตถา สมฺปตฺติภวเหตุภูโต จ วฑฺฒิเหตุภูโต จ ในที่นี้แปลตามนิสสัย เพราะมีเนื้อหาเหมาะสมในที่นี้]

พระพุทธพจน์ข้างต้นควรกำหนดโดยลักษณะ ๒ อย่าง คือ โดยเหตุที่มีใจผ่องใส และโดยผลที่มีผลพึงเสวยเป็นความสุข

ถามว่า : การประมวลปริกขารหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การประมวลปริกขารหาระ มีดังนี้ คือ ในคำว่า มโนปุพฺพงฺคมา เป็นต้น

- คำว่า มโน (ใจ) คือ กุศลจิต เหตุที่ประกอบร่วมกับกุศลจิตที่เป็นญาณสัมปยุตต์นั้นมี ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ ส่วนเหตุที่ประกอบร่วมกับกุศลจิตที่เป็นญาณวิปปยุตต์มี ๒ คือ อโลภเหตุ และอโทสเหตุ

โยนิโสมนสิการเป็นเหตุ (เหตุเสมอกับผล) แก่กุศลจิตทั้งปวงโดยทั่วไป สัมปัตติจักร ๔ [คือ การได้บำเพ็ญบุญมาก่อน การอยู่ในสถานที่เหมาะสม การคบหาสัตบุรุษ และการวางตัวถูกต้อง] การฟังธรรม และไทยธรรมเป็นต้น เป็นปัจจัย (เหตุไม่เสมอกับผล) แก่กุศลจิตที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยทานเป็นต้น

- ในคำว่า ธมฺมา (สภาพธรรม) นี้ อิฏฐารมณ์เป็นต้นเป็นปัจจัยแก่เวทนาขันธ์เป็นต้น

เช่นเดียวกันนี้ ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนาขันธ์เป็นต้น

เวทนาขันธ์เป็นต้นเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ พระไตรรัตน์เป็นปัจจัยแก่ปสาทรูป

การปรุงแต่งที่เป็นกุศล เป็นปัจจัยแก่สุขที่เป็นวิบาก

[คัมภีร์เนตติอรรถกถา ฉบับมหาจุฬาฯ มีข้อความว่า ตถา ตโย วิญฺญาณสฺส, เวทนาทโย ปสาทสฺส, สทฺเธยฺยวตฺถุกุสลาภิสงฺขาโร วิปากสุขสฺส ปจฺจโย แต่ควรมีข้อความตามคัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๒๕) ว่า ตถา ผสฺโส. วิญฺญาณสฺส เวทนาทโย, ปสาทสฺส สทฺเธยฺยวตฺถุ, กุสลาภิสงฺขาโร วิปากสุขสฺส ปจฺจโย จึงจะถูกต้อง ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

ถามว่า : การประมวลสมาโรปนหาระในเรื่องนั้น คืออะไร

ตอบว่า : การประมวลสมาโรปนหาระ มีดังนี้ คือ ในคำว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา

- คำว่า มโน คือ กุศลจิต ซึ่งจำแนกเป็น ๓ ประการอันได้แก่ ทาน ศีล และภาวนา อโลภะเป็นปทัฏฐานแก่ทาน อโทสะเป็นปทัฏฐานแก่ศีล [เพราะศีลมีขันติเป็นประธาน] อโมหะเป็นปทัฏฐานแก่ภาวนา ศรัทธาเป็นปทัฏฐานแก่ทาน ศีล และภาวนาทั้งหมด พึงอธิบายพระพุทธพจน์ว่า

สทฺธาชาโต อุปสงฺกมติ, อุปสงฺกมนฺโต ปยิรุปาสติ.[๒๒๙]

“ผู้เกิดศรัทธาแล้วย่อมเข้าใกล้ เมื่อเข้าใกล้อยู่ย่อมเข้าไปนั่งใกล้”

- กุศลจิตเป็นปทัฏฐานแก่วิบากที่น่าปรารถนาอันเป็นสุข โยนิโสมนสิการเป็นปทัฏฐานแก่กุศลจิต เพราะบุคคลที่ใส่ใจโดยแยบคายย่อมตั้งกุศลจิตไว้ย่อมเจริญกุศลให้เพิ่มพูน เขาย่อมยังความพอใจให้บังเกิดขึ้น...ย่อมประคองตั้งจิตไว้ เพื่อยังบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น...เพื่อยังกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมหายไป ไพบูลย์เต็มเปี่ยมเจริญเต็มที่ เมื่อเขาเจริญสัมมัปปธาน ๔ อย่างนี้ สติปัฏฐาน ๔ จนถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมถึงความไพบูลย์แห่งภาวนา

- อนึ่ง เมื่อมีภาวนา การละกิเลสย่อมสำเร็จได้[โดยอ้อม]นั่นแหละ

[ท่านแสดงเหตุใกล้ การภาวนา และการละกิเลสไว้ในที่นี้ โดยละคำไวพจน์ไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้]

อนึ่ง มีพระพุทธดำรัสว่า

ทท‍โต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ
สํยมโต เวรํ น จียติ.
กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ
ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต.[๒๓๐]

"บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่ คนฉลาด ย่อมละบาป เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป"

[คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๒๖) อธิบายข้อความในคาถานี้ว่า

คำว่า ททโต (ผู้ให้) คือ ผู้ให้อภัยทานแก่โลกพร้อมทั้งเทวโลกด้วยอโลภะที่เกิดร่วมกับมรรค

คำว่า ปุญฺญํ (บุญ) คือ โลกุตตรกุศล

คำว่า สํยมโต (ผู้สำรวมอยู่) คือ ผู้สำรวมจากกิเลสอันมีบุคคลที่ตั้งเหมือนกับกิเลสที่ปรากฏเป็นต้น โดยการสำรวมคือมรรคด้วยสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะที่นับเนื่องในมรรค

คำว่า เวรํ (เวร) คือ บาปมีการฆ่าสัตว์เป็นต้น

คำว่า กุสโล (คนฉลาด) คือ ผู้ฉลาดด้วยมรรคสัมมาทิฏฐิ

คำว่า ชหาติ ปาปกํ (ย่อมละบาป) หมายความว่า ย่อมละคือขจัดบาปธรรมนั้นๆ ที่ควรละด้วยมรรคนั้นๆ ทีละส่วน [เช่น โสดาปัตติมรรคละกิเลส ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส เป็นต้น] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มคฺโค วุตฺโต (กล่าวถึงมรรค)]

ในคาถานั้น บาทคาถาว่า ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ (บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้) กล่าวถึงบุญกิริยาวัตถุคือทาน

บาทคาถาว่า สํยมโต เวรํ น จียติ (เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่) กล่าวถึงบุญกิริยาวัตถุคือศีล

บาทคาถาว่า กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ (คนฉลาดย่อมละบาป) ระบุถึงการละโลภะ โทสะ และโมหะ ข้อความนี้กล่าวถึงบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยภาวนา

บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต (เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป) กล่าวถึงการดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่น

บาทคาถาว่า ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ (บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้) กล่าวถึงกุศลมูลคืออโลภะ [เพราะทานมีอโลภะเป็นประธาน]

บาทคาถาว่า สํยมโต เวรํ น จียติ (เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่) กล่าวถึงกุศลมูลคืออโทสะ [เพราะศีลมีอโทสะเป็นประธาน]

บาทคาถาว่า กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ (คนฉลาดย่อมละบาป) กล่าวถึงกุศลมูลคือ อโมหะ [เพราะภาวนามีอโมหะเป็นประธาน]

บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต (เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และ โมหะหมดสิ้นไป) กล่าวถึงการสละออกแห่งราคะเป็นต้นนั้น

บาทคาถาว่า ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ (บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้) กล่าวถึงปทัฏฐาน แก่ศีลขันธ์ [เพราะผู้มีการบริจาคเป็นปกติเป็นผู้มีอัธยาศัยไม่โลภและเห็นโทษในกามคุณ ย่อมยังศีลให้บริบูรณ์โดยชอบ]

บาทคาถาว่า สํยมโต เวรํ น จียติ (เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่) กล่าวถึงปทัฏฐาน แก่สมาธิขันธ์

บาทคาถาว่า กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ (คนฉลาดย่อมละบาป) กล่าวถึงปทัฏฐานแก่ ปัญญาขันธ์และวิมุตติขันธ์

พระพุทธองค์ตรัสถึงการละกิเลสหยาบ [คือ การละวีติกกมะได้ชั่วขณะโดยตทังค- ปหาน] ด้วยทาน ละกิเลสปานกลาง (ปริยุฏฐาน) ด้วยศีล และละกิเลสละเอียด (อนุสัย) ด้วยปัญญา

บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต (เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และ โมหะหมดสิ้นไป) กล่าวถึงภูมิธรรมของพระอรหันต์

บาทคาถาว่า ททโต ปุญฺญํ...ชหาติ ปาปกํ (บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ เวรย่อมไม่ก่อ แก่ผู้สำรวมอยู่ คนฉลาดย่อมละบาป) กล่าวถึงเสกขภูมิ

บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต (เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และ โมหะหมดสิ้นไป) กล่าวถึงอรหัตตผล

อนึ่ง บาทคาถาว่า ททโต ปุญฺญํ...น จียติ (บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ เวรย่อมไม่ก่อ แก่ผู้สำรวมอยู่) กล่าวถึงกุศลมูลที่เป็นโลกิยะ

บาทคาถาว่า กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ (คนฉลาดย่อมละบาป) กล่าวถึงกุศลมูลที่ เป็นโลกุตตระ

บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต (เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป) กล่าวถึงผลของกุศลมูลที่เป็นโลกุตตระ

บาทคาถาว่า ททโต...น จียติ (บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่) แสดงปุถุชนภูมิ [เพราะแสดงการละกิเลสยังไม่หมดสิ้น]

บาทคาถาว่า กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ (คนฉลาดย่อมละบาป) แสดงเสกขภูมิ [เพราะแสดงการละกิเลสยังไม่หมดสิ้น]

บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต (เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป) แสดงอเสกขภูมิ [เพราะแสดงความดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่น]

บาทคาถาว่า ททโต...น จียติ (บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่) กล่าวถึงปฏิปทาที่ดำเนินไปสู่สวรรค์

บาทคาถาว่า กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ (คนฉลาดย่อมละบาป) กล่าวถึงเสกขวิมุตติ (ความหลุดพ้นของพระเสกขะ)

บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต (เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป) กล่าวถึงอเสกขวิมุตติ (ความหลุดพ้นของพระอเสกขะ)

บาทคาถาว่า ททโต...น จียติ (บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่) กล่าวถึงการแสดงโลกิยธรรมเรื่องทาน ศีล และสวรรค์ [เพราะเมื่อพระศาสดาตรัสถึงบุญไว้ก็เป็นอันตรัสผลบุญอีกด้วย]

บาทคาถาว่า กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ (คนฉลาดย่อมละบาป) กล่าวถึงการแสดงธรรมชั้นสูง (อริยสัจ ๔) พร้อมด้วยการหยั่งเห็นโทษในโลก

บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต (เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป) กล่าวถึงผลของการแสดงธรรมนั้น

บาทคาถาว่า ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ (บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้) กล่าวถึงธรรมทานและอามิสทาน

บาทคาถาว่า สํยมโต เวรํ น จียติ (เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่) กล่าวถึงการให้อภัยแก่เหล่าสัตว์ด้วยการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ พึงอธิบายสิกขาบททั้งหมดโดยประการอย่างนี้

อนึ่ง บุคคลผู้ดำรงอยู่ในศีลด้วยการสำรวมคือศีลนั้นย่อมสำรวมจิต สมถะของเขาย่อมถึงความไพบูลย์

เขาดำรงอยู่ในสมถะอย่างนี้แล้วย่อมละบาปคือราคะ โทสะ และโมหะ เพราะเจริญความช่ำชองในวิปัสสนา เขาย่อมละบาปอันเป็นอกุศลธรรมทั้งหมดด้วยอริยมรรค

อนึ่ง ผู้ปฏิบัติอย่างนี้เป็นผู้ดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป คือ เขาย่อมบรรลุวิมุตติทั้ง ๒ [เสกขวิมุตติและอเสกขวิมุตติ หรือสอุปาทิเสสวิมุตติ และอนุปาทิเสสวิมุตติ] เพราะราคะเป็นต้นหมดสิ้นไป

ข้อนี้เป็นการแสดงข้อความในพระพุทธพจน์

ถามว่า : การประมวลเทสนาหาระในคาถานั้น คืออะไร พระพุทธองค์ทรงแสดงข้อความอะไรในพระสูตรนี้

ตอบว่า : การประมวลเทสนาหาระ มีดังนี้ คือ

อริยสัจที่เป็นทุกข์ คือ สุคติภูมิมี ๒ จำแนกเป็นเทวดา และมนุษย์ กามคุณ ๕ ที่เป็นทิพย์ กามคุณ ๕ ที่เป็นของมนุษย์ อุปาทานขันธ์ ๕ ที่เป็นทิพย์ และอุปาทานขันธ์ ๕ ที่เป็นของมนุษย์

อริยสัจที่เป็นเหตุแห่งทุกข์ คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นในภพก่อนๆ โดยความเป็นเหตุของทุกข์นั้น

สัจจะทั้งสองนั้นเป็นอัสสาทะและโทษ [ตัณหาเป็นอัสสาทะ ทุกข์เป็นโทษ] การแสดงสัจจะทั้งปวงข้างต้นย่อมมีด้วยบาทคาถาทั้งสองอย่างแรกว่า ททโต...น จียติ (บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่)

บาทคาถาว่า กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ (คนฉลาดย่อมละบาป) กล่าวถึงมรรค

บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต (เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป) หมายความว่า นิพพานธาตุมี ๒ คือ นิพพานธาตุที่มีขันธ์เหลือ และนิพพาน-ธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลือ ข้อนี้เป็นนิสสรณะ

พึงทราบจุดมุ่งหมายเป็นต้นตามสมควร

ข้อนี้เป็นการประมวลเทสนาหาระ

[คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๒๗) อธิบายเพิ่มเติมว่า

- สมบัติที่เป็นวัฏฏะและวิวัฏฏ์ เป็นจุดมุ่งหมายของการแสดงธรรม
- การให้ทาน รักษาศีล และเจริญภาวนาของบุคคลนั้น เป็นอุปายะ
- การชักชวนของพระผู้มีพระภาคโดยอ้อมว่า ผู้ปรารถนาสมบัติทั้งสอง พึงเป็นผู้ไม่ประมาทในทานเป็นต้น เป็นการชักชวน]

ขอกล่าวถึงการประมวลวิจยหาระ ดังนี้

บาทคาถาแรกว่า ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ (บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้) กล่าวถึงบุญกิริยา-วัตถุทั้ง ๓ คือ ทาน ศีล และภาวนา และกล่าวถึงการละไทยธรรมทั้ง ๑๐ พร้อมด้วยการละรูปารมณ์เป็นต้นทั้ง ๖

[ข้อความนี้อธิบายการจำแนกเนื้อความของบท ซึ่งจัดเป็นปทวิจัยที่จำแนกบทโดยอรรถ ดังนั้น จึงแสดงการจำแนกอัสสาทะเป็นต้นและการจำแนกข้อความอื่นโดยอ้อมได้อีกด้วย

ไทยธรรม ๑๐ เรียกว่า ทานวัตถุ [๒๓๑] ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปกาประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

อนฺนํ ปานํ ฆรํ วตฺถํ ยานํ มาลา วิเลปนํ
คนฺโธ เสยฺยา ปทีเปยฺยํ ทานวตฺถู สิยุํ ทส.[๒๓๒]

"ทานวัตถุมี ๑๐ อย่าง คือ ข้าว น้ำ ที่พัก เสื้อผ้า พาหนะ ดอกไม้ เครื่องลูบไล้ ของหอม ที่นอน และประทีป"]

บาทคาถาที่ ๒ ว่า สํยมโต เวรํ น จียติ (เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่) กล่าวถึงข้อปฏิบัติที่ไม่มีเวร ไม่มีศัตรู และไม่เบียดเบียนกัน

[ความไม่มีเวร คือ การที่ตนไม่ปองร้ายบุคคลอื่น หมายถึง การไม่มีศัตรูภายใน ความไม่มีศัตรู คือ การที่บุคคลอื่นไม่ปองร้ายตน หมายถึง การไม่มีศัตรูภายนอก ถ้าเหล่าสัตว์ปองร้ายกัน ก็จะเบียดเบียนกัน เมื่อเบียดเบียนกันก็จะมีความทุกข์กายทุกข์ใจ และไม่อาจรักษาตนให้พ้นไปจากทุกข์ภัยได้ ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

อตฺตโน ปเรสุ อาฆาตปฏิวินเยน อเวรํ, อตฺตนิ จ ปเรสํ อาฆาตปฏิวินเยน อสปตฺตํ โหติ.[๒๓๓]

“เมตตาไม่มีเวร ด้วยการข่มความปองร้ายของตนในเหล่าสัตว์ และไม่มีศัตรู ด้วยการข่มความปองร้ายของบุคคลอื่นในตน”]

บาทคาถาที่ ๓ ว่า กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ (คนฉลาดย่อมละบาป) กล่าวถึงความปรากฏแห่งญาณ ความดับแห่งโมหะ อริยมรรคมีองค์ ๘ ทั้งหมด และโพธิปักขิยธรรม

บาทคาถาที่ ๔ ว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต (เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป) กล่าวถึงความหลุดพ้นทางใจอันคลายกำหนัด [อนาคามิผล] เพราะราคะหมดสิ้นไป และความหลุดพ้นทางปัญญาอันคลายอวิชชา [อรหัตตผล] เพราะโมหะหมดสิ้นไป

ข้อนี้เป็นการประมวลวิจยหาระ

ขอกล่าวถึงการประมวลยุตติหาระ ดังนี้

ข้อความนี้ว่า ผู้ดำรงอยู่ในทานย่อมละความตระหนี่และยังห้วงบุญให้ไพบูลย์ ย่อมสมควร

ข้อความนี้ว่า ผู้ดำรงอยู่ในศีลย่อมยังสมาธิทั้ง ๒ คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ให้ไพบูลย์ ย่อมสมควร

ข้อความนี้ว่า ผู้ละบาปธรรมย่อมกำหนดรู้ทุกข์ กระทำนิโรธให้แจ้ง และเจริญมรรค ย่อมสมควร

ข้อความนี้ว่า เขาย่อมปรินิพพานด้วยนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลือโดยราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไปโดยสิ้นเชิง ย่อมสมควร

ข้อนี้เป็นการประมวลยุตติหาระ

ขอกล่าวถึงการประมวลปทัฏฐานหาระ ดังนี้

บาทคาถาว่า ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ (บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้) กล่าวถึงปทัฏฐานแก่ที่ตั้งคือจาคะ [เพราะที่ตั้งคือจาคะของผู้รื่นรมย์ในทานย่อมถึงความไพบูลย์]

บาทคาถาว่า สํยมโต เวรํ น จียติ (เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่) กล่าวถึงปทัฏฐานแก่ที่ตั้งคือสัจจะ [เพราะที่ตั้งคือสัจจะของผู้ดำรงอยู่ในวิรตีสัจจะและวจีสัจจะย่อมถึงความไพบูลย์]

บาทคาถาว่า กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ (คนฉลาดย่อมละบาป) กล่าวถึงปทัฏฐานแก่ที่ตั้งคือปัญญา [เพราะเขาประกอบด้วยความเป็นผู้ฉลาดในวิปัสสนาและละบาปได้]

บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต (เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป) กล่าวถึงปทัฏฐานแก่ที่ตั้งคือความสงบ [เพราะความสงบย่อมปรากฏด้วยการละราคะเป็นต้นโดยสิ้นเชิง]

ข้อนี้เป็นการประมวลปทัฏฐานหาระ

ขอกล่าวถึงการประมวลลักขณหาระ ดังนี้

คำว่า ททโต (ผู้ให้) นี้แสดงการพูดไพเราะ การบำเพ็ญประโยชน์ และการวางตัวเสมอกัน เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความเป็นสังคหวัตถุ

คำว่า สํยมโต (ผู้สำรวมอยู่) นี้แสดงขันติ เมตตา ความไม่เบียดเบียน และความอนุเคราะห์ เป็นต้น เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยการไม่ยังเวรให้เกิดขึ้น

คำว่า เวรํ น จียติ (เวรย่อมไม่ก่อ) นี้แสดงถึงหิริ โอตตัปปะ ความมักน้อย และความสำรวม เป็นต้น เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยการไม่ยังเวรให้เพิ่มพูน และแสดงอหิริกะและอโนตตัปปะเป็นต้น เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความไม่สั่งสมเวร

คำว่า กุสโล (คนฉลาด) นี้แสดงสัมมาสังกัปปะเป็นต้นด้วยการแสดงความเป็นคนฉลาด เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความเป็นองค์มรรค เป็นต้น [เนื่องจากกล่าวถึงสัมมาทิฏฐิคือปัญญาไว้ด้วยปุคคลาธิฏฐานว่า กุสโล (คนฉลาด)]

คำว่า ชหาติ ปาปกํ (ย่อมละบาป) นี้แสดงการแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้เป็นต้น เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยลักษณะแทงตลอด

คำว่า ราคโทสโมหกฺขยา (เพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป) นี้แสดงความหมดสิ้นกิเลสที่เหลือ เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกันโดยความเป็นสภาพที่ควรกำจัด

ข้อนี้เป็นการประมวลลักขณหาระ

ขอกล่าวถึงการประมวลจตุพยูหหาระ ดังนี้

ถามว่า : ในคาถาว่า ททโต เป็นต้น อะไรเป็นความมุ่งหมายของพระผู้มีพระภาค

ตอบว่า : ความมุ่งหมายของพระผู้มีพระภาคมีดังนี้ คือ

บุคคลใดปรารถนาความมีสมบัติมาก เขาจักให้ทาน เพื่อละความยากจน

บุคคลใดปรารถนาความไม่มีเวร เขาจักละเวร ๕

บุคคลใดปรารถนาต้องการธรรมที่ไม่มีโทษ [คือผลและนิพพาน] เขาจักเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘

บุคคลใดปรารถนาจะหลุดพ้น เขาจักละราคะ โทสะ และโมหะ

บัณฑิตพึงกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ เหตุของการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงพระสูตร

"บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่ คนฉลาดย่อมละบาป เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป"

ข้อนี้เป็นการประมวลจตุพยูหหาระ

ขอกล่าวถึงการประมวลอาวัฏฏหาระ ดังนี้

ความตระหนี่ของผู้ไม่ให้ เวรของผู้ไม่สำรวมอยู่ และการละบาปที่เป็นอกุศลไม่ได้นี้เป็นสมุทยสัจ โดยการแสดงฝ่ายตรงกันข้าม

การละความตระหนี่เป็นต้นโดยทานเป็นต้นนั้นด้วยอโลภะ อโทสะ และอโมหะนี้เป็นกุศลมูล ๓ เหตุของกุศลมูลนั้น คือ สัมมัตตธรรม (อริยมรรค) ๘ สัมมัตตธรรมนี้เป็นมรรคสัจ

ความหมดสิ้นไปของราคะ โทสะ และโมหะนี้ เป็นนิโรธสัจ

ข้อนี้เป็นการประมวลอาวัฏฏหาระ

ขอกล่าวถึงการประมวลวิภัตติหาระ ดังนี้

ในบาทคาถาว่า ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ (บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้) บุคคลใดให้ทานเพราะความกลัวโดยแท้ [เช่น การให้เครื่องบรรณาการ] ให้ทานเพราะกำหนัด [เช่น การให้ทานแก่เพศตรงกันข้าม] ให้ทานเพราะหวังลาภ [เช่น การติดสินบน] บุญย่อมไม่เจริญแก่เขา ส่วนการให้อาชญาและการให้ศาสตรา[ลงโทษ] เพื่อเบียดเบียนผู้อื่น บุญย่อมไม่เจริญแก่บุคคลนั้น

บุคคลย่อมอนุเคราะห์ด้วยกุศลจิตหรือนอบน้อมถวายข้าว น้ำ ผ้า พาหนะ ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอนและที่อยู่ พร้อมด้วยประทีป หรือให้อภัยแก่สรรพสัตว์ เขามีเมตตาจิตหวังประโยชน์เกื้อกูลต้องการความหลุดพ้นแล้วแสดงธรรม บุญย่อมเจริญแก่เขา

ในบาทคาถาว่า สํยมโต เวรํ น จียติ (เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่) เวรย่อมก่อแก่ผู้ไม่หลีกเลี่ยงเวรโดยแท้ เพราะผู้ไร้ความสามารถย่อมหลีกเลี่ยงเวรกลัวเวรในปัจจุบันโดยคิดว่า“พระราชาอย่าจับเราแล้วตัดมือ...หรือเสียบคนที่มีชีวิตอยู่ไว้ในหลาว” เขาย่อมไม่ก่อเวรด้วยการสำรวมนั้น

บุคคลผู้เป็นอยู่อย่างนั้นย่อมไม่ก่อเวร อีกทั้งผู้ที่สมาทานอย่างนี้ว่า “ผลชั่วของการฆ่าสัตว์และบาปทั้งหมดย่อมมีในภพนี้และภพต่อไป” ย่อมหลีกเลี่ยงจากการฆ่าสัตว์เป็นต้นนั้น จึงไม่ก่อเวรด้วยการสำรวมนี้

ขึ้นชื่อว่าการสำรวม คือ ศีล ซึ่งมี ๔ ประเภท คือ เจตนาศีล เจตสิกศีล สังวรศีล และอวีติกกมศีล

บาทคาถาว่า กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ (คนฉลาดย่อมละบาป) กล่าวถึงโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ซึ่งละบาป

ข้อนี้เป็นการประมวลวิภัตติหาระ

ขอกล่าวถึงการประมวลปริวัตตนหาระ ดังนี้

บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ และบุญที่ไม่เกิดจากทาน[คือศีลและภาวนา] ย่อมเจริญแก่ผู้ไม่ให้

เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่ และเวรที่อาจเกิดขึ้นด้วยทาน กำลังแห่งการพิจารณา [มีอสุภสัญญาและอนิจจสัญญาเป็นต้น] และกำลังแห่งภาวนา ย่อมไม่ก่อแก่ผู้ไม่สำรวมอยู่ [คือ เวรที่อาจเกิดจากการไม่ให้ทานย่อมระงับไปด้วยการให้ทาน เป็นต้น]

คนฉลาดย่อมละบาป คนเขลาย่อมไม่ละบาป

เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป ความดับย่อมไม่มีเพราะราคะเป็นต้นยังไม่หมดสิ้นไป

ข้อนี้เป็นการประมวลปริวัตตนหาระ

ขอกล่าวถึงการประมวลเววจนหาระ ดังนี้

บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้ บุญย่อมเจริญเพราะการสละ บุญย่อมเจริญแก่ผู้อนุโมทนาบุญด้วยการยังใจให้เลื่อมใสและทำการขวนขวายช่วยเหลือ

คำว่า สํยมโต (ผู้สำรวมอยู่) มีคำไวพจน์นี้ว่า ผู้สำรวมศีล ผู้รื่นรมย์ในความดี

คำว่า เวรํ น จียติ (เวรย่อมไม่ก่อ) มีคำไวพจน์นี้ว่า บาปย่อมไม่ก่อ อกุศลย่อมไม่ก่อ

คำว่า กุสโล (คนฉลาด) มีคำไวพจน์นี้ว่า คนมีปัญญา คนละเอียด คนรอบคอบ คนตรึกตรอง

คำว่า ชหาติ (ย่อมละ) มีคำไวพจน์นี้ว่า ย่อมตัด ย่อมเพิกถอน

ข้อนี้เป็นการประมวลเววจนหาระ

ขอกล่าวถึงการประมวลปัญญัตติหาระ ดังนี้

บาทคาถาว่า ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ (บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้) แสดงการสละโลภะ (ปฏินิสสัคคบัญญัติ) และแสดงการตั้งอโลภะไว้ (นิกเขปบัญญัติ)

บาทคาถาว่า สํยมโต เวรํ น จียติ (เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่) แสดงการข่มโทสะ (วิกขัมภนบัญญัติ) และแสดงการตั้งอโทสะไว้ (นิกเขปบัญญัติ)

บาทคาถาว่า กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ (คนฉลาดย่อมละบาป) แสดงการกำจัดโมหะ (วิกขัมภนบัญญัติ) แสดงการตั้งอโมหะไว้ (นิกเขปบัญญัติ) แสดงการละราคะ โทสะ และโมหะ (ปหานบัญญัติ) และแสดงการเจริญอโลภะ อโทสะ และอโมหะ (ภาวนาบัญญัติ)

บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต (เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป) แสดงการระงับกิเลสทั้งหลาย (ปฏิปัสสัทธิบัญญัติ) และแสดงการรู้แจ้งพระนิพพาน (สัจฉิกิริยาบัญญัติ)

ข้อนี้เป็นการประมวลบัญญัติหาระ

ขอกล่าวถึงการประมวลโอตรณหาระ ดังนี้

ในบาทคาถาว่า ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ (บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้) ขึ้นชื่อว่าทานย่อมมีได้ด้วยอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยอินทรีย์

[คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๒๙) อธิบายว่า บุคคลผู้เชื่อกรรมและผลกรรม พยายามในกิริยาให้ทาน ตั้งสติไว้ในวิธีที่เป็นเครื่องให้ทาน ดำรงจิตไว้มั่น กระทำสัมมาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า ชื่อว่าผู้ปฏิบัติชอบในทาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทานํ นาม...โหติ (ขึ้นชื่อว่าทานย่อมมีได้ด้วยอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น)]

ในบาทคาถาว่า สํยมโต เวรํ น จียติ (เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่) ขึ้นชื่อว่าการสำรวม จัดเป็นศีลขันธ์ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยขันธ์

ในบาทคาถาว่า กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ (คนฉลาดย่อมละบาป) ขึ้นชื่อว่าการละบาปย่อมมีได้ด้วยวิโมกข์ ๓ ทางแห่งความหลุดพ้นอันเป็นเหตุบรรลุวิโมกข์เหล่านั้นมี ๓ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยหนทางสู่วิโมกข์

บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต (เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป) กล่าวถึงวิมุตติขันธ์ซึ่งจัดเป็นธรรมธาตุและธรรมายตนะ ข้อนี้เป็นการหยั่งลงด้วยธาตุและอายตนะ

ข้อนี้เป็นการประมวลโอตรณหาระ

ขอกล่าวถึงการประมวลโสธนหาระ ดังนี้

คำว่า ททโต (ผู้ให้) เป็นต้นเป็นการชำระบท แต่มิได้ชำระใจความ

บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต (เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป) เป็นการชำระบทและชำระใจความ

ข้อนี้เป็นการประมวลโสธนหาระ

ขอกล่าวถึงการประมวลอธิฏฐานหาระ ดังนี้

คำว่า ททโต (ผู้ให้) นี้เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ที่ควรอธิบายเพิ่มเติมว่า การสละ การบริจาค การให้ธรรมเป็นทาน การให้สิ่งของเป็นทาน การให้อภัย และทาน ๘ เป็นรายละเอียด

[ทาน ๘ ประเภทพบในอังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต[๒๓๔] ว่า

๑. การให้ทานโดยไม่ชักช้า

๒. การให้ทานเพราะกลัว

๓. การให้ทานเพราะคิดว่าเขาให้แก่เราแล้ว

๔. การให้ทานเพราะคิดว่าเขาจักให้ตอบแทน

๕. การให้ทานเพราะคิดว่าทานเป็นการดี

๖. การให้ทานเพราะคิดว่าเราหุงหากิน ชนเหล่านี้หุงหากินไม่ได้ เราหุงหากินได้ จะไม่ให้ทานแก่ชนเหล่านี้ผู้ไม่หุงหากินไม่สมควร

๗. การให้ทานเพราะหวังชื่อเสียง

๘. การให้ทานเพื่อประดับปรุงแต่งจิตที่เป็นสมถะหรือวิปัสสนา]

คำว่า สํยโม (การสำรวม) นี้เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า การสำรวมปาติโมกข์ การสำรวมสติ เป็นรายละเอียด

บาทคาถาว่า กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ (คนฉลาดย่อมละบาป) นี้เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า ย่อมละสักกายทิฏฐิ ย่อมละวิจิกิจฉา เป็นรายละเอียด

บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต (เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป) นี้เป็นคำสามัญ ส่วนคำนี้ว่า นิพพานธาตุที่มีขันธ์เหลือ นิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลือ เป็นรายละเอียด

ข้อนี้เป็นการประมวลอธิฏฐานหาระ

ขอกล่าวถึงการประมวลปริกขารหาระ ดังนี้

ความปราโมทย์เป็นปัจจัยแก่ทาน อโลภะเป็นเหตุ หิริและโอตตัปปะเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่การสำรวม

การใส่ใจโดยแยบคายและอโทสะเป็นเหตุ สมาธิและการหยั่งเห็นตามความเป็นจริง (ยถาภูตญาณ) เป็นปัจจัยแก่การละบาป

อนุปัสสนา ๓ เป็นเหตุ สัมมาทิฏฐิคือมรรคเป็นเหตุแก่พระนิพพาน สัมมาสังกัปปะเป็นต้นเป็นปัจจัย

ข้อนี้เป็นการประมวลปริกขารหาระ

ขอกล่าวถึงการประมวลสมาโรปนหาระ ดังนี้

บาทคาถาว่า ททโต ปุญฺญํ ปวฑฺฒติ (บุญย่อมเจริญแก่ผู้ให้) กล่าวถึงบุญกิริยาวัตถุคือทาน เป็นปทัฏฐานแก่ศีล

บาทคาถาว่า สํยมโต เวรํ น จียติ (เวรย่อมไม่ก่อแก่ผู้สำรวมอยู่) กล่าวถึงบุญกิริยาวัตถุคือศีล เป็นปทัฏฐานแก่สมาธิ เพราะกิเลสมีราคะเป็นต้นย่อมไม่เจริญขึ้นด้วยศีลและฌาน แม้อาสวะความทุกข์ยากเร่าร้อนที่อาจเกิดขึ้นแก่เขาเพราะการไม่สำรวมนั้นเป็นปัจจัยก็เกิดขึ้นไม่ได้

บาทคาถาว่า กุสโล จ ชหาติ ปาปกํ (คนฉลาดย่อมละบาป) กล่าวถึงการกำหนดรู้ด้วยการละ (ปหานปริญญา) ซึ่งจัดเป็นบุญกิริยาวัตถุคือภาวนา

บาทคาถาว่า ราคโทสโมหกฺขยา ส นิพฺพุโต (เขาดับแล้วเพราะราคะ โทสะ และโมหะหมดสิ้นไป) หมายความว่า เขาดับแล้วเพราะความหมดสิ้นแห่งราคะ โทสะ และโมหะ

ในเรื่องนั้น ราคะ คือ ความกำหนัด ความกำหนัดนัก กิริยาที่กำหนัดนักแห่งจิต ความโลภ กิริยาที่โลภ ความละโมบ อกุศลมูลคือโลภะ

โทสะ คือ การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ความคิดประทุษร้าย การคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้ายแห่งจิต ความคิดปองร้าย อกุศลมูลคือโทสะ

โมหะ คือ ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้ตามความเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความทรามปัญญา ความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด อกุศลมูลคือโมหะ

ความหมดสิ้นของราคะเป็นต้นนั้นอย่างนี้ คือ ความสิ้นไป การดับ การสละ ความดับ กิริยาที่ดับ การปรินิพพาน นิพพานธาตุที่มีขันธ์เหลืออยู่ นิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่

ข้อนี้เป็นการประมวลสมาโรปนหาระ

จบ คำอธิบายมิสสกหารสัมปาตะ

นยสมุฏฐานวารวรรณนา

อรกฺขิเตน จิตฺเตน มิจฺฉาทิฏฺฐิหเตน จ
ถีนมิทฺธาภิภูเตน วสํ มารสฺส คจฺฉติ.

ขุ. อุ. ๒๕.๓๒.๑๔๔

“บุคคลผู้ไม่รักษาจิตแล้ว มีความเห็นผิด และถูกถีนมิทธะครอบงำ ย่อมไปสู่อำนาจแห่งมาร”

นยสมุฏฐานวารวรรณนา

(คำอธิบายนยสมุฏฐานวาระ)

[๗๙] พระมหากัจจายนะแสดงการจำแนกหาระด้วยสูตรต่างๆ และสูตรเดียวอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ปรารภคำว่า ตตฺถ กตมํ นยสมุฏฺฐานํ (เหตุเกิดแห่งนัยในเรื่องนั้น คืออะไร) เป็นต้น เพื่อแสดงการจำแนกนัย

"ถามว่า : เหตุใดท่านจึงปรารภโดยมีสมุฏฐานเป็นหลักในเรื่องนี้ ไม่ปรารภด้วยคำว่า ตตฺถ กตโม นนฺทิยาวฏฺโฏ, ตณฺหญฺจ อวิชฺชมฺปิ จาติ คาถา, อยํ นนฺทิยาวฏฺโฏ กึ นยติ (ถามว่า : นันทิยาวัฏฏนัยในเรื่องนั้น คืออะไร ตอบว่า : คือคาถาว่า ตณฺหญฺจ อวิชฺชมฺปิ จ นันทิยาวัฏฏนัยนี้ย่อมนำอะไรไป) เหมือนนิเทศของหาระที่ปรารภด้วยคำว่า ตตฺถ กตโม เทสนาหาโร. อสฺสาทาทีนวตาติ คาถา. อยํ เทสนาหาโร กึ เทสยติ (ถามว่า : ในบรรดาหาระเหล่านั้น เทสนาหาระคืออะไร ตอบว่า : เทสนาหาระ คือ คาถา[ในนิทเทสวาระ]เป็นต้นว่า อสฺสาทาทีนวตา ถามว่า : เทสนาหาระแสดงอะไร)

ตอบว่า : เพราะหาระและนัยมีวิสัยต่างกัน

นัยไม่ใช่คำอธิบายเนื้อความของพระพุทธพจน์โดยมุ่งศัพท์เป็นหลักเหมือนหาระ แต่เป็นเนื้อความมีทุกขสัจเป็นต้นที่บุคคลรู้ตามสมควรอยู่ตามนัยด้วยการประกอบสัจจะ ๔ กับมูลบทมีตัณหาและอวิชชาเป็นต้นที่นำมาจากพระพุทธพจน์ต่างๆ เนื้อความดังกล่าวชื่อว่า นัย ตามรูปวิเคราะห์ว่า นัย คือ เนื้อความที่นำไปสู่มรรคญาณ คือ ให้บรรลุถึงมรรคญาณ

ท่านจำแนกนัยไว้ ๓ ประเภทโดยจำแนกตามมูลบท ด้วยประเภทของเวไนยชน ๓ มีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้นผู้แทงตลอดอยู่

อนึ่ง ในบรรดานัย ๓ อย่างนั้น นัยหนึ่งๆ นับได้ ๒ อย่างโดยจำแนกตามสังกิเลสที่เป็นที่นำออกและโวทานซึ่งบุคคลนำไป และมีทิศ ๔ ทิศ ๖ และทิศ ๘ ดังนั้น วิสัยของหาระและนัยจึงต่างกัน สมจริงดังคำกล่าวว่า หารา พฺยญฺชนวิจโย สุตฺตสฺส นยา ตโย จ สุตฺตตฺโถ

(หาระเป็นคำอธิบายรูปศัพท์ของพระพุทธพจน์ ส่วนนัย ๓ ประการเป็นความหมายของพระพุทธพจน์)

[ทิศ (ธรรมหลัก) ๔ คือ มูลบท ๔ อันได้แก่ ตัณหา อวิชชา สมถะ และวิปัสสนา พบในนันทิยาวัฏฏนัย

ทิศ ๖ คือ อกุศลมูล ๓ มีโลภมูลเป็นต้น กุศลมูล ๓ มีอโลภมูลเป็นต้น พบในติปุกขลนัย

ทิศ ๘ คือ วิปัลลาส ๔ สติปัฏฐาน ๔ พบในสีหวิกกีฬิตนัย]

ท่านจะแสดงนัยโดยลักษณะอื่นจากหาระ เพราะหาระและนัยมีวิสัยต่างกันอย่างนี้ จึงกล่าวว่า ตตฺถ กตมํ นยสมุฏฺฐานํ (เหตุเกิดแห่งนัยในเรื่องนั้น คืออะไร) เป็นต้น

รูปวิเคราะห์ในพากย์นั้น มีดังต่อไปนี้

คำว่า สมุฏฐาน คือ เหตุเกิด

ถามว่า : อะไรย่อมเกิดขึ้น

ตอบว่า : นัยทั้งหลาย

คำว่า นยสมุฏฐาน คือ เหตุเกิดของนัย

ถามว่า : เหตุเกิดของนัยนั้น คืออะไร

ตอบว่า : คือการประกอบสัจจะ ๔ กับมูลบทนั้นๆ

การประกอบสัจจะดังกล่าวได้ชื่อว่า สมุฏฐาน และภูมิ เพราะเป็นที่เกิดของนันทิยาวัฏฏนัย เป็นต้น ดังคำที่ท่านจักกล่าวต่อไปว่า อยํ วุจฺจติ นนฺทิยาวฏฺฏสฺส นยสฺส ภูมิ (การประกอบสัจจะ ๔ [ด้วยอำนาจของตัณหาอวิชชาในฝ่ายสังกิเลส และด้วยอำนาจของสมถะวิปัสสนาในฝ่ายโวทาน]นี้ เรียกว่า เหตุเกิดของนันทิยาวัฏฏนัย)

คำว่า ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชาย จ ภวตณฺหาย จ (เบื้องต้นของอวิชชาและภวตัณหา [ความพอใจในภพ] ย่อมไม่ปรากฏ) เป็นต้น แสดงเหตุเกิดของนันทิยาวัฏฏนัย

ในพากย์นั้น คำว่า ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายติ (เบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ) หมายความว่า ขอบเขตเบื้องแรกอย่างใดอย่างหนึ่งของอวิชชาและภวตัณหาย่อมไม่ปรากฏอย่างนี้ว่า อวิชชาและภวตัณหาเกิดขึ้นแล้วในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้พระองค์โน้น หรือในกาลแห่งพระจักรพรรดิราชพระองค์โน้น มิได้เกิดแล้วในกาลก่อนจากนั้น

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะสังสารวัฏไม่ปรากฏเบื้องต้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อนมตคฺโคยํ ภิกฺขเว สํสาโร ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายติ.[๒๓๕]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สังสารวัฏนี้ไม่ปรากฏเบื้องต้น ส่วนเบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ”

คำว่า ตตฺถ คือ อวิชชาและภวตัณหา

ท่านกล่าวว่า อวิชฺชา นีวรณํ ตณฺหา สํโยชนํ (เครื่องกั้น[ความดี]คืออวิชชา เครื่องผูก[เหล่าสัตว์]คือตัณหา) เพื่อแสดงข้อความนี้ว่า แม้ความผูกพันของอวิชชาและความปิดกั้นของตัณหาจะตรัสไว้ในพระบาลี แต่ตัณหาย่อมผูกสัตว์ไว้ด้วยภพที่อวิชชาปกปิดโทษแล้ว

[อวิชชามีสภาพผูกสัตว์ไว้ จัดเป็นหนึ่งในสังโยชน์ และตัณหาก็มีสภาพปกปิดโทษของกิเลส ดังพระพุทธพจน์ว่า อนฺธตมํ ตทา โหติ ยํ ราโค สหเต นรํ (ความมืดย่อมเกิดขึ้นในขณะที่ความกำหนัดครอบงำชน) แต่ตัณหามีลักษณะปกปิดโทษของอวิชชาเป็นหลัก และอวิชชาก็มีสภาพผูกพันด้วยตัณหาที่พอใจในภพ ท่านจึงกล่าวว่า เครื่องกั้น[ความดี]คืออวิชชา เครื่องผูก[เหล่าสัตว์]คือตัณหา]

คำว่า อวิชฺชาสํยุตฺตา (ถูกผูกไว้ด้วยอวิชชา) หมายความว่า ระคนด้วยอวิชชา หรือถูกผูกไว้ในสิ่งที่น่ายึดมั่นด้วยอวิชชา

[คำว่า อวิชฺชาสํยุตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ระคนด้วยอวิชชา = อวิชฺชาย สํยุตฺตา มิสฺสิตา อวิชฺชาสํยุตฺตา (สํยุตฺต ศัพท์มีความหมายว่า ระคน)

- ถูกผูกไว้ด้วยอวิชชา = อวิชฺชาย สํยุตฺตา พทฺธา อวิชฺชาสํยุตฺตา (สํยุตฺต ศัพท์มีความหมายว่า ผูก)]

คำว่า อวิชฺชาปกฺเขน วิจรนฺติ (ย่อมดำเนินไปด้วยอำนาจอวิชชา) หมายความว่า ย่อมดำเนินไปในอารมณ์อันเป็นสิ่งที่น่ายึดมั่นด้วยวิปัลลาส ๑๒ อย่างที่มีอวิชชาเป็นฝักฝ่าย มีอวิชชาเป็นสหาย

คำว่า เต วุจฺจนฺติ ทิฏฺฐิจริตา (ชนเหล่านั้นได้ชื่อว่า ทิฏฐิจริต) หมายความว่า ชนเหล่านั้นผู้ถูกอวิชชาครอบงำ ยึดมั่นรูปว่าเที่ยง เป็นต้น ย่อมได้ชื่อว่า ทิฏฐิจริต ความหมายก็คือ ชื่อว่า ทิฏฐิจริต

[ทิฏฐิจริต คือ ผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกางกั้นและมีตัณหาเป็นเครื่องผูก ผู้ถูกอวิชชาครอบงำแล้วยึดมั่นว่าเที่ยงเป็นต้น เพราะอวิชชาเป็นเหตุให้ยึดถือผิด]

คำว่า ตณฺหาปกฺเขน (ด้วยอำนาจตัณหา) หมายความว่า ด้วยการดำเนินไปแห่งตัณหา ๑๐๘

ท่านกล่าวว่า ทิฏฺฐิจริตา (ในข้อนั้น อะไรเป็นเหตุให้ชนผู้มีทิฏฐิจริตบวชภายนอกพระศาสนานี้แล้วขวนขวายในอัตตกิลมถานุโยคอยู่) เป็นต้น เพื่อแจกแจงชนผู้มีทิฏฐิจริตและชนผู้มีตัณหาจริตตามข้อปฏิบัติ

ในพากย์นั้น คำว่า อตฺตกิลมถานุโยคํ (อัตตกิลมถานุโยค) คือ ความเพียรอันแผดเผาร่างกายของตน กล่าวคือ ข้อปฏิบัติที่แผดเผาตน

คำว่า กามสุขลฺลิกานุโยคํ (กามสุขัลลิกานุโยค) คือ ความเพียรที่เสพกามสุข กล่าวคือ การบริโภคกามคุณ

ในข้อนั้น อะไรเป็นเหตุให้ชนผู้มีทิฏฐิจริตบวชภายนอกพระศาสนานี้แล้วขวนขวายในอัตตกิลมถานุโยคอยู่ และชนผู้มีตัณหาจริตบวชภายนอกพระศาสนานี้แล้วขวนขวายในกามกิลมถานุโยคอยู่

แม้นักบวชภายนอกพระศาสนาจะรู้จักทุกข์และตัณหา แต่ไม่รู้โดยความเป็นสภาพที่ควรกำหนดรู้และสภาพที่ควรละว่า อุปาทานขันธ์ ๕ นี้คือทุกข์ ทุกข์มีเพียงเท่านี้ นี้คือตัณหา นี้คือการสำรอกตัณหานั้น

โดยประการดังนี้ พวกเขาไม่รู้จักแม้กระทั่งวัฏฏะและเหตุแห่งวัฏฏะ จะป่วยกล่าวไปไยในการถอยกลับจากวัฏฏะและเหตุแห่งการถอยกลับจากวัฏฏะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิโต พหิทฺธา นตฺถิ สจฺจววตฺถานํ (การกำหนดสัจจะ ๔ ย่อมไม่มีภายนอกพระศาสนานี้)

ในพากย์นั้น คำว่า สจฺจปฺปกาสนา แปลว่า การประกาศสัจจะ

คำว่า สมถวิปสฺสนาโกสลฺลํ (ความเป็นผู้ฉลาดในสมถะและวิปัสสนา) หมายความว่า ความเป็นผู้ฉลาดในการอบรมสมถะและวิปัสสนา หรือความเป็นผู้ฉลาดในการเรียน การถาม การฟัง พร้อมด้วยการใส่ใจสมถะและวิปัสสนา

อนึ่ง ท่านหมายเอาสมถะอันเป็นที่ตั้งของวิปัสสนาในที่นี้

คำว่า อุปสมสุขปฺปตฺติ (การบรรลุศานติสุข) หมายความว่า การบรรลุความสุขที่ระงับกิเลส

คำว่า วิปรีตเจตา (มีใจวิปริต) คือ มีใจที่ยึดมั่นผิด

คำว่า นตฺถิ สุเขน สุขํ (ไม่มีความสุขที่พึงบรรลุด้วยความสุข) หมายความว่า เขาปฏิเสธศานติสุขที่พระอริยะพึงบรรลุโดยทำกายและใจให้ดับความเร่าร้อนด้วยความสุขในการบริโภคปัจจัยที่ปราศจากโทษ

คำว่า ทุกฺเขน (ทุกข์) คือ ทุกข์ที่ยังร่างกายให้ลำบาก

คำว่า โส โลกํ วฑฺฒยติ (เขาทำให้โลกเจริญ) หมายความว่า เขาเสพกามอยู่ย่อมยังโลกคืออัตภาพให้เจริญ คือ ให้เพิ่มพูน หรือย่อมยังชาวโลกให้เจริญ เพราะไม่ตัดกระแสสังสารวัฏโดยสืบทอดบุตรหลานต่อมา

คำว่า พหุํ ปุญฺญํ ปสวติ (ได้รับบุญเป็นอันมาก) หมายความว่า ยังบุญเป็นอันมากให้เกิดขึ้นโดยเพลิดเพลินด้วยกามคุณ ๕ ของตน และโดยการเห็นหน้าบุตร

พึงประกอบข้อความว่า พวกเขามีความสำคัญอย่างนี้ เพราะความยึดมั่นยังไม่แน่นแฟ้น หรือมีความเห็นอย่างนี้ เพราะความยึดมั่นแน่นแฟ้น ปรารถนาสุขด้วยทุกข์ขวนขวายในอัตตกิลมถานุโยคอยู่ หรือสำคัญผิดในกามว่าเป็นบุญ และขวนขวายในกามสุขัลลิกานุโยคอยู่

คำว่า ตทภิญฺญา สนฺตา (พวกเขาเข้าใจอย่างนั้น) หมายความว่า พวกเขาสำคัญอย่างนั้น

คำว่า โรคเมว วฑฺฒยนฺติ (ย่อมยังโรคให้เจริญอย่างเดียว) หมายความว่า ย่อมยังโรคคืออัตภาพหรือกิเลสให้เจริญต่อๆ มา

แม้ฝีและลูกศรก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า โรคาภิตุนฺนา (ถูกโรคครอบงำแล้ว) หมายความว่า เจ็บป่วยด้วยโรคดังที่กล่าวแล้ว

คำว่า คณฺฑปฏิปีฬิตา (ถูกฝีเบียดเบียนแล้ว) หมายความว่า ถูกฝีตามที่กล่าวไว้บีบคั้นแล้ว

คำว่า สลฺลานุวิทฺธา (ถูกลูกศรเสียบแทงแล้ว) หมายความว่า ถูกลูกศรตามที่กล่าวไว้เสียบแทงแล้ว

คำว่า อุมฺมุชฺชนิมุชฺชานิ (ย่อมผุดบ้างโผล่บ้าง) หมายความว่า อุบัติเกิดขึ้นบ้าง จุติดับไปบ้าง

คำว่า อุคฺฆาตนิคฺฆาตํ แปลว่า ภาวะที่สูงบ้างต่ำบ้าง

คำว่า โรคคณฺฑสลฺลเภสชฺชํ (ยารักษาโรค ฝี และลูกศร) หมายความว่า ยารักษาโรคเป็นต้นตามที่กล่าวไว้ หมายถึง สมถะและวิปัสสนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมถวิปสฺสนา โรคนิคฺฆาตกเภสชฺชํ (สมถะและวิปัสสนาเป็นยารักษาโรค)

ในพากย์นั้น คำว่า โรคนิคฺฆาตกํ (ยารักษาโรค) คือ ยาระงับโรค

ท่านกล่าวถึงสัจจะด้วยคำเป็นต้นว่า สํกิเลโส ทุกฺขํ (รูปนามที่เศร้าหมองเป็นทุกข์) เพราะรูปนามที่เศร้าหมองนั้นเป็นสภาวะที่พึงกำหนดรู้ เป็นต้น

ในเรื่องนั้น คำว่า สํกิเลโส ทุกฺขํ (รูปนามที่เศร้าหมองเป็นทุกข์) หมายความว่า หมู่รูปนามที่มีความเศร้าหมองด้วยอัตตกิลมถานุโยคและกามสุขัลลิกานุโยค หรือหมู่รูปนามที่ถูกทั้งสองอย่างนั้นบีบคั้นอยู่ เป็นอริยสัจชื่อว่า ทุกข์

คำว่า ตทภิสงฺโค ตณฺหา (ตัณหาที่ผูกพันในทุกข์นั้น) หมายความว่า ตัณหาที่ได้ชื่อว่าเครื่องติดข้องในทุกข์นั้น

[๘๐] บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ทิฏฺฐิจริตา (บุคคลผู้มีทิฏฐิจริต) เป็นต้น เพื่อแสดงประเภทแห่งความเป็นไปในความเห็นคือหมู่รูปนามที่มีจริงของบุคคลผู้มีทิฏฐิจริตและผู้มีตัณหาจริต

ในพากย์นั้น คำว่า ทิฏฺฐิจริตา รูปํ อตฺตโต อุปคจฺฉนฺติ (บุคคลผู้มีทิฏฐิจริตย่อมยึดรูปว่าเป็นตน) หมายความว่า บุคคลผู้มีทิฏฐิจริตย่อมยึดรูปว่าเป็นตน เพราะความยึดมั่นคือทิฏฐิมีกำลังมาก เนื่องจากความยึดมั่นตัวตนของเขามีกำลัง แต่ความยึดมั่นสิ่งที่เป็นของตนไม่มีกำลังเหมือนอย่างนั้น

แม้คำว่า เวทนํ เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า ตณฺหาจริตา รูปวนฺตํ อตฺตานํ (บุคคลผู้มีตัณหาจริตย่อมยึดตนว่ามีรูป) หมายความว่า บุคคลผู้มีตัณหาจริตย่อมยึดเวทนาเป็นต้นอื่นว่าเป็นตน โดยตั้งรูปไว้ในความเป็นเครื่องกังวลรบกวนตน เพราะความยึดมั่นคือตัณหามีกำลังมาก

คำว่า อตฺตนิ วา รูปํ (รูปในตน) หมายความว่า รูปอันมีตนเป็นที่อาศัย

คำว่า รูปสฺมึ วา อตฺตานํ (ตนในรูป) หมายความว่า ตนอันมีรูปเป็นที่อาศัย

แม้คำว่า เวทนาวนฺตํ เป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนั่นแหละ

โดยแท้จริงแล้ว การยึดมั่นสิ่งที่เป็นของตนแห่งบุคคลผู้มีตัณหาจริตนั้นมีกำลังมาก แต่การยึดมั่นตนไม่มีกำลังเหมือนอย่างนั้น พวกเขาจึงสำคัญว่าสิ่งที่ได้รับทุกอย่างเป็นของตน ย่อมยึดสิ่งอื่นจากนั้นว่าเป็นตน

คำว่า อยํ วุจฺจติ วีสติวตฺถุกา สกฺกายทิฏฺฐิ (ความเห็นผิดนี้เรียกว่า สักกายทิฏฐิมีอารมณ์ ๒๐) หมายความว่า ความเห็นผิดนี้อันมีอารมณ์ ๒๐ โดยการยึดถืออุปาทานขันธ์ ๕ แต่ละขันธ์เป็น ๔ อย่าง ได้ชื่อว่า สักกายทิฏฐิ เพราะเป็นความเห็นผิดในกองรูปนามคือขันธ์ ๕ ที่มีจริง หรือเป็นความเห็นผิดที่มีจริงในกองรูปนามเหล่านั้น

[คำว่า สกฺกายทิฏฺฐิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความเห็นผิดในกองรูปนามที่มีจริง = สนฺโต กาโย สกฺกาโย, สกฺกาเย ทิฏฺฐิ สกฺกายทิฏฺฐิ

- ความเห็นผิดที่มีจริงในกองรูปนาม = กาเย ทิฏฺฐิ กายทิฏฺฐิ, สนฺตา กายทิฏฺฐิ สกฺกายทิฏฺฐิ

สักกายทิฏฐินี้แบ่งออกเป็น ๒๐ อย่างโดยจำแนกขันธ์ ๕ ออกอย่างละ ๔ คือ

- รูปํ อตฺตา (รูปเป็นอัตตา)
- รูปวา อตฺตา (อัตตามีรูป)
- อตฺตนิ รูปํ (รูปมีอยู่ในอัตตา)
- รูปสฺมึ อตฺตา (อัตตามีอยู่ในรูป)]

คำว่า โลกุตฺตรา สมฺมาทิฏฺฐิ (โลกุตตรสัมมาทิฏฐิ) หมายถึง สัมมาทิฏฐิคือปฐมมรรค

[แม้จะกล่าวโดยสามัญทั่วไปว่า โลกุตตรสัมมาทิฏฐิ ที่อาจหมายถึงมรรค ๔ ได้ทั้งหมด แต่ในที่นี้หมายถึงโสดาปัตติมรรค เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อสักกายทิฏฐิ]

คำว่า อนฺวายิกา (คล้อยตาม) หมายความว่า ไปตามสัมมาทิฏฐิ ความหมายก็คือ เมื่อใด สัมมาทิฏฐิดำเนินไปด้วยการละสักกายทิฏฐิ เมื่อนั้น สัมมาสังกัปปะเป็นต้นย่อมคล้อยตามโดยเกื้อหนุนสัมมาทิฏฐินั้น

ท่านกล่าวว่า สมฺมาสงฺกปฺโป (สัมมาสังกัปปะ) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า ธรรมที่คล้อยตามสัมมาทิฏฐิ คืออะไร

ท่านแสดงสมถะและวิปัสสนาโดยมุ่งแสดงขันธ์ไว้ก่อนอริยมรรคด้วยคำว่า เตตโย ขนฺธา (จำแนกเป็นขันธ์ ๓) เป็นต้น

คำว่า ตตฺถ สกฺกาโย (ในเรื่องนั้น หมู่รูปนามที่มีอยู่จริง) เป็นต้น แสดงสัจจะ ๔

ข้อความทั้งหมดนั้นรู้ได้ง่ายนั่นเทียว

ท่านแสดงที่สุดโต่งสองอย่างมีอุจเฉททิฏฐิเป็นต้นและมัชฌิมาปฏิปทาโดยมีสักกายทิฏฐิเป็นหลัก ด้วยคำต่อไปอีกว่า ตตฺถ เย รูปํ อตฺตโต อุปคจฺฉนฺติ (ในบรรดาชนทั้งสองจำพวกนั้น ชนเหล่าใดย่อมยึดรูปว่าเป็นตน ย่อมยึดเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณว่าเป็นตน ชนเหล่านี้เรียกว่า ผู้มีความเห็นว่าโลกขาดสูญ)

ในพากย์นั้น คำว่า อิเม วุจฺจนฺติ อุจฺเฉทวาทิโน (ชนเหล่านี้เรียกว่า ผู้มีความเห็นว่าโลกขาดสูญ) หมายความว่า ชนเหล่านี้ผู้ถือขันธ์ ๕ มีรูปเป็นต้นว่าเป็นอัตตา ย่อมเรียกว่า ผู้มีความเห็นว่าโลกขาดสูญ เพราะยึดมั่นอย่างนี้ว่า อัตตาย่อมขาดสูญพินาศไป สัตว์ไม่เกิดอีกหลังตายแล้ว เนื่องจากรูปเป็นต้นมีสภาพไม่เที่ยง

คำว่า อิเม วุจฺจนฺติ สสฺสตวาทิโน (ชนเหล่านี้เรียกว่า ผู้มีความเห็นว่าโลกเที่ยง) หมายความว่า ผู้ถือว่าอัตตาอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นนอกเหนือไปจากรูปเป็นต้นมีอยู่ตามนัยว่า ยึดตนว่ามีรูป เป็นต้น ย่อมเรียกว่า ผู้มีความเห็นว่าโลกเที่ยง เพราะยึดมั่นว่าโลกไม่แปรปรวน คงที่อยู่เสมอ

คำว่า อุจฺเฉทสสฺสตวาทา อุโภ อนฺตา, อยํ สํสารปวตฺติ (ความเห็นว่าโลกขาดสูญหรือเที่ยง เป็นปฏิปทาที่สุดโต่ง ๒ อย่าง ปฏิปทาทั้ง ๒ ที่สุดโต่งนี้เป็นการดำเนินไปแห่งสงสาร) เป็นต้น แสดงสัจจะ

คำนั้นรู้ได้ง่าย

คำว่า อุจฺเฉทสสฺสตํ สมาสโต วีสติวตฺถุกา สกฺกายทิฏฺฐิ (อุจเฉททิฏฐิและสัสสตทิฏฐิจัดเป็นสักกายทิฏฐิอันมีอารมณ์ ๒๐ โดยย่อ) หมายความว่า อุจเฉททิฏฐิและสัสสตทิฏฐิจัดเป็นสักกายทิฏฐิอันมีอารมณ์ ๒๐ โดยย่อนั่นแหละ เพราะดำเนินไปโดยนัยว่า อัตตาขาดสูญและอัตตาเที่ยง เป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว ความเห็นเรื่องอัตตาทุกอย่างนับเข้าในสักกายทิฏฐิ

คำว่า วิตฺถารโต ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ (หรือเป็นทิฏฐิ ๖๒ โดยพิสดาร) หมายความว่า อุจเฉททิฏฐิและสัสสตทิฏฐิจัดเป็นทิฏฐิ ๖๒ ที่ตรัสไว้โดยพิสดารในพรหมชาลสูตร

คำว่า เตสํ คือ อุจเฉททิฏฐิและสัสสตทิฏฐิโดยย่อและพิสดารอย่างนี้

คำว่า ปฏิปกฺโข (ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์) คือ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์โดยเป็นธรรมที่กำจัด

คำว่า เตจตฺตาลีสํ โพธิปกฺขิยา ธมฺมา (โพธิปักขิยธรรม ๔๓) คือ โพธิปักขิยธรรม ๔๓ เหล่านี้ ได้แก่ อนิจจสัญญา (ความสำคัญว่าไม่เที่ยง) ทุกขสัญญา (ความสำคัญว่าทุกข์) อนัตตสัญญา (ความสำคัญว่าไม่ใช่ตัวตน) ปหานสัญญา (ความสำคัญในการละ) วิราคสัญญา (ความสำคัญในการคลายความกำหนัด) นิโรธสัญญา (ความสำคัญในความดับ) สติปัฏฐาน ๔...อริยมรรคมีองค์ ๘

พระมหากัจจายนะแสดงธรรมที่เป็นปฏิปักษ์โดยเนื่องด้วยวิปัสสนาอย่างนี้แล้ว กล่าวว่า อฏฺฐ วิโมกฺขา ทส จ กสิณายตนานิ (วิโมกข์ ๘ และกสิณฌาน ๑๐) เพื่อแสดงธรรมที่เป็นปฏิปักษ์โดยเนื่องด้วยสมถะอีก

คำว่า ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ โมหชาลํ (ทิฏฐิ ๖๒ เป็นโมหะและข่ายตัณหา) หมายความว่า ทิฏฐิ ๖๒ เป็นโมหะและข่ายตัณหา เพราะเป็นเหตุให้เกิดโมหะและข่ายตัณหา

คำว่า อนาทิอนิธนปฺปวตฺตํ (อันหาเบื้องต้นและที่สุดมิได้) หมายความว่า อันหาเบื้องต้นมิได้ เพราะไม่มีส่วนเบื้องต้น และอันหาที่สุดมิได้ เพราะดำเนินไปโดยไม่ขาดช่วงด้วยความสืบต่อเมื่อไม่มีการบรรลุธรรมที่ตรงกันข้าม

ท่านกล่าวว่า เตจตฺตาลีสํ โพธิปกฺขิยา ธมฺมา ญาณวชิรํ โมหชาลปฺปทาลนํ (โพธิปักขิยธรรม ๔๓ เป็นวชิรญาณทำลายโมหะและข่ายตัณหา) เพราะทิฏฐิอันเป็นเหตุให้เกิดโมหะและข่ายตัณหาย่อมถูกขจัดได้เมื่อทำลายโมหะและข่ายตัณหาแล้ว

ในเรื่องนั้น คำว่า ญาณวชิรํ (วชิรญาณ) คือ ญาณที่เหมือนเพชร หมายถึงวิปัสสนาญาณ และมรรคญาณที่บุคคลบรรลุสมาบัติ ๘ แล้วบ่มให้บรรลุความแก่กล้า โดยความจริงแล้วญาณข้างต้นที่ดำเนินไปแก่พระผู้มีพระภาคได้ชื่อว่า มหาวชิรญาณ

ท่านกล่าวว่า เตจตฺตาลีสํ โพธิปกฺขิยา ธมฺมา (โพธิปักขิยธรรม ๔๓) เพื่อแสดงวชิรญาณนั้นพร้อมด้วยเหตุบรรลุ

คำว่า โมหชาลปฺปทาลนํ (ทำลายโมหะและข่ายตัณหา) หมายความว่า ทำลายอวิชชาและภวตัณหาด้วยการข่มไว้ในเบื้องแรก[คือวิปัสสนา] และด้วยการตัดขาดในขณะบรรลุมรรค

ภวตัณหาชื่อว่า ข่ายตัณหา เพราะเป็นไปด้วยการร้อยเหล่าสัตว์ไว้ในรูปเป็นต้นที่จำแนกเป็นประเภทต่างๆ มีอดีตเป็นต้น และในอัตภาพของตน เป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า ภวตัณหาดังกล่าวมีคำไวพจน์ว่า ตัณหา ชาลินี สิพพินี และ ชาละ

ท่านจำแนกอวิชชาและตัณหาโดยระบุความเป็นคำไวพจน์ของโมหะและข่ายตัณหาด้วยการแสดงอัตตกิลมถานุโยค กามสุขัลลิกานุโยค ความยึดมั่นคือทิฏฐิ ความยึดมั่นคือตัณหา สัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิอย่างนี้แล้ว จะกล่าวลงท้ายฝ่ายสังกิเลสตามอนุสนธิ จึงกล่าวว่า เตน วุจฺจติ ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชาย จ ภวตณฺหาย จ (สมจริงดังคำกล่าวข้างต้นว่า "เบื้องต้นแห่งอวิชชาและภวตัณหาย่อมไม่ปรากฏ")

[๘๑] ท่านแสดงฝ่ายโวทานด้วยคำว่า ตตฺถ ทิฏฺฐิจริโต (ในชนทั้งสองประเภทนั้น ผู้ที่มีทิฏฐิจริตบวชในพระศาสนานี้แล้วมักประพฤติขัดเกลากิเลสอย่างต่อเนื่อง) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า สลฺเลขานุสนฺตตวุตฺติ (มักประพฤติขัดเกลากิเลสอย่างต่อเนื่อง) หมายความว่า มักประพฤติขัดเกลากิเลสโดยปราศจากสิ่งรบกวน เพราะมีความเคารพอย่างแรงกล้าในการขัดเกลากิเลส อธิบายว่า ผู้ที่มีทิฏฐิจริตย่อมประพฤติโดยต้องการจะขัดเกลากิเลสเป็นส่วนใหญ่แม้ด้วยวิธีที่ไม่ถูกต้องมีความเพียรที่รังเกียจกิเลสเป็นต้น ดังนั้น เขาบวชในพระศาสนานี้แล้วย่อมประพฤติปฏิปทาขัดเกลากิเลสด้วยการสมาทานธุดงค์

คำว่า สิกฺขานุสนฺตตวุตฺติ (มักประพฤติ[ศีล]สิกขาอย่างต่อเนื่อง) หมายความว่า มักประพฤติปาริสุทธิศีล ๔ อย่างบริบูรณ์

ท่านกล่าวว่า ทิฏฺฐิจริโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมนฺโต ธมฺมานุสารี ภวติ (ผู้ที่มีทิฏฐิจริตเป็นธรรมานุสารี ในขณะหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม) เพราะเขามีปัญญายิ่งในขณะหมดจด เนื่องด้วยความเป็นไปของทิฏฐิคล้ายกับปัญญาในวิสัยของตน

ท่านกล่าวว่า ตณฺหาจริโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมนฺโต สทฺธานุสารี ภวติ (ผู้ที่มีตัณหาจริตเป็นสัทธานุสารี ในขณะหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม) เพราะเขามีศรัทธายิ่งในขณะหมดจด เนื่องด้วยอำนาจของตัณหาจึงมีมิจฉาธิโมกข์

การแสดงปฏิปทาว่า ทิฏฺฐิจริโต สุขาย ปฏิปทาย (ผู้ที่มีทิฏฐิจริตย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก) เป็นต้น ได้กล่าวแล้วในคำอธิบายเทสนาหารวิภังค์ แม้เนื้อความก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในเรื่องนั้นนั่นแหละ

คำว่า วิเวจิยมาโน แปลว่า ถูกสั่งสอนให้หลุดพ้น

คำว่า ปฏินิสฺสรติ แปลว่า หลุดพ้น หมายความว่า พ้นออกไป

คำว่า ทนฺธญฺจ ธมฺมํ อาชานาติ (และรู้แจ้งธรรมได้ช้า) กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยชนผู้มีปัญญาน้อยผู้มีตัณหาจริต ส่วนผู้ที่มีปัญญามากย่อมรู้แจ้งธรรมได้เร็ว

ท่านแจกแจงปฏิปทาตามประเภทของอินทรีย์อีกด้วยคำว่า สตฺตาปิ ทุวิธา (บุคคลมี ๒ ประเภท) เป็นต้น

ท่านแสดงว่าปฏิปทาเหล่านั้นมีความแน่นอนในความหลุดพ้นในกาลทั้งสามด้วยคำเป็นต้นว่า เย หิ เกจิ (โดยแท้จริงแล้ว ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งผู้หลุดพ้นแล้ว หลุดพ้นอยู่ หรือจักหลุดพ้น ย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติ ๔ เหล่านี้)

ในพากย์นั้น คำว่า อิมาหิ เอว จตูหิ ปฏิปทาหิ (การปฏิบัติ ๔ เหล่านี้) หมายความว่า การปฏิบัติ ๔ เหล่านี้เท่านั้น เพราะไม่มีปฏิปทาอื่นที่พ้นไปจากปฏิปทา ๔ ดังกล่าว

คำว่า จตุกฺกมคฺคํ (มรรคปฏิปทา ๔ ประการ) หมายความว่า ปฏิปทา ๔ อย่าง เพราะปฏิปทาก็คือมรรคนั่นเอง

อีกนัยหนึ่ง คำว่า จตุกฺกมคฺคํ คือ มรรคที่เรียกว่าธรรมหลัก ๔ ของนันทิยาวัฏฏนัย

อนึ่ง ธรรมหลักเหล่านั้นจักปรากฏในทิสาโลจนนัย

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า อพุธชนเสวิตาย (เพื่อตัดภวตัณหาที่ยินดี[ในภพ] อันคนเขลาซ่องเสพ เป็นที่ยินดีของคนเขลา ปรากฏอยู่ในชนผู้กำหนัด) เพื่อเฉลยคำถามว่าพระอริยะทั้งหลายแสดงมรรคปฏิปทา ๔ ประการเพื่ออะไร

[ท่านแสดงประโยชน์ของการกล่าวว่า อพุธชนเสวิตาย ข้อนี้เป็นการสัมพันธ์อรรถของศัพท์ในประโยคเพื่อแสดงถึงประโยชน์ของการกล่าวถึงศัพท์นั้นๆ โบราณาจารย์เรียกว่า นิกฺขนฺต คือ การออกไปหาศัพท์ในประโยค

หลักการสัมพันธ์อรรถของศัพท์ในประโยคนั้น มักกล่าวถึงกิริยาคุมพากย์ก่อนแล้วสาวไปหาศัพท์แต่ละศัพท์ เพื่อแสดงว่าคำศัพท์ทุกคำในพากย์กล่าวไว้เพื่อประโยชน์นั้นๆ ตัวอย่างเช่น

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

“ขอนอมน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น”

วิธีสัมพันธ์อรรถของ ตสฺส ภควโต

ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า นโม (ขอนอบน้อม) ท่านนอบน้อมใครหรือ จึงกล่าวว่า ตสฺส ภควโต (พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น) เพื่อเฉลยคำถามนั้น หมายความว่า เรานอบน้อมพระผู้มีพระภาค ดังนี้แล

วิธีสัมพันธ์อรรถของ อรหโต

ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า ตสฺส ภควโต (แด่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น) พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นไม่มีคุณธรรมอย่างอื่นหรือ จึงกล่าวว่า อรหโต (ผู้ไกลจากกิเลส) เพื่อเฉลยคำถามนั้น หมายความว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส ดังนี้แล

วิธีสัมพันธ์อรรถของ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า อรหโต (ผู้ไกลจากกิเลส) พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นมีคุณธรรมนี้อย่างเดียวหรือ จึงกล่าวว่า สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส (ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง) เพื่อเฉลยคำถามนั้น หมายความว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองอีกด้วย ดังนี้แล]

คำว่า พาลกนฺตาย แปลว่า เป็นที่ยินดีของคนเขลา

คำว่า รตฺตวาสินิยา มีรูปวิเคราะห์ว่า คำว่า รัตตวาสินี คือ ภวตัณหาปรากฏอยู่ในชนผู้กำหนัด กล่าวคือ ชนผู้ถูกราคะย่ำยีแล้ว [พระอริยะทั้งหลายย่อมแสดงมรรคปฏิปทา ๔ ประการ เพื่อตัดภวตัณหาที่ยินดี อันคนเขลาซ่องเสพ เป็นที่ยินดีของคนเขลา] ปรากฏอยู่ในชนผู้กำหนัดนั้น

คำว่า นนฺทิยา (ที่ยินดี[ในภพ]) คือ ภวตัณหาที่เรียกว่า นันที เพราะเป็นสภาพเพลิดเพลินในภพและอารมณ์นั้นๆ

คำว่า อวฏฺฐนตฺถํ แปลว่า เพื่อตัด

คำว่า อยํ วุจฺจติ นนฺทิยาวฏฺฏสฺส นยสฺส ภูมิ (การประกอบสัจจะ ๔ [ด้วยอำนาจตัณหาอวิชชาในฝ่ายสังกิเลส และด้วยอำนาจสมถะวิปัสสนาในฝ่ายโวทาน]นี้ เรียกว่า เหตุเกิดของนันทิยาวัฏฏนัย) หมายความว่า การประกอบสัจจะ ๔ ในธรรมหลักทั้งสองด้วยอำนาจตัณหาอวิชชาในฝ่ายสังกิเลส และในธรรมหลักทั้งสองด้วยอำนาจสมถะวิปัสสนาในฝ่ายโวทานนี้ เรียกว่า เหตุเกิดของนันทิยาวัฏฏนัย

[๘๒] ท่านแสดงภูมิของนันทิยาวัฏฏนัยอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ได้ระบุลักษณะของทิสาโลจนนัยไว้บางส่วนด้วยคำว่า เวยฺยากรเณสุ หิ เย กุสลากุสลา (ในคัมภีร์เวยยากรณะธรรมเหล่าใดตรัสว่าเป็นกุศลและอกุศล) แล้วปรารภคำว่า เต ทุวิธา อุปปริกฺขิตพฺพา (บัณฑิตพึงใคร่ครวญธรรมเหล่านั้นโดยจำแนกเป็น ๒ ประการ) เพราะเมื่อแสดงธรรมหลักของนันทิยาวัฏฏนัยนั้นก็เป็นอันกล่าวถึงทิสาโลจนนัยโดยกล่าวถึงธรรมหลักของนัยดังกล่าว

ในพากย์นั้น คำว่า เต คือ ธรรมหลัก

คำว่า ทุวิธา (โดยจำแนกเป็น ๒ ประการ) หมายความว่า โดยจำแนกเป็น ๒ ประการอย่างนี้ว่า เหล่านี้เป็นธรรมฝ่ายเศร้าหมอง เหล่านี้เป็นธรรมฝ่ายหมดจด

คำว่า อุปปริกฺขิตพฺพา (พึงใคร่ครวญ) หมายความว่า พึงพิจารณารอบด้านอย่างเหมาะสม ความหมายก็คือ พึงตรวจดูโดยความเป็นธรรมหลักนั้นๆ อย่างเหมาะสมตามธรรม

ท่านแสดงว่า โลกวฏฺฏานุสารี จ โลกวิวฏฺฏานุสารี จ (คือ โลกวัฏฏานุสารี และโลกวิวัฏฏานุสารี) เพื่อแสดงประเภทที่ระบุไว้ด้วยคำว่า ทุวิธา อุปปริกฺขิตพฺพา (โดยจำแนกเป็น ๒ ประการ) คำนั้นมีเนื้อความดังนี้

คำว่า โลกวัฏฏะ คือ วนเวียนโลก

คำว่า โลกวัฏฏานุสารี หมายถึง ธรรมที่หมุนไป คือ ดำเนินไปโดยความเป็นธรรมวนเวียนโลก ความหมายก็คือ ธรรมฝ่ายเศร้าหมอง

คำว่า โลกวิวัฏฏ์ คือ สภาพหยุดวัฏฏะแก่โลก

อีกนัยหนึ่ง คำว่า โลกวิวัฏฏ์ คือ สภาพหยุดวัฏฏะจากโลก หมายถึง พระนิพพาน

[คำว่า โลกวิวฏฺฏ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพหยุดวัฏฏะแก่โลก = โลกสฺส วิวฏฺฏํ โลกวิวฏฺฏํ (จตุตถีตัปปุริสสมาส)

- สภาพหยุดวัฏฏะจากโลก = โลกโต วิวฏฺฏํ โลกวิวฏฺฏํ (ปัญจมีตัปปุริสสมาส)]

คำว่า โลกวิวัฏฏานุสารี หมายถึง ธรรมที่หมุนไป คือ ดำเนินไปโดยคล้อยตามพระนิพพาน ความหมายก็คือ ธรรมฝ่ายหมดจด

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วฏฺฏํ นาม สํสาโร, วิวฏฺฏํ นิพฺพานํ (สงสารชื่อว่าวัฏฏะ นิพพานชื่อว่า วิวัฏฏ์)

คำว่า ตํ กถํ ทฏฺฐพฺพํ (ข้อนั้นพึงทราบได้อย่างไร) หมายความว่า ถามว่า ข้อนั้นพึงทราบได้โดยประการอย่างไร ฉะนั้นจึงกล่าวตอบว่า อุปจเยน (กรรมพึงทราบได้ด้วยการสั่งสม)

กรรมที่ทำไว้สามารถให้ผลได้โดยประการใด กรรมที่ทำไว้โดยประการที่ให้ผลได้นั้นเรียกว่า กรรมที่สั่งสมไว้ เมื่อมีการสั่งสมอย่างนี้จึงได้ชื่อว่า กรรม ความหมายก็คือเป็นเหตุของวิปากวัฏ

กิเลสทั้งปวงพึงแสดงด้วยวิปัลลาส ๔ เพราะกิเลสทั้ง ๑๐ เป็นเหตุแห่งวิปัลลาส

ท่านกล่าวว่า ทสวตฺถุเก กิเลสปุญฺเช (พึงทราบในกองกิเลสอันมีเหตุ มี ๑๐ อย่าง) เพื่อเฉลยคำถามว่า เต กตฺถ ทฏฺฐพฺพา ซึ่งแปลว่า วิปัลลาสเหล่านั้นพึงทราบในที่ไหน ความหมายก็คือ ในกองกิเลสที่มีเหตุ ๑๐ อย่าง

ในเรื่องนั้น กิเลสเป็นกิเลสวัตถุ (เหตุให้เกิดกิเลส) ธรรมที่เป็นปัจจัยของกิเลสก็เป็นกิเลสวัตถุ

กิเลสที่เกิดก่อนโดยความเป็นเหตุ เป็นกิเลสวัตถุ เพราะเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสอื่นต่อมา

ธรรมที่เป็นปัจจัยของกิเลส คือ การไม่ใส่ใจโดยแยบคาย และธรรมที่ถูกแวดล้อมด้วยการไม่ใส่ใจโดยแยบคาย เป็นกิเลสวัตถุ เพราะเป็นเหตุให้เกิดกิเลส

ในคำว่าจตฺตาโร อาหารา (อาหาร ๔) นี้ ท่านประสงค์เอากิเลสที่มีอาหารนั้นเป็นที่ตั้ง โดยมุ่งกล่าวถึงอาหารเป็นหลัก

แม้คำว่า จตสฺโส วิญฺญาณฏฺฐิติโย (วิญญาณฐิติ ๔) ก็มีนัยเดียวกันนี้

ท่านแสดงว่า ในกองกิเลสอันมีเหตุ ๑๐ กิเลสที่เกิดก่อน เป็นเหตุของกิเลสที่เกิดในภายหลังด้วยคำว่า ปจเม อาหาเร (วิปัลลาสที่ ๑ [สุภวิปัลลาส = ความสำคัญว่างาม] มีอารมณ์คืออาหารที่ ๑ [กพฬีการาหาร = อาหารคือคำข้าว]) เป็นต้น

ในเรื่องนั้น คำว่า ปจเม อาหาเร (อาหารที่ ๑) หมายความว่า วิปัลลาสที่ ๑ ย่อมเป็นไปในอาหารที่ ๑ อันเป็นอารมณ์

แม้อาหารที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

[ข้อความข้างต้นมีความหมายดังนี้ว่า

วิปัลลาสที่ ๑ คือ สุภวิปัลลาส (ความสำคัญผิดว่างาม) ที่เป็นไปในกาย ย่อมเป็นไปในกพฬีการาหารอันเป็นไปในร่างกายทั้งหมดหรือเป็นบางส่วนของร่างกาย

วิปัลลาสที่ ๒ คือ นิจจวิปัลลาส (ความสำคัญผิดว่าเที่ยง) ที่เป็นไปในเวทนา ย่อมเป็นไปในผัสสาหารอันเป็นเหตุของเวทนา

วิปัลลาสที่ ๓ คือ สุขวิปัลลาส (ความสำคัญผิดว่าสุข) ที่เป็นไปในจิต ย่อมเป็นไปในมโนสัญเจตนาหารอันเป็นเหตุของจิต

วิปัลลาสที่ ๔ คือ อัตตวิปัลลาส (ความสำคัญผิดว่าเป็นตัวตน) ที่เป็นไปในสตรี ย่อมเป็นไปในวิญญาณาหารอันเป็นเหตุของสตรี ดังนี้เป็นต้น]

คำว่า ปจเม วิปลฺลาเส (วิปัลลาสที่ ๑) หมายความว่า อุปาทานที่ ๑ [กามุปาทาน] ย่อมเป็นไปเมื่อบุคคลยังละวิปัลลาสที่ ๑ [สุภวิปัลลาส] ไม่ได้

แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนั่นแหละ

ข้าพเจ้าจักกล่าวถึงข้อความที่ควรกล่าวในเรื่องนี้ไว้ในนิเทศต่อไป

[๘๓] บัดนี้ ท่านจะแจกแจงกองกิเลสอันมีเหตุ ๑๐ เป็นสองส่วนโดยประเภทแห่งตัณหาและอวิชชา จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า โย จ กพฬีกาโร อาหาโร (กพฬีการาหารและผัสสาหาร [คือ ฉันทราคะที่มีอาหารเป็นที่ตั้ง] เป็นความเศร้าหมองของผู้มีตัณหาจริต)

ในพากย์นั้น ผู้มีตัณหาจริตมิได้กำหนดรู้กพฬีการาหารและผัสสาหาร ย่อมมีความยินดีพอใจแรงกล้าในกองรูปและเวทนา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โย จ กพฬีกาโร อาหาโร, โย จ ผสฺโส อาหาโร, อิเม ตณฺหาจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา (กพฬีการาหารและผัสสาหารเป็นความเศร้าหมองของผู้มีตัณหาจริต) เพราะเป็นเหตุให้เกิดความยินดีพอใจอันเศร้าหมอง

เช่นเดียวกันนี้ ผู้มีทิฏฐิจริตมิได้กำหนดรู้มโนสัญเจตนาหารและวิญญาณาหาร ย่อมมีความสำคัญว่ามีตัวตนและเป็นสภาพเที่ยงในอาหารทั้งสองนั้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวถึงอาหารทั้งสองนั้นว่าเป็นความเศร้าหมองของบุคคลผู้มีทิฏฐิจริตตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

นอกจากนั้น วิปัลลาสสองอย่างแรก และอุปาทาน โยคะ คันถะ อาสวะ โอฆะ สัลละ วิญญาณฐิติ และการถึงความลำเอียงสองอย่างแรกๆ ได้ชื่อว่าความเศร้าหมองของผู้มีตัณหาจริต เพราะมีตัณหาเป็นประธาน มีสภาพของตัณหา และเป็นอารมณ์ของตัณหา

ส่วนวิปัลลาสและอุปาทานเป็นต้นอย่างหลังๆ ได้ชื่อว่าความเศร้าหมองของผู้มีทิฏฐิจริต เพราะมีทิฏฐิเป็นประธาน มีสภาพของทิฏฐิ และเป็นอารมณ์ของทิฏฐิ

[๘๔] คำว่า กพฬีกาเร อาหาเร "อสุเภ สุภนฺ"ติ วิปลฺลาโส (วิปัลลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม พึงทราบในกพฬีการาหาร) หมายความว่า วิปัลลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม พึงทราบในกพฬีการาหารในบรรดาอาหาร ๔ และวิปัลลาส ๔ เพราะกพฬีการาหารมีสภาพไม่งามและเป็นเหตุเกิดของอสุภะ

วิปัลลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข พึงทราบในผัสสาหารนั้น เพราะผัสสาหารมีสภาพเป็นทุกข์ [เนื่องจากเป็นสังขารทุกข์] และเป็นเหตุเกิดของทุกข์[ทั้งสามอย่าง]

ท่านกล่าวว่า วิญฺญาเณ อาหาเร...อตฺตาติ วิปลฺลาโส (วิปัลลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง พึงทราบในวิญญาณาหาร วิปัลลาสในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าเป็นตน พึงทราบในมโนสัญเจตนาหาร) เพราะเหล่าสัตว์มักสำคัญวิญญาณว่าเที่ยง และสำคัญสังขารว่าเป็นตัวตน

คำว่า ปฐเม วิปลฺลาเส ฐิโต กาเม อุปาทิยติ (บุคคลผู้ตั้งอยู่ในวิปัลลาสที่ ๑ [สุภวิปัลลาส] ย่อมยึดมั่นกามคุณ) หมายความว่า บุคคลผู้เห็นแปรปรวนย่อมยึดมั่นวัตถุกามด้วยกิเลสกาม

คำว่า อิทํ วุจฺจติ กามุปาทานํ (การยึดมั่นนี้ชื่อว่า กามุปาทาน) หมายความว่า การยึดมั่นกามคุณโดยประการนั้นอย่างนี้ชื่อว่า กามุปาทาน

บุคคลผู้เห็นแปรปรวนในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข ย่อมยึดมั่นว่าความหมดจดจากภพย่อมมีในอนาคตด้วยศีลพรต ดังนั้น ความสุขนั้นจึงเป็นความสุขแห่งความดับขันธ์

บุคคลผู้เห็นแปรปรวนในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ย่อมยึดมั่นภวทิฏฐิว่า ภพทั้งหมดเที่ยงแท้ แน่นอน คงที่ มีสภาพไม่แปรปรวน ย่อมยึดมั่นภวทิฏฐิที่เพลิดเพลินในสังสารวัฏ

บุคคลผู้เห็นแปรปรวนในสิ่งที่มิใช่ตนว่าเป็นตน ย่อมยึดมั่นอัตตทิฏฐิว่าผู้ทำกรรมย่อมได้รับผลกรรม เพราะเมื่อไม่มีตน ผลกรรมนี้จะเป็นของใคร

ด้วยเหตุนี้ พระมหากัจจายนะจึงกล่าวว่า ทุติเย วิปลฺลาเส ฐิโต (บุคคลผู้ตั้งอยู่ในวิปัลลาสที่ ๒) เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความข้างต้น

คำว่า อยํ วุจฺจติ กามโยโค (ข้อนี้ชื่อว่า กามโยคะ) หมายความว่า เหล่าสัตว์ถูกกามุปาทานที่เรียกว่ากามราคะผูกไว้กับวัตถุกาม ความยินดีในกามดังกล่าวชื่อว่า กามโยคะ

คำว่า อยํ วุจฺจติ ภวโยโค (ข้อนี้ชื่อว่า ภวโยคะ) หมายความว่า เหล่าสัตว์ถูกภวุปาทานที่เรียกว่าการยึดมั่นศีลพรตผูกไว้กับภพ ความยินดีในภพดังกล่าวชื่อว่า ภวโยคะ

คำว่า อยํ วุจฺจติ ทิฏฺฐิโยโค (ข้อนี้ชื่อว่า ทิฏฐิโยคะ) หมายความว่า เหล่าสัตว์ถูกความเห็นผิดที่เรียกว่าอเหตุกทิฏฐิเป็นต้นและทิฏฐิอื่นมีสักกายทิฏฐิเป็นต้นผูกไว้กับทุกข์ ความเห็นผิดดังกล่าวชื่อว่า ทิฏฐิโยคะ

คำว่า อยํ วุจฺจติ อวิชฺชาโยโค (ข้อนี้ชื่อว่า อวิชชาโยคะ) หมายความว่า เหล่าสัตว์ถูกผูกไว้กับอัตตวาทุปาทานและทุกข์ในวัฏฏะทั้งหมด ความไม่รู้ดังกล่าวชื่อว่า อวิชชาโยคะ

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า ปฐเม โยเค ฐิโต อภิชฺฌาย กายํ คนฺถติ (บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโยคะที่ ๑ [กามโยคะ] ย่อมผูกหมู่นามด้วยความละโมบ) เพราะกามโยคะเป็นต้นเป็นปัจจัย

แก่อภิชฌากายคันถะเป็นต้น[โดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัยเป็นต้น]

ในพากย์นั้น คำว่า อภิชฺฌาย กายํ คนฺถติ (ย่อมผูกหมู่นามด้วยความละโมบ) หมายความว่า ย่อมผูกคือสืบต่อหมู่นามด้วยความละโมบที่มีลักษณะเพ่งเล็งของคนอื่น

ท่านกล่าวว่า ทุติเย โยเค ฐิโต พฺยาปาเทน กายํ คนฺถติ (บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโยคะที่ ๒ [ภวโยคะ] ย่อมผูกหมู่นามด้วยความพยาบาท) เพราะเหล่าสัตว์ยังจิตให้ประทุษร้ายในอาฆาตวัตถุด้วยอำนาจของภวทิฏฐิและภวราคะ เนื่องจากยังละความปรารถนาภพไม่ได้

ท่านกล่าวว่า ตติเย...อิทํสจฺจาภินิเวเสน กายํ คนฺถติ (บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโยคะที่ ๓ [ทิฏฐิโยคะ] ย่อมผูกหมู่นามด้วยการยึดมั่น การผูกอย่างนี้ชื่อว่า [สีลัพพต]ปรามาสกายคันถะ บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโยคะที่ ๔ [อวิชชาโยคะ] ย่อมผูกหมู่นามด้วยการยึดมั่นว่าสิ่งนี้เท่านั้นจริง) เพราะเหล่าสัตว์ยึดมั่นด้วยอำนาจของทิฏฐิและอวิชชาว่า บุคคลย่อมหมดจดด้วยศีลพรต ความเห็นนี้จริง ความเห็นอื่นไร้แก่นสาร

คำว่า ตสฺส (บุคคลนั้น) คือ บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความละโมบเป็นต้นนั้น

คำว่า เอวํ คนฺถิตา (กิเลสอันบุคคลนั้นผูกไว้แล้วอย่างนี้) หมายความว่า กิเลสอันบุคคลนั้นผูกหมู่นามไว้โดยเนื่องด้วยความละโมบเป็นต้นอย่างนี้

คำว่า อาสวนฺติ (ย่อมไหลไป) หมายความว่า ย่อมดำเนินไปโดยความเป็นอาสวะ

คำว่า กุโต จ วุจฺจติ อาสวนฺติ (ย่อมไหลไปแต่ที่ไหน) ถามเหตุเกิดของการไหลไปว่า กิเลสย่อมไหลไปจากเหตุอะไร

ท่านกล่าวว่า อนุสยโต วา ปริยุฏฺฐานโต วา (ย่อมไหลไปจากอนุสัย หรือปริยุฏ-ฐาน) เพราะกิเลสห้ามความเป็นไปแห่งกุศลแล้วครอบงำจิตอยู่ เมื่อยังไม่ถูกมรรคละได้โดยเด็ดขาดย่อมเป็นเหตุเกิดของอาสวะทั้งหลาย

คำว่า อภิชฺฌากายคนฺเถน กามาสโว (กามาสวะย่อมปรากฏด้วยอภิชฌากายคันถะ) หมายความว่า กามาสวะย่อมปรากฏด้วยอภิชฌากายคันถะที่ปรากฏแล้ว เพราะมีสภาพเป็นกามราคะ

ท่านกล่าวว่า พฺยาปาทกายคนฺเถน ภวาสโว (ภวาสวะย่อมปรากฏด้วยพยาปาท-กายคันถะ) เพราะผู้อาศัยโทมนัสในอารมณ์บางอย่างย่อมปรารถนาอารมณ์ที่ตรงกันข้ามกับอารมณ์นั้นและภพที่มีอารมณ์นั้นเป็นส่วนมาก

คำว่า ปรามาสกายคนฺเถน ทิฏฺฐาสโว (ทิฏฐาสวะย่อมปรากฏด้วย[สีลัพพต]ปรามาส-กายคันถะ) หมายความว่า ทิฏฐาสวะย่อมปรากฏแก่ผู้ยึดทิฏฐิไว้ต่อๆ มาด้วย[สีลัพพต]-ปรามาสกายคันถะที่ปรากฏแล้ว เพราะมีสภาพเป็นทิฏฐินั้น

คำว่า อิทํสจฺจาภินิเวสกายคนฺเถน อวิชฺชาสโว (อวิชชาสวะย่อมปรากฏด้วยอิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ) หมายความว่า อวิชชาสวะพร้อมทั้งอกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมเกิดขึ้นด้วยความไม่ใส่ใจโดยแยบคายเพราะความยึดมั่นว่า ความเห็นนี้จริง อย่างอื่นไร้แก่นสาร อีกนัยหนึ่ง อวิชชาสวะอันเป็นเหตุของอิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะนั้นย่อมปรากฏด้วยอิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะที่ปรากฏแล้ว เพราะอกุศลธรรมทั้งปวงมีอวิชชานำหน้า

ท่านกล่าวคำเป็นต้นว่า ตสฺส อิเม จตฺตาโร อาสวา (อาสวะ ๔ เหล่านี้ของบุคคลนั้นถึงความไพศาลแล้วย่อมได้ชื่อว่า โอฆะ) เพราะอาสวะที่รบกวนจิตได้ชื่อว่า โอฆะ เนื่องจากท่วมทับเหล่าสัตว์คือทำให้จมลงในวัฏฏสงสาร

คำว่า อนุสยสหคตา (ดำเนินไปพร้อมด้วยความเป็นอนุสัย) หมายความว่า ดำเนินไปพร้อมกันโดยไม่ห้ามความเป็นอนุสัย หรือแปลว่า เป็นอนุสัย

[คำว่า อนุสยสหคตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ดำเนินไปพร้อมด้วยความเป็นอนุสัย = อนุสเยน สหคตา อนุสยสหคตา (ตติยา-ตัปปุริสสมาส)

- เป็นอนุสัย = อนุสยา เอว อนุสยสหคตา (ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส)

ตามรูปวิเคราะห์ที่ ๒ คำว่า สหคต ใช้ในความหมายว่าตัพภาวะ คือ เนื้อความของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น (ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว = ตัพภาวะ คือ อรรถของบทหน้านั้น) อรรถตัพภาวะนี้ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ท่านมักแสดงรูปวิเคราะห์โดยประกอบ เอว ศัพท์เพื่อแสดง

อรรถตัพภาวะนี้ ดังสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า วาจาสิลิฏฺจตฺถํ อนฺตคตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต (อนฺต และ คต ศัพท์เป็นต้นย่อมตกไปท้ายบทเพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำ) เช่น

- สุตฺตํ เอว สุตฺตนฺโต (สุตตันตะ คือ สูตรนั่นแหละ)
- กมฺมํ เอว กมฺมนฺโต (กัมมันตะ คือ กรรมนั่นแหละ)
- สุตฺตํ เอว สุตฺตนฺโต (สุตตันตะ คือ สูตรนั่นแหละ)
- คูโถ เอว คูถคตํ (คูถคตะ คือ คูตรนั่นแหละ)
- อนฺโต เอว อนฺตคตํ (อันตคตะ คือ ที่สุดนั่นแหละ)
- ทิฏฺฐิ เอว ทิฏฺฐิคตํ (ทิฏฐิคตะ คือ ความเห็นผิดนั่นแหละ)
- อตฺโถ เอว อตฺถชาตํ (อัตถชาตะ คือ อรรถนั่นแหละ)
- ธมฺโม เอว ธมฺมชาตํ (ธัมมชาตะ คือ ธรรมนั่นแหละ)

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงความหมายของ สหคต ศัพท์ว่า

อารมฺมเณ จ สํสฏฺเฐ โวกิณฺเณ นิสฺสเย ตถา
ตพฺภาเว จาปฺยภิเธยฺย- ลิงฺโค สหคโต ภเว.[๒๓๖]

"สหคต ศัพท์มีลิงค์ตามเนื้อความที่สื่อถึง ย่อมเป็นไปในความหมายว่า อารมณ์ ระคน เกลื่อนกล่น ที่อาศัย และตัพภาวะ"]

คำว่า อชฺฌาสยํ แปลว่า จิต

คำว่า อนุปวิฏฺฐา แปลว่า หยั่งลง

คำว่า หทยํ อาหจฺจ ติฏฺฐนฺติ (ตั้งอยู่กระทบหทัย) หมายความว่า ตั้งอยู่กระทบหทัยที่เรียกว่าภายในแห่งจิต [วิปากจิต] สมจริงข้อความในคัมภีร์อัฏฐสาลินีว่า

อพฺภนฺตรฏฺเฐน หทยํ.[๒๓๗]

"ชื่อว่า หทัย เพราะเป็นสภาพอยู่ภายใน"

คำว่า เตน วุจฺจนฺติ สลฺลา (ดังนั้นจึงเรียกว่า ลูกศร) หมายความว่า อาสวะ ๔ เหล่านี้หยั่งลงสู่จิต ตั้งอยู่กระทบหทัย ดังนั้นจึงเรียกว่า ลูกศร

สภาพที่เหมือนลูกศร คือ การก่อให้เกิดความเจ็บปวด และการถอนออกได้ยาก

ท่านกล่าวว่า ทิฏฺโฐเฆน มานสลฺโล (ลูกศรมานะย่อมปรากฏด้วยทิฏโฐฆะ) เพราะบุคคลเชิดชูมานะโดยอาศัยทิฏฐิ เนื่องจากความยึดมั่นว่าสิ่งนี้คือเราย่อมมีได้โดยมุ่งยึดถือว่าสิ่งนี้เป็นอัตตาของเรา

คำว่า ปริยาทินฺนํ (ยึดหน่วงไว้) หมายความว่า ยึดถือไว้โดยรอบไม่ให้โอกาสแก่กุศลอื่น

คำว่า จตูสุ ธมฺเมสุ สณฺจหติ (ย่อมตั้งอยู่ในธรรม ๔) หมายความว่า ย่อมตั้งอยู่ในธรรม ๔ ที่เป็นอารมณ์ โดยความเป็นอารัมมณปัจจัย

ท่านแสดงอารมณ์เหล่านั้นโดยตรงว่า รูเป เวทนาย สญฺญาย สงฺขาเรสุ (คือ รูป เวทนา สัญญา และสังขาร)

คำว่า นนฺทูปเสจเนน (ที่กอปรด้วยการปรุงแต่ง) หมายความว่า วิญญาณฐิติที่ประกอบร่วมกันย่อมปรุงแต่งโดยความเป็นสหชาตปัจจัยที่เกิดร่วมกับโลภมูลจิต และปรุงแต่งโทสมูลจิตเป็นต้นอื่นโดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัย [วิญญาณฐิติคือรูปที่พึงเข้าถึง] มีวิญญาณที่กอปรด้วยการปรุงแต่งนั้น

ท่านกล่าวว่า ราคสลฺเลน นนฺทูปเสจเนน วิญฺญาเณน (มีวิญญาณที่กอปรด้วยการปรุงแต่งเพราะลูกศรราคะ) เพื่อเฉลยคำถามว่า การประกอบด้วยการปรุงแต่งดังกล่าวมีได้เพราะอะไร

ในพากย์นั้น คำว่า ราคสลฺเลน แปลว่า เพราะลูกศรราคะ อันเป็นเหตุ

คำว่า นนฺทูปเสจเนน วิญฺญาเณน (มีวิญญาณที่กอปรด้วยการปรุงแต่ง) ลงตติยาวิภัตติในอรรถอิตถัมภูตลักขณะ

คำว่า รูปูปคา วิญฺญาณฏฺฐิติ (วิญญาณฐิติคือรูปที่พึงเข้าถึง) หมายความว่า รูปนั่นแหละได้ชื่อว่า วิญญาณฐิติคือรูปที่พึงเข้าถึง เพราะควรเข้าถึงโดยการกระทำไว้เป็นอารมณ์ และเป็นที่ตั้งของวิญญาณ

คำว่า ฐิติ คือ ที่ตั้ง โดยแท้จริงแล้ว วิญญาณที่ปรุงแต่งย่อมอาศัยรูปขันธ์ตั้งอยู่ในปัญจโวการภูมิ (ภูมิที่มีขันธ์ ๕)

คำว่า โทสสลฺเลน (เพราะลูกศรคือโทสะ) หมายถึง เพราะลูกศรคือโทสะที่เกิดร่วมกัน

เมื่อใด กล่าวถึงวิญญาณฐิติคือเวทนาที่พึงเข้าถึง เมื่อนั้น พึงทราบวิญญาณที่กอปรด้วยการปรุงแต่งโดยความเป็นอุปนิสสยปัจจัย แม้เวทนาก็เป็นโทมนัสเวทนาอย่างเดียว

เมื่อใด กล่าวถึงวิญญาณฐิติคือเวทนาที่พึงเข้าถึงเพราะลูกศรคือโทสะที่เป็นอุปนิสสยปัจจัย เมื่อนั้น [นัยแรก]พึงทราบวิญญาณที่กอปรด้วยการปรุงแต่งโดยความเป็นสหชาตปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย [นัยที่สอง]พึงทราบเวทนา ๓ เพราะเป็นอารัมมณปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัยของเวทนาทั้ง ๓

พึงทราบว่า นัยแรกกล่าวไว้โดยความเป็นวิญญาณที่ปรุงแต่งซึ่งมีอารมณ์ประกอบด้วยโทมนัส นัยที่สองกล่าวไว้โดยความเป็นอารมณ์ของเวทนาทุกอย่าง

คำว่า มานสลฺเลน (เพราะลูกศรมานะ) คือ เพราะลูกศรมานะที่เป็นสหชาตปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย

แม้คำว่า โมหสลฺเลน (เพราะลูกศรโมหะ) ก็มีนัยเดียวกันนี้

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ท่านประกอบวิญญาณฐิติที่ ๑ ไว้โดยเนื่องด้วยลูกศรราคะ เพราะบุรุษและสตรียินดีในรูป[ของกันและกัน]ในสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น

ท่านประกอบวิญญาณฐิติที่ ๒ ไว้โดยเนื่องด้วยลูกศรโทสะ เพราะเวทนาทั้งหมดมีสภาพเป็นทุกข์โดยปริยาย และโทษย่อมนอนเนื่องในทุกขเวทนา

ท่านประกอบวิญญาณฐิติที่ ๓ ไว้โดยเนื่องด้วยลูกศรมานะ เพราะความสำคัญว่าเราดีเลิศย่อมมีได้ด้วยอำนาจของสัญญา

ท่านประกอบวิญญาณฐิติที่ ๔ ไว้โดยเนื่องด้วยลูกศรโมหะ เพราะความเป็นกลุ่มก้อนในสังขารเป็นสิ่งที่ทำลายได้ยาก

คำว่า อุปตฺถทฺธํ (อุปถัมภ์แล้ว) หมายความว่า อันวิญญาณฐิติที่เป็นอารมณ์หยั่งลงอุปถัมภ์แล้ว

คำว่า ตญฺจ กมฺมํ คือ กรรมที่กล่าวไว้แล้วว่าคือเจตนา และเจตสิก [กรรมคือเจตสิก ได้อธิบายไว้ในข้อ [๓๐]

คำว่า อิเม จ กิเลสา คือ กิเลสอันมีเหตุ ๑๐ เหล่านี้

คำที่เหลือรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

[๘๕] บัดนี้ ท่านปรารภคำว่า อิมา จตสฺโส ทิสา (ธรรมหลัก ๔ เหล่านี้) เป็นต้นเพื่อกำหนดอาหารเป็นต้นโดยความเป็นธรรมหลักในฝ่ายสังกิเลสของนัยทั้งหลาย

คำนั้นปรากฏชัดแล้วโดยแท้

คำว่า กพฬีกาโร อาหาโร (กพฬีการาหาร) เป็นต้นที่กล่าวไว้อีก ปรารภไว้เพื่อแจกแจงบุคคลผู้มีอุปกิเลสในอาหารเป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า ทสนฺนํ สุตฺตานํ (พระพุทธพจน์ทั้ง ๑๐) กล่าวไว้โดยความเป็นสำนวนที่กล่าวถึงหมู่ในบางส่วน เพราะชื่อที่กล่าวถึงหมู่ก็ปรากฏในบางส่วนได้ ดังคำว่า ปโฏ ทฑฺโฒ (ไฟไหม้ผ้า) สมุทฺโท ทิฏฺโฐ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว)

คำว่า เอโก อตฺโถ (ข้อความอย่างเดียวกัน) กล่าวไว้เพราะให้สำเร็จข้อความอย่างเดียวกัน

ในคำว่า พฺยญฺชนเมว นานํ (รูปศัพท์เท่านั้นต่างกัน) นี้ ท่านถือเอาเนื้อความของรูปศัพท์ด้วยคำว่า พฺยญฺชน (รูปศัพท์) อีกด้วย

ท่านกล่าวว่า อิเม ราคจริตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปกฺกิเลสา (ธรรมเหล่านี้เป็นอุปกิเลสของบุคคลผู้มีราคจริต) เพราะกล่าวถึงตัณหากับด้วยที่ตั้งด้วยบททั้ง ๑๐ และตัณหาย่อมทำลายบุคคลผู้มีราคจริตโดยพลัน

ธรรมที่กล่าวไว้โดยความเป็นธรรมหลักที่ ๑ เป็นอุปกิเลสของบุคคลผู้มีราคจริตฉันใด ธรรมที่กล่าวไว้โดยความเป็นธรรมหลักที่ ๒ เป็นอุปกิเลสของบุคคลผู้มีโทสจริต ธรรม

ที่กล่าวไว้โดยความเป็นธรรมหลักที่ ๓ และที่ ๔ เป็นอุปกิเลสของบุคคลผู้มีทิฏฐิจริตอย่างอ่อนและแก่กล้าตามลำดับ ฉันนั้น

ความเป็นอุปกิเลสของธรรมดังกล่าว พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

แม้อาหารและวิปัลลาสเป็นต้นจะเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้และควรละตามสมควรในเบื้องต้นจากหนทางสู่วิโมกข์ ๓ แต่ท่านกล่าวว่า โย จ กพฬีกาโร อาหาโร, โย จ ผสฺโส อาหาโร, อิเม อปฺปณิหิเตน วิโมกฺขมุเขน ปริญฺญํ คจฺฉนฺติ (กพฬีการาหารและผัสสาหารย่อมถึงการกำหนดรู้ด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา) โดยเนื่องด้วยบุคคลผู้มีทุกขานุปัสสนามากด้วยอาการเป็นทุกข์ในอาหารสองอย่างแรก

คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

ข้อความที่กล่าวมานั้นพึงทราบอย่างนี้ ไม่ใช่โดยประการอื่น เพราะไม่มีความแน่นอนอย่างใดอย่างหนึ่งของหนทางสู่วิโมกข์ในธรรมที่ควรกำหนดรู้และควรละ เหมือนความแน่นอนของอริยมรรคในธรรมที่ควรละ

[หนทางสู่วิโมกข์ไม่มีความแน่นอนในธรรมที่ควรกำหนดรู้และควรละด้วยวิปัสสนา จึงแสดงหนทางสู่วิโมกข์ตามอนุปัสสนา ต่างจากมรรคญาณซึ่งมีความแน่นอนในการละกิเลสตามสมควรแก่มรรคญาณนั้นๆ]

คำว่า อิติ สพฺเพ โลกวฏฺฏานุสาริโน ธมฺมา นิยฺยนฺติ, เต โลกา ตีหิ วิโมกฺขมุเขหิ (โดยประการดังนี้ อาหารเป็นต้นทั้งปวงเป็นสภาพคล้อยตามวัฏฏะคือโลก สภาพเหล่านั้นย่อมหลุดพ้นจากโลกด้วยหนทางสู่วิโมกข์ทั้ง ๓) เป็นคำลงท้าย

คำนั้นมีความหมายว่า โดยประการดังนี้ อาหารเป็นต้นทั้งปวงที่กล่าวประเภทไว้แล้วเป็นสภาพคล้อยตามวัฏฏะคือโลก สภาพเหล่านั้นย่อมหลุดพ้นจากวัฏฏะคือโลกด้วยหนทางสู่วิโมกข์ทั้ง ๓ อันมีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น

[๘๖] พระมหากัจจายนะแสดงธรรมหลักที่เป็นฝ่ายสังกิเลสอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า จตสฺโส ปฏิปทา (ปฏิปทา ๔) เป็นต้น เพื่อแสดงธรรมหลักที่เป็นฝ่ายโวทาน

ในพากย์นั้น วิหาร (การอยู่) ๔ คือ ทิพพวิหาร (การอยู่ที่เป็นไปในพรหมโลก = โลกิยสมาบัติ ๘ อันได้แก่ รูปาวจรสมาบัติ ๔ และอรูปาวจรสมาบัติ ๔) พรหมวิหาร (การอยู่เหมือนพรหม = ฌานสมาบัติที่มีอัปปมัญญา ๔ เป็นอารมณ์) อริยวิหาร (การอยู่ของพระอริยะ = ผลสมาบัติ) และอาเนญชวิหาร (การอยู่ที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว = อรูปสมาบัติ)

อัจฉริยอัพภุตธรรม (ธรรมที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยเกิด) ๔ คือ การละมานะ การถอนตัณหา การขจัดอวิชชา และการยังภพให้สงบ

อธิฏฐาน (ความตั้งมั่น) ๔ คือ สัจจาธิฏฐาน (ความตั้งมั่นคือสัจจะ) เป็นต้น [คำว่า เป็นต้น หมายถึง จาคาธิฏฐาน (ความตั้งมั่นคือจาคะ) ปัญญาธิฏฐาน (ความตั้งมั่นคือปัญญา) อุป สมาธิฏฐาน (ความตั้งมั่นคือการระงับกิเลส)]

สมาธิภาวนา (สมาธิที่ควรอบรม) ๔ คือ ฉันทสมาธิภาวนา (สมาธิที่ควรอบรมด้วยฉันทะ) เป็นต้น

สุขภาคิยธรรม (ธรรมที่ก่อให้เกิดสุข) ๔ คือ อินทรีย์สังวร (การสำรวมอินทรีย์) บุญที่เรียกว่าตบะ การเจริญโพชฌงค์ และพระนิพพานอันปราศจากขันธ์ทั้งปวง

คำเป็นต้นว่า ปฐมา ปฏิปทา (ปฏิปทาข้อที่ ๑ [การปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า] เป็นสติปัฏฐานข้อที่ ๑) แสดงว่าปฏิปทาและสติปัฏฐานเป็นต้นไม่ต่างกัน

ถามว่า : เหตุใดจะกล่าวไว้แยกกัน

ตอบว่า : การแสดงหมวด ๑๐ มีปฏิปทาเป็นต้น กล่าวไว้เพื่อแสดงว่าสติปัฏฐานเป็นต้นเป็นปฏิปักษ์แก่กองกิเลสอันมีเหตุ ๑๐ ดังข้อความที่จักกล่าวว่า จตฺตาโร อาหารา เตสํ ปฏิปกฺโข จตสฺโส ปฏิปทา (อาหาร ๔ มีอยู่ ปฏิปทา ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่ออาหารเหล่านั้น) เป็นต้น

แม้ความแน่นอนจะไม่มีในสติปัฏฐาน ๔ ว่า สติปัฏฐานนี้ย่อมสำเร็จด้วยปฏิปทานี้อย่างเดียว แต่ท่านกล่าวอย่างนี้ว่า ปฐมา ปฏิปทา, ปฐมํ สติปฏฺฐานํ (ปฏิปทาข้อที่ ๑ [การปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า] เป็นสติปัฏฐานข้อที่ ๑) โดยเนื่องด้วยเหตุเกิดว่า สติปัฏฐานที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นด้วยปฏิปทาที่ ๑

อนึ่ง ความต่างกันโดยองค์ธรรมระหว่างปฏิปทาและสติปัฏฐานหามีไม่ เหมือนความไม่ต่างกันระหว่างอาหารและวิปัลลาส เป็นต้น เพราะสติปัฏฐานที่บุคคลปฏิบัติอยู่ย่อมได้ชื่อว่าการปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปฐมา ปฏิปทา, ปฐมํ สติปฏฺฐานํ โดยไม่ทำให้ที่ตั้งต่างกันเหมือนคำที่กล่าวไว้โดยมีที่ตั้งต่างกันในฝ่ายสังกิเลสว่า ปฐเม อาหาเร ปฐโม วิปลฺลาโส (วิปัลลาสที่ ๑ [สุภวิปัลลาส = ความสำคัญว่างาม] มีอารมณ์คืออาหารที่ ๑ [กพฬีการาหาร = อาหารคือคำข้าว]) เป็นต้น

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

สิ่งที่เกิดขึ้นในบางคราวเท่านั้น เหมือนการขึ้นไปสู่บรรพตของคนตาบอด ชื่อว่า อัจฉริยะ (สิ่งที่น่าอัศจรรย์)

โบราณาจารย์กล่าวว่า สิ่งที่ควรดีดนิ้วมือ ชื่อว่า อัจฉริยะ

[คำว่า อจฺฉริย ตามนัยแรกเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยธาตุและปัจจัย นัยหลังมาจาก อจฺฉรา ศัพท์ + อิย ปัจจัยใน โยคฺค ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า อจฺฉราย โยคฺคํ อจฺฉริยํ (อัจฉริยะ คือ สิ่งที่ควรดีดนิ้วมือ)]

สิ่งที่ไม่เคยมีก่อนได้เกิดขึ้นแล้ว เหตุนั้นจึงชื่อว่า อัพภุตะ

คำทั้งสองนั้นเป็นชื่อของสิ่งที่นำความอัศจรรย์มาให้ เพราะไม่มีสิ่งอื่นที่ทำได้ยากและน่าอัศจรรย์กว่าการละมานะเป็นต้น

คำว่า **อธิฏฐานะ** คือ เครื่องตั้งมั่น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **อธิฏฐานะ** คือ ที่ตั้งมั่น

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **อธิฏฐานะ** คือ ความตั้งมั่น

[คำว่า อธิฏฺฐาน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- เครื่องตั้งมั่น = อธิติฏฺฐติ เอเตนาติ อธิฏฺฐานํ (ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- ที่ตั้งมั่น = อธิติฏฺฐติ เอตฺถาติ อธิฏฺฐานํ (ลง ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)
- ความตั้งมั่น = อธิฏฺฐียเต อธิฏฺฐานํ (ลง ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

คำว่า **สัจจาธิฏฐาน** หมายถึง ความตั้งมั่นคือสัจจะ

อีกนัยหนึ่ง **สัจจาธิฏฐาน** หมายถึง ที่ตั้งมั่นของสัจจะ

อีกนัยหนึ่ง **สัจจาธิฏฐาน** หมายถึง มีความตั้งมั่นคือสัจจะ

[คำว่า สจฺจาธิฏฺฐาน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ความตั้งมั่นคือสัจจะ = สจฺจญฺจ ตํ อธิฏฺฐานญฺจาติ สจฺจาธิฏฺฐานํ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

- ที่ตั้งมั่นของสัจจะ = สจฺจสฺส อธิฏฺฐานํ สจฺจาธิฏฺฐานํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- มีความตั้งมั่นคือสัจจะ = สจฺจํ อธิฏฺฐานํ เอตสฺสาติ สจฺจาธิฏฺฐานํ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)]

แม้คำที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

สมาธินั่นแหละชื่อว่า สมาธิภาวนา เพราะเป็นสิ่งที่ควรเจริญ

คำว่า **สุขภาคิยะ** คือ ธรรมที่เข้าถึงสุข

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **สุขภาคิยะ** คือ ธรรมที่เกื้อกูลแก่ฝ่ายสุข

[คำว่า สุขภาคิย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ธรรมที่เข้าถึงสุข = สุขํ ภชตีติ สุขภาคิโย (สุข บทหน้า + ภช ธาตุ + ณฺย ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ)

- ธรรมที่เกื้อกูลแก่ฝ่ายสุข = สุขภาคสฺส หิโตติ สุขภาคิโย (สุขภาค ศัพท์ + อิย ปัจจัย ใน หิต ตัทธิต)]

ชื่อว่า อัปปมัญญา เพราะเมตตาเป็นต้นนั้นไม่มีประมาณ เนื่องจากถือเอาโดยสิ้นเชิง ไม่ดำเนินไปในบางส่วนเหมือนการเจริญอสุภะเป็นต้นในบุคคลคนเดียว

คำว่า ปฐมา ปฏิปทา ภาวิตา พหุลีกตา ปฐมํ สติปฏฺฐานํ ปริปูเรติ (ปฏิปทาที่ ๑ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังสติปัฏฐานที่ ๑ ให้บริบูรณ์) หมายความว่า การอบรมกระทำปฏิปทาที่ ๑ ให้มาก เป็นความบริบูรณ์แห่งการอบรมสติปัฏฐานที่ ๑

แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

เมื่อบุคคลเจริญอริยมรรคแล้ว โพธิปักขิยธรรมมีสติปัฏฐานเป็นต้นทั้งหมดก็เป็นอันอบรมแล้วโดยแท้ ฉันใด อุปไมยนี้พึงทราบเหมือนอย่างนั้น

ท่านกล่าวว่า ปจโม สติปฏฺฐาโน ภาวิโต พหุลีกโต กามปฏิปกฺขํ ปฐมํ ฌานํ ปริปูเรติ (สติปัฏฐานที่ ๑ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังฌานที่ ๑ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะให้บริบูรณ์) เพราะกายานุปัสสนาเป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อกามราคะ

เช่นเดียวกันนี้ สติปัฏฐานที่ ๒ ที่เป็นไปด้วยการยังปีติให้ประจักษ์เป็นต้น ย่อมเป็นไปเพื่อความบริบูรณ์แห่งฌานที่ ๒ ที่ประกอบกับปีติ

สติปัฏฐานที่ ๓ ที่เป็นไปด้วยความปราโมทย์ ย่อมเป็นไปเพื่อความบริบูรณ์แห่งฌานที่ ๓ อันมีความสุขที่ถึงความอุกฤษฏ์

สติปัฏฐานที่ ๔ ที่มีความวางเฉยในสังขารโดยดำเนินไปด้วยความไม่เที่ยงและคลายความกำหนัดเป็นต้น ย่อมเป็นไปเพื่อความบริบูรณ์แห่งฌานที่ ๔ เพราะมีความหมดจดแห่งสติอันเกิดจากอุเบกขา

อนึ่ง รูปาวจรปฐมฌานเป็นปัจจัยโดยพิเศษแก่รูปาวจรสมาบัติ

ทุติยฌานเป็นปัจจัยโดยพิเศษแก่พรหมวิหาร เพราะไกลจากความดำริในการปองร้าย เป็นต้น ตติยฌานเป็นปัจจัยโดยพิเศษแก่อริยวิหารอันเป็นที่ตั้งของวิปัสสนาโดยสะดวกด้วยการคลายปีติ

จตุตถฌานที่ถึงความตั้งมั่นไม่หวั่นไหวเพราะความหมดจดแห่งสติอันเกิดจากอุเบกขา เป็นปัจจัยโดยพิเศษแก่อาเนญชวิหาร

ด้วยเหตุนั้นจึงกล่าวว่า ปฐมํ ฌานํ ภาวิตํ พหุลีกตํ ปฐมํ วิหารํ ปริปูเรติ (ฌานที่ ๑ อันบุคคลอบรมกระทำให้มากแล้ว ย่อมยังวิหารธรรมที่ ๑ ให้บริบูรณ์) เป็นต้น

โดยประการดังนี้ ธรรมใดเป็นปัจจัยโดยพิเศษแก่ธรรมใด ท่านกล่าวว่าธรรมนั้นย่อมยังธรรมดังกล่าวให้บริบูรณ์

[๘๗] บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ตตฺถ อิมา จตสฺโส ทิสา (ธรรมหลัก ๔ ในเรื่องนั้นมีดังนี้) เป็นต้น เพื่อกำหนดธรรมฝ่ายโวทานมีปฏิปทาเป็นต้นโดยความเป็นธรรมหลัก

คำนั้นรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

คำเป็นต้นที่กล่าวต่อมาว่า ปฐมา ปฏิปทา (ปฏิปทาที่ ๑) ปรารภไว้เพื่อแจกแจงเหตุที่ทำให้เกิดโวทานของบุคคลในปฏิปทาจตุกกะ (ปฏิปทา ๔) เป็นต้น

[อาหาร ๔ เป็นต้นที่บุคคลมิได้กำหนดรู้และยังละไม่ได้ ย่อมเป็นอุปกิเลส (เครื่องเศร้าหมอง) ของบุคคลผู้มีราคจริตเป็นต้น ฉันใด ปฏิปทาที่ ๑ เป็นต้นที่บุคคลอบรมดีแล้วย่อมเป็นเหตุหมดจดของบุคคลเหล่านั้น ฉันนั้น]

คำนั้นมีนัยตามที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

แม้ความแน่นอนว่าหนทางสู่วิโมกข์นี้ย่อมสำเร็จด้วยปฏิปทานี้อย่างเดียวในวิโมกข์ ๓ แต่การเทียบเคียงปฏิปทากับหนทางสู่วิโมกข์นี้กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยบุคคลผู้บรรลุอริยมรรคด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา คือ ปฏิปทาสองอย่างแรก [ปฏิปทาลำบาก บรรลุช้า และปฏิปทาลำบาก บรรลุเร็ว] บุคคลผู้บรรลุอริยมรรคด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่าสุญญตานุปัสสนา คือ ปฏิปทาที่ ๓ [ปฏิปทาสะดวก บรรลุช้า] และบุคคลผู้บรรลุอริยมรรคด้วยหนทางสู่วิโมกข์ชื่อว่าอนิมิตตานุปัสสนา คือ ปฏิปทาที่ ๔ [ปฏิปทาสะดวก บรรลุเร็ว]

แม้การเทียบเคียงหนทางสู่วิโมกข์กับสติปัฏฐานเป็นต้น ก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า เตสํ วิกฺกีฬิตํ (เป็นการย่างกรายของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกผู้เปรียบดั่งราชสีห์เหล่านั้น) หมายความว่า การยังปฏิปทาเป็นต้นให้ถึงพร้อมในกระแสจิตของตนและผู้อื่นโดยมุ่งกล่าวถึงการล่วงเหตุเกิดของกิเลสอันมีอาหารเป็นต้นนี้ เป็นการย่างกรายคือความประพฤติของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวกผู้เปรียบดั่งราชสีห์เหล่านั้นเพราะประกอบด้วยคุณวิเศษมีความไม่สะดุ้ง กำลัง และความบากบั่นเป็นต้น

[การล่วงเหตุเกิดของกิเลสอันมีอาหารเป็นต้น คือ การกำหนดรู้อันเป็นปริญญากิจและการละอันเป็นปหานกิจ]

บัดนี้ ท่านจะแสดงความเป็นปฏิปักษ์ที่ทำให้ล่วงเหตุเกิดของกิเลสอันมีอาหารเป็นต้นด้วยปฏิปทาเป็นต้นนั้น จึงกล่าวว่า จตฺตาโร อาหารา เตสํ ปฏิปกฺโข จตสฺโส ปฏิปทา (อาหาร ๔ มีอยู่ ปฏิปทา ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่ออาหารเหล่านั้น) เป็นต้น

ในเรื่องนั้น ความเป็นปฏิปักษ์และความเป็นธรรมที่ควรถูกขจัดไปของอาหารเป็นต้น ความเป็นปฏิปักษ์และความเป็นธรรมที่ขจัดของปฏิปทาเป็นต้นนั้น พร้อมด้วยความเป็นธรรมที่ควรถูกขจัดไปของอาหารและวิญญาณฐิติเป็นต้น พึงทราบด้วยอำนาจความยินดีพอใจที่เนื่องด้วยอาหารเป็นต้นนั้น

[ความเป็นปฏิปักษ์ของอาหารเป็นต้น คือ ความเป็นธรรมที่ควรถูกขจัดไป (ปหาตัพพะ) ความเป็นปฏิปักษ์ของปฏิปทาเป็นต้น คือ ความเป็นธรรมที่ขจัด (ปหายกะ)]

ในข้อนั้น คำว่า วิกฺกีฬิตํ ภาวนา สจฺฉิกิริยา จ (การย่างกรายของท่านเหล่านั้น คือ การเจริ[โพธิปักขิยธรรม] และการกระทำ[ผลและพระนิพพาน]ให้แจ้ง) นั้น มีข้อความโดยสังเขปดังนี้

เตสํ วิกฺกีฬิตํ (การย่างกรายของท่านเหล่านั้น) นี้ หมายความว่า การย่างกรายของท่านเหล่านั้น คือ การเจริญโพธิปักขิยธรรมที่ควรอบรม พร้อมด้วยการกระทำให้แจ้งผลและพระนิพพานที่ควรรู้แจ้ง เช่นเดียวกันนี้ ยังเป็นการกระทำให้หมดสิ้นไปแห่งกองกิเลสที่มีเหตุ ๑๐ อันควรถูกขจัด คือ การละด้วยตทังคปหานเป็นต้น กล่าวคือ การทำให้ไม่มีเหลือ

บัดนี้ ท่านจะแสดงสีหวิกกีฬิตนัยนั้นโดยสังเขป จึงกล่าวว่า อินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ วิกฺกีฬิตํ วิปริยาสานธิฏฺฐานํ (การย่างกรายเป็นการดำเนินไปแห่งอินทรีย์[มีศรัทธาเป็นต้น] และการไม่ดำเนินไปแห่งวิปัลลาส)

คำว่า อินฺทฺริยาธิฏฺฐานํ (การดำเนินไปแห่งอินทรีย์) คือ การยังอินทรีย์ให้เป็นไปการเจริญ และการกระทำให้แจ้ง

คำว่า วิปริยาสานธิฏฺฐานํ (การไม่ดำเนินไปแห่งวิปัลลาส) คือ การยังวิปัลลาสให้ไม่เป็นไป การละ การไม่ให้เกิดขึ้น

คำว่า อินฺทฺริยานิ สทฺธมฺมโคจโร (อินทรีย์เป็นเหตุแห่งพระสัทธรรม) หมายความว่า อินทรีย์เป็นที่ตั้งแห่งพระสัทธรรม ความหมายก็คือ เป็นเหตุเกิดแห่งพระสัทธรรม หมายถึง ศรัทธินทรีย์ เป็นต้น

คำว่า วิปริยาสา กิเลสโคจโร (วิปัลลาสเป็นเหตุแห่งกิเลส) หมายความว่า วิปัลลาสเป็นที่ดำเนินไป คือ เหตุเกิด ของฝ่ายสังกิเลส

คำว่า อยํ วุจฺจติ สีหวิกฺกีฬิตสฺส นยสฺส ภูมิ (การนำออกแสดงด้วยการประกาศความเศร้าหมองและความหมดจดของบุคคล ๔ คือผู้มีตัณหาจริตเป็นต้นนี้ เป็นเหตุเกิดของสีหวิกกีฬิตนัย) หมายความว่า การนำออกมาแสดงหมวด ๔ ทั้ง ๑๐ ในฝ่ายสังกิเลสด้วยคำว่า จตฺตาโร อาหารา (อาหาร ๔) เป็นต้น และการนำออกมาแสดงหมวด ๔ ทั้ง ๑๐ อันได้แก่บุคคลผู้มีตัณหาจริตเป็นต้นในฝ่ายโวทาน โดยมุ่งแสดงถึงความหมดจดจากอุปกิเลสด้วยคำว่า จตสฺโส ปฏิปทา (ปฏิปทา ๔) เป็นต้นนี้ ชื่อว่า เหตุเกิดของสีหวิกกีฬิตนัย

[๘๘] บัดนี้ ท่านจะแสดงเหตุเกิดของติปุกขลนัย โดยจำแนกเป็นบุคคล ๓ มีอุคฆฏิตัญญู เป็นต้น จึงปรารภคำเป็นต้นว่า ตตฺถ เย ทุกฺขาย ปฏิปทาย (ในบุคคล ๔ เหล่านั้น บุคคลทั้ง ๒ คือ ผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก) เพื่อแสดงว่าบุคคล ๔ [คือผู้มีตัณหาจริตที่ปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า เป็นต้น] เป็นเหตุเกิดของสีหวิกกีฬิตนัยโดยประเภทของปฏิปทา แล้วนำออกมาแสดงบุคคล ๓ มีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้นหลังจากบุคคล ๔ นั้น เพราะติปุกขลนัยแยกออกมาจากสีหวิกกีฬิตนัย เนื่องจากประสงค์การเนื่องถึงกันและกันของนัยทั้งหลาย

ในพากย์นั้น คำว่า อิเม เทฺว ปุคฺคลา (บุคคลทั้ง ๒ เหล่านี้) คือ บุคคลทั้ง ๒ เหล่านี้โดยจำแนกตามปฏิปทาสองอย่างแรก

แม้คำอื่น[ว่า เย สุขาย ปฏิปทาย ทนฺธาภิญฺญาย ขิปฺปาภิญฺญาย จ นิยฺยนฺติ, อิเม เทฺว ปุคฺคลา (พร้อมทั้งบุคคลทั้ง ๒ คือ ผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า และผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก บรรลุเร็ว)] ก็มีนัยเดียวกันนี้

ท่านกล่าวอีกว่า ตตฺถ เย ทุกฺขาย ปฏิปทาย (ในบุคคล ๔ เหล่านั้น บุคคลทั้ง ๒ คือ ผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า) เป็นต้น เพื่อแสดงบุคคล ๓ มีอุคฆฏิตัญญู เป็นต้นจากบุคคล ๔ ตามที่กล่าวไว้แล้ว

ในพากย์นั้น คำเป็นต้นว่า โย สาธารณาย (บุคคลใดย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติผสม บุคคลนี้ชื่อว่า วิปจิตัญญู) มีสัมพันธ์[ข้อความที่เพิ่มเข้ามา]ว่า บุคคลใดย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว หรือด้วยการปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า

ถามว่า : ปฏิปทาสองอย่างมีแก่บุคคลเดียวได้อย่างไร

ตอบว่า : ข้อนี้ไม่พึงทราบอย่างนั้น ปฏิปทา ๒ อย่างมีแก่บุคคลคนเดียวในขณะเดียวกันได้ แต่ผู้ที่หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในการปฏิบัติตามที่กล่าวไว้ ๒ อย่าง [คือ การปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว และการปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า] ชื่อว่า วิปจิตัญญู

ความต่างกันของปฏิปทามีได้แก่บุคคลคนเดียวในฌานและมรรคที่ต่างกัน เพราะพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ปฏิปทาเปลี่ยนแปลงได้” ในคำพิจารณ์ของคัมภีร์อัฏฐสาลินี (เล่ม ๑ หน้า ๒๙๓) ว่า ปฏิปทาเปลี่ยนแปลงหรือไม่เปลี่ยนแปลง

[การปฏิบัติในฌานหรือมรรคแต่ละขั้นอาจแตกต่างกันได้ เช่น การปฏิบัติลำบากและบรรลุช้าอาจมีได้ในฌาณหรือมรรคขั้นต่ำ ส่วนการปฏิบัติลำบากและบรรลุเร็วอาจมีได้แก่บุคคลคนเดียวกันในฌาณหรือมรรคขั้นสูง ดังนี้เป็นต้น]

คำว่า ตตฺถ ภควา (ในบุคคล ๓ เหล่านั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสมถะแก่อุคฆฏิตัญญูชน) เป็นต้น แสดงการจำแนกบุคคลนั้นโดยประเภทแห่งเทศนา

ข้อความนั้นได้กล่าวนัยไว้แล้วในหนก่อนนั่นแหละ [คือ ในคำอธิบายเทสนาหารวิภังค์และวิจยหารสัมปาตะ]

บรรดาบทเหล่านั้น ในคำว่า อธิจิตฺตํ จ ท่านแสดงการลบ จ ศัพท์เป็นข้อความว่า อธิจิตฺตญฺจ ดังนั้นจึงมีข้อความว่า ทรงแสดงอธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขาแก่วิปจิตัญญูชน

แม้คำว่า อธิสีลํ (อธิสีลสิกขา) นี้ก็มีนัยเดียวกัน พึงประกอบบท[ที่รวบรวมด้วย จ ศัพท์]ว่า อธิสีลสิกฺขํ อธิจิตฺตสิกฺขํ อธิปญฺญาสิกฺขญฺจ (อธิสีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา)

คำว่า จตฺตาริ หุตฺวา ตีณิ ภวนฺติ (บุคคลทั้ง ๔ พวกนี้จัดเป็นบุคคล ๓) กล่าวไว้โดยความเป็นลิงควิปัลลาส (เปลี่ยนลิงค์) ความหมายคือ จตฺตาโร ปุคฺคลา หุตฺวา ตโย ปุคฺคลา โหนฺติ (บุคคลทั้ง ๔ พวกนี้จัดเป็นบุคคล ๓)

คำว่า อยํ สํกิเลโส (มีสังกิเลสดังนี้) หมายความว่า การประมวลติกะ ๑๒ มีอกุศลมูลเป็นต้นนี้ ชื่อว่าสังกิเลส เพราะมีรูปวิเคราะห์ว่า สังกิเลส คือ สิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง

แม้คำว่า อิทํ โวทานํ (มีโวทานดังนี้) ก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า ตีณิ หุตฺวา เทฺว ภวนฺติ (จัดเป็น ๓ พวก และแบ่งเป็น ๒ พวก) กล่าวไว้เพื่อแสดงธรรมหลักของนันทิยาวัฏฏนัย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตณฺหา จ อวิชฺชา จ (ตัณหา อวิชชา) เป็นต้น

คำทั้งหมดนั้นเข้าใจได้ง่ายโดยแท้

ถามว่า : เหตุใดพระมหากัจจายนะมิได้กระทำการแสดงตามลำดับอุเทศของนัยทั้งหลายไว้ในเรื่องนี้

ตอบว่า : เพื่อแสดงการเกิดของนัยด้วยนัย[อื่น] ซึ่งอธิบายได้ว่า ท่านแสดงนัยที่ ๓ ต่อจากนัยที่ ๑ และแสดงนัยที่ ๒ ต่อจากนัยที่ ๓ เพื่อกล่าวถึงข้อความพิเศษนี้ว่า นัยที่ ๓ เกิดจากนัยที่ ๑ และนัยที่ ๒ เกิดจากนัยที่ ๓ โดยปุคคลาธิฏฐาน

[ท่านจำแนกบุคคล ๒ จำพวก คือ ผู้มีตัณหาจริต และผู้มีทิฏฐิจริต แล้วแสดงนันทิยาวัฏฏนัยโดยเนื่องด้วยบุคคลเหล่านั้น หลังจากนั้นได้จำแนกบุคคลทั้ง ๒ ตามปฏิปทาด้วยสีหวิกกีฬิตนัย ต่อจากนั้นได้แสดงบุคคล ๔ ที่ต่างกันโดยปฏิปทาโดยจำแนกเป็นบุคคล ๓ มีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้นด้วยติปุกขลนัย]

อย่างไรก็ตาม ท่านแสดงเหตุเกิดของนัยที่ ๑ ด้วยคำว่า ตณฺหา จ อวิชฺชา จ (ตัณหา อวิชชา) เป็นต้นในที่สุด เพื่อแสดงข้อความพิเศษนี้ว่า นัยที่ ๒ เกิดจากนัยที่ ๓ และนัยที่ ๑ เกิดจากนัยที่ ๒ โดยธรรมาธิฏฐาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า จตฺตาริ หุตฺวา ตีณิ ภวนฺติ, ตีณิ หุตฺวา เทฺว ภวนฺติ (บุคคลทั้ง ๔ พวกนี้จัดเป็นบุคคล ๓, จัดเป็น ๓ พวก และแบ่งเป็น ๒ พวก)

ถามว่า : เมื่อเป็นดังนี้ ท่านก็ควรกล่าวถึงนัยนี้อีกว่า เทฺว หุตฺวา จตฺตาริ ภวนฺติ, เทฺว หุตฺวา ตีณิ ภวนฺติ, ตีณิ หุตฺวา จตฺตาริ ภวนฺติ (บุคคลทั้ง ๒ พวกนี้จัดเป็นบุคคล ๔, จัดเป็น ๒ พวก และแบ่งเป็น ๓ พวก จัดเป็น ๓ พวก และแบ่งเป็น ๔ พวก)

ตอบว่า : ท่านแสดงนัยข้างต้นไว้โดยเนื้อความ[ที่อนุมานรู้โดยอ้อม] จึงไม่กล่าวอีก เพราะท่านประสงค์การระคนกันของอรรถนัยทั้ง ๓ [เพราะนัยและมูลบทนั้นๆ ไม่ขัดแย้งกันในนัยและมูลบทอื่น] และเมื่อมีการระคนกันก็มีการแยกออกจากการระคนกันนั้นได้โดยแท้ อนึ่ง ข้อความนี้พึงแสดงด้วยคัมภีร์เปฏกโกปเทศ [ข้อ ๑๑๘ หน้า ๓๗๕]

สีหวิกกีฬิตนัย

ในเรื่องนั้นมีการอธิบายตั้งแต่ต้นดังนี้ บุคคล ๔ คือ ผู้มีตัณหาจริตที่มี ๒ จำพวก อันได้แก่ ผู้มีอินทรีย์อ่อน และผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ผู้มีทิฏฐิจริตก็มี ๒ จำพวกเช่นเดียวกัน

ผู้มีตัณหาจริตมีอินทรีย์อ่อน ย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก และบรรลุช้า

ผู้มีตัณหาจริตมีอินทรีย์แก่กล้า ย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก และบรรลุเร็ว

ผู้มีทิฏฐิจริตมีอินทรีย์อ่อน ย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก และบรรลุช้า

ผู้มีทิฏฐิจริตมีอินทรีย์แก่กล้า ย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก และบรรลุเร็ว

โดยประการดังนี้ผู้มีตัณหาจริตและทิฏฐิจริตผู้ดำรงอยู่ในปฏิปทาเหล่านี้ตามสมควร พึงละอาหาร ๔ ด้วยการละความยินดีพอใจที่เนื่องด้วยอาหารนั้น

บัณฑิตพึงคล้อยตามนัยดังที่กล่าวไว้ทั้งหมดว่า บุคคลเจริญสติปัฏฐาน ๔ แล้วพึงทราบวิปัลลาส ๔

ต่อไปนี้เป็นลำดับของความหลุดพ้นด้วยปฏิปทา ๔ ของบุคคล ๔ จำพวกนั้น คือ บุคคลผู้มีทิฏฐิจริตเห็นว่ากามมีโทษ แต่ยังละอนุสัยในกามไม่ได้ จึงขวนขวายในอัตต-กิลมถานุโยคอยู่ พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์ที่ควรเคารพคนใดคนหนึ่งแสดงธรรมแก่เขาว่า กามหาประโยชน์มิได้ เขาไม่ปรารถนากามตั้งแต่ต้นแล้ว จึงสละกามได้โดยง่าย ไม่ถูกความทุกข์ใจครอบงำ ดังนั้นจึงเรียกว่า ปฏิบัติสะดวก

บุคคลผู้มีตัณหาจริตยึดติดในกาม พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจรรย์คนใดคนหนึ่งแสดงธรรมแก่เขาว่า กามหาประโยชน์มิได้ เขาสละสิ่งที่น่าพอใจได้โดยยาก ดังนั้นจึงเรียกว่า ปฏิบัติลำบาก

โดยประการดังนี้ สรรพสัตว์เหล่านี้ย่อมประชุมลงในการปฏิบัติ ๒ อย่าง คือ การปฏิบัติลำบาก และการปฏิบัติสะดวก

ผู้มีทิฏฐิจริตมี ๒ จำพวกอันได้แก่ ผู้มีอินทรีย์อ่อน และผู้มีอินทรีย์แก่กล้า

ผู้มีทิฏฐิจริตที่มีอินทรีย์แก่กล้าย่อมละกิเลสโดยสะดวก และบรรลุเร็ว ดังนั้นจึงเรียกว่า ปฏิบัติสะดวก บรรลุเร็ว

ผู้มีทิฏฐิจริตที่มีอินทรีย์อ่อนย่อมบรรลุช้าเมื่อเทียบกับผู้ที่มีอินทรีย์แก่กล้าที่กล่าวไว้ก่อน เขาย่อมละกิเลสโดยสะดวก แต่บรรลุช้า ดังนั้นจึงเรียกว่า ปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า

ผู้มีตัณหาจริต มี ๒ จำพวกอันได้แก่ ผู้มีอินทรีย์อ่อน และผู้มีอินทรีย์แก่กล้า

ผู้มีตัณหาจริตที่มีอินทรีย์แก่กล้า ย่อมละกิเลสโดยยาก และบรรลุเร็ว ดังนั้นจึงเรียกว่า ปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว

ผู้มีตัณหาจริตที่มีอินทรีย์อ่อน ย่อมละกิเลสช้าเมื่อเทียบกับผู้ที่มีอินทรีย์แก่กล้าที่กล่าวไว้ก่อน เขาย่อมละกิเลสโดยยาก และบรรลุช้า ดังนั้นจึงเรียกว่า ปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า

ปฏิปทาเหล่านี้มี ๔ อย่าง ไม่มีปฏิปทาที่ ๕ หรือที่ ๖ เพราะบุคคลใดบุคคลหนึ่งผู้ดับกิเลสแล้ว ดับกิเลสอยู่ หรือจักดับกิเลส ย่อมดับกิเลสได้ด้วยปฏิปทา ๔ อย่างนี้

ปฏิปทานี้ย่อมแสดงกิเลส[อันมีเหตุ ๑๐] ด้วยเหตุ ๔ [มีอาหารเป็นต้นที่จักกล่าวต่อไป] นัยที่ควรนำออกแสดงใน[โพธิปักขิย]ธรรมอันประเสริฐด้วยเหตุ ๔ [มีปฏิปทาเป็นต้นอันเป็นปฏิปักษ์ต่ออาหารเป็นต้น] นี้ได้ชื่อว่า สีหวิกกีฬิตนัย

เครื่องตรวจดูธรรมหลักในสีหวิกกีฬิตนัย

พึงประกอบบท ๑๐ ทั้งหมดนั้นอย่างนี้ว่า อาหาร ๔ วิปัลลาส ๔ อุปาทาน ๔ โยคะ ๔ คันถะ ๔ อาสวะ ๔ โอฆะ ๔ ลูกศร ๔ วิญญาณฐิติ ๔ และการถึงอคติ ๔ ข้อนี้เป็นการเทียบเคียงพระพุทธพจน์ในสีหวิกกีฬิตนัยนั้น

ในอาหารเหล่านั้น กพฬีการาหาร และผัสสาหาร เหล่านี้เป็นสิ่งที่ผู้มีตัณหาจริตพึงละ

มโนสัญเจตนาหาร และวิญญาณาหาร เหล่านี้เป็นสิ่งที่ผู้มีทิฏฐิจริตพึงละ

ในอาหาร ๔ เหล่านั้น อาหารที่ ๑ เป็นวิปัลลาสที่ ๑ อาหารที่ ๒ เป็นวิปัลลาสที่ ๒ อาหารที่ ๓ เป็นวิปัลลาสที่ ๓ อาหารที่ ๔ เป็นวิปัลลาสที่ ๔ วิปัลลาสเหล่านี้มี ๔ อย่าง ไม่มีวิปัลลาสที่ ๕ หรือที่ ๖ อาหาร ๔ เหล่านี้เป็นเหตุเกิด[ของวิปัลลาส]

[คัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๔๗) อธิบายว่า อาหาร ๔ นี้เป็นเหตุให้วิปัลลาส ๔ นั้นดำเนินไป ความหมายก็คือ อาหาร ๔ ย่อมเสพวิปัลลาส ๔ ตราบที่ยังไม่ถึงการกำหนดรู้ วิปัลลาส ๔ ย่อมเพิ่มพูนอุปาทาน ๔ ตราบที่ยังมิได้ถูกละ ดังนี้เป็นต้น พึงกล่าวตามสมควรในบททั้งหมดอย่างนี้ โดยธรรมสี่อย่างแรกเป็นเหตุให้เกิดธรรม ๔ อย่างหลัง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอวํ อิมานิ สพฺพานิ ทส ปทานิ (พึงประกอบบท ๑๐ ทั้งหมดนั้นอย่างนี้)]

ในวิปัลลาสเหล่านั้น บุคคลผู้ตั้งอยู่ในวิปัลลาสที่ ๑ [สุภวิปัลลาส] ย่อมยึดมั่นกามคุณ การยึดมั่นนี้ชื่อว่า กามุปาทาน

บุคคลผู้ตั้งอยู่ในวิปัลลาสที่ ๒ [นิจจวิปัลลาส] ย่อมยึดมั่นภพที่ยังมาไม่ถึง การยึดมั่นนี้ชื่อว่า สีลัพพตุปาทาน

บุคคลผู้ตั้งอยู่ในวิปัลลาสที่ ๓ [สุขวิปัลลาส] ย่อมยึดมั่นทิฏฐิอันแปรปรวน การยึดมั่นนี้ชื่อว่า ทิฏฐุปาทาน

บุคคลผู้ตั้งอยู่ในวิปัลลาสที่ ๔ [อัตตวิปัลลาส] ย่อมยึดมั่นขันธ์ว่าเป็นตน การยึดมั่นนี้ชื่อว่า อัตตวาทุปาทาน

ในอุปาทานเหล่านั้น บุคคลผู้ตั้งอยู่ในกามุปาทาน ย่อมผูกหมู่นามด้วยความละโมบ การผูกอย่างนี้ชื่อว่า อภิชฌากายคันถะ

บุคคลผู้ตั้งอยู่ในสีลัพพตุปาทาน ย่อมผูกความพยาบาท การผูกอย่างนี้ชื่อว่า พยาปาทกายคันถะ

บุคคลผู้ตั้งอยู่ในทิฏฐุปาทาน ย่อมผูกการยึดมั่น การผูกอย่างนี้ชื่อว่า [สีลัพพต]-ปรามาสกายคันถะ

บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอัตตวาทุปาทาน ย่อมผูกขยาย[ความยึดมั่นด้วยทิฏฐิ] การผูกอย่างนี้ชื่อว่า อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ

กิเลสอันบุคคลนั้นผูกไว้แล้วด้วยคันถะอย่างนี้ย่อมไหลไป [คือ ปรากฏในจิต]

ถามว่า : ธรรมอะไรกล่าวว่าย่อมไหลไป

ตอบว่า : ความเดือดร้อนใจย่อมไหลไป ความเดือดร้อนใจนั้นชื่อว่าอนุสัย (กิเลสนอนเนื่อง)

[ผู้ที่ยังละอนุสัยไม่ได้ยังมีความเดือดร้อนใจ ส่วนผู้ที่ละอนุสัยได้แล้วย่อมปราศจากความเดือดร้อนใจ ดังนั้น ข้อความว่า “ความเดือดร้อนใจย่อมไหลไป ความเดือดร้อนใจนั้นชื่อว่าอนุสัย” จึงเป็นการณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงอนุสัยอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงความเดือดร้อนใจอันเป็นผลของอนุสัย]

ในอาสวะเหล่านั้น กามาสวะย่อมปรากฏด้วยอภิชฌากายคันถะ ภวาสวะย่อมปรากฏด้วยพยาปาทกายคันถะ ทิฏฐาสวะย่อมปรากฏด้วย[สีลัพพต]ปรามาสกายคันถะ อวิชชาสวะย่อมปรากฏด้วยอิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ

อาสวะ ๔ เหล่านั้นถึงความไพศาลแล้วย่อมได้ชื่อว่า โอฆะ (ห้วงกิเลส) ฉะนั้นจึงเรียกว่า โอฆะ

ในโอฆะเหล่านั้น กาโมฆะย่อมปรากฏด้วยกามาสวะ ภโวฆะย่อมปรากฏด้วยภวาสวะ ทิฏโฐฆะย่อมปรากฏด้วยทิฏฐาสวะ อวิชโชฆะย่อมปรากฏด้วยอวิชชาสวะ”

อาสวะ ๔ เหล่านี้ของบุคคลนั้นเป็นอนุสัยหยั่งลงสู่จิต ตั้งอยู่กระทบหทัย ดังนั้นจึงเรียกว่า ลูกศร

ในอาสวะเหล่านั้น ลูกศรราคะเป็นกาโมฆะ ลูกศรโทสะเป็นภโวฆะ ลูกศรโมหะเป็นอวิชโชฆะ ลูกศรทิฏฐิเป็นทิฏโฐฆะ

วิญญาณอันลูกศร ๔ เหล่านี้ยึดหน่วงไว้ ย่อมตั้งอยู่ในธรรม ๔ คือ รูป เวทนา สัญญา และสังขาร เหล่านี้เป็นวิญญาณฐิติ ๔

ในลูกศรเหล่านั้น วิญญาณที่เข้าถึงรูป[โดยความเป็นอารมณ์] อันมีวิญญาณที่กอปรด้วยการปรุงแต่งเพราะลูกศรราคะย่อมตั้งอยู่ วิญญาณที่เข้าถึงเวทนา[โดยความเป็นอารมณ์] อันมีวิญญาณที่กอปรด้วยการปรุงแต่งเพราะลูกศรโทสะย่อมตั้งอยู่ วิญญาณที่เข้าถึงสัญญา

[โดยความเป็นอารมณ์] อันมีวิญญาณที่กอปรด้วยการปรุงแต่งเพราะลูกศรโมหะย่อมตั้งอยู่ วิญญาณที่เข้าถึงสังขาร[โดยความเป็นอารมณ์] อันมีวิญญาณที่กอปรด้วยการปรุงแต่งเพราะลูกศรทิฏฐิย่อมตั้งอยู่

วิญญาณอันวิญญาณฐิติ ๔ [อุปถัมภ์แล้ว] ย่อมถึงความลำเอียง ๔ ประการ คือ ลำเอียงเพราะฉันทะ เพราะโทสะ เพราะความกลัว และเพราะโมหะ

บุคคลย่อมถึงฉันทาคติเพราะราคะ ย่อมถึงโทสาคติเพราะโทสะ ย่อมถึงโมหาคติเพราะโมหะ ย่อมถึงภยาคติเพราะความกลัวคือทิฏฐิ

โดยประการดังนี้ กรรม[คือเจตนา เจตสิก]และกิเลส[อันมีเหตุ ๑๐] ทั้งหมดนี้เป็นเหตุแห่งสงสาร

ในเรื่องนั้น พึงทราบธรรมหลัก ๔ เหล่านี้ ดังต่อไปนี้

ธรรมหลักที่ ๑ คือ กพฬีการาหาร เป็นวิปัลลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม เป็นกามุ-ปาทาน กามโยคะ อภิชฌากายคันถะ กามาสวะ กาโมฆะ ลูกศรราคะ ที่ตั้งแห่งวิญญาณคือรูปที่พึงเข้าถึง[โดยความเป็นอารมณ์] และการถึงความลำเอียงเพราะฉันทะ

ธรรมหลักที่ ๒ คือ ผัสสาหาร เป็นวิปัลลาสในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข เป็นสีลัพพตุ-ปาทาน ภวโยคะ พยาปาทกายคันถะ ภวาสวะ ภโวฆะ ลูกศรโทสะ ที่ตั้งแห่งวิญญาณคือเวทนาที่พึงเข้าถึง และการถึงความลำเอียงเพราะโทสะ

ธรรมหลักที่ ๓ คือ มโนสัญเจตนาหาร เป็นวิปัลลาสในสิ่งที่ไม่ใช่ตนว่าเป็นตน เป็นทิฏฐุปาทาน ทิฏฐิโยคะ [สีลัพพต]ปรามาสกายคันถะ ทิฏฐาสวะ ทิฏโฐฆะ ลูกศรทิฏฐิ ที่ตั้งแห่งวิญญาณคือสัญญาที่พึงเข้าถึง และการถึงความลำเอียงเพราะความกลัว

ธรรมหลักที่ ๔ คือ วิญญาณาหาร เป็นวิปัลลาสในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง เป็นอัตต-วาทุปาทาน อวิชชาโยคะ อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ อวิชชาสวะ อวิชโชฆะ ลูกศรโมหะ ที่ตั้งแห่งวิญญาณคือสังขารที่พึงเข้าถึง และการถึงความลำเอียงเพราะโมหะ”

โดยประการดังนี้ ในพระพุทธพจน์ทั้ง ๑๐ เหล่านั้น ท่านกล่าวถึงการตรวจดูธรรมหลักที่ ๑ ด้วยบทที่ ๑, ธรรมหลักที่ ๒ ด้วยบทที่ ๒, ธรรมหลักที่ ๓ ด้วยบทที่ ๓, ธรรมหลักที่ ๔ ด้วยบทที่ ๔ ข้อนี้เป็นการตรวจดูธรรมหลัก[ในฝ่ายสังกิเลสของสีหวิกกีฬิตนัย]

ตามนัยนี้ กิเลสทั้งหมดนับเข้าในบททั้ง ๔ ข้อนี้เป็นฝ่ายอกุศล

ปฏิปทา ๔ ฌาน ๔ สติปัฏฐาน ๔ วิหาร ๔ คือ ทิพพวิหาร พรหมวิหาร อริยวิหาร และอาเนญชวิหาร สัมมัปปธาน ๔ อัจฉริยอัพภุตธรรม ๔ อธิฏฐาน ๔ สมาธิภาวนา ๔ คือ ฉันทสมาธิ วิริยสมาธิ จิตตสมาธิ และวิมังสาสมาธิ สุขภาคิยธรรม ๔ คือ อินทรีย์สังวร (การสำรวมอินทรีย์) ตบะคือบุญ การเจริญโพชฌงค์ และพระนิพพานอันสละขันธ์ทั้งปวง พร้อมด้วยอัปปมัญญา ๔

ในเรื่องนั้น ปฏิปทาลำบากบรรลุช้า อันบุคคลอบรมกระทำให้มากอยู่ ย่อมยังฌานที่ ๑ ให้บริบูรณ์ ฌานที่ ๑ ซึ่งบริบูรณ์แล้ว ย่อมยังสติปัฏฐานที่ ๑ ให้บริบูรณ์ สติปัฏฐานที่ ๑ ซึ่งบริบูรณ์แล้ว ย่อมยังวิหารธรรมที่ ๑ ให้บริบูรณ์ วิหารธรรมที่ ๑ ซึ่งบริบูรณ์แล้ว ย่อมยังสัมมัปปธานที่ ๑ ให้บริบูรณ์ สัมมัปปธานที่ ๑ ซึ่งบริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๑ ให้บริบูรณ์ อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๑ ซึ่งบริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอธิฏฐานที่ ๑ ให้บริบูรณ์ อธิฏฐานที่ ๑ ซึ่งบริบูรณ์แล้ว ย่อมยังฉันทสมาธิให้บริบูรณ์ ฉันทสมาธิซึ่งบริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอินทรีย์สังวรให้บริบูรณ์ อินทรีย์สังวรซึ่งบริบูรณ์แล้ว ย่อมยังอัปปมัญญาที่ ๑ ให้บริบูรณ์ โดยประการดังนี้ ย่อมยังอัปปมัญญาที่ ๔ ให้บริบูรณ์จนถึงพระนิพพานอันสละขันธ์ทั้งปวง

ธรรมหลักที่ ๑ คือ ปฏิปทาที่ ๑ [อันเป็นการบรรลุช้า] ฌานที่ ๑ สติปัฏฐานที่ ๑ ทิพพวิหาร สัมมัปปธานที่ ๑ อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๑ ความตั้งมั่นคือสัจจะ ฉันทสมาธิ อินทรีย์สังวร และเมตตาอันหาประมาณมิได้

ธรรมหลักที่ ๒ คือ ปฏิปทาที่ ๒ อันเป็นการบรรลุเร็ว ฌานที่ ๒ สติปัฏฐานที่ ๒ พรหมวิหาร สัมมัปปธานที่ ๒ อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๒ ความตั้งมั่นคือจาคะ จิตตสมาธิ ตบะ และกรุณาอันหาประมาณมิได้

ธรรมหลักที่ ๓ คือ ปฏิปทาที่ ๓ อันเป็นการบรรลุช้า ฌานที่ ๓ สติปัฏฐานที่ ๓ อริยวิหาร สัมมัปปธานที่ ๓ อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๓ ความตั้งมั่นคือปัญญา วิริยสมาธิ โพชฌงค์ และมุทิตาอันหาประมาณมิได้

ธรรมหลักที่ ๔ คือ ปฏิปทาที่ ๔ อันเป็นการบรรลุเร็ว ฌานที่ ๔ สติปัฏฐานที่ ๔ อาเนญชวิหาร สัมมัปปธานที่ ๔ อัจฉริยอัพภุตธรรมที่ ๔ ความตั้งมั่นคือการระงับกิเลส วิมังสาสมาธิ การสละขันธ์ทั้งปวง และอุเบกขาอันหาประมาณมิได้

การตรวจดูธรรมหลักทั้ง ๔ อย่างนี้ชื่อว่า ทิสาโลจนนัย

การประกอบข้อความในธรรมเหล่านี้ มีดังนี้ คือ อาหาร ๔ ปฏิปทา ๔ วิปัลลาส ๔ สติปัฏฐาน ๔ อุปาทาน ๔ ฌาน ๔ โยคะ ๔ วิหารธรรม ๔ คันถะ ๔ สัมมัปปธาน ๔ อาสวะ ๔ อัจฉริยอัพภุตธรรม ๔ โอฆะ ๔ อธิฏฐาน ๔ ลูกศร ๔ สมาธิ ๔ วิญญาณฐิติ ๔ สุขภาคิยธรรม ๔ การถึงอคติ ๔ และอัปปมัญญา ๔

โดยประการดังนี้ บัณฑิตพึงกระทำการประกอบธรรมที่ไม่มีโทษและธรรมที่มีโทษ โดยความเป็นฝ่าย[โวทาน]และฝ่ายสังกิเลสที่ตรงกันข้าม

นัยที่กล่าวมานี้เป็นเครื่องตรวจดูธรรมหลักในสีหวิกกีฬิตนัย

สามัญญผล ๔ เป็นที่สุดของการตรวจดูธรรมหลักนั้น

ในสามัญญผลเหล่านั้น โสดาปัตติผลเป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๑ สกทาคามิผลเป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๒ อนาคามิผลเป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๓ อรหัตตผลเป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๔

ติปุกขลนัย

ถามว่า : ในบรรดานัยเหล่านั้น ติปุกขลนัย คืออะไร

ตอบว่า : ในบุคคล ๔ จำพวกโดยจำแนกตามปฏิปทา บุคคลใดย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก บรรลุเร็ว บุคคลนี้ชื่อว่า อุคฆฏิตัญญู บุคคลใดย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า หรือด้วยการปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว บุคคลนี้ชื่อว่า วิปจิตัญญู บุคคลใดย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า บุคคลนี้ชื่อว่า เนยยะ

โดยประการดังนี้ บุคคลมี ๔ จำพวก แบ่งเป็น ๓ จำพวก

บรรดาบุคคล ๓ จำพวกนั้น สมถะนำวิปัสสนาเป็นสัปปายะแก่อุคฆฏิตัญญู

วิปัสสนานำสมถะเป็นสัปปายะแก่เนยยะ

สมถะและวิปัสสนาที่ประกอบร่วมกันเป็นสัปปายะแก่วิปจิตัญญู

เทศนาอันนุ่มนวลเป็นสัปปายะแก่อุคฆฏิตัญญู

เทศนาอันแรงกล้าเป็นสัปปายะแก่เนยยะ

เทศนาทั้งนุ่มนวลและแรงกล้าเป็นสัปปายะแก่วิปจิตัญญู

อธิปัญญาสิกขา เป็นสัปปายะแก่อุคฆฏิตัญญู

อธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขา เป็นสัปปายะแก่วิปจิตัญญู

อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา เป็นสัปปายะแก่เนยยะ

โดยประการดังนี้ บุคคลเหล่านี้ย่อมหลุดพ้นด้วยปฏิปทาทั้ง ๔

ในติปุกขลนัยนั้น ฝ่ายสังกิเลส คือ อกุศลมูล ๓ ผัสสะ ๓ เวทนา ๓ อุปวิจาร (ความเป็นไปแห่งเวทนา) ๓ กิเลส ๓ วิตก ๓ ความเร่าร้อน ๓ ลักษณะของสังขตธรรม ๓ ความทุกข์ ๓

อกุศลมูล ๓ คือ อกุศลมูลอันได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ

ผัสสะ ๓ คือ ผัสสะที่พึงเสวยด้วยความสุข ผัสสะที่พึงเสวยด้วยความทุกข์และผัสสะที่พึงเสวยด้วยความวางเฉย

เวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา

อุปวิจาร (ความเป็นไปแห่งเวทนา) ๓ คือ ความเป็นไปแห่งโสมนัส ความเป็นไปแห่งโทมนัส ความเป็นไปแห่งอุเบกขา

กิเลส ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะ

วิตก ๓ คือ กามวิตก พยาปาทวิตก และวิหิงสาวิตก

ความเร่าร้อน ๓ คือ ความเร่าร้อนที่เกิดจากโลภะ ความเร่าร้อนที่เกิดจากโทสะและความเร่าร้อนที่เกิดจากโมหะ

ลักษณะของสังขตธรรม ๓ คือ ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ และความเสื่อมไป

ความทุกข์ ๓ คือ ทุกขทุกข์ (ทุกข์แท้ = ทุกขเวทนาทางกายและใจ) วิปริณาม-ทุกข์ (ทุกข์โดยความแปรปรวน = สุขเวทนาทางกายและใจ) และสังขารทุกข์ (ทุกข์ประจำสังขาร = อุเบกขาเวทนาและสังขารที่มีในภูมิ ๓)

ในเรื่องนั้น อกุศลมูลคือโลภะย่อมเกิดขึ้นด้วยอารมณ์ที่น่าชอบใจ ผัสสะที่พึงเสวยด้วยความสุขย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ที่น่าชอบใจนั้นนั่นแหละ สุขเวทนาย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยผัสสะที่พึงเสวยด้วยความสุข ความเป็นไปแห่งโสมนัสย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยสุขเวทนา ราคะย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยความเป็นไปแห่งโสมนัส กามวิตกย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยราคะ ความเร่าร้อนที่เกิดจากราคะย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยกามวิตก ลักษณะของสังขตธรรมคือความเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยความเร่าร้อนที่เกิดจากราคะ วิปริณามทุกข์ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยลักษณะของสังขตธรรมคือความเกิดขึ้น

อกุศลมูลคือโทสะย่อมเกิดขึ้นด้วยอารมณ์ที่ไม่น่าชอบใจ ผัสสะที่พึงเสวยด้วยความทุกข์ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ที่ไม่น่าชอบใจนั้นนั่นแหละ ทุกขเวทนาย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยผัสสะที่พึงเสวยด้วยความทุกข์ ความเป็นไปแห่งโทมนัสย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยทุกขเวทนา โทสะย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยความเป็นไปแห่งโทมนัส พยาปาทวิตกย่อมเกิดขึ้นโดย

อาศัยโทสะ ความเร่าร้อนที่เกิดจากโทสะย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยพยาปาทวิตก ลักษณะของสังขตธรรมคือความแปรปรวนของสิ่งที่ตั้งอยู่ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยความเร่าร้อนที่เกิดจากโทสะ ทุกขทุกข์ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยลักษณะของสังขตธรรมคือความแปรปรวนของสิ่งที่ตั้งอยู่

อกุศลมูลคือโมหะย่อมเกิดขึ้นด้วยอารมณ์ที่ตั้งอยู่ในความวางเฉย ผัสสะที่พึงเสวยด้วยความวางเฉยย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยอารมณ์ที่ตั้งอยู่ในความวางเฉยนั้นนั่นแหละ อุเบกขาเวทนาย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยผัสสะที่พึงเสวยด้วยความวางเฉย ความเป็นไปแห่งอุเบกขาย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยอุเบกขาเวทนา โมหะย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยความเป็นไปแห่งอุเบกขา วิหิงสาวิตกย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยโมหะ ความเร่าร้อนที่เกิดจากโมหะย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยวิหิงสาวิตก ลักษณะของสังขตธรรมคือความเสื่อมไป[ของสังขาร]ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยความเร่าร้อนที่เกิดจากโมหะ สังขารทุกข์ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยลักษณะของสังขตธรรมคือความเสื่อมไป

โดยประการดังนี้ ข้อนี้เป็นการแสดงกิเลสด้วยอาการ ๓ ธรรมฝ่ายอกุศลอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งหมดนั้นนับเข้าในอกุศลมูล ๓

[ฉบับฉัฏฐสังคายนา ฉบับไทย และฉบับนิสสัย มีรูปว่า อุเปกฺขาจานิยํ อารมฺมเณน แต่ควรมีรูปว่า อุเปกฺขาจานิเยน อารมฺมเณน จึงจะถูกหลักภาษา เพราะวิเสสนะและวิเสสยะต้องมีวิภัตติตรงกันโดยทั่วไป]

ถามว่า : ธรรมฝ่ายกุศลคืออะไร

ตอบว่า : ธรรมฝ่ายกุศลมีดังนี้ คือ

- กุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ
- ปัญญา ๓ คือ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา
- สมาธิ ๓ คือ สมาธิที่มีวิตกและวิจาร สมาธิที่ไม่มีวิตกมีวิจาร และสมาธิที่ไม่มีวิตกและวิจาร
- สิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา (ปาติโมกขสังวรศีล) อธิจิตตสิกขา (สมาบัติ ๘) และอธิปัญญาสิกขา (มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑)

- นิมิต ๓ คือ สมถนิมิต (นิมิตคือสมาธิ) ปัคคหนิมิต (นิมิตคือความเพียร) และอุเบกขานิมิต (นิมิตคืออุเบกขา)

- วิตก ๓ คือ เนกขัมมวิตก อัพยาปาทวิตก และอวิหิงสาวิตก

- อินทรีย์ ๓ คือ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์

- อุปวิจาร ๓ คือ ความเป็นไปแห่งเนกขัมมะ ความเป็นไปแห่งอัพยาบาท และความเป็นไปแห่งอวิหิงสา

- การแสวงหา ๓ คือ การแสวงหากาม การแสวงหาภพ และการแสวงหาพรหมจรรย์

- ขันธ์ ๓ คือ ศีลขันธ์ สมาธิขันธ์ และปัญญาขันธ์

[ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต[๒๓๘] พบชื่อสมาธินิมิต แต่คัมภีร์เนตติอรรถกถาทุกฉบับในปัจจุบันพบชื่อว่าสมถนิมิต คำว่าสมาธิและสมถะเป็นคำไวพจน์กัน จึงใช้แทนกันได้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

ในบรรดาธรรมเหล่านั้น กุศลมูลคืออโลภะย่อมยังสุตมยปัญญาให้บริบูรณ์ สุตมยปัญญาที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังสมาธิที่มีวิตกและวิจารให้บริบูรณ์ สมาธิที่มีวิตกและวิจารที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังอธิศีลสิกขาให้บริบูรณ์ อธิศีลสิกขาที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังสมถนิมิตให้บริบูรณ์ สมถนิมิตที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังเนกขัมมวิตกให้บริบูรณ์ เนกขัมมวิตกที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ให้บริบูรณ์ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังความเป็นไป[แห่งเวทนา]อันเป็นที่อาศัยของเนกขัมมะให้บริบูรณ์ ความเป็นไป[แห่งเวทนา]อันเป็นที่อาศัยของเนกขัมมะที่บริบูรณ์แล้วย่อมละการแสวงหากาม ความละการแสวงหากามย่อมยังศีลขันธ์ให้บริบูรณ์

กุศลมูลคืออโทสะย่อมยังจินตามยปัญญาให้บริบูรณ์ จินตามยปัญญาที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังสมาธิที่ไม่มีวิตกมีวิจารให้บริบูรณ์ สมาธิที่ไม่มีวิตกมีวิจารที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังอธิจิตตสิกขาให้บริบูรณ์ อธิจิตตสิกขาที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังปัคคหนิมิตให้บริบูรณ์ ปัคคหนิมิตที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังอัพยาปาทวิตกให้บริบูรณ์ อัพยาปาทวิตกที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังอัญญินทรีย์ให้บริบูรณ์ อัญญินทรีย์ที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังความเป็นไป[แห่งเวทนา]อันเป็น

ที่อาศัยของอัพยาปาทวิตกให้บริบูรณ์ ความเป็นไป[แห่งเวทนา]อันเป็นที่อาศัยของอัพยา-ปาทวิตกที่บริบูรณ์แล้วย่อมละการแสวงหาภพ ความละการแสวงหาภพย่อมยังสมาธิขันธ์ให้บริบูรณ์

กุศลมูลคืออโมหะย่อมยังภาวนามยปัญญาให้บริบูรณ์ ภาวนามยปัญญาที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังสมาธิที่ไม่มีวิตกและวิจารให้บริบูรณ์ สมาธิที่ไม่มีวิตกและวิจารที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังอธิปัญญาสิกขาให้บริบูรณ์ อธิปัญญาสิกขาที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังอุเบกขานิมิตให้บริบูรณ์ อุเบกขานิมิตที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังอวิหิงสาวิตกให้บริบูรณ์ อวิหิงสาวิตกที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังอัญญาตาวินทรีย์ให้บริบูรณ์ อัญญาตาวินทรีย์ที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังความเป็นไป[แห่งเวทนา]อันเป็นที่อาศัยของอวิหิงสาวิตกให้บริบูรณ์ ความเป็นไป[แห่งเวทนา]อันเป็นที่อาศัยของอวิหิงสาวิตกที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังการแสวงหาพรหมจรรย์[คือมรรค]ให้บริบูรณ์ การแสวงหาพรหมจรรย์ที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังปัญญาขันธ์ให้บริบูรณ์

[เนตติปกรณ์ ฉบับมหาจุฬาฯ (หน้า ๒๓๓) มีข้อความว่า “อธิจิตตสิกขาที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังอุเบกขานิมิตให้บริบูรณ์ อุเบกขานิมิตที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังอัพยาปาทวิตกให้บริบูรณ์” และ “อธิปัญญาสิกขาที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังปัคคหนิมิตให้บริบูรณ์ ปัคคหนิมิตที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังอวิหิงสาวิตกให้บริบูรณ์” แต่ควรมีข้อความว่า “อธิจิตตสิกขาที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังปัคคหนิมิตให้บริบูรณ์ ปัคคหนิมิตที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังอัพยาปาทวิตกให้บริบูรณ์” และ “อธิปัญญาสิกขาที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังอุเบกขานิมิตให้บริบูรณ์ อุเบกขานิมิตที่บริบูรณ์แล้วย่อมยังอวิหิงสาวิตกให้บริบูรณ์” จึงจะสอดคล้องกับข้อความที่กล่าวไว้ข้างต้น ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

โดยประการดังนี้ ธรรม ๓ อย่างนี้ที่อยู่ในฝ่ายอกุศลและฝ่ายกุศล ท่านแสดงไว้ด้วยติกนิเทศ (การแสดงติกะ) ชื่อว่า ธรรมหลักของติปุกขลนัย

ที่สุดของติปุกขลนัยนั้น คือ วิโมกข์ ๓ อันได้แก่ สุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอัปปณิหิตวิโมกข์

นัยที่กล่าวมานี้ชื่อว่า ติปุกขลนัยที่ ๒ [ซึ่งแสดงไว้ร่วมกับทิสาโลจนนัย]

นันทิยาวัฏฏนัย

บุคคลมี ๓ จำพวกเหล่านี้ คือ อุคฆฏิตัญญู วิปจิตัญญู และเนยยะ ในบุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้ บุคคล ๒ จำพวกย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวก บรรลุเร็ว และการปฏิบัติสะดวก บรรลุช้า บุคคล ๒ จำพวกย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก บรรลุเร็ว และการปฏิบัติลำบาก บรรลุช้า รวมเป็นบุคคล ๔ จำพวก

บุคคลเหล่านั้นแบ่งเป็น ๒ จำพวกโดยเฉพาะ คือ ผู้มีทิฏฐิจริต และผู้มีตัณหาจริต บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้[ตามปฏิปทา ๔ ในสีหวิกกีฬิตนัย] แบ่งเป็น ๓ จำพวก[ตามติปุกขลนัย] บุคคล ๓ จำพวก แบ่งเป็น ๒ จำพวก[ตามนันทิยาวัฏฏนัย]

ความเศร้าหมองของบุคคล ๒ จำพวกนั้น มีดังนี้ คือ อวิชชา ตัณหา อหิริกะ อโนตตัปปะ ความไม่มีสติ ความไม่มีสัมปชัญญะ นิวรณ์ สังโยชน์ ความยึดมั่นด้วยทิฏฐิ ความยึดมั่นด้วยตัณหา ความถือตัว ความยึดติดบุคคลสิ่งของ ความไม่ศรัทธา ความดื้อรั้น ความเกียจคร้าน ความไม่ใส่ใจโดยแยบคาย ความสงสัย ความไม่รู้ การไม่ฟังพระสัทธรรม และการไม่ปฏิบัติโดยชอบ [ความตรงกันข้ามกับการเข้าสมาบัติ]

ธรรมหลักที่ ๑ คือ อวิชชา อหิริกะ ความไม่มีสติ นิวรณ์ ความยึดมั่นด้วยทิฏฐิ ความถือตัว ความไม่ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความสงสัย และการไม่ฟังพระสัทธรรม

ธรรมหลักที่ ๒ คือ ตัณหา อโนตตัปปะ ความไม่มีสัมปชัญญะ สังโยชน์ ความยึดมั่นด้วยตัณหา ความยึดติดบุคคลสิ่งของ ความดื้อรั้น ความไม่ใส่ใจโดยแยบคาย ความไม่รู้ และการไม่ปฏิบัติโดยชอบ

บททั้ง ๑๐ ของทุกะ ๑๐ พึงกำหนดว่าเป็นธรรมหลักที่ ๑ [ของนันทิยาวัฏฏนัย]

บททั้ง ๑๐ ที่สอง [มีตัณหาเป็นต้น] ของทุกะ ๑๐ ย่อมแสดงข้อความโดยย่อระบุถึงโวทานซึ่งเป็นปฏิปักษ์ของฝ่ายสังกิเลส [พึงกำหนดว่าเป็นธรรมหลักที่ ๒]

ตัณหาเป็นต้นที่กล่าวมานี้ เป็นธรรมหลักที่ ๒ [ของทุกะ ๑๐ ที่แสดงข้อความโดยย่อระบุถึงโวทานซึ่งเป็นปฏิปักษ์ของฝ่ายสังกิเลส]

ถามว่า : ธรรมฝ่ายกุศลในนันทิยาวัฏฏนัย คืออะไร

ตอบว่า : คือ สมถะ วิปัสสนา วิชชา จรณะ สติ สัมปชัญญะ หิริ โอตตัปปะ การละความถือตัว การละความยึดติดบุคคลสิ่งของ ความเพียรชอบ การใส่ใจโดยแยบคาย สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ปัญญา ความเบื่อหน่าย [ปัญญาแทงตลอด] การเข้าสมาบัติ การฟังธรรม ความโสมนัส และการปฏิบัติธรรมที่คล้อยตามโลกุตตรธรรม

ในบรรดาทุกะทั้ง ๑๐ บททั้ง ๑๐ แรกที่มีสมถะเป็นคู่ต้น มีโสมนัสเป็นหนปลาย ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๑ บท ๑๐ ที่สองที่มีวิปัสสนาเป็นหนต้น มีการปฏิบัติธรรมที่คล้อยตามโลกุตตรธรรมเป็นหนปลาย ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๒

โดยประการดังนี้ ธรรมหลักของนันทิยาวัฏฏนัยในฝ่ายอกุศลและฝ่ายกุศล มี ๔ ประการ

ในบรรดาธรรมหลักเหล่านั้น ตัณหาเป็นต้นในฝ่ายอกุศลย่อมถึงการละด้วยสมถะเป็นต้น ในฝ่ายกุศลความหลุดพ้นทางใจที่สำรอกราคะย่อมมีด้วยการละตัณหาเป็นต้นนั้น

อวิชชาเป็นต้นในฝ่ายอกุศลย่อมถึงการละด้วยวิปัสสนาเป็นต้นในฝ่ายกุศล ความหลุดพ้นทางปัญญาที่สำรอกอวิชชาย่อมมีด้วยการละอวิชชาป็นต้นนั้น

โดยประการดังนี้ ความหลุดพ้นทั้งสองอย่างนี้เป็นที่สุดของนันทิยาวัฏฏนัย

ทิสาโลจนนัย

ในนันทิยาวัฏฏนัยนั้น มูลบทมี ๔ คือ ตัณหา อวิชชา สมถะ และวิปัสสนา มูลบท ๑๘ ย่อมประชุมในมูลบท ๔ เหล่านั้น ดังนี้

มูลบท ๕ เหล่านี้ คือ สมถะ อโลภะ อโทสะ อสุภสัญญา และทุกขสัญญา ย่อมเข้าถึงความเป็นสมถะ[โดยสภาวะเสมอกันและลักษณะเสมอกัน]

มูลบท ๔ เหล่านี้ คือ วิปัสสนา อโมหะ อนิจจสัญญา และอนัตตสัญญา ย่อมเข้าถึงความเป็นวิปัสสนา

มูลบท ๙ ฝ่ายกุศลย่อมประชุมลงในมูลบท ๒ [คือ สมถะและวิปัสสนา] อย่างนี้

มูลบท ๕ เหล่านี้ คือ ตัณหา โลภะ โทสะ สุภสัญญา และสุขสัญญา ย่อมเข้าถึงความเป็นตัณหา

มูลบท ๔ เหล่านี้ คือ อวิชชา โมหะ นิจจสัญญา และอัตตสัญญา ย่อมเข้าถึงความเป็นอวิชชา

มูลบท ๙ ฝ่ายอกุศลย่อมประชุมลงในมูลบท ๒ [คือ ตัณหาและอวิชชา] อย่างนี้

โดยประการดังนี้ ติปุกขลนัยและสีหวิกกีฬิตนัยย่อมเข้าไปสู่นันทิยาวัฏฏนัย

ถามว่า : นัยทั้งสองอย่างอื่นย่อมเข้าไปสู่ติปุกขลนัยอย่างไร

ตอบว่า : มูลบท ๔ เหล่านี้ คือ วิปัสสนา อโมหะ อนิจจสัญญา และอนัตตสัญญา ชื่อว่า อโมหะ

มูลบท ๔ เหล่านี้ คือ สมถะ อโลภะ อสุภสัญญา และทุกขสัญญา ชื่อว่า อโลภะ

อโทสะชื่อว่า อโทสะ นั่นแหละ

มูลบท ๙ ฝ่ายกุศลย่อมประชุมลง[โดยลักษณะเสมอกันและสภาวะเสมอกัน]ในมูลบท ๓ [คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ] อย่างนี้

มูลบท ๔ เหล่านี้ คือ ตัณหา โลภะ สุภสัญญา และสุขสัญญา ชื่อว่า โลภะ

มูลบท ๔ เหล่านี้ คือ อวิชชา โมหะ นิจจสัญญา และอัตตสัญญา ชื่อว่า โมหะ

โทสะชื่อว่า โทสะ นั่นแหละ

มูลบท ๙ ฝ่ายอกุศลย่อมประชุมลงในมูลบท ๓ [คือ โลภะ โทสะ และโมหะ] อย่างนี้

โดยประการดังนี้ นัยทั้งสองอย่างอื่นย่อมเข้าไปสู่ติปุกขลนัย

ถามว่า : มูลบท ๑๘ ย่อมประชุมลงในมูลบท ๔ อย่างไร

ตอบว่า : วิปัลลาสที่ ๑ คือ ตัณหา (ราคะ) และสุภสัญญา

วิปัลลาสที่ ๒ คือ อวิชชา (โมหะ) และนิจจสัญญา

วิปัลลาสที่ ๓ คือ โทสะ และสุขสัญญา

วิปัลลาสที่ ๔ คือ ทิฏฐิ และอัตตสัญญา

[คัมภีร์เนตติอรรถกถา (หน้า ๒๓๕-๓๖) มีข้อความว่า วิปัลลาสที่ ๑ คือ ตัณหา และสุภสัญญา วิปัลลาสที่ ๒ คือ โลภะ และสุขสัญญา วิปัลลาสที่ ๓ คือ อวิชชา และนิจจสัญญา วิปัลลาสที่ ๔ คือ โมหะ และอัตตสัญญา แต่ควรมีข้อความตามที่กล่าวไว้ข้างต้น จึงจะสอดคล้องกับข้อความที่มาแล้ว

สรุปความเสมอกันของวิปัลลาส อคติ และลูกศรว่า

๑. สุภสัญญา → ฉันทาคติ → ราคะ
๒. สุขสัญญา → โทสาคติ → โทสะ
๓. นิจจสัญญา → โมหาคติ → โมหะ
๔. อัตตสัญญา → ภยาคติ → ทิฏฐิ]

มูลบท ๙ ฝ่ายอกุศลย่อมประชุมลงในมูลบท ๔ [คือ วิปัลลาส ๔] อย่างนี้
สติปัฏฐานที่ ๑ คือ สมถะ และอสุภสัญญา
สติปัฏฐานที่ ๒ คือ อโลภะ และทุกขสัญญา
สติปัฏฐานที่ ๓ คือ วิปัสสนา และอนิจจสัญญา
สติปัฏฐานที่ ๔ คือ อโมหะ และอนัตตสัญญา
มูลบท ๙ ฝ่ายกุศลย่อมประชุมลงในมูลบท ๔ [คือ สติปัฏฐาน ๔] อย่างนี้

โดยประการดังนี้ นัยทั้งสองอย่างอื่นย่อมเข้าไปสู่สีหวิกกีฬิตนัย ที่จริงแล้วฐานะที่ตั้งของนัยทั้ง ๓ ย่อมเข้าไปสู่นัยหนึ่งๆ [เพราะเข้าไปสู่มูลบทนั้นๆ] ดังนั้น เมื่อเข้าใจอกุศลธรรมของนัยหนึ่งๆ ก็พึงแสวงหากุศลธรรมฝ่ายตรงกันข้าม หรือเมื่อเข้าใจกุศลธรรมก็พึงแสวงหาอกุศลธรรมฝ่ายตรงกันข้าม พึงแสดงนัยนั้นโดยแสวงหาธรรมฝ่ายตรงกันข้าม

บัณฑิตพึงแสดงมูลบทโดยนำออกจากนัยนั้นๆ ให้มูลบทของนัยอื่นเข้าไปสู่นัยอย่างหนึ่งได้เมื่อแสดงนัยนั้นแล้ว เพราะมูลบท ๑๘ ย่อมเข้าไปสู่นัยหนึ่งๆ ได้

เมื่อเข้าใจธรรมหนึ่งๆ ในนัยหนึ่งๆ แล้ว ธรรมทั้งหมดก็เป็นอันเข้าใจได้

ในบรรดานัยทั้ง ๓ ผล ๔ เป็นที่สุดของสีหวิกกีฬิตนัย ผลที่ ๑ เป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๑ ผลที่ ๒ เป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๒ ผลที่ ๓ เป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๓ ผลที่ ๔ เป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๔

วิโมกข์ ๓ เป็นที่สุดของติปุกขลนัย อัปปณิหิตวิโมกข์เป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๑ สุญญตวิโมกข์เป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๒ อนิมิตตวิโมกข์เป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๓

วิมุตติ ๒ เป็นที่สุดของนันทิยาวัฏฏนัย ความหลุดพ้นทางใจที่สำรอกตัณหาเป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๑ ความหลุดพ้นทางปัญญาที่สำรอกอวิชชาเป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๒

การตรวจดูมูลบท ๑๘ ในนัยทั้ง ๓ นี้ชื่อว่า ทิสาโลจนนัย

อังกุสนัย

การตรวจดูแล้วประกอบไว้ด้วยดีในฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศลโดยบุคคลผู้เข้าใจว่า ธรรมอย่างนี้ย่อมเข้าถึงธรรมอย่างนี้ ชื่อว่า **อังกุสนัย**

พึงทราบนัยทั้ง ๕ โดยประการอย่างนี้

จบ คำอธิบายนยสมุฏฐานวาระ

สาสนปัฏฐานวารวรรณนา

สจฺจํ ปุนปิ สจฺจนฺติ ภุชมุกฺขิปฺป วุจฺจเต
สกฺโก นตฺถิ นตฺเถว ปรสฺสตฺถมกุพฺพโต.

สารัตถวิลาสินี หน้า ๑๐

"บุคคลอาจชูแขนขึ้นกล่าวว่าเป็นความจริงแน่นอน ประโยชน์ตนย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่ทำประโยชน์เพื่อบุคคลอื่นโดยแท้"

สาสนปัฏฐานวารวรรณนา

คำอธิบายสาสนปัฏฐาน ๑๖

[๘๙] พระมหากัจจายนะจำแนกนยสมุฏฐานโดยสิ้นเชิงอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงสาสนปัฏฐาน จึงกล่าวว่า อฏฺฐารส มูลปทา กุหึ ทฏฺฐพฺพา. สาสนปฏฺฐาเน (ถามว่า : ในเรื่องนั้นมูลบท ๑๘ พึงทราบในที่ไหน ตอบว่า : พึงทราบในสาสนปัฏฐาน) เพื่อแสดงว่า บัณฑิตพึงนำมูลบทออกมาแสดงจากสาสนปัฏฐาน เหมือนการนำสาสนปัฏฐานออกมาแสดงจากมูลบท เพราะยังไม่ได้กล่าวรวมสาสนปัฏฐานด้วยมูลบทไว้โดยตรงในสังคหวาระเป็นต้น ความจริงแล้วข้าพเจ้าได้แสดงการรวมมูลบทและสาสนปัฏฐานเข้าด้วยกันไว้แล้ว

ถามว่า : คำว่า สาสนปัฏฐาน มีรูปวิเคราะห์อะไร

ตอบว่า : สาสนปัฏฐาน คือ ความเป็นไปแห่งคำสอน หมายความว่า ความเป็นไปแห่งคำสอนโดยประการต่างๆ [มีสูตรฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น] ตามสมควรแก่อัธยาศัยของเวไนยชน เพื่อให้สำเร็จประโยชน์สุขแก่เวไนยชนเหล่านั้น

อนึ่ง สูตรแสดงความเป็นไปแห่งคำสอนอย่างนั้นพึงทราบว่าเป็นสาสนปัฏฐานในเนตติปกรณ์นี้

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สาสนะ (คำสอน) คือ สิกขา ๓ มีศีลสิกขาเป็นต้น

คำว่า ปัฏฐาน คือ เหตุดำรงอยู่แห่งสิกขาเหล่านั้น เพราะเป็นเหตุให้สิกขาดำเนินไปได้ หมายถึง ธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น

สูตร[ที่แสดงธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น]ชื่อว่า ปัฏฐาน โดยอ้อม เพราะกล่าวถึงธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นต้นนั้น

พึงทราบว่าปริจเฉทอันเป็นส่วนหนึ่งแห่งคัมภีร์นี้ได้ชื่อว่า ปัฏฐาน เพราะเป็นข้อความรวมของสูตรเหล่านั้น

อีกนัยหนึ่ง ถามว่า : ชื่อว่า ปัฏฐาน เพราะอรรถอะไร

ตอบว่า : เพราะอรรถว่าที่ดำเนินไป คือ ที่ไป อธิบายได้ว่า ในฐานะที่ตรัสไว้[ในสีหนาทสูตร]ว่า เย เต โคฏฺฐา ปฏฺจิตคาโว (คอกวัวเหล่าใดเป็นที่ไปของวัว) คอกวัวเหล่านั้นเรียกว่า ปฏฺจิตคาโว (เป็นที่ไปของวัว) เพราะมีที่ไปปรากฏในที่นี้ ด้วยการไปอย่างใด โดยเนื้อความ[ในที่นี้] การไปดังกล่าวเป็นการดำเนินไป

โดยประการดังนี้ ธรรมฝ่ายเศร้าหมองเป็นต้นและโลกิยะเป็นต้นนั้นชื่อว่า ปัฏฐาน (ที่ไป) ทีละสูตร และโดยระคนกัน[เป็นทุกะ ติกะ และจตุกกะมีนัยว่า สูตรฝ่ายเศร้าหมองและฝ่ายบำเพ็ญบุญ เป็นต้น] เพราะเทศนาญาณที่อาจดำเนินไปอย่างติดขัดในหาระและนัยที่มีคำอธิบายโดยไม่พิสดารนักกลับดำเนินไปโดยไม่ติดขัด[ในสูตรฝ่ายเศร้าหมองเป็นต้นนี้] เนื่องจากได้รับนัยโดยพิสดารในประเภทแห่งธรรมฝ่ายเศร้าหมองเป็นต้นและโลกิยะเป็นต้น พร้อมด้วยประเภทระคนกันของทั้งสองฝ่ายนั้น

พึงทราบว่าปริจเฉทอันเป็นส่วนหนึ่งแห่งคัมภีร์นี้ได้ชื่อว่า ปัฏฐาน เพราะแสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมองเป็นต้นและโลกิยะเป็นต้นนั้น

[คำว่า สาสนปฏฺจาน มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- ความเป็นไปแห่งคำสอน = ปกาเรหิ จานํ ปฏฺจานํ, สาสนสฺส ปฏฺจานํ สาสนปฏฺจานํ (ปฏฺจาน ศัพท์ลง ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- เหตุดำรงอยู่แห่งคำสอน = ปติฏฺจหนฺติ เอเตหีติ ปฏฺจานานิ, สาสนสฺส ปฏฺจานานิ สาสนปฏฺจานานิ (ปฏฺจาน ศัพท์ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- ที่ดำเนินไปแห่งคำสอน = ปติฏฺจหติ เอตฺถาติ ปฏฺจานํ, สาสนสฺส ปฏฺจานํ สาสนปฏฺจานํ (ปฏฺจาน ศัพท์ลง ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)]

คำว่า สํกิเลสภาคิยํ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า สังกิเลส คือ เครื่องเศร้าหมอง

คำว่า **สังกิเลสภาคิยะ** คือ สูตรที่มีในฝ่ายเศร้าหมอง

คำว่า วาสนา คือ การบำเพ็ญบุญ

คำว่า **วาสนาภาคิยะ** คือ สูตรที่มีในฝ่ายบำเพ็ญบุญ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **วาสนาภาคิยะ** คือ สูตรที่ให้เข้าถึงการบำเพ็ญบุญ

[คำว่า วาสนาภาคิย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สูตรที่มีในฝ่ายบำเพ็ญบุญ = วาสนาภาเค ปวตฺตํ วาสนาภาคิยํ (วาสนาภาค ศัพท์ + อิย ปัจจัยใน ปวตฺต ตัทธิต)
- สูตรที่ให้เข้าถึงการบำเพ็ญบุญ = วาสนํ ภชาเปตีติ วาสนาภาคิยํ (วาสนา บทหน้า + ภช ธาตุ + เณ ปัจจัย + ณฺย ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)]

คำว่า นิพเพธะ คือ การทำลายกองกิเลสมีความโลภเป็นต้น

คำว่า **นิพเพธภาคิยะ** คือ สูตรที่มีในฝ่ายทำลายกิเลส

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **นิพเพธภาคิยะ** คือ สูตรที่ให้เข้าถึงการทำลายกิเลส

[คำว่า นิพเพธภาคิย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สูตรที่มีในฝ่ายทำลายกิเลส = นิพฺเพธภาเค ปวตฺตํ นิพฺเพธภาคิยํ (นิพฺเพธภาค ศัพท์ + อิย ปัจจัยใน ปวตฺต ตัทธิต)
- สูตรที่ให้เข้าถึงการทำลายกิเลส = นิพฺเพธํ ภชาเปตีติ นิพฺเพธภาคิยํ (นิพฺเพธ บทหน้า + ภช ธาตุ + เณ ปัจจัย + ณฺย ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)]

คำว่า อเสกขะ คือ ธรรมที่บุคคลปฏิบัติสำเร็จแล้ว

คำว่า **อเสกขภาคิยะ** คือ สูตรที่มีในฝ่ายอเสกขธรรม

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **อเสกขภาคิยะ** คือ สูตรที่ให้เข้าถึงอเสกขธรรม

[คำว่า อเสกฺขภาคิย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สูตรที่มีในฝ่ายอเสกขธรรม = อเสกฺขภาเค ปวตฺตํ อเสกฺขภาคิยํ (อเสกฺขภาค ศัพท์ + อิย ปัจจัยใน ปวตฺต ตัทธิต)
- สูตรที่ให้เข้าถึงอเสกขธรรม = อเสกฺขํ ภชาเปตีติ อเสกฺขภาคิยํ (อเสกฺข บทหน้า + ภช ธาตุ + เณ ปัจจัย + ณฺย ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)]

สังกิเลสภาคิยสูตร คือ สูตรที่จำแนกความเศร้าหมองมีตัณหาเป็นต้น

วาสนาภาคิยสูตร คือ สูตรที่จำแนกบุญกิริยาวัตถุมีทานเป็นต้น

นิพเพธภาคิยสูตร คือ สูตรที่จำแนกกองศีลเป็นต้นของพระเสกขะ

อเสกขภาคิยสูตร คือ สูตรที่จำแนกกองศีลเป็นต้นของพระอเสกขะ

สูตรอื่นจากนี้กล่าวไว้โดยความเป็นนัยผสมของสูตรดังกล่าว

อนึ่ง สูตรที่ระคนกันนั้นมี ๑๒ อย่าง คือ ทุกะ ๖ ติกะ ๔ จตุกกะ ๑ และจตุกกะอีกอย่าง ๑

ทุกะ ๔ และติกะ ๒ ได้ยกขึ้นกล่าวแล้ว สูตรอื่นจากนั้นยังมิได้กล่าวไว้ ในพระบาลีย่อความไว้เพราะบุคคลสามารถถือเอาสูตรเหล่านั้นได้ตามนัยที่กล่าวมานี้ มิใช่มีเหตุอื่นในการไม่ยกขึ้นกล่าว สมจริงดังคำที่ท่านจักกล่าวว่า อิมานิ จตฺตาริ สุตฺตานิ, สาธารณานิ กตานิ อฏฺจ ภวนฺติ (สูตรทั้ง ๔ เหล่านี้[มีสังกิเลสภาคิยสูตรเป็นต้น] เมื่อกระทำระคนกันก็รวมเป็น ๘ สูตร [คือ สูตร ๔ อย่างแรกและสูตร ๔ อย่างหลัง] สูตรทั้ง ๘ เหล่านั้นเมื่อกระทำระคนกันก็รวมเป็น ๑๖ สูตร)

[คำว่า พระบาลี หมายถึง พระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก แต่ในที่นี้ท่านหมายถึงเนตติปกรณ์ ข้อนี้แสดงว่าพระอรรถกถาจารย์ได้นับเนตติปกรณ์ไว้เป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎก โดยจัดเป็นสาวก-ภาษิตเหมือนคัมภีร์เถรคาถา เถรีคาถา มหานิเทศ จูฬนิเทศ และปฏิสัมภิทามรรค]

ในบางสูตรแสดงฝ่ายสังกิเลสคือตัณหา บางสูตรแสดงฝ่ายสังกิเลสคือทิฏฐิ บางสูตรแสดงฝ่ายสังกิเลสคือทุจริต ฉะนั้น ท่านจึงแจกแจงสูตรฝ่ายเศร้าหมองเป็น ๓ ประเภทด้วยคำว่า ตณฺหาสํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ (สูตรที่ชื่อว่า ฝ่ายสังกิเลสคือตัณหา) เป็นต้น

เช่นเดียวกันนี้ เมื่อมีความเศร้าหมอง ความหมดจดจึงมีได้ ฉะนั้น ท่านจึงแจกแจงสูตรฝ่ายหมดจดโดยจำแนกตามความเศร้าหมองด้วยคำว่า ตณฺหาโวทานภาคิยํ สุตฺตํ (สูตรอันเป็นฝ่ายตัณหาโวทาน) เป็นต้น โดยใจความสูตรดังกล่าวก็คือสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญเป็นต้นนั่นแหละ นัยที่กล่าวมานี้ไม่พบในใบลานบางฉบับ

คำเป็นต้นว่า ตตฺถ สํกิเลโส ติวิโธ (ในบรรดาสูตรเหล่านั้น ความเศร้าหมองมี ๓ ประเภท) กล่าวไว้เพื่อแสดงวิสัยของสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญเป็นต้นด้วยการแสดงสมถะเป็นต้น โดยความเป็นปฏิปักษ์ต่อฝ่ายสังกิเลส

ในพากย์นั้น คำว่า ยทิ อาสตฺติ อุปฺปชฺชติ ภเวสุ (ถ้าความปรารถนาในภพเกิดขึ้น) หมายความว่า ถ้าความปรารถนาในภพเกิดขึ้นแก่ผู้ที่ไม่อาจละความยินดีพอใจในภพได้

คำเป็นต้นว่า เอวํ สายํ (บุญกิริยาวัตถุอันสำเร็จด้วย[การเจริญ]ภาวนาคือสมถะและวิปัสสนา ย่อมเป็นไปเพื่อการอุบัติในภพนั้นๆ) หมายความว่า บุญกิริยาวัตถุอันสำเร็จด้วย[การเจริญ]ภาวนาคือสมถะและวิปัสสนานี้ของบุคคลนั้นย่อมเป็นไป เพราะก่อให้เกิดผลในภพที่ดีงาม

คำว่า ตตฺรูปปตฺติยา สํวตฺตติ แปลว่า ย่อมเป็นไปเพื่อการอุบัติในภพนั้นๆ [คือ กามภพ รูปภพ หรืออรูปภพ]

คำว่า อิมานิ จตฺตาริ สุตฺตานิ (สูตรทั้ง ๔ เหล่านี้) คือ สูตรทั้ง ๔ เหล่านี้มีสังกิเลส-ภาคิยสูตรเป็นต้น

คำว่า สาธารณานิ กตานิ (กระทำระคนกัน) หมายความว่า กระทำให้ปนกันโดยประกอบกับบทอื่น[ตามทุกนัย]อย่างนี้ คือ สังกิเลสภาคิยสูตรและวาสนาภาคิยสูตร สังกิเลส-ภาคิยสูตรและนิพเพธภาคิยสูตร สังกิเลสภาคิยสูตรและอเสกขภาคิยสูตร พร้อมทั้งวาสนา-ภาคิยสูตรและนิพเพธภาคิยสูตร

คำว่า อฏฺฐ ภวนฺติ (รวมเป็น ๘ สูตร) หมายความว่า รวมเป็น ๘ สูตรอย่างนี้ คือ สูตร ๔ อย่างแรกและสูตร ๔ [อย่างหลัง]เหล่านี้

คำว่า ตานิเยว อฏฺฐ สุตฺตานิ สาธารณานิ กตานิ โสฬส ภวนฺติ (สูตรทั้ง ๘ เหล่านั้น เมื่อกระทำระคนกันก็รวมเป็น ๑๖ สูตร) หมายความว่า สูตรทั้ง ๘ ตามที่กล่าวไว้เหล่านั้น เมื่อกระทำระคนกันอย่างนี้ว่า

๑. วาสนาภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร

๒. นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร

๓. สังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร และนิพเพธภาคิยสูตร

๔. สังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร

๕. สังกิเลสภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร

๖. วาสนาภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร

๗. สังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร

๘. เนวสังกิเลสภาคิยสูตร (สูตรที่ไม่ใช่สังกิเลสภาคิยสูตร) นวาสนาภาคิยสูตร (สูตรที่ไม่ใช่วาสนาภาคิยสูตร) นนิพเพธภาคิยสูตร (สูตรที่ไม่ใช่นิพเพธภาคิยสูตร) และนอเสกขภาคิยสูตร (สูตรที่ไม่ใช่อเสกขภาคิยสูตร)

ก็รวมเป็น ๑๖ สูตร คือ สูตร ๘ อย่างแรกและสูตร ๘ [อย่างหลัง]เหล่านี้

ในบรรดาสูตรเหล่านั้น พึงทราบการจำแนกอย่างนี้ว่า สูตรที่เป็นเอกกะ ๔ ทุกะ ๖ ติกะ ๔ จตุกกะ ๑ และจตุกกะ ๑

แม้ในบรรดาสูตรที่เป็นเอกกะเป็นต้นนั้น พึงทราบว่า ทุกะ ๒ ติกะ ๒ และจตุกกะ ๒ มิได้พบในพระบาลี

บัดนี้ ท่านกล่าวว่า อิเมหิ โสฬสหิ สุตฺเตหิ ภินฺเนหิ นววิธํ สุตฺตํ ภินฺนํ ภวติ (โดยประการดังนี้ พระพุทธพจน์ ๙ ประการ[มีสุตตะและเคยยะเป็นต้น] ต่างกันด้วยสูตร ๑๖ อย่างอันแตกต่างกันเหล่านี้) เพื่อแสดงว่าสาสนปัฏฐานนี้นับเข้าในคำสอนทั้งหมด หมายความว่า พระพุทธพจน์ ๙ ประการมีสุตตะและเคยยะเป็นต้นที่เรียกว่าปริยัติศาสนา ต่างกัน คือ จำแนกเป็น ๑๖ ประเภทด้วยสูตร ๑๖ อย่างมีสังกิเลสภาคิยสูตรเป็นต้นที่จำแนกไว้ตามนัยแห่งสาสนปัฏฐานนี้ ความหมายก็คือ ไม่มีฐานะแห่งปริยัติศาสนาที่ไม่นับเข้าในสาสนปัฏฐาน ๑๖ เหล่านี้ [เพราะดำเนินไปโดยความเป็นสาสนปัฏฐานนั้นๆ ตามสมควร]

ท่านกล่าวว่า คาถาย คาถา อนุมินิตพฺพา (บัณฑิตพึงอนุมานรู้คาถาด้วยคาถา) เป็นต้น เพื่อเฉลยคำถามว่า ความเป็นสังกิเลสภาคิยสูตรเป็นต้นพึงถือเอาอย่างไร

ในพากย์นั้น คำว่า คาถาย คาถา อนุมินิตพฺพา (บัณฑิตพึงอนุมานรู้คาถาด้วยคาถา) หมายความว่า บัณฑิตพึงอนุมานรู้คาถาอื่นเหมือนคาถาที่ยกมาแสดงนี้ว่าเป็นสังกิเลสภาคิยสูตร วาสนาภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร ความหมายก็คือ พึงเทียบเคียงบ่อยๆ แล้วอนุมานรู้

แม้บทที่เหลือ[ที่เป็นเวยยากรณะ]ก็มีนัยเดียวกันนี้

อนึ่ง ปริยัติทั้งหมดที่พ้นไปจากคาถาและเวยยากรณะนับเข้าด้วยบทว่า สุตฺเตน (พระพุทธพจน์[อื่นจากคาถาและเวยยากรณะ]) ในเรื่องนี้

[๙๐] บัดนี้ ท่านปรารภคำว่า ตตฺถ กตมํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ (ถามว่า : ในสูตร ๑๖ เหล่านั้น สังกิเลสภาคิยสูตร คืออะไร) เป็นต้น เพื่อแสดงสังกิเลสภาคิยสูตรเป็นต้น ตามที่กล่าวไว้โดยความเป็นอุทาหรณ์

ในพากย์นั้น เนื้อความของคาถาว่า กามนฺธา ชาลสญฺฉนฺนา (เหล่าสัตว์ผู้มืดมน เพราะกาม ถูกตาข่ายตัณหาปกคลุมไว้) เป็นต้น ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

ข้าพเจ้าจักไม่อธิบายเนื้อความของคำอื่นจากนี้ซึ่งได้อธิบายความไว้และมีบทที่เข้าใจง่าย เหมือนที่มิได้อธิบายความของคำข้างต้นนี้

คำว่า อคติคมนานิ (การถึงอคติ) หมายความว่า การถึงความไม่เหมาะสมทางกาย เป็นต้น ความหมายก็คือ การทำสิ่งที่ไม่ควรทำ

คำว่า ฉนฺทา แปลว่า เพราะความพอใจ คือ เพราะมีความพอใจเป็นเหตุ

คำว่า อคตึ คจฺฉติ (ถึงอคติ) หมายความว่า ย่อมถึงคติที่ไม่ควรไป ความหมายก็คือ ย่อมทำสิ่งที่ไม่ควรทำ

คำว่า ธมฺมํ (ธรรม) คือ ธรรมของสัตบุรุษ กล่าวคือ พระอริยะ

คำว่า อติวตฺตติ (ย่อมประพฤติล่วง) หมายความว่า ย่อมย่ำยีล่วงละเมิด

คำว่า นิหียติ แปลว่า ย่อมเสื่อม

คำว่า ยโส (ยส) คือ เกียรติคุณ และบริวาร

ในคาถาว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา (สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ) เป็นต้น แม้จิตที่เป็นไปในภูมิ ๔ ทั้งหมด ซึ่งจำแนกเป็นกามาวจรกุศลจิต เป็นต้น ชื่อว่า ใจ ก็จริง แต่ในที่นี้หมายถึงจิตที่ประกอบด้วยปฏิฆะที่ถูกกำหนดด้วยการเกิดขึ้นแก่พระจักขุบาลเถระ ผู้เคยเกิดเป็นหมอในชาติก่อน

ใจนั้นเป็นผู้นำของสภาพธรรมเหล่านั้น ดังนั้น สภาพธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า มีใจเป็นผู้นำ หมายความว่า ถึงพร้อมด้วยใจที่ดำเนินไปก่อน

ในคำว่า ธมฺมา (สภาพธรรม) ชื่อว่า สภาพธรรม เพราะเป็นสภาพไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ [คือ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่อาตมัน]

อนึ่ง สภาพธรรมเหล่านั้นเป็นนามขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์ เป็นต้น เพราะขันธ์เหล่านี้ มีใจเป็นผู้นำ

ถามว่า : ใจที่เกิดร่วมกับสภาพธรรมเหล่านั้นในขณะเดียวในวัตถุและอารมณ์ เดียวกัน ได้ชื่อว่าเป็นผู้นำได้อย่างไร

ตอบว่า : ใจได้ชื่อว่าเป็นผู้นำ เพราะเป็นเหตุให้สภาพธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น อุปมาว่า เมื่อกลุ่มโจรจำนวนมากทำโจรกรรมมีการปล้นหมู่บ้านอยู่ด้วยกัน ครั้นมีใครถามว่า ใครเป็นหัวหน้าของพวกเขา ผู้ใดเป็นปัจจัยของพวกเขา คือ อาศัยใครจึงทำกรรมนั้นได้ ผู้นั้นชื่อว่าทัตตะ หรือมิตตะ ได้ชื่อว่าผู้นำของพวกเขา ฉันใด อุปไมยนี้พึงทราบเหมือนอย่างนั้น

โดยประการดังนี้ใจเป็นผู้นำของสภาพธรรมเหล่านั้น เพราะเป็นเหตุให้เกิดขึ้น ดังนั้น สภาพธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า มีใจเป็นผู้นำ เพราะสภาพธรรมดังกล่าวไม่อาจเกิดขึ้นเมื่อใจไม่เกิดขึ้น แต่ใจย่อมเกิดขึ้นได้แม้จะไม่มีเจตสิกบางดวงเกิดขึ้นโดยแท้

ใจเป็นใหญ่กว่าสภาพธรรมเหล่านั้น โดยความเป็นอธิบดี ดังนั้น สภาพธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า มีใจเป็นใหญ่ อุปมาว่า หัวหน้าโจรเป็นต้นผู้เป็นอธิบดี เป็นใหญ่กว่าโจรเป็นต้น ฉันใด ใจก็ชื่อว่าเป็นใหญ่กว่าสภาพธรรมเหล่านั้น ฉันนั้น

อนึ่ง แม้สภาพธรรมนั้นได้ชื่อว่า สำเร็จด้วยใจ เพราะเสร็จมาแต่ใจ เหมือนสิ่งของที่สำเร็จด้วยไม้เป็นต้นได้ชื่อว่าของสำเร็จด้วยไม้

คำว่า ปทุฏฺเฐน (มีใจชั่วแล้ว) หมายความว่า ถ้าบุคคลถูกโทษมีอภิชฌาเป็นต้นประทุษร้ายแล้ว ย่อมพูดหรือทำ เพราะเมื่อเขาพูด ย่อมพูดแต่วจีทุจริต ๔ เมื่อทำ ย่อมทำแต่กายทุจริต ๓ เมื่อไม่พูดไม่ทำ ย่อมยังมโนทุจริต ๓ ให้เต็ม เพราะความมีใจที่ถูกอภิชฌาเป็นต้นนั้นประทุษร้ายแล้ว อกุศลกรรมบถ ๑๐ ของเขาย่อมถึงความไพบูลย์อย่างนี้

บาทคาถาว่า ตโต นํ ทุกฺขมนฺเวติ (ความทุกข์ย่อมติดตามตัวเขาเพราะการพูดหรือการกระทำนั้น) หมายความว่า ทุกข์ย่อมติดตามบุคคลนั้นไป เพราะทุจริต ๓ อย่างนั้น คือ ทุกข์ในอบาย ๔ ย่อมติดตามเขาไปด้วยอำนาจของทุจริต

ถามว่า : ความทุกข์ย่อมติดตามตัวเขาเหมือนอะไร

ตอบว่า : เหมือนล้อหมุนตามเท้าโค หมายความว่า ความทุกข์ย่อมติดตามตัวเขาเหมือนล้อกระทบหมุนตามเท้าโครุ่นที่นำเกวียนไปอยู่

ในคาถาเป็นต้นว่า มิทฺธี ยทา โหติ (เมื่อใด บุคคลเป็นผู้บริโภคมาก มักง่วงซึม) คำว่า มิทฺธี (มักง่วงซึม) คือ ผู้ถูกความง่วงเหงาซึมเซาครอบงำ

คำว่า มหคฺฆโส แปลว่า ผู้บริโภคมาก เหมือนพราหมณ์คนหนึ่งในพราหมณ์ที่เป็นอาหรหัตถกะ อลังสาฏกะ ตัตรวัฏฏกะ กากมาสกะ และภุตตวมิตกะ

[พราหมณ์ ๕ จำพวกนี้บริโภคมากจนอาหารไม่ย่อย มีความหมายตามศัพท์ดังนี้

อาหรหัตถกะ คือ ผู้ที่บริโภคจนลุกขึ้นเองไม่ได้ ต้องบอกให้ผู้อื่นยื่นแขนมาพยุงจึงลุกขึ้นได้

อลังสาฏกะ คือ ผู้ที่บริโภคจนท้องพองออกนุ่งผ้าไม่ได้เมื่อลุกขึ้นยืน

ตัตรวัฏฏกะ คือ ผู้ที่บริโภคจนลุกขึ้นไม่ได้ ต้องนอนเกลือกกลิ้งไปมาในที่บริโภค

กากมาสกะ คือ ผู้ที่บริโภคจนอาหารล้นท้องออกมาทางช่องปากทำให้กาจิกกินได้

ภุตตวมิตกะ คือ ผู้ที่บริโภคจนต้องอาเจียนอาหารออกมา]

คำว่า นิทฺทายิตา (นอนหลับ) คือ ผู้ชอบนอนหลับ

คำว่า สมฺปริวตฺตสายี (พลิกกลับไปมา) คือ ผู้ชอบนอนพลิกตัวไปมาโดยประกอบความสุขในการนอนและการเอน

คำว่า นิวาปปุฏฺโฐ (ปรนปรือด้วยเหยื่อ) คือ เลี้ยงดูด้วยอาหารสุกรมีรำข้าว เป็นต้น หมายความว่า สุกรบ้านถูกเลี้ยงดูตั้งแต่ยังเล็ก ออกไปนอกบ้านไม่ได้เมื่อตัวอ้วนขึ้น จึงนอนหายใจเข้าออกพลิกตัวไปมาอยู่ใต้เตียงเป็นต้น

ความหมายก็คือ เมื่อใด บุคคลเป็นผู้บริโภคมาก มักง่วงซึม นอนหลับ พลิกกลับไปมา ไม่อาจอยู่ได้ด้วยอิริยาบถอื่นเหมือนสุกรใหญ่ที่ปรนปรือด้วยเหยื่อ เมื่อนั้น เขาไม่อาจกำหนดรู้ไตรลักษณ์ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน จึงเป็นคนเขลาเพราะไม่อาจกำหนดรู้ไตรลักษณ์นั้นได้ ย่อมเข้าถึงครรภ์ คือ ไม่พ้นไปจากการอยู่ในครรภ์

ในคาถาว่า อยสาว มลํ (สนิมเกิดแต่เหล็ก) เป็นต้น คำว่า อยสา แปลว่า แต่เหล็ก

คำว่า สมุฏฺฐิตํ แปลว่า เกิด

คำว่า ตตุฏฺฐาย แปลว่า เกิดจากเหล็กนั้น

ในคำว่า อติโธนจารินํ (ผู้ประพฤติล่วงปัญญา) ปัญญาที่พิจารณาแล้วใช้สอยปัจจัย ๔ ว่า การใช้สอยปัจจัยนี้เหมาะสมเพื่อความมีประโยชน์ในการนำออกจากสังสารวัฏอย่างนี้ ได้ชื่อว่า โธนา บุคคลผู้ประพฤติล่วงปัญญาดังกล่าว ได้ชื่อว่า อติโธนจารี

ความหมายก็คือ สนิมเกิดแต่เหล็กกัดกินคือทำลายเหล็กอันเป็นที่เกิด ฉันใด กรรมที่ตนทำไว้ คือ กรรมที่เป็นของตนเหล่านั้นเพราะเกิดขึ้นในกระแสจิตของตน ย่อมนำคนเขลาที่ไม่พิจารณาใช้สอยปัจจัย ๔ ผู้ประพฤติล่วงปัญญา ให้ไปทุคติ ฉันนั้น

คาถาเป็นต้นว่า โจโร ยถา มีคำอธิบายดังต่อไปนี้

บาทคาถาว่า โจโร ยถา สนฺธิมุเข คหีโต (โจรที่ถูกจับได้ในทางเข้าบ้าน) หมายความว่า โจรผู้ตัดรอยต่อของบ้านแล้วเข้าไปในบ้าน ถูกราชบุรุษจับไว้ในทางเข้ารอยต่อของบ้าน [ย่อมถูกฆ่าหรือจองจำด้วยกรรมของตน] ฉันใด

บาทคาถาว่า สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จ (ย่อมถูกฆ่าหรือจองจำด้วยกรรมของตน) หมายความว่า เขาย่อมถูกทรมานด้วยการโบยแส้เป็นต้นหรือถูกจองจำด้วยโซ่ตรวนเป็นต้น เพราะกรรมที่ตนก่อไว้

บาทคาถาว่า เอวํ อยํ เปจฺจ ปชา ปรตฺถ (เหล่าสัตว์สิ้นชีพแล้ว[ย่อมถูกฆ่าหรือจองจำ]ในปรโลก) หมายความว่า เหล่าสัตว์ผู้ทำบาปเหล่านี้เคลื่อนจากภพนี้ไปแล้ว[ย่อมถูกฆ่าหรือจองจำ]ในปรโลก

บาทคาถาว่า สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จ (ย่อมถูกฆ่าหรือจองจำด้วยกรรมของตน) หมายความว่า ย่อมถูกทรมานหรือจองจำด้วยทัณฑ์ทรมานเป็นต้นนานัปการในนรกเป็นต้น เพราะกรรมชั่วที่ตนก่อไว้ ฉันนั้น

ในคาถาว่า สุขกามานิ (สัตว์ทั้งหลายล้วนต้องการความสุข) เป็นต้น บาทคาถาว่า โย ทณฺเฑน วิหึสติ (ผู้ที่ต้องการความสุขแก่ตน แต่เบียดเบียนสัตว์อื่น) หมายความว่า บุคคลใดเบียดเบียนสัตว์อื่นด้วยท่อนไม้หรือก้อนหินเป็นต้น

บาทคาถาว่า เปจฺจ โส น ลเภ สุขํ (สิ้นชีพแล้วย่อมไม่ได้รับความสุข) หมายความว่า บุคคลนั้นย่อมไม่ได้รับความสุขของมนุษย์หรือเทวดาในปรโลก จะป่วยกล่าวไปไยในนิพพานสุข

บาทคาถาว่า คุนฺนํ เจ ตรมานานํ (เมื่อฝูงโคข้ามอยู่) หมายความว่า เมื่อฝูงโคข้ามแม่น้ำอยู่

บาทคาถาว่า ชิมฺหํ คจฺฉติ ปุงฺคโว (ถ้าโคผู้นำไปคด) หมายความว่า ถ้าพญาโคผู้นำไปคด

บาทคาถาว่า สพฺพา ตา ชิมฺหํ คจฺฉนฺติ (โคทั้งหมดนั้นย่อมไปคด) หมายความว่าโคทั้งหมดนั้นย่อมไปคดโดยแท้

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะมีผู้นำไปคด

บาทคาถาว่า เนตฺเต ชิมฺหํ คเต สติ แปลว่า "เพราะมีผู้นำไปคด" หมายความว่าเพราะการไปคดของผู้นำ โดยแท้จริงแล้ว โคผู้นำนั้นเป็นที่เชื่อถือและป้องกันอันตรายแก่โคเหล่านั้น

[บททั้ง ๓ ว่า เนตฺเต คเต สติ ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถลักขณะด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๑๓) ว่า กาลภาเวสุ จ (ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกาลและกิริยาด้วย) อรรถลักขณะนี้คือเครื่องสังเกตกิริยาอื่นที่ไม่ปรากฏชัด แปลว่า "เมื่อ, ครั้นเมื่อ" ดังอุทาหรณ์ว่า

- ภิกฺขุสํเฆสุ โภชียมาเนสุ คโต (เมื่อภิกษุสงฆ์อันเขาถวายให้ฉันอยู่ บุรุษไปแล้ว)
- ภุตฺเตสุ อาคโต (เมื่อพระภิกษุอันเขาถวายฉันแล้ว บุรุษกลับมาแล้ว)
- โคสุ ทุยฺหมานาสุ คโต (เมื่อแม่โคถูกรีดนมอยู่ บุรุษไปแล้ว)
- ทุทฺธาสุ อาคโต (เมื่อแม่โคถูกรีดนมเสร็จแล้ว บุรุษกลับมาแล้ว)

ดังนั้น คำว่า เนตฺเต ชิมฺหํ คเต สติ จึงแปลว่า เมื่อมีผู้นำไปคด อย่างไรก็ตาม อรรถลักขณะนี้มีอรรถเหตุแฝงอยู่อีกด้วย เรียกว่า เหตุลักขณะ ส่วนอรรถลักขณะข้างต้นไม่มีอรรถเหตุแฝง เรียกว่า อเหตุลักขณะ คัมภีร์อรรถกถาจึงอธิบายว่า "เพราะการไปคดของผู้นำ" โดยเหตุที่ภาษาไทยต้อง

แปลความหมายเพียงอย่างเดียว ไม่อาจแสดงความหมายสองอย่างเหมือนภาษาบาลีได้ ในที่นี้จึงมีอรรถเหตุเป็นหลักว่า “เพราะมีผู้นำไปคด”]

คาถาว่า เอวเมวํ (ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน) เป็นต้น หมายความว่า การไปคดของโคทั้งหมดเพราะมีผู้นำไปคด ย่อมมี ฉันใด

ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้สมมุติให้เป็นผู้นำในมวลมนุษย์ ถ้าผู้นั้นประพฤติอธรรม แม้คนทั้งหมดที่เลี้ยงชีพตามเขาก็ประพฤติอธรรม เพราะความประพฤติของเจ้านายย่อมยังความประพฤติของบริวารให้สำเร็จ

อนึ่ง เพราะเหตุข้างต้นนั้น แว่นแคว้นทั้งหมดจึงประสบความทุกข์ เพราะผู้นำไม่ตั้งอยู่ในธรรม

คำว่า สุกิจฺฉรูปา วต (มีรูปอันลำบากยิ่งแล้วหนอ) หมายความว่า มีรูปอันถึงความลำบากยิ่งแล้วหนอ

คำว่า อุปธีสุ (ในกามคุณ) หมายถึง ในอุปธิคือกามคุณ

คำว่า รตฺตา (ยินดีแล้ว) หมายความว่า ถูกราคะครอบงำแล้ว

คำว่า กฏุกํ แปลว่า อันเป็นทุกข์

พระพุทธองค์ตรัสว่า ผลํ เว กทลึ หนฺติ (ผลกล้วยย่อมฆ่าต้นกล้วย) เพราะการเกิดขึ้นแห่งผลกล้วยมีไว้เพื่อฆ่าต้นกล้วย เนื่องจากการเกิดขึ้นของใบกล้วยขาดสูญไปด้วยปลีกล้วย

[คัมภีร์เนตติอรรถกถา ฉบับมหาจุฬาฯ (หน้า ๒๔๓) มีรูปว่า กุกฺกุจฺจชนเกเนว แต่ควรมีรูปว่า กุกฺกุชนเกเนว ตามข้อความในคัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๑๕๗)]

เช่นเดียวกันนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า ผลํ เวฬุํ ผลํ นฬํ (ขุยไผ่ย่อมฆ่าต้นไผ่ดอกอ้อย่อมฆ่าต้นอ้อ) เพราะไม้ล้มลุกมีผลเป็นที่สุด

ม้าที่เกิดเพราะลาในท้องของม้าตัวเมีย ชื่อว่า อัสดร แม่ม้าตั้งท้องแล้วตกลูกไม่ได้ในเวลาที่สมควร ใช้ขายืนกระทืบแผ่นดินอยู่ ในขณะนั้นชนทั้งหลายผูกขาทั้ง ๔ ของมันไว้ที่หลัก

ทั้ง ๔ ผ่าท้องเอาลูกม้าออก แม่ม้าย่อมตายไปในที่นั้น ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า คพฺโภ อสฺสตรึ ยถา (ลูกม้าอัสดรย่อมฆ่าแม่ม้าอัสดร ฉันใด)

ความหมายก็คือ ผลของตนย่อมฆ่าต้นกล้วย ต้นไผ่ และต้นอ้อ ลูกม้าอัสดรย่อมฆ่าแม่ม้าอัสดร ฉันใด สักการะอันเป็นผลกรรมของตนย่อมฆ่าบุรุษชั่ว ฉันนั้น

คำว่า โกธมกฺขครุ (ภิกษุเป็นผู้มากไปด้วยความโกรธและลบหลู่คุณ) หมายความว่า ภิกษุเป็นผู้เน้น คือ เชิดชู กล่าวคือ ยกขึ้นประพฤติความโกรธที่มีลักษณะไม่พอใจและความลบหลู่ที่มีลักษณะลบหลู่คุณท่าน

คำว่า สุเขตฺเต แปลว่า แม้ในนาดี

คำว่า ปูติพีชํว (เหมือนเมล็ดพืชเน่า) หมายความว่า เหมือนเมล็ดพืชที่ถึงความเน่า ความหมายก็คือ ถูกโทษของเมล็ดพืชทำลายเพราะไม่ทำการอบด้วยน้ำขี้วัว การผึ่งให้แห้ง และการเก็บไว้ดี เป็นต้น

[๙๑] คำว่า เจตสา (ด้วยจิต) คือ ด้วยจิตของตน

คำว่า เจโต (จิต) คือ จิตของบุคคลอื่น

คำว่า ปริจฺจ แปลว่า กำหนดรู้

คำว่า อิริยติ แปลว่า ดำเนินไป

คำว่า ยถาภตํ (เหมือนของที่ถูกนำมาคว่ำไว้) หมายความว่า เหมือนของอย่างใดอย่างหนึ่งที่ถูกนำมาแล้วคว่ำไว้

คำว่า มากตฺถ แปลว่า จงอย่าทำ

คำว่า น ปมุตฺยตฺถิ (ไม่อาจพ้น) หมายความว่า ความพ้นไปย่อมมีไม่ได้

คำว่า อุเปจฺจาปิ แปลว่า แม้จงใจ หมายความว่า แม้โดยมีความเข้าใจเป็นเบื้องหน้า

การตรัสว่า มุสาวาเทน (ด้วยการพูดเท็จ) โดยแม้จะตรัสก่อนว่า อธมฺเมน (โดยไม่ชอบธรรม) มีประโยชน์เพื่อแสดงว่าการพูดเท็จมีโทษอันใหญ่หลวง สมจริงดังข้อความ [ในคัมภีร์ธรรมบท]ว่า

เอกธมฺมมตีตสฺส มุสาวาทิสฺส ชนฺตุโน
วิติณฺณปรโลกสฺส นตฺถิ ปาปํ อการิยํ.[๒๓๙]

“คนที่ล่วงศีลข้อที่สี่ มักพูดเท็จ ไม่คำนึงถึงปรโลก จะไม่ทำชั่วไม่มี”

และดังมีข้อความ[ในมัชฌิมปัณณาสก์ อัมพลัฏฐิกราหุโลวาทสูตร]เป็นต้นว่า

เอวํ ปริตฺตํ โข ราหุล เตสํ สามญฺญํ, เยสํ นตฺถิ สมฺปชานมุสาวาเท ลชฺชา.[๒๔๐]

“ดูกรราหุล สมณธรรมของบุคคลผู้ไม่มีความละอายในการกล่าวมุสาทั้งรู้อยู่ ก็มีน้อยเหมือนกันฉะนั้น”

บาทคาถาว่า ตํ กถํ นุ ภวิสฺสติ แปลว่า ทรัพย์นั้นของพวกเขาจักบังเกิดได้อย่างไร หมายความว่า ทรัพย์นั้นไม่ตั้งอยู่นานในพวกเขา เพราะสั่งสมทรัพย์โดยไม่ชอบธรรม

บาทคาถาว่า อนฺตรายา สุ ภวิสฺสนฺติ (อันตรายจักบังเกิดขึ้น) หมายความว่า อันตรายจากพระราชาเป็นต้นจักบังเกิดขึ้นจากการซื้อขายที่ไม่ชอบธรรม

คำว่า สุ เป็นเพียงบทนิบาต [คือ ไม่มีความหมายใดๆ กล่าวไว้เพื่อให้ครบพยางค์ในบาท]

บาทคาถาว่า สมฺภตสฺส วินสฺสติ (ทรัพย์ที่รวบรวมไว้จักพินาศ) หมายความว่า ทรัพย์ที่บุคคลนี้รวบรวมไว้ คือ จัดเตรียมไว้ จักพินาศ

คำว่า สคฺคํ แปลว่า สุคติ เพราะสุคติภูมินั้นประสงค์เอาด้วยคำว่า สคฺค เนื่องจากเป็นเลิศด้วยรูปารมณ์เป็นต้นอันงดงาม [สคฺค = สุ (งดงาม) + อคฺค (เลิศ) ลบสระ อุ แล้วนำ สฺ ไปประกอบกับสระ อ ใน อคฺค]

คำว่า เอตฺตาวตา (ด้วยเหตุเพียงนี้) หมายความว่า ด้วยความเสื่อมประโยชน์ในโลกนี้และโลกหน้า

คำว่า หตา แปลว่า พินาศแล้ว

คำว่า วิวฏฺฏเต (ย่อมไม่เจริญ) หมายความว่า ย่อมเสื่อมถอย

บาทคาถาว่า โลภา ขณติ อตฺตานํ (คนพาลย่อมทำลายตนเพราะความโลภ) หมายความว่า คนพาลทำบาปเพราะความโลภเป็นเหตุ ชื่อว่าทำลายตน ด้วยการทำความชั่วทางกาย เป็นต้น

คำว่า มิตฺเตหิ ชีรติ (ย่อมเสื่อมจากมิตร) หมายความว่า ย่อมเสื่อมจากมิตรภาพ

คำว่า จรนฺติ หมายความว่า เหล่าคนพาลทำบาปอยู่ด้วยอิริยาบถทั้ง ๔

คำว่า พาลา (เหล่าคนพาล) คือ คนที่ไม่รู้ประโยชน์ในโลกนี้และโลกหน้า ชื่อว่า คนพาล ในเรื่องนี้

คำว่า ทุมฺเมธา (ปัญญาทราม) หมายความว่า ปราศจากปัญญา เพราะไม่มีความผิดที่ทำด้วยปัญญา

คำว่า อมิตฺเตเนว (ให้เป็นศัตรู) หมายความว่า ทำตัวเองให้เหมือนเป็นศัตรู คือ คนที่มีเวรกัน

คำว่า กฏุกปฺผลํ แปลว่า มีผลเผ็ดร้อน หมายความว่า มีผลเป็นทุกข์

กึ่งคาถาว่า น ตํ กมฺมํ กตํ สาธุ, ยํ กตฺวา อนุตปฺปติ (กรรมใดทำแล้วทำให้เดือดร้อนภายหลัง กรรมนั้นไม่ดี) หมายความว่า กรรมใดทำแล้วทำให้เดือดร้อนภายหลัง ในขณะรำลึกถึงเสมอๆ โดยก่อให้เกิดทุกข์สามารถไปเกิดในนรกเป็นต้นได้ กรรมนั้นไม่ดี คือ ไม่ดีงาม กล่าวคือ ไม่ดีเลิศ

คำว่า ยสฺส อสฺสุมุโข (อีกทั้งทำให้ร้องไห้น้ำตานอง) หมายความว่า อีกทั้งทำให้ร้องไห้น้ำตานอง รับสนอง คือ เสวยผลของการกระทำ

คำว่า ทุกฺกรํ (ทำได้ยาก) หมายความว่า ทำได้ยาก เพราะไม่อาจจะทำอาภิสมาจาริกศีลได้ด้วยการประพฤติวัตรน้อยใหญ่ เป็นต้น

ธรรมของสมณะ ชื่อว่า ทนได้ยาก เพราะควรทำให้ไม่ขาดตั้งแต่วันสมาทานจนถึงจุติจิตดวงสุดท้ายของอาทิพรหมจริยศีล [ศีลอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์คือมรรค หมายถึง ศีลที่มาในพระปาติโมกข์]

อีกนัยหนึ่ง ธรรมของสมณะ ชื่อว่า ทำได้ยาก เพราะไม่อาจทำให้ศีลสังวรเป็นต้นบริบูรณ์โดยไม่ถูก[ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์]ข่มไว้

ธรรมของสมณะ ชื่อว่า ทนได้ยากด้วยขันติสังวร เพราะทนสิ่งที่อดกลั้นได้ยาก

คำว่า อพฺยตฺเตน (คนเขลา) คือ คนที่มีปัญญาน้อย

คำว่า สามญฺญํ แปลว่า ความเป็นสมณะ

คำว่า ตตฺถ คือ ธรรมของสมณะนั้น

คำว่า สมฺพาธา (เป็นที่คับแคบ) หมายความว่า เป็นที่คับแคบด้วยมาตุคามที่นุ่งน้อยห่มน้อย เป็นต้น

คำว่า ยตฺถ คือ วิสภาคารมณ์เป็นต้นซึ่งเรียกว่าที่คับแคบอันเป็นเครื่องรบกวนศีลสังวร เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าวว่า ทุตฺติติกฺขํ (ทนได้ยาก) เพราะแสดงเนื้อความของบทว่า ทุกฺกรํ (ทำได้ยาก)

คำว่า ทุตฺติติกฺขํ แปลว่า ทนได้ยาก คือ อดกลั้นได้ยาก

คำว่า อพฺยตฺเตน แปลว่า คนเขลา

คำว่า สามญฺญํ แปลว่า ธรรมของสมณะ

ความหมายก็คือ กุลบุตรผู้มีปัญญาใช้ฟันขบฟัน ใช้ลิ้นดุนเพดานไว้ ใช้จิตข่มจิตแล้วเสพการอยู่คนเดียวและการบริโภคมื้อเดียว ประพฤติพรหมจรรย์ตลอดชีพอยู่ ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง...๖๐ ปีบ้าง ย่อมบำเพ็ญสมณธรรม คนเขลาผู้ไม่ฉลาดไม่อาจบำเพ็ญสมณธรรมนั้นได้

บาทคาถาว่า พหู หิ ตตฺถ สมฺพาธา (เพราะในธรรมของสมณะนั้นมีอุปสรรคมาก) หมายความว่า เพราะในอริยมรรคที่เรียกว่าธรรมของสมณะนั้น มีอุปสรรคมาก คือ มีอันตรายมากแก่ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรค

บาทคาถาว่า อปฺปเมยฺยํ ปมินนฺโต (วัดพระขีณาสพผู้มีคุณไม่มีประมาณได้) หมายความว่า ใครเล่าผู้มีปัญญาในโลกนี้จะพึงกำหนดวัดบุคคลผู้สิ้นอาสวะแล้วผู้มีคุณไม่มีประมาณได้อย่างนี้ว่า บุคคลนี้มีศีลเพียงเท่านี้ มีสมาธิเพียงเท่านี้ มีปัญญาเพียงเท่านี้

บาทคาถาว่า โกธ วิทฺวา วิกปฺปเย แปลว่า ใครเล่าผู้มีปัญญาในโลกนี้จะพึงกำหนด ข้อความนี้แสดงว่า พระขีณาสพเท่านั้นจะพึงกำหนดวัดพระขีณาสพได้

คำว่า นิวุตํ มญฺเญ (ข้าพระองค์ย่อมเห็นผู้นั้นว่าเป็นคนมีปัญญาทราม) หมายความว่า ปุถุชนใดย่อมปรารภจะวัด ข้าพระองค์ย่อมเห็นปุถุชนนั้นว่าเป็นคนมีปัญญาทราม

ในคำว่า อกิสฺสวํ ปัญญาเรียกว่า กิสสวา หมายความว่า ผู้ไร้ปัญญา

คำว่า กุฐารี คือ คำหยาบที่เหมือนกับศาสตรา เพราะเป็นสิ่งที่ตัดตนเอง

คำว่า ฉินฺทติ (ย่อมตัด) หมายความว่า ย่อมตัดรากเหง้าคือกุศลมูล

บาทคาถาว่า วิสํ หลาหลํ อิว (ยาพิษที่มีพิษกล้า) คือ ยาพิษที่เรียกว่า หลาหละ [พิษกล้าที่ทำให้เสียชีวิตได้ทันที]

บาทคาถาว่า เอวํ วิรทฺธํ ปาเตติ (ย่อมไม่ยังบุคคลผู้ทำผิดให้ตกอบายได้) หมายความว่า ย่อมไม่ยังบุคคลผู้ทำผิด คือ ผู้ประพฤติผิดพลาด ให้ตกไปในอบายได้อย่างนี้

บาทคาถาว่า วาจา ทุพฺภาสิตา ยถา (เหมือนดั่งคำที่คนพาลกล่าวไว้ไม่ดี) หมายความว่า เหมือนดั่งคำที่คนพาลกล่าวไว้ไม่ดีด้วยการด่าว่าพระอริยะ

[๙๒] คำว่า นินฺทิยํ แปลว่า ผู้ที่ควรติ

บาทคาถาว่า ตํ วา นินฺทติ โย ปสํสิโย (หรือติผู้ที่ควรสรรเสริญ) หมายความว่า หรือบุคคลนั้นติผู้ที่ควรสรรเสริญเพราะมีคุณธรรมดีงาม โดยกล่าวโทษมีความปรารถนาชั่วเป็นต้น

คำว่า วิจินาติ (สั่งสมโดยพิเศษ) หมายความว่า ก่อให้เกิดขึ้น

คำว่า กลึ แปลว่า โทษ

คำว่า อยํ กลิ แปลว่า โทษนี้

คำว่า อกฺเขสุ (การพนัน) คือ การพนันด้วยการเล่นสะกา

บาทคาถาว่า สพฺพสฺสาปิ สหาปิ อตฺตนา แปลว่า การเสียทรัพย์ทั้งหมดในการพนันพร้อมทั้งตนเอง

คำว่า สุคเตสุ (พระอริยเจ้าผู้ดำเนินไปโดยชอบ) หมายความว่า พระอริยะอันมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นที่เรียกว่าผู้ดำเนินไปโดยชอบ เพราะมีการดำเนินไปงาม [คือ มีการดำเนินไปสู่พระนิพพานโดยไม่ติดขัดด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘] ไปสู่สถานที่อันดีงาม [คือ ไปสู่พระนิพพานด้วยการเข้าผลสมาบัติในปัจจุบันและบรรลุอนุปาทิเสสนิพพานเมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว] เสด็จไปโดยชอบ [คือ ไม่เวียนไปหากิเลสที่ตนละได้ด้วยมรรคนั้นๆ อีก] และตรัสโดยชอบ [คือ ตรัสพระวาจาอันเหมาะสมในที่เหมาะสม]

คำว่า มนํ ปโทสเย (พึงยังใจให้ขุ่นมัว) หมายความว่า บุคคลใดพึงยังใจให้ขุ่นมัว การยังใจให้ขุ่นมัวของเขานี้มีโทษใหญ่กว่า เพราะเขาย่อมเข้าถึงนรกซึ่งมีประมาณอายุหนึ่งแสนสามสิบหกนิรัพพุทะและห้าอัพพุทะ

ในเรื่องนั้น คำว่า สตํ สหสฺสานํ (หนึ่งแสน) หมายความว่า หนึ่งแสนตามจำนวนนิรัพพุทะ

คำว่า ฉตฺตึสติ (สามสิบหก) หมายความว่า นิรัพพุทะสามสิบหกอื่น

คำว่า ปญฺจ จ (และห้าอัพพุทะ) หมายความว่า และห้าอัพพุทะตามจำนวนอัพพุทะ

ด้วยเหตุนั้น บุคคลผู้ตั้งวาจาและใจที่ติเตียนพระอริยะ ย่อมเข้าถึงนรก คือ หมกไหม้ในนรกนั้นตลอดกาลเพียงใด กาลนั้นมีเพียงเท่านี้ตามจำนวนปี[ของนิรัพพุทะและอัพพุทะ]

อนึ่ง ข้อความนี้เป็นจำนวนอายุในปทุมนรกโดยสังเขป ข้อความโดยพิสดารจักปรากฏข้างหน้า

คำว่า โลภคุเณ (ในความโลภ) ความโลภนั่นแหละได้ชื่อว่า โลภคุณ (คุณคือความโลภ) เพราะคนเขลาเห็นว่าเป็นคุณ และทำให้เกิดขึ้นเสมอๆ [ผู้ใดประกอบเนืองๆ] ในความโลภ หมายความว่า ในความอยาก

คำว่า อนุยุตฺโต แปลว่า ประกอบเนืองๆ

คำว่า อวทญฺญู แปลว่า ไม่เชื่อฟัง เพราะไม่ยอมรับคำสอนแม้ของพระพุทธเจ้า

คำว่า มจฺฉรี (มีความตระหนี่) หมายความว่า มีความตระหนี่ด้วยความตระหนี่ ๕ [คือ ที่อยู่ ตระกูล ลาภ คุณความดีหรือผิวพรรณ และธรรม]

คำว่า เปสุณิยํ อนุยุตฺโต (พูดส่อเสียด) หมายความว่า ประกอบในการพูดส่อเสียดโดยทำลายอัครสาวก

ท่านพระมหาโมคคัลลานะกล่าวคาถาเหล่านี้สอนพระโกกาลิกะผู้จะสิ้นชีวิตอยู่

คำว่า มุขทุคฺค แปลว่า แน่ะคนผู้มีปากเป็นหล่ม

คำว่า วิภูต (กล่าวคำอันไม่จริง) หมายความว่า ผู้ปราศจากคำจริง คือ กล่าวคำเท็จ

[คำว่า วิภูต มักแปลว่า “ปรากฏ” มีรากศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + ภู ธาตุ + ต ปัจจัย แต่ในที่นี้แปลตามศัพท์ว่า “ปราศจากคำจริง” เป็นบทสมาสที่มาจาก วิ (ปราศจาก) + ภูต (คำจริง) มีรูปวิเคราะห์ว่า ภูตโต วิคโต วิภูโต (วิภูตะ คือ ผู้ปราศจากคำจริง)]

คำว่า อนริย (มิใช่อารยชน) หมายความว่า มิใช่สัตบุรุษ

คำว่า ภูนหุ แปลว่า ผู้กำจัดความรู้ หมายความว่า ผู้ทำลายความรู้ของตน

คำว่า ปุริสนฺต แปลว่า ผู้ชั่วช้า

คำว่า กลิ แปลว่า ผู้เป็นคนถ่อยไร้สิริ

คำว่า อวชาตกปุตฺต (เป็นอวชาตบุตร) หมายความว่า เป็นอวชาตบุตรของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้

บาทคาถาว่า มา พหุภาณิธ เนรยิโกสิ แปลว่า ท่านอย่าได้พูดมากในที่นี้ อย่าเป็นสัตว์นรกเลย

คำว่า รชมากิรสิ (ท่านย่อมเกลี่ยธุลี) หมายความว่า ท่านย่อมเกลี่ยกิเลสธุลีในตน

คำว่า สนฺเต (สัตบุรุษ) คือ ผู้ระงับกิเลสได้แล้ว กล่าวคือ พระขีณาสพ

คำว่า กิพฺพิสการี (ประพฤติทุจริต) หมายความว่า ประพฤติชั่ว

คำว่า ปปตํ แปลว่า นรก

คำว่า อิทํ สํกิเลสภาคิยํ (สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร) หมายความว่า สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร ที่แสดงไว้โดยความเป็นตัวอย่างด้วยพระพุทธพจน์เป็นอันมาก เพื่อแสดงว่าตัณหาเป็นต้นมีหลายประเภทโดยจำแนกตามสภาวะและระยะกาล[ในการเกิดขึ้น]

คำว่า ปสนฺเนน (มีใจผ่องใสแล้ว) หมายความว่า มีใจที่เชื่อมั่นกรรมและผลกรรมเป็นต้น

[คัมภีร์ฎีกา (หน้า ๑๕๗-๕๘) อธิบายเรื่องนี้ว่า

สภาวะของตัณหา คือ ความผูกพัน

สภาวะของทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดที่แปรปรวนจากความจริง

สภาวะของทุจริต คือ ความประพฤติชั่ว

ระยะกาลของตัณหา คือ ความชอบ ความรัก ความโลภ ความกำหนัด ความยินดี ความกระหาย และความหลงใหล เป็นต้น

ระยะกาลของทิฏฐิ คือ ความถือเอา ความยึดมั่น ความเชื่อผิด และความเห็นผิดที่แปรปรวนขัดแย้ง[กับคำสอนในพระศาสนา] เป็นต้น

ระยะกาลของทุจริต คือ การไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ที่อยู่ของเปรต และกำเนิดอสุรกายเป็นต้น]

[๙๓] คำว่า อิทฺธํ (มั่งคั่ง) หมายความว่า มั่งคั่งด้วยเครื่องประดับแขนและเครื่องประดับศีรษะเป็นต้น พร้อมด้วยรัตนะมีแก้วมณีและทองเป็นต้น

คำว่า ผีตํ (เจริญรุ่งเรือง) หมายความว่า ไพบูลย์ด้วยเภสัชมีน้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อยเป็นต้น พร้อมด้วยทรัพย์และธัญพืชเป็นต้น

คำว่า อากิณฺณมนุสฺสํ (มีผู้คนมาก) หมายความว่า มีผู้คนไม่ขาดสาย

ในคำว่า สมฺพาธพฺยูหํ (มีถนนคับแคบ) ถนนที่ไม่ทะลุตลอดสายชื่อว่า พยูหา ซึ่งเป็นที่ออกตามทางที่เข้ามาเท่านั้นถนนคับแคบเหล่านั้นมีอยู่ในเมืองนี้ เหตุนั้นเมืองนั้นได้ชื่อว่ามีถนนคับแคบ คำนี้แสดงว่าเมืองกบิลพัสดุ์นั้นมีบ้านเรือนหนาแน่น

คำว่า ภนฺเตน (ดุ) หมายความว่า ยังไม่ได้ฝึก หรือวิ่งไปมา

คำว่า อปาปกํ (อันดีงาม) หมายความว่า อันไม่ทราม

คำว่า อเวจฺจปฺปสาเทน แปลว่า ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว คือ ความเลื่อมใสอันมาจากการแทงตลอดสัจธรรม

คำว่า เปจฺจ โส ลภเต (ตายไปแล้วย่อมได้รับความสุข) หมายความว่า บุคคลใดไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายด้วยอาชญา บุคคลนั้นเมื่อเป็นมนุษย์ในโลกหน้าย่อมได้รับสุขของมนุษย์ เมื่อเป็นเทวดาย่อมได้รับทิพยสุข เมื่อล่วงพ้นภาวะทั้งสองย่อมได้รับนิพพานสุข

[๙๔] คำว่า จาริกํ ปกฺกมิสฺสติ (จะเสด็จจาริกไป) หมายความว่า จะเสด็จจาริกไปในแว่นแคว้น

ถามว่า : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงเสด็จจาริกไปในแว่นแคว้น

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ย่อมเสด็จจาริกไปในแว่นแคว้นด้วยเหตุ ๗ ประการ คือ

๑. สั่งสอนเวไนยชนที่อยู่ในสถานที่อื่น

๒. ยังความเพียรให้เกิดขึ้นแก่ผู้อยู่ในสถานที่อื่นนั้น

๓. หลีกเลี่ยงการอยู่ประจำในที่เดียวของสาวกทั้งหลาย

๔. แสดงว่าพระองค์ทรงปราศจากความยึดติดในสถานที่นั้น

๕. ทำความเป็นเจดีย์ให้สำเร็จในสถานที่ทั้งหลาย เพราะเป็นที่ประทับของพระสัมพุทธเจ้า

๖. หลั่งห้วงบุญแก่มหาชนด้วยการเห็นและการเข้าใกล้ เป็นต้น

๗. ระงับภัยพิบัติมีฝนแล้ง เป็นต้น

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ย่อมเสด็จจาริกไปในแว่นแคว้นด้วยเหตุ ๗ ประการเหล่านี้

คำว่า อิสิทตฺตปุราณา แปลว่า ช่างไม้นามว่าอิสิทัตตะและปุราณะ อิสิทัตตะเป็นพระสกทาคามี ส่วนปุราณะเป็นพระโสดาบัน

คำว่า สาเกเต (สาเกต) คือ หมู่บ้านส่วยของตนที่ได้ชื่อว่า สาเกต

คำว่า มคฺเค ปุริสํ ฐเปสุํ (ได้สั่งบุรุษอยู่ไว้ในหนทาง) หมายความว่า ได้ยินว่าทางเสด็จไปของพระผู้มีพระภาคมีอยู่ทางประตูหมู่บ้านของพวกเขา ดังนั้น จึงสั่งบุรุษอยู่ไว้ในหนทางโดยดำริว่า ถ้าพระผู้มีพระภาคของพวกเราเสด็จมาในขณะที่พวกเรานอนหรือลืมอยู่ พวกเราจะไม่ได้โอกาสเฝ้าพระองค์

คำว่า อนุพนฺธึสุ (เดินตาม) หมายความว่า ไม่ใช่เดินตามแต่ไกล แต่เดินตามพระผู้มีพระภาคไปข้างพระปฤษฎางค์ โดยแท้จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคเสด็จไปตามทางเท้าระหว่างทางเกวียน บุคคลเหล่าอื่นเดินตามทั้งสองข้าง

คำว่า มคฺคา โอกฺกมฺม (ทรงแวะจากหนทาง) หมายความว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายเสด็จไปกับบางคนอยู่ทรงกระทำปฏิสันถาร ประทับยืนกับบางคนทรงกระทำปฏิสันถาร หรือ

ประทับนั่งกระทำปฏิสันถารกับบางคนตลอดวัน ดังนั้น พระผู้มีพระภาคทรงดำริว่า อุบาสกเหล่านี้เป็นผู้คุ้นเคยในศาสนาของเรา บรรลุผลแล้ว เราจะนั่งกระทำปฏิสันถารกับพวกเขาตลอดวัน พระองค์ทรงแวะจากหนทางเสด็จเข้าไปยังโคนไม้แห่งหนึ่ง

คำว่า ปญฺญตฺเต อาสเน นิสีทิ (ประทับนั่งบนอาสนะที่เขาปูลาดถวาย) หมายความว่า ได้ยินว่าช่างไม้เหล่านั้นให้บุคคลถือเอาร่ม รองเท้า ไม้เท้า และน้ำมันทาเท้า น้ำปานะ ๘ อย่าง และบัลลังก์มีขาของสัตว์ชื่อว่าสรภะตามมา

[น้ำมันทาเท้า คือ น้ำมันชนิดหนึ่งใช้นวดเท้า มีประโยชน์เพื่อให้หายจากความเมื่อยล้าในการเดินทางไกล น้ำมันบางอย่างใช้ทาเท้าเท่านั้น บางอย่างใช้ทาเท้าและร่างกายส่วนอื่นได้อีกด้วย

สัตว์ชื่อว่าสรภะเป็นสัตว์ใหญ่มี ๘ ขา มีพละกำลังเหนือกว่าราชสีห์ สามารถฆ่าราชสีห์ได้ พบในคัมภีร์ปุราณของฝ่ายสันสกฤต ตามภาษาสันสกฤตมีรูปว่า ศรภ ปรากฤตมีรูปว่า สรภ, สรห คัมภีร์ณวาทิโมคคัลลาน (สูตร ๑๒๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สรติ คจฺฉตีติ สรโภ, มิควิเสโส (สรภะ คือ สัตว์ผู้ไป หมายถึง สัตว์ชนิดหนึ่ง)]

ลำดับนั้น พวกเขาให้ตั้งบัลลังก์นั้นแล้วถวาย พระผู้มีพระภาคประทับนั่งบนบัลลังก์นั้น

คำว่า เอกมนฺตํ นิสีทึสุ (นั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง) หมายความว่า พวกเขากล่าวว่าพวกท่านจงถวายร่มและรองเท้าแก่ภิกษุสงฆ์ อภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง

คำทั้งหมดว่า สาวตฺถิยา โกสเลสุ จาริกํ ปกฺกมิสฺสติ (จักเสด็จจาริกจากพระนครสาวัตถีไปในแคว้นโกศล) เป็นต้น กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยมัชฌิมประเทศ เพราะเป็นธรรมเนียมที่แน่นอน กล่าวโดยพิสดารว่า มีธรรมเนียมที่แน่นอนว่า การเสด็จจาริกไปของพระผู้มีพระภาคมีอยู่ในมัชฌิมประเทศเท่านั้น ถ้าพระองค์เสด็จไปปัจจันตประเทศ ก็จะยังอรุณให้ขึ้นในมัชฌิมประเทศอย่างเดียว ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยมัชฌิมประเทศ"

คำว่า กาสีสุ แปลว่า จากแคว้นกาสี

เช่นเดียวกันนี้ คำว่า มคเธสุ แปลว่า จากแคว้นมคธ

คำว่า อาสนฺเน โน ภควา ภวิสฺสติ (พระผู้มีพระภาคใกล้เราแล้ว) นี้ หมายความว่า พวกเขามีความดีใจเพราะพระผู้มีพระภาคอยู่ใกล้หามิได้ แต่ดีใจเพราะดำริว่า บัดนี้ พวกเราจะได้โอกาสถวายทาน บูชาด้วยของหอมและดอกไม้ เป็นต้น ฟังธรรม และถามปัญหา

คำว่า ตสฺมาติห ถปตโย สมฺพาโธ ฆราวาโส (ดูกรช่างไม้ทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแหละ การครองเรือนจึงคับแคบ) หมายความว่า ดูกรช่างไม้ทั้งหลาย เมื่อตถาคตอยู่ไกล พวกเธอมีความเสียใจเป็นอันมาก แต่เมื่อตถาคตอยู่ใกล้ พวกเธอมีความดีใจเป็นอันมาก ดังนั้น จึงควรทราบเรื่องนี้ว่า การครองเรือนคับแคบ พวกเธอเป็นอย่างนี้ด้วยโทษของการครองเรือน

พระพุทธองค์ทรงแสดงข้อความนี้ว่า ถ้าพวกเธอละการครองเรือนออกบวช ความเสียใจหรือดีใจนั้นไม่พึงมีแก่พวกเธอที่ติดตามไปและกลับมาพร้อมกับตถาคตอย่างนี้ จึงตรัสไว้อย่างนั้น

ในเรื่องนั้น พึงทราบความคับแคบ เพราะมีกิเลสเครื่องย่ำยีและกังวล แม้เมื่ออยู่ในเรือนใหญ่ การครองเรือนก็คับแคบ เพราะมีกิเลสเครื่องย่ำยีและกังวล

คำว่า รโชปโถ (เป็นทางมาแห่งธุลี) หมายความว่า เป็นทางมาแห่งธุลีคือราคะเป็นต้น ความหมายก็คือ เป็นที่ปรากฏ

คำว่า อพฺโภกาโส ปพฺพชฺชา (บรรพชาเป็นที่โล่ง) หมายความว่า บรรพชาเป็นที่โล่ง เพราะไม่มีกิเลสที่ย่ำยีขัดขวาง[กุศล] แม้ภิกษุสองรูปนั่งขัดสมาธิกระทบเข่ากันในห้องกว้าง ๔ ศอก การบรรพชาก็เป็นที่โล่ง เพราะไม่มีกิเลสเครื่องย่ำยีและกังวล

[กุฏิที่มุงบังด้วยใบจากเพื่อการปฏิบัติธรรมชั่วคราวในสมัยพุทธกาล มีขนาดเล็กมาก บางหลังมีขนาดกว้าง ๔ ศอกหรือ ๒ เมตรเพื่อให้เป็นที่นั่งขัดสมาธิของภิกษุ ๒ รูป บางหลังกว้างเพียง ๒ ศอกหรือ ๑ เมตรเพื่อให้เป็นที่นั่งกรรมฐานของภิกษุรูปเดียว ดังหลักฐานในคัมภีร์เถรคาถาว่า

ปลฺลงฺเกน นิสินฺนสฺส ชณฺณุเก นาภิวสฺสติ
อลํ ผาสุวิหาราย ปหิตตฺตสฺส ภิกฺขุโน.[๒๔๑]

“เมื่อภิกษุนั่งขัดสมาธิอยู่ ฝนไม่เปียกเข่า การนั่งขัดสมาธินั้นนับว่าพอเป็นการอยู่สบายของภิกษุผู้มีใจมุ่งพระนิพพาน”]

คำว่า อลญฺจ ปน โว ถปตโย อปฺปมาทาย (ดูกรช่างไม้ ท่านทั้งหลายควรไม่ประมาท) หมายความว่า ท่านทั้งหลายผู้อยู่ครองเรือนที่คับแคบอย่างนี้ ควรหมั่นเจริญความไม่ประมาท

คำว่า นาคา แปลว่า ช้าง

คำว่า โอปวยฺหา (ที่ขึ้นทรง) หมายความว่า ช้างที่พระราชาควรขึ้นทรง

คำว่า เอกํ ปุรโต เอกํ ปจฺฉโต นิสีทาเปม (ให้ประทับข้างหน้าพระองค์หนึ่ง ข้างหลังพระองค์หนึ่ง) หมายความว่า ดังได้สดับมาว่า ช่างไม้ทั้งสองคนนั้นประดับด้วยเครื่องประดับทั้งหมดแล้ว ให้พระชายาเหล่านั้นประทับนั่งอย่างนี้ จัดช้างทรงของพระราชาไว้กลางแล้วไปในข้างทั้งสอง ดังนั้น จึงกล่าวไว้อย่างนี้

คำว่า นาโคปิ รกฺขิตพฺโพ (ต้องระวังช้าง) หมายความว่า ต้องระวังช้างไม่ให้ทำอาการแปลกเป็นพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่ง

คำว่า ตาปิ ภคินิโย (ต้องระวังพระชายา) หมายความว่า ต้องระวังพระชายาไม่ให้ประมาทพลั้งเผลอ

คำว่า อตฺตาปิ (และตนเอง) หมายความว่า และต้องระวังตนเองโดยไม่ทำการยิ้ม การสนทนา และการเหม่อลอย เป็นต้น เพราะผู้กระทำอย่างนั้นจะต้องถูกข่มขี่โดยกล่าวว่า บุคคลนี้ประพฤติผิดในเจ้านาย

คำเป็นต้นว่า ตสฺมาติห ถปตโย (ดูกรช่างไม้ เพราะเหตุนั้นแหละ) หมายความว่า พระราชายังพวกเธอให้รับเอาเครื่องราชภัณฑ์เป็นนิตย์ การครองเรือนจึงคับแคบ เป็นทางมาแห่งธุลี แต่ผู้ที่ให้ภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกูลรับเอาอย่างนี้ ย่อมไม่มี บรรพชาจึงเป็นที่โล่ง

พึงทราบข้อความอย่างนี้แม้ในพากย์ทั้งหมด

คำว่า อลญฺจ ปน โว ถปตโย อปฺปมาทาย (ท่านทั้งหลายควรไม่ประมาท) แสดงว่า ท่านทั้งหลายจงเจริญความไม่ประมาท

คำว่า มุตฺตจาโค แปลว่า มีจาคะอันปล่อยแล้ว

คำว่า ปยตปาณิ (มีฝ่ามืออันชุ่ม) หมายความว่า เป็นผู้ล้างมือแล้วเพื่อให้ทานแก่ผู้มาขอทุกคน

คำว่า โวสคฺครโต (ยินดีในการสละ) หมายความว่า ยินดีในการสละที่เรียกว่า การบริจาค

คำว่า ยาจโยโค แปลว่า ควรแก่การขอ

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า ยาชโยโค บ้าง แปลว่า ประกอบในการให้

คำว่า ทานสํวิภาครโต (ยินดีในการให้และการแบ่งปัน) นี้ แสดงว่าแม้ได้ของอย่างใดอย่างหนึ่งแม้เล็กน้อย ก็ยินดีในการจำแนกทานจากของที่ตนได้มานั้น

คำว่า อปฺปฏิวิภตฺตํ (ไม่แบ่งเขาแบ่งเรา) หมายความว่า ไม่แบ่งส่วนอย่างนี้ว่า สิ่งนี้จะเป็นของเรา สิ่งนี้จะถวายพระคุณเจ้า คือ ทุกสิ่งเป็นของที่ควรถวายอยู่แล้ว

คำว่า อิเมหิ โข ถปตโย จตูหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต อริยสาวโก โสตาปนฺโน โหติ (ดูกรช่างไม้ อริยสาวกผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นพระโสดาบัน) หมายความว่า พระโสดาบันเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยธรรม ๔ ประการเหล่านี้ คำนั้นแสดงว่า พระโสดาบันมีธรรม ๔ ประการนี้ปรากฏอย่างแน่นอน

พระบรมศาสดาทรงแสดงโดยอ้อมว่าช่างไม้เหล่านี้เพียบพร้อมด้วยธรรม ๔ ประการอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ตรัสว่า ตุมฺเห โข ถปตโย (ดูกรช่างไม้ ท่านทั้งหลาย) เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความนั้นโดยตรง

[๙๕] คำว่า สหสฺสํ กปฺปโกฏิโย แปลว่า อัตภาพพันโกฏิ

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า อสีติ กปฺปโกฏิโย (อัตภาพ ๘๐ โกฏิ) หมายความว่า อายุกัป ๘๐ โกฏิ

ท่านกล่าวว่า เทเว เจว มนุสฺเส จ (ในเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย) เพื่อเฉลยคำถามว่า อัตภาพดังกล่าวมีในภพไหน ความหมายก็คือ ในหมู่เทวดาและหมู่มนุษย์

คำว่า สํวิรูฬฺหมฺหิ (งอกงามดี) หมายความว่า งอกงามด้วยการแตกหน่อรอบด้าน

คำว่า อลภึหํ ตัดบทเป็น อลภึ + อหํ

บาทคาถาว่า อชฺช ตึสํ ตโต กปฺปา (ถอยไป ๓๐ กัปแต่ภัทรกัปนี้) หมายความว่า กัปนี้เป็นกัปที่ ๓๐ ในกาลนี้แต่กัปนั้น

บาทคาถาว่า ตสฺสา สญฺญาย วาสนา (เพราะการอบรมอนิจจสัญญานั้น) หมายความว่า เพราะการอบรมอนิจจสัญญาตามคำสอนของพระพุทธเจ้านั้น

คำว่า ตณฺหานิฆาตโก แปลว่า ผู้ละตัณหาได้

คำว่า วฏํสโก (ดอกไม้ประดับศีรษะ) หมายความว่า รูปวงกลมทำด้วยดอกไม้

บาทคาถาว่า สพฺพปุปฺเผหิลงฺกโต (ตบแต่งด้วยดอกไม้นานาพันธุ์) หมายความว่า ประดับด้วยดอกไม้นานาชนิด

คำว่า ลปนนฺตรา (ออกจากภายในพระโอษฐ์) หมายความว่า ออกจากระหว่างริมพระโอษฐ์ด้านบนและด้านล่าง

คำว่า โอกฺกา แปลว่า รัศมี

บาทคาถาว่า มุทฺธนนฺตรธายถ ตัดบทเป็น มุทฺธนิ + อนฺตรธายถ

คำว่า กงฺขํ วิตร แปลว่า โปรดเปลื้องความสงสัย

ในกึ่งคาถาว่า ยสฺส ตํ สพฺพธมฺเมสุ สทา ญาณํ ปวตฺตติ (ญาณในธรรมทั้งปวงของพระพุทธเจ้าย่อมดำเนินไปทุกเมื่อ) คำว่า ตํ เป็นบทนิบาต [ประกอบไว้เพื่อยังบาทคาถาให้ครบ ๘ พยางค์ ไม่มีความหมายพิเศษใดๆ]

พึงสัมพันธ์[ของบทที่ห่างกัน]ว่า ญาณในธรรมทั้งปวงของพระพุทธเจ้าย่อมดำเนินไปทุกเมื่อ เพราะเนื่องด้วยพระประสงค์ พระผู้มีพระภาคผู้รู้เห็นธรรมทั้งปวงได้ตรัสกับพระอานนท์อย่างนี้

บาทคาถาว่า ราชา รฏฺเฐ ภวิสฺสติ (เป็นจอมราชันแห่งมนุษย์ในแว่นแคว้น) หมายความว่า จักเป็นพระจักรพรรดิราชในแว่นแคว้นทุกแห่ง

คำว่า จริมํ แปลว่า ในภพสุดท้าย

คำว่า สจฺฉิกตฺวา แปลว่า กระทำให้แจ้ง

คำว่า ธมฺมตํ (สัจธรรม) คือ ธรรมที่เป็นสัจจะ ๔ หรือปัจเจกโพธิญาณ

[๙๖] บาทคาถาว่า สุวณฺณจฺฉทนํ นาวํ (วิมานเรือ หุ้มไว้ด้วยทองคำ) คือ เรือทองที่หุ้มไว้โดยตกแต่งด้วยเครื่องทองทั้งสองด้าน

กึ่งคาถาว่า ปญฺหํ ปุฏฺฐา วิยากาสิ, สกฺกสฺส อิติ เม สุตํ (ข้าพระองค์สดับมาว่า เทพนารีนั้นผู้อันเทวราชถามแล้ว ได้ทูลตอบท้าววาสพ) หมายความว่า ท่านมหาโมคคัลลาน กราบทูลเรื่องนั้นแด่พระผู้มีพระภาคตามที่ตนได้สดับมาว่า ข้าพระองค์สดับมาอย่างนี้ว่า เทพนารีนั้นผู้อันเทวราชถามแล้ว ได้ทูลตอบท้าววาสพ

คำว่า ปํสุถูเปสุ (สถูปดิน) หมายความว่า สถูปที่ทำด้วยดินโดยบรรจุพระสรีรธาตุไว้ภายใน เมื่อเป็นดังนี้ สถูปเหล่านั้นจึงชื่อว่าสร้างอุทิศพระผู้มีพระภาค ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุทฺทิสฺสกเตสุ ทสพลธรานํ (สร้างอุทิศพระทศพล)

[๙๗] บาทคาถาว่า เทวปุตฺตสรีรวณฺณา (ผู้มีผิวพรรณเช่นกับเทพบุตร) นั้น หมายความว่า ผู้มีผิวพรรณเสมอเหมือนสรีระของเทพบุตร

คำว่า สุภคสณฺฐิติ (มีสัณฐานงดงาม) หมายความว่า มีสัณฐานอันกอปรด้วยความงดงามเป็นเลิศ

บาทคาถาว่า อุฬารํ วต ตํ อาสิ (บุญของข้าพเจ้านั้นเป็นบุญโอฬารหนอ) หมายความว่า บุญที่ข้าพเจ้ากระทำไว้นั้นเป็นบุญโอฬารหนอ

คำว่า ยาหํ ตัดบทเป็น ยา + อหํ

กึ่งคาถาว่า สตสหสฺสํ กปฺเป มุทิโต ถูปํ อปูเชสิ (ข้าพเจ้าได้บูชาสถูป เป็นผู้มีใจร่าเริงตลอดแสนอัตภาพ) หมายความว่า ข้าพเจ้าบูชาสถูปแล้วมีใจร่าเริงตลอดอายุกัปแสนปี

บาทคาถาว่า อนาคนฺตุน วินิปาตํ (ไม่ไปสู่อบาย) หมายความว่า ไม่เข้าถึงการไปเกิดในอบาย

คำว่า ยํ จกฺขุํ (จักษุใด) คือ ปัญญาจักษุใด

คำว่า ปณิหิตํ แปลว่า ปรารถนาแล้ว หมายความว่า ตั้งใจแล้ว

คำว่า วิมุตฺตจิตฺตมฺหิ ตัดบทเป็น วิมุตฺตจิตฺโต + อมฺหิ

คำว่า วิธูตลโต แปลว่า เป็นผู้ขจัดตัณหาเพียงดังเครือเถาแล้ว หมายความว่า ตัดขาดตัณหาได้แล้ว

[๙๘] คำว่า สามากปตฺโถทนมตฺตํ แปลว่า ข้าวสุกเพียงฝายมือหนึ่งหุงจากข้าวฟ่าง

คำว่า อขิเล (ผู้ไม่กระด้าง) หมายความว่า ผู้ไม่กระด้าง เพราะไม่มีกิเลสทำให้จิตกระด้าง ๕ อย่าง

[กิเลสทำให้จิตกระด้าง ชื่อว่า เจโตขิละ พบในอังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต[๒๔๒] มี ๕ อย่าง คือ ความสงสัยในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา และความขัดเคืองใจในเพื่อนพรหมจรรย์]

บาทคาถาว่า ตสฺมิญฺจ โอกปฺปยิ ธมฺมมุตฺตมํ (ข้าพเจ้าเชื่อมั่นปัจเจกโพธิญาณอันดีเลิศของพระปัจเจกพุทธเจ้านั้น) หมายความว่า ข้าพเจ้าเชื่อมั่นปัจเจกโพธิญาณอันเป็นธรรมดีเลิศของพระปัจเจกพุทธเจ้านั้นว่า ธรรมอันดีเลิศนี้มีอยู่ในพระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์นี้

บาทคาถาว่า ตสฺมิญฺจ ธมฺเม ปณิเธสิ มานสํ (จึงตั้งปณิธานไว้ในปัจเจกโพธิญาณนั้น) หมายความว่า จึงตั้งใจว่าเราก็ควรรู้แจ้งธรรมที่พระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์นี้บรรลุแล้ว

[ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับไทยมีรูปว่า ปณิเธสึ มานสํ แต่รูปว่า ปณิเธสึ ไม่ต้องฉันทลักษณ์ ควรมีรูปว่า ปณิเธสิ มานสํ โดยลบนิคคหิตใน สึ จึงจะตรงตามลักษณะของอินทรวิเชียรคาถา]

บาทคาถาว่า ภเว กุทาสุปิ จ มา อเปกฺขวา (และความผูกพันจงอย่ามีแก่ข้าพเจ้าในกาลไหนๆ) มีสัมพันธ์[บทที่เพิ่มเข้ามา]ว่า และตั้งปณิธานว่าความผูกพันจงอย่ามีแก่ข้าพเจ้าในภพใดภพหนึ่ง

คำว่า กุรูสุ แปลว่า อุตตรกุรุทวีป

คำว่า ทีฆายุเกสุ (เป็นผู้มีอายุยืน) กล่าวไว้เพราะพวกเขามีอายุพันปี

คำว่า อมเมสุ แปลว่า ไม่มีความหวงแหน

คำว่า ปาณีสุ แปลว่า ชนทั้งหลาย

คำว่า อหีนคามีสุ (เป็นภูมิดำเนินไปดีไม่ต่ำทราม) หมายความว่า มีสภาพไม่ทราม จากสมบัติที่ได้รับแล้วตลอดอายุขัย

คำว่า ติทโสปปชฺชถ (ข้าพเจ้าอุบัติในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์) หมายความว่า ข้าพเจ้า อุบัติเป็นเทวดาชั้นดาวดึงส์ หรืออุบัติในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

[คำว่า ติทโสปปชฺชถ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- อุบัติเป็นเทวดาชั้นดาวดึงส์ = ติทโส + อุปปชฺชถ
- อุบัติในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ = ติทเส + อุปปชฺชถ

คำว่า อุปปชฺชถ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุป บทหน้า + ปท ธาตุ + ย ปัจจัย + อา วิภัตติ แปลง อา เป็น ตฺถ เมื่อลง อิ อาคมแล้วสำเร็จเป็นรูปว่า อุปปชฺชิตฺถ ให้แปลง อิ ใน ชิ เป็น อ แล้วลบ ตฺ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๙) ว่า อิกาโร อการํ ตนฺนิมิตฺตํ ตการโลโป (อิ อักษร ย่อมถึงความเป็น อ อักษร และลบ ต อักษร เพราะการแปลง อิ เป็น อ นั้น) อนึ่ง คำนี้จัดเป็นปุริส-วิปัลลาส คือ เปลี่ยนบุรุษ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นรูปอุดมบุรุษโดยลง อึ หรือ อํ วิภัตติ ก็ กล่าวเป็นรูปปฐมบุรุษโดยลง อา วิภัตติ ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายด้วยรูปอุดมบุรุษว่า อุปปชฺชึ]

คำว่า วิสิฏฺฐกายูปคโต (อยู่ในหมู่เทพชั้นสูง) หมายความว่า เข้าถึงหมู่เทพที่มี วรรณะหลากหลาย อันเป็นหมู่เทพชั้นสูง

คำว่า ยสสฺสิสุ แปลว่า มีบริวาร

คำว่า หิตาหิตาสิหิ แปลว่า ผู้ล่วงพ้นกุศลและอกุศลแล้ว

คำว่า ปจฺจกฺขํ ขฺวิมํ ตัดบทเป็น ปจฺจกฺขํ โข + อิมํ ความหมายก็คือ พระชินเจ้า ได้ตรัสพระพุทธดำรัสนี้โดยประจักษ์

สกาสีติ โส อกาสิ. พลิมาภิหารีติ ปูชาพลึ อภิหริ. ปติตสฺส เอกนฺติ ตสฺส หตฺถโต เอกปุปฺผํ ปติตํ.

คำว่า สกาสิ ตัดบทเป็น โส + อกาสิ

คำว่า พลิมาภิหารี (นำของบูชา) หมายความว่า นำเครื่องบวงสรวงบูชา

คำว่า ปติตสฺส เอกํ (ดอกมะลิดอกหนึ่งของเขาถูกลมพัดตกไปแล้ว) หมายความว่า ดอกมะลิดอกหนึ่งตกไปจากมือของเขา [คำว่า ปติตสฺส ตัดบทเป็น ปติตํ + อสฺส]

คำว่า อุปริฏฺจํ (เหาะไปในอากาศ) หมายความว่า ดำรงอยู่ในอากาศเบื้องบน

คำว่า อริฏฺจํ คือ พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า อริฏฐะ

บาทคาถาว่า อชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา จ (อาสวะทั้งภายในและภายนอก) หมายความว่า อาสวะที่มีอารมณ์ภายในและภายนอก

คำว่า เย เม วิชฺชึสุ (อาสวะของข้าพเจ้าที่เคยมีในกาลก่อน) หมายความว่า อาสวะที่เคยปรากฏมาก่อนของข้าพเจ้า

กึ่งคาถาว่า ชาติมรณสํสาโร นตฺถิ ทานิ ปุนพฺภโว (อัตภาพนี้เป็นอัตภาพสุดท้าย ภพใหม่คือการท่องเที่ยวที่เป็นความเกิดและความตาย ย่อมไม่มีในกาลนี้) หมายความว่า การท่องเที่ยวที่เป็นความเกิดและความตายเสมอ ๆ เรียกว่า ภพใหม่ ภพดังกล่าวย่อมไม่มีในกาลนี้

คำว่า อิทํ วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ (สูตรนี้ชื่อว่า วาสนาภาคิยสูตร) หมายความว่า สูตรนี้พึงทราบว่าเป็นวาสนาภาคิยสูตร ซึ่งแสดงพระพุทธพจน์ต่าง ๆ อันจำแนกบุญฝ่ายที่ควรบำเพ็ญ

[๙๙] คาถาว่า อุทฺธํ อโธ...อปุนพฺภวาย (ผู้หลุดพ้นแล้วในธาตุชั้นสูง [รูปธาตและอรูปธาตุ] ธาตุชั้นต่ำ [กามธาตุ] และธาตุทั้งปวง [กามธาตุ รูปธาตุ และอรูปธาตุ] ไม่เห็นว่าอัตภาพนี้เป็นเรา เขาผู้หลุดพ้นแล้วอย่างนี้ได้ข้ามห้วงกิเลสอันตนไม่เคยข้าม เพื่อความไม่เกิดอีก) นี้ ท่านกล่าวว่าเป็นนิพเพธภาคิยสูตร เพราะการข้ามห้วงกิเลสเป็นหน้าที่ของมรรคญาณอันประเสริฐ

คำว่า น เจตนา กรณียา (ไม่ต้องกระทำความตั้งใจ) หมายความว่า ไม่ต้องยังจิตให้เกิดขึ้น

คำว่า ธมฺมตา (ธรรมดา) หมายความว่า สภาพที่มีจริงของธรรม

[๑๐๐] คำว่า ยทา หเว แปลว่า เมื่อใดแล

คำว่า ปาตุภวนฺติ แปลว่า เกิดขึ้น

คำว่า ธมฺมา (ธรรม) คือ โพธิปักขิยธรรมที่ให้สำเร็จการแทงตลอดปัจจยาการฝ่ายอนุโลม

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ปาตุภวนฺติ แปลว่า ปรากฏ คือ ประจักษ์ด้วยการแทงตลอด

[ตามนัยแรก คำว่า ปาตุภวนฺติ แปลว่า "เกิดขึ้น" เป็นคำไวพจน์ของคำว่า อุปฺปชฺชนฺติ นัยหลังแปลว่า "ปรากฏ" เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ปกาเสนฺติ]

คำว่า ธมฺมา (ธรรม) คือ อริยสัจธรรม ๔

ความเพียรได้ชื่อว่า อาตาปะ เพราะเป็นสภาพยังกิเลสให้เร่าร้อน

คำว่า อาตาปิโน (ผู้เพียร) หมายความว่า ผู้มีความเพียรที่เป็นสัมมัปปธาน

คำว่า ฌายโต (เพ่งอยู่) หมายความว่า เพ่งอยู่ด้วยฌานที่มีลักษณะเพ่งอารมณ์และด้วยฌานที่มีลักษณะเพ่งพระไตรลักษณ์

คำว่า พฺราหฺมณสฺส (ผู้ลอยบาปได้) คือ พระขีณาสพผู้ลอยบาปแล้ว

บาทคาถาว่า อถสฺส กงฺขา วปยนฺติ สพฺพา (เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของผู้ลอยบาปนั้นย่อมสิ้นไป) หมายความว่า เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของผู้มีธรรมอันประจักษ์แล้วนั้น คือ

- ความสงสัยปัจจยาการที่กล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า

โก นุ โข ภนฺเต ผุสตีติ. โน กลฺโล ปญฺโหติ ภควา อโวจ.[๒๔๓]

"ถามว่า 'ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ใครกระทบเล่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คำถามไม่สมควร'"

กตมํ นุ โข ภนฺเต ชรามรณํ, กสฺส ปนิทํ ชรามรณนฺติ. โน กลฺโล ปญฺโหติ ภควา อโวจ.[๒๔๔]

“ถามว่า ‘ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ชราและมรณะคืออะไร ชราและมรณะนี้เป็นของใคร’ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘คำถามไม่สมควร’” [เพราะระบุถึงบุคคลผู้เป็นอาตมันมีชราและมรณะ]

- ความสงสัย ๑๖ เพราะมิได้แทงตลอดปัจจยาการ มีข้อความเป็นต้นว่า

อโหสึ นุ โข อหมตีตมทฺธานํ.[๒๔๕]

“เราได้เคยมีแล้วในอดีตกาลหรือ”

- ความสงสัย ๘ มีข้อความเป็นต้นว่า

พุทฺเธ กงฺขติ ธมฺเม กงฺขติ.[๒๔๖]

“ย่อมสงสัยในพระพุทธ พระธรรม”

[ความสงสัย ๘ อย่าง คือ ความสงสัยในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา ๓ รูปนามในอดีต รูปนามในอนาคต รูปนามในปัจจุบัน พร้อมด้วยเหตุและผลที่เกิดขึ้นเนื่องกัน (ปฏิจจ-สมุปบาท) ในคัมภีร์ธรรมสังคณีพบประโยคเต็มในเรื่องนี้ว่า

สตฺถริ กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ, ธมฺเม กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ, สงฺเฆ กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ, สิกฺขาย กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ, ปุพฺพนฺเต กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ, อปรนฺเต กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ, ปุพฺพนฺตาปรนฺเต กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ, อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ.

“ย่อมสงสัยลังเลในพระศาสดา พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา ขันธ์ส่วนอดีต ขันธ์ส่วนอนาคต ขันธ์ส่วนอดีตและอนาคต และธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยเหตุ”

ความสงสัย ๑๖ อย่างโดยจำแนกเป็นความสงสัยฝ่ายอดีต ๕ ฝ่ายอนาคต ๕ และฝ่ายปัจจุบัน ๖ ดังนี้

๑. ความสงสัยฝ่ายอดีต ๕ ได้แก่

ก. เราเกิดมาก่อนในอดีตกาลหรือ หมายความว่า เราเคยเกิดมาก่อนอย่างต่อเนื่องในภพก่อนจะถึงภพนี้หรือไม่ (อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานํ)

ข. เราไม่เคยเกิดมาก่อนในอดีตกาลหรือ หมายความว่า เราไม่เคยเกิดมาก่อนแล้วเพิ่งเริ่มมาเกิดในภพนี้หรือไม่ (น นุ โข อโหสึ อตีตมทฺธานํ)

ค. เราเคยเป็นอะไรในอดีตกาลหรือ หมายความว่า เราเคยเกิดเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ เศรษฐี ยาจก มนุษย์ เทวดา พรหม หรือสัตว์เดรัจฉาน เป็นต้น (กึ นุ โข อโหสึ อตีตมทฺธานํ)

ฆ. เราได้เป็นอย่างไรในอดีตกาลหรือ หมายความว่า เราเคยมีรูปร่างสัณฐานสูง ต่ำ ดำ หรือขาว เป็นต้น อีกนัยหนึ่ง คือ เราได้เกิดในอดีตเพราะเหตุอันใด หมายความว่า ใครที่เนรมิตเรามาคือพระเจ้า พระอินทร์ พรหม หรือเทวดา หรือเราเกิดมาเองตามธรรมชาติ (กถํ นุ โข อโหสึ อตีตมทฺธานํ)

ง. เราได้เป็นอะไรแล้วเป็นอะไรอีกในอดีตกาลหรือ (กึ หุตฺวา กึ อโหสึ นุ โข อตีตมทฺธานํ)

๒. ความสงสัยฝ่ายอนาคต ๕ ได้แก่

ก. เราจักเกิดในอนาคตกาลหรือ หมายความว่า อัตตาของเราจะคงอยู่ไม่สูญสลายไปหลังจากเสียชีวิตหรือไม่ (ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาคตมทฺธานํ)

ข. เราจักไม่เกิดในอนาคตกาลหรือ หมายความว่า อัตตาของเราจะสูญสลายไปหลังจากเสียชีวิตหรือไม่ (น นุ โข ภวิสฺสามิ อหํ อนาคตมทฺธานํ)

ค. เราจักเป็นอะไรในอนาคตกาลหรือ หมายความว่า จะไปเกิดเป็นกษัตริย์หรืออะไรเป็นต้น (กึ นุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมทฺธานํ)

ฆ. เราจักเป็นอย่างไรในอนาคตกาลหรือ หมายความว่า จะมีรูปร่างสัณฐานอย่างไร อีกนัยหนึ่ง คือ เราจะเกิดในอนาคตได้เพราะเหตุอันใด หมายความว่า จะมีผู้เนรมิตเราหรือเราจะเกิดเองตามธรรมชาติ (กถํ นุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมทฺธานํ)

ง. เราจักไปเป็นอะไรแล้วเป็นอะไรอีกในอนาคตกาลหรือ (กึ หุตฺวา กึ ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาคตมทฺธานํ)

๓. ความสงสัยฝ่ายปัจจุบัน ๖ ได้แก่

ก. เรามีอยู่หรือ หมายความว่า อัตตาหรือวิญญาณมีอยู่ในร่างกายนี้หรือ (อหํ นุ โขสฺมิ)

ข. เราไม่มีอยู่หรือ หมายความว่า อัตตาหรือวิญญาณไม่มีอยู่ในร่างกายนี้หรือ (โน นุ โขสฺมิ)

ค. เราเป็นอะไรอยู่หรือ หมายความว่า เราเป็นกษัตริย์หรือเป็นอะไรอยู่หรือ (กึ นุ โขสฺมิ)

ฆ. เราเป็นอย่างไรอยู่หรือ หมายความว่า เรามีรูปร่างสัณฐานอย่างไร อีกนัยหนึ่ง คือ เราเกิดในปัจจุบันเพราะเหตุอันใด (กถํ นุ โขสฺมิ)

ง. บุคคลนี้มาแต่ไหนหรือ (อยํ นุ โข สตฺโต กุโต)

จ. บุคคลนั้นมาจากภพไหนแล้วจักไปสู่ภพไหนหรือ (โส กุหึ คามี ภวิสฺสติ)]

ความสงสัยทั้งหมดนั้นของท่านผู้ลอยบาปที่มีธรรมปรากฏแล้วอย่างนี้ ย่อมสิ้นไป คือ ดับสูญไป

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะหยั่งเห็นธรรม[คืออริยสัจ ๔] พร้อมทั้งเหตุ หมายความว่า เพราะหยั่งเห็น คือ รู้แจ้ง กล่าวคือ แทงตลอด ในธรรมที่เป็นกองทุกข์ล้วนๆ มีสังขารเป็นต้นนี้ พร้อมทั้งเหตุด้วยเหตุมีอวิชชาเป็นต้น

บาทคาถาว่า ยโต ขยํ ปจฺจยานํ อเวทิ (เพราะหยั่งเห็นความสิ้นไปแห่งปัจจัย) หมายความว่า เพราะหยั่งเห็น คือ รู้แจ้ง กล่าวคือ แทงตลอด ในพระนิพพานที่เรียกว่า ความสิ้นไปแห่งปัจจัย ดังนั้น เมื่อใด ธรรมตามที่กล่าวไว้แล้วปรากฏแก่ผู้ลอยบาปได้ผู้เพียรเพ่งอยู่นั้น เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของผู้ลอยบาปนั้นที่อาจเกิดขึ้นเพราะมิได้รู้แจ้งพระนิพพาน ย่อมสิ้นไป

คำว่า อารญฺญํ แปลว่า ถืออยู่ป่าเป็นวัตร

บาทคาถาว่า อญฺญาตุญฺเฉน ยาเปนฺตํ หมายความว่า เป็นคนที่ไม่มีใครรู้จักในสกุล คือ เป็นคนใหม่เสมอนั่นเทียว ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยการแสวงหา คือ การบิณฑบาต

อีกนัยหนึ่ง การบิณฑบาตของผู้แสวงหาอาหารที่มีกลิ่นหอมมีเครื่องปรุงรสจัดในเรือนของชนผู้เป็นใหญ่ที่ชาวโลกรู้จัก ชื่อว่า การบิณฑบาตตามบ้านมีการกำหนดเรือน ส่วนการบิณฑบาตอาหารผสมที่ได้รับโดยยืนใกล้ประตูตามลำดับเรือน ชื่อว่า การบิณฑบาตตามบ้านไม่มีการกำหนดเรือน ในที่นี้ประสงค์ถึงความหมายหลังนี้ [เราพึงเห็นนันทะ]ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยการบิณฑบาตตามบ้านไม่มีการกำหนดเรือน

[คำว่า อญฺญาตุญฺเฉน ตามนัยแรกตัดบทเป็น อญฺญาโต + อุญฺเฉน นัยหลังเป็นบทสมาสที่ตัดบทเป็น อญฺญาต + อุญฺเฉน คำว่า อญฺญาตุญฺเฉน ยาเปนฺตํ ตามนัยแรกแปลว่า "ผู้ไม่มีใครรู้จักยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยการบิณฑบาต" นัยหลังแปลว่า "ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยการบิณฑบาตอันไม่ปรากฏ" [คือ ตามบ้านไม่มีกำหนด]

คัมภีร์อรรถกถามีปาฐะว่า กุเลสุ อญฺญาโต นิจฺจนโวเยว หุตฺวา อุญฺเฉน ปิณฺฑจริยาย ยาเปนฺตํ แต่ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปว่า กุเลสุ อญฺญาตํ นิจฺจนวํเยว หุตฺวา อุญฺเฉน ปิณฺฑจริยาย ยาเปนฺตํ น่าจะถูกตามหลักภาษา เพราะพระนันทะเป็นกรรมของกิริยา "เห็น" ในคาถานี้ ถ้าประกอบปฐมาวิภัตติก็จะไม่มีสัมพันธ์กับคำใดๆ ในคาถา [ตามนัยแรกจึงควรตัดบทเป็น อญฺญาตํ + อุญฺเฉน] ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

บาทคาถาว่า กาเมสุ อนเปกฺขินํ (ผู้ไม่ผูกพันในกามคุณ) หมายความว่า ปราศจากความผูกพันในวัตถุกามและกิเลสกาม

คำว่า เฉตฺวา แปลว่า ฆ่า

คำว่า สุขํ เสติ (ย่อมอยู่เป็นสุข) หมายความว่า ย่อมอยู่เป็นสุข เพราะไม่ถูกความเร่าร้อนคือความโกรธเผารน

คำว่า น โสจติ (ย่อมไม่เศร้าโศก) หมายความว่า ย่อมไม่เศร้าโศก เพราะระงับความโทมนัสด้วยการฆ่าความโกรธ

คำว่า วิสมูลสฺส (อันมีรากเป็นพิษ) หมายความว่า มีวิบากเป็นทุกข์

คำว่า มธุรคฺคสฺส (มียอดหวาน) หมายความว่า ความโกรธนั้นได้ชื่อว่า มียอดหวาน โดยหมายถึงความสุขที่เกิดขึ้นเพราะด่าตอบคนที่ด่าก่อนและทุบตีตอบคนที่ทุบตีก่อน ที่จริงแล้วยอดได้ชื่อว่า อัคคะ ในที่นี้

คำว่า อริยา (พระอริยะทั้งหลาย) คือ พระพุทธเจ้าเป็นต้น

คำว่า หเน แปลว่า พึงฆ่า

คำว่า อุปฺปตติตํ (ปรากฏ) หมายความว่า ดำเนินไปโดยเป็นไปด้วยการเกิดขึ้นที่ไม่อาจข่มกิเลสที่ยังละไม่ได้โดยเด็ดขาด

คำว่า วิโนทเย (พึงบรรเทา) หมายความว่า พึงนำออกจากกระแสจิตของตน

[๑๐๑] คำว่า สตฺติยา (หอก) นี้เป็นเพียงตัวอย่างของเทศนา ความหมายก็คือ ศาสตราที่มีคมด้านเดียว เป็นต้น

คำว่า โอมฏฺโฐ แปลว่า แทง อธิบายความว่า การแทงมี ๔ อย่าง คือ การแทงลง การแทงขึ้น การแทงข้าง และการแทงทั่วไป

การแทงลง คือ การอยู่เบื้องบนแล้วแทงลงเบื้องล่าง

การแทงขึ้น คือ การอยู่เบื้องล่างแล้วแทงขึ้นเบื้องบน

การแทงข้าง คือ การแทงทะลุด้านข้างเหมือนดาลประตู (กลอนประตูที่ทำด้วยไม้สำหรับขัดบานประตู เช่น ประตูโบสถ์ เป็นต้น)

การแทงทั่วไป คือ การแทงอย่างอื่นที่เหลือทั้งหมด

ในที่นี้หมายถึงการแทงลง เพราะทารุณกว่าการแทงทุกอย่าง ถอนหอกได้ยาก รักษายาก มีแผลอยู่ภายใน มีน้ำหนองและเลือดคั่งอยู่ น้ำหนองและเลือดไม่ไหลออกมา หุ้มห่อปากแผลอยู่ ผู้ที่ต้องการจะนำน้ำหนองและเลือดออก ต้องผูกคนป่วยกับเตียงแล้วจับศีรษะห้อยลง เขาย่อมถึงความตายหรือทุกข์เจียนตาย

คำว่า ปริพฺพเช แปลว่า พึงอยู่

ถามว่า : เทวดากล่าวถึงอะไรในคาถานี้

ตอบว่า : ท่านกล่าวว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ผู้ที่เห็นภัยในวัฏฏะ พึงเจริญสติไม่ประมาทเพื่อละความพอใจในกาม เหมือนบุคคลผู้ถูกหอกแทงปรารภความเพียร คือ กระทำความเพียร กล่าวคือ บากบั่น เพื่อถอนหอกและรักษาแผล และเหมือนบุรุษที่ถูกไฟเผาศีรษะในศีรษะที่กำลังไหม้อยู่ ปรารภความเพียร คือ กระทำความเพียร กล่าวคือ บากบั่น เพื่อดับไฟนั้น

เมื่อเทวดากล่าวอย่างนี้ ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงดำริว่า เทวดาตนนี้ยกอุปมาเปรียบไว้อย่างหนักแน่น แต่มีเนื้อความเล็กน้อย ที่จริงแม้เขาจะกล่าวอีกก็จะกล่าวถึงการละด้วยการข่มกามราคะอย่างเดียว แต่กามราคะเป็นสภาพติดตามเหล่าสัตว์ไปตลอดกาลที่ยังละไม่ได้ด้วยมรรค ดังนั้น จึงยกอุปมานั้นนั่นแหละแสดงเวียนไปหาปฐมมรรค ตรัสคาถาที่ ๒

แก่เทวดาเป็นต้นว่า สตฺติยา วิย โอมฏฺโจ (ผู้ที่เห็นภัยในวัฏฏะ พึงเจริญสติพากเพียรเพื่อคลายความยึดมั่นในตัวตน เหมือนดั่งบุคคลผู้ถูกหอกแทงและไฟเผาศีรษะ)

เนื้อความของคาถานั้นพึงทราบโดยคล้อยตามนัยก่อน

คำว่า โลกามิสํ (โลกามิส) คือ กามคุณ

คำว่า สนฺติเปกฺโข (มุ่งนิพพาน) หมายความว่า มองหานิพพานที่ดับสังขารทั้งหมด

คำว่า ปญฺญวา แปลว่า ผู้มีปัญญา

คำว่า ปหิตตฺโต แปลว่า มีจิตส่งไปสู่นิพพาน

บาทคาถาว่า วิรโต กามสญฺญาย (งดเว้นจากกามสัญญา) หมายความว่า งดเว้นจากกามสัญญาอย่างใดอย่างหนึ่งโดยสิ้นเชิงด้วยสมุจเฉทวิรัติที่ประกอบด้วยมรรคที่ ๔

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า วิรตฺโต (ไม่กำหนัดแล้ว) [ตามนัยนี้]ลงสัตตมีวิภัตติในคำว่า กามสญฺญาย (ในกามสัญญา)

ในสคาถวรรคมีปาฐะว่า กามสญฺญาสุ (ในกามสัญญาทั้งหลาย)

ท่านล่วงพ้นสัญโญชน์ทั้งหมด เพราะพ้นไปจากสัญโญชน์ทั้ง ๑๐ ด้วยมรรค ๔

อีกนัยหนึ่ง ท่านล่วงพ้นอุทธัมภาคิยสัญโญชน์ (สัญโญชน์เบื้องบน) ด้วยมรรคที่ ๔ นั่นแหละ

ท่านมีตัณหาและภพสิ้นไปแล้ว เพราะละตัณหาที่เรียกว่า นันที เนื่องจากเพลิดเพลินในภพและอารมณ์นั้นๆ และละภพทั้ง ๓ ได้

คำว่า สทฺทหาโน (เชื่อ) หมายความว่า บุคคลเชื่อมั่นในธรรมที่เป็นเหตุให้พระอรหันต์ คือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธสาวก บรรลุนิพพานด้วยธรรมที่จำแนกเป็นกายสุจริตเป็นต้นในเบื้องแรก และด้วยธรรมที่จำแนกเป็นโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ในภายหลัง ย่อมได้ปัญญาที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระเพื่อบรรลุนิพพาน ไม่ได้ปัญญาดังกล่าวด้วยศรัทธาอย่างเดียว

ผู้เกิดศรัทธาแล้วย่อมเข้าไปหา เมื่อเข้าไปหาย่อมปรนนิบัติเมื่อปรนนิบัติย่อมเงี่ยโสตลงสดับ ผู้ที่เงี่ยโสตลงสดับแล้วย่อมฟังธรรม ดังนั้น ผู้ฟังอยู่ด้วยดีย่อมได้ปัญญาตั้งแต่การเข้าไปหาจนถึงการฟังธรรม

ความหมายก็คือ ผู้ที่เชื่อธรรม เข้าไปหาอาจารย์และอุปัชฌาย์ตามกาลอันสมควร ปรนนิบัติด้วยการทำวัตรแล้วเงี่ยโสตลงสดับด้วยความต้องการจะฟังที่มีขึ้นในเวลาที่อาจารย์และอุปัชฌาย์ที่มีใจยินดีด้วยการปรนนิบัติแล้วต้องการจะกล่าวถึงข้อความอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้น บุคคลผู้ฟังอยู่ด้วยดีจึงไม่ประมาทโดยไม่ปราศจากสติ เป็นผู้ฉลาดด้วยความเป็นผู้รู้ถ้อยคำที่กล่าวไว้ดีหรือไม่ดี ย่อมได้ปัญญา มิใช่บุคคลอื่นจากนี้ ฉะนั้นจึงตรัสว่า อปฺปมตฺโต วิจกฺขโณ (ไม่ประมาท เป็นผู้ฉลาด)

คำว่า ปติรูปการี (ผู้กระทำเหมาะสม) หมายความว่า บุคคลใดกระทำเหตุแห่งการได้รับอันเหมาะสมแก่ธรรมที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระตามสถานที่และกาลเวลา เป็นต้น บุคคลนั้นชื่อว่า ปติรูปการี

คำว่า ธุรวา (ไม่ทอดธุระ) หมายความว่า ไม่ทอดธุระด้วยความเพียรทางใจ

คำว่า อุฏฺฐาตา (ถึงพร้อมด้วยอุตสาหะ) หมายความว่า ถึงพร้อมด้วยอุตสาหะ มีความบากบั่นไม่ย่อหย่อนด้วยความเพียรทางกาย

คำว่า วินฺทเต ธนํ (ย่อมได้รับทรัพย์) หมายความว่า ย่อมได้รับทรัพย์ที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ

คำว่า สจฺเจน (ความสัตย์) ได้แก่ วจีสัจ (ความสัตย์คือถ้อยคำ) และปรมัตถสัจ (ความสัตย์คือสภาวธรรม)

พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวก เมื่อบรรลุนิพพาน ย่อมได้รับเกียรติคุณโดยแท้

คำว่า ททํ (ผู้ให้) หมายความว่า ผู้ให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่บุคคลอื่นต้องการปรารถนาแล้วย่อมผูกมิตรไว้ได้ คือ ย่อมยังมิตรให้สำเร็จ กล่าวคือ ย่อมคบมิตร อีกนัยหนึ่ง ผู้ที่ให้สิ่งที่ให้ได้ยากชื่อว่าย่อมผูกมิตร

พึงทราบว่าพระพุทธองค์ทรงหมายเอาสังคหวัตถุทั้ง ๔ [คือ ทาน (การให้) ปิยวาจา (การพูดจาไพเราะ) อัตถจริยา (การประพฤติประโยชน์) และสมานัตตตา (การวางตนเสมอกัน] โดยมุ่งแสดงทานเป็นหลัก เพราะบุคคลย่อมผูกมิตรด้วยสังคหวัตถุเหล่านั้น

กึ่งคาถาว่า อสฺมา โลกา ปรํ โลกํ, ส เว เปจฺจ น โสจติ (เขาละโลกนี้ไปสู่ปรโลกย่อมไม่เศร้าโศก) หมายความว่า ธรรมมีศรัทธาเป็นต้นนี้มีอยู่แก่บุคคลใด เขาละโลกนี้ไปสู่ปรโลกย่อมไม่เศร้าโศก คือ ไม่มีเหตุแห่งความโศก

[ท่านแสดงคาถาโดยมีข้อความที่เหลืออยู่ว่า

ยสฺเสเต จตุโร ธมฺมา สทฺธสฺส ฆรเมสิโน.
สจฺจํ ธมฺโม ธิติ จาโค ส เว เปจฺจ น โสจติ.[๒๔๗]

"ธรรม ๔ อย่างนี้ คือ ความสัตย์ ปัญญา ความเพียร และการบริจาค มีแก่บุคคลใดผู้มีศรัทธาแม้ยังแสวงหากามคุณอยู่ เขาละไปแล้วย่อมไม่เศร้าโศกโดยแท้"]

โดยแท้จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงภาษิตคาถาเหล่านี้ในอาฬวกสูตรโดยอาฬวกยักษ์ทูลถามปัญหาด้วยคำเป็นต้นว่า กถํสุ ลภเต ปญฺญํ (บุคคลย่อมได้รับปัญญาอย่างไร)

[ข้อความเต็มของคาถาในอาฬวกสูตร คือ

กถํสุ ลภเต ปญฺญํ กถํสุ วินฺทเต ธนํ
กถํสุ กิตฺตึ ปปฺโปติ กถํ มิตฺตานิ คนฺถติ
อสฺมา โลกา ปรํ โลกํ กถํ เปจฺจ น โสจติ.[๒๔๘]

"บุคคลย่อมได้รับปัญญาอย่างไร ย่อมได้รับทรัพย์อย่างไร ย่อมได้รับเกียรติคุณอย่างไร ย่อมผูกมิตรอย่างไร เขาละโลกนี้ไปสู่ปรโลกย่อมไม่เศร้าโศก"]

บาทคาถาว่า เยน เกนจิ วณฺเณน แปลว่า ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง

คำว่า สํวาโส (การอยู่ร่วมกัน) หมายความว่า การอยู่ร่วมกัน คือ การคบหากันในสถานที่แห่งเดียว

คำว่า ตํ คือ บุคคลที่ควรอนุเคราะห์ซึ่งคบหากันเหมือนอย่างนั้น

บาทคาถาว่า มนสา เจ ปสนฺเนน (ถ้าเขามีใจผ่องใส) หมายความว่า ถ้าเขามีใจผ่องใสด้วยความผ่องใสที่ความกรุณากระตุ้นเตือน

บาทคาถาว่า น เตน โหติ สํยุตฺโต (เขาย่อมเป็นผู้ไม่พัวพัน[กับบุคคลอื่น] ด้วยการสั่งสอนนั้น) หมายความว่า เขาย่อมเป็นผู้ไม่พัวพันด้วยการผูกกามฉันทะเป็นต้น ไว้ด้วยการสั่งสอนตามที่กล่าวไว้นั้น

บาทคาถาว่า ยานุกมฺปา อนุทฺทยา (เมตตาและกรุณา) หมายความว่า ความเมตตาและกรุณาโดย[ต้องการจะ]ให้บรรลุมรรคญาณอันประเสริฐ

[๑๐๒] ในคำว่า ราโค จ โทโส จ (ราคะและโทสะ) ราคะและโทสะได้กล่าวนัยไว้แล้วนั่นแหละ

คำว่า กุโตนิทานา แปลว่า มีอะไรเป็นเหตุ คือ มีอะไรเป็นมูลเหตุ โดยแท้จริงแล้ว การแปลงเป็น โต นี้ย่อมมีแก่ปฐมาวิภัตติ และพึงทราบว่าไม่ลบวิภัตตินั้นในสมาส

[การกล่าวว่าให้แปลง สิ ปฐมาวิภัตติเป็น โต นี้เป็นสำนวนที่กล่าวไว้โดยอ้อม เพราะไม่มีสูตรทางไวยากรณ์ที่แสดงการแปลงเช่นนี้ และไม่มีความจำเป็นที่จะต้องทำอย่างนี้ เพราะลง โต ปัจจัยในอรรถของปฐมาวิภัตติได้ด้วยการแบ่งสูตรเป็นสองส่วนในสูตรว่า กฺวจิ โต ปญฺจมฺยตฺเถ (ลง โต ปัจจัยในอรรถปัญจมีวิภัตติ ในบางแห่ง) ดังนั้น คำนี้จึงหมายถึงการลง โต ปัจจัยในอรรถปฐมาวิภัตติ และไม่ลบ โต ปัจจัยที่ตั้งเป็นวิภัตติแล้วเหมือนกับอลุตตสมาสอื่นๆ ที่ไม่ลบวิภัตตินามกลางบทสมาส เช่น ตณฺหงฺกโร เป็นต้น]

บาทคาถาว่า อรตี รตี โลมหํโส กุโตชา (ความไม่ยินดี[ในเสนาสนะอันสงัดและธรรมอันเป็นอธิกุศล] ความยินดี[ในกามคุณ ๕] และความสะดุ้งกลัว เกิดแต่เหตุอะไร) แสดงคำถามว่า ความไม่ยินดี คือ ความเบื่อหน่ายในเสนาสนะอันสงัด และในธรรมอันเป็นอธิกุศล], ความยินดี คือ ความเพลิดเพลิน กล่าวคือ ความติดใจมีความหลงระเริงเป็นต้นในกามคุณ ๕ และความสะดุ้งกลัวที่เรียกว่าความมีขนลุกชูชัน เพราะเป็นเหตุให้เกิดขนลุกชูชัน ธรรมทั้งสามอย่างนี้เกิดแต่เหตุอะไร

คำว่า กุโต สมุฏฺฐาย แปลว่า เกิดแต่อะไรแล้ว

คำว่า มโน (ใจ) คือ กุศลจิต

คำว่า วิตกฺกา (ความตรึก) คือ กามวิตก เป็นต้น

บาทคาถาว่า กุมารกา ธงฺกมิโวสชนฺต (เหมือนเด็กดักกาด้วยเชือก ฉะนั้น) หมายความว่า เด็กเล่นใช้เชือกผูกกาที่ขาแล้วเหวี่ยงไป ฉันใด อกุศลวิตกเกิดแต่เหตุอะไรแล้วซัดกุศลจิตไป ฉันนั้น

[คำว่า ธงฺก เป็นคำไวพจน์ของ กาก แต่คำนี้มีใช้น้อยมาก]

คาถาที่ ๒ ว่า ราโค จ เป็นต้น เป็นคำตอบของคำถามนั้น

ในคาถาข้างต้น คำว่า อิโต หมายถึง สรีระ เพราะราคะและโทสะมีสรีระเป็นเหตุ ความไม่ยินดี[ในเสนาสนะอันสงัดและธรรมอันเป็นอธิกุศล] ความยินดี[ในกามคุณ ๕] และความสะดุ้งกลัว ย่อมเกิดแต่สรีระ ความตรึกมีกามวิตกเป็นต้นย่อมเกิดแต่สรีระนั่นแหละแล้วดักกุศลจิตไว้ได้ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงปฏิเสธเหตุมีประกฤติเป็นต้นอื่นจากนั้นแล้วตรัสว่า อิโตนิทานา (มีสรีระนี้เป็นเหตุ) อิโต สมุฏฺฐาย (เกิดแต่สรีระนี้แล้ว)

พึงทราบความสำเร็จรูปศัพท์ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในคาถาก่อนนั่นแหละ

[ตามลัทธิสางขยะที่ฤๅษีกปิละเป็นผู้คิดค้น ลัทธินี้เชื่อว่าสิ่งต่างๆ ในโลกทั้งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตทั้งหมด ไม่ใช่มีขึ้นจากสภาวะที่ไม่มี แต่ปรากฏขึ้นจากสภาวะที่มีอยู่เดิม เปรียบเสมือนทารก ที่คลอดจากครรภ์มารดา หรือน้ำมันที่มีอยู่ในงา ตามความเห็นนี้ในภาวะเดิมก่อนที่โลกจะอุบัติ มีสภาวะ ๒ ประการที่ยั่งยืนไม่เปลี่ยนแปร ไม่มีเบื้องต้นและที่สุด ไม่มีรูปร่างสัณฐานที่สามารถพบเห็นได้ นั่นคือ

- ประกฤติ มูลเดิมหรือรากเหง้าของสรรพสิ่ง เป็นสภาวะไม่มีจิตเจตนา เป็นที่รวมของสุข ทุกข์ และโมหะ เมื่อเกิดร่วมกับอัตตาย่อมก่อให้เกิดผลคือความรู้, อหังการ, ตัมมัตตะ ๕ อย่างคือเสียง ผัสสะ รูป รส กลิ่น, พุทธินทรีย์ ๕ อย่างคือ หู หนัง ตา ลิ้น จมูก, กัมมินทรีย์ ๕ อย่างคือ ปาก มือ เท้า องคชาต วัจมรรค, อุภยินทรีย์คือ ใจ และภูต ๕ อย่างคือ อากาศ ลม ไฟ ดิน น้ำ

- บุรุษ อัตตาหรืออาตมัน เป็นสภาวะมีจิตเจตนา ไม่เป็นที่รวมของสุขเป็นต้น ไม่ก่อให้เกิดความรู้เป็นต้น มีสภาวะวางเฉยจากสุข ทุกข์ ความปรารถนา และโทสะเป็นต้น

ประกฤติที่ระคนกับบุรุษย่อมเป็นเหตุให้เกิดผลคือความรู้และอหังการเป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้ว จึงเกิดเป็นสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตขึ้นในโลก ต่อมาเมื่อถึงคราวโลกวิบัติ ภูตทั้ง ๕ ที่เป็นสภาพหยาบปรากฏชัดจะกลายเป็นภูตละเอียดแล้วเข้าไปรวมอยู่กับตัมมัตตะ ๕ ที่เป็นเหตุเกิดของตน, อินทรีย์ ๑๑ และตัมมัตตะ ๕ จะไปรวมอยู่กับอหังการ, อหังการจะไปรวมอยู่กับความรู้ และความรู้ก็ไปรวมอยู่กับประกฤติที่เป็นมูลเดิม ส่วนประกฤติไม่ไปรวมอยู่กับอะไรทั้งสิ้น เป็นสภาพตั้งอยู่เสมอโดยไม่เสื่อมสลาย แม้โลกจะวิบัติไปแล้วก็ยังคงอยู่เป็นนิรันดร์ ลัทธิประกฤตินี้จัดเป็นเอกัจจสัสสตวาทะ (ความเห็นว่าเที่ยงบางส่วน) ในมิจฉาทิฏฐิ ๖๒ ที่ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร]

บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า เสฺนหชา อตฺตสมฺภูตา (เกิดแต่ความเยื่อใย เกิดในสรีระแล้ว) เพื่อย้ำข้อความที่กล่าวว่า “มีสรีระเป็นเหตุ เกิดแต่สรีระ เกิดแต่สรีระแล้ว” ในคำว่า อิโตนิทานา (มีสรีระนี้เป็นเหตุ) เป็นต้น ความจริงอกุศลธรรมมีราคะเป็นต้นและมีความตรึกเป็นที่สุดเหล่านี้เกิดแต่ความเยื่อใยและเมื่อเกิดขึ้นอยู่อย่างนั้นย่อมเกิดในสรีระที่เรียกว่าอัตภาพอันจำแนกเป็นอุปาทานขันธ์ ๕ ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า เสฺนหชา อตฺตสมฺภูตา (เกิดแต่ความเยื่อใย เกิดในสรีระแล้ว)

บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัสอุปมาที่แสดงข้อความนั้นด้วยบาทคาถาว่า นิโคฺรธสฺเสว ขนฺธชา (เกิดแต่ลำต้นไทร)

ในเรื่องนั้น คำว่า ขนฺธชา คือ รากที่เกิดในลำต้น ความหมายก็คือ รากที่เรียกว่าสิ่งที่เกิดในลำต้นไทร ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยยางเหนียวที่เรียกว่าความชุ่มชื้น[ของแผ่นดิน] และเมื่อเกิดขึ้นอยู่ ย่อมเกิดในกิ่งก้านสาขานั้นๆ ของต้นไทร ฉันใด ราคะเป็นต้นนี้ก็เกิดขึ้นโดยอาศัยยางเหนียวคือตัณหาภายใน ฉันนั้น และเมื่อเกิดขึ้นอยู่ ย่อมเกิดในอิฏฐารมณ์มีฐานะคือดวงตาเป็นต้นนั้นๆ ในสรีระนั้นอย่างเดียว ฉะนั้น จึงตรัสว่า เสฺนหชา อตฺตสมฺภูตา (เกิดแต่ความเยื่อใย เกิดในสรีระแล้ว)

บาทคาถาว่า ปุถู วิสตฺตา กาเมสุ (แผ่ซ่านไปในวัตถุกามทั้งหลาย) หมายความว่ากิเลสทั้งหมดนี้มีหลากหลาย คือ มีประเภทมากมาย ย่อมกระจายไป คือ ยึดหน่วงไว้ กล่าวคือ ผูกพันไว้โดยประการนั้นๆ ในกามคุณนั้นๆ โดยเนื่องด้วยวัตถุ ทวาร และอารมณ์ เป็นต้น

โดยประการทั้งหมด เพราะราคะก็มีหลากหลายโดยจำแนกเป็นราคะที่เป็นไปในกามคุณ ๕ เป็นต้น โทสะก็มีหลากหลายโดยจำแนกเป็นอาฆาตวัตถุ เป็นต้น และความไม่ยินดีก็มีหลากหลายโดยจำแนกตามประเภทนั้นๆ

ถามว่า : อกุศลวิตกเป็นอันมากเกิดในสรีระแล้วแผ่ซ่านไปในวัตถุกามทั้งหลายเหมือนอะไร

ตอบว่า : เหมือนย่านไทรแผ่ซ่านไปในป่า อุปมาว่าย่านไทรที่แผ่ซ่านไปในป่า ย่อมกระจายไป คือ ยึดหน่วงไว้ กล่าวคือ ผูกพันไว้ในสถานที่ซึ่งจำแนกเป็นกิ่งใหญ่และกิ่งน้อย เป็นต้นของต้นไม้นั้นๆ ฉันใด กิเลสธรรมเหล่านี้ก็แผ่ซ่านไป ฉันนั้น ดังนั้น ชัฏกิเลสจึงแผ่ซ่านไปในวัตถุกามหลากหลายเหล่านี้

ข้อความของกึ่งคาถานั้นว่า เย นํ ปชานนฺติ ยโตนิทานํ, เต นํ วิโนเทนฺติ สุโณหิ ยกฺข (ชนเหล่าใดย่อมรู้ชัฏกิเลสนั้นว่าเกิดแต่สรีระ ชนเหล่านั้นย่อมบรรเทาชัฏกิเลสนั้น ดูกรยักษ์ ท่านจงฟัง) มีดังนี้ว่า สัตว์เหล่าใดรู้ชัฏกิเลสนั้นว่าชัฏกิเลสนี้ที่มีสรีระนี้เป็นเหตุ ย่อมเกิดขึ้น พวกเขารู้ชัฏกิเลสนั้นว่าย่อมเกิดขึ้นในอัตภาพที่มีความเยื่อใยด้วยยางเหนียวคือกิเลส ย่อมทำให้เหือดแห้ง บรรเทา ละเสียได้ ด้วยไฟคือภาวนาญาณที่หยั่งเห็นโทษ เป็นต้น ดูกรยักษ์ ท่านจงฟังภาษิตของเราอย่างนี้

กึ่งคาถาว่า เต ทุตฺตรํ โอฆมิมํ ตรนฺติ, อติณฺณปุพฺพํ อปุนพฺภวาย (ชนเหล่านั้นย่อมข้ามห้วงกิเลสที่ข้ามได้ยากนี้อันตนไม่เคยข้าม เพื่อความไม่เกิดอีก) หมายความว่า ชนเหล่าใดบรรเทาชัฏกิเลสได้ ชนเหล่านั้นย่อมชื่อว่าอบรมมรรคอย่างแน่นอน เพราะไม่มีการบรรเทาชัฏกิเลสโดยปราศจากการอบรมมรรค ชนเหล่านั้นอบรมมรรคอย่างนี้อยู่ ย่อมข้ามห้วงกิเลสทั้ง ๔ มีกาโมฆะเป็นต้นที่ข้ามได้ยากด้วยญาณปกติ อันตนไม่เคยข้าม คือ ไม่เคยล่วงพ้นไปแม้ด้วยความฝันตลอดกาลอันยาวนานนี้ เพื่อความไม่เกิดอีก คือ เพื่อการบรรลุพระนิพพาน

คำว่า ทุกฺกรํ ภควา (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค การประพฤติสมณธรรมกระทำได้ยาก) หมายความว่า เทพบุตรตนหนึ่งเคยปรารภความเพียรมาก่อน ประพฤติสมณธรรมข่มกิเลส

ด้วยความบากบั่นเพราะเป็นผู้มีกิเลสหนา ไม่อาจบรรลุอริยภูมิเพราะสั่งสมเหตุ[ในการบรรลุธรรม]น้อย จึงเสียชีวิตแล้วไปเกิดในเทวโลกเขาเข้าไปหาพระตถาคตแล้วจะกราบทูลเรื่องการประพฤติสมณธรรมว่ากระทำได้ยาก จึงได้กราบทูลอย่างนี้

ในพากย์นั้น คำว่า ทุกฺกรํ (กระทำได้ยาก) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าการประพฤติสมณธรรมให้หมดจดโดยแท้ตลอด ๑๐ ปี...๖๐ ปีนี้ กระทำได้ยาก

คำว่า เสกฺขา (เสกขบุคคล) คือ พระเสกขะ ๗

คำว่า สีลสมาหิตา (ผู้ตั้งมั่นแล้วในศีล) หมายความว่า ผู้ตั้งมั่น คือ ถึงพร้อมด้วยศีล

คำว่า ฐิตตฺตา (มีจิตมั่นคง) หมายความว่า มีสภาพตั้งมั่น

พระพุทธองค์ตรัสว่า อนคาริยุเปตสฺส (ความยินดีของผู้ถึงความไม่มีเรือน ย่อมนำสุขมาให้) เป็นต้น เพื่อตอบคำถามที่เทพบุตรถามอย่างนี้แล้วยังคำถามต่อไปให้ปรากฏขึ้น

ในพากย์นั้น คำว่า อนคาริยุเปตสฺส แปลว่า ผู้ถึงความไม่มีเรือน หมายความว่าผู้ออกบวชแล้ว

คำว่า ตุฏฺฐิ (ความยินดี) หมายความว่า ความพอใจปัจจัย ๔ ตามมีตามได้

คำว่า ภาวนาย (ในภาวนา) คือ ในการเจริญความสงบแห่งจิต

บาทคาถาว่า เต เฉตฺวา มจฺจุโน ชาลํ (พระอริยะเหล่านั้นตัดข่ายแห่งมัจจุแล้ว) หมายความว่า พระอริยะเหล่าใดยินดีแล้วในความสงบแห่งอินทรีย์ตลอดทิวาราตรี พระอริยะเหล่านั้นย่อมดำรงจิตที่ตั้งมั่นได้ยาก พระอริยะเหล่าใดมีจิตตั้งมั่นแล้ว พระอริยะเหล่านั้นยังความพอใจปัจจัย ๔ ให้บริบูรณ์อยู่ ย่อมไม่ลำบาก พระอริยะเหล่าใดเป็นผู้พอใจปัจจัย ๔ พระอริยะเหล่านั้นยังศีลให้บริบูรณ์อยู่ ย่อมไม่ลำบาก พระอริยะเหล่าใดผู้เป็นพระเสกขะ ๗ ตั้งมั่นแล้วในศีล พระอริยะเหล่านั้นย่อมตัดข่ายกิเลสที่เรียกว่าข่ายแห่งมัจจุไปได้

คำเป็นต้นว่า ทุคฺคโม (ทางที่ไม่เสมอ ย่อมไปได้ยาก) หมายความว่า เทพบุตรกราบทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้อนี้เป็นความจริง พระอริยะเหล่าใดยินดีแล้วในความสงบแห่งอินทรีย์ พระอริยะเหล่านั้นย่อมดำรงจิตที่ตั้งมั่นได้ยาก พระอริยะเหล่าใดมีจิตตั้งมั่นแล้ว พระอริยะเหล่านั้นยังความพอใจปัจจัย ๔ ให้บริบูรณ์อยู่ ย่อมไม่ลำบาก พระอริยะเหล่าใดเป็นผู้พอใจปัจจัย ๔ พระอริยะเหล่านั้นยังศีลให้บริบูรณ์อยู่ ย่อมไม่ลำบาก พระอริยะเหล่าใด

ผู้เป็นพระเสกขะ ๗ เป็นผู้ถือเอาความยิ่งยวดในศีล พระอริยะเหล่านั้นย่อมตัดข่ายกิเลสที่เรียกว่าข่ายแห่งมัจจุไป ท่านเหล่านั้นจักไม่ตัดข่ายกิเลสไปได้หรือ แต่ทางนี้เป็นทางที่ไม่เสมอย่อมไปได้ยาก

ในเรื่องนั้น แม้อริยมรรคไม่ใช่ทางที่ไม่เสมอ ไปได้ยาก แต่อุปสรรคเป็นอันมากย่อมมีแก่อริยมรรคนั้นในปฏิปทาเบื้องต้น ดังนั้น เทพบุตรจึงกล่าวไว้อย่างนี้

คำว่า อวํสิรา (ผู้บ่ายศีรษะลงเบื้องต่ำ) หมายความว่า ผู้บ่ายศีรษะลงเบื้องต่ำย่อมตกไปด้วยศีรษะคือญาณ

บุคคลเหล่านั้นย่อมได้ชื่อว่าตกไปในทางอันไม่เสมอ เพราะไม่อาจบรรลุอริยมรรคได้

บาทคาถาว่า อริยานํ สโม มคฺโค (ทางของพระอริยะทั้งหลายสม่ำเสมอ) หมายความว่า ทางของพระอริยะทั้งหลายนั้นเป็นทางสม่ำเสมอ

คำว่า วิสเม สมา (ผู้สม่ำเสมอในทางอันไม่เสมอ) หมายความว่า ผู้สม่ำเสมอในหมู่สัตว์ที่แม้จะไม่เสมอ[กับตน]โดยแท้

[๑๐๓] เทวบุตรชื่อว่า อนาถบิณฑิกะ เข้ามาเฝ้าแล้วกราบทูลอย่างนี้ว่า อิทญฺหิ ตํ เชตวนํ (พระเชตวันนี้) เป็นต้น เพื่อกล่าวชมเชยวัดพระเชตวันและพระพุทธเจ้าเป็นต้น

บาทคาถาว่า อิสิสงฺฆนิเสวิตํ แปลว่า เป็นที่พำนักของภิกษุสงฆ์

ย่อมหมดจดด้วยองค์ ๕ นี้ คือ กรรม [มรรคเจตนา] วิชชา [มรรคปัญญา]) เป็นต้นเพื่อกล่าวชมเชยอริยมรรค

ในคาถานั้น คำว่า กมฺมํ (กรรม) คือ มรรคเจตนา

คำว่า วิชฺชา (วิชชา) คือ มรรคปัญญา

คำว่า ธมฺโม แปลว่า สมาธิ หรือธรรมที่อยู่ในฝ่ายสมาธิ [คือ สติและวิริยะ]

บาทคาถาว่า สีลํ ชีวิตมุตฺตมํ (ศีล และชีวิตประเสริฐ) แสดงว่า ชีวิตของผู้ดำรงอยู่ในศีลประเสริฐ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า วิชฺชา คือ สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ

คำว่า ธมฺโม คือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ

คำว่า สีลํ คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ

คำว่า ชีวิตมุตฺตมํ (ศีล และชีวิตประเสริฐ) แสดงว่า ชีวิตของผู้ดำรงอยู่ในศีล [คืออริยมรรค]นี้ประเสริฐ

บาทคาถาว่า เอเตน มจฺจา สุชฺฌนฺติ (มวลชนย่อมหมดจดด้วยองค์ ๕ นี้) หมายความว่า มวลชนย่อมหมดจดด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้

คำว่า ตสฺมา (เพราะฉะนั้นแล) หมายความว่า เพราะหมดจดด้วยอริยมรรค มิใช่หมดจดด้วยโคตรหรือด้วยทรัพย์

บาทคาถาว่า โยนิโส วิจิเน ธมฺมํ (พึงเลือกเฟ้นธรรมโดยแยบคาย) หมายความว่า พึงเลือกเฟ้นโพธิปักขิยธรรมโดยแยบคาย

บาทคาถาว่า เอวํ ตตฺถ วิสุชฺฌติ (ย่อมหมดจดในธรรมนั้นอย่างนี้) หมายความว่า ย่อมหมดจดในอริยมรรคนั้นอย่างนี้

อีกนัยหนึ่ง บาทคาถาว่า โยนิโส วิจิเน ธมฺมํ หมายความว่า พึงเลือกเฟ้นธรรมคืออริยสัจโดยแยบคาย

บาทคาถาว่า เอวํ ตตฺถ วิสุชฺฌติ (ย่อมหมดจดในธรรมนั้นอย่างนี้) หมายความว่า ย่อมหมดจดในอริยสัจ ๔ นั้นอย่างนี้

บัดนี้ ท่านกล่าวชมเชยพระสารีบุตรเถระ จึงกล่าวว่า สาริปุตฺโตว (พระสารีบุตรรูปเดียวเท่านั้น) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า สาริปุตฺโตว (พระสารีบุตรรูปเดียวเท่านั้น) เป็นคำย้ำความที่กล่าวว่า พระสารีบุตรเท่านั้นประเสริฐกว่าภิกษุอื่นด้วยคุณธรรมมีปัญญาเป็นต้นนั้น

คำว่า อุปสเมน (ความสงบ) คือ ความสงบจากกิเลส

คำว่า ปารงฺคโต (ผู้ถึงฝั่ง) คือ ผู้บรรลุพระนิพพาน

เทวบุตรกล่าวว่า ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งบรรลุพระนิพพานแล้ว ท่านมิใช่เหมือนกับพระสารีบุตรเถระนั้น แต่มีพระสารีบุตรนี้เป็นอย่างยิ่ง คือ ไม่มีพระสาวกที่ยิ่งยวดกว่าพระเถระ

คำว่า อตีตํ (อดีต) คือ ขันธ์ ๕ ที่ล่วงมาแล้ว

คำว่า นานฺวาคเมยฺย (ไม่ควรคำนึงถึงอดีต) หมายความว่า ไม่ควรเป็นไปตามตัณหาและทิฏฐิ

คำว่า นปฺปฏิกงฺเข (ไม่มุ่งหวัง) หมายความว่า ไม่ปรารถนาด้วยตัณหาและทิฏฐิ

คำว่า ยทตีตํ (อดีตดับไปแล้ว) เป็นต้นนี้แสดงเหตุในการไม่คำนึงอดีตและมุ่งหวังอนาคต หมายความว่า สิ่งใดเป็นอดีต สิ่งนั้นถูกละได้ ดับไป เข้าถึงความพินาศแล้ว ดังนั้นจึงไม่ควรคำนึงถึงอดีต อนึ่ง อนาคตก็ยังไม่มาถึง ยังไม่เกิดขึ้น ไม่ปรากฏ ดังนั้น จึงไม่มุ่งหวังอนาคต

คำว่า ตตฺถ ตตฺถ (ในปัจจุบันขณะนั้นๆ) หมายความว่า สภาวธรรมปัจจุบันปรากฏอยู่ในปัจจุบันขณะใดๆ ผู้รู้พึงรู้แจ้งสภาวธรรมปัจจุบันที่ปรากฏในขณะนั้นๆ ด้วยอนุปัสสนา ๗

[อนุปัสสนา คือ การหยั่งเห็น ๗ ประการ กล่าวคือ

๑.	อนิจจานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความไม่เที่ยง
๒.	ทุกขานุปัสสนา	การหยั่งเห็นทุกข์
๓.	อนัตตานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความไม่ใช่ตัวตน
๔.	นิพพิทานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความเบื่อหน่าย
๕.	วิราคานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความคลายกำหนัด
๖.	นิโรธานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความดับ
๗.	ปฏินิสสัคคานุปัสสนา	การหยั่งเห็นความปล่อยวาง]

อีกนัยหนึ่ง ผู้รู้พึงรู้แจ้งในสถานที่นั้นๆ มีป่าเป็นต้น

บาทคาถาว่า อสํหีรํ อสํกุปฺปํ (อันตัณหาทิฏฐิไม่อาจฉุดรั้ง และทำให้วิบัติได้) นี้ตรัสไว้เพื่อแสดงวิปัสสนาและปฏิวิปัสสนา

[**วิปัสสนา** คือ ปัญญาหยั่งเห็นไตรลักษณ์ของรูปนามที่เป็นปัจจุบันตามความเป็นจริงด้วยการเจริญสติ ต่อมาเมื่อจิตมีคุณภาพดีขึ้นด้วยกำลังสมาธิและปัญญา ผู้ปฏิบัติธรรมก็จะหยั่งเห็นไตร-ลักษณ์ ของวิปัสสนาจิตได้อีกด้วย ปัญญาดังกล่าวชื่อว่า **ปฏิวิปัสสนา** คือ ปัญญาที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์ของวิปัสสนาจิตอีกทอดหนึ่ง ดังคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคและอรรถกถาอธิบายว่า

รูปารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ. ตํ อารมฺมณํ ปฏิสงฺขาตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสติ.[๒๔๙]

“จิตที่รับรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ผู้ปฏิบัติธรรมรู้เห็นอารมณ์นั้นแล้ว[ว่าดับไป] ย่อมตามรู้ความดับของวิปัสสนาจิตนั้น”

เตนาหุ โบราณา ญาตญฺจ ญาณญฺจ อุโภ วิปสฺสตีติ.[๒๕๐]

“เพราะเหตุนั้น โบราณาจารย์จึงกล่าวว่า ‘ย่อมหยั่งเห็นสิ่งที่ญาณรู้แล้วและญาณทั้งสองอย่าง’”]

โดยแท้จริงแล้ว วิปัสสนาย่อมไม่คลอนแคลนวิบัติไปด้วยราคะเป็นต้น ดังนั้น จึงไม่ถูกตัณหาทิฏฐิฉุดรั้งและทำให้วิบัติได้

ผู้รู้พึงเจริญวิปัสสนานั้น คือ พึงเพิ่มพูน และพึงเห็นประจักษ์อีก

อีกนัยหนึ่ง พระนิพพานไม่คลอนแคลนวิบัติไปด้วยราคะเป็นต้น ดังนั้น จึงไม่ถูกตัณหาทิฏฐิฉุดรั้งและทำให้วิบัติได้ ผู้รู้ คือ ภิกษุผู้มีปัญญาพึงเจริญพระนิพพานนั้น หมายความว่า พึงเจริญโดยเข้าผลสมาบัติที่มีพระนิพพานนั้นเป็นอารมณ์เสมอ ๆ

อนึ่ง บุคคลควรเพียรเผากิเลสเสียแต่วันนี้ เพื่อเจริญวิปัสสนานั้น หมายความว่า ควรกระทำความเพียรที่ได้ชื่อว่า อาตัปปะ เพราะเผาผลาญกิเลส

บาทคาถาว่า โก ชญฺญา มรณํ สุเว (ใครจะรู้ถึงความตายในวันพรุ่ง) หมายความว่า ใครจะรู้ถึงชีวิตหรือความตายในวันพรุ่ง คำนั้นแสดงว่า เราจักให้ทาน รักษาศีล หรือทำกุศลอย่างใดอย่างหนึ่งในวันนี้แหละ บุคคลพึงกระทำความเพียรอย่างนี้ว่า เราจักทำกุศลในวันนี้แหละ โดยไม่ดำริว่า วันนี้ยังมีเวลานาน เราอาจรู้ถึงความตายในวันพรุ่งหรือวันมะรืนได้

คำว่า มหาเสเนน (ผู้มีกองทัพใหญ่) หมายความว่า เหตุแห่งความตายมีมาก เช่น งู ตะขาบ พิษ ศาสตรา เป็นกองทัพของมัจจุราช ดังนั้น เราจึงไม่อาจผ่อนผันกับ

มัจจุราชผู้มีกองทัพใหญ่เช่นนี้โดยเนื่องด้วยกองทัพอันใหญ่หลวงนั้น ซึ่งการผ่อนผันเป็นลักษณะผูกมิตรอย่างนี้ว่า ท่านจงรอสักหลายวันก่อนจนกว่าข้าพเจ้าจะกระทำกรรมอันเป็นที่พึ่งของตนมีการบูชาพระพุทธเจ้าเป็นต้น หรือเป็นการให้สินบนอย่างนี้ว่า ท่านรับเอาเงินร้อยหนึ่งหรือพันหนึ่งนี้แล้วจงรอสักหลายวัน หรือเป็นการรวมกองพลอย่างนี้ว่า เราจักขัดขวางมัจจุราชด้วยกองพลนี้ โดยแท้จริงแล้ว คำว่า สังคระ (การผ่อนผัน) เป็นชื่อของการผูกมิตร การให้สินบน และการรวมกองพล ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวข้อความนี้ไว้

[คำว่า สงฺคร มีความหมาย ๓ ประการ คือ การผูกมิตร การให้สินบน และการรวมกองพล บาทคาถาว่า น หิ โน สงฺครํ เตน, มหาเสเนน มจฺจุนา จึงมีความหมาย ๓ ประการ คือ

- เพราะพวกเราไม่อาจขอผ่อนผันจากมัจจุราชผู้มีกองทัพใหญ่นั้นได้
- เพราะพวกเราไม่อาจให้สินบนมัจจุราชผู้มีกองทัพใหญ่นั้นได้
- เพราะพวกเราไม่อาจรวมกองพลเอาชนะมัจจุราชผู้มีกองทัพใหญ่นั้นได้]

คำว่า อตนฺทิตํ (ผู้เพียร) คือ ผู้ไม่เกียจคร้าน กล่าวคือ ผู้ขวนขวาย

บุคคลนั้นชื่อว่า ภัทเทกรัตตะ (ผู้อยู่ราตรีเดียวอย่างมีประโยชน์) เพราะมีราตรีเดียวที่มีประโยชน์ เนื่องจากเป็นผู้ปฏิบัติอย่างนั้น

คำว่า อิติ [ในคำว่า ภทฺเทกรตฺโตติ = ภทฺเทกรตฺโต + อิติ] หมายความว่า พระมุนีคือพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นผู้สงบเพราะระงับราคะเป็นต้นได้ย่อมเรียกบุคคลผู้ปฏิบัติอย่างนั้นว่า บุคคลนี้เป็นผู้อยู่ราตรีเดียวอย่างมีประโยชน์

คำว่า จกฺขุนา ปญฺญาย จ แปลว่า ด้วยจักษุและปัญญา หรือแปลว่า ด้วยปัญญาอันเปรียบดั่งจักษุ

คำว่า สติยา ปญฺญาย จ แปลว่า ด้วยสติและปัญญา หรือแปลว่า ด้วยปัญญาที่พิเศษด้วยสติ

คำว่า กาเยน (กอง) คือ นามกาย (กองนามธรรม)

คำว่า ทิพฺพจกฺขุ สุวิสุทฺธํ แปลว่า ทิพยจักษุอันหมดจดดีแล้ว ความหมายก็คือ ย่อมกระทำให้แจ้งรูปายตนะ

[ประโยคว่า ทิพฺพจกฺขุ สุวิสุทฺธํ อติกฺกนฺตมานุสกํ จกฺขุนา ปญฺญาย จ สจฺฉิกาตพฺพํ (ทิพยจักษุอันหมดจดดีแล้ว อันล่วงพ้นจักษุอันเป็นของมนุษย์นี้ บุคคลพึงกระทำให้แจ้งด้วยจักษุและปัญญา) เป็นคำกล่าวโดยอ้อม เพราะทิพยจักษุไม่ใช่สิ่งที่พึงกระทำให้แจ้ง หากแต่เป็นรูปายตนะ คัมภีร์อรรถกถาจึงอธิบายโดยเพิ่มคำว่า ยํ สจฺฉิกโรติ (ย่อมกระทำให้แจ้งรูปายตนะ) เข้ามาแปลในประโยคนี้ คำที่เพิ่มเข้ามาแปลนี้เรียกว่า ปาฐเสสะ คือ คำที่เหลือจากคำที่กล่าวไว้โดยตรง]

คำว่า ปุพฺเพนิวาสา (การระลึกชาติก่อน) คือ ขันธ์ที่เคยอยู่มาแล้วในชาติก่อน

คำว่า อิทฺธิวิธา (อิทธิฤทธิ์) คือ เป็นส่วนหนึ่งแห่งฤทธิ์

คำว่า นิโรโธ แปลว่า พระนิพพาน

คำที่เหลือรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

[๑๐๔] บาทคาถาว่า ยสฺส เสลูปมํ จิตฺตํ (จิตของบุคคลใด เปรียบด้วยเสาหิน) หมายความว่า จิตของบุคคลใดเหมือนเสาหิน เพราะไม่หวั่นไหวด้วยแรงลมคือโลกธรรม เหมือนภูเขาหินแท่งทึบไม่หวั่นไหวด้วยแรงลมปกติ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ฐิตํ นานุปกมฺปติ (ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว)

คำว่า รชนีเยสุ (อารมณ์อันน่าชอบใจ) คือ การได้ลาภ เป็นต้น

คำว่า โกปเนยฺเย (อารมณ์อันน่าขัดเคือง) คือ การเสื่อมลาภ เป็นต้น

บาทคาถาว่า กุโต นํ ทุกฺขเมสฺสติ (ทุกข์จักย่ำยีผู้นั้นอย่างไร) หมายความว่า ทุกข์ที่มีโลกธรรมเป็นเหตุจักไม่ติดตามบุรุษผู้ประเสริฐนั้นที่อบรมจิตล่วงพ้นโลกธรรมแล้วอย่างนี้

คำว่า โย พฺราหฺมโณ (พราหมณ์ใด) หมายความว่า บุคคลนั้นชื่อว่า พราหมณ์ (ผู้ลอยบาป) เพราะเป็นผู้ลอยบาปธรรมได้ ไม่ใช่ผู้ที่ประกอบด้วยบาปธรรมมีการตวาดผู้อื่นว่า หึ หึ และกิเลสเหมือนน้ำฝาด เป็นต้น แล้วปฏิญาณตนว่าเป็นพราหมณ์โดยชาติตระกูลเท่านั้น โดยเป็นผู้สำคัญว่าการเห็น[คนตระกูลสูง]เป็นมงคล

พราหมณ์ผู้ลอยบาปนั้นไม่ตวาดผู้อื่นว่า หึ หึ เพราะละการตวาดผู้อื่นว่า หึ หึ เนื่องจากลอยบาปธรรมได้แล้ว

ท่านไม่มีกิเลสดุจน้ำฝาด เพราะปราศจากกิเลสดุจน้ำฝาดมีราคะเป็นต้น

ท่านเป็นผู้มีตนอันสำรวมแล้ว เพราะเป็นผู้สำรวมจิตด้วยศีลสังวร

ท่านบรรลุพระนิพพานด้วยปัญญาเพราะเป็นผู้ถึงพระนิพพานด้วยปัญญาที่ชื่อว่า มรรคญาณ ๔ หรือเพราะถึงที่สุดแห่งปัญญา[คือมรรคญาณ ๔]

[คำว่า เวทนฺตคู มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้บรรลุพระนิพพานด้วยปัญญา = อนฺตํ คโต อนฺตคู, เวเทหิ อนฺตคู เวทนฺตคู (ตติยาตัปปุริสสมาส อนฺต ศัพท์มีความหมายว่า พระนิพพาน)

- ผู้ถึงที่สุดแห่งปัญญา = อนฺตํ คโต อนฺตคู, เวทานํ อนฺตคู เวทนฺตคู (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส อนฺต ศัพท์มีความหมายว่า ที่สุด)]

ท่านอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว เพราะอยู่จบพรหมจรรย์คือมรรคแล้ว

บาทคาถาว่า ธมฺเมน โส พฺรหฺมวาทํ วเทยฺย (พราหมณ์นั้นพึงกล่าวว่า เป็นพราหมณ์โดยธรรม) หมายความว่า ท่านพึงกล่าวคำนี้ว่า เราเป็นพราหมณ์

พึงทราบข้อความว่า ท่านไม่มีกิเลสฟูขึ้นเหล่านี้ คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ และทิฏฐิ ในอารมณ์ไหนๆ แม้อย่างหนึ่งในโลกสันนิวาสทั้งหมด

[กิเลสฟูขึ้นชื่อว่า อุสสทะ คือ ยังกรรมวัฏ วิปากวัฏ และกิเลสวัฏให้เพิ่มพูนมากขึ้น]

คำว่า น คาธติ แปลว่า ไม่หยั่งลง

คำว่า สุกฺกา คือ ดาวเคราะห์ที่ชื่อว่า สุกกะ (ดาวประกายพฤกษ์)

ท่านกล่าวว่า ตโม ตตฺถ น วิชฺชติ (ความมืดย่อมไม่มี) โดยระบุถึงบุคคลผู้สงสัยว่า ถ้าแสงจันทร์และแสงอาทิตย์ไม่มีในที่นั้น ก็ควรมีความมืดอย่างเดียว

บาทคาถาว่า ยทา จ อตฺตนาเวทิ (เมื่อใดพราหมณ์ชื่อว่า มุนี เพราะรู้[สัจจะ ๔] ได้หยั่งรู้แล้วด้วยตน) เป็นต้น หมายความว่า เมื่อใด พราหมณ์ชื่อว่า มุนี ได้หยั่งรู้พระนิพพานที่มีลักษณะอย่างนั้นด้วยปัญญาที่ประจักษ์แก่ตน เมื่อนั้น เขาย่อมหลุดพ้นจากรูปธรรม นามธรรม สุข และทุกข์

คำว่า สเกสุ ธมฺเมสุ (ในธรรมของตน) คือ ในอุปาทานขันธ์ที่เรียกว่าอัตภาพของตน โดยแท้จริงแล้ว การเจริญวิปัสสนาย่อมมีภายในตนโดยมาก

คำว่า เอตํ ปิสาจํ (ปีศาจนั้น) หมายความว่า ดูกรยักษ์อชกลาปกะ เขาย่อมไม่กลัวปีศาจคือกิเลสที่เธอกล่าวไว้

คำว่า ปกฺกุลํ (เสียงรบกวน) คือ เสียงรบกวนที่เธอกระทำไว้ว่า ฮือ ๆ (อกฺกุล ปกฺกุล)

[การแสดงเสียงสัตว์หรือสิ่งของที่ไม่มีชีวิตมีความต่างกันในแต่ละภาษา ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสระในภาษานั้น ๆ เช่น เสียงหมาเห่าในภาษาไทยว่า โฮ้ง ๆ พม่าออกเสียงว่า วุก ๆ ตุ๊กแกเปล่งเสียงร้องตามภาษาไทยว่า ตุ๊กแก พม่าออกเสียงว่า ต๊อกแต้ เป็นต้น]

คำว่า อติวตฺตติ แปลว่า ย่อมล่วงพ้น

บาทคาถาว่า นาภินนฺทติ อายนฺตึ (ไม่ยินดีภริยาเก่าผู้มาอยู่) หมายความว่า ไม่ยินดีภริยาเก่าหรือหญิงอื่นผู้มาอยู่ คือ ไม่ยอมรับด้วยใจ

เขาไม่เศร้าโศกถึงภริยาเก่าผู้หลีกไปอยู่นั้น

บาทคาถาว่า สงฺคา สงฺคามชึ มุตฺตํ (ผู้ชนะสงคราม พ้นแล้วจากเครื่องผูกพัน) คือ ภิกษุผู้ชนะสงคราม พ้นแล้วจากเครื่องผูกพันทั้ง ๕ ประเภท [กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส]

คำว่า พหฺเวตฺถ แปลว่า ชนจำนวนมากอาบอยู่ในน้ำนี้ ความหมายก็คือ เขาไม่ชื่อว่าเป็นคนสะอาดด้วยการอาบน้ำนั้น

คำว่า ชาติพลํ นิเสธํ (ผู้ปราศจากความถือตัวด้วยชาติ) หมายความว่า ผู้ปฏิเสธความถือตัวด้วยชาติ

คำว่า สหายา วต (เป็นสหายกัน) หมายความว่า ภิกษุเหล่านี้เป็นสหายกัน เพราะอยู่ร่วมกันด้วยการเจริญสมถะและวิปัสสนา

คำว่า จิรรัตตสเมติกะ คือ ผู้มีการคบหากันตลอดกาลนานด้วยการฟังธรรมที่เหมาะสมในกาลอันควร

คำว่า สิถิลมารพฺภ (ปรารภความเพียรที่ย่อหย่อน) หมายความว่า กระทำความเพียรให้ย่อหย่อน

[๑๐๕] คำว่า ตตฺร โข ภิกฺขเว โก วิเสโส (ในปฏิปทาเบื้องต้นและความหลุดพ้นโดยไม่ยึดมั่นนั้น จะมีอะไรเป็นข้อต่างกัน) แสดงความไม่ต่างกันของพระศาสดาและพระสาวกในปฏิปทาเบื้องแรกก่อนคือนิพพิทาญาณเป็นต้นในอุปาทานขันธ์ ๕ และความหลุดพ้นโดยไม่ยึดมั่นต่อมา สมจริงดังข้อความว่า

นตฺถิ วิมุตฺติยา นานตฺตํ.[๒๕๑]

“ความต่างกันแห่งความหลุดพ้นย่อมไม่มี”

[ข้อความเต็มในอังคุตตรนิกายและกถาวัตถุแตกต่างจากข้อความข้างต้นเล็กน้อยว่า

เอตฺถ โข ปเนสาหํ สุมเน น กิญฺจิ นานากรณํ วทามิ, ยทิทํ วิมุตฺติยา วิมุตฺตึ.[๒๕๒]

“ดูกรสุมนา เราไม่กล่าวว่ามีเหตุแตกต่างกันใดๆ ในวิมุตติกับวิมุตติข้อนี้”

นตฺถิ หญฺจิ นตฺถิ กิญฺจิ นานากรณํ ตถาคตสฺส วา สาวกสฺส วา อาสวกฺขเยน วา อาสวกฺขยํ วิมุตฺติยา วา วิมุตฺตึ.[๒๕๓]

“เหตุแตกต่างกันใดๆ ในการสิ้นอาสวะของพระตถาคตกับการสิ้นอาสวะของสาวก วิมุตติของพระตถาคตกับวิมุตติของสาวก หามีไม่”]

พระพุทธองค์ทรงระบุถึงความไม่ต่างกันในเรื่องนั้นด้วยพระดำรัสว่า ตตฺร โก วิเสโส (ในปฏิปทาเบื้องต้นและความหลุดพ้นโดยไม่ยึดมั่นนั้น จะมีอะไรเป็นข้อต่างกัน)

คำว่า อธิปฺปยาโส แปลว่า ความเพียรที่ยิ่งกว่ากัน

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสถึงความต่างกันนั่นแหละด้วยคำว่า นานากรณํ (เหตุทำให้ต่างกัน)

พระดำรัสว่า อยํ โข ภิกฺขเว วิเสโส (ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้แหละเป็นข้อต่างกัน) หมายความว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้ความต่างกันในความหลุดพ้นของพระศาสดาและพระสาวกจะไม่มี แต่พระศาสดาทรงเพียบพร้อมด้วยคุณของพระสัพพัญญูทั้งหมดมีการยัง

กิเลสทั้งปวงพร้อมทั้งความเคยชินให้หมดสิ้นไปแล้วบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ แล้วจึงทำอริยมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดในกระแสจิตของบุคคลอื่นด้วยสยัมภูญาณ ข้อนี้เป็นความต่างกันของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยปัญญาวิมุตติ

[พระสาวกสามารถละกิเลสโดยสิ้นเชิงด้วยอรหัตตมรรค แต่ไม่อาจละความเคยชินที่ไม่สุภาพทางกายและวาจาซึ่งเรียกว่า วาสนา เหมือนพระปิลินทวัจฉะมักเรียกผู้อื่นว่า คนถ่อย (วสล) เพราะท่านติดปากคำนี้ตั้งแต่สมัยเกิดเป็นเศรษฐี ๕๐๐ ชาติ แต่พระพุทธเจ้าสามารถละความเคยชินนี้ได้ด้วยอรหัตตมรรค]

ในเรื่องนั้น คำว่า อนุปฺปนฺนสฺส (ยังไม่เกิด) คือ ยังไม่ปรากฏ ความจริงพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้ายังอริยมรรคให้เกิดแล้ว แต่ในระหว่าง[ถัดจากนั้น]ไม่มีพระศาสดาผู้ยังอริยมรรคให้เกิด ดังนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้จึงชื่อว่าทรงยังทางที่ยังไม่เกิดให้เกิด

คำว่า อสญฺชาตสฺส เป็นคำไวพจน์ของคำว่า อนุปฺปนฺนสฺส นั้น

คำว่า อนกฺขาตสฺส แปลว่า ทางที่ยังไม่มีใครบอก

มัคคัญญู คือ ผู้รู้จักมรรค

มัคควิทู คือ ผู้ประกาศทางให้ปรากฏ

มัคคโกวิทะ คือ ผู้ฉลาดในหนทางและทางผิด

[คำว่า มัคคโกวิทะ มีความหมายตามศัพท์ว่า ผู้ฉลาดในหนทาง คือ ผู้รู้ทางถูก และผู้รู้ทางถูกก็ย่อมรู้ทางผิดอีกด้วย ดังคัมภีร์เนตติฎีกาอธิบายว่า

กุมฺมคฺคปริหรณวเสน มคฺคสมฺปฏิปตฺตีติ มคฺเค กุสโล อมคฺเคปิ กุสโล เอว โหติ. ภควา ปน สพฺพญฺญุตาย สพฺพตฺเถว กุสโลติ อาห “มคฺเค จ อมคฺเค จ โกวิโท”ติ.[๒๕๔]

“การดำเนินไปสู่หนทางย่อมมีได้ด้วยการหลีกเลี่ยงทางผิด ดังนั้น ผู้ฉลาดในหนทางจึงเป็นผู้ฉลาดในทางผิดเช่นกัน พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้ฉลาดในทางทั้งหมด เพราะเป็นผู้รู้ธรรมทั้งปวง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มคฺเค จ อมคฺเค จ โกวิโท (ผู้ฉลาดในหนทางและทางผิด)”]

คำว่า มคฺคานุคา แปลว่า ผู้ที่ดำเนินไปตามทาง

คำว่า ปจฺฉาสมนฺนาคตา (ผู้ตามมาในภายหลัง) หมายความว่า ตถาคตเป็นผู้มาก่อน พระสาวกเป็นผู้ตามมาในภายหลัง

[๑๐๖] ผู้ประกอบด้วยความมืดชื่อว่า ตมะ สมจริงดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

อิธ ภิกฺขเว เอกจฺโจ ปุคฺคโล นีเจ กุเล ปจฺจาชาโต โหติ.[๒๕๕]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้เกิดแล้วในสกุลต่ำ”

เขาชื่อว่า ผู้มืดไป เพราะเข้าถึงความมืดคือนรกอีกด้วยกายทุจริตเป็นต้น

พระพุทธองค์ตรัสความมืดคือขันธ์ด้วยพระดำรัสทั้งสองอย่างนี้

ผู้ประกอบด้วยความสว่างชื่อว่า โชติ ความหมายก็คือ ผู้รุ่งโรจน์ สมจริงดังพระพุทธ-ดำรัสเป็นต้นว่า

อิธ ภิกฺขเว เอกจฺโจ ปุคฺคโล อฑฺเฒ กุเล ปจฺจาชาโต โหติ.[๒๕๖]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้เกิดแล้วในในสกุลมั่งคั่ง”

เขาชื่อว่า ผู้สว่างไป เพราะเข้าถึงความสว่างคือสวรรค์อีกด้วยกายสุจริตเป็นต้น

พึงทราบบุคคลสองจำพวกอื่นตามนัยนี้

ในบาทคาถาเป็นต้นว่า น ตํ ทฬฺหํ พนฺธนมาหุ ธีรา (เครื่องจองจำที่ทำด้วยเหล็ก ไม้ และปอป่าน ท่านผู้รู้กล่าวว่า ยังไม่ใช่เครื่องจองจำที่มั่นคง) นี้ คำว่า ธีรา (ท่านผู้รู้) คือ บุรุษผู้ทรงปัญญามีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

เครื่องจองจำที่ทำด้วยเหล็กซึ่งได้ชื่อว่า โซ่ตรวน ที่ทำด้วยไม้ซึ่งเรียกว่า ขื่อ และที่ใช้เชือกทำขึ้นด้วยปอป่าน ท่านผู้รู้ไม่กล่าวว่าเป็นเครื่องจองจำที่มั่นคง เพราะถูกตัดขาดได้ด้วยดาบเป็นต้น

คำว่า สารตฺตรตฺตา แปลว่า กำหนัดยิ่ง หมายความว่า กำหนัดด้วยราคะที่มีกำลัง

คำว่า มณิกุณฺฑเลสุ แปลว่า ในแก้วมณีและต่างหู หรือในต่างหูที่วิจิตรด้วยแก้วมณี

คำว่า เอตํ ทฬฺหํ เป็นต้นหมายความว่า ความกำหนัดยินดีของผู้ที่พอใจยิ่งในแก้วมณีและต่างหู ความเยื่อใยผูกพันในบุตรและภริยา บุรุษผู้มีปัญญากล่าวเครื่องจองจำคือกิเลสนั้นว่าเป็นเครื่องจองจำที่มั่นคง

คำว่า โอหารินํ (มักฉุดลากลงที่ต่ำ) หมายความว่า เครื่องจองจำชนิดนี้ย่อมฉุดลากลงที่ต่ำ เพราะทำให้ตกไปในอบาย ดังนั้นจึงมักฉุดลากลงที่ต่ำ

คำว่า สิถิลํ (คล้ายผูกไว้หลวม ๆ) หมายความว่า เครื่องจองจำชนิดนี้ไม่ทำลายผิวเป็นต้นในที่จองจำ และไม่ให้รู้ว่าเป็นเครื่องจองจำ ย่อมให้โอกาสทำงานในทางน้ำและทางบกเป็นต้น ดังนั้นจึงคล้ายผูกไว้หลวม ๆ

คำว่า ทุปฺปมุญฺจํ (แก้ยากนัก) หมายความว่า เครื่องจองจำคือกิเลสที่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยความโลภเพียงครั้งเดียว ก็แก้ยากนัก เหมือนเต่ากัดไว้ไม่ยอมปล่อย ดังนั้นจึงแก้ยากนัก

คำเป็นต้นว่า เอตมฺปิ เฉตฺวาน (ผู้รู้ทั้งหลายจึงทำลายเครื่องจองจำนี้เสีย ละกามสุขไปออกบวชโดยไม่ไยดี) หมายความว่า ผู้รู้ทั้งหลายจึงทำลายเครื่องจองจำคือกิเลสอันมั่นคงนี้ด้วยดาบแห่งปัญญา เป็นผู้ไม่ไยดีละกามสุขหลีกไปออกบวช

[๑๐๗] คำว่า เจเตติ (ย่อมจงใจ) หมายความว่า จงใจด้วยอกุศลเจตนา

คำว่า ปกปฺเปติ (ย่อมดำริ) หมายความว่า ดำริอกุศลเจตนานั้นนั่นแหละโดยให้ถึงความเป็นกายกรรมและวจีกรรม

คำว่า อนุเสติ (ย่อมนอนเนื่อง) หมายความว่า ราคานุสัยเป็นต้นย่อมนอนเนื่องในกระแสจิตโดยความเป็นกิเลสที่ยังละไม่ได้

คำว่า อารมฺมณเมตํ โหติ วิญฺญาณสฺส ฐิติยา แปลว่า ความจงใจ ความดำริ และการนอนเนื่องนี้เป็นปัจจัยเพื่อความตั้งอยู่คือดำเนินไปแห่งวิญญาณที่ปรุงแต่ง

คำว่า อารมฺมเณ สติ ปติฏฺฐา วิญฺญาณสฺส โหติ (เมื่อมีปัจจัยนั้น ความตั้งมั่นแห่งวิญญาณจึงมี) หมายความว่า เมื่อมีปัจจัยตามที่กล่าวไว้แล้ว ความตั้งมั่นแห่งวิญญาณที่ปรุงแต่งจึงมีได้ เพราะทำกรรมให้แล่นไปแล้วยังความสามารถในการชักปฏิสนธิให้สำเร็จ

คำว่า อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ โหติ (ความบังเกิดคือภพใหม่ต่อไปจึงมี) หมายความว่า ความบังเกิดแห่งวิญญาณเป็นต้นคือภพใหม่ต่อไปจึงมี

พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธอกุศลกรรมด้วยพระดำรัสว่า โน เจ ภิกฺขเว เจเตติ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมไม่จงใจ) เป็นต้น

ข้อความโดยย่อในเรื่องนี้ มีดังนี้ คือ ถ้าอกุศลเจตนาไม่เกิดขึ้นด้วยโยนิโสมนสิการในบางคราว แต่อนุสัยยังไม่ถูกละ อนุสัยเหล่านั้นเป็นที่ตั้งของวิญญาณที่ปรุงแต่งอันเป็นกุศลโดยแท้ อนึ่ง เมื่อมีวิญญาณที่ปรุงแต่งก็ควรกล่าวว่า ความบังเกิดคือภพใหม่ต่อไปจึงมี

วาระที่ ๓ พึงทราบตามนัยที่ตรงกันข้ามจากนัยที่กล่าวไว้แล้ว

[๑๐๘] คำว่า เนโส ภิกฺขเว อริยสฺส วินเย สมุทฺโท (สมุทรนั้นไม่ชื่อว่าเป็นสมุทรในวินัยของพระอริยเจ้า) เป็นต้น ตรัสไว้เพื่อแสดงว่า ถ้าสาครพึงเรียกว่า สมุทร เพราะเป็นสิ่งที่เต็มได้ยาก ทำให้จมลง และข้ามได้ยาก นัยนี้ก็ปรากฏในจักษุเป็นต้นโดยร้อยเท่าพันเท่ายิ่งกว่าสาคร ฉะนั้น จึงตรัสว่า จกฺขุ ภิกฺขเว ปุริสสฺส สมุทฺโท, ตสฺส รูปมโย เวโค (จักษุเป็นสมุทรของบุรุษ กำลังของจักษุนั้นเกิดจากรูป)

รูปายตนะนั่นแหละเป็นกำลัง หมายความว่า เป็นกำลังของจักษุ เพราะฉุดรั้งเหล่าสัตว์ไว้ในรูป

คำว่า โย ตํ รูปมยํ เวคํ สหติ (บุคคลใดย่อมอดกลั้นกำลังอันเกิดจากรูปนั้นได้) หมายความว่า ภิกษุใดหยั่งเห็นจักษุพร้อมด้วยอารมณ์ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน และเบื่อหน่ายคลายกำหนัดอยู่ในจักษุนั้น เป็นผู้หลุดพ้นจากข่ายกิเลสที่เนื่องด้วยจักษุนั้น ย่อมอดกลั้นได้

คำว่า อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อตริ จกฺขุสมุทฺทํ (เราเรียกบุคคลนี้ว่าเป็นพราหมณ์ ข้ามสมุทรคือจักษุ) หมายความว่า ภิกษุนี้ย่อมเรียกว่าเป็นผู้ข้ามสมุทรคือจักษุ

อีกนัยหนึ่ง ข้อความว่า จักษุเป็นสมุทรในคำสอนของพระอริยะ หมายความว่า แม้สาครชื่อว่าเป็นสมุทรเพราะเป็นสิ่งที่เต็มได้ยาก หรือเพราะเป็นสิ่งที่เปียกชุ่ม จักษุเท่านั้น

ชื่อว่าเป็นสมุทร เพราะอารมณ์มีสีเขียวเป็นต้นตั้งแต่ปฐพีจนถึงอกนิฏฐพรหมโลกประชุมกันอยู่ ย่อมไม่อาจทำให้จักษุนั้นเต็มได้ จักษุชื่อว่าเป็นสมุทร เพราะเป็นสิ่งที่เต็มได้ยากอย่างนี้

อนึ่ง จักษุย่อมเปียกชุ่มในอารมณ์มีสีเขียวเป็นต้นนั้นๆ คือ เมื่อเป็นสิ่งที่บุคคลไม่สำรวมหยั่งลงอยู่[สู่อารมณ์] ย่อมดำเนินไปโดยความมีโทษเป็นเหตุให้เกิดกิเลส ดังนั้นจึงชื่อว่าเป็นสมุทร เพราะเป็นสิ่งที่เปียกชุ่ม

นอกจากนั้น จักษุชื่อว่าเป็นสมุทร เพราะเป็นสิ่งที่เปียกชุ่มกระแสจิตด้วยกระแสตัณหาเป็นต้นนั้น เพราะเป็นเหตุเกิดของกระแสตัณหาเป็นต้น

คำว่า ตสฺส รูปมโย เวโค (กำลังของจักษุนั้นเกิดจากรูป) หมายความว่ากำลังแรงของสมุทรคือจักษุนั้นเกิดจากรูปที่นับไม่ถ้วนโดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่จำแนกเป็นสีเขียวเป็นต้นที่ประชุมกันอยู่ เหมือนกำลังแรงที่เกิดจากคลื่นอันหาประมาณมิได้

คำว่า โย ตํ รูปมยํ เวคํ สหติ (บุคคลใดย่อมอดกลั้นกำลังอันเกิดจากรูปนั้นได้) หมายความว่า บุคคลใดไม่ก่อให้เกิดกำลังอันเกิดจากรูปที่ประชุมอยู่ในสมุทรคือจักษุ กล่าวคือ ไม่ก่อให้เกิดกิเลสมีราคะเป็นต้นอย่างนี้ว่า ราคะในรูปที่น่าชอบใจ โทสะในรูปที่ไม่น่าชอบใจ และโมหะในการไม่กำหนดรู้ด้วยดี ย่อมอดกลั้นโดยความวางเฉย

คำว่า สอูมึ (มีทั้งคลื่น) เป็นต้น หมายความว่า สมุทรคือจักษุมีทั้งคลื่นด้วยคลื่นคือกิเลส มีทั้งน้ำวนด้วยน้ำวนคือกิเลส มีทั้งสัตว์ร้ายด้วยสัตว์ร้ายคือกิเลส มีทั้งผีเสื้อน้ำด้วยผีเสื้อน้ำคือกิเลส

อีกนัยหนึ่ง สมุทรคือจักษุมีทั้งคลื่นโดยเป็นความโกรธและความผูกโกรธ มีทั้งน้ำวนด้วยกามคุณ มีทั้งสัตว์ร้ายและผีเสื้อน้ำด้วยมาตุคาม สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อูมิภยนฺติ โข ภิกฺขเว โกธุปายาสสฺเสตํ อธิวจนํ.[๒๕๗]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่าภัยจากคลื่นนี้เป็นชื่อของความโกรธและความผูกโกรธ”

อาวฏฺฏนฺติ โข ภิกฺขเว ปญฺจนฺเนตํ กามคุณานํ อธิวจนํ.[๒๕๘]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่าน้ำวนนี้เป็นชื่อของเบญจกามคุณ”

คหรกฺขโสติ โข ภิกฺขเว มาตุคามสฺเสตํ อธิวจนํ.[๒๕๙]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่าสัตว์ร้ายและผีเสื้อน้ำนี้เป็นชื่อของมาตุคาม”

พึงทราบนัยนี้แม้ในทวารที่เหลือ

บาทคาถาว่า สอูมิภยํ ทุตฺตรํ อจฺจตริ (ข้ามสมุทรซึ่งมีภัยคลื่นข้ามได้แสนยาก) หมายความว่า ข้ามสมุทรอันน่ากลัวด้วยภัยคลื่นคือความไม่เที่ยงเป็นต้น ซึ่งข้ามได้แสนยาก

[ต้นฉบับเนตติปกรณ์มีข้อความว่า สอูมึ สาวฏฺฏํ สภยํ ทุตฺตรํ อจฺจตริ ตามสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค แต่อรรถกถาของเนตติปกรณ์มีข้อความว่า สอูมิภยํ ทุตฺตรํ อจฺจตริ ในที่นี้แปลตามต้นฉบับอรรถกถาของเนตติปกรณ์]

คำว่า โลกนฺตคู (ถึงที่สุดแห่งโลก) คือ ถึงที่สุดแห่งโลกกล่าวคือสังสารวัฏ

บาทคาถาว่า ปารคโตติ วุจฺจติ (เราเรียกว่าข้ามถึงฝั่งแล้ว) หมายความว่า เราเรียกว่าถึงพระนิพพานแล้ว

คำว่า พฬิสา (เบ็ด) หมายความว่า อิฏฐารมณ์เป็นเหมือนเบ็ด เพราะเป็นเหตุแห่งความพินาศของเหล่าสัตว์ จึงได้ชื่อว่า พฬิสา (เบ็ด)

คำว่า อนยาย แปลว่า ความพินาศ

คำว่า พฺยาพาธาย แปลว่า ทุกข์

คำว่า อิฏฺฐา (อันน่าปรารถนา) หมายความว่า อันน่าปรารถนา เพราะเป็นเหตุแห่งความสุข ซึ่งเป็นอารมณ์ที่แสวงหาก็ตาม ไม่แสวงหาก็ตาม

อิฏฐารมณ์ชื่อว่า กันตะ (น่าใคร่) เพราะเป็นสิ่งที่น่ารักใคร่

ชื่อว่า มนาปะ (น่าพอใจ) เพราะเป็นสิ่งที่เจริญใจ

ชื่อว่า ปิยรูป (น่ารัก) เพราะเป็นสิ่งที่น่ารัก

ชื่อว่า กามูปสังหิตะ (ชักให้ใคร่) เพราะประกอบด้วยกิเลสกาม

ชื่อว่า รชนียะ (ชวนให้กำหนัด) เพราะย้อมจิตให้กำหนัด เนื่องจากยังราคะให้เกิดขึ้น

คำว่า ตญฺเจ คือ รูปารมณ์นั้น โดยแท้จริงแล้ว รูปายตนะแม้ต่างกันโดยประเภทเป็นอันมาก ก็ไม่ล่วงพ้นความมีประเภทเดียวโดยความเป็นรูปารมณ์และความเป็นสิ่งที่บุคคลรู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ตญฺเจ เป็นต้น โดยระบุถึงความเสมอกันโดยสภาพของรูปายตนะนั้น

คำว่า อภินนฺทติ (เพลิดเพลิน) หมายความว่า มุ่งหน้าเพลิดเพลินด้วยตัณหาที่มีความยินดีอันเป็นความเพลิดเพลิน

คำว่า อภิวทติ (ชมเชย) หมายความว่า ชมเชยด้วยอำนาจตัณหาที่ให้พูดว่า สุขหนอ ๆ

คำว่า อชฺโฌสาย ติฏฺฐติ (หมกมุ่นอยู่) หมายความว่า กลืนกินให้เสร็จสิ้นอยู่

คำว่า อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ คิลิตพฬิโส มารสฺส (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้กลืนกินเบ็ดของมาร) หมายความว่า เราเรียกภิกษุนี้ว่า ผู้กลืนกินรูปตัณหาที่เหมือนเบ็ดของกิเลสมาร

พึงทราบข้อความแม้ในวาระอื่นตามนัยนี้

คำว่า อเภทิ แปลว่า ได้ทำลาย

คำว่า ปริเภทิ (ย่ำยี) หมายความว่า ย่ำยีโดยส่วนทั้งหมด

คำที่เหลือปรากฏชัดแล้วนั่นแหละ

[๑๐๙] คำว่า อยํ โลโก สนฺตาปชาโต (ชาวโลกนี้เกิดความเร่าร้อน) หมายความว่า ชาวโลกนี้เกิดความเร่าร้อน กล่าวคือ เป็นผู้เกิดความเร่าร้อนคือความโศกโดยเนื่องด้วยความพินาศแห่งญาติเป็นต้น และเป็นผู้เกิดความเร่าร้อนคือความกระวนกระวายโดยเนื่องด้วยราคะเป็นต้น

คำว่า ผสฺสปเรโต (ถูกสัมผัสครอบงำแล้ว) หมายความว่า ถูกสัมผัสอันเป็นทุกข์มากมายครอบงำแล้ว

คำว่า โรทํ วทติ อตฺตโต (ย่อมบ่นเพ้อโดยความเป็นตัวตน) หมายความว่า เขาไม่อาจอดกลั้นทุกข์ที่ตนสัมผัสนั้นๆ ได้ จึงบ่นเพ้อว่า ทุกข์หนอ ทุกข์เช่นนี้อย่าได้มีแม้แก่ศัตรูของเราเลย

ถามว่า : เพราะเหตุอะไร

ตอบว่า : เพราะเขาอยากจะขจัดทุกข์โดยประการใด ทุกข์นั้นควรขจัดโดยประการอื่นจากนั้น ชาวโลกนี้ย่อมสำคัญต้องการจะขจัดทุกข์ของตนโดยประการใดๆ ทุกข์นั้นเป็นสิ่งที่ควรขจัดโดยประการอื่นจากนั้น หรือเขาต้องการความเจริญแก่ตนโดยประการใด ก็มีแต่ความเสื่อมโดยประการอื่นจากนั้น เขาถึงความไม่สมปรารถนาที่ดำเนินไปโดยประการอื่นอย่างนี้

ชาวโลกนี้ผู้ข้องแล้วในภพ คือข้องแล้วในกามภูมิเป็นต้น แต่ยังยินดีภพนั่นแหละไม่เบื่อหน่ายในภพ

คำว่า ยทภินนฺทติ ตํ ภยํ (ชาวโลกยินดีสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นภัย) หมายความว่า ชาวโลกยินดีกามภูมิเป็นต้นใด กามภูมิเป็นต้นนั้นเป็นภัย เพราะเป็นสภาพน่ากลัวยิ่งนัก เนื่องจากคล้อยตามความพินาศมากมายมีชราและมรณะเป็นต้น

คำว่า ยสฺส ภายติ (ชาวโลกกลัวสิ่งใด) หมายความว่า ชาวโลกกลัวชราและมรณะเป็นต้นใด ชราและมรณะเป็นต้นนั้นเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งของทุกข์ และเป็นทุกขทุกข์ (ทุกข์แท้)

คำว่า ภววิปฺปหานาย แปลว่า เพื่อการสละภพ

คำว่า โข เป็นบทนิบาตในอรรถอวธารณะ (ตัดสิน) ความหมายก็คือ เราประพฤติพรหมจรรย์คือมรรคนี้เพื่อสละกามภูมิเป็นต้นด้วยการละสมุทัยโดยแท้

พระพุทธองค์ทรงแสดงว่าอริยมรรคเป็นธรรมนำออกจากภพโดยแน่แท้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงปฏิเสธว่าทางอื่นไม่ใช่ธรรมนำออกจากภพ จึงตรัสว่า เย หิ เกจิ (สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า ภเวน (ภพ) คือ รูปภพ หรืออรูปภพ

คำว่า ภวสฺส (ภพ) คือ สังสารวัฏ

คำว่า วิปฺปโมกฺขํ (การหลุดพ้น) หมายความว่า การหลุดพ้นจากภพ คือ ความหมดจดแห่งสังสารวัฏ

สมณะและพราหมณ์เหล่านั้นสำคัญรูปภพและอรูปภพนั้นว่าเป็นพระนิพพานก็จริง แต่ผู้กล่าวความหมดจดแห่งภพด้วยรูปฌานและอรูปฌานที่เป็นกรรมให้เข้าถึงภพและด้วยอุปปัตติภพ [คือ รูปภพและอรูปภพ] ที่เกิดจากรูปฌานและอรูปฌานนั้น ชื่อว่าย่อมกล่าวการหลุดพ้นจากภพด้วยสัสสตทิฏฐิ ฉะนั้นจึงตรัสว่า สพฺเพ เต อวิปฺปมุตฺตา ภวสฺมาติ วทามิ (เรากล่าวสมณะพราหมณ์ทั้งหมดนั้นว่า เป็นผู้ไม่หลุดพ้นจากภพ)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ภเวน แปลว่า สัสสตทิฏฐิ เพราะสัสสตทิฏฐิได้ชื่อว่า ภวทิฏฐิ เนื่องจากดำเนินไปว่าโลกย่อมมีคือตั้งอยู่เที่ยง

ภวทิฏฐินั่นแหละได้ชื่อว่า ภวะ ด้วยการลบบทหลัง [คือ ทิฏฺฐิ] ดังคำว่า ภวตณฺหา เป็นต้น

[คำว่า ภวตณฺหา มาจาก ภวทิฏฺฐิสหคตตณฺหา (ตัณหาที่เกิดร่วมกับความเห็นผิดในภพ) ลบศัพท์หลังคือ ทิฏฺฐิสหคต จึงเหลือเพียงคำว่า ภวตณฺหา ฉันใด คำว่า ภวทิฏฺฐิ ก็ลบศัพท์หลังคือ ทิฏฺฐิ เหลือเพียงคำว่า ภว ฉันนั้น]

โดยแท้จริงแล้ว บางคนในโลกนี้ย่อมสำคัญภพที่ดีเลิศว่าเป็นการหลุดพ้นจากภพด้วยภวทิฏฐิ ดังพรหมชื่อว่าพกะกล่าวว่า

อิทํ นิจฺจํ, อิทํ ธุวํ, อิทํ สสฺสตํ, อิทํ อวิปริณามธมฺมํ. อิทญฺหิ น ชายติ น ชียติ น มียติ น จวติ น อุปปชฺชติ. อิโต จ ปนญฺญํ อุตฺตริ นิสฺสรณํ นตฺถิ.[๒๖๐]

“พรหมสถานนี้เที่ยง ยั่งยืน มั่นคง มีความไม่เคลื่อนเป็นธรรมดา เพราะสถานที่นี้ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุบัติ สถานที่ซึ่งพ้นไปจากทุกข์อย่างยิ่งนอกจากพรหมสถานนี้ไม่มี”

คำว่า วิภเวน แปลว่า อุจเฉททิฏฐิ เพราะอุจเฉททิฏฐิได้ชื่อว่า วิภวะ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว เพราะดำเนินไปว่าโลกย่อมพินาศคือขาดสูญ

คำว่า ภวสฺส นิสฺสรณมาหํสุ (กล่าวการสลัดออกจากภพ) หมายความว่า กล่าวความหมดจดแห่งสังสารวัฏ ความจริงบางคนในโลกนี้ย่อมกล่าวความหมดจดแห่งสังสารวัฏด้วยอุจเฉททิฏฐิ สมจริงดังข้อความว่า

ยโต โข โภ อยํ อตฺตา รูปี จาตุมหาภูติโก...เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. เอตฺตาวตา โข โภ อยํ อตฺตา สมฺมา สมุจฺฉินฺโน โหติ.[๒๖๑]

“ท่านผู้เจริญ อัตตานี้มีรูป สำเร็จด้วยมหาภูตรูป ๔...ย่อมเข้าถึงเนวสัญญานา-สัญญายตนฌานอยู่ ดังนั้น อัตตาจึงขาดสูญโดยชอบด้วยการปฏิบัติเพียงนี้”

[ข้อความนี้นำมาจากทีฆนิกาย พรหมชาลสูตร เพียงแต่มีเนื้อความคล้ายคลึงกับพระสูตรนั้นไม่เหมือนกันทั้งหมด แม้สาธกที่กล่าวไว้ในเนตติปกรณ์หรือเนตติอรรถกถา ก็มีเนื้อความคล้ายคลึงกับพระสูตรนั้นๆ เป็นส่วนใหญ่ มิได้นำต้นฉบับมากล่าวไว้ทั้งหมด]

คำว่า อนิสฺสฏา แปลว่า สลัดออก

พระพุทธองค์ทรงแสดงเหตุในเรื่องนั้นว่า อุปธิญฺหิ ปฏิจฺจ ทุกฺขมิทํ สมฺโภติ (เพราะทุกข์นี้ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยอุปธิ [ขันธ์ กิเลส และกรรม])

ในพากย์นั้น คำว่า อุปธึ คือ อุปธิมีขันธ์เป็นต้น ความหมายก็คือ สมณะพราหมณ์เหล่านี้ผู้เห็นผิดสำคัญว่าเป็นนิพพานในภพใด พวกเขาได้รับรู้อุปธิคือขันธ์ กิเลส และอภิสังขารในภพนั้น ไม่มีความพ้นไปจากทุกข์ของอุปธินั้นได้

พระพุทธองค์ตรัสว่า สพฺพุปาทานกฺขยา นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว (ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ย่อมไม่มี เพราะสิ้นอุปาทานทั้งปวง) เพื่อแสดงความพ้นไปจากทุกข์โดยปรมัตถ์

พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกจิตของพระองค์ว่า โลกมิมํ ปสฺส (เธอจงดูโลกนี้)

คำว่า ปุถุ แปลว่า ทีละอย่าง

คำว่า อวิชฺชาย ปเรตํ (ถูกอวิชชาครอบงำแล้ว) หมายความว่า ถูกโมหะย่ำยีแล้ว

คำว่า ภูตํ แปลว่า ขันธ์ ๕

คำว่า ภูตรตํ (ยินดีในสัตว์ทั้งหลาย) หมายความว่า ยินดีในสัตว์ทั้งหลายซึ่งกันและกันอย่างนี้ว่า สตรียินดีในบุรุษ บุรุษยินดีในสตรี เพราะเหตุนั้นแหละจึงไม่หลุดพ้นจากภพ

คำว่า เย หิ เกจิ ภวา (อนึ่ง ภพอย่างใดอย่างหนึ่ง) คือ ภพที่มีอายุสั้น มีอายุยืน มีความสุข หรือมีความทุกข์

คำว่า สพฺพธิ (ในที่ทั้งปวง) คือ ในที่ทั้งปวงอย่างนี้ว่า เบื้องบน เบื้องต่ำ และเบื้องขวาง

คำว่า สพฺพตฺตตาย แปลว่า โดยสภาพทั้งปวง

คำว่า สพฺเพ เต ภวา เป็นต้น หมายความว่า แม้ตัณหาที่ประกอบกับสัสสตทิฏฐิย่อมถูกละเมื่อรู้เห็นความไม่แปรปรวนด้วยมรรคปัญญาที่ประกอบด้วยวิปัสสนาว่า ภพทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นต้น เขาย่อมไม่ยินดีต้องการตัณหาที่ประกอบกับอุจเฉททิฏฐิอีกด้วยความดับย่อมมีแก่เขา เพราะดับตัณหาทั้งปวงด้วยมรรคโดยสิ้นเชิง

ภพใหม่ย่อมไม่มีแก่ภิกษุนั้นผู้ดับแล้วอย่างนี้ เพราะไม่ถือมั่น คือ ไม่ยึดเอากิเลสและกรรม

อนึ่ง แม้มารทั้ง ๕ ย่อมถูกภิกษุเช่นนั้นครอบงำแล้ว การรบพุ่งกับมารก็ถูกเธอเอาชนะแล้ว เธอล่วงพ้นภพทั้งปวงแล้วถึงลักษณะแห่งผู้คงที่ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นต้น

ผู้ไปตามกระแส คือ ปุถุชนคนบอด (อันธปุถุชน)

ผู้ทวนกระแส คือ ปุถุชนคนดี (กัลยาณปุถุชน)

ผู้มีใจตั้งมั่นแล้ว คือ พระเสกขะ

บุคคลอื่นจากนี้ คือ พระอเสกขะ

[๑๑๐] คำว่า อภิชาติโก แปลว่า ผู้มีชาติ

คำว่า กณฺหาภิชาติโก (มีชาติดำ) หมายความว่า เกิดในสกุลดำ คือสกุลต่ำ

คำว่า กณฺหํ ธมฺมํ อภิชายติ (ประพฤติธรรมดำ) หมายความว่า ประพฤติ คือ กระทำธรรมดำของคนทุศีลทั้ง ๑๐ เขาประพฤติธรรมดำนั้นแล้วย่อมไปเกิดในนรก

คำว่า สุกฺกํ ธมฺมํ (ธรรมขาว) หมายความว่า เขาประพฤติธรรมขาวที่เรียกว่าบุญ โดยดำริว่า เราเกิดในสกุลต่ำ เพราะมิได้กระทำบุญไว้ในกาลก่อน บัดนี้เราจักกระทำบุญ เขาย่อมเกิดในสวรรค์ด้วยธรรมขาวนั้น

คำว่า อกณฺหํ อสุกฺกํ นิพฺพานํ (อรหัตตผลซึ่งไม่ดำ ไม่ขาว) หมายความว่า ถ้าอรหัตตผลเป็นธรรมดำ ก็ควรให้ผลดำ ถ้าเป็นธรรมขาว ก็ควรให้ผลขาว จึงได้ชื่อว่า ไม่ดำไม่ขาว เพราะไม่ให้ผลทั้งสองอย่าง

อนึ่ง อรหัตตผลหมายเอาว่าเป็นนิพพานในเรื่องนี้ เพราะชื่อว่านิพพาน เนื่องจากเกิดในที่สุดแห่งการดับกิเลส

บุคคลนั้นย่อมประพฤติ คือ กระทำให้สำเร็จอรหัตตผลนั้น

คำว่า สุกฺกาภิชาติโก (มีชาติขาว) หมายความว่า ผู้เกิดในสกุลขาว คือสกุลสูง

คำที่เหลือพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

ข้อความของกัมมจตุกกะ (กลุ่มกรรม ๔ อย่าง) มีคำว่า กณฺหํ กณฺหวิปากํ (กรรมดำ มีวิบากดำ) เป็นต้น ข้าพเจ้าได้จำแนกไว้แล้วในหารสัมปาตวาระนั่นเทียว

[ดู เรื่องวิปากเวมัตตตาญาณ ข้อ ๖๐]

[๑๑๑] คำว่า มานุสตฺตํ แปลว่า ความเป็นมนุษย์ หมายความว่า กำเนิดมนุษย์

[คำว่า มานุสตฺต ประกอบรูปศัพท์มาจาก มานุส ศัพท์ + ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต โดยทั่วไปศัพท์ภาวตัทธิตมักแปลว่า "ความเป็น" ที่จริงแล้วเมื่อสิ่งต่างๆ มีสภาพแตกต่างกันจึงเกิดการบัญญัติศัพท์ขึ้น เมื่อจะกล่าวถึงสภาพนั้นๆ ก็ใช้ปัจจัยข้างต้นเป็นเครื่องหมาย

ภาวะแบ่งออกเป็น ๕ อย่าง

๑. ชาติภาวะ สภาพที่เป็นประเภทของสิ่งที่มีลักษณะเหมือนกัน เช่น ปุริสตฺตํ (ความเป็นบรุษ = ชาติบุรุษ) สภาพนี้เป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า ปุริโส (บุรุษ) ที่หมายถึงจำพวกผู้ชายทุกคน ไม่ว่าจะมีเชื้อชาติต่างกัน สีผิวต่างกัน สัณฐานต่างกัน ทุกคนก็เรียกว่า บุรุษ

๒. คุณภาวะ สภาพที่เป็นคุณลักษณะต่างๆ ทั้งดีและไม่ดี เช่น พาลฺยํ (ความเป็นคนพาล = ความชั่ว), นีลตฺตํ (ความเป็นสีเขียว = สีเขียว) สภาพนี้เป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า พาโล (คนพาล), นีโล (สีเขียว)

๓. กริยาภาวะ สภาพที่เป็นกิริยา เช่น ยาจกตฺตํ, ยาจกตา (ความเป็นผู้ขอ = การขอ) สภาพนี้เป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า ยาจโก (ผู้ขอ)

๔. ทัพพภาวะ สภาพที่เนื่องกับสิ่งของ เช่น ทณฺฑิตฺตํ (ความเป็นผู้มีไม้เท้า = ไม้เท้า) สภาพนี้เป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า)

๕. นามภาวะ สภาพที่เกี่ยวกับชื่อ เช่น เทวทตฺตตฺตํ (ความเป็นแห่งเทวทัต = ชื่อว่า เทวทัต) สภาพนี้เป็นเหตุให้เกิดศัพท์ว่า เทวทตฺโต (เทวทัต)

คำอธิบายข้างต้นพบในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๖๔) ว่า

โหนฺตฺยสฺมา สทฺทญาณานิ ภาโว โส สทฺทวุตฺติยา
นิมิตฺตภูตํ นามญฺจ ชาติ ทพฺพํ กฺริยา คุโณ.

"ศัพท์และความเข้าใจย่อมเกิดขึ้นจากอรรถนี้ เหตุนั้นอรรถนั้นชื่อว่า ภาวะ ภาวะนั้น หมายถึงชื่อ, ชาติ, ทัพพะ, กริยา และคุณลักษณะซึ่งเป็นเหตุเกิดแห่งความเป็นไปของศัพท์"]

คำว่า เทฺว คือ กิจ ๒ ประการอันได้แก่ กิจที่ควรทำ และกิจที่ไม่ควรทำ

คำนั้นแสดงว่าบุคคลควรทำกิจที่ควรทำไม่ควรทำกิจที่ไม่ควรทำอย่างใดอย่างหนึ่ง

คำว่า สุกิจฺจํ (กิจดีควรกระทำ) เป็นต้น เป็นคำแสดงลักษณะของกิจที่กล่าวว่าควรกระทำเหล่านั้น

คำว่า ปธานานิ (ความเพียร) คือ สภาพอันประเสริฐสูงสุด

คำว่า ปพฺพชิเตสุ ที่เป็นบทแรก ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถวิสัย คำที่สองลงในอรรถอธิกรณะ

ในพากย์นั้น อรหัตตผลประสงค์เอาว่าเป็นนิพพาน

ถามว่า : เหตุใดพระมหากัจจายนะจึงแสดงการสละอามิสไว้เสมอกับอรหัตตผลในที่นี้

ตอบว่า : เพื่อแสดงว่าทักษิณามีผลมากในพระอรหันต์ผู้ควรรับทักษิณา

คำว่า เยน เยน วา ปน วตฺถุนา (สภาพใดๆ) คือ สภาพมีความขาดสูญเป็นต้น

คำว่า อชฺโฌสิตา (ยึดมั่น) หมายความว่า ยึดมั่นโดยความเป็นภวตัณหา เป็นต้น

คำว่า เยน เยน วา ปน วตฺถุนา (สภาพใดๆ) ในพากย์ที่ ๒ [คำแสดงทิฏฐิสังกิเลสภาคิยสูตร] หมายความว่า สภาพมีอมราวิกเขปะ (ความเห็นดิ้นได้ไม่ตายตัว) เป็นต้น

คำว่า อิมินา อสุเภน กมฺมวิปาเกน (ด้วยผลกรรมอันไม่งามนี้) หมายความว่า ลักษณะของคนพาลย่อมเกิดขึ้นด้วยผลกรรมอันไม่งาม เพราะเป็นผลของกรรมมีกายทุจริตเป็นต้นอันไม่งาม

คำว่า อิทํ พาลลกฺขณํ นิพฺพตฺตติ (ลักษณะคนพาลนี้ย่อมเกิดขึ้น) หมายความว่า เครื่องหมายย่อมเกิดขึ้นว่าบุคคลนี้เป็นคนพาล เพราะสั่งสมทุจริตในภพก่อน

คำว่า อิทํ สํกิเลสภาคิยํ สุตฺตํ (สูตรนี้ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร) หมายความว่า สูตรนี้ที่ดำเนินไปอย่างนี้ ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร

[บุคคลชื่อว่าคนพาลด้วยความคิดชั่วเป็นต้นฉันใด สูตรที่ดำเนินไปด้วยการแสดงความคิดชั่วเป็นต้นของคนพาล ก็ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร ฉันนั้น]

ข้อความในคำนี้ว่า อิมินา สุเภน (ผลกรรมอันดีงามนี้) พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

ในพากย์นั้น คำว่า มหาปุริสลกฺขณํ (ลักษณะของมหาบุรุษ) คือ ลักษณะของบัณฑิต

คำว่า กิเลสภูมีหิ แปลว่า ที่เกิดของกิเลส หรือระยะกาลแห่งกิเลส [คือ ลักษณะเป็นไปโดยพิเศษแห่งกิเลส]

คำว่า สานุสยสฺส ปริยุฏฺฐานํ ชายติ (ปริยุฏฐานกิเลสย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ยังมีอนุสัยกิเลส) หมายความว่า เมื่อมีการประกอบด้วยเหตุปัจจัย ราคะเป็นต้นย่อมดำเนินไปโดยการฟูขึ้นแก่บุคคลผู้ยังละอนุสัยกิเลสไม่ได้

คำว่า ปริยุฏฺฐิโต สํยุชฺชติ (บุคคลผู้ถูกราคะเป็นต้นกลุ้มรุมแล้วย่อมประกอบ[กับกามราคะเป็นต้น]) หมายความว่า บุคคลใดมีใจถูกราคะเป็นต้นกลุ้มรุมแล้ว เขาชื่อว่าย่อมประกอบกับกามราคะเป็นต้น

คำว่า สํยุชฺชนฺโต อุปาทิยติ (ผู้ประกอบย่อมยึดมั่น) หมายความว่า บุคคลใดประกอบด้วยสังโยชน์มีกามราคะเป็นต้น เขาย่อมยึดมั่นกามุปาทานเป็นต้นและอกุศลกรรม

คำที่เหลือในพากย์ทั้งหมดปรากฏชัดนั่นแหละ

คำอธิบายสาสนปัฏฐาน ๒๘

[๑๑๒] พระมหากัจจายนะจำแนกสาสนปัฏฐาน (สูตรแสดงคำสอน) ๑๖ โดยความเป็นตัวอย่างจากสูตรต่างๆ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงสาสนปัฏฐาน ๒๘ จึงยกมูลบทขึ้นแสดงโดยถามว่า ตตฺถ กตเม อฏฺฐารส มูลปทา (ในหาระ ๑๖ เป็นต้นนั้น มูลบท ๑๘ คืออะไร) แล้วแสดงสาสนปัฏฐาน ๒๘ คือ สาสนปัฏฐาน ๙ สามกลุ่ม และถวะ เพื่อแสดงมูลบทและการจำแนก เพราะการจำแนกสาสนปัฏฐานนับเข้าด้วยมูลบท ไม่มีที่ใดของการจำแนกสาสนปัฏฐานนี้ซึ่งไม่นับเข้าด้วยมูลบท

ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ นั้น **โลกิยะ** คือ ข้อความที่ประกอบในโลก

อีกนัยหนึ่ง **โลกิยะ** คือ ข้อความที่ปรากฏในโลก

[คำว่า โลกิย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ข้อความที่ประกอบในโลก = โลเก นิยุตฺโต โลกิโย (ลง อิย ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)
- ข้อความที่ปรากฏในโลก = โลเก วิทิโต โลกิโย (ลง อิย ปัจจัยใน วิทิต ตัทธิต)]

แต่ในเรื่องนี้ ข้อความที่ประกอบในโลกกล่าวไว้ในสูตรใด สูตรนั้นชื่อว่า โลกิยะ

[คำว่า โลกิย เป็นสำนวนทางภาษาที่กล่าวถึงข้อความ แต่หมายถึงพระสูตร เรียกว่า ฐานยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่หมายถึงที่อาศัย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงข้อความอันเป็นสิ่งที่อาศัย แต่เจตนาหมายถึงพระสูตรอันเป็นที่อาศัย]

สูตรที่เป็นโลกุตตระ ก็เช่นเดียวกันนี้

อนึ่ง ในสูตรใดกล่าวถึงข้อความโลกิยะบางส่วน โลกุตตระบางส่วน สูตรนั้นเป็นทั้งโลกิยะและโลกุตตระ

สูตรที่แสดงไว้โดยตั้งบุคคลไว้แล้วมุ่งกล่าวถึงสัตวบัญญัติ ชื่อว่า สัตตาธิฏฐาน

สูตรที่แสดงไว้โดยเนื่องด้วยสภาวธรรม ชื่อว่า ธรรมาธิฏฐาน

สูตรที่แสดงไว้โดยเนื่องด้วยข้อความทั้งสองอย่าง ชื่อว่า สัตตาธิฏฐานและธรรมาธิฏฐาน

พึงทราบข้อความในบททั้งหมดตามนัยนี้

ส่วนสูตรที่เป็นไปด้วยการสรรเสริญคุณของพระพุทธเจ้าเป็นต้น ชื่อว่า ถวะ

ในคาถาว่า น หิ ปาปํ กตํ กมฺมํ เป็นต้นนั้น คำว่า สชฺชุขีรํ (นมรีดใหม่ๆ) คือ นมอุ่นที่ออกจากเต้าของแม่โคนม

คำว่า มุจฺจติ แปลว่า เปลี่ยนแปลง

ความหมายก็คือ นมรีดใหม่ๆ ที่ออกจากเต้าแม่โคนมยังไม่เปลี่ยนแปลงทันที คือ ไม่กลายเป็นนมเปรี้ยว ในเวลาอื่นต่อมาจึงเปลี่ยนจากสภาพเดิมเป็นนมเปรี้ยว เพราะประกอบด้วยของเปรี้ยวมีเปรียง เป็นต้น ฉันใด แม้กรรมชั่วก็ไม่ให้ผลในขณะกระทำโดยแท้ ฉันนั้น ถ้ากรรมชั่วให้ผลทันที การดำรงอยู่ร่วมกันแห่งภพต่างๆ ก็ควรมีได้ ใครๆ ก็ไม่กล้าจะทำกรรมชั่ว กรรมดีย่อมรักษาบุคคลผู้ทำกรรมชั่วนั้นตราบเท่าที่ขันธ์อันเกิดจากกรรมดียังปรากฏอยู่ กรรมชั่วย่อมให้ผลด้วยการให้ไปเกิดในอบายเพราะขันธ์เหล่านั้นพินาศไป

อนึ่ง กรรมชั่วที่ให้ผลอยู่ย่อมเผาผลาญผู้กระทำในภายหลัง เหมือนไฟไหม้แกลบ อุปมาว่า ถ่านไฟที่ปราศจากเปลวถูกขี้เถ้าปิดคลุมไว้ แม้ถูกเหยียบก็ไม่ไหม้ทันที เพราะถูกปิดไว้ด้วยขี้เถ้า แต่มันจะเผาไปด้วยการเผาขี้เถ้าแล้วเผาหนังเป็นต้นจนถึงเยื่อในกระดูก ฉันใด แม้กรรมชั่วย่อมตามเผาผลาญคนชั่วนั้นที่กระทำกรรมแล้วเกิดในนรกเป็นต้นในอัตภาพที่ ๒ หรือที่ ๓ ฉันนั้น

ในคาถาว่า ยสฺสินฺทฺริยานิ เป็นต้นนั้น มีข้อความโดยสังเขปดังนี้ คือ อินทรีย์ ๖ ของภิกษุใดถึงการถูกควบคุมไว้ คือ ไม่เสพผิด เหมือนม้าที่สารถีผู้ฉลาดควบคุมได้อย่างดี เทวดาย่อมโปรดปรานท่านผู้นั้นผู้หมดความไว้ตัว เพราะละมานะทั้ง ๙ ดำรงอยู่ ผู้หมดกิเลส เพราะไม่มีอาสวะ ๔ ผู้มั่นคง เพราะตั้งอยู่ในความเป็นผู้คงที แม้มวลมนุษย์ก็ปรารถนาจะพบเห็น

คำว่า อาหาเร สติ (เมื่อวิญญาณาหารมีอยู่) หมายความว่า เมื่อมีฉันทราคะที่เนื่องด้วยวิญญาณาหารยังไม่ถูกละได้อยู่

[๑๑๓] บาทคาถาว่า สพฺพา ทิสา อนุปริคมฺม เจตสา (ตรวจดูด้วยจิตทั่วทุกทิศแล้ว) หมายความว่า ตรวจดูด้วยจิตตลอดทิศทั้ง ๑๐ โดยรอบ

คำว่า เนวชฺฌคา (หาได้พบ) หมายความว่า ไม่พึงพบเห็น

คำว่า ปิยตรํ แปลว่า ผู้เป็นที่รักยิ่ง

คำว่า อตฺตนา แปลว่า กว่าตน

บาทคาถาว่า เอวํ ปิโย ปุถุ อตฺตา ปเรสํ (สัตว์เหล่าอื่นก็รักตนมากเช่นเดียวกัน) หมายความว่า สัตว์เหล่าอื่นก็รักตนโดยเฉพาะๆ โดยไม่เห็นผู้ใดผู้เป็นที่รักยิ่งกว่าตนอย่างนี้

อนึ่ง โดยเหตุที่ข้อความข้างต้นย่อมมีโดยแท้ ดังนั้น ผู้รักตน คือ ผู้หวังความสุขแก่ตน จึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น

คำว่า ภูตา แปลว่า ผู้เกิดแล้ว

คำว่า ภวิสฺสนฺติ แปลว่า ผู้จักเกิด

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ภูตา คือ พระขีณาสพ เพราะท่านชื่อว่า ภูตะ เนื่องจากละภพได้แล้ว

คำว่า คมิสฺสนฺติ (จักไป) หมายความว่า จักไปสู่ปรโลก แต่พระขีณาสพจักบรรลุนิพพานที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่

คำว่า ปิโย จ โหติ (บุคคลเป็นที่รัก) หมายความว่า บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยศีลสมบัติและทิฏฐิสมบัติอันหมดจดยิ่ง เป็นที่รัก คือ เป็นที่เคารพรัก สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

สีลทสฺสนสมฺปนฺนํ ธมฺมฏฺฐํ สจฺจวาทินํ.
อตฺตโน กมฺม กุพฺพานํ ตํ ชโน กุรุเต ปิยํ.[๒๖๓]

“ผู้ประพฤติดี มีความเห็นชอบ มั่นอยู่ในโลกุตรธรรม พูดคำสัตย์
ปฏิบัติหน้าที่ของตนสมบูรณ์ ผู้คนย่อมเทิดทูนด้วยความรัก”

ท่านเป็นผู้หนักแน่นเหมือนฉัตรหิน เพราะควรเคารพยำเกรง เป็นผู้ควรสรรเสริญ เพราะควรยกย่องด้วยอุตริมนุสสธรรม

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบความเป็นที่รักและหนักแน่นด้วยศีลคุณ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อากงฺเขยฺย เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สพฺรหฺมจารีนํ ปิโย จ อสฺสํ มนาโป จ ครุ จ ภาวนีโย จาติ. สีเลสฺเววสฺส ปริปูรการี.[๒๖๔]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุพึงปรารถนาว่าเราพึงเป็นที่รักน่าพอใจ หนักแน่นและควรสรรเสริญแก่เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย เธอพึงประพฤติศีลให้ไพบูลย์โดยแท้"

คำว่า วตฺตา (เป็นผู้ฉลาดพูด) หมายความว่า เป็นผู้ฉลาดพูดโดยยังธรรม ๕ ประการว่า เราจักกล่าวตามกาล เป็นต้น ให้ปรากฏในตน ดำรงอยู่ในการช่วยเพื่อนพรหมจรรย์ให้ข้ามพ้นสังสารวัฏ

คำว่า วจนกฺขโม (เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ) หมายความว่า เมื่อถูกว่ากล่าวโดยเพื่อนพรหมจรรย์คนใดคนหนึ่ง ก็เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ เพราะอดทนต่อถ้อยคำของท่านเหล่านั้นโดยรับเอาด้วยความเคารพ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า วตฺตา คือ ผู้มักกล่าวด้วยการแสดงธรรม

คำว่า วจนกฺขโม คือ เมื่ออธิบายหลักธรรมอยู่ก็ไม่วิบัติผิดพลาดเพราะ[ถ้อยคำของ]บุคคลอื่น จึงเป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ เพราะทนต่อการถามปัญหาของบุคคลเหล่านั้น

บาทคาถาว่า คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา (เป็นผู้กล่าวถ้อยคำลึกซึ้ง) หมายความว่าเป็นผู้กล่าวถ้อยคำลึกซึ้งมีอริยสัจและปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น หรืออย่างอื่น

บาทคาถาว่า น จฏฺฐาเน นิโยชโก (เป็นผู้ไม่ชักนำในทางไม่ควร) หมายความว่าเป็นผู้ไม่ชักนำในทางไม่ควร เพราะไม่กล่าวสิ่งที่ไม่ใช่ธรรมไม่ใช่วินัยเป็นต้น แต่แสดงธรรมวินัยเท่านั้น ในบาทคาถาว่า มาตรํ ปิตรํ หนฺตฺวา (ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา) นี้ ตัณหาชื่อว่ามารดา เพราะยังเหล่าสัตว์ให้เกิดขึ้นในภพ ๓ ดังพระพุทธดำรัสว่า

ตณฺหา ชเนติ ปุริสํ จิตฺตมสฺส วิธาวติ
สตฺโต สํสารมาปาทิ ทุกฺขมสฺส มหพฺภยํ.[๒๖๕]

"ตัณหายังคนให้เกิด จิตของเขาย่อมวิ่งพล่าน สัตว์เวียนว่ายไป
ยังสงสาร ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของเขา"

อัสมิมานะเหมือนบิดา เพราะเกิดขึ้นโดยอาศัยบิดาว่า ข้าเป็นบุตรของพระราชาหรือมหาอำมาตย์คนโน้น

มิจฉาทิฏฐิทั้งหมดย่อมนับเข้าในทิฏฐิทั้งสองอย่าง เหมือนชาวโลกเคารพบูชาพระราชา ดังนั้น สัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิจึงชื่อว่า ขัตติยราชสององค์

อายตนะ ๑๒ ชื่อว่ารัฐ เพราะเหมือนรัฐ เนื่องจากเป็นที่แผ่กว้างไป

ความยินดีพอใจที่อาศัยอายตนะนั้น ชื่อว่าเจ้าพนักงาน เพราะเหมือนเจ้าพนักงานทำหน้าที่เก็บภาษี

คำว่า อนีโฆ แปลว่า ไร้ทุกข์

คำว่า พฺราหฺมโณ (พราหมณ์) คือ พระขีณาสพ เพราะตัณหาเป็นต้นถูกกำจัดละไปด้วยดาบคืออรหัตตมรรคญาณนั้น

คำว่า ยาติ (สัญจรไป) หมายความว่า พราหมณ์นั้นย่อมสัญจรไปอย่างไร้ทุกข์

คำว่า กาเย (กาย) คือ สรีรกาย

คำว่า จิตฺตํ (จิต) คือ จิตที่เป็นปาทกฌาน

คำว่า สโมทหติ แปลว่า ย่อมตั้ง หมายความว่า เมื่อใด เขาต้องการจะไปด้วยกายที่ปรากฏ เมื่อนั้น ย่อมตั้งจิตที่เป็นปาทกฌานอันเสมอกับกาย

คำว่า จิตฺเตปิ กายํ สโมทหติ (ย่อมตั้งกายไว้ในจิต) หมายความว่า เมื่อใด เขาต้องการจะไปเร็ว เมื่อนั้น ย่อมตั้งกายไว้ในจิตที่เป็นปาทกฌาน หมายความว่า ตั้งกายอันเสมอกับใจ

คำว่า กาเย สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา (เขาหยั่งลงสู่ความสำคัญว่าเป็นสุขในกายและความสำคัญว่าเร็ว) หมายความว่า ผู้มีฤทธิ์หยั่งลงสู่ความสำคัญว่าเป็นสุขในกายและความสำคัญว่าเร็ว มองดูอารามที่น่ารื่นรมย์เป็นต้นด้วยกายที่ปรากฏแก่ผู้อื่น ย่อมเข้าถึงสถานที่อันตนปรารถนาแล้วโดยขณะจิตหนึ่งเท่านั้น ตามนัยที่กล่าวว่า

เสยฺยถาปิ นาม พลวา ปุริโส สมิญฺชิตํ วา พาหํ ปสาเรยฺย, ปสาริตํ วา พาหํ สมิญฺเชยฺย.[๒๖๖]

“เหมือนบุรุษผู้มีกำลังพึงเหยียดแขนที่คู้เข้า หรือคู้แขนที่เหยียดออก”

[๑๑๔] บาทคาถาว่า ยํ ตํ โลกุตฺตรํ ญาณํ (ญาณใดล่วงพ้นโลก) กล่าวไว้เพราะดำรงอยู่โดยล่วงพ้นคือครอบงำโลกทั้งหมด มิใช่กล่าวไว้เพราะนับเข้าในโลกุตตรภูมิ

บาทคาถาว่า สพฺพกาเล ปวตฺตติ (ย่อมเป็นไปตลอดกาลทุกเมื่อ) กล่าวไว้เพราะดำเนินไปเนื่องด้วยอาวัชชนจิต [มโนทวาราวัชชนจิต] มิใช่เป็นไปเสมอไม่ขาดช่วง เพราะไม่อาจกล่าวว่าสัพพัญญุตญาณเกิดขึ้นแก่พระผู้มีพระภาคตลอดกาลทุกเมื่อ

บาทคาถาว่า กิตฺตยิสฺสามิ เต สนฺตึ (เราจักแสดงความดับกิเลสแก่เธอ) หมายความว่า เราจักแสดงความดับกิเลสคือนิพพานแก่เธอ เพราะเป็นเหตุระงับกิเลสทั้งหมด

คำว่า ทิฏฺเฐ ธมฺเม (ในธรรมอันเราเห็นแล้ว) คือ ในธรรมมีทุกข์เป็นต้นอันเราเห็นแล้ว หรือในอัตภาพนี้นั่นแหละ

คำว่า อนีติหํ (เป็นธรรมประจักษ์แก่ตน) หมายความว่า ไม่ใช่ธรรมที่เป็นไปตามการบอกเล่าอย่างนี้ว่าเป็นเช่นนั้นจริงๆ [เหมือนมหากาพย์มหาภารตะและมหากาพย์รามายณะหรือรามเกียรติ์] คือ ประจักษ์แจ้งแก่ตน

บาทคาถาว่า ยํ วิทิตฺวา สโต จรํ หมายความว่า เป็นผู้มีสติประพฤติตามนัยที่ตรัสว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นต้น รู้แจ้งความดับกิเลสด้วยอริยมรรค

บาทคาถาว่า ตเร โลเก วิสตฺติกํ (พึงข้ามตัณหาอันซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ ในโลก) หมายความว่า พึงข้ามคือล่วงพ้นตัณที่ชื่อว่า วิสัตติกา (สภาวะซ่านไป) เพราะแผ่ซ่านไปในสังขารโลก

บาทคาถาว่า ตญฺจาหํ อภินนฺทามิ หมายความว่า ข้าพระองค์พอใจพระดำรัสของพระองค์ที่แสดงถึงความดับอันมีประการที่ตรัสไว้แล้วนั้น อีกนัยหนึ่ง โธตกมาณพกล่าวว่าข้าพระองค์ยินดีอย่างยิ่งในความดับกิเลสอันสูงสุดนั้น

ในบาทคาถาว่า อุทฺธํ อโธ ติริยญฺจาปิ มชฺเฌ นี้ คำว่า อุทฺธํ (ส่วนเบื้องบน) คือ อนาคตตัณหาและตัณหาในภพชั้นสูง

คำว่า อโธ (ส่วนเบื้องต่ำ) คือ อดีตตัณหาและตัณหาในภพชั้นต่ำ

คำว่า ติริยญฺจาปิ มชฺเฌ (และส่วนเบื้องขวางสถานกลาง) คือ ปัจจุบันตัณหาและตัณหาในภพโดยรอบ

คำว่า เอตํ วิทิตฺวา สงฺโคต (รู้แจ้งตัณหานั้นว่าเป็นเครื่องข้อง) หมายความว่า เข้าใจอนาคตตัณหาเป็นต้นนั้นว่าเป็นเหตุให้เกิดความติดข้อง

คำว่า ภวาภวาย (เพื่อภพน้อยและภพใหญ่) หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่ภพน้อยและภพใหญ่ หรือเพื่อสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ

คำว่า อริยสจฺจานํ (อริยสัจ ๔) หมายความว่า สัจจะที่กระทำให้เป็นพระอริยะ [คือความจริงโดยเฉพาะพระอริยะ]

คำว่า อนนุโพธา แปลว่า เพราะการไม่ตรัสรู้ คือ การไม่หยั่งเห็น

คำว่า อปฺปฏิเวธา แปลว่า เพราะการไม่แทงตลอด

คำว่า สนฺธาวิตํ (เร่ร่อน) หมายความว่า เร่ร่อนด้วยการไปสู่ภพ[ใหม่]จากภพ[เก่า]

คำว่า สํสริตํ (ท่องเที่ยวไป) หมายความว่า ท่องเที่ยวไปด้วยการไปซ้ำแล้วซ้ำเล่า

คำว่า มมญฺเจว ตุมฺหากญฺจ แปลว่า เราและพวกเธอ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า สนฺธาวิตํ สํสริตํ (การเร่ร่อนท่องเที่ยวไป) หมายความว่า การเร่ร่อนท่องเที่ยวไปได้มีแล้วแก่เราและพวกเธอ

[คำว่า สนฺธาวิตํ สํสริตํ ตามนัยแรกเป็นกิริยาคุมพากย์ กรรมสาธนะ แปลว่า “เร่ร่อนท่องเที่ยวไปแล้ว” ตามนัยหลังเป็นประธานของปาฐเสสะที่เพิ่มเข้ามาว่า อโหสิ โดยเป็นภาวสาธนะ แปลว่า “การเร่ร่อนท่องเที่ยวไป”]

คำว่า ภวเนตฺติ (ตัณหาที่จะนำไปสู่ภพ) หมายความว่า เชือกคือตัณหาที่นำไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ [คือ ร้อยภพน้อยภพใหญ่ให้ติดต่อกัน]

คำว่า สํสิตํ แปลว่า ท่องเที่ยวไป

คำว่า สมูหตา (ถอนขึ้นได้แล้ว) หมายความว่า ละได้เป็นอย่างดี ตัดขาด กระทำให้ไม่มี

บาทคาถาว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา (สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง) หมายความว่า ขันธ์ ๕ ที่ได้ชื่อว่า สังขาร เพราะถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นสิ่งไม่เที่ยงเพราะมีเบื้องต้นและที่สุดไม่แน่นอน มีอยู่ชั่วขณะ และมีขณะเล็ก ดังนั้นจึงไม่เที่ยง

บาทคาถาว่า ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ (เมื่อใด บุคคลหยั่งเห็นด้วยปัญญา) หมายความว่า เมื่อใด บุคคลหยั่งเห็นด้วยวิปัสสนาปัญญา เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในวัฏฏทุกข์นี้ เมื่อเบื่อหน่ายอยู่ย่อมแทงตลอดสัจธรรมด้วยการกำหนดรู้ทุกข์ เป็นต้น

บาทคาถาว่า เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา (ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด) หมายความว่า การแทงตลอดสัจธรรมตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนี้เป็นทางแห่งความหมดจด

บาทคาถาว่า สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา (สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์) หมายความว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ เพราะเป็นสภาพถูกบีบคั้นเสมอ และหมดสิ้นไป

คำที่เหลือมีนัยตามที่กล่าวแล้ว

บาทคาถาว่า สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา (ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา) หมายความว่า ธรรมที่มีในภูมิ ๓ ทั้งหมดเป็นอนัตตา เพราะเป็นสิ่งอื่น[นอกจากอัตตา] ว่างเปล่า ไร้แก่นสาร และไม่อยู่ในอำนาจ

คำที่เหลือเหมือนกับคำที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

คำว่า เสยฺโย (ประเสริฐ) คือ ดีเลิศ กล่าวคือ สูงสุด

คำว่า สทิโส แปลว่า เสมอ

คำว่า หีโน แปลว่า เลว โดยแท้จริงแล้ว แม้มานะที่ทรามย่อมดำเนินไปด้วยการเชิดชู[ผู้อื่น]โดยมุ่งกระทำตนให้ทราม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า หีโนหมสฺมิ (เราเป็นผู้เลวกว่าเขา)

คำว่า กิมญฺญตฺร ยถาภูตสฺส อทสฺสนา (ที่เป็นดังนี้มิใช่เหตุอื่น เพราะการไม่เห็นธรรมตามความเป็นจริง) หมายความว่า จะมีเหตุอื่นอะไรหรือโดยเว้นการไม่รู้เห็นรูปธรรมนั้นตามความเป็นจริง จึงไม่มีเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นในการยกตนว่าเป็นผู้ประเสริฐเป็นต้นด้วยรูปธรรมที่มีสภาพไม่จีรังยั่งยืนโดยแท้ เพราะความแตกสลายไปตามสภาพของตน

พึงทราบนัยนี้แม้ในเวทนา เป็นต้น

พึงทราบฝ่ายดีงาม [คือ การไม่เห็นว่าเราเป็นผู้ประเสริฐกว่าเขาเป็นต้น] โดยตรงกันข้ามจากข้อความที่กล่าวไว้แล้ว

[๑๑๕] บาทคาถาว่า เย อริยสจฺจานิ วิภาวยนฺติ (บุคคลเหล่าใดเจริญอริยสัจ ๔) หมายความว่า กระทำอริยสัจมีทุกขสัจเป็นต้นให้ประจักษ์แก่ตนโดยข่มความมืดมนคือกิเลสที่ปกปิดสัจธรรมไว้ด้วยแสงสว่างแห่งปัญญา

คำว่า คมฺภีรปญฺเญน (พระพุทธเจ้าผู้ทรงพระปัญญาอันลึกซึ้ง) หมายความว่า พระสัพพัญญูผู้มีปัญญาซึ่งไม่ได้ที่ตั้ง [คือ ไม่มีใครคาดคิดประมาณได้] ด้วยปัญญาของชาวโลกและเทวดา เพราะทรงมีปัญญาหาประมาณมิได้

คำว่า สุเทสิตานิ (ตรัสไว้ดีแล้ว) หมายความว่า ตรัสไว้ดีแล้วด้วยนัยนั้นๆ อันสังเขปและพิสดาร เป็นต้น

บาทคาถาว่า กิญฺจาปิ เต โหนฺติ ภุสํ ปมตฺตา (แม้ว่าท่านเหล่านั้นยังเป็นผู้หลงเพลินอย่างมากอยู่) หมายความว่า บุคคลผู้เจริญอริยสัจเหล่านั้น แม้ประมาทมากอยู่ตามเหตุที่ทำให้ประมาทมีความเป็นเทวราชและจักรวรรดิราชเป็นต้น แต่ท่านก็จะไม่ไปเกิดในชาติที่แปดอีกโดยยกเว้นเจ็ดชาติ[ในกามสุคติภูมิ ๗] เพราะดับรูปนามที่ควรเกิดขึ้นในสังสารวัฏอันไม่ปรากฏเบื้องต้น เนื่องจากดับวิญญาณที่ปรุงแต่งด้วยโสดาปัตติมรรค ความหมายก็คือ ท่านปรารภวิปัสสนาในชาติที่เจ็ดแล้วบรรลุอรหัตตผล

ในคำว่า ยถินฺทขีโล (เหมือนกับเสาใหญ่) นี้ ศัพท์ว่า ยถา เป็นคำอุปมา

คำว่า อินฺทขีโล (เสาใหญ่) เป็นชื่อของเสาที่ทำจากไม้มีแก่นซึ่งขุดดินลึก ๘ หรือ ๑๐ ศอกแล้วตอกฝังลงในระหว่างเสาเขื่อนเพื่อยึดประตูนครให้มั่นคง

คำว่า ปถวิสฺสิโต สิยา (ปักลงดิน) หมายความว่า หยั่งลงสู่ดินโดยเข้าไปภายใน เพราะมีหลุมลึก

คำว่า จตุพฺภิ วาเตหิ (เพราะแรงลมทั้งสี่ด้าน) หมายความว่า เพราะแรงลมที่มาจากทิศทั้ง ๔

คำว่า อสมฺปกมฺปิโย (ไม่ไหวติง) หมายความว่า ไม่อาจทำให้สั่นหรือไหวได้

กึ่งคาถาว่า ตถูปมํ...ปสฺสติ (เปรียบสัตบุรุษผู้เห็นแจ้ง เข้าถึงอริยสัจ ๔) หมายความว่า สัตบุรุษใดหยั่งเห็นอริยสัจ ๔ ด้วยปัญญา พระตถาคตตรัสเปรียบสัตบุรุษคือบุรุษผู้สูงสุดนั้นว่าเหมือนกับเสาเขื่อน คือ เปรียบดั่งเสาเขื่อนตามที่กล่าวแล้ว เพราะไม่ไหวติงด้วยแรงลมคือวาทะของเดียรถีย์ทั้งหมด เนื่องจากรู้เห็นเหมือนอย่างนั้น

คำว่า โสตาปตฺติยงฺเคหิ (องค์ของโสดาปัตติมรรค) หมายความว่า องค์ของการถึงกระแส[นิพพาน]คืออริยมรรค

คำว่า อริยสาวโก (อริยสาวก) หมายความว่า ชื่อว่า อริยสาวก เพราะเกิดในที่สุดแห่งการฟังพระสัทธรรมของท่านผู้ประเสริฐ คือ พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้

คำว่า ขีณนิรโยมฺหิ (เรามีนรกสิ้นแล้ว) ตัดบทเป็น ขีณนิรโย + อมฺหิ

คำว่า ขีณาปายทุคฺคติวินิปาโต (มีอบายทุคติวินิบาตสิ้นแล้ว) นี้ กล่าวไว้โดยความเป็นคำไวพจน์ของนรกเป็นต้นนั่นแหละ ความจริงแล้วนรกเป็นต้นได้ชื่อว่า

- อบาย เพราะปราศจากความเจริญที่เรียกว่าความรุ่งเรือง

- ทุคติ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์

- วินิบาต เพราะเป็นที่ปราศจากอำนาจตกไปของผู้ทำกรรมชั่ว

โสดาบัน คือ ผู้ถึงกระแส[นิพพาน]คืออริยมรรคเป็นเบื้องแรก

คำว่า อวินิปาตธัมมะ (มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา) คือ มีสภาพไม่ตกไปในภาวะไม่งามกล่าวคือความเป็นปุถุชน เพราะมรรคและผลเป็นธรรมชาติที่ไม่วิบัติ

พระโสดาบันชื่อว่า นิยตะ (เป็นผู้เที่ยงแล้ว) เพราะความเที่ยงด้วยธรรมนิยามนั้น

คำว่า สัมโพธิปรายณะ (มีการตรัสรู้เป็นเบื้องหน้า) คือ มีการตรัสรู้ที่เรียกว่ามรรคขั้นสูง ๓ เป็นเบื้องหน้า คือ ที่ไป กล่าวคือ ที่พึ่งพิง เพราะเป็นผู้ควรบรรลุมรรคขั้นสูง ๓ อย่างแน่นอน

บทว่า นิวิฏฺฐา (มั่นคงแล้ว) เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของกันและกัน

คำว่า สหธมฺมิยา (ผู้ประพฤติธรรมร่วมกัน) คือ เพื่อนพรหมจรรย์

คำว่า อริยกนฺเตหิ แปลว่า อันเป็นที่ชอบใจ คือ เป็นที่รัก กล่าวคือ เป็นที่พอใจของพระอริยะ เพราะศีล ๕ เป็นที่ชอบใจของอริยสาวกทั้งหลาย เนื่องจากรักษาไว้เสมอแม้ในภพต่อไป คำนี้ระบุถึงศีล ๕ ดังกล่าว แต่ยังรวมเอาสังวรทั้งหมดในที่นี้

คำว่า โสตาปนฺโนหมสฺมิ (เราเป็นผู้ถึงอริยมรรคครั้งแรก) เป็นเพียงตัวอย่างของเทศนา แม้พระสกทาคามีเป็นต้นย่อมพยากรณ์โดยนัยว่า เราเป็นพระสกทาคามี ข้อนี้ทราบได้จากการที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้พระอริยบุคคลทุกประเภทพยากรณ์ได้ในกรณีที่สมควรโดยไม่ขัดแย้งกับสิกขาบท

[คำว่า เทสนาสีสํ, เทสนามุขํ (ตัวอย่างของเทศนา) ที่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา แสดงนิทัสสนนัย หรืออุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด เช่นคำว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร (พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ประโยคนี้แสดงว่าพระราชกุมารทรงได้รับราชสมบัติทั้งหมด หาใช่ได้รับเศวตฉัตรอย่างเดียวไม่

ตามปกติการที่พระอริยะบอกคนทั่วไปว่าตนเป็นพระอริยะ จัดว่าผิดวินัย ทำให้ต้องอาบัติปาจิตตีย์ตามภูตาโรจนสิกขาบท แต่ในกรณีที่ถูกเพื่อนพรหมจรรย์รบเร้าถามว่า ท่านบรรลุธรรมอะไร หรือในเวลาใกล้จะปรินิพพาน ก็สามารถบอกว่าตนเป็นพระโสดาบัน เรื่องนี้อนุญาตไว้ในอนาปัตติวาระของภูตาโรจนสิกขาบท ดังข้อความในพระบาลีและอรรถกถาว่า

อนาปตฺติ อุปสมฺปนฺนสฺส ภูตํ อาโรเจติ, อาทิกมฺมิกสฺส.[๒๖๗](วิ. มหาวิ. ๒.๗๗.๑๕๔)

“ภิกษุผู้บอกธรรมที่มีจริงแก่อุปสัมบัน และภิกษุผู้เป็นอาทิกัมมิกะ ไม่ต้องอาบัติ”

“อุปสมฺปนฺนสฺส ภูตํ อาโรเจตี”ติ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมเมว สนฺธาย วุตฺตํ. ปรินิพฺพานกาเล หิ อนฺตรา วา อติกฑฺฒิยมาเนน อุปสมฺปนฺนสฺส ภูตํ อาโรเจตุํ วฏฺฏติ.[๒๖๘]

“คำว่า อุปสมฺปนฺนสฺส ภูตํ อาโรเจติ (บอกธรรมที่มีจริงแก่อุปสัมบัน) หมายถึง อุตริมนุสสธรรมนั่นแหละ โดยแท้จริงแล้ว ภิกษุควรบอกธรรมที่มีจริงแก่อุปสัมบัน (ภิกษุและภิกษุณี) ได้ในเวลาใกล้จะปรินิพพาน หรือเมื่อถูกรบเร้าถามในระหว่างมีชีวิตอยู่”]

คำว่า ยสฺสินฺทฺริยานิ (ท่านผู้ใดควบคุมอินทรีย์) หมายความว่า ท่านผู้ใดคือพระอริยบุคคลใดควบคุมอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น

คำว่า สุภาวิตานิ (ควบคุม) หมายความว่า อบรมดีแล้วด้วยการเจริญอริยมรรค

คำว่า อชฺฌตฺตํ พหิทฺธา จ (ทั้งภายในและภายนอก) หมายความว่า ด้วยการละสังโยชน์เบื้องต่ำและสังโยชน์เบื้องสูง ฉะนั้นจึงตรัสว่า สพฺพโลเก (ในโลกทั้งปวง)

คำว่า นิพฺพิชฺฌา แปลว่า แทงตลอด

คำว่า ธมฺมปทานิ (ธรรมอย่างหนึ่ง) หมายความว่า ธรรมส่วนหนึ่ง

ธรรมอย่างหนึ่งคือความไม่ละโมบ ได้แก่ อโลภเจตสิก และฌาน วิปัสสนา มรรค ผล พร้อมด้วยนิพพานที่บรรลุโดยมีอโลภเจตสิกเป็นผู้นำ หรือฌานเป็นต้นที่บรรลุด้วยอสุภะ ๑๐

ธรรมอย่างหนึ่งคือความไม่พยาบาท ได้แก่ ฌานเป็นต้นที่บรรลุด้วยพรหมวิหาร ๔ [เพราะพรหมวิหาร ๔ มีความไม่พยาบาทเป็นผู้นำ เนื่องจากความเบียดเบียนและความริษยามีความพยาบาทเป็นเหตุ]

ธรรมอย่างหนึ่งคือสัมมาสติ ได้แก่ ฌานเป็นต้นที่บรรลุด้วยอนุสสติ ๑๐ และความสำคัญในอาหารว่าเป็นปฏิกูล [เพราะฌานเป็นต้นควรบรรลุโดยมีสติเป็นผู้นำ]

ธรรมอย่างหนึ่งคือสัมมาสมาธิ ได้แก่ ฌานเป็นต้นที่บรรลุด้วยกสิณ ๑๐ และอานาปานะ [เพราะแม้สมาธิก็เป็นหลักในการเจริญอานาปานะ ไม่ใช่สติอย่างเดียว]

คำว่า ปญฺจ ฉินฺเท (พึงตัดสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕) หมายความว่า พึงตัดสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ อันดำเนินไปเพื่อการอุบัติในอบายด้วยมรรคขั้นต่ำ ๓ เหมือนบุรุษใช้มีดตัดเชือกที่ผูกเท้าไว้

คำว่า ปญฺจ ชเห (พึงละสังโยชน์เบื้องสูง ๕) หมายความว่า พึงละสังโยชน์เบื้องสูง ๕ ที่ให้อุบัติในเทวโลกชั้นสูงด้วยอรหัตตมรรค เหมือนบุรุษตัดเชือกที่ผูกคอไว้

บาทคาถาว่า ปญฺจ จุตฺตริ ภาวเย (พึงเจริญอินทรีย์ ๕ ให้ยิ่ง) หมายความว่า พึงเจริญอินทรีย์ ๕ มีศรัทธินทรีย์เป็นต้นให้ยิ่งๆ ขึ้นไป เพื่อละสังโยชน์เบื้องสูง

คำว่า ปญฺจ สงฺคาติโค (พ้นเครื่องผูกพัน ๕ อย่างได้แล้ว) หมายความว่า เมื่อเป็นดังนี้ ภิกษุพ้นเครื่องผูกพัน ๕ อย่างด้วยการล่วงพ้นเครื่องผูก ๕ คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ และทิฏฐิ จึงได้ชื่อว่า ผู้ข้ามห้วงกิเลส กล่าวคือ เรียกว่าผู้ข้ามห้วงกิเลสทั้ง ๔

อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ คือ อินทรีย์ของผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรคผู้ปฏิบัติโดยตั้งใจว่า เราจักรู้เห็นธรรมคืออริยสัจสี่หรือพระนิพพานที่ยังไม่รู้แจ้ง คือยังไม่แทงตลอดโดยแท้จริงแล้ว มรรคญาณแรกกล่าวไว้อย่างนี้โดยความเป็นเบื้องต้นของโสดาปัตติมรรคนั้น

อัญญะ คือ บุคคลผู้รู้ต่อมาอีกโดยไม่ล่วงพ้นขอบเขตที่รู้เห็นแล้วด้วยมรรคแรก

อัญญินทรีย์ คือ อินทรีย์ของบุคคลรู้ต่อมา คำนี้เป็นชื่อของญาณในผลขั้นต่ำ ๓ และมรรคขั้นสูง ๓

อัญญาตาวินทรีย์ คือ อินทรีย์ของพระอรหันต์ผู้กระทำกิจสำเร็จแล้วในอริยสัจ ๔ คำนี้เป็นชื่อของอรหัตตผลญาณ

คำว่า อนภิสเมตสฺส (ยังมิได้ตรัสรู้) หมายความว่า ยังมิได้แทงตลอด

คำว่า อภิสมยาย (ตรัสรู้) หมายความว่า แทงตลอด

[๑๑๖] คำว่า พาลลกฺขณานิ (ลักษณะแห่งความเป็นพาล) หมายความว่า เหตุที่เป็นเครื่องสังเกตให้รู้ความเป็นพาล

คำว่า พาลนิมิตฺตานิ (นิมิตแห่งความเป็นพาล) หมายความว่า นิมิตคือเหตุในการเชื่อว่าบุคคลนี้เป็นพาล

คำว่า พาลาปทานานิ (ความประพฤติแห่งความเป็นพาล) หมายความว่า การกระทำที่ปรากฏในกาลก่อนของคนพาล

ในคำว่า ทุจฺจินฺติตจินฺตี (มักคิดแต่ความคิดชั่ว) เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า ทุจจินติตจินตี คือ มักคิดแต่ความคิดชั่วอันได้แก่ ความละโมบ ความพยาบาท และความเห็นผิด

คำว่า ทุพภาสิตภาสี (มักพูดแต่คำพูดชั่ว) คือ มักพูดแต่คำพูดชั่วอันได้แก่ การพูดเท็จ เป็นต้น

คำว่า ทุกกฏกัมมการี (มักทำแต่กรรมชั่ว) คือ มักทำแต่กรรมชั่วอันได้แก่ การฆ่าสัตว์ เป็นต้น

พึงทราบฝ่ายดีงามโดยตรงกันข้ามกับข้อความที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า ภิยฺโย แปลว่า ยิ่ง

คำว่า ปกุชฺเฌยฺยุํ แปลว่า กริ้วโกรธ

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า ปกุปฺเปยฺยุํ

คำว่า ภุเสน แปลว่า รุนแรง

คำว่า ทณฺเฑน (อาชญา) หมายความว่า การลงโทษ

คำว่า ธีโร แปลว่า ผู้มีปัญญา คือ ผู้มีความรู้โดยปกติ

คำว่า นิเสธเย (พึงกำจัด) หมายความว่า พึงขัดขวาง คือ พึงทำให้ไม่อาจกระทำหรือพูดอย่างใดอย่างหนึ่งได้อีก

คำว่า ปรํ (ผู้อื่น) คือ คนที่ขัดแย้งกัน

บาทคาถาว่า โย สโต อุปสมฺมติ (เป็นผู้มีสติระงับไว้ได้) หมายความว่า ผู้ใดเป็นผู้มีสติระงับไว้ได้ เราเห็นว่าการระงับไว้ของผู้นั้น เป็นเครื่องตัดรอนคนพาล

คำว่า วชฺชํ แปลว่า โทษ

คำว่า ยทา นํ มญฺญติ (เมื่อใดคนพาลสำคัญเห็นผู้นั้น) หมายความว่า โดยเหตุที่คนพาลสำคัญเห็นผู้นั้น

คำว่า อชฺฌารุหติ แปลว่า ข่มขี่

บาทคาถาว่า โคว ภิยฺโย ปลายินํ (เหมือนโคยิ่งข่มขี่โคตัวแพ้ที่หนีไป) หมายความว่า ฝูงโคแลดูวัวสองตัวต่อสู้กันในกลุ่มจนกระทั่งวัวตัวหนึ่งแพ้หนีไป ในขณะที่หนีไปนั้นแล ฝูงโคทั้งหมดย่อมข่มขี่วิ่งไล่โคตัวแพ้ที่หนีไป ฉันใด คนพาลผู้ทรามปัญญายิ่งข่มขี่ ผู้อดทนอยู่ ฉันนั้น

คำว่า สทตฺถปรมา แปลว่า มีประโยชน์ตนสูงสุด

บาทคาถาว่า ขนฺตฺยา ภิยฺโย น วิชฺชติ (ประโยชน์ยิ่งกว่าขันติย่อมไม่มี) หมายความว่า ในประโยชน์มีประโยชน์ตนสูงสุดนั้น ประโยชน์ที่เหนือกว่าขันติย่อมไม่มี

บาทคาถาว่า ตมาหุ ปรมํ ขนฺตึ (ความอดกลั้นของผู้นั้น เหล่าบัณฑิตกล่าวว่าเป็นขันติอย่างยิ่ง) หมายความว่า บุคคลเป็นคนมีกำลังย่อมอดกลั้นได้ ความอดกลั้นของผู้นั้นเหล่าบัณฑิตกล่าวว่าเป็นขันติอย่างยิ่ง

ธรรมดาว่ากำลังของคนพาลเป็นกำลังแห่งความเขลา กำลังดังกล่าวไม่ใช่กำลังเหล่าบัณฑิตไม่กล่าว คือไม่แสดงว่าเป็นกำลัง

คำว่า ธมฺมคุตฺตสฺส แปลว่า ผู้อันธรรมคุ้มครองแล้ว หรือ ผู้รักษาธรรม

คำว่า ปฏิวตฺตา แปลว่า กล่าวโต้ หรือแม้จะกล่าวโดยอ้อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ไม่อาจทำให้ผู้ที่ทรงธรรมหวั่นไหวได้

บาทคาถาว่า ตสฺเสว เตน ปาปิโย (บุคคลนั้นทรามกว่าบุคคลผู้โกรธแล้วนั้น) หมายความว่า บุคคลนั้นทรามกว่าบุคคลผู้โกรธแล้วนั้นด้วยความโกรธ

ท่านกล่าวว่า โย กุทฺธํ ปฏิกุชฺฌติ (บุคคลใดโกรธตอบบุคคลผู้โกรธแล้ว) เพื่อเฉลยคำถามว่าบุคคลผู้ทรามกว่านั้นคือใคร

ในพากย์นั้น คำว่า กุทฺธํ ลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัมปทาน ความหมายคือต่อบุคคลผู้โกรธแล้ว

คำว่า ติกิจฺฉนฺตานํ ลงวิภัตติพหูพจน์ในอรรถเอกพจน์ ความหมายคือ ผู้ที่รักษา

[คำว่า ติกิจฺฉนฺตานํ เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า วจนวิปัลลาส คือ การเปลี่ยนพจน์ และวิภัตติวิปัลลาส คือ การเปลี่ยนวิภัตติ กล่าวคือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปเอกพจน์ ทุติยาวิภัตติว่า ติกิจฺฉนฺตํ ก็กล่าวเป็นรูปพหูพจน์ ฉัฏฐีวิภัตติว่า ติกิจฺฉนฺตานํ]

คำว่า ชนา มญฺญนฺติ (ชนเหล่านั้นย่อมสำคัญเห็น) หมายความว่า ปุถุชนคนเขลาผู้มืดบอดย่อมสำคัญเห็นบุคคลผู้ที่รักษาคือให้สำเร็จประโยชน์ทั้งสองฝ่ายคือของตนและคนอื่นอย่างนี้ว่า คนนี้เป็นคนโง่

บาทคาถาว่า เย ธมฺมสฺส อโกวิทา (ชนเหล่าใดไม่ฉลาดในธรรม) หมายความว่า ชนเหล่าใดไม่ฉลาดในธรรมคืออริยสัจ ๔ พวกเขาย่อมสำคัญเห็นอย่างนี้

[๑๑๗] คำว่า ปตฺตํ (ได้รับแล้ว) คือ อุปกรณ์แห่งกามที่บุคคลเสวยอยู่ในบัดนี้

คำว่า ปตฺตพฺพํ (พึงได้รับ) คือ อุปกรณ์แห่งกามนั้นที่พึงได้รับ กล่าวคือ พึงเสวยในอนาคต

คำว่า อุภยเมตํ รชานุกิณฺณํ (ทั้งสองอย่างนั้นเกลื่อนกล่นแล้วด้วยกิเลสธุลี) หมายความว่า ทั้งสองอย่างนี้เกลื่อนกล่นด้วยกิเลสธุลีมีราคะเป็นต้น

คำว่า อาตุรสฺส (ผู้กระสับกระส่าย) คือ ผู้กระสับกระส่ายด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น

คำว่า อนุสิกฺขโต (ผู้ประพฤติตาม) หมายความว่า ผู้ประพฤติตามบุคคลผู้มีกิเลสหนา

คำว่า เย จ สิกฺขาสารา (บุคคลเหล่าใดย่อมยึดมั่น[ข้อประพฤติไม่มีสาระ]ว่าเป็นสาระ) หมายความว่า บุคคลเหล่าใดยึดมั่นข้อประพฤติคือศีลและพรตเป็นต้นตามที่ตนสมาทานแล้วว่าเป็นสาระ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สีลํ วตํ ชีวิตํ พฺรหฺมจริยํ (ศีล [การงดเว้นโดยดำริว่าเราจะไม่กระทำอีก] พรต [การประพฤติเหมือนสุนัขและวัวเป็นต้น] การเลี้ยงชีพ และพรหมจรรย์ [การงดเว้นจากเมถุน])

ศีล คือ การงดเว้นโดยตั้งใจว่า เราจะไม่กระทำ

พรต คือ เพศ การบริโภค หน้าที่ และความประพฤติ เป็นต้น

การเลี้ยงชีพ คือ ความเป็นอยู่

พรหมจรรย์ คือ การงดเว้นจากเมถุน

คำว่า อุปฏฺฐานสารา (ยึดมั่นว่าเป็นสาระ) หมายความว่า ยึดมั่นศีลเป็นต้นนั้นโดยสม่ำเสมอ ความหมายก็คือ ยึดถือศีลเป็นต้นว่าเป็นสาระโดยเชื่อว่า ความหมดจดจากสังสารวัฏย่อมมีได้ด้วยศีลเป็นต้นนั้น

คำว่า อิจฺเจเต อุโภ อนฺตา (โดยประการดังนี้ ความเห็นที่สุดทั้งสองเหล่านั้น) หมายความว่า โดยประการดังนี้ ความเห็นที่สุดทั้งสองเหล่านั้น คือ อัตตกิลมถานุโยค[ที่กล่าวไว้]โดยมีความยึดมั่นศีลพรตเป็นหลัก และกามสุขัลลิกานุโยค[ที่กล่าวไว้]โดยมีความสำคัญว่ากามไม่มีโทษเป็นหลัก ทั้งสองอย่างนั้นพึงประพฤติโดยผู้เปียกชุ่มในกามคุณที่เกลื่อนกล่นด้วยราคะธุลีเป็นต้นที่จะควรได้รับต่อไปหรือที่ได้รับแล้วในปัจจุบันตามลำดับ ซึ่งเป็นผู้ประพฤติตามครูผู้เร่าร้อนด้วยกิเลส และเป็นผู้เร่าร้อนด้วยกิเลสเอง ดังนั้น ความเห็นที่สุดทั้งสองเหล่านั้นจึงเป็นปฏิปทาที่ยังป่าช้าให้เพิ่มพูน คือ มีปกติยังป่าช้าให้เพิ่มขึ้นด้วยชราและมรณะซ้ำแล้วซ้ำเล่า ย่อมยังป่าช้าให้เพิ่มพูนโดยแท้ ความหมายก็คือ เขายังป่าช้าให้เพิ่มพูนเอง และเมื่อชักชวนผู้อื่นในส่วนที่สุดโต่งทั้งสองอย่างย่อมยังป่าช้าให้เพิ่มพูนอีกด้วย

คำว่า อุโภ อนฺเต อนภิญฺญาย (เพราะไม่รู้ความเห็นที่สุดทั้งสอง) หมายความว่า เพราะไม่รู้ความเห็นที่สุดทั้งสองตามที่กล่าวไว้แล้ว

คำว่า โอลียนฺติ เอเก (พวกหนึ่งย่อมติดอยู่) หมายความว่า พวกหนึ่งย่อมติดอยู่ด้วยตัณหาและทิฏฐิ [ภวตัณหาและภวทิฏฐิ] ที่ผูกพัน[ในภพ]ว่าอัตตาและโลกเที่ยง

คำว่า อติธาวนฺติ เอเก (พวกหนึ่งย่อมแล่นไป) หมายความว่า พวกหนึ่งย่อมแล่นไปด้วยทิฏฐิ [อุจเฉททิฏฐิ] ที่แล่นไปว่าอัตตาและโลกขาดสูญ

คำว่า น อมญฺญึสุ (ย่อมไม่ยกย่อง) หมายความว่า พวกเขาย่อมไม่ยกย่องความเห็นเหล่านั้น เพราะละความสำคัญด้วยตัณหาเป็นต้นนั้นได้ ดังนั้น วัฏฏะทั้งสาม [กิเลสวัฏ = วนเวียนกิเลส กรรมวัฏ = วนเวียนกรรม และวิปากวัฏ = วนเวียนวิบาก]ของพวกเขาจึงไม่มีปรากฏเพราะการดับขันธ์โดยไม่ยึดมั่น[ตัณหาและทิฏฐิ]

คำว่า ชญฺญา แปลว่า พึงรู้

คำว่า สํยุเช แปลว่า พึงประกอบ

คำว่า มานุสํ มีรูปวิเคราะห์ว่า มานุสะ คือ ของมนุษย์ หมายถึง อัตภาพที่นับเข้าในภพมนุษย์

บาทคาถาว่า กิญฺหิ ตสฺส สกํ โหติ (อะไรเล่าเป็นสมบัติของเขา) หมายความว่า อะไรเล่าเป็นสมบัติของบุคคลผู้เข้าไปสู่ปากมัจจุราชนั้นยกเว้นกรรมดีอย่างเดียว เพราะเหล่าสัตว์มีกรรมเป็นสมบัติของตน ฉะนั้น จึงตรัสว่า ตสฺมา กเรยฺย กลฺยาณํ (เพราะฉะนั้นบุคคลพึงกระทำกรรมดี) เป็นต้น

ในคาถานั้น คำว่า สมฺปรายิกํ (สมบัติในปรโลก) คือ กรรมที่ให้ผลในภพต่อไป

[๑๑๘] คำว่า อิเม ธมฺมา (ธรรมเหล่านี้) ได้แก่ ธรรมเหล่านี้ คือ กุศลธรรมหรืออกุศลธรรม

คำว่า เอวํคหิตา (อันบุคคลถือเอาอย่างนั้น) หมายความว่า อันบุคคลสมาทาน คือ ทำให้เกิดขึ้นอย่างนั้น

คำว่า อิทํ ผลํ (ผลอย่างนี้) ได้แก่ ผลอย่างนี้ คือ ผลที่น่าปรารถนาหรือไม่น่าปรารถนา

คำว่า อยมตฺโถ (ย่อมมีผลอย่างนี้) หมายความว่า ผลนี้เป็นความเจริญหรือความเสื่อม

คำว่า อญฺญมฺปิ เอวํชาติยํ (แม้ธรรมชาติอื่นที่มีลักษณะอย่างนี้) กล่าวถึงคำตอบที่เป็นเอกังสพยากรณ์ (คำตอบที่แสดงความแน่นอน)

ความปรารถนาของพระผู้มีพระภาคในคำนั้นว่า “เมื่อพระองค์ปรารถนาอยู่ พวกเทวดาและมนุษย์ไม่พึงรู้เญยยธรรมที่ดำริด้วยจิต[อันประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น]นั้น” ย่อมมีด้วยเหตุใด ความปรารถนานั้นมิใช่วิสัยของบุคคลอื่นด้วยเหตุนั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า กินฺตํ ภควา อากงฺขตีติ. อิทํ อวิสชฺชนียํ (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระองค์ย่อมปรารถนาสิ่งใด ความปรารถนานั้นเป็นไฉน)

คำว่า เอตฺตโก แปลว่า มีประมาณเท่านี้

คำว่า สีลกฺขนฺเธ แปลว่า เพราะเหตุคือศีลขันธ์

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า สีลกฺขนฺเธน (เพราะศีลขันธ์)

พึงทราบนัยนี้แม้ในบทที่เหลือ

คำว่า อิริยายํ (ความประพฤติ) คือ ความประพฤติทางกายและวาจา

คำว่า ปภาเว แปลว่า ในอานุภาพ

คำว่า หิเตสิตายํ แปลว่า ในพระเมตตา

คำว่า อิทฺธิยํ แปลว่า ในพระฤทธิ์

พระพุทธคุณมีประมาณเพียงนี้ ซึ่งมีอานุภาพเป็นอย่างๆ ไป มรรค ผล และนิพพาน ก็มีอานุภาพอย่างนี้เช่นเดียวกัน [คือ ความเป็นธรรมที่ตรัสไว้ดีแล้ว] พระอริยสงฆ์เป็นผู้ประกอบแล้วด้วยคุณธรรมอย่างนี้ [คือ มีความเป็นผู้ปฏิบัติดี เป็นต้น]

ความมีอานุภาพอันใหญ่หลวงของพระไตรรัตน์มิใช่วิสัยของบุคคลอื่นโดยสิ้นเชิง แต่เป็นวิสัยของพระผู้มีพระภาคเท่านั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า พุทฺธวิสโย อวิสชฺชนีโย (วิสัยของพระพุทธเจ้า ไม่พึงวิสัชนา) คำนั้นแสดงว่าแม้ข้อความอื่นที่เป็นพุทธวิสัยก็ไม่พึงวิสัชนา สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

พุทฺธานํ ภิกฺขเว พุทฺธวิสโย อจินฺเตยฺโย น จินฺเตตพฺโพ, ยํ จินฺเตนฺโต อุมฺมาทสฺส วิฆาตสฺส ภาคี อสฺส.[๒๖๙]

“ดูกรภิกษุทั้งหลายพุทธวิสัยของพระพุทธเจ้าเป็นอจินไตย ไม่ควรคิด เมื่อบุคคลคิด พึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความเป็นบ้าเดือดร้อน”

คำว่า กตมา ปุพฺพา โกฏีติ อวิสชฺชนียํ (คำถามนี้ว่า ‘เบื้องต้นคืออะไร’ ไม่พึงวิสัชนา) หมายความว่า คำถามที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งตั้งไว้ว่า เบื้องต้นคืออะไร ไม่พึงวิสัชนา เพราะไม่ปรากฏเบื้องต้นของสังสารวัฏ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ปุริมา ภิกฺขเว โกฏิ น ปญฺญายติ.[๒๗๐]

“เบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ”

ในพระบาลีข้างต้น คำว่า น ปญฺญายติ แปลว่า ย่อมไม่ปรากฏ หมายความว่า ย่อมหาไม่ได้

พระมหากัจจายนะกล่าวว่า น ปญฺญายตีติ สาวกานํ ญาณเวกลฺเลน (คำว่า ‘ย่อมไม่ปรากฏ’ หมายความว่า ย่อมไม่ปรากฏด้วยความบกพร่องแห่งญาณของสาวกทั้งหลาย) โดยหมายเฉพาะข้อความว่า คำว่า น ปญฺญายติ คือ มิใช่วิสัยแห่งญาณของผู้อื่น

ในพากย์นั้น คำว่า อตฺตูปนายิกา มีรูปวิเคราะห์ว่า อัตตูปนายิกา คือ เทศนาที่น้อมไปสู่ตน

คำว่า นตฺถิ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ อวิชานนา (เพราะพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ทรงปราศจากความไม่รู้อย่างแท้จริง) นี้แสดงว่า สังสารวัฏย่อมไม่ปรากฏเพราะไม่มีส่วนเบื้องต้น มิใช่เป็นความติดขัดของพระญาณในเรื่องนั้น

ท่านกล่าวว่า ยถา ภควา โกกาลิกํ ภิกฺขุํ อารพฺภ (ดังพระผู้มีพระภาคทรงปรารภพระโกกาลิกะ) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าพระญาณของพระผู้มีพระภาคไม่ติดขัดในธรรมทั้งปวง เพราะสภาพธรรมที่แม้บุคคลอื่นรู้ไม่ได้ก็เป็นสิ่งที่พระผู้มีพระภาคทรงรู้เห็น

ในพากย์นั้น อญฺญตรํ ภิกฺขุํ (ภิกษุรูปหนึ่ง) คือ ภิกษุผู้ไม่ปรากฏโดยชื่อและโคตร

พระพุทธองค์ตรัสอย่างนี้กับภิกษุรูปหนึ่งผู้นั่งทูลถามปัญหาว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ จำนวนอายุในปทุมนรกนานเพียงใด

ในเรื่องนี้มีพระพุทธดำรัสที่ละไว้ ดังนี้

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ดูกรภิกษุ จำนวนอายุในปทุมนรกนานยิ่งนัก ใครๆ ไม่กระทำการนับได้โดยง่ายว่าเท่านี้ปี หรือว่าเท่านี้ร้อยปี หรือว่าเท่านี้พันปี หรือว่าเท่านี้แสนปี”

ภิกษุนั้นทูลถามว่า “พระเจ้าข้า พระองค์อาจที่จะทรงกระทำอุปมาได้หรือ”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ดูกรภิกษุ เราอาจอยู่” แล้วตรัสว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติขาริโก โกสลโก ติลวาโห. ตโต ปุริโส วสฺสสตสฺส วสฺสสตสฺส อจฺจเยน เอกเมกํ ติลํ อุทฺธเรยฺย. ขิปฺปตรํ โข โส ภิกฺขุ วีสติขาริโก โกสลโก ติลวาโห อิมินา อุปกฺกเมน ปริกฺขยํ ปริยาทานํ คจฺเฉยฺย, น เตฺวว เอโก อพฺพุโท นิรโย. เสยฺยถาปิ ภิกฺขุ วีสติ อพฺพุทา นิรยา, เอวเมโก นิรพฺพุโท นิรโย.[๒๗๑]

"ดูกรภิกษุ เปรียบเหมือนเกวียนบรรทุกงาแห่งชาวโกศลซึ่งบรรทุกงาได้ ๒๐ ขารี บุรุษพึงเก็บงาขึ้นจากเกวียนนั้นโดยล่วงร้อยปีๆ ต่อเมล็ดหนึ่งๆ เกวียนบรรทุกงาแห่งชาวโกศลซึ่งบรรทุกงาได้ ๒๐ ขารีนั้น พึงถึงความหมดสิ้นไป เพราะความเพียรนี้เร็วกว่า ส่วนอัพพุทนรกหนึ่งยังไม่ถึงความหมดสิ้นไปเลย ดูกรภิกษุ ๒๐ อัพพุทนรกเป็นหนึ่งนิรัพพุทนรก ๒๐"

ในพากย์นั้น คำว่า วีสติขาริโก (บรรทุกงาได้ ๒๐ ขารี) หมายความว่า ๔ ฟายมือที่ใช้ในแคว้นมคธ เป็น ๑ ฟายมือในแคว้นโกศล ด้วยฟายมือนั้น ๔ ฟายมือเป็น ๑ อาฬหกะ (กระดอง) ๔ อาฬกะ เป็น ๑ โทณะ (ทะนาน) ๔ โทณะเป็น ๑ มานิกา (กระเชอ) ๔ มานิกาเป็น ๑ ขารี ด้วยขารีนั้น เกวียนบรรทุกงาแห่งชาวโกศล ซึ่งบรรทุกงาได้ ๒๐ ขารี

คำว่า ติลวาโห แปลว่า เกวียนบรรทุกงา

คำว่า อพฺพุโท นิรโย (อัพพุทนรก) หมายความว่า นรกอย่างหนึ่งโดยเฉพาะที่ชื่อว่าอัพพุทะ หามีไม่ แต่เวลาหมกไหม้ในนรกอเวจีตามจำนวนอัพพุทะ ได้ชื่อว่า อัพพุท-นรก

แม้นิรัพพุทนรกเป็นต้น ก็มีนัยเดียวกันนี้

พึงทราบจำนวนปีในนรกนั้นอย่างนี้

- ร้อยแสนปี เป็น ๑ โกฏิ
- ร้อยแสนโกฏิ เป็น ๑ ปโกฏิ
- ร้อยแสนปโกฏิ เป็น ๑ โกฏิปโกฏิ
- ร้อยแสนโกฏิปโกฏิ เป็น ๑ นหุตะ
- ร้อยแสนนหุตะ เป็น ๑ นินนหุตะ

- ร้อยแสนนินนหุตะ เป็น ๑ อัพพุทะ
- ๒๐ อัพพุทะ เป็น ๑ นิรัพพุทะ

พึงทราบนัยนี้ในอฏฏนรกเป็นต้นทั้งหมด

อนึ่ง จำนวนดังกล่าวนับได้ยากสำหรับผู้ไม่ช่ำชอง ฉะนั้นจึงตรัสว่า ตํ น สุกรํ สงฺขาตุํ (ใครๆ ไม่กระทำการนับได้โดยง่าย)

บางคนกล่าวว่า ชื่อเหล่านี้ปรากฏแล้วในนรกนั้นๆ เพราะมีความคร่ำครวญต่างกันและการทรมานต่างกัน

บางอาจารย์กล่าวว่า นรกเหล่านี้เป็นนรกเย็นยะเยียบ

[คำว่า เกจิ (บางคน) มักใช้เพื่อแสดงความไม่เห็นด้วยกับความเห็นที่นำมาแสดงนั้น แม้ท่านจะไม่เห็นด้วยก็นำมากล่าวไว้เพื่อรักษาความเห็นของบุรพาจารย์ให้สืบทอดถึงอนุชนรุ่นหลัง ส่วนคำว่า อปเร (บางอาจารย์) ใช้เพื่อแสดงอีกความเห็นหนึ่งที่ท่านผู้แต่งไม่คัดค้านไว้โดยตรง]

คำวา จิตฺตํ อาฆาเตตฺวา แปลว่า เพราะจิตอาฆาต

[๑๑๙] คำว่า กถํ ชิโน (บุคคลเป็นผู้ชนะอย่างไร) เป็นคำถามแสดงลักษณะ คือ ถามว่าบุคคลเป็นผู้ชนะอย่างไร กล่าวคือ โดยประการใดด้วยการละกิเลสอดีต กิเลสอนาคต หรือกิเลสปัจจุบัน

คำว่า เกน ชิโน (บุคคลเป็นผู้ชนะด้วยเหตุอะไร) เป็นคำถามแสดงเหตุ คือ ถามว่าบุคคลเป็นผู้ชนะด้วยเหตุอะไร ด้วยข้อปฏิบัติอะไร

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวถึงคำถามนั้นว่าพึงวิสัชนา

ท่านกล่าวว่า อวิสชฺชนียํ (ไม่พึงวิสัชนา) โดยหมายถึงข้อความว่า ในคำว่า กตโม ชิโน (อะไรเป็นผู้ชนะ) รูปเป็นผู้ชนะ หรือเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นผู้ชนะ หรือสิ่งอื่นที่พ้นไปจากรูปเป็นต้นที่เรียกว่า อัตตา เป็นผู้ชนะ

คำว่า กิตฺตโก (มีประมาณเท่าไร) หมายความว่า มีประมาณเท่าไรโดยจำนวน

คำว่า อตฺถิ ตถาคโต (สัตว์มีอยู่) หมายความว่า สัตว์ที่บุคคล[ทั่วไป]บัญญัติโดยอาศัยขันธ์ ๕ ว่ามีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ มีอยู่

ท่านกล่าวว่า วิสชฺชนียํ (พึงวิสัชนา) เพราะหมายถึงบุคคลที่บัญญัติโดยอาศัยเบญจขันธ์นั้น

คำว่า รูปํ ตถาคโต (รูปเป็นสัตว์) ถามโดยเนื่องด้วยสักกายทิฏฐิว่า รูปเป็นอัตตา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อวิสชฺชนียํ (ไม่พึงวิสัชนา)

พึงทราบเนื้อความในบททั้งปวงตามนัยที่กล่าวมานี้

[๑๒๐] คำว่า พาลํ ปีฐสมารุฬฺหํ (คนพาลผู้นั่งอยู่บนตั่ง) เป็นต้น ลงทุติยาวิภัตติในอรรถของฉัฏฐีวิภัตติ

คำว่า กาเยน ทุจฺจริตานิ (กายทุจริต) หมายความว่า สิ่งที่กระทำไว้ไม่ดีทางกาย

คำว่า โอลพฺภนฺติ แปลว่า ย่อมปกคลุม คือ ย่อมท่วมทับ

บทที่เหลือทั้งสอง [คือ อชฺโฌลมฺพนฺติ (ย่อมครอบงำ) อภิปฺปลมฺพนฺติ (ย่อมเกาะ)] เป็นคำไวพจน์ของคำว่า โอลพฺภนฺติ นั้นนั่นแหละ เพราะกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิตเหล่านั้นปรากฏโดยอาการปกคลุม เป็นต้น ดังนั้นจึงกล่าวไว้อย่างนี้

คำว่า มหตํ แปลว่า ใหญ่

คำว่า ปถวิยํ โอลมฺพนฺติ (ย่อมปกคลุมแผ่นดิน) หมายความว่า ย่อมแผ่ไปสู่พื้นแผ่นดิน

บทที่เหลือทั้งสอง [อชฺโฌลมฺพนฺติ (ย่อมครอบงำ) อภิปฺปลมฺพนฺติ (ย่อมเกาะ)] เป็นคำไวพจน์ของคำว่า โอลพฺภนฺติ นั้นนั่นแหละ เพราะการแผ่ไปแห่งยอดภูเขาใหญ่นี้เป็นอาการกระจายไปเหมือนกัน

คำว่า ตตฺร ภิกฺขเว พาลสฺส (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในสมัยนั้น คนพาลจะมีความสำนึกตัวอย่างนี้) หมายความว่า คนพาลย่อมร้อนใจอย่างนี้ในลักษณะปรากฏดังกล่าว

พระดำรัสว่า ลาภา โว ภิกฺขเว (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เป็นลาภของพวกเธอ) หมายความว่า การได้รับความเป็นมนุษย์และมีศรัทธาเป็นต้นที่พวกเธอได้แล้ว เป็นลาภของพวกเธอโดยแท้

พระดำรัสว่า สุลทฺธํ (เธอทั้งหลายได้ดีแล้ว) หมายความว่า การออกบวชและให้สำเร็จปาริสุทธิศีล ๔ เป็นต้นที่พวกเธอได้รับแล้ว เธอทั้งหลายได้ดีแล้ว

พระดำรัสว่า ขโณ โว ปฏิลทฺโธ (พวกเธอได้รับโอกาสในการประพฤติพรหมจรรย์) หมายความว่า โอกาสนี้เป็นขณะที่ ๙ เพื่อการประพฤติพรหมจรรย์คือมรรค ไม่ใช่โอกาสที่ไม่เหมาะสม ๘

พระพุทธองค์ทรงแสดงโอกาสที่ไม่เหมาะสม ๘ โดยแสดงโอกาสบางส่วนด้วยพระดำรัสว่า ทิฏฺฐา มยา (นรกชื่อว่าผัสสายตนิกะ ๖ อันเราเห็นแล้ว) เป็นต้น

[๑๒๑] คำว่า ยหึ ยหึ (ทุคติใดๆ) หมายความว่า ชนใดประมาทแล้ว ไม่ประพฤติธรรม ย่อมไปสู่ทุคติใดๆ

[โดยทั่วไปการลงวิภัตติปัจจัยมี โต, หึ เป็นต้น มักลงในอรรถสัตตมี แต่ในบางแห่งก็ลงในอรรถกรรมได้อีกด้วย เพราะสัมพันธ์กับธาตุที่มองหากรรม พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบาย ยหึ ที่ลง หึ ปัจจัยด้วยรูปทุติยาวิภัตติว่า ยํ ยํ ตามหลักภาษาให้ลง หึ ปัจจัยด้วยการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ตามมา (วินาธิการโยควิภาค) ในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๕๕) ว่า ยโต หึ (ลง หึ ปัจจัยท้าย ย ศัพท์ในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง)]

คำว่า โส นํ อธมฺโม หมายความว่า อธรรมอันตนประพฤติแล้วนั้นย่อมเบียดเบียนผู้ประพฤติอธรรมนั้น

คำว่า หนาติ แปลว่า ย่อมเบียดเบียน

คำว่า อปฺเปสกฺขตา (ความมีศักดิ์น้อย) คือ ความมีอานุภาพน้อย

คำว่า ทุพฺพณฺณตา (ความมีผิวพรรณทราม) คือ ความมีรูปไม่งาม ความน่าเกลียด

คำว่า ทุปฺปญฺญตา (ความเป็นผู้มีปัญญาทราม) คือ ความเป็นผู้ปราศจากความรู้ กล่าวคือ ความเป็นคนหนวกใบ้ด้วยปฏิสนธิที่ไม่มีเหตุ [อเหตุกปฏิสนธิที่ไม่มีกุศลเหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ]

[๑๒๒] คำว่า วาจานุรกฺขี (บุคคลพึงระวังวาจา) หมายความว่า บุคคลพึงระวังวาจา โดยงดเว้นจากวจีทุจริต ๔

พึงสำรวมใจเป็นอย่างดี โดยไม่ยังความละโมบเป็นต้นให้เกิดขึ้น

ผู้ละการฆ่าสัตว์เป็นต้นชื่อว่าไม่ทำบาปทางกาย และชำระทางกรรมทั้งสามทางนี้ให้หมดจด เพราะผู้ที่ชำระบาปอยู่อย่างนี้ เขาพึงพบทางคืออริยมรรคมีองค์ ๘ ที่พระอริยะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นผู้แสวงหาศีลขันธ์เป็นต้นประกาศไว้

คำว่า ทุกฺกฏํ (ความชั่ว) เป็นต้น หมายความว่า ผู้ใดไม่มีความชั่ว คือ กรรมที่มีโทษ ให้ผลเป็นทุกข์ และให้ไปสู่ทุคติ ทางกาย วาจา และใจ

บาทคาถาว่า สํวุตํ ตีหิ ฐาเนหิ (สำรวมทวารทั้ง ๓) หมายความว่า สำรวมทางทวาร ๓ เหล่านี้ เพราะห้ามการเกิดกายทุจริตเป็นต้น เราเรียกผู้นั้นว่า พราหมณ์

คำว่า อจฺจนฺตทุสฺสีลฺยํ แปลว่า ความเป็นคนทุศีลอย่างยิ่ง

คฤหัสถ์ผู้กระทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ตั้งแต่เกิด หรือบรรพชิตผู้ต้องครุกาบัติ [คือ อาบัติหนักอันได้แก่ปาราชิกและสังฆาทิเสส] ตั้งแต่วันอุปสมบท ชื่อว่า คนทุศีลอย่างยิ่ง แต่คำนั้นในพระสูตรนี้หมายเอาความเป็นคนทุศีลที่ปรากฏในคติของคนทุศีลในสองหรือสามอัตภาพ

อนึ่ง ความเป็นคนทุศีลในเรื่องนี้ พึงทราบว่าเป็นตัณหาที่เกิดขึ้นอาศัยทวาร ๖ ของคนทุศีล

บาทคาถาว่า มาลุวา สาลมิโวตฺถตํ (เหมือนกับเถาย่านทรายรัดรึงต้นรัง) นี้ หมายความว่า ความเป็นคนทุศีลคือตัณหาของบุคคลใดย่อมทำลายอัตภาพที่ถูกรัดรึงไว้ คือ ถูกห่อหุ้มอยู่ เหมือนเถาย่านทรายใช้ใบรับน้ำเมื่อฝนตกแล้วรัดรึงต้นรังทั้งต้นที่น้อมลงให้

หักโค่นทำลาย ยังบุคคลให้ตกไปในอบายด้วยตัณหาคือความเป็นคนทุศีลนั้น เหมือนต้นไม้ที่ถูกเถาย่านทรายหักโค่นให้ล้มไปบนดิน

ความหมายก็คือ เขาทำตัวให้วอดวายเอง มิจำต้องรอให้ศัตรูผู้หวังจะทำลายมากระทำให้

ในคาถาว่า อตฺตนา หิ กตํ (บาปที่ตนทำเอง) มีข้อความโดยสังเขปดังนี้ คือ บาปที่ตนทำเอง เกิดในตนเอง และตนเองก่อไว้ ย่อมทำลาย คือ ย่ำยี กล่าวคือ ยังคนโง่คือคนไร้ปัญญาให้ย่อยยับในอบายภูมิ ๔ เหมือนเพชรทำจากหินซึ่งเกิดจากหินแล้วย่อมทำลายแก้วมณี คือ แก้วมณีแข็งอันเป็นที่เกิดของตน ทำให้เป็นของใช้ไม่ได้โดยตัดเป็นส่วนๆ ชิ้นเล็กชิ้นน้อย

คำว่า นิเสวิย แปลว่า กระทำ

คำว่า ครหา แปลว่า ผู้น่าตำหนิ

คำว่า พาลมติ (คนเขลา) คือ คนมีปัญญาน้อย

คำว่า ขยา จ กมฺมสฺส (เพราะกรรมหมดสิ้นไป) หมายความว่า เพราะกรรมหมดสิ้นไปด้วยปัญญาที่ทำให้กรรมหมดสิ้นไป

คำว่า วิมุตฺตเจตโส (มีจิตหลุดพ้นแล้ว) คือ มีจิตหลุดพ้นแล้วด้วยสมุจเฉทวิมุตติ [มรรค] และปฏิปัสสัทธิวิมุตติ [ผล]

บาทคาถาว่า นิพฺพนฺติ เต โชติริวินฺธนกฺขยา (ย่อมดับสูญดุจประทีปดับเพราะสิ้นเชื้อ) หมายความว่า ย่อมดับสูญเพราะวิญญาณที่ปรุงแต่งหมดสิ้นไปไม่มีเหลือ ดุจประทีปที่สิ้นเชื้อย่อมดับไป

[๑๒๓] ในคาถาว่า ยถาปิ ภมโร เป็นต้น มีข้อความดังนี้

คำว่า ภมโร (ภมร) คือ แมลงภู่

คำว่า ปุปฺผํ (บุปผชาติ) เป็นต้น หมายความว่า ภมรเที่ยวบินอยู่ในสวนดอกไม้ย่อมบินไปไม่ทำให้ดอกไม้ สี และกลิ่นชอกช้ำ และเมื่อบินไปอย่างนี้ ย่อมดูดน้ำหวานแล้วจากไป คือ ดูดกินน้ำหวานตามต้องการแล้วดูดเอาน้ำหวานเพิ่มอีกเพื่อทำน้ำหวานแล้วจากไป

มันเข้าไปสู่ป่าชัฏแห่งหนึ่งแล้ววางน้ำหวานที่ผสมเกษรนั้นในโพรงไม้เป็นต้น แล้วทำน้ำหวานที่มีรสหวานขึ้นตามลำดับ ดอกไม้ สี และกลิ่นของบุปผชาตินั้นไม่ชอกช้ำเพราะการเที่ยวดูดน้ำหวานของมันในสวนดอกไม้ โดยแท้จริงแล้ว ดอกไม้ยังคงเป็นปกติ

บาทคาถาว่า เอวํ คาเม มุนี จเร (มุนีพึงจาริกไปในหมู่บ้าน) หมายความว่า มุนีผู้ไม่มีเรือนซึ่งเป็นพระเสกขะหรือพระอเสกขะพึงรับภิกษาในหมู่บ้านจาริกไปตามลำดับตระกูล ไม่มีความเสื่อมศรัทธาหรือโภคทรัพย์ เพราะการจาริกไปในตระกูลของท่าน ทั้งศรัทธาและโภคทรัพย์ก็เป็นปกติโดยแท้

อนึ่ง เมื่อท่านจาริกไปอย่างนี้แล้ว ออกจากหมู่บ้านปูผ้าสังฆาฏินั่งในที่หาน้ำได้สะดวกนอกหมู่บ้าน พิจารณาฉันบิณฑบาตโดยความเสมอกับน้ำมันหยอดเพลา ยาทาแผล และเนื้อบุตรแล้ว เข้าไปสู่ไพรสณฑ์เช่นนั้นใคร่ครวญกรรมฐานภายในตน [อริยสัจ ๔] ย่อมกระทำมรรคผลให้อยู่ในเงื้อมมือได้แน่ ส่วนพระมุนีผู้เป็นพระอเสกขะย่อมประกอบการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน

ข้อนี้เป็นการที่พระมุนีเสมอกับภมรผู้ทำน้ำหวาน

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาพระขีณาสพในเรื่องนี้

[นายเกวียนใช้น้ำมันหยอดเพลาเพื่อให้เกวียนขับเคลื่อนไปได้ ยาทาแผลมีประโยชน์เพื่อรักษาแผล สามีภรรยาผู้ข้ามทางกันดารยอมกินเนื้อบุตรที่เสียชีวิตเพื่อรักษาชีวิตให้ข้ามพ้นทางกันดารฉันใด แม้ผู้ที่ต้องการจะข้ามทางกันดารคือสังสารวัฏก็ควรบริโภคอาหารโดยปราศจากความติดใจในรสฉันนั้น]

คำว่า ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต วิหรติ (เป็นผู้สำรวมในปาติโมกขสังวรอยู่) นั้น หมายความว่า ปาติโมกข์ คือ การสำรวมที่ยังบุคคลผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้น ปาติโมกข์นั้นชื่อว่า สังวร เพราะปิดกั้นการล่วงละเมิดทางกายและวาจา ภิกษุเป็นผู้สำรวมในปาติโมกขสังวรย่อมเที่ยวไปในอิริยาบถทั้งปวง

คำว่า อาจารโคจรสมฺปนฺโน แปลว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยความประพฤติและโคจร

[ข้อความว่า “ความประพฤติ” คือ ความประพฤติที่เหมาะสมกับภิกษุ ได้แก่ การไม่ล่วงละเมิดทางกาย การไม่ล่วงละเมิดทางวาจา การไม่ล่วงละเมิดทางกายและวาจาทั้งสองอย่าง การสำรวมรักษาศีลทั้งหมด และการไม่เลี้ยงชีพผิดที่พระพุทธองค์ทรงตำหนิมีการประจบชาวบ้านเป็นต้น

ข้อความว่า “โคจร” คือ สถานที่ซึ่งภิกษุควรคบหา ได้แก่ ตระกูลที่มีศรัทธาเลื่อมใส โดยหลีกเลี่ยงจากอโคจรอันได้แก่ หญิงแพศยา หญิงหม้าย สาวเทื้อ บัณเฑาะก์ ภิกษุณี และร้านสุรา รวมไปถึงการคลุกคลีกับพระราชา มหาอำมาตย์ เดียรถีย์ หรือสาวกของเดียรถีย์ด้วยการคลุกคลีที่ไม่เหมาะสม]

คำว่า อณุมตฺเตสุ (เล็กน้อย) หมายความว่า มีประมาณน้อย

คำว่า วชฺเชสุ (โทษ) คือ อกุศลธรรม

คำว่า ภยทสฺสาวี แปลว่า มักเห็นภัย

คำว่า สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ (สมาทานประพฤติอยู่ในสิกขาบท) หมายความว่า รับเอาประพฤติสิกขาบทอย่างใดอย่างหนึ่งที่ควรประพฤติทั้งหมดโดยชอบ

ในคำว่า กายกมฺมวจีกมฺเมน สมนฺนาคโต กุสเลน ปริสุทฺธาชีโว (ประกอบด้วยกายกรรมและวจีกรรมอันเป็นกุศล มีการเลี้ยงชีพอันหมดจด) นี้ แม้กายกรรมและวจีกรรมอันเป็นกุศล[คือไม่มีโทษ]ถูกถือเอาด้วยศัพท์ว่า อาจาร (ความประพฤติ) และ โคจร (โคจร) อาชีวปาริสุทธิศีลนี้ไม่เกิดในท้องฟ้าเป็นต้น แต่เกิดในกายทวารและวจีทวารเป็นต้น ดังนั้นจึงตรัสว่า กายกมฺมวจีกมฺเมน สมนฺนาคโต กุสเลน (ประกอบด้วยกายกรรมและวจีกรรมอันเป็นกุศล) เพื่อแสดงทวารที่เกิดขึ้นของอาชีวปาริสุทธิศีลนั้น

อนึ่ง โดยเหตุที่ภิกษุเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกายกรรมและวจีกรรมอันเป็นกุศล ดังนั้นจึงมีการเลี้ยงชีพอันหมดจด

พระพุทธองค์ตรัสพระดำรัสนี้ [คือ กายกมฺมวจีกมฺเมน สมนฺนาคโต กุสเลน (ประกอบด้วยกายกรรมและวจีกรรมอันเป็นกุศล)] เพื่อแสดงว่า แม้ความหมดจดแห่งการเลี้ยงชีพก็เป็นศีลเช่นเดียวกัน สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

กตเม จ ถปติ กุสลา สีลา. กุสลํ กายกมฺมํ กุสลํ วจีกมฺมํ, อาชีวปริสุทฺธมฺปิ โข อหํ ถปติ สีลสฺมึ วทามิ.[๒๗๒]

“ดูกรช่างไม้ ศีลที่เป็นกุศลเป็นไฉน เรากล่าวกายกรรมเป็นกุศล วจีกรรมเป็นกุศล และอาชีวะอันบริสุทธิ์ ว่าเป็นศีล”

[คัมภีร์เนตติอรรถกถามีข้อความในประโยคสุดท้ายว่า ปริสุทฺธํ อาชีวมฺปิ แต่พระบาลีมีรูปว่า อาชีวปริสุทฺธมฺปิ ทั้งสองรูปมีความหมายเหมือนกัน]

คำว่า อารทฺธวีริโย (ผู้ปรารภความเพียรแล้ว) หมายความว่า ภิกษุใดปรารภความเพียรทางกายและใจ ภิกษุนั้นได้ชื่อว่า ผู้ปรารภความเพียร

ในเรื่องนั้น ภิกษุใดสละการคลุกคลีด้วยหมู่คณะ อยู่คนเดียวด้วยเหตุให้เกิดความเพียร (อารัมภวัตถุ) ๘ ในอิริยาบถทั้ง ๔ เธอชื่อว่าปรารภความเพียรทางกาย [ดู เหตุให้เกิดความเพียร (อารัมภวัตถุ) ในข้อ ๒๙]

ภิกษุใดสละความคลุกคลีแห่งจิต อยู่คนเดียวด้วยการเข้าสมาบัติ ๘ ย่อมข่มกิเลสที่เกิดขึ้นในการเดินเป็นต้นในที่เกิดขึ้นแล้วยังฌานให้บังเกิด เธอชื่อว่าปรารภความเพียรทางใจ

โดยประการดังนี้ ภิกษุชื่อว่า เป็นผู้ปรารภความเพียรแล้ว

คำว่า ถามวา (มีกำลัง) หมายความว่า มีความตั้งมั่น

คำว่า ทฬฺหปรกฺกโม แปลว่า มีความบากบั่นมั่นคง

คำว่า อนิกฺขิตฺตธุโร...สจฺฉิกิริยาย (ไม่ทอดธุระเพื่อละความชั่วและเจริญเพิ่มพูนความดี) หมายความว่า ไม่ทอดธุระปรารภความเพียรเพื่อละธรรมฝ่ายเศร้าหมองและเจริญเพิ่มพูนธรรมฝ่ายหมดจด

คำว่า ปญฺญวา (ผู้มีปัญญา) คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาที่หยั่งเห็นความเกิดดับของขันธ์ ๕ ฉะนั้นจึงตรัสว่า อุทยตฺถคามินิยา (ที่รู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไป)

บาทคาถาว่า นตฺถิ ปุตฺตสมํ เปมํ (ความรักเสมอด้วยความรักบุตรไม่มี) หมายความว่า มารดาบิดาย่อมสำคัญบุตรของตนที่แม้จะมีรูปร่างหน้าตาน่าเกลียดว่า เหมือน

แท่งทอง รักษาคุ้มครองบุตรเหมือนรักษาพวงมาลัยไว้บนศีรษะเป็นต้น แม้บุตรจะขับถ่ายก็เกิดความโสมนัสยินดีเหมือนรับเอาของหอมเครื่องลูบไล้ ฉะนั้น จึงตรัสว่า นตฺถิ ปุตฺตสมํ เปมํ (ความรักเสมอด้วยความรักบุตรไม่มี) ความหมายก็คือ ขึ้นชื่อว่าความรักเสมอด้วยความรักบุตรหามีไม่

คำว่า โคสมิตํ แปลว่า เสมอด้วยโค หมายความว่า ทรัพย์อื่นเสมอด้วยทรัพย์คือโคไม่มี

คำว่า สูริยสมา อาภา (แสงสว่างเสมอด้วยดวงอาทิตย์) หมายความว่า แสงสว่างอื่นอันเสมอด้วยดวงอาทิตย์ไม่มี

คำว่า สมุทฺทปรมา (มีทะเลเป็นอย่างยิ่ง) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าสระอื่นแห่งใดแห่งหนึ่ง สระทั้งหมดนั้นมีทะเลเป็นอย่างยิ่ง ทะเลกว้างขวางกว่าสระน้ำทั้งหมดนั้น เทวดาทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ขึ้นชื่อว่าที่ตั้งของน้ำคือน้ำอื่นที่เสมอด้วยทะเลไม่มี

อนึ่ง ความรักเสมอด้วยความรักตนไม่มี เพราะบุคคลอาจไม่สนใจมารดาบิดา ไม่เลี้ยงดูบุตรธิดา แต่บำรุงรักษาตน

ทรัพย์เสมอด้วยข้าวเปลือกไม่มี เพราะในเวลาเช่นนั้น [คือ เวลาต้องการข้าวเปลือก] มหาชนย่อมถือเอาเงิน ทอง วัว และควายเป็นต้นไปหาเจ้าของข้าวเปลือกเพื่อรับเอาข้าวเปลือกไป

แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี เพราะดวงอาทิตย์เป็นต้นส่องสว่างเพียงบางแห่งและขจัดความมืดที่กำลังเกิดขึ้นเท่านั้น แต่ปัญญาสามารถกระทำหมื่นโลกธาตุให้สว่างไสวพร้อมกันได้ [คือ วิปัสสนาปัญญาของพระพุทธเจ้า] และขจัดความมืดที่ปกปิดส่วนอดีตเป็นต้น

ขึ้นชื่อว่าสระที่เสมอด้วยฝนไม่มี โดยแท้จริงแล้ว จะเป็นแม่น้ำหรือสระน้ำเป็นต้นก็ตาม ขึ้นชื่อว่าสระที่เสมอด้วยฝนไม่มี เพราะเมื่อฝนขาดหายไป แม้น้ำที่พอจะเปียกข้อนิ้วมือก็ไม่มีในมหาสมุทร แต่เมื่อฝนตกแล้วจึงมีน้ำเป็นสายเดียวกันจนถึงอาภัสสรพรหม

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสคาถาต่อมาโดยคัดค้านถ้อยคำของเทวดา ได้ตรัสคาถาว่า นตฺถิ อตฺตสมํ เปมํ (ความรักเสมอด้วยความรักตนไม่มี) เป็นต้น

[๑๒๔] คำว่า กึสูธ ภีตา แปลว่า กลัวอะไรเล่า

คำว่า มคฺโค จเนกายตโน ปวุตฺโต (พระองค์ตรัสหนทางเป็นอันมากไว้แล้ว) หมายความว่า เทพบุตรทูลถามว่า พระองค์ตรัสหนทางโดยมีเหตุมากเป็นอเนกไว้ด้วยการจำแนกเป็นอารมณ์ ๓๘ เมื่อเป็นดังนี้ มหาชนเหล่านี้กลัวอะไรจึงยึดมั่นทิฏฐิ ๖๒

[ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๒๗๓] แสดงสมถกรรมฐาน ๔๐ ประเภท คือ กสิณ ๑๐, อสุภะ ๑๐, อนุสสติ ๑๐, พรหมวิหาร ๔, อรูปฌาน ๔, อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑, จตุธาตุววัตถาน ๑ โดยถือว่ากสิณมี ๑๐ ประเภทตมสุตตันตนัยที่ปรากฏในมัชฌิมนิกาย มหาสกุลุทายิสูตร[๒๗๔] แต่ในอรรถกถาและฎีกาบางแห่งกล่าวถึงสมถกรรมฐาน ๓๘ ประเภทโดยรวมอาโลกกสิณ (กสิณแสงสว่าง) เข้าในโอทาตกสิณ (กสิณสีขาว) และรวมอากาสกสิณ (กสิณช่องว่าง) เข้าในอนันตากาสกสิณ (กสิณอากาศหาขอบเขตมิได้) โดยถือว่ากสิณมี ๘ ประเภทตามธรรมสังคณีปกรณ์ [๒๗๕]]

คำว่า ภูริปญฺญ (ข้าแต่พระโคดมผู้มีปัญญาดุจแผ่นดิน) หมายความว่า ข้าแต่พระโคดมผู้มีปัญญามาก คือ ผู้มีปัญญาไพศาล

คำว่า ปรโลกํ น ภาเย (ไม่พึงกลัวปรโลก) หมายความว่า เมื่อไปสู่ปรโลกจากโลกนี้ก็ไม่พึงกลัว

คำว่า ปณิธาย แปลว่า ตั้งไว้

คำว่า ฆรมาวสนฺโต (อยู่ครองเรือน) หมายความว่า อยู่ในเรือนที่มีข้าวและน้ำมากเหมือนท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐี เป็นต้น

คำว่า สํวิภาคี (มีปกติเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่) หมายความว่า มีปกติใช้เล็บมือแบ่งสิ่งที่ตนจับได้ด้วยนิ้วมือแล้วให้ผู้อื่นจึงบริโภค

คำว่า วทญฺญู (ว่าง่าย) หมายความว่า เข้าใจถ้อยคำที่ยาจกกล่าวขอ หรือเป็นผู้ที่ยาจกกล่าวขอได้ง่าย

อนึ่ง ในคาถานี้ คำว่า วาจํ (วาจา) คือ วจีสุจริต ๔

คำว่า มนํ (ใจ) คือ มโนสุจริต ๓

คำว่า กาเยน (กาย) คือ กายสุจริต ๓

กุศลกรรมบถ ๑๐ เหล่านี้เป็นองค์ประกอบที่หมดจดเบื้องต้น

บาทคาถาว่า พหฺวนฺนปานํ ฆรมาวสนฺโต (อยู่ครองเรือนที่มีข้าวและน้ำมาก) นี้ หมายถึง อุปกรณ์เครื่องบูชา

พระพุทธองค์ทรงหมายถึงองค์ประกอบ ๔ อย่างเหล่านี้ คือ คำว่า สทฺโธ (เป็นผู้มีศรัทธา) เป็นองค์หนึ่ง คำว่า มุทุ (เป็นผู้อ่อนโยน) เป็นองค์หนึ่ง คำว่า สํวิภาคี (มีปกติเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่) เป็นองค์หนึ่ง และคำว่า วทญฺญู (ว่าง่าย) เป็นองค์หนึ่ง จึงตรัสว่า เอเตสุ ธมฺเมสุ ฐิโต จตูสุ (ผู้ที่ตั้งอยู่ในธรรม ๔ อย่างเหล่านี้)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า วาจํ เป็นต้น เป็นองค์ประกอบ ๓ อย่าง

คำว่า พหฺวนฺนปานํ นี้ จัดเป็นอุปกรณ์ของการบูชา

คำว่า สทฺโธ มุทุ สํวิภาคี วทญฺญู เป็นองค์ประกอบหนึ่ง

ทุกนัย (นัยสองหมวด) อีกอย่างหนึ่ง มีดังนี้ คือ

คำว่า วาจํ มนญฺจ เป็นองค์ประกอบหนึ่ง

คำว่า กาเยน ปาปานิ อกุพฺพมาโน พหฺวนฺนปานํ ฆรมาวสนฺโต (มิได้ทำบาปทางกายอยู่ครองเรือนที่มีข้าวและน้ำมาก) เป็นองค์ประกอบหนึ่ง

คำว่า สทฺโธ มุทุ เป็นองค์ประกอบหนึ่ง

คำว่า สํวิภาคี วทญฺญู เป็นองค์ประกอบหนึ่ง

บุคคลผู้ตั้งอยู่ในธรรม ๔ อย่างเหล่านี้ ชื่อว่า ตั้งอยู่ในธรรม เขาไปสู่ปรโลกจากโลกนี้ย่อมไม่กลัว

คำว่า กายสมาจารมฺปิ (ความประพฤติทางกาย) เป็นต้น แสดงปาติโมกขสังวร

ในพากย์นั้น คำว่า ทุวิเธน แปลว่า แบ่งเป็น ๒ หมายความว่า มี ๒ ส่วน

คำว่า ชญฺญา แปลว่า พึงรู้

อนึ่ง พึงกล่าวถึงเรื่องศีลโดยกรรมบถ หรือบัญญัติ

ศีลโดยกรรมบถ คือ ความประพฤติทางกายที่ไม่ควรเสพ จัดเป็นการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ และประพฤติผิดในกาม

ศีลโดยบัญญัติ คือ ความประพฤติทางกายที่ไม่ควรเสพ จัดเป็นการล่วงละเมิดสิกขาบทที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ทางกายทวาร

ความประพฤติทางกายที่ควรเสพ จัดเป็นการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น และการไม่ล่วงละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ทางกายทวาร

ความประพฤติทางวาจาที่ไม่ควรเสพ จัดเป็นวจีทุจริตมีการพูดเท็จเป็นต้น และการล่วงละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ทางวจีทวาร

ความประพฤติทางวาจาที่ควรเสพ จัดเป็นการงดเว้นจากวจีทุจริตมีการพูดเท็จเป็นต้น และการไม่ล่วงละเมิดสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ทางวจีทวาร

การแสวงหาเป็นการแสวงหาทางกายและวาจา แม้ถือเอาได้ด้วยคำว่า กายวจีสมาจาร (ความประพฤติทางกายและวาจา) ก็กล่าวไว้โดยเฉพาะอีก เพื่อแสดงอาชีวัฏฐมกศีล (ศีลที่มีการเลี้ยงชีพเป็นข้อที่ ๘) เพราะอาชีวัฏฐมกศีลเกิดทางทวาร ๒ นี้เท่านั้น มิใช่เกิดในท้องฟ้า

[อาชีวัฏฐมกศีล คือ ศีลที่งดเว้นจากกายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ และมีสัมมาชีพเป็นข้อที่ ๘ มีดังนี้

ปาณาติปาตา เวรมณิสิกฺขาปทํ สมาทิยามิ.

“ข้าพเจ้าขอสมาทานสิกขาบท ที่งดเว้นจากการฆ่าสัตว์”

อทินฺนาทานา เวรมณิสิกฺขาปทํ สมาทิยามิ.

“ข้าพเจ้าขอสมาทานสิกขาบท ที่งดเว้นจากการลักทรัพย์”

กาเมสุมิจฺฉาจารา เวรมณิสิกฺขาปทํ สมาทิยามิ.

“ข้าพเจ้าขอสมาทานสิกขาบท ที่งดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม”

มุสาวาทา เวรมณิสิกฺขาปทํ สมาทิยามิ.

“ข้าพเจ้าขอสมาทานสิกขาบท ที่งดเว้นจากการพูดเท็จ”

ปิสุณวาจาย เวรมณิสิกฺขาปทํ สมาทิยามิ.

“ข้าพเจ้าขอสมาทานสิกขาบท ที่งดเว้นจากการพูดส่อเสียด”

ผรุสวาจาย เวรมณิสิกฺขาปทํ สมาทิยามิ.

“ข้าพเจ้าขอสมาทานสิกขาบท ที่งดเว้นจากการพูดคำหยาบ”

สมฺผปฺปลาปา เวรมณิสิกฺขาปทํ สมาทิยามิ.

“ข้าพเจ้าขอสมาทานสิกขาบท ที่งดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ”

มิจฺฉาชีวา เวรมณิสิกฺขาปทํ สมาทิยามิ.

“ข้าพเจ้าขอสมาทานสิกขาบท ที่งดเว้นจากมิจฉาชีพ”

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

จตุพฺพิธํ ปน วจีทุจฺจริตํ, ติวิธญฺจ กายทุจฺจริตํ ปหาย อุภยํ สุจริตํ ปูเรนฺตสฺเสว ยสฺมา อาชีวฏฺฐมกํ สีลํ ปูเรติ, น อิตรสฺส, ตสฺมา ตทุภยานนฺตรํ สมฺมาอาชีโว วุตฺโต.[๒๗๖]

“อนึ่ง อาชีวัฏฐมกศีล (ศีลที่มีการเลี้ยงชีพเป็นข้อที่ ๘) ย่อมไพบูลย์แก่บุคคลผู้ละวจีทุจริต ๔ และกายทุจริต ๓ แล้วทำสุจริตทั้งสองให้ครบถ้วน มิได้มีแก่บุคคลอื่น ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสสัมมาอาชีวะไว้ในลำดับต่อจากสัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะทั้งสองนั้น”

สุปริสุทฺธานิ ตีณิ กายกมฺมานิ, จตฺตาริ วจีกมฺมานิ, สุปริสุทฺโธ อาชีโวติ อิทํ อาชีวฏฺฐมกํ.[๒๗๗]

“ศีลเหล่านี้ คือ กายกรรม ๓ วจีกรรม ๔ และการเลี้ยงชีพอันหมดจดดี ชื่อว่า อาชีวัฏฐศีล”

ชื่อว่าอาชีวัฏฐมกศีลนี้ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกโดยตรง แต่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา จำนวนศีลที่นำเสนอไว้ข้างต้นก็เป็นข้อความที่โบราณาจารย์ประพันธ์ตามหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาข้างต้น ความจริงแล้วศีลประเภทนี้ที่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกานั้นเป็นศีลที่นับเข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘ แบ่งเป็น ๓ หมวด คือ

๑. หมวดศีล ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ

๒. หมวดสมาธิ ได้แก่ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ

๓. หมวดปัญญา ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ

อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่เริ่มต้นด้วยสัมมาทิฏฐินั้น เป็นการแสดงตามลำดับเทศนาที่มุ่งจะแสดงว่าความเห็นชอบส่งผลให้เกิดความดำริชอบ เป็นต้น แต่โดยลำดับการปฏิบัติแล้ว ผู้ปฏิบัติธรรมต้องเริ่มต้นด้วยอริยมรรคหมวดศีลก่อน ดังหลักฐานในคัมภีร์มหาฎีกาของวิสุทธิมรรคว่า

กิญฺจาปิ เทสนานุกฺกเมน สมฺมาทิฏฺฐิ อาทิ, ปฏิปตฺติกฺกเมน ปน อาชีวฏฺฐมกสีลํ อาทีติ.[๒๗๘]

“แม้สัมมาทิฏฐิเป็นอริยมรรคต้นตามลำดับเทศนา แต่โดยลำดับการปฏิบัติ อาชีวัฏฐมกศีลเป็นเบื้องต้น”

อนึ่ง ในพระสูตรมีข้อความที่เกี่ยวกับอาชีวัฏฐมกศีลโดยอ้อมว่า

กตเม จ ถปติ กุสลา สีลา. กุสลํ กายกมฺมํ กุสลํ วจีกมฺมํ, อาชีวปริสุทฺธมฺปิ โข อหํ ถปติ สีลสฺมึ วทามิ.[๒๗๙]

“ดูกรช่างไม้ ศีลที่เป็นกุศลเป็นไฉน เรากล่าวกายกรรมเป็นกุศล วจีกรรมเป็นกุศล และอาชีวะอันบริสุทธิ์ ว่าเป็นศีล”

ปุพฺเพว โข ปนสฺส กายกมฺมํ วจีกมฺมํ อาชีโว สุปริสุทฺโธ โหติ. เอวมสฺสายํ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉติ.[๒๘๐]

“อนึ่ง กายกรรม วจีกรรม และการเลี้ยงชีพของเขา ย่อมหมดจดอย่างยิ่งก่อน อริยมรรคมีองค์ ๘ ของเขาย่อมถึงความบริบูรณ์แห่งภาวนา ด้วยประการฉะนี้”]

การแสวงหาที่ไม่ควรเสพ คือ การแสวงหาที่ไม่ประเสริฐ ส่วนการแสวงหาที่ควรเสพ คือ การแสวงหาที่ประเสริฐ สมจริงดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

กตมา จ ภิกฺขเว อนริยปริเยสนา. อิธ ภิกฺขเว เอกจฺโจ อตฺตนา ชาติธมฺโม สมาโน ชาติธมฺมํเยว ปริเยสติ.[๒๘๑]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย การแสวงหาที่ไม่ประเสริฐเป็นไฉน คนบางคนในโลกนี้ โดยตนเองเป็นผู้มีชาติเป็นธรรมดา ก็ยังแสวงหาสิ่งมีชาติเป็นธรรมดาอยู่นั่นแหละ”

กตมา จ ภิกฺขเว อริยปริเยสนา. อิธ ภิกฺขเว เอกจฺโจ อตฺตนา ชาติธมฺโม สมาโน ชาติธมฺเม อาทีนวํ วิทิตฺวา อชาตํ อนุตฺตรํ โยคกฺเขมํ นิพฺพานํ ปริเยสติ.[๒๘๒]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย การแสวงหาที่ประเสริฐเป็นไฉน คนบางคนในโลกนี้ โดยตนเอง เป็นผู้มีชาติเป็นธรรมดา ทราบชัดโทษในสิ่งมีชาติเป็นธรรมดา ย่อมแสวงหาพระนิพพานที่ไม่เกิด หาธรรมอื่นยิ่งกว่ามิได้ เกษมจากโยคะ”

[๑๒๕] คำว่า มคฺคานฏฺจงฺคิโก (ยอดแห่งมรรคา คืออัษฎางคิกมรรค) นั้น หมายความว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่กระทำการกำจัดบาปธรรม ๘ มีมิจฉาทิฏฐิเป็นต้น ด้วยองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น อันให้สำเร็จหน้าที่ในการกำหนดรู้ทุกข์เป็นต้นในอริยสัจ ๔ โดยรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นสิ่งยอดเยี่ยม คือ สูงสุด กว่าหนทางทั้งหมดที่เป็นทางเท้าหรือทางคือทิฏฐิ ๖๒ ก็ตาม

บาทคาถาว่า สจฺจานํ จตุโร ปทา (ยอดแห่งสัจจะ คืออริยสัจ ๔) กลุ่มธรรม ๔ อย่าง ดังพระบาลี [๒๘๓] ว่า ทุกฺขํ อริยสจฺจํ (อริยสัจที่เป็นทุกข์) เป็นต้น เป็นสภาพยอดเยี่ยมโดยการกำหนดรู้ การละ การกระทำให้แจ้ง การเจริญ การแทงตลอดในขณะเดียวกัน และการแทงตลอดความจริง โดยยอดเยี่ยมกว่าสัจจะทั้งหมดเหล่านี้ คือ

- วจีสัจจะ (ความจริงคือถ้อยคำ) พบในพระบาลี [๒๘๔] ว่า สจฺจํ ภเณ น กุชฺเฌยฺย (ควรกล่าวคำจริง ไม่พึงโกรธ)

- สมมุติสัจจะ (ความจริงที่เป็นสมมุติ) พบในพระบาลีว่า สจฺโจ พฺราหฺมโณ (พราหมณ์ชื่อว่าสัจจะ) สจฺโจ ขตฺติโย (กษัตริย์ชื่อว่าสัจจะ)

- ทิฏฐิสัจจะ (ความจริงที่เป็นความเห็น) พบในพระบาลี [๒๘๕] ว่า อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญํ (ความเห็นนี้จริงแท้ อย่างอื่นไร้แก่นสาร)

- ปรมัตถสัจจะ (ความจริงที่เป็นปรมัตถ์) พบในพระบาลี [๒๘๖] ว่า เอกญฺหิ สจฺจํ น ทุติยมตฺถิ (สัจจะอย่างหนึ่งมีอยู่โดยแท้ ไม่มีอย่างที่สอง)

บาทคาถาว่า วิราโค เสฏฺโฐ ธมฺมานํ (ยอดแห่งธรรม คือความปราศจากราคะ) หมายความว่า ความปราศจากราคะคือพระนิพพาน เป็นยอดแห่งธรรมทั้งปวง สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ยาวตา ภิกฺขเว ธมฺมา สงฺขตา วา อสงฺขตา วา, วิราโค เตสํ ธมฺมานํ อคฺค-
มกฺขายติ.[๒๘๗]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง หรือธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง มีประมาณเท่าใด ความปราศจากราคะ บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น”

บาทคาถาว่า ทฺวิปทานญฺจ จกฺขุมา (ยอดแห่งมนุษย์ คือพระผู้เห็นแจ้ง หมายความว่า พระผู้มีพระภาคผู้ทรงพระจักษุด้วยจักษุ ๕ เป็นยอดกว่าสัตว์สองเท้า ที่จำแนกเป็นเทวดาและมนุษย์เป็นต้นทั้งหมด

คำว่า อคฺคานิ (สิ่งเลิศ) คือ สิ่งที่สูงสุด

คำว่า ยาวตา แปลว่า มีประมาณเพียงใด

คำว่า อปทา แปลว่า สัตว์ไม่มีเท้า คือ งู และปลา เป็นต้น

คำว่า ทฺวิปทา (สัตว์ ๒ เท้า) คือ มนุษย์ และหมู่นก เป็นต้น

คำว่า จตุปฺปทา (สัตว์ ๔ เท้า) คือ ช้าง และม้า เป็นต้น

คำว่า พหุปฺปทา (สัตว์มีเท้ามาก) คือ ตะขาบ เป็นต้น

คำว่า รูปิโน (มีรูป) คือ สัตว์ผู้เกิดในกามาวจรภูมิและรูปาวจรภูมิ

คำว่า อสญฺญิโน (ไม่มีสัญญา) คือ สัตว์ผู้เกิดในอสัญญสัตว์ภูมิ

คำว่า เนวสญฺญีนาสญฺญิโน (มีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่) คือ สัตว์ผู้เกิดในภวัคคภูมิ (เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ)

คำว่า อคฺคมกฺขายติ (บัณฑิตกล่าวว่าเลิศ) หมายความว่า บัณฑิตกล่าวว่าเลิศ ประเสริฐ สูงสุด โดยคุณธรรม

คำว่า อสงฺขตานํ (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) ระบุถึงพระนิพพาน

คำว่า วิราโค (ความคลายกำหนัด) เป็นต้น เป็นชื่อของพระนิพพานนั่นแหละ เพราะกิเลสทั้งหลายย่อมหมดสิ้นไปโดยอาศัยความคลายกำหนัดนั้น ความมัวเมาด้วยราคะเป็นต้นทั้งหมดเป็นสภาพไร้ความมัวเมา ถึงความปราศจากไป ความกระหายทั้งหมด

ย่อมถึงความหมดสิ้นไป ความผูกพันทั้งหมดย่อมถึงความเพิกถอนไป วัฏฏะทั้งหลายย่อมขาดสูญ ตัณหาย่อมสิ้นไป ความเร่าร้อนทั้งหมดย่อมสงบไป ทุกข์ในวัฏฏะย่อมดับสนิท ดังนั้น พระนิพพานจึงได้ชื่อว่าวิราคะเป็นต้นนั้น

คำว่า ธมฺโม จ กุสลกฺขโต (พระธรรมเป็นคำสอนปราศจากโทษและไม่ถูกย่ำยี) หมายความว่า พระธรรมของพระศาสดาพระองค์นั้นเป็นคำสอนปราศจากโทษ และไม่ถูกย่ำยีโดยกิเลสมีราคะเป็นต้นที่เป็นปฏิปักษ์และวาทะของเดียรถีย์ทั้งหมด เพราะเป็นสิ่งที่ปราศจากโทษโดยแท้

บาทคาถาว่า ตานิ ตีณิ วิสิสฺสเร (ไตรรัตน์เหล่านี้ย่อมประเสริฐกว่ารัตนะทั้งปวง) หมายความว่า ไตรรัตน์เหล่านี้ย่อมประเสริฐกว่ารัตนะทั้งปวงในโลก คือ ครอบงำโลกทั้งปวงด้วยคุณธรรม

คำว่า สมณปทุมสญฺจโย คโณ (คณะคือหมู่สมณะผู้งามดุจดอกปทุม) หมายความว่า คณะคือหมู่แห่งสมณะผู้เป็นพระอริยเจ้า ผู้เสมอด้วยดอกปทุม โดยแท้จริงแล้ว คำว่า ดอกปทุม เป็นชื่อของดอกบัวที่มีกลีบบริบูรณ์นับร้อยกลีบ และพระอริยบุคคลก็มีคุณธรรมบริบูรณ์โดยสิ้นเชิง จึงตรัสว่าเป็นผู้เสมอด้วยดอกปทุม

คำว่า วิทูนํ สกฺกโต แปลว่า เป็นผู้ที่วิญญูชนบูชา

คำว่า นรวรทมโก หมายความว่า ทรงเป็นนรชนผู้ฝึกบุคคล

คำว่า โลกสฺส อุตฺตริ (เป็นรัตนะสูงค่าของชาวโลก) หมายความว่า อยู่เหนือโลก คือ สูงสุดในโลกทั้งปวง

คำว่า นิรุปทาโห (ดับความเร่าร้อนทั้งปวง) หมายความว่า ดับความเร่าร้อนด้วยความเร่าร้อนคือราคะเป็นต้น

คำว่า สจฺจนาโม (มีพระนามตามความเป็นจริง) หมายความว่า มีพระนามไม่ผิดพลาด คือ มีพระนามที่ปรากฏด้วยคุณธรรมที่มีจริง

คำว่า สพฺพาภิภู (ทรงครอบงำชาวโลกทั้งมวล) หมายความว่า ทรงครอบงำชาวโลกทั้งมวลด้วยคุณธรรมของตนอยู่

คำว่า สจฺจธมฺโม (พระธรรมเป็นความจริง) หมายความว่า โลกุตตรธรรม ๙ ประการ พร้อมด้วยปริยัติธรรม เป็นความจริงโดยการนำออกจากวัฏฏะอย่างแน่นอน ดังนั้น จึงหาธรรมอื่นยิ่งกว่ามิได้ คือ ไม่มีธรรมอื่นที่ยิ่งกว่า กล่าวคือ มีคุณธรรมสูงกว่าพระธรรมนั้น

พระอริยสงฆ์เป็นผู้ที่วิญญูชน คือ ผู้มีปัญญาทั้งมวล เคารพบูชาเป็นนิตย์ คือ ตลอดกาลทั้งปวง

คาถาว่า เอกายนํ เป็นต้น มีคำอธิบายดังต่อไปนี้

คำว่า เอกายนํ แปลว่า หนทางสายเดียว เพราะหนทางมีชื่อเรียกหลายชื่อ ดังคาถา [ในคัมภีร์จูฬนิเทศ]ว่า

มคฺโค ปนฺโถ ปโถ ปชฺโช อญฺชสํ วฏุมายนํ
นาวา อุตฺตรเสตุ จ กุลฺโล จ ภิสิ สงฺคโม.[๒๘๘]

"หนทาง = มคฺค, ปนฺถ, ปถ, ปชฺช, อญฺชส, วฏุม, อยน, นาวา, อุตฺตร, เสตุ กุลฺล, ภิสิ และ สงฺคม"

หนทางนั้นกล่าวไว้โดยชื่อว่า อยน ในคาถานี้ ดังนั้น คำว่า เอกายนํ จึงแปลว่า หนทางสายเดียว คือ ไม่ใช่ทางสองแพร่ง

อีกนัยหนึ่ง คำว่า เอกายนะ คือ หนทางที่บุคคลเดียวพึงไป หมายความว่า ผู้หลีกวิเวกที่ละการคลุกคลีด้วยหมู่คณะแล้วตั้งอยู่ในความวิเวกพึงไป

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อยนะ คือ หนทางที่ไป หมายความว่า เป็นทางไปของผู้ไปสู่พระนิพพานจากสังสารวัฏ

อีกนัยหนึ่ง คำว่า เอกายนะ คือ หนทางของผู้ประเสริฐ กล่าวคือ พระผู้มีพระภาค ผู้ประเสริฐกว่าสัตว์ทั้งปวง

แม้บุคคลอื่นก็ไปตามหนทางนี้ แต่หนทางนี้ชื่อว่าทางของพระผู้มีพระภาคเท่านั้น เพราะพระองค์ทรงแสดงให้ปรากฏ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

โส หิ พฺราหฺมณ ภควา อนุปฺปนฺนสฺส มคฺคสฺส อุปฺปาเทตา.[๒๘๙]

"ดูกรพราหมณ์ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงยังหนทางที่ยังไม่ปรากฏให้ปรากฏขึ้น"

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อยนะ คือ หนทางดำเนินไป หมายความว่า เป็นไป

คำว่า เอกายนะ คือ หนทางดำเนินไปในพระธรรมวินัยนี้อย่างเดียว ไม่มีในคำสอนอื่น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

อิมสฺมึ โข สุภทฺท ธมฺมวินเย อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค อุปลพฺภติ.[๒๙๐]

"ดูกรสุภัททะ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้มีอยู่ในพระธรรมวินัยนี้เท่านั้น"

อีกนัยหนึ่ง เอกายนะ คือ หนทางที่แม้ดำเนินไปโดยภาวนาหลายอย่างในเบื้องต้นก็ไปสู่พระนิพพานอย่างเดียวในเบื้องปลาย

[พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเห็นที่สุดคือความสิ้นชาติ ทรงอนุเคราะห์ด้วยประโยชน์เกื้อกูล ทรงทราบ]หนทางสายเดียวนั้น

[คำว่า เอกายน มีความหมาย ๕ ประการ คือ

- หนทางสายเดียว = เอกญฺจ ตํ อยนญฺจาติ เอกายนํ (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)
- หนทางไปของบุคคลเดียว = เอกสฺส อยนํ เอกายนํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- หนทางของผู้ประเสริฐ = เอกสฺส อยโนติ เอกายโน (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- หนทางดำเนินไปในพระธรรมวินัยนี้อย่างเดียว = เอกสฺมึ อยโนติ เอกายโน (สัตตมีตัปปุริสสมาส)
- หนทางที่ไปสู่พระนิพพานอย่างเดียว = เอกํ นิพฺพานเมว อยติ คจฺฉตีติ เอกายโน (กิตันตตัปปุริสสมาส)

คำว่า อยน มีรูปเป็นสองลิงค์ คือ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ ในที่นี้จึงกล่าวทั้งสองรูปไว้]

คำว่า ชาติขยนฺตทสฺส (พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเห็นที่สุดคือความสิ้นชาติ) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

ชาติขยันตะ คือ ที่สุดคือความสิ้นชาติ ได้แก่ พระนิพพาน

ชาติขยันตทัสสี คือ ผู้ทรงเห็นที่สุดคือความสิ้นชาติ

มีปาฐะ[ในบางแห่ง]ว่า มคฺคํ ปชานาติ หิตานุกมฺปี บ้าง ซึ่งหมายความว่า พระผู้มีพระภาคย่อมทรงทราบหนทางที่เรียกว่าทางสายเดียวดังที่กล่าวไว้แล้วด้วยสยัมภูญาณ และเมื่อทรงทราบอยู่ได้อนุเคราะห์เหล่าสัตว์ด้วยประโยชน์เกื้อกูลนั้นๆ

บัดนี้ ท้าวมหาพรหมกล่าวว่า เอเตน มคฺเคน ตรึสุ ปุพฺเพ, ตริสฺสนฺติ เย จ ตรนฺติ โอฆํ (ชนทั้งหลายในกาลก่อนข้ามห้วงสงสารด้วยทางนี้ ในอนาคตก็จักข้ามด้วยทางนี้ และในบัดนี้ก็ข้ามอยู่ด้วยทางนี้) เพื่อแสดงว่าหนทางนั้นเป็นทางสายเดียว และเป็นทางหลุดพ้นในกาลทั้ง ๓

กึ่งคาถานั้นหมายความว่า ชนเหล่าใดข้ามห้วงสงสาร ๔ มีกาโมฆะ (ห้วงน้ำคือกาม) เป็นต้นแล้วในกาลก่อน ชนเหล่าใดจักข้ามในอนาคต ชนเหล่าใดข้ามอยู่ในปัจจุบัน ชนทั้งหมดนั้นย่อมข้ามห้วงสงสารด้วยทางนี้เท่านั้น มิได้ข้ามด้วยทางอื่น

คำว่า วิสุทฺธิเปกฺขา (หวังความหมดจด) หมายความว่า หวังพระนิพพานอันหมดจดยิ่งด้วยการข้ามห้วงกิเลส ๔ ความหมายก็คือ ต้องการจะดับกิเลส

พระมหากัจจายนะจำแนกสาสนปัฏฐานทั้ง ๒ อย่าง [สาสนปัฏฐาน ๑๖ และสาสนปัฏฐาน ๒๘] โดยนำพระพุทธพจน์มาแสดงเป็นสาธกอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ปรารภคำว่า โลกิยํ สุตฺตํ (สูตรที่เป็นโลกิยะ) เป็นต้น เพื่อแสดงเทียบเคียงกับสูตรฝ่ายสังกิเลสเป็นต้น ๔ สูตร

ในพากย์นั้น คำว่า ทสฺสนภาคิเยน จ ภาวนาภาคิเยน จ (สูตรฝ่ายทัสสนะ และสูตรฝ่ายภาวนา) คือ สูตรฝ่ายแทงตลอด เพราะสูตรฝ่ายแทงตลอดแสดงจำแนกไว้ ๒ อย่าง คือ สูตรฝ่ายทัสสนะ และสูตรฝ่ายภาวนา

คำว่า โลกิยญฺจ โลกุตฺตรญฺจ แปลว่า สูตรที่เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตตระ ความหมายก็คือ สูตรที่ควรแสดงด้วยสูตรทั้งสอง คือ สูตรฝ่ายสังกิเลส และสูตรฝ่ายทัสสนะ

คำเป็นต้นว่า ยสฺมึ สุตฺเต (ข้อความใด ๆ อันเป็นฝ่ายสังกิเลสหรือฝ่ายบำเพ็ญบุญ ย่อมปรากฏในสูตรใด) แสดงลักษณะในการแสดง

ในพากย์นั้น คำว่า สํกิเลสภาคิยํ (ฝ่ายสังกิเลส) คือ ประกอบด้วยส่วนที่เป็นสังกิเลส หมายความว่า แสดงข้อความที่เป็นสังกิเลส

พึงทราบนัยนี้แม้ในคำที่เหลือ [ฝ่ายบำเพ็ญบุญ เป็นต้น]

ท่านแสดงเปรียบเทียบติกะ (หมวดสาม) ที่เป็นโลกิยะกับสูตร ๔ อย่างมีสูตรฝ่ายสังกิเลสเป็นต้นอย่างนี้แล้ว ดำริว่าการเทียบเคียงติกะอื่นและสูตรที่เหลือ เข้าใจได้ง่ายโดยคล้อยตามนัยนี้ จึงไม่นำเรื่องนั้นมาแสดงอีก แล้วกล่าวว่า วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ (สูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญ) เป็นต้น เพื่อแสดงการล่วงพ้นไปของสูตรฝ่ายสังกิเลส เป็นต้น

ในพากย์นั้น ท่านกล่าวว่า วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ สํกิเลสภาคิยสฺส สุตฺตสฺส นิคฺฆาตาย (สูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญย่อมเป็นไปเพื่อละสูตรฝ่ายสังกิเลส) เพื่อแสดงข้อความนี้ว่า แม้สูตรฝ่ายสังกิเลสและสูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญจะเป็นโลกิยะอย่างเดียว แต่สูตรฝ่ายบำเพ็ญบุญย่อมมีเพื่อล่วงพ้นสูตรฝ่ายสังกิเลส เหมือนสูตรฝ่ายโลกุตตระย่อมมีเพื่อล่วงพ้นสูตรฝ่ายโลกิยะ

ในพากย์นั้น คำว่า นิคฺฆาตาย แปลว่า เพื่อละ

อนึ่ง พึงทราบว่าท่านหมายเอาข้อความของสูตร โดยกล่าวถึงสูตรไว้โดยตรง [คือ ฐานูปจาระ สำนวนที่กล่าวถึงที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงสูตรอันเป็นที่ตั้ง แต่เจตนาหมายถึงข้อความของสูตรอันอาศัยสูตร]

ท่านกล่าวว่า ภาวนาภาคิยํ สุตฺตํ ทสฺสนภาคิยสฺส สุตฺตสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย (สูตรฝ่ายภาวนาย่อมเป็นไปเพื่อละสูตรฝ่ายทัสสนะ) เพราะบุคคลพึงบรรลุภาวนาภูมิด้วยการล่วงพ้นทัสสนภูมิ เหมือนพึงบรรลุโวทานธรรมด้วยการล่วงพ้นสังกิเลสธรรม

ท่านกล่าวว่า อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ ภาวนาภาคิยสฺส สุตฺตสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย, อเสกฺขภาคิยํ สุตฺตํ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถํ (สูตรฝ่ายอเสกขะย่อมเป็นไปเพื่อละสูตรฝ่ายภาวนา สูตรฝ่ายอเสกขะมีประโยชน์เพื่อการอยู่เป็นสุขในอัตภาพปัจจุบัน) เพราะไม่มีกิจในการอบรมมรรคในขณะที่อเสกขธรรมปรากฏแล้ว และเพราะแม้ฌานภาวนาก็มีประโยชน์เพื่อการอยู่เป็นสุขในอัตภาพปัจจุบัน

บัดนี้ พระมหากัจจายนะกล่าวว่า โลกุตฺตรํ (สูตรโลกุตตระที่เป็นสัตตาธิฏฐาน) เป็นต้น เพื่อแสดงเทียบเคียงกับสูตร ๓ อย่าง [คือ สูตรฝ่ายทัสสนะ สูตรฝ่ายภาวนา และสูตรฝ่ายอเสกขะ]

ในคำว่า เอกพีชี เป็นต้น มีคำอธิบายดังต่อไปนี้

บุคคลใดเป็นพระโสดาบัน ยังอัตภาพหนึ่งให้เกิดขึ้นแล้วบรรลุอรหัตตผล บุคคลนี้ชื่อว่า เอกพีชี สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

กตโม จ ปุคฺคโล เอกพีชี. อิเธกจฺโจ ปุคฺคโล ติณฺณํ สํโยชนานํ ปริกฺขยา โสตาปนฺโน โหติ อวินิปาตธมฺโม นิยโต สมฺโพธิปรายโณ. โส เอกํเยว มานุสกํ ภวํ นิพฺพตฺเตตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติ. อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล เอกพีชีติ.[๒๙๑]

“บุคคลชื่อว่าเอกพีชี เป็นไฉน คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะตรัสรู้ข้างหน้า เพราะความสิ้นไปแห่งสัญโญชน์ทั้ง ๓ บุคคลนั้นเกิดในภพมนุษย์อีกครั้งเดียวแล้วทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลนี้เรียกว่าเอกพีชี”

บุคคลใดเร่ร่อนท่องเที่ยวไปสองสามตระกูลแล้วย่อมทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลนี้ชื่อว่า โกลังโกละ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

กตโม จ ปุคฺคโล โกลํโกโล. อิเธกจฺโจ ปุคฺคโล ติณฺณํ...ปรายโณ. โส เทฺว วา ตีณิ วา กุลานิ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติ. อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล โกลํโกโลติ.[๒๙๒]

“บุคคลชื่อว่าโกลังโกละ เป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะตรัสรู้ข้างหน้า เพราะความสิ้นไปแห่งสัญโญชน์ทั้ง ๓ บุคคลนั้นจะเร่ร่อนท่องเที่ยวไปสู่สองหรือสามตระกูล แล้วทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลนี้เรียกว่า โกลังโกละ

ในพากย์นั้น คำว่า กุลานิ (ตระกูล) คือ ภพ

คำว่า เทฺว วา ตีณิ วา (สองหรือสามตระกูล) ในที่นี้เป็นเพียงตัวอย่างของเทศนาเท่านั้น แม้ผู้ที่ท่องเที่ยวไปจนถึงภพที่ ๖ ก็ได้ชื่อว่าโกลังโกละโดยแท้

บุคคลใดท่องเที่ยวไป ๗ ชาติแล้วทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลนี้เรียกว่า สัตตักขัตตุ-ปรมะ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

กตโม จ ปุคฺคโล สตฺตกฺขตฺตุปรโม. อิเธกจฺโจ...ปรายโณ. โส สตฺตกฺขตฺตุํ เทเว เจว มานุเส จ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรติ. อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล สตฺตกฺขตฺตุปรโม"ติ.[๒๙๓]

"บุคคลชื่อว่าสัตตักขัตตุปรมะ เป็นไฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะตรัสรู้ข้างหน้า เพราะความสิ้นไปแห่งสัญโญชน์ทั้ง ๓ บุคคลนั้นจะเร่ร่อนท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์ ๗ ชาติ แล้วทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลนี้เรียกว่า สัตตักขัตตุปรมะ"

ถามว่า : อะไรกำหนดประเภทดังกล่าวของพระโสดาบันเหล่านั้น

ตอบว่า : บางคนกล่าวว่า บุญเก่าที่เป็นเหตุเดิมย่อมกำหนดบ้าง ปฐมมรรคกำหนดบ้าง มรรคขั้นสูง ๓ กำหนดบ้าง บางท่านกล่าวว่า วิปัสสนาของมรรค ๓ กำหนดบ้าง

ในความเห็นว่า บุญเก่าที่เป็นเหตุเดิมย่อมกำหนด มีข้อโต้แย้งว่า เมื่ออุปนิสสย-ปัจจัยของปฐมมรรคถูกกระทำแล้ว มรรคขั้นสูง ๓ ก็เป็นสภาพปราศจากอุปนิสสัยปัจจัย [คือบุญเก่าไม่อาจเป็นอุปนิสสยปัจจัยให้มรรค ๓ เกิดขึ้นได้ เหมือนวิบากที่ให้ผลแล้วย่อมไม่มีผลอีก]

ในความเห็นว่า ปฐมมรรคกำหนด มีข้อโต้แย้งว่า มรรคขั้นสูง ๓ ก็ไม่มีประโยชน์ [เพราะให้สำเร็จหน้าที่ซึ่งมรรคเหล่านั้นพึงกระทำด้วยปฐมมรรค]

ในความเห็นว่า มรรคขั้นสูง ๓ กำหนด มีข้อโต้แย้งว่า เมื่อปฐมมรรคยังไม่เกิด มรรคขั้นสูง ๓ ย่อมเกิดขึ้นก่อน [เพราะมีการทำประโยชน์แก่ปฐมมรรคที่ยังไม่เกิดขึ้น]

ความเห็นว่าวิปัสสนากำหนด ย่อมสมควร โดยแท้จริงแล้ว ถ้าวิปัสสนาของมรรคขั้นสูง ๓ มีกำลังมาก บุคคลนั้นชื่อว่า เอกพีชี วิปัสสนาที่มีกำลังน้อยกว่านั้น ชื่อว่า โกลังโกละ วิปัสสนาที่มีกำลังน้อยกว่าวิปัสสนาดังกล่าว ชื่อว่า สัตตักขัตตุปรมะ

อนึ่ง ในเรื่องนี้ บุคคลใดท่องเที่ยวไปในมนุษย์ ๗ ชาติแล้วบรรลุอรหัตตผล และบุคคลใดท่องเที่ยวไปในเทวดา ๗ ชาติแล้วบรรลุอรหัตตผล บุคคลทั้งสองจำพวกนี้ไม่ประสงค์

เอาในที่นี้ แต่บุคคลใดท่องเที่ยวไปโดยนัยผสมกันว่า ในเทวดาตามกาลอันสมควร และในมนุษย์ตามกาลอันสมควร ย่อมบรรลุอรหัตตผล บุคคลนั้นประสงค์เอาในที่นี้ ดังนั้น พึงทราบว่า คำว่า สตฺตกฺขตฺตุปรโม (ผู้เกิด ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก) นี้กล่าวตามประเภทของพระโสดาบันผู้ปรารถนาวัฏฏะผสมมนุษย์และเทวดาผู้ดำรงอยู่ในกามภูมินี้ โดยแท้จริงแล้ว พระโสดาบันผู้ปรารถนาวัฏฏะได้ชำระเทวโลก ๖ ชั้นตั้งแต่ชั้นต้นแล้วดำรงอยู่ในอกนิฏฐภูมิจึงปรินิพพาน

ในบรรดาบุคคลเหล่านั้น บุคคลใดยังโสดาปัตติมรรคให้บังเกิดโดยทำศรัทธาเป็นใหญ่ เขาชื่อว่า สัทธานุสารี ในขณะบรรลุมรรค และชื่อว่า สัทธาวิมุตติ ในขณะบรรลุผล จำแนกเป็นเอกพีชีเป็นต้นตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

บุคคลใดยังโสดาปัตติมรรคให้บังเกิดโดยทำปัญญาเป็นใหญ่ เขาชื่อว่า ธรรมานุสารี ในขณะบรรลุมรรค และชื่อว่า ทิฏฐิปัตตะ ในขณะบรรลุผล จำแนกเป็นเอกพีชีเป็นต้นตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

อนึ่ง ข้อความนี้กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยผู้มิได้บรรลุวิโมกข์ ๘ ส่วนผู้บรรลุวิโมกข์ชื่อว่า กายสักขิ ในขณะบรรลุผล

พระโสดาบัน ๓ จำพวกที่ชื่อว่า สัทธาวิมุตติ ทิฏฐิปัตตะ และกายสักขินั้นท่านกล่าวไว้โดยรวมเข้าด้วยบุคคล ๓ จำพวกมีเอกพีชีเป็นต้นว่า ปญฺจหิ ปุคฺคเลหิ นิทฺทิสิตพฺพํ เอกพีชินา...ธมฺมานุสารินา (สูตรฝ่ายทัสสนะ พึงแสดงด้วยบุคคล ๕ คือ เอกพีชี โกลังโกละ สัตตักขัตตุปรมะ สัทธานุสารี และธรรมานุสารี)

โดยประการดังนี้ สูตรฝ่ายทัสสนะ พึงแสดงด้วยบุคคล ๕

คำว่า ทฺวาทสหิ ปุคฺคเลห (สูตรฝ่ายภาวนา พึงแสดงด้วยบุคคล ๑๒) หมายความว่า พึงแสดงด้วยบุคคล ๑๒ อย่างนี้ คือ ผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามิมรรค พระสกทาคามีผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรค พระอนาคามีโดยสามัญทั่วไป รวมกับบุคคล ๘ อันได้แก่ ผู้เป็นอันตราปรินิพพายีเป็นต้น ๕ พร้อมด้วยบุคคล ๓ คือ ผู้เป็นสัทธาวิมุตติโดยสามัญทั่วไป ผู้เป็นทิฏฐิปัตตะโดยสามัญทั่วไป และผู้เป็นกายสักขิโดยสามัญทั่วไป

บุคคลใดย่อมปรินิพพานโดยไม่ถึงอายุครึ่งหนึ่งในอวิหาภูมิเป็นต้นนั้นๆ บุคคลนี้ชื่อว่า อันตราปรินิพพายี

บุคคลใดย่อมปรินิพพานโดยล่วงอายุครึ่งหนึ่งในอวิหาภูมิเป็นต้นนั้นๆ บุคคลนี้ชื่อว่า อุปหัจจปรินิพพายี

บุคคลใดเกิดขึ้นในอวิหาภูมิเป็นต้น ย่อมบรรลุอรหัตตผลโดยปราศจากสภาพกระตุ้นเตือน ปราศจากความเพียร[สำเร็จเป็นพระอรหันต์โดยสะดวกสบาย] บุคคลนี้ชื่อว่า อสังขารปรินิพพายี

บุคคลใดย่อมบรรลุอรหัตตผลโดยมีสภาพกระตุ้นเตือน มีความเพียร[สำเร็จเป็นพระอรหันต์โดยต้องใช้ความพยายามอันแรงกล้า] บุคคลนี้ชื่อว่า สสังขารปรินิพพายี

คำว่า **อุทธังโสตะ** คือ ผู้มีกระแสแห่งการปฏิสนธิในพรหมโลกชั้นสูง

คำว่า **อกนิฏฐคามี** คือ ผู้ไปเกิดในอกนิฏฐภูมิด้วยการปฏิสนธิ

ในบรรดาบุคคลเหล่านั้น ผู้เป็นอุทธังโสโตที่ไปเกิดในอกนิฏฐภูมิ มีอยู่ ผู้เป็นอุทธังโสโตที่ไม่ไปเกิดในอกนิฏฐภูมิ มีอยู่ ผู้ไม่ใช่อุทธังโสโตที่ไปเกิดในอกนิฏฐภูมิ มีอยู่ ผู้ไม่ใช่อุทธังโสโตที่ไม่ไปเกิดในอกนิฏฐภูมิ มีอยู่

ผู้เป็นอุทธังโสโตที่ไปเกิดในอกนิฏฐภูมิ คือ ผู้ที่บรรลุอนาคามิผลในกามภูมินี้เกิดในอวิหาภูมิเป็นต้น ดำรงอยู่ในภูมินั้นตลอดอายุขัยแล้วไปเกิดในพรหมโลกชั้นสูงๆ แล้วไปเกิดในอกนิฏฐภูมิ

ผู้เป็นอุทธังโสโตที่ไม่ไปเกิดในอกนิฏฐภูมิ คือ ผู้ที่ไปเกิดในอวิหาภูมิเป็นต้น ไม่ปรินิพพานในภูมินั้น ไม่ไปเกิดในอกนิฏฐภูมิแล้วปรินิพพานในพรหมโลกชั้นสูงๆ

ผู้ไม่ใช่อุทธังโสโตที่ไปเกิดในอกนิฏฐภูมิ คือ ผู้ที่จุติจากกามภูมินี้แล้วไปเกิดในอกนิฏฐภูมิ

ผู้ไม่ใช่อุทธังโสโตที่ไม่ไปเกิดในอกนิฏฐภูมิ คือ ผู้ที่ไปเกิดในอวิหาภูมิเป็นต้น ๔ ภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่ง แล้วปรินิพพานในภูมินั้นนั่นแหละ

ผู้เป็นสัทธาวิมุตติ เป็นต้น ได้กล่าวจำแนกไว้แล้ว

ในคำว่า นวหิ ปุคฺคเลหิ (ด้วยบุคคล ๙) นี้ พระอรหันต์ผู้มิได้บรรลุวิโมกข์ ๘ ชื่อว่า **ปัญญาวิมุตติ** ส่วนผู้บรรลุวิโมกข์เหล่านั้นชื่อว่า **อุภโตภาควิมุตติ** เพราะพ้นไปจาก

ทั้งสองส่วนคือหมู่รูปและหมู่นามด้วยส่วนทั้งสอง คือ วิกขัมภนวิโมกข์ และสมุจเฉทวิโมกข์ [คือ พ้นไปจากหมู่รูปโดยวิกขัมภนวิโมกข์ด้วยอรูปสมาบัติ และพ้นไปจากหมู่นามโดยสมุจเฉทวิโมกข์ด้วยอรหัตตมรรค]

ในคำว่า สมสีสินา นี้ สมสีสี มี ๓ ประเภท คือ อิริยาปถสมสีสี โรคสมสีสี และชีวิตสมสีสี

อิริยาปถสมสีสี คือ ผู้ที่ปรารภวิปัสสนาบรรลุอรหัตตผล แล้วปรินิพพานด้วยอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งในอิริยาบถ ๔

โรคสมสีสี คือ ผู้ที่เกิดโรคอย่างหนึ่งแล้วเจริญวิปัสสนาในขณะเกิดโรค ได้บรรลุอรหัตตผลปรินิพพานด้วยโรคนั้น

ชีวิตสมสีสี หมายความว่า ในบรรดาที่สุด ๑๓ ประการ ได้แก่

- ที่สุดของปลิโพธ คือ ตัณหา
- ที่สุดของเครื่องผูก คือ มานะ
- ที่สุดของการยึดมั่น คือ ทิฏฐิ
- ที่สุดของความซัดส่าย คือ อุทธัจจะ
- ที่สุดของกิเลส คือ อวิชชา
- ที่สุดของความเลื่อมใส คือ ศรัทธา
- ที่สุดของความอุตสาหะ คือ ความเพียร
- ที่สุดของความปรากฏ คือ สติ
- ที่สุดของความไม่ฟุ้งซ่าน คือ สมาธิ
- ที่สุดของความเห็น คือ ปัญญา
- ที่สุดของความเป็นไป คือ ชีวิตินทรีย์
- ที่สุดของอารมณ์ คือ วิโมกข์
- ที่สุดของสังขาร คือ นิโรธ

อรหัตตมรรคย่อมทำอวิชชาอันเป็นที่สุดของกิเลสให้หมดสิ้นไป จุติจิตย่อมทำชีวิตินทรีย์อันเป็นที่สุดของความเป็นไปให้หมดสิ้นไป

จุติจิตที่ทำอวิชชาให้หมดสิ้นไปไม่อาจทำชีวิตินทรีย์ให้หมดสิ้นไปได้ อวิชชาที่ทำชีวิตินทรีย์ให้หมดสิ้นไปก็ไม่อาจทำจิตให้หมดสิ้นไปได้ จุติจิตที่ทำอวิชชาให้หมดสิ้นไปและจุติจิตที่ทำชีวิตินทรีย์ให้หมดสิ้นไปแตกต่างกัน

บุคคลใดมีที่สุดทั้งสองอย่างนี้ถึงความหมดสิ้นไปพร้อมกัน บุคคลนั้นชื่อว่า ชีวิตสมสีสี

ถามว่า : ความหมดสิ้นไปของอวิชชาและชีวิตินทรีย์นี้มีได้พร้อมกันอย่างไร

ตอบว่า : มีได้โดยวาระเสมอกัน หมายความว่า การเกิดขึ้นแห่งมรรคมีอยู่ในวาระใด ความหมดสิ้นไปของที่สุดทั้งสองอย่างนั้นมีได้พร้อมกันโดยวาระเสมอกันนี้แก่ผู้ดำรงอยู่ในปัจจเวกขณญาณที่ ๑๙ คือ ปัจจเวกขณญาณ ๕ ในโสดาปัตติมรรค ปัจจเวกขณญาณ ๕ ในสกทาคามิมรรค ปัจจเวกขณญาณ ๕ ในอนาคามิมรรค และปัจจเวกขณญาณ ๔ ในอรหัตตมรรค แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์ปรินิพพานอยู่ ดังนั้น บุคคลนี้จึงได้ชื่อว่า ชีวิตสมสีสี ท่านประสงค์เอาบุคคลนี้อย่างเดียวในเรื่องนี้

ในคำว่า ราคจริโต (คนราคจริต) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

ราคจริต คือ คนที่มีจริตประกอบด้วยราคะ

อีกนัยหนึ่ง **ราคจริต** คือ คนที่ถูกราคะครอบงำให้ดำเนินไป หมายความว่า คนที่ชอบราคะ มีราคะยิ่ง

[คำว่า ราคจริต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- คนที่มีจริตประกอบด้วยราคะ = ราคสหิตํ จริตํ เอตสฺสาติ ราคจริโต (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- คนที่ถูกราคะครอบงำให้ดำเนินไป = ราเคน จริโต ราคจริโต (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

แม้คำอื่นก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า ราคมุเข ฐิโต แปลว่า ผู้ตั้งอยู่ในการกลุ้มรุมของราคะ หมายความว่า ผู้มีราคะฟูขึ้นแล้ว

แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้

คำว่า วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ (สูตรที่เกื้อกูลแก่ฝ่ายบำเพ็ญบุญ) คือ สูตรที่เกื้อกูลแก่ฝ่ายบำเพ็ญบุญอันเป็นโลกิยะซึ่งมีบุคคลเป็นที่ตั้ง โดยแท้จริงแล้ว สูตรฝ่ายสังกิเลสอันเป็นโลกิยะซึ่งมีบุคคลเป็นที่ตั้ง ควรแสดงด้วยบุคคลผู้มีราคจริต

ในเรื่องนั้น ท่านกล่าวว่า วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ (สูตรที่เกื้อกูลแก่ฝ่ายบำเพ็ญบุญ) โดยกระทำบทสองบทว่า โลกิยํ, สตฺตาธิฏฺฐานํ ให้ติดตามมา[จากพากย์ก่อน]

[ในเนตติปกรณ์กล่าวโดยสามัญทั่วไปว่า วาสนาภาคิยํ สุตฺตํ แต่พระอรรถกถาจารย์ระบุว่าต้องเป็นโลกิยะและมีบุคคลเป็นที่ตั้ง โดยอนุญาตให้คำว่า โลกิยํ, สตฺตาธิฏฺฐานํ ติดตามมาจากพากย์ก่อนที่กล่าวมาแล้ว การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อธิการนัย คือ นัยที่ติดตามมา]

คำว่า สีลวนฺเตหิ (บุคคลผู้มีศีล) คือ บุคคลผู้มีศีล เป็นต้น

ท่านกล่าวว่า สีลวนฺเตหิ นิทฺทิสิตพฺพํ (พึงแสดงด้วยบุคคลผู้มีศีล) แล้วกล่าวว่า ปกติสีลํ (ผู้มีปกติศีล) เพื่อแสดงนัยอย่างนี้ว่า คำว่า ปกติสีลํ เป็นต้น เป็นเครื่องกำหนดหมายบุคคลโดยแสดงบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยศีล อีกนัยหนึ่ง พึงทราบสูตรที่เป็นธรรมาธิฏฐานโดยเนื่องด้วยปกติศีล เป็นต้น และพึงทราบสูตรที่เป็นสัตตาธิฏฐานโดยเนื่องด้วยผู้มีปกติศีล เป็นต้น ดังนั้น เพื่อแสดงนัยข้างต้นนี้ ท่านจึงกล่าวว่า สีลวนฺเตหิ นิทฺทิสิตพฺพํ (พึงแสดงด้วยบุคคลผู้มีศีล) แล้วกล่าวว่า ปกติสีลํ (ผู้มีปกติศีล) เป็นต้น

การกล่าวถึงปกติศีลเป็นต้น ๕ อย่างนั้นเป็นเพียงตัวอย่าง เพราะมีปัตติทาน (การให้ส่วนบุญ) อัพภนุโมทนะ (การอนุโมทนาบุญ) ธรรมสวนะ (การฟังธรรม) ธรรมเทศนา (การแสดงธรรม) และทิฏฐุชุกรรม (การทำความเห็นให้ตรง) ในเรื่องนี้

อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าวว่า ปญฺจ (มี ๕ จำพวก) เพื่อประมวลปัตติทานเป็นต้นไว้ในปกติศีลเป็นต้นนี้

ในเรื่องนั้น ปกติศีล คือ ศีลที่เป็นสัมปัตตวิรัติ (งดเว้นสิ่งที่มาถึง)

คำว่า จิตฺตปฺปสาโท (ความผ่องใสแห่งจิต) คือ ความเชื่อมั่นกรรมและผลกรรมพร้อมด้วยความเลื่อมใสพระรัตนตรัย

คำว่า ญาณํ ปญฺญาย นิทฺทิสิตพฺพํ (ญาณพึงแสดงด้วยปัญญา) หมายความว่า ปัญญาปรากฏในสูตรใด พึงแสดงสูตรนั้นว่าเป็นญาณ

ท่านกล่าวว่า ปญฺญินฺทฺริเยน (ปัญญินทรีย์) เป็นต้น เพื่อแสดงว่าปัญญาปรากฏในสูตรใดโดยคำไวพจน์ว่า ปัญญินทรีย์ เป็นต้น มิใช่คำไวพจน์ว่าปัญญาเท่านั้น พึงแสดงสูตรนั้นว่าเป็นญาณ

เนื้อความของคำนั้น ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

คำว่า ยํ วา ปน (หรือแม้คำอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏ พึงแสดงด้วยคำไวพจน์ของปัญญานั้นๆ) หมายความว่า หรือแม้คำอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นที่เป็นคำไวพจน์ของปัญญาคำทั้งหมดนั้นปรากฏในสูตรใดสูตรหนึ่ง พึงแสดงสูตรนั้นว่าเป็นญาณ

คำว่า อชฺฌตฺติกพาหิเรหิ (อายตนะภายในและภายนอก) หมายความว่า อายตนะภายในและภายนอกปรากฏในสูตรใด สูตรนั้นพึงแสดงว่าเป็นญาณและเญยยะด้วยอายตนะเหล่านั้น

คำว่า ปญฺญาปิ อารมฺมณภูตา เญยฺยํ (แม้ปัญญาที่เป็นอารมณ์[ของปัญญาอื่น] ก็ชื่อว่า เญยยะ) กล่าวถึงปัญญาโดยกระทำให้ต่างจากเญยยะ ดังจะเห็นได้ว่าในสูตรบางสูตรกล่าวปัญญาไว้ว่าเป็นเญยยะ เพราะเป็นอารมณ์ของญาณอื่น

คำว่า ยํ กิญฺจิ อารมฺมณภูตํ แปลว่า รูปเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งอันเป็นอารมณ์ของญาณ

วา ศัพท์ในคำว่า อชฺฌตฺติกํ วา พาหิรํ วา (ที่เป็นภายในหรือภายนอก) รวบรวมโอฬาริกรูป เป็นต้น

คำว่า สพฺพํ ตํ สงฺขเตน อสงฺขเตน จ (รูปเป็นต้นทั้งหมดนั้นพึงแสดงด้วยความเป็นสังขตะและอสังขตะ) หมายความว่า รูปเป็นต้นทั้งหมดนั้นพึงแสดงว่าเป็นเญยยะ

ด้วยความเป็นสังขตะและอสังขตะตามสมควร โดยแท้จริงแล้ว สูตรที่บุคคลควรรู้โดยความเป็นเญยยธรรมได้ชื่อว่า เญยยะ

คำว่า ยํ วา ปน กิญฺจิ ภควา อญฺญตรวจนํ ภาสติ (หรือพระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสอย่างใดอย่างหนึ่ง) หมายความว่า ในบรรดาสูตรที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสสูตร ๒ อย่างในสูตรหนึ่ง หรือตรัสคือแสดงพระดำรัสอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ พระดำรัสที่กล่าวถึงข้อความหนึ่ง

คำว่า สพฺพํ ตํ ยถานิทฺทิฏฺฐํ ธารยิตพฺพํ (บัณฑิตพึงทรงไว้ตามที่พระองค์ทรงแสดง) หมายความว่า สูตรทั้งหมดนั้นแสดงไว้โดยความเป็นสูตรหนึ่งในโลกิยะเป็นต้น หรือแสดงไว้โดยความเป็นสูตรทั้ง ๒ [คือโลกิยะและโลกุตตระ] พระองค์ทรงแสดงไว้โดยประการใดๆ บัณฑิตพึงถือเอาโดยประการนั้นๆ คือ พึงแสดงสูตรนั้นๆ โดยความเป็นประธาน

กรรมที่ประกอบด้วยกิเลสเท่านั้นจึงเป็นเหตุให้เกิดวิบาก มิใช่กรรมอย่างอื่น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทุวิโธ เหตุ ยญฺจ กมฺมํ เย จ กิเลสา (เหตุมี ๒ ประการ คือ กรรม และกิเลสอันได้แก่สมุทัยและกิเลสเศร้าหมอง)

ในคำว่า สมุทโย กิเลสา (สมุทัยและกิเลสเศร้าหมอง) นี้ คำว่า สมุทโย (สมุทัย) นี้ระบุถึงธรรมฝ่ายสมุทัย ส่วนคำว่า กิเลสา (กิเลสเศร้าหมอง) คือ ธรรมที่มีความเศร้าหมอง ความหมายก็คือ ธรรมที่เศร้าหมองแล้ว

คำว่า ยํ ทิสฺสติ (สูตรใดย่อมปรากฏ) หมายความว่า สูตรใดๆ ย่อมปรากฏ

คำว่า ตาสุ ตาสุ ภูมีสุ (ในบุคคลระดับนั้นๆ) คือ ระดับปุถุชนเป็นต้น

คำว่า กปฺปิยานุโลเมน แปลว่า ความเหมาะสมและการอนุโลมตามความเหมาะสม

ความเหมาะสม ตรัสไว้โดยตรงในพระบาลี

การอนุโลมตามความเหมาะสม ทรงแสดงไว้โดยนัย[ที่เข้าใจโดยอ้อมได้]ตามมหาปเทส

คำว่า ปฏิกฺขิตฺตการเณน (ด้วยเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงห้าม) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคทรงห้ามด้วยเหตุใด พึงแสดงปฏิกขิตตะด้วยเหตุที่ทรงห้ามนั้น ความจริง พระผู้มีพระภาคทรงห้ามสิ่งที่ดำเนินไปเพื่อความมีราคะเป็นต้นโดยแท้ จึงควรแสดงปฏิกขิตตะนั้นด้วยเหตุคือความดำเนินไปเพื่อความมีราคะ เป็นต้น

คำว่า ธมฺมสฺส (ธรรม) คือ อสังขตธรรม

คำว่า อริยธมฺมานํ (อริยธรรม) คือ ธรรมที่เป็นมรรคและผล

คำที่เหลือรู้ได้ง่ายนั่นแหละ

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ประเภทของสาสนปัฏฐานก็มีหลายประการ เพราะสูตรที่เป็นโลกิยะและสัตตาธิฏฐานเป็นต้นระคนกัน เหมือนประเภทของสาสนปัฏฐานมีหลายประการ เพราะสูตรฝ่ายสังกิเลสเป็นต้นระคนกัน

แต่ในพระบาลี[คือเนตติปกรณ์]พึงทราบว่าเป็นการแสดงนัย[ที่เป็นตัวอย่าง] เพราะกล่าวไว้โดยแสดงบางส่วนในสาสนปัฏฐานทั้งสองฝ่าย [สาสนปัฏฐาน ๑๖ และสาสนปัฏฐาน ๒๘] ที่จริงแล้วผู้มีปัญญาสามารถนำประเภทของสาสนปัฏฐานนั้นมาแสดงได้ตามนัยที่กล่าวมานี้

อนึ่ง นัยนี้ย่อมมีได้ตามสมควรด้วยการระคนสาสนปัฏฐานทั้งสองฝ่าย เหมือนประเภทของสาสนปัฏฐานนี้มีหลายประการด้วยการระคนสูตรฝ่ายสังกิเลสและสูตรที่เป็นโลกิยะเป็นต้นทีละอย่าง ดังจะเห็นได้ว่า สูตรที่เป็นโลกิยะ บางสูตรเป็นฝ่ายสังกิเลส บางสูตรเป็นฝ่ายบำเพ็ญบุญ สูตรที่เป็นโลกุตตระก็เช่นเดียวกัน คือ บางสูตรเป็นฝ่ายทำลายกิเลส บางสูตรเป็นฝ่ายอเสกขธรรม

โดยประการดังนี้ บัณฑิตพึงทราบการจำแนกสาสนปัฏฐานด้วยประเภทแห่งทุกะ (หมวดสอง) และติกะ (หมวดสาม) เป็นต้นตามสมควร โดยรวมสาสนปัฏฐาน ๒๘ ไว้ในสาสนปัฏฐาน ๑๖ และรวมสาสนปัฏฐาน ๑๖ ไว้ในสาสนปัฏฐาน ๒๘ อนึ่ง พึงทราบการจำแนกดังกล่าวตามสูตรที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ข้าพเจ้าจะไม่อธิบายข้อความนั้นโดยละเอียด เพราะเมื่ออธิบายข้อความนี้โดยนำสูตรนั้นๆ มาแสดงไว้เป็นตัวอย่าง คัมภีร์อรรถกถานี้จะ

พิสดารเกินไป การอธิบายเนตติปกรณ์จะเยิ่นเย้อเกินไป และบัณฑิตก็สามารถเข้าใจเนื้อความนี้ตามนัยที่กล่าวมาได้ ดังนั้น ในพระบาลีจึงแจกแจงสาสนปัฏฐานไว้บางส่วนด้วยการระคนซึ่งกันและกัน มิได้แสดงไว้โดยสิ้นเชิง ดังนี้แล

จบ คำอธิบายสาสนปัฏฐานวาระ

นิคมนกถา

เอตฺตาวตา จ-

หาเร นเย จ ปฏฺฐาเน สุวิสุทฺธวินิจฺฉยํ
วิภชนฺโต นวงฺคสฺส สาสนสฺสตฺถวณฺณนํ.

เนตฺติปฺปกรณํ ธีโร คมฺภีรํ นิปุณญฺจ ยํ
อเทสยิ มหาเถโร มหากจฺจายโน วสี.

“อนึ่ง ด้วยถ้อยคำดังนี้

พระมหาเถระนามว่ากัจจายนะ ผู้เป็นปราชญ์ ชำชองในฌาน เมื่อจะจำแนกข้อวินิจฉัยอันหมดจดยิ่งในหาระ (แนวทาง) นัย (วิธี) และสาสนปัฏฐาน (การจำแนกคำสอนตามอัธยาศัยของเวไนยชน) ได้แสดงเนตติปกรณ์อันละเอียดลึกซึ้งเป็นเครื่องอธิบายความในนวังคสัตถุศาสน์”

สทฺธมฺมาวตรฏฺฐาเน ปฏฺฏเน นาคสวฺหเย
ธมฺมาโสกมหาราช- วิหาเร วสตา มยา.

จิรฏฺฐิตตฺถํ ยา ตสฺส อารทฺธา อตฺถวณฺณนา
อุทาหรณสุตฺตานํ ลกฺขณานญฺจ สพฺพโส.

“ข้าพเจ้าผู้พำนักอยู่ในวัดของพระเจ้าอโศกมหาราชผู้ทรงธรรม ณ ท่าน้ำชื่อว่านาคะ อันเป็นที่หยั่งลงแห่งพระสัทธรรม ได้ประพันธ์คัมภีร์อธิบายความในอุทาหรณ์ สูตร (กฎข้อบังคับ) และลักษณะโดยสิ้นเชิงเพื่อความดำรงมั่นแห่งเนตติปกรณ์นั้น”

อตฺถํ ปกาสยนฺตี สา อนากุลวินิจฺฉยา
สมตฺตา สตฺตวีสาย ปาฬิยา ภาณวารโต.

“คัมภีร์อธิบายนั้นแสดงเนื้อความมีคำวินิจฉัยไม่สับสน จบแล้วโดยลำดับภาณวาร ๒๗”

[ภาณวาร คือ วาระที่พึงสาธยายอย่างต่อเนื่องจนถึงเวลาหยุดพักครั้งหนึ่ง มีจำนวน ๘,๐๐๐ พยางค์เทียบกับคาถาได้ ๒๕๐ บท คัมภีร์นี้มี ๒๗ ภาณวาร หมายความว่า มีพยางค์ทั้งหมด ๒๑๖,๐๐๐ พยางค์]

อิติ ตํ สงฺขโรนฺเตน ยํ ตํ อธิคตํ มยา
ปุญฺญํ ตสฺสานุภาเวน โลกนาถสฺส สาสนํ.
โอคาเหตฺวา วิสุทฺธาย สีลาทิปฏิปตฺติยา
สพฺเพปิ เทหิโน โหนฺตุ วิมุตฺติรสภาคิโน.

“ข้าพเจ้าผู้ประพันธ์คัมภีร์นี้ตามนัยที่กล่าวแล้วได้รับบุญใด ขอมวลชนจงหยั่งลงสู่คำสอนของพระโลกนาถ เสวยวิมุตติรสด้วยข้อปฏิบัติอันหมดจดมีศีลเป็นต้นด้วยอานุภาพของบุญนั้นเถิด”

จิรํ ติฏฺฐตุ โลกสฺมึ สมฺมาสมฺพุทฺธสาสนํ
ตสฺมึ สคารวา นิจฺจํ โหนฺตุ สพฺเพปิ ปาณิโน.

“คำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจงดำรงมั่นในโลกเถิด ขอมวลชนจงเป็นผู้เคารพนับถือคำสอนนั้นเป็นนิตย์”

สมฺมา วสฺสตุ กาเลน เทโวปิ ชคตีปติ
สทฺธมฺมนิรโต โลกํ ธมฺเมเนว ปสาสตูติ.

“ขอฝนจงหลั่งสายธารตกตามฤดูกาลเป็นอย่างดี ขอพระราชาผู้รื่นรมย์ในพระสัทธรรมจงปกครองชาวโลกโดยธรรมเถิด”

จบ คัมภีร์อธิบายความในเนตติปกรณ์
อันอาจารย์ธรรมบาลเถระ ผู้พำนักอยู่ในวัดพทรติตถะ (วัดท่าพุทรา) ประพันธ์ไว้อย่างนี้
จบ เนตติอรรถกถา

นิคมนํ

๑. เขฬางฺคนคเร รมฺเม *ท่ามะโอ*ติ สมญฺญิเต
อาราเม นิวสนฺตสฺส มหาเถรสฺส ธีมโต.

๒. สสตฺติ'มนุคมฺมคฺค- มหาปณฺฑิตลญฺฉิโน
ปาเยสิ โย สสิสฺสานํ ญาณขีร'มนคฺฆิยํ.

๓. คนฺธสาราภิวํเสน ธมฺมนฺเตวาสิภิกฺขุนา
หิตจิตฺเตนิทํ สตฺถํ กตํ ยาติ สมตฺตตํ.

๔. สีลาทิธมฺมสุวิสุทฺธคุโณฆธารี
โปราณิกา สกปรตฺถหิตาภิรามา
เถราสภา ปวรสาสน'มานยึสุ
ยาวชฺชกาล'มนุรกฺขิย ทิตฺติการา.

๕. เอวมฺปิ สฺยามวิชิเต ชินสาสนสฺส
วุทฺธึ วิรูฬฺหิ'มภิลาสมโน ยตตฺโต
สิสฺสทฺวิชาน'มิห นิสฺสยรุกฺขตุลฺโย
อาเจรเกสริ มุนินฺทวจาภิกนฺโต.

๖. คนฺธาทิสารยตินา อุปการกญฺญุ-
สิสฺเสน ตสฺส มติขีรสุปายินา เว
สนฺตาวโพธกวิมานสหาสนาย
พฺยาขฺยา กตา มุติททา สวโจปณีตา.

คนฺธสาราภิวํโส

คำลงท้าย

๑-๓. พระมหาเถระผู้ทรงปัญญา พำนักอยู่ ณ วัดท่ามะโอ นครลำปางที่น่ารื่นรมย์ ดำรงสมณศักดิ์ว่า อัครมหาบัณฑิต โดยอาศัยความสามารถของท่าน ยังศิษย์ให้ดื่มน้ำนมคือปรีชาอันทรงค่า พระคันธสาราภิวงศ์ศิษย์ของท่านแต่งคัมภีร์แปลนี้ด้วยจิตเกื้อกูล บรรลุความสำเร็จ

๔. พระเถระผู้ประเสริฐในปางก่อนผู้ทรงคุณธรรมอันบริสุทธิ์ดีมีศีลธรรมเป็นต้น ผู้รื่นรมย์ในประโยชน์เกื้อกูลของตนและผู้อื่น ได้สืบทอดบวรพระพุทธศาสนากระทำการรักษาเผยแพร่ตราบจนถึงปัจจุบัน ฉันใด

๕. แม้อาจารย์ผู้ประเสริฐที่สำรวมตนแล้วก็มีใจหวังความเจริญรุ่งเรืองแห่งศาสนาของพระชินเจ้าในสยามประเทศ ฉันนั้น ท่านเปรียบดั่งต้นไม้ที่อาศัยของมวลสกุณาคือศิษย์ในพระศาสนานี้ เป็นผู้เพลิดเพลินยิ่งในพระดำรัสของพระจอมมุนี

๖. พระคันธสาราภิวงศ์ ศิษย์ของท่าน ผู้ดื่มน้ำนมคือปัญญาด้วยดี รู้อุปการคุณของท่านแล้ว แต่งคัมภีร์แปลอันประเทืองปัญญาไพเราะโดยภาษาของตน เพื่อความรู้ของสัตบุรุษและเพื่อยังจิตของกวีให้ชื่นชม

พระคันธสาราภิวงศ์

เชิงอรรถ

[๑] ที. ฏี. ๒.๑๔๕

[๒] เปฏโก. หน้า ๑๙๔

[๓] เนตฺติ. หน้า ๑๒๔

[๔] วิ. อ. ๑.๑๓๙

[๕] ศพฺทสฺโตมมหานิธิ. หน้า ๓๗๔

[๖] องฺ. ทุก. ๒๐.๙.๕๑, ขุ. อิติ. ๒๕.๔๒.๒๖๔

[๗] ขุ. พุทฺธ. ๓๓.๗๖.๔๕๕

[๘] อป. อ. ๑.๒๒-๒๓

[๙] ที. ปา. ๑๑.๓๕๘.๒๖๙, องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๓๐.๑๙๐

[๑๐] ม. ม. ๑๓.๒๘๑.๒๕๗

[๑๑] สํ. ส. ๑๕.๑๗๓.๑๖๘, องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๒๑.๒๕

[๑๒] ม. มู. ๑๒.๓๘๗.๓๔๘

[๑๓] ม. อุ. ๑๔.๑๓๖.๑๒๑, สํ. มหา. ๑๙.๒๘.๑๖

[๑๔] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๓.๖๔, อภิ. ก. ๓๗.๘๗๒.๔๙๖

[๑๕] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๓๔.๓๙, ขุ. อิติ. ๒๕.๙๐.๓๐๘

[๑๖] ขุ. ขุ. ๒๕.๔.๕, ขุ. อิติ. ๒๕.๒๒๗.๓๗๗

[๑๗] ที. มหา. ๑๐.๓๗๓.๒๔๘, ม. มู. ๑๒.๑๐๖.๗๗, สํ. มหา. ๑๙.๓๖๗.๑๒๓

[๑๘] ม. อุ. ๑๔.๔๒๐.๓๖๐

[๑๙] ที. มหา. ๑๐.๙๐.๔๓, ขุ. ธ. ๒๕.๑๘๓.๔๙

[๒๐] วิ. อ. ๑.๑๘-๑๙, ที. อ. ๑.๑๗, อภิ. อ. ๑.๒๐

[๒๑] วิ. ภิกฺขุนี. ๓.๑๒๔๒.๒๓๑

[๒๒] คเวสิตพฺพํ

[๒๓] อภิ. อ. ๓.๑๒๒

[๒๔] สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๘๔

[๒๕] มุคฺธโพธสํเกฺษปฏีกา. คำอธิบายสูตร ๒

[๒๖] สทฺทสารตฺถชาลินี. คาถา ๖๒

[๒๗] วิสุทฺธิ. ๑.๒๔๙-๕๐, วิ. อ. ๑.๑๑๖,๑๑๖

[๒๘] ศพฺทสฺโตมมหานิธิ. หน้า ๒๓๖

[๒๙] ศพฺทกลฺปทฺรุม. ๒.๘๒๖

[๓๐] ม. มู. ๑๒.๑๖๖.๑๒๙, สํ. ข. ๑๗.๒๖.๒๓

[๓๑] อภิ. ป. ๔๐.๔๐๕.๑๒๔

[๓๒] อภิ. ป. ๔๐.๔๒๔.๑๔๓

[๓๓] สํ. นิ. ๑๖.๕๒.๓๒

[๓๔] ม. มู. ๑๒.๔๖๕.๔๑๔

[๓๕] ม. มู. ๑๒.๔๖๕.๔๑๔

[๓๖] สีลักขันธ์ภาสาฎีกา. ๑.๑๒๘

[๓๗] ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑.๑

[๓๘] สํ. ข. ๑๗.๒๖,๒๘.๒๔,๒๖

[๓๙] ม. มู. ๑๒.๑๖๖.๑๒๙, สํ. ข. ๑๗.๒๖.๒๓

[๔๐] สํ. นิ. ๑๖.๕๒.๓๒

[๔๑] ม. มู. ๑๒.๒๓๕-๓๗.๑๙๘-๒๐๐

[๔๒] ขุ. อิติ. ๒๕.๗๒.๒๘๖

[๔๓] รูป. สูตร ๒๒๖

[๔๔] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๘๕๐

[๔๕] ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา. สูตร ๒๒๖

[๔๖] นีติ. ปท. หน้า ๔๕๓

[๔๗] สํ. มหา. ๑๙.๑๐๙๐.๓๗๕

[๔๘] เนตฺติ. ฏี. หน้า ๔๒

[๔๙] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๑๐๖

[๕๐] อมร. ๑.๖.๒

[๕๑] สมฺพนฺธจินฺตา. คาถา ๓๖

[๕๒] สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา. ๑๒

[๕๓] สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา. ๑๓

[๕๔] อภิ. อ. ๒.๓๒

[๕๕] สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๑๙๐-๑

[๕๖] องฺ. อ. ๓.๓๘๘

[๕๗] องฺ. ฏี. ๓.๔๕๑-๕๒

[๕๘] อภิ. ธ. ๓๔.๒๗๗.๘๔

[๕๙] สํ. นิ. ๑๖.๒๓.๓๑

[๖๐] สํ. นิ. ๑๖.๒๓.๓๑

[๖๑] องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๗๓.๘๐

[๖๒] วิ. มหา. ๔.๑๘.๑๖, ที. สี. ๙.๒๙๙.๑๐๘

[๖๓] ที. มหา. ๑๐.๑๓,๑๔๕.๗,๗๔

[๖๔] ขุ. ชา. ๒๗.๕๗,๑๔๗-๔๘.๑๔,๖๓

[๖๕] ที. มหา. ๑๐.๓๙๘.๒๖๒, ม. มู. ๑๒.๑๓๑.๙๐

[๖๖] ขุ. ชา. ๒๗.๑๐๒-๓,๓๘๕.๒๒๖,๓๗๘

[๖๗] วิ. มหาวิ. ๑.๒๓๓.๑๖๖

[๖๘] อภิ. ธ. ๓๔.๑.๑

[๖๙] สํ. ส. ๑๕.๒๑๕.๒๓๐

[๗๐] ม. มู. ๑๒.๒๗๓.๒๓๕

[๗๑] ม. มู. ๑๒.๓๖.๒๓

[๗๒] องฺ. สตฺตก. ๒๓.๗๒.๑๐๕

[๗๓] ขุ. มหา. ๒๙.๑.๑

[๗๔] สารตฺถ. ๑.๙๒.๓๑๑, วิมติ. ๑.๖๙, ที. ฏี. ๑.๓๔, วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๒๘๓

[๗๕] รูป. สูตร ๕๙๑

[๗๖] ธาตวัตถสังคหนิสสัย. คำอธิบายคาถา ๒

[๗๗] อภิ. ปุ. ๓๖.๑๔๘-๕๐.๑๕๒

[๗๘] อภิ. ปุ. ๓๖.๑๔๘-๕๐.๑๕๒

[๗๙] อภิ. ปุ. ๓๖.๑๔๘-๕๐.๑๕๒

[๘๐] เปฏโก. หน้า ๒๓, ๒๒๒

[๘๑] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๕-๖.๑๓๑-๓๒

[๘๒] เปฏโก. หน้า ๒๓, ๒๒๒

[๘๓] ที. ปา. ๑๑.๗.๒๒๓

[๘๔] สํ. ข. ๑๗.๒๒.๒๒

[๘๕] สํ. ข. ๑๗.๒๒.๒๒

[๘๖] ม. ม. ๑๓.๓๐๗.๒๘๖-๘๗

[๘๗] สํ. ส. ๑๕.๒๓.๑๖

[๘๘] เปฏโก. หน้า ๒๒๘

[๘๙] ขุ. อุ. ๒๕.๔๔.๑๖๓

[๙๐] ขุ. อุ. ๒๕.๔๔.๑๖๓

[๙๑] เปฏโก. หน้า ๑๒๗

[๙๒] นีติ. สุตฺต. สูตร ๖๒๘

[๙๓] ขุ. ธ. ๒๕.๔๐.๒๓

[๙๔] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๗๐.๑๗๙, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑,๕.๓๐๖,๓๑๑

[๙๕] อิติวุตฺ. อ. หน้า ๒๘๘

[๙๖] สํ. ส. ๑๕.๒๓,๑๙๒.๑๖,๑๙๘

[๙๗] ที. ปา. ๑๑.๓๓๒,๓๔๑,๓๕๗,๓๕๙.๒๒๒,๒๓๒,๒๕๘,๒๗๒, องฺ. สตฺตก. ๒๓.๔๔.๓๕, องฺ. นวก. ๒๓.๒๔.๓๒๘

[๙๘] วิ. มหาวิ. ๑.๑๓๕.๗๘

[๙๙] อภิ. วิ. ๓๕.๘๐๔.๔๐๗

[๑๐๐] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๗๐.๑๗๙, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑,๕.๓๐๖,๓๑๑

[๑๐๑] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๒๙.๑๘๔-๘๖

[๑๐๒] ชิน. ฏี. หน้า ๑๖

[๑๐๓] สงฺคห. นวฏี. หน้า ๒๘๓

[๑๐๔] ที. มหา. ๑๐.๓๘๗.๒๖๐, ม. มู. ๑๒.๑๒๐.๘๘, ม. อุ. ๑๔.๓๗๓.๓๑๗, อภิ. วิ. ๓๕.๑๙๐.๑๑๗

[๑๐๕] อภิ. วิ. ๓๕.๒๐๘.๑๒๙

[๑๐๖] ขุ. ปฏิ. ๓๑.๔๑-๒.๓๗๗-๗๙

[๑๐๗] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๔๑๖

[๑๐๘] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๖๙.๒๕๕

[๑๐๙] ม. อุ. ๑๔.๔๒๐.๓๖๐

[๑๑๐] วิ. มหา. ๔.๑๓.๑๓, สํ. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๗, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓๐.๓๕๘

[๑๑๑] ปทรูปสิทธิภาสาฏีกา. ๑.๑๒

[๑๑๒] วิสุทฺธิ. ๑.๒๙๓

[๑๑๓] วิ. มหาวิ. ๑.๑๑.๕]

[๑๑๔] ขุ. สุ. ๒๕.๑.๕๓๑, ขู. จูฬ. ๓๐.๑,๑.๖,๒๕

[๑๑๕] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๗๑

[๑๑๖] อภิ. อ. ๑.๑๐๑

[๑๑๗] อภิ. อ. ๑๓-๑๔, อภิ. อ. ๒.๓๑๙-๒๑, องฺ. อ. ๑.๔๔๑-๔๒, ปฏิสํ. อ. ๑.๑๘๔-๘๕

[๑๑๘] ม. ม. ๑๓.๘.๓๔๕

[๑๑๙] ขุ. สุ. ๒๕.๑๐๓๘.๕๓๑, ขุ. จูฬ. ๓๐.๑.๒๕

[๑๒๐] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๘๖๐

[๑๒๑] วิ. จูฬ. ๗.๔๐๖.๒๓๙-๔๐

[๑๒๒] องฺ. ติก. ๒๐.๑๓๗.๒๗๘-๗๙

[๑๒๓] เนตฺติ. ฏี. หน้า ๖๘

[๑๒๔] องฺ. ติก. ๒๐.๔๗.๑๔๖, อภิ. ก. ๓๗.๒๑๔.๖๒

[๑๒๕] ที. มหา. ๑๐.๑๖๗,๑๘๒.๙๒,๑๐๕, สํ. มหา. ๑๙.๘๒๒.๒๒๖-๒๗, ขุ. อุ. ๒๕.๕๑.๑๗๙-๘๐, อภิ. ก. ๓๗.๖๒๓.๓๗๘-๗๙

[๑๒๖] ที. มหา. ๑๐.๗.๓, องฺ. สตฺตก. ๒๓.๗๔.๑๑๔

[๑๒๗] ขุ. เถร. ๒๖.๖๕๔.๓๖๒, มิลินฺท. หน้า ๔๖

[๑๒๘] ขุ. ธ. ๒๕.๓๔๑.๗๕

[๑๒๙] รูป. สูตร ๖๘๐

[๑๓๐] ขุ. ธ. ๒๕.๓๔๐.๗๕

[๑๓๑] สํ. ส. ๑๕.๖๖.๔๕

[๑๓๒] ขุ. มหานิ. ๒๙.๘๕.๑๗๘-๘๐, อภิ. อ. ๔๔๑-๔๒

[๑๓๓] ที. มหา. ๑๐.๔๐๐.๒๖๒, ม. มู. ๑๒.๑๓๓.๙๑, อภิ. วิ. ๓๕.๒๐๓.๑๒๐

[๑๓๔] สํ. สฬา. ๑๘.๙๓.๖๕

[๑๓๕] ม. มู. ๑๒.๓๙๖.๓๕๗

[๑๓๖] สํ. ข. ๑๗.๑๕.๑๙

[๑๓๗] ขุ. ชา. ๒๘.๕๔๕.๒๔๖

[๑๓๘] ที. สี. ๙.๓๘.๑๗

[๑๓๙] กงฺขา. หน้า ๑

[๑๔๐] กงฺขา. หน้า ๑

[๑๔๑] วิ. อ. ๑.๒๖

[๑๔๒] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๗๐๒

[๑๔๓] อภิ. อ. ๑.๑๑, สํ. อ. ๒.๑๑๐

[๑๔๔] สํ. อ. ๒.๑๑๐

[๑๔๕] สํ. ข. ๑๗.๓.๘๗

[๑๔๖] ที. อ. ๒.๓๗๑, ม. อ. ๑.๒๕๗, อภิ. อ. ๒.๒๓๕, ปฏิสํ. อ. ๑.๑๘๘, มหานิ. อ. หน้า ๔๕

[๑๔๗] ที. มหา. ๑๐.๓๗๔.๒๔๘

[๑๔๘] ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓๕.๔๔๑

[๑๔๙] สํ. มหา. ๑๙.๒๓๔.๑๐๒

[๑๕๐] ม. มู. ๑๒.๔๖๕.๔๑๕

[๑๕๑] วิ. มหา. ๔.๑.๑

[๑๕๒] ม. อุ. ๑๔.๓๒๓.๓๐๐

[๑๕๓] เนตฺติ. หน้า ๑๕๑

[๑๕๔] ขุ. สุ. ๒๕.๗๗๗.๔๘๖

[๑๕๕] ขุ. ธ. ๒๕.๒๘๒.๖๕

[๑๕๖] ที. ปา. ๑๑.๓๓๕.๒๒๕, องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๘๐๒๗๗

[๑๕๗] ม. มู. ๑๒.๒๓๕-๓๗.๑๙๘-๒๐๐

[๑๕๘] ขุ. อิติ. ๒๕.๗๒.๒๘๖

[๑๕๙] สํ. มหา. ๑๙.๑๐๗๑.๓๖๑

[๑๖๐] สํ. นิ. ๑๖.๕๒.๓๒

[๑๖๑] สํ. นิ. ๑๖.๖๕.๑๐๓

[๑๖๒] คเวสิตพฺพํ

[๑๖๓] สงฺคห. หน้า ๖๑

[๑๖๔] ม. อุ. ๑๔.๓๗๓.๓๒๒, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓๓.๔๐

[๑๖๕] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๗๘๗

[๑๖๖] ม. อุ. ๑๔.๑๐.๓๐๔, อภิ. วิ. ๓๕.๓.๙๖

[๑๖๗] ม. อุ. ๑๔.๓๐๗.๒๘๕

[๑๖๘] ขุ. มหา. ๒๙.๑๔๙.๒๗๘, อภิ. สงฺ. ๓๔.๑๖,๒๐.๒๔

[๑๖๙] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๕๐๑

[๑๗๐] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๘๐๔

[๑๗๑] ม. มู. ๑๒.๖.๔๓

[๑๗๒] ที. ปา. ๑๑.๓๓๗.๒๒๘. สํ. สฬา. ๑๘.๓๕๒.๒๗๕, องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๓๕.๑๙๖-๙๗

[๑๗๓] ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓๘.๔๔๖

[๑๗๔] สํ. ส. ๑๕.๑๒๑.๙๓, ขุ. ธ. ๒๕.๓๔๕.๗๖

[๑๗๕] ที. สี. ๙.๙๔.๓๖

[๑๗๖] คเวสิตพฺพํ

[๑๗๗] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๗.๖๔

[๑๗๘] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๘.๖๔

[๑๗๙] ขุ. ธ. ๒๕.๒๗๙.๖๔

[๑๘๐] ขุ. อุ. ๒๕.๗๓.๒๑๓

[๑๘๑] อภิ. ธ. ๓๔.๗-๘.๖

[๑๘๒] อภิ. ธ. ๓๔.๗-๘.๖

[๑๘๓] สํ. สฬา. ๑๘.๓๖๖-๖๗.๓๑๙

[๑๘๔] นีติ. ธาตุ. หน้า ๔๘๘

[๑๘๕] ขุ. มหา. ๒๙.๒๗.๗๘

[๑๘๖] องฺ. ฏี. ๑.๓๕๓

[๑๘๗] ปฏิสํ. อ. ๒.๓๐๓

[๑๘๘] มูลฏี. ๒.๑๘๘

[๑๘๙] ม. มู. ๑๒.๒๖.๑๕, องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๔.๑๘. องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๕๘.๓๗๓

[๑๙๐] สารตฺถ. ๒.๒๘

[๑๙๑] สํ. สฬา. ๑๘.๒๕๓.๑๙๐, ขุ. อิติ. ๒๕.๕๓.๒๗๔

[๑๙๒] ที. อ. ๑.๑๑๓, ม. อ. ๑.๑๘๘

[๑๙๓] อภิ. ธ. ๓๔.๓๖๕.๑๐๕

[๑๙๔] อภิ. ธ. ๓๔.๖.๒๕๘

[๑๙๕] อภิ. วิ. ๓๕.๑๗.๔๒๑

[๑๙๖] ม. มู. ๑๒.๓๔๗.๔๑๑

[๑๙๗] อภิ. วิ. ๓๕.๙๓๗.๔๕๖,ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๔๐.๑๕๙

[๑๙๘] ที. สี. ๙.๓๐.๑๓, ม. อุ. ๑๔.๒.๑๘

[๑๙๙] คเวสิตพฺพํ

[๒๐๐] ม. อุ. ๑๔.๓๐๗.๒๘๕

[๒๐๑] องฺ. เอกก. ๒๐.๒๒.๕

[๒๐๒] ม. มู. ๑๒.๕๗.๓๒

[๒๐๓] ม. มู. ๑๒.๗๐.๔๘

[๒๐๔] อภิ. วิ. ๓๕.๘๐๔.๔๐๗

[๒๐๕] ม. อ. ๒.๙

[๒๐๖] ที. อ. ๑.๕๘

[๒๐๗] วิ. ป. ๘.๔๕๘.๔๐๙

[๒๐๘] กงฺขา. นวฏี. หน้า ๒๖๗

[๒๐๙] ขุ. พุทฺธ. ๓๓.๕๙.๔๕๓

[๒๑๐] ขุ. มหา. ๒๙.๖๙.๑๔๙, ขุ. จูฬ. ๓๐.๘๕.๑๘๔, ขุ. ปฏิ. ๓๑.๕.๔๐๘-๙

[๒๑๑] องฺ. เอกก. ๒๐.๑๗๒.๒๒

[๒๑๒] สํ. ส. ๑๕.๒๕๖.๒๗๓

[๒๑๓] อภิ.วตารฏี. ๒.๒๔, มณิมญฺชู. ๑.๗๒

[๒๑๔] อภิ. วิ. ๓๕.๘๑๐.๔๑๒

[๒๑๕] ขุ. ปฏิ. ๓๑.๑๑๓.๑๒๗

[๒๑๖] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๕๖.๑๖๒

[๒๑๗] ธาตุวตฺถุสงฺคห. คาถา ๑๙๒

[๒๑๘] ม. อุ. ๑๔.๒๔๒.๒๑๑

[๒๑๙] ปทรูปสิทฺธิ. สูตร ๔๒๘

[๒๒๐] ม. มู. ๑๒.๑๔๙.๑๑๐

[๒๒๑] องฺ. เอกก. ๒๐.๓๑๐.๓๕

[๒๒๒] ขุ. ธ. ๒๕.๒.๑๕

[๒๒๓] องฺ. สตฺตก. ๒๓.๖๒.๗๓

[๒๒๔] ที. มหา. ๑๐.๔๐๒.๒๘๐

[๒๒๕] อภิ. อ. ๑.๘๗

[๒๒๖] ธมฺม. อ. ๖.๙๖-๗

[๒๒๗] อภิ. ธ. ๓๔.๖๒,๑๒๐๕.๑๒,๒๗๗

[๒๒๘] สํ. ส. ๑๖.๖๑-๓.๔๔

[๒๒๙] ม. ม. ๑๓.๑๘๓.๑๕๘

[๒๓๐] ที. มหา. ๑๐.๑๙๗.๑๒๐, ขุ. อุ. ๒๕.๗๕.๒๑๙

[๒๓๑] วิ. ป. ๘.๓๓๐.๒๙๗, สํ. ข. ๑๗.๒๕๑.๒๐๘, องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๕๗.๓๖๘

[๒๓๒] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๔๒๒

[๒๓๓] สุตฺตนิ. อ. ๑.๒๐๙

[๒๓๔] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๓๑.๑๙๓

[๒๓๕] สํ. นิ. ๑๖.๑๒๔.๑๗๒, อภิ. ก. ๓๗.๗๕.๓๕

[๒๓๖] อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๘๓๓

[๒๓๗] อภิ. อ. ๑.๑๙๑

[๒๓๘] องฺ. ติก. ๒๐.๑๐๓.๒๕๐

[๒๓๙] ขุ. ธ. ๒๕.๑๗๖.๔๘

[๒๔๐] ม. ม. ๑๓.๑๐๘.๘๕

[๒๔๑] ขุ. เถร. ๒๖.๙๘๕.๔๐๓

[๒๔๒] องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๒๐๕.๒๓๓-๓๔

[๒๔๓] สํ. นิ. ๑๖.๑๒.๑๔

[๒๔๔] สํ. นิ. ๑๖.๓๕.๕๙

[๒๔๕] ม. มู. ๑๒.๑๘.๑๑, สํ. นิ. ๑๖.๒๐.๒๖

[๒๔๖] อภิ. ธ. ๓๔.๑๐๐๘.๒๔๒

[๒๔๗] สํ. ส. ๑๕.๒๔๖.๒๕๙, ขุ. สุ. ๒๕.๑๘๗,๑๙๐.๓๗๐

[๒๔๘] สํ. ส. ๑๕.๒๔๖.๒๕๙, ขุ. สุ. ๒๕.๑๘๗,๑๙๐.๓๗๐

[๒๔๙] ขุ. ปฏิ. ๓๑.๕๑-๒.๕๙

[๒๕๐] ปฏิสํ. อ. ๑.๒๗๗

[๒๕๑] องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๓๑.๒๘, อภิ. ก. ๓๗.๓๕๕.๑๔๙

[๒๕๒] องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๓๑.๒๘

[๒๕๓] อภิ. ก. ๓๗.๓๕๕.๑๔๙

[๒๕๔] เนตฺติ. ฏี. หน้า ๑๖๔

[๒๕๕] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๘๕.๙๖, อภิ. ปุ. ๓๖.๑๖๘.๑๖๔

[๒๕๖] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๘๕.๙๖, อภิ. ปุ. ๓๖.๑๖๘.๑๖๔

[๒๕๗] ม. ม. ๑๓.๑๖๒.๑๓๔, องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๒๒.๑๔๐, ขุ. อิติ. ๒๕.๑๐๙.๓๒๗

[๒๕๘] ม. ม. ๑๓.๑๖๔.๑๓๕, องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๒๒.๑๔๑, ขุ. อิติ. ๒๕.๑๐๙.๓๒๘

[๒๕๙] ม. ม. ๑๓.๑๖๔.๑๓๕, องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๑๒๒.๑๔๑, ขุ. อิติ. ๒๕.๑๐๙.๓๒๘

[๒๖๐] ม. มู. ๑๒.๕๐๑.๔๔๒, สํ. ส. ๑๕.๑๗๕.๑๗๑

[๒๖๑] ที. สี. ๙.๙๑.๓๕

[๒๖๒] พาลาวตาร. หน้า ๖๔

[๒๖๓] ขุ. ธ. ๒๕.๒๑๗.๕๕

[๒๖๔] ม. มู. ๑๒.๖๕.๔๓

[๒๖๕] สํ. ส. ๑๕.๕๕.๔๒

[๒๖๖] วิ. มหา. ๔.๘,๑๓๗.๗,๑๕๐-๕๑, ที. มหา. ๑๐.๖๖.๓๒, ม. มู. ๑๒.๒๘๒.๒๔๓, ม. ม. ๑๓.๓๓๘.๓๒๐, สํ. ส. ๑๕.๑๗๒.๑๖๕

[๒๖๗] วิ. มหาวิ. ๒.๗๗.๑๕๔

[๒๖๘] วิ. อ. ๒.๒๗๓

[๒๖๙] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๗๗.๙๑

[๒๗๐] องฺ. ทสก. ๒๔.๖๑.๙๐

[๒๗๑] สํ. ส. ๑๕.๑๘๑.๑๘๒, องฺ. ทสก. ๒๔.๘๙.๑๓๙, ขุ. สุ. ๒๕.๖๖๒.๔๖๓-๖๔

[๒๗๒] ม. ม. ๑๓.๒๖๕.๒๓๘

[๒๗๓] วิสุทฺธิ. ๑.๑๑๙

[๒๗๔] ม. ม. ๑๓.๒๕๐.๒๒๖

[๒๗๕] อภิ. สํ. ๓๔.๒๐๓.๖๓

[๒๗๖] ที. อ. ๑.๒๘๓

[๒๗๗] วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๓๙

[๒๗๘] วิสุทฺธิ. ฏี. ๑.๓๙-๔๐

[๒๗๙] ม. ม. ๑๓.๒๖๕.๒๓๘

[๒๘๐] ม. อุ. ๑๔.๔๓๑.๓๗๖

[๒๘๑] ม. มู. ๑๒.๒๗๔.๒๓๕

[๒๘๒] ม. มู. ๑๒.๒๗๕.๒๓๗

[๒๘๓] วิ. มหา. ๔.๑๔.๑๔. ที. มหา. ๑๐.๓๘๗.๒๖๐, ม. มู. ๑๒.๑๒๐.๘๘

[๒๘๔] ขุ. ธ. ๒๕.๒๒๔.๕๖

[๒๘๕] ม. อุ. ๑๔.๓๓๑.๓๐๑, ขุ. อุ. ๒๕.๕๔.๑๘๗, ขุ. มหา. ๒๙.๒๐.๖๑

[๒๘๖] ขุ. สุ. ๒๕.๘๙๑.๕๐๘, ขุ. มหา. ๒๙.๑๑๙.๒๔๑

[๒๘๗] องฺ. จตุกฺก. ๒๑.๓๔.๓๙, องฺ. ปญฺจก. ๒๒.๓๒.๓๐, ขุ. อิติ. ๒๕.๙๐.๓๐๘

[๒๘๘] ขุ. จูฬ. ๓๐.๑๐๑.๒๑๑

[๒๘๙] ม. อุ. ๑๔.๗๙.๕๙

[๒๙๐] ที. มหา. ๑๐.๒๑๔.๑๓๓

[๒๙๑] อภิ. ปุ. ๓๖.๓๓.๑๒๓

[๒๙๒] อภิ. ปุ. ๓๖.๓๒.๑๒๒-๒๓

[๒๙๓] อภิ. ปุ. ๓๖.๓๑.๑๒๒

รายนามผู้บริจาค

จัดพิมพ์คัมภีร์เนตติอรรถกถา ฉบับแปลและอธิบาย

ยกยอดจากการพิมพ์เนตติปกรณ์	๑๘๒,๕๗๐	บาท
คุณวรางคณา เทพหัสดิน ณ อยุธยา	๕๐,๐๐๐	บาท
คุณกฤชรัตน์ - อัปสร หิรัณยศิริ และครอบครัว	๒๐,๐๐๐	บาท
ครอบครัวหิรัณยศิริ	๒๐,๐๐๐	บาท
คุณศิริพร ศรีทอง	๒๐,๐๐๐	บาท
คุณสุภกิจ - สรินนา อรรถกิจโกศล	๑๒,๐๐๐	บาท
คุณชาลี - ศิริพร ตั้งจีรวงษ์	๑๐,๐๐๐	บาท
คุณสุรัตน์ - ช่อพิภพ โอสถานุเคราะห์	๑๐,๐๐๐	บาท
คุณดรุณี โตสมภาค - สมชาย เจริญสินค้า และ ด.ญ.ชมาลักษณ์ โตสมภาค	๖,๗๐๘	บาท
คุณเซ่งเทียง แซ่ตั้ง	๕,๐๐๐	บาท
คุณพรสุข กุลวณิ	๕,๐๐๐	บาท
คุณอวยพร จินตกานนท์ อุทิศแด่คุณเมธินี จินตกานนท์	๕,๐๐๐	บาท
คุณภคิน แก้วพิจิตร และเพื่อน	๔,๖๓๐	บาท
คุณนรรจาพร จงควินิจ	๔,๐๐๐	บาท
คุณกวี-ปรางค์มาศ นิติธรรม	๓,๐๐๐	บาท
คุณจิตรวภา โชติกประคัลภ์	๓,๐๐๐	บาท
คุณประสิทธิ์ศักดิ์ กลิ่นสุนทร	๓,๐๐๐	บาท
คุณสุนทร อรรถกิจโกศล	๓,๐๐๐	บาท
คุณครรชิต อมาตยกุล	๒,๕๐๐	บาท
คุณกฤษมาพร นิมิตราภรณ์	๒,๐๐๐	บาท
คุณชัยยศ บัณพร เอี่ยมอมรพันธ์ และครอบครัว	๒,๐๐๐	บาท
คุณซิ้วเถียง แซ่เบ้ และครอบครัว	๒,๐๐๐	บาท
คุณดวงตา จิตสมบูรณ์มิตร และครอบครัว	๒,๐๐๐	บาท
คุณเตือนใจ - ธันยพร จันทร์กระจ่าง	๒,๐๐๐	บาท
คุณนุธากร อดิพัฒน์	๒,๐๐๐	บาท
คุณประกอบกูล บุญศิริ - อารีนุท-ทิพย์อารี-ทวีฤทธิ์ จุลละทรัพย์	๒,๐๐๐	บาท
คุณปิติ ทวีวัฒนสาร	๒,๐๐๐	บาท
คุณภูมิวัฒก์ นันทวณิชย์	๒,๐๐๐	บาท
คุณมณีรัตน์ ภาณุภัค	๒,๐๐๐	บาท
คุณยุพิน จิระไชยเขื่อนขันธ์	๒,๐๐๐	บาท
คุณศิริมา เจนจินดาวงศ์	๒,๐๐๐	บาท
คุณศิลปิน หาญผดุงธรรมะ	๒,๐๐๐	บาท
คุณศุภดิศ - นิภาพรรณ ดิศกุล	๒,๐๐๐	บาท
คุณสถิต - ละเอียด ทองทรง	๒,๐๐๐	บาท
คุณสายพิณ โชติภาภรณ์	๒,๐๐๐	บาท
คุณสุทิน-สุวรรณี ศรีถาวรสุข	๒,๐๐๐	บาท
คุณสุพรรณา ธรรมศรี	๒,๐๐๐	บาท
คุณสุเมธ สุรพันธ์พิทักษ์	๒,๐๐๐	บาท
คุณอังคาร - สมศรี พิชิตมหามณฑล	๒,๐๐๐	บาท
คุณอุษณีย์ วรวงศ์วสุ	๒,๐๐๐	บาท
ไม่ประสงค์จะออกนาม	๑,๙๗๐	บาท
คุณจตุพร พุกกะเวส และครอบครัว	๑,๖๐๐	บาท
คุณชัญญาภัค พงศ์ชยกร	๑,๕๐๐	บาท
คุณนันทิกร สาขากร	๑,๕๐๐	บาท

พนักงานกองรายได้การบินไทย ๑,๒๐๐ บาท
คุณอุบล จำรูญรัตน์ ๑,๒๐๐ บาท
คุณชาญวิทย์ มโนธีรวัฒน์ ๑,๒๐๐ บาท
คุณอุดมพร สิรสุทธิ ๑,๒๐๐ บาท
คุณวรพจน์ - ดวงพร จาตกานนท์ ๑,๑๑๑ บาท
คุณศิริอร หวังปรีชาชาณ ๑,๐๒๐ บาท
คุณกัลยา กิตติการุณจิต ๑,๐๐๐ บาท
คุณกาญจนา ทรัพย์รุ่งเรือง ๑,๐๐๐ บาท
คุณขจรศักดิ์ วงศ์ศักดิ์ถาวร
และครอบครัว ๑,๐๐๐ บาท
คณะแม่ชีสุทิศา แจ่มจรัส ๑,๐๐๐ บาท
คุณจุติพงศ์ บุญสูง ๑,๐๐๐ บาท
คุณจุติพัฒน์ บุญสูง ๑,๐๐๐ บาท
คุณจุติพันธ์ บุญสูง ๑,๐๐๐ บาท
คุณจุไรรัตน์ พันธุมโพธิ ๑,๐๐๐ บาท
คุณชมศักดิ์ - ประณัฐ เตชะเสน ๑,๐๐๐ บาท
คุณชวนชื่น บุญเสรฐ ๑,๐๐๐ บาท
คุณชัยโรจน์ พูนทรัพย์มณี ๑,๐๐๐ บาท
คุณชุลี แซ่เล้า และครอบครัว ๑,๐๐๐ บาท
คุณทศพงศ์ จารุทวี ๑,๐๐๐ บาท
คุณนวลมณี กาญจนพิบูลย์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณนวลฤดี กฤตยานุกูล ๑,๐๐๐ บาท
คุณนาถยา ชูสวัสดิชัย ๑,๐๐๐ บาท
คุณนิภาพร บูรณจารุกร ๑,๐๐๐ บาท
คุณนิลุบล นิยมานนท์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณเบญจรัตน์ วงศ์สุรไกร ๑,๐๐๐ บาท
คุณประจวบจิต วงษ์ไกร ๑,๐๐๐ บาท
คุณประภัสสา กำธรกิตติกุล ๑,๐๐๐ บาท
คุณประภาภัทร - ธีรพล นิยม ๑,๐๐๐ บาท
คุณประหยัด บุญสูง ๑,๐๐๐ บาท
คุณปราโมทย์ - กันทิมา แสงไพ ๑,๐๐๐ บาท
คุณปุณญภา เธียรศิริพิพัฒน์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณพรต - ยุพิน จันทรคคะ ๑,๐๐๐ บาท
คุณพสิษฐ์ โกมลสุวรรณ ๑,๐๐๐ บาท
ไม่ประสงค์จะออกนาม ๑,๐๐๐ บาท
คุณยุพา ส่งศิริ ๑,๐๐๐ บาท
คุณรัชนีวรรณ อุทัยศรี ๑,๐๐๐ บาท
คุณรุ่งฤดี พูนทรัพย์มณี ๑,๐๐๐ บาท
คุณวรัทยา อัสสกุล ๑,๐๐๐ บาท
คุณวรางคณา สถิรวิวัฒน์กุล ๑,๐๐๐ บาท
คุณวันทนา เตชะรุ่งโรจน์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณวันท์ศิกา - อัฏฐพร ชัยศักดิ์ศิริ ๑,๐๐๐ บาท
คุณวิจันทรา บุนนาค ๑,๐๐๐ บาท
คุณวินิตา เทพวัลย์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณวิโรจน์ - วิภา รุ่งทรัพย์ทวีคุณ ๑,๐๐๐ บาท
คุณวีระชัย - มณีรัตน์ ชูประภาวรรณ ๑,๐๐๐ บาท
คุณศรีอารี วีระประดิษฐ์ศิลป ๑,๐๐๐ บาท
คุณศักดิ์ ประสาทฤทธา ๑,๐๐๐ บาท
คุณศุภชัย - เบญจวรรณ อุ่นโกมล ๑,๐๐๐ บาท
คุณสถิต - อุไรวรรณ แปลกตู้ ๑,๐๐๐ บาท
คุณสัมฤทธิ์ - ผาสุก ชูรา,
อนุวัตร-ณัฐฐา บุณยไวโรจน์,
ด.ช.ธนา สุกไสว ๑,๐๐๐ บาท
คุณสายเกษม ตรีวิศวเวทย์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณสุกัญญา คุณานพรัตน์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณสุกาญจนา ลิมปิสวัสดิ์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณสุชัญญา เพชรประดับ ๑,๐๐๐ บาท
คุณสุธัญญา บุญสูง ๑,๐๐๐ บาท
คุณสุนทรี สรนันท์ ๑,๐๐๐ บาท
คุณสุปราณี วัฒนะศันสนีย ๑,๐๐๐ บาท

คุณเสริมสุข ปัทมสถาน	๑,๐๐๐ บาท	คุณจิตรพี - ผศ.สมศักดิ์ ชวาลาวัณย์	๕๐๐ บาท
คุณอภิศักดิ์ ศรีอมรธรรม	๑,๐๐๐ บาท	คุณจิรพันธ์ พันธ์วุฒิกร	๕๐๐ บาท
คุณอลงกฎ ชุตินันท์	๑,๐๐๐ บาท	คุณจิระพร ศรีตระกูล	๕๐๐ บาท
คุณอัจฉริยา เกตุทัตและครอบครัว	๑,๐๐๐ บาท	คุณจิราภรณ์ จันทร์จำรัสแสง และครอบครัว	๕๐๐ บาท
คุณอัญชลี จึ่งสกุล	๑,๐๐๐ บาท	คุณจิรารัตน์ บุญชัย	๕๐๐ บาท
คุณอัญชลี เผดิมชิต	๑,๐๐๐ บาท	คุณจุฑาทิพ - จิราพร เปรมโยธิน	๕๐๐ บาท
คุณอำไพวรรณ หิรัณยศิริ	๑,๐๐๐ บาท	คุณฉวี ลีละชาต	๕๐๐ บาท
อุทิศให้คุณแม่วิเชียร แก้วสุจริต	๑,๐๐๐ บาท	คุณเฉลียว ฉัตรแก้ว	๕๐๐ บาท
คุณอุษา-โอริษา-สรุษ ปลูกสวัสดิ์	๑,๐๐๐ บาท	คุณชัชวาล อรรถกิจโกศล	๕๐๐ บาท
คุณวีระวิทย์ จาตกานนท์	๙๙๙ บาท	คุณชิดชัย - คุณคิดคนึง กาญจนโภคิน	๕๐๐ บาท
คุณจิราพร ศรีพลากิจ	๖๐๐ บาท	คุณชิลาภรณ์	๕๐๐ บาท
คุณณัฐเศรษฐ์ พูนทรัพย์มณี	๖๐๐ บาท	คุณโชติกา ผุดผาด	๕๐๐ บาท
คุณบุญชัย ลิ่มอติบูลย์	๖๐๐ บาท	คุณฐิติพร อรรถกิจโกศล	๕๐๐ บาท
คุณปรางทิพย์ เจนจินดาวงศ์	๖๐๐ บาท	คุณธีรพร สีมะสิงห์	๕๐๐ บาท
คุณปรารถนา เจนจินดาวงศ์	๖๐๐ บาท	คุณนภดล จัตตารีส์	๕๐๐ บาท
คุณภาณุวัฒน์ อังสนานนท์	๖๐๐ บาท	คุณนัฐวิทย์ เผือนพิพัฒน์	๕๐๐ บาท
คุณสมหญิง อังสนานนท์	๖๐๐ บาท	คุณนันทลี จารุรัตน์	๕๐๐ บาท
คุณแสนดี พูนทรัพย์มณี	๖๐๐ บาท	คุณนิพนธ์ - คุณวิไลวรรณ นิวาวรินทร์	๕๐๐ บาท
คุณอนุชิดา คงส่าย	๖๐๐ บาท	คุณนิลรัตน์ เตียงธวัช	๕๐๐ บาท
คุณอาภา ทรัพย์สิงห์	๖๐๐ บาท	คุณนุช พรหมโยธิน	๕๐๐ บาท
คุณอารยา วัฒนกิจ	๖๐๐ บาท	คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์	๕๐๐ บาท
คุณอุริสรา - ธนโรจน์ จิรานุวัฒน์	๕๑๐ บาท	คุณบุญรักษ์ นาครัตน์	๕๐๐ บาท
คุณกนกรัตน์ ศิริพานิชกร	๕๐๐ บาท	คุณบุญลั้ง - สุวรรณ สกุลเดชไพศาล	๕๐๐ บาท
คุณกรรณิการ์ ชินสวนานนท์	๕๐๐ บาท	คุณประชา บุญญสิริกูล	๕๐๐ บาท
คุณกรรณิการ์ นลราชสุวัจน์	๕๐๐ บาท	คุณประไพ เทิดปฐวีพงศ์	๕๐๐ บาท
คุณกุลวดี พันวุฒิกุล	๕๐๐ บาท	คุณประยุทธ หล่อสุวรรณศิริ	๕๐๐ บาท
ครอบครัวพิชิตวัฒนา	๕๐๐ บาท	คุณปริญดา พาณิชยพิเชฐ	๕๐๐ บาท
คุณคล้ายจันทร์ พันธ์แมน	๕๐๐ บาท	คุณพูนศรี ศุภวานิช	๕๐๐ บาท
คุณจริยา อติชาตการ	๕๐๐ บาท	คุณเพ็ญศรี เกสรกุล	๕๐๐ บาท
คุณจันทรา อำพันพงศ์ และครอบครัว	๕๐๐ บาท		

คุณแพทย์พงษ์ วรพงศ์พิเชษฐ์ ๕๐๐ บาท
คุณไพลิน จารุสมบัติ ๕๐๐ บาท
คุณภคชาติ เตชะอำนวยวิทย์
และครอบครัว ๕๐๐ บาท
คุณมณฑิพย์ อาทรธุระสุข ๕๐๐ บาท
คุณมนต์ทิพย์ ศิริกายะ ๕๐๐ บาท
คุณมลิวัลย์ - รัตนะ ตันชวลิต ๕๐๐ บาท
คุณมารศรี พิบูลฤกษ์ ๕๐๐ บาท
คุณเมตตา ชัยศรีโสภณกิจ ๕๐๐ บาท
คุณเมี่ยวเค็ง แซ่เฮ้ง ๕๐๐ บาท
คุณยุวดี มงคลพร ๕๐๐ บาท
คุณรัดดาภรณ์ เจนจรัตน์ ๕๐๐ บาท
คุณลำดวน ลือชาพัฒนพร ๕๐๐ บาท
คุณวรารัตน์ ออรัตนชัย ๕๐๐ บาท
คุณวัฒนา ประเสริฐสินธุ์ ๕๐๐ บาท
คุณวิภาวดี อาขวาคม ๕๐๐ บาท
คุณวิรัญสิริ ทุมมณี ๕๐๐ บาท
คุณวิศาลศรี นิโลดม ๕๐๐ บาท
คุณศักดิ์สิทธิ์ สุนทเรกานนท์ ๕๐๐ บาท
คุณศากุน สังข์ปรีชา ๕๐๐ บาท
คุณศิธา - ด.ญ.ศิศิรา ครุจิตร ๕๐๐ บาท
คุณศิลา จายนียโยธิน ๕๐๐ บาท
คุณสมรวย หงษ์ดำเนิน ๕๐๐ บาท
คุณสันติ ฉันทวิลาสวงศ์ ๕๐๐ บาท
คุณสายพิณ วัฒนาปฐมากุล ๕๐๐ บาท
คุณสุกัญญา นาคนิศร -
นารถกัญญา เทียรรุ่งศรี ๕๐๐ บาท
คุณสุกัญญา สระแก้ว ๕๐๐ บาท
คุณสุจิต - สายสนิท -
สุจินตนา พุกกะเวส ๕๐๐ บาท

คุณสุดคนึง จันทร์ประภาพ ๕๐๐ บาท
คุณสุนันท์ ดุลยพิสิฐพงศ์ ๕๐๐ บาท
คุณสุนีย์ ธุระงาน ๕๐๐ บาท
คุณสุรชัย - คุณสุปราณี มานะนาวี ๕๐๐ บาท
คุณเสาวภา ช่องดารากุล ๕๐๐ บาท
คุณอภิญญา ฐิตินันท์ ๕๐๐ บาท
คุณอรรถกร อรรถกิจโกศล ๕๐๐ บาท
คุณอรสา ไวคกุล ๕๐๐ บาท
คุณอังสนา ฉัตรบุญเกษม ๕๐๐ บาท
คุณอิศราวดี วิเศษศิริ ๕๐๐ บาท
คุณยาใจ โลหารชุน ๔๕๐ บาท
คุณจตุพร อธิวาสนพงศ์ และคณะ ๔๔๘ บาท
คุณทิพย์วรรณ เองตระกูล ๔๐๐ บาท
คุณวรนุช สิริบุญวินิต ๔๐๐ บาท
คุณวรรณรัตน์ บุญญาวัฒน์ ๔๐๐ บาท
คุณวันทนา คำภู ๔๐๐ บาท
คุณสัจจะพร แซ่ลิ้ม ๔๐๐ บาท
คุณสิริการย์ อัศวกิจเสถียร ๔๐๐ บาท
คุณอุ่นเรือน แสงอุทัย ๔๐๐ บาท
คุณกำพล เจริญศิริ ๓๐๐ บาท
คุณกิ่งแก้ว ศิริพละ ๓๐๐ บาท
คุณคมคาย จงเจริญสุข ๓๐๐ บาท
ครอบครัวสราญนาส - หาญเกษม ๓๐๐ บาท
คุณณัฐ - อรุณวรรณ จันทนนัฏ ๓๐๐ บาท
คุณปรีชา อรุณนารา ๓๐๐ บาท
คุณพิณพร ปรางค์ประยูร ๓๐๐ บาท
คุณมุ่งฉง แซ่กวง - จันทรา-
ศักดิ์ชัย ก้อนทองกุล ๓๐๐ บาท
แม่เสงี่ยม จรุงจิตต์ ๓๐๐ บาท
คุณวรรณา สุขเสมอ ๓๐๐ บาท

คุณวัชรี มีวาสนา	๓๐๐ บาท	คุณนิสา เคาวารกูร	๒๐๐ บาท
คุณวิชัย ผดุงทรัพย์	๓๐๐ บาท	คุณบังอร อาภาแจ่มใส	๒๐๐ บาท
คุณวิเชียร วรปรีชา	๓๐๐ บาท	คุณบุญศิริ เอี่ยมโอภาส	๒๐๐ บาท
คุณสมศักดิ์ - วนาวรรณ รัตนมาลากุล	๓๐๐ บาท	คุณปทิตตา แก้วพิจิตร	๒๐๐ บาท
คุณสัญญา จันทรศร และครอบครัว	๓๐๐ บาท	คุณปิยรัตน์ - นันทศักดิ์ ประมุขชัย	๒๐๐ บาท
คุณสำรอง จียโชค	๓๐๐ บาท	คุณพิน - ไพ	๒๐๐ บาท
คุณสินีนารถ จิระไชยเขื่อนขันธ์	๓๐๐ บาท	คุณพิมพ์ศจี ทิรานนท์	๒๐๐ บาท
คุณสุชาดา เจริญศิริ	๓๐๐ บาท	คุณเพิ่มศักดิ์ อาภาแจ่มใส	๒๐๐ บาท
คุณสุภาณี บริพันธุการ	๓๐๐ บาท	คุณภัทรินทร์ บุรุงชีพ	๒๐๐ บาท
คุณสุมนา อาชาไนย	๓๐๐ บาท	คุณมยุรี คำประเสริฐ	๒๐๐ บาท
คุณอัญธิษฐา ผ่องใส	๓๐๐ บาท	คุณรัตนา วัชรกาฬ	๒๐๐ บาท
คุณเอมอร ปถมพานิชย์	๓๐๐ บาท	คุณลัดดา ปานท้วม	๒๐๐ บาท
คุณสอางค์ มะลิกุล	๓๐๐ บาท	คุณวนิดา โฆษิตอริยวงศ์	๒๐๐ บาท
คุณรัชนี จรุงจิตต์	๒๕๐ บาท	คุณวนิดา พนมไชย	๒๐๐ บาท
คุณกัญจนา วรรณวนิช	๒๐๐ บาท	คุณวราณี วงศ์วิเศษ	๒๐๐ บาท
คุณขนิษฐา องค์วิเศษ	๒๐๐ บาท	คุณวาสนา จิระไชยเขื่อนขันธ์	๒๐๐ บาท
คุณจำเนียร บุญสรณาผล	๒๐๐ บาท	คุณวิชัย จิระไชยเขื่อนขันธ์	๒๐๐ บาท
คุณจำลอง ปั้นเพชร	๒๐๐ บาท	คุณวีระศักดิ์ วงศ์ฐิติวัฒนา	๒๐๐ บาท
คุณจินดา ภาษีผล	๒๐๐ บาท	คุณศิริวรรณ ธรรมจาโร	๒๐๐ บาท
คุณเฉลิม ศิธรกุล	๒๐๐ บาท	คุณศิษฐิวัชร - สุรีย์ ตาบทิพยวรรณ	๒๐๐ บาท
คุณญาฐิต ชพรมิต	๒๐๐ บาท	คุณสุจิตรา สุตตเขตต์	๒๐๐ บาท
คุณดำรงค์-จริยา บุญอุทิศ	๒๐๐ บาท	คุณสุชาดา แจ้งขำ	๒๐๐ บาท
คุณแดง แซ่เล้า	๒๐๐ บาท	คุณสุดานันท์ วัฒนสุคนธ์	๒๐๐ บาท
คุณธนวัฒน์ โตเที่ยงธรรม	๒๐๐ บาท	คุณสุมาลี หญิงประยูร	๒๐๐ บาท
คุณนงลักษณ์ ชวาลวงศ์วุฒิ	๒๐๐ บาท	คุณสุระ รัตนกิจตระกูล	๒๐๐ บาท
คุณนภสร งามล้วน	๒๐๐ บาท	คุณอัมพร แก่นมณี	๒๐๐ บาท
คุณนวภัส ธรรมจาโร	๒๐๐ บาท	คุณอิชยา ศรีธัญญาภรณ์	๒๐๐ บาท
คุณนวลพรรณ ฮันไพศาล	๒๐๐ บาท	คุณปลิดา หุนาปเทศ	๑๔๐ บาท
คุณนันทา ว่องเวศน์	๒๐๐ บาท	คุณอุ่น - นงลักษณ์ นิลธนธำรงศรี	๑๔๐ บาท
คุณนิลนรัตน์ เชื้อวณิชชากร	๒๐๐ บาท	คุณกัณติศา จำเจริญพาณิชย์	๑๐๐ บาท

คุณกานดา	๑๐๐ บาท
คุณขวัญจิตต์ อินทรสุขศรี	๑๐๐ บาท
คุณจินตนา ล้อมวัฒนธรรม	๑๐๐ บาท
คุณฉลวย โสลัดดา	๑๐๐ บาท
คุณเฉลิมพล อาภาแจ่มใส	๑๐๐ บาท
คุณชลัท เสนีวงศ์ ณ อยุธยา	๑๐๐ บาท
คุณญาณิน หุนาปเทศ	๑๐๐ บาท
คุณณัฐชนันท์พร ฤกษ์วิสาข์	๑๐๐ บาท
คุณธนธัช วิสุวรรณ์	๑๐๐ บาท
คุณธนิต อาภาแจ่มใส	๑๐๐ บาท
คุณนิตยา นวสินจรัสกุล	๑๐๐ บาท
คุณนิศาวรรณ กนกวลีวงศ์	๑๐๐ บาท
คุณบุญงาม คารามาศ	๑๐๐ บาท
คุณบุญทิวา กิติโชทัย	๑๐๐ บาท
คุณบุญศรี สุธีสร	๑๐๐ บาท
คุณบุญศรี อารีลาภ	๑๐๐ บาท
คุณบุญอำนวย รัตนธาดา	๑๐๐ บาท
คุณบุษกร สิงคาลวณิช	๑๐๐ บาท
คุณปกิต - ปิยภูมิ พรหมโยธิน	๑๐๐ บาท
คุณประเทือง - ดวงตา ตรีเพชร	๑๐๐ บาท
คุณประไพพรรณ พิสัยนนทฤทธิ์	๑๐๐ บาท
คุณปริศนา	๑๐๐ บาท
คุณปิยฉัตร พัฒนจิรารัชกุล	๑๐๐ บาท
คุณปิยะพล โชติกุลมา	๑๐๐ บาท
คุณพรรณศรี สุพัฒน์	๑๐๐ บาท
คุณพรรณี เชาวนชาติ	๑๐๐ บาท
คุณรำพาวดี	๑๐๐ บาท
คุณวงวาด สัตย์เจริญ	๑๐๐ บาท
คุณวิทยา เลาหพันธ์	๑๐๐ บาท
คุณวิไลวรรณ คณาญาติ	๑๐๐ บาท
คุณแววไพลิน วงศ์พิวัฒน์	๑๐๐ บาท
คุณศุภชัย นพพรสุวรรณ์	๑๐๐ บาท
คุณสดศรี พิริยกุล	๑๐๐ บาท
คุณสิน เกตุสวัสดิ์	๑๐๐ บาท
คุณสิริพักตร์ โพธิ์สกุล	๑๐๐ บาท
คุณสุกิจ จิตต์อารี	๑๐๐ บาท
คุณสุภรณ์ ทับทิมจรูณ	๑๐๐ บาท
คุณสุรพล เจริญรักษ์	๑๐๐ บาท
คุณอัธยา พูลสวัสดิ์	๑๐๐ บาท
คุณอาจิณ ถนัดช่าง	๑๐๐ บาท
คุณอุไร ศรสุข	๑๐๐ บาท
คุณสุธาพร วนวัฒนกุล	๙๔ บาท
คุณชัยณรงค์ บุษบาธร	๕๐ บาท
คุณทิพย์อส ดุลนภิจ	๒๐ บาท
คุณไมตรี กฤตยาวุฒิ	๒๐ บาท
คุณสำราญ ปลื้มจิตร	๒๐ บาท
คุณอนงค์ เลิศปริสัญญู	๒๐ บาท

รวมยอดบริจาคทั้งสิ้น	**๕๕๔,๑๗๐**	บาท
ค่าพิมพ์ ๒,๕๐๐ เล่ม	**๕๕๐,๐๐๐**	บาท
คงเหลือ	**๔,๑๗๐**	บาท

ปัจจัยที่เหลือจากการพิมพ์ในครั้งนี้ จะนำไปพิมพ์คัมภีร์แปลของเนตติฎีกาต่อไป

บันทึกท้ายเล่ม

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

....

บันทึกท้ายเล่ม